

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Х. А. Григор'єва

**ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Херсон
Видавничий дім «Гельветика»
2019

УДК 349.422.2
Г82

Рецензенти:

О. Г. Бондар, доктор юридичних наук, доцент, перший проректор Запорізького національного університету;

С. І. Бугера, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, директор Національного наукового центру «Інститут бджільництва імені П. І. Прокоповича» НААН України;

А. В. Духневич, доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного університету «Одеська юридична академія»,
протокол № 4 від 27 грудня 2018 року

Григор'єва Х. А. Державна підтримка сільського господарства України: проблеми правового забезпечення: монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 596 с.

ISBN 978-966-916-896-2

Монографію присвячено проблемам правового забезпечення державної підтримки сільського господарства України. Правове регулювання державної підтримки сільського господарства розглядається з позицій його оформлення у підгалузях аграрного права – агропротекційне право. Виявлені характерні тенденції розвитку вітчизняного агропротекційного законодавства, з урахуванням яких запропоновано шляхи вдосконалення правового регулювання державної підтримки сільського господарства.

Видання розраховане на широке коло науковців, викладачів, студентів юридичних вузів, а також усіх, хто цікавиться теоретичними та практичними питаннями надання державної підтримки сільському господарству.

УДК 349.422.2

© Григор'єва Х. А., 2019

ISBN 978-966-916-896-2

© Національний університет «Одеська юридична академія», 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
ВСТУП	9
РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ	11
1.1. Концептуально-правові підходи до розуміння поняття та змісту державної підтримки сільського господарства	11
1.2. Правове регулювання державної підтримки сільського господарства: законодавчі та науково-теоретичні проблеми	41
1.3. Класифікація державної підтримки сільського господарства: напрями, форми, засоби, способи та правові механізми	76
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ	90
2.1. Правовий аналіз загальногалузевої державної підтримки виробництва сільськогосподарської продукції	90
2.1.1. Податкова підтримка сільського господарства	90
2.1.2. Кредитна підтримка сільського господарства	113
2.1.3. Матеріально-технічна підтримка сільського господарства	149
2.1.4. Страхова підтримка сільського господарства	175
2.2. Правова характеристика державної підтримки окремих галузей сільськогосподарського виробництва	185
2.2.1. Спеціальна галузева підтримка тваринництва	185
2.2.2. Спеціальна галузева підтримка рослинництва	216
2.2.3. Спеціальна галузева підтримка рибництва	246
2.3. Законодавчі засади державної підтримки суб'єктів сільськогосподарського виробництва	251
2.3.1. Спеціальна державна підтримка фермерських господарств	251
2.3.2. Спеціальна державна підтримка сільськогосподарської кооперації	278
2.3.3. Спеціальна державна підтримка інших суб'єктів аграрного господарювання	295
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА	310
3.1. Державна підтримка переробки сільськогосподарської продукції: правові проблеми	310

3.2. Законодавче забезпечення державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції	340
3.2.1. Правове забезпечення цінового регулювання	342
3.2.2. Правові проблеми стимулювання попиту на сільськогосподарську продукцію	355
3.2.3. Законодавче забезпечення налагодження збутової інфраструктури	389
3.3. Правові аспекти надання державної підтримки у сфері інформаційно-консультаційного забезпечення сільського господарства	408
РОЗДІЛ 4. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ	423
4.1. Правове регулювання державної підтримки селекційно-племінної роботи в сільському господарстві	423
4.2. Правове забезпечення державної підтримки екологізації сільськогосподарської діяльності	447
4.3. Правове забезпечення державної підтримки агроінноваційної діяльності	482
ВИСНОВКИ	513
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	523

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ПК України	– Податковий кодекс України
ЦК України	– Цивільний кодекс України
ГК України	– Господарський кодекс України
БК України	– Бюджетний кодекс України
МК України	– Митний кодекс України
ЗК України	– Земельний кодекс України
ВК України	– Водний кодекс України
Мінагрополітики	– Міністерство аграрної політики та продовольства України
Мінфін	– Міністерство фінансів України
СОТ	– Світова організація торгівлі
ЄС	– Європейський Союз
СНД	– Співдружність незалежних держав
СОК	– сільськогосподарський обслуговуючий кооператив
ОСГ	– особисте селянське господарство
ВРХ	– велика рогата худоба
АПК	– агропромисловий комплекс
УКТЗЕД	– Українська класифікація товарів зовнішньоекономічної діяльності
ГМО	– генетично модифіковані організми
ДПЗКУ	– Державна продовольчо-зернова корпорація України
Укрдержфонд	– Український державний фонд підтримки фермерських господарств
ЕКА	– Експортно-кредитне агентство
ПДВ	– податок на додану вартість
ФСП	– фіксований сільськогосподарський податок

ПЕРЕДМОВА

Важливість сільського господарства для економіки України відображається в напрямах наукових досліджень у сфері аграрного права, впливаючи на зростаючий інтерес наукової спільноти до аграрно-правових проблем. В умовах напруженого світового ринку, незважаючи на численні домовленості, державна підтримка національного сільськогосподарського виробника в більшості розвинених країн неухильно зростає. Україна, економіка якої органічно й нерозривно пов'язана із сільським господарством, теж опиняється в умовах термінової необхідності перегляду, переоцінки системи державної підтримки сільського господарства, глибокого аналізу правових основ її надання, встановлення шляхів удосконалення та подальшого розвитку аграрного законодавства в цій сфері.

Слід відмітити, що законодавство у сфері державної підтримки сільського господарства є відносно молодим, адже воно з'явилося лише з набуттям незалежності України. Потреба в регулюванні цих відносин з'явилася тоді, коли сільське господарство почало функціонувати на підприємницьких засадах в умовах ринкової економіки, але при цьому потребувало особливих цілеспрямованих дій держави для свого стабільного розвитку. Фактично, поява правового регулювання державної підтримки сільського господарства завдячує зміні економічного устрою в країні.

Однак, незважаючи на всю важливість цих відносин, законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства демонструє низку характерних недоліків. Перш за все вони проявляються в тому, що аграрне законодавство України щодо державної підтримки сільського господарства наразі стало однією з найбільш динамічних складових правової системи нашої держави. Підвищена мінливість нормативних вимог у цій сфері посилює нестабільність та не дозволяє досягти головної мети запровадження агропротекційних заходів – забезпечення сприятливих умов ведення сільськогосподарської діяльності та гарантування охорони прав та інтересів національних сільськогосподарських товаровиробників. Неструктурованість і розпорошеність аграрного законодавства щодо державної підтримки в поєднанні з підвищеною динамічністю посилюють проблематику його практичного застосування. Масштабна судова практика з питань надання державної підтримки сільського господарства виявляє додаткові правові питання, що потребують свого теоретико-правового та законодавчого вирішення.

Усі вказані об'єктивні передумови обумовлюють потребу в проведенні глибокого та всебічного дослідження правового регулювання державної підтримки сільського господарства України. Незважаючи на значну актуальність цього завдання, яке постало перед аграрною правовою наукою, його виконання довгий час відкладалося. За майже тридцятирічний період незалежності нашої держави законодавство у сфері державної підтримки сільського господарства настільки розвинулося і трансформувалося, що наразі воно представляє собою цілком самостійне нормативне утворення у складі аграрного права. І саме цим монографічним дослідженням започатковано вивчення його правових особливостей саме як

єдиного цілого, як системи, що розвивається. У зв'язку з цим проведена наукова робота є надзвичайно актуальною і своєчасною з погляду вдосконалення законодавчого регулювання, потреб практики, застосування правових вимог та наукової новизни.

Важливим досягненням авторки слід визнати обрання цікавих, але не простих методологічних засад виконання свого дослідження. Для здійснення комплексного вивчення окресленої проблематики, науковець систематизувала велику кількість розрізаних правових механізмів державної підтримки та здійснила їх класифікацію, що лягала в основу структурної побудови монографії. Важливою ознакою проведеного дослідження можна також вказати використання історично-правового методу для вивчення особливостей становлення численних правових механізмів державної підтримки сільського господарства. Це дало можливість не лише отримати цілісне бачення існуючої наразі системи агропротекційного законодавства, але й виявити особливості та проблеми, що супроводжували його формування. Дослідивши шлях появи та еволюції великої кількості окремих правових механізмів державної підтримки сільського господарства, авторці вдалося узагальнити ці процеси та запропонувати періодизацію розвитку правового регулювання агропротекційних відносин в Україні. У свою чергу, це дає можливість побачити парадигму розвитку агропротекційного права, виявити тенденції, що зумовлюють його перспективні перетворення.

Особливої уваги заслуговують висновки авторки щодо аграрно-правової галузевої належності правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Послідовно обґрунтовуючи недоречність та неможливість якісного та всеохоплюючого регулювання агропротекційних відносин у рамках інших галузей вітчизняного права, науковець доводить, що нагальну необхідність побудови системного правового регулювання державної підтримки сільського господарства можна забезпечити лише в рамках спеціалізованої галузі – аграрного права.

Дуже ґрунтовно авторка підійшла до формулювання принципів державної підтримки сільського господарства. Проаналізувавши велику кількість наукових поглядів щодо цього питання, дослідниця змогла запропонувати оптимальний перелік принципів агропротекційного права: принцип системності державної підтримки; принцип гарантованості державної підтримки; принцип диференційованості державної підтримки; принцип екологічного пріоритету; принцип прозорості агропротекційних процедур.

Зважаючи на масштаби проведених наукових пошуків та перспективність зроблених висновків, монографічне дослідження Григор'євої Х. А. вносить суттєвий вклад у розвиток теорії аграрного права, оскільки містить аналітичні висновки щодо тенденцій розвитку агропротекційного законодавства України. Запропонована робота формує авторське бачення найбільш актуальних векторів реформування неефективного правового регулювання державної підтримки сільського господарства України. Особливої уваги заслуговують погляди дослідниці щодо запропонованих шляхів модернізації правового регулювання агропротекційних відносин. У зв'язку з цим необхідно схвалити запропоновану ідею покрокового вдосконалення вітчизняного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства.

Варто підкреслити й те, що в монографічній роботі комплексно висвітлені всі поставлені питання, що надає їй повного та завершеного характеру. Авторка успішно виконала завдання, які поставила перед собою відносно обраної тематики та глибини наукової проблематики. Дослідниця провела величезну роботу зі збору та узагальнення теоретичного і практичного матеріалу. Саме на цій основі вона сформувала власні самостійні висновки та пропозиції. Наведене свідчить про те, що монографічне дослідження виконано на високому науково-теоретичному рівні та є суттєвим внеском до сучасної української правової науки.

Запропоноване монографічне видання буде цікавим і корисним для вчених-юристів, практиків, аспірантів і студентів, а також для широкого кола читачів, які цікавляться проблемами агропротекційних відносин.

**Завідувач кафедри аграрного,
земельного та екологічного права
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
доктор юридичних наук, доцент**

Харитонova Т. Є.

ВСТУП

Незважаючи на наявність цілого комплексу проблем економічного, соціального та політичного характеру, сільське господарство України стрімко розвивається. Однак поряд зі зростанням виробництва, збільшенням експорту, валютної виручки та податкових надходжень загострюються питання посилення екологічної складової аграрного бізнесу, підвищення його соціальної відповідальності, інноваційності, безпечності, конкурентоспроможності на внутрішньому та зовнішньому ринках. Усі ці аспекти мають єдиний знаменник у площині формування продуманої системи державної підтримки сільського господарства, яка повинна мати не донорський, а стимулюючий і коригуючий характер. Окремі правові питання цієї складної проблеми розглядалися у працях багатьох вітчизняних вчених, серед яких Н. О. Багай, Г. І. Балюк, О. М. Батигіна, А. Л. Бейкун, О. В. Білінська, А. Й. Богдан, О. Г. Бондар, С. І. Бугера, Д. В. Бусуйок, М. Я. Ващишин, Н. С. Гавриш, Я. З. Гаєцька-Колотило, О. В. Гафурова, А. П. Гетьман, І. В. Гиренко, А. Й. Годованюк, І. В. Горіславська, М. В. Гребенюк, М. А. Дейнега, А. В. Духнович, В. М. Єрмоленко, В. П. Жушман, А. М. Земко, В. С. Кайдашов, І. І. Каракаш, Г. В. Клеріні, А. О. Ключнікова, Т. О. Коваленко, К. А. Козмуляк, В. М. Корнієнко, Г. С. Корнієнко, С. О. Костенко, І. О. Костяшкін, Н. В. Кравець, М. В. Краснова, Ю. І. Кудріна, П. Ф. Кулинич, І. М. Кульчій, Т. В. Курман, О. С. Лисанець, С. О. Лушпаєв, С. І. Марченко, В. М. Масін, В. В. Носік, С. А. Оболенська, А. С. Осадько, В. В. Панченко, А. В. Пастух, О. Ю. Піддубний, Є. О. Платонова, М. Ю. Покальчук, В. А. Поліщук, Л. І. Полухович, І. О. Прогляда, П. О. Рижко, С. М. Романко, О. М. Савельєва, Г. І. Савченко, Я. О. Самсонова, І. П. Сафонов, Л. О. Святченко, В. І. Семчик, С. І. Сиволицька, В. Д. Сидор, Я. О. Сидоров, А. М. Статівка, Л. С. Тараненко, Н. І. Титова, О. М. Туєва, В. Ю. Уркевич, В. І. Федорович, Т. Є. Харитонova, М. М. Чабаненко, Т. М. Чурилова, П. Ю. Шведенко, М. В. Шульга, В. З. Янчук тощо. Усі перераховані та багато інших учених обґрунтовано доводять необхідність удосконалення законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства України.

Однак, незважаючи на активний науковий інтерес до окремих питань правового регулювання державної підтримки сільського господарства, наразі спостерігається гострий брак спеціальних монографічних досліджень, у яких окреслена проблематика розглядалася би комплексно. Відсутність таких наукових досліджень стала однією з багатьох причин, які зумовили недосконалий розвиток агропротекційного законодавства в Україні. Аграрно-правова наука залишила поза увагою бурхливий розвиток законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства, традиційно вважаючи правове регулювання агропротекційних відносин скромною складовою визнаного правового інституту державного регулювання сільського господарства. Однак таке бачення агропротекційного права є прикладом прикрих консервативних тенденцій у юридичній науці. Глибоке та всебічне, а головне – комплексне дослідження становлення та сучасного стану правового регулювання державної підтримки сільського господарства України виявляє процеси, які об'єктивно відбулися та зараз відбуваються в агропротекційному праві, але залишилися не поміченими науковою спільнотою. Перш за все йдеться про стрімкий розвиток законодавства про державну підтримку сільського господарства.

Правове регулювання агропротекційних відносин здійснило вражаючу еволюцію: воно з окремих агропротекційних норм, прийнятих на початку незалежності України, перетворилося на субінститут у складі інституту державного регулювання сільського господарства, потім швидко виросло до самостійного правового інституту, пережило внутрішню градацію, виокремлення та оформлення власних субінститутів та інститутів і трансформувалося в об'єктивно існуючу підгалузь аграрного права. Її якісний подальший розвиток вимагає започаткування нового етапу активних цілеспрямованих нормотворчих дій. Вони у свою чергу мають одержати концептуальне підґрунтя, засноване на уважному вивченні власного досвіду регулювання агропротекційних відносин, аналізі тенденцій державної підтримки сільського господарства у світі, а також найкращих доробок вітчизняної науки.

У своєму монографічному дослідженні ми намагалися не лише систематизувати та узагальнити величезну кількість чинних правових актів, що регулюють державну підтримку сільського господарства, – ми ставили перед собою низку амбітних завдань: проаналізувати становлення різних правових механізмів в історичній перспективі; виявити тенденції їх розвитку; окреслити проблеми та недоліки агропротекційного законодавства та сформулювати на цій фундаментальній основі обґрунтовані висновки щодо перспектив його подальшої еволюції. Безумовно, досягнення поставлених завдань було би абсолютно неможливим без вивчення судової практики, яка є неупередженим вказівником на найбільш проблемні аспекти надання державної підтримки сільському господарству.

У результаті проведеного дослідження було сформовано висновки, які мають і теоретичний, і практичний зміст, тобто будуть цікавими як для фахівців з аграрного права, так і для практиків, що мають справу із застосуванням агропротекційного законодавства. Окрім цього, здійснене дослідження може стати підґрунтям для подальших нормотворчих дій у напрямі удосконалення законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства України.

Автор бажає висловити сердечну подяку та наголосити на тому, що підготовка цієї монографії стала можливою завдяки активній підтримці, професійності та турботливому ставленню наукового консультанта – доктора юридичних наук, доцента Т. Є. Харитонові – завідувача кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія». Окрему подяку автор адресує шановним рецензентам: доктору юридичних наук, доценту О. Г. Бондарю – першому проректору Запорізького національного університету; доктору юридичних наук С. І. Бугері – старшому науковому співробітнику, директору Національного наукового центру «Інститут бджільництва імені П. І. Прокоповича» НААН України; доктору юридичних наук, доценту А. В. Духневичу – завідувачу кафедри цивільно-правових дисциплін юридичного факультету Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки.

Авторка висловлює щирі вдячність своїм колегам – дружньому колективу кафедри аграрного, земельного та екологічного права Національного університету «Одеська юридична академія» за незмінну атмосферу співпраці та взаємодопомоги.

Наприкінці варто підкреслити, що ця праця не побачила би світ, якби не безкінечна підтримка, терпіння та розуміння членів сім'ї автора, за що їм низький уклін та глибока подяка.

РОЗДІЛ 1. НАУКОВО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ТА ЗАКОНОДАВЧІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

1.1. Концептуально-правові підходи до розуміння поняття та змісту державної підтримки сільського господарства

Потреба в державній підтримці сільського господарства викликає в науковій літературі або активне схвалення¹, або досить критичний осуд². На цій основі сформувалося багато підходів до класифікації моделей державного впливу на сільське господарство. Аналізуючи наукові погляди, представлені в літературі, П. Ю. Шведенко дійшов висновку, що наразі склалося два підходи щодо ролі держави в економіці: а) один представлений концепцією «обмеженої інтервенції держави в економіку» та передбачає проведення макроекономічної політики, основаної на монетаристських методах; б) другий полягає в обґрунтуванні достатньо активної ролі держави в перетвореннях, зокрема в аграрному секторі³.

Більш детально своє бачення описують С. В. Майстро та О. Федоренко, які аналізують три найпоширеніші концепції аграрного розвитку: 1) «конкурентоспроможна галузь», згідно з якою АПК має розвиватися на таких же засадах, що й інші сектори економіки: без жодних пільг і сприяння розвитку; 2) «глобалізоване сільське господарство», тобто якщо в країні є сприятливі умови для вирощування пшениці, кукурудзи чи ріпаку, то вона має спеціалізуватися на їх виробництві, прагнучи високих врожаїв шляхом максимальної інтенсифікації; 3) «багатофункціональний розвиток», згідно з якою аграрне виробництво має ставити перед собою завдання не лише виробляти якомога більше зерна, молока, м'яса, овочів та фруктів, а й розвивати соціальну сферу, культуру сільських територій. Цей, останній, варіант аграрного розвитку (який, до речі, рекомендований резолюцією ООН) обрали розвинені країни світу⁴.

Деяку іншу позицію висловлює С. І. Марченко, яка виділяє такі підходи до розуміння необхідності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників: 1) перший полягає в тому, що держава має максимально усунути від регулювання зазначених відносин; 2) суть другого підходу в посиленні

¹ Багай Н. О. Методи правового регулювання аграрних відносин. *Поєднання публічно-правових та приватно-правових механізмів регулювання господарських відносин*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 19-20 жовт. 2007). Івано-Франківськ, 2007. С. 236 – 237; Статівка А. М. Правові засади сучасної аграрної реформи в Україні та роль селянина в її проведенні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 45 – 55; Мушенко В. В. Державна підтримка аграрного виробництва як важливе питання аграрно-правової науки. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 102.

² Запорожец А. М. Аграрное право. Х.: Фирма «Консул», 1997. С. 11; Гусаков В. Г. Совершенствование механизма государственного регулирования АПК. *Весті Нацыянальнай акадэміі навуц Беларусі. Сер. аграр. навуц.* 2012. № 2. С. 5 – 19.

³ Шведенко П. Ю. Порівняльно-правовий досвід кредитування сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 69 – 78.

⁴ Майстро С. В. Екологічні засади державного регулювання розвитку аграрного сектору. Аграрна політика та аграрна економіка: теоретико-прикладні аспекти: монографія / за заг. ред. Г. П. Пасемко. Х., «Міськдрук»: ХНАУ, 2013. С. 126 – 147; Федоренко О. Під лежачий камінь вода не тече... URL:<http://www.silskivisti.kiev.ua/18641/index.php?p=91111> (дата звернення: 09.06.2019 року)

державного впливу шляхом застосування адміністративно-командних методів; 3) третій підхід ґрунтується на тому, що аграрний сектор економіки зможе конкурувати з іншими галузями тільки при забезпеченні відповідних переваг в оподаткуванні, субсидіях, фінансуванні, а тому державне регулювання аграрної сфери має базуватися на всебічній державній підтримці із застосуванням економічних методів¹.

Правові питання державної підтримки сільського господарства надзвичайно тісно пов'язані із економічною складовою цих відносин. З цього приводу дуже слушною є думка О. П. Подцерковного, який вважає, що розвиток галузей права, що мають своїм предметом врегулювання відносин у сучасній економіці, неможливо науково забезпечити, якщо не дослідити економічний зміст суспільних відносин, які піддані державно-правовому впливу, не з'ясувати економічні наслідки від дії правових приписів, дозволів, заборон². Правове регулювання державної підтримки сільського господарства в цьому аспекті не є виключенням, адже економічні передумови її надання є первинними порівняно з правом. При цьому економічні передумови державної підтримки сільського господарства хоча і є найбільш дослідженими, однак вони далеко не єдині. Так, обставини та фактори, що обумовлюють потребу в державній підтримці сільського господарства, можна представити в такій системі:

1) *Економічні*: а) нездатність ринкових механізмів забезпечити необхідні пропорції відтворювальних процесів у сільському господарстві³; б) висока капіталоємність сільського господарства⁴; в) низька рентабельність сільськогосподарського виробництва; г) високий ступінь вірогідності «фіаско ринку»⁵; д) можливість забезпечення мультиплікативного ефекту⁶; е) нездатність ринку до саморегулювання, оскільки він уже структурно перетворений унаслідок формування монополій та дії інших факторів⁷; є) несприятливий інвестиційний клімат сільського господарства⁸; ж) наявність диспаритету цін на сільськогосподарську та промислову продукцію⁹; з) довгий строк повернення вкладеного капіталу;

¹ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: монографія. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. 200 с.

² Подцерковний О. П. Про розбіжність економічного змісту та юридичної форми суспільних відносин. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2010. Т. 9. С. 217 – 225.

³ Титич В. М. Державно-правові форми впливу на економічні відносини: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 22 с.

⁴ Пыжикова Н. И., Калягина Л. В. Государственная инвестиционная деятельность в сельскохозяйственном производстве. *Вестник Красноярского государственного аграрного университета*. 2011. № 7. С. 21; Петрова С. Ю. Механизм государственного регулирования аграрного сектора России. *Вестник НГИЭИ*. 2012. № 11. С. 52 – 61.

⁵ Статівка А. М. Актуальні питання сучасної науки аграрного права. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 53 – 55.

⁶ Кундиус В. А. Экономика АПК: уч. пособ. для системы доп. проф. образовани. М.: Кнорус, 2010. С. 41.

⁷ Кулаковська Т. А. Реалії державної підтримки розвитку аграрного сектору України. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 52. С. 103 – 112.

⁸ Зінчук Т. О. Вектори аграрного протекціонізму в умовах членства України в СОТ та європейської перспективи. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*. 2008. Вип. 367. С. 78 – 84.

⁹ Новичихина Н. А. Теоретические аспекты государственного регулирования сельского хозяйства. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 5. С. 358.

2) *Природно-кліматичні*: а) значна залежність від погодно-кліматичних умов; б) сезонний характер ведення сільськогосподарської діяльності¹;

3) *Екологічні*: а) інтенсифікація виробництва тягне за собою збільшення навантаження на навколишнє природне середовище; б) виробничі процеси тісно пов'язані з використанням обмеженого ресурсу – землі сільськогосподарського призначення;

4) *Соціально-демографічні*: а) погіршення здоров'я нації²; б) мінімізація надлишкової міграції сільського населення в міста та за кордон; в) соціальна напруженість³;

5) *Політичні*: а) потреба в гарантуванні продовольчої безпеки країни; б) необхідність сталого розвитку сільських територій; в) відповідальність держави за стан та рівень конкурентоспроможності аграрного сектора економіки⁴; г) необхідність виконання зобов'язань держави перед суспільством, а саме зобов'язань щодо захисту права громадян на безпечне навколишнє природне середовище, а також на повноцінне та якісне харчування⁵;

6) *Науково-технічні*: а) нездатність ринку забезпечити пришвидшення науково-технічного прогресу⁶; б) повільне запровадження аграрних інновацій у сільськогосподарську діяльність⁷.

Усі перераховані та інші причини, які обумовлюють необхідність надання державної підтримки сільському господарству, діючи в сукупності, взаємно доповнюють та посилюють одна одну. Справді, потреба у формуванні якісного правового забезпечення державної підтримки сільського господарства не викликає жодних сумнівів, оскільки всебічно обумовлюється вагомими аргументами. При цьому процес розвитку протекціонізму поступово удосконалюється, і тому, твердження окремих вчених стосовно застосування протекціонізму як засобу протистояння вільній дії ринкових сил з метою забезпечення продовольчої безпеки країни⁸ є на сучасному етапі швидше обмеженим та безперспективним⁹.

¹ Мушенко В. В. Державна підтримка аграрного виробництва як важливе питання аграрно-правової науки. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 102.

² Петрова Н., Нежевелов В. Значение государственной поддержки фермерских хозяйств в Украине в сравнении с международным опытом. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 2. С. 143 – 147; Євчук Л. А. Державне регулювання розвитку економічної конкуренції в аграрній сфері. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2010. Вип. 1. Т. 1. С. 149 – 156.

³ Мармуль Л. О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 83.

⁴ Туева О. В. Фінансова підтримка як складова правового забезпечення конкурентоспроможності в аграрному секторі економіки. *Наук. вісник ХДУ. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 4. Т. 2. С. 58 – 62.

⁵ Курман Т. В. Про принцип екологізації аграрного виробництва. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 91.

⁶ Елисеев В. С. Государственное регулирование сельского хозяйства России как экономико-правовая категория. *Lex Russica*. 2016. № 6 (115). С. 103 – 118.

⁷ Новичихина Н. А. Теоретические аспекты государственного регулирования сельского хозяйства. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 5. С. 358.

⁸ Молчанов А. В. Политика протекционизма в рамках общего аграрного рынка государств ЕВРАЗЭС. Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий. М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, Энциклопедия российских деревень, 2007. С. 512.

⁹ Зінчук Т. О. Вектори аграрного протекціонізму в умовах членства України в СОТ та європейської перспективи. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*. 2008. Вип. 367. С. 78 – 84.

Згадка про державну підтримку сільського господарства фігурує в переважній більшості аграрно-правових досліджень. При цьому використовується це поняття не лише в правовому вимірі, але і в інших контекстах:

1) *економічному*. Наприклад, В. І. Семчик вказує, що державна підтримка сільського господарства є однією із засад організації аграрного виробництва¹;

2) *політичному*. Зокрема, П. О. Рижко серед основних базових принципів державної аграрної політики, реалізація яких спрямована на створення конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва, що в змозі забезпечити продовольчу безпеку держави, називає гарантованість засобів державної підтримки²;

3) *соціальному*. У цьому аспекті державна підтримка сільського господарства розглядається крізь призму забезпечення соціального розвитку села та використовується як засіб його досягнення. Така позиція найчастіше аргументується вказівкою на положення Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві», у якому вказано, що пріоритетність соціального розвитку села забезпечується державною шляхом здійснення таких організаційно-економічних і правових заходів: «... 4) регулювання відносин агропромислових товаровиробників і держави за допомогою системи бюджетного фінансування, кредитування, оподаткування, страхування і з широким застосуванням комплексу пільг»³.

Однак незважаючи на важливість державної підтримки сільського господарства в системі економічних, політичних та соціальних відносин, для нас найбільш цікавим є насамперед визначення юридичного наповнення цього терміну. Правову природу державної підтримки сільського господарства в науці аграрного права визначають по-різному:

1) *як складову предмета аграрного права*. Цей підхід виражається в утому, що відносини державної підтримки сільського господарства ідентифікуються як зовнішні аграрні правовідносини⁴;

2) *як структурну частину системи аграрного права*. У межах цього підходу правове регулювання державної підтримки сільського господарства виноситься на інституційний рівень, тобто розглядається як відокремлена та внутрішньо цілісна сукупність правових норм, що регламентують однорідні правовідносини. Однак щодо самостійності такого інституційного утворення у складі аграрного права точаться дискусії. У зв'язку з цим виділяються два концептуальних бачення місця правового регулювання державної підтримки сільського господарства в системі аграрного права України:

¹ Семчик В. І. Концепція дослідження наукової теми «Правові проблеми розвитку аграрного права». *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрної, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 14.

² Рижко П. О. Сутність аграрної політики ФРН стосовно функціонування й розвитку сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 100 – 106.

³ Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17.10.1990 року. Відомості Верховної Ради. 1990. № 45. Ст. 602.

⁴ Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. С. 22; Козырь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. М., Норма, 2008. С. 90; Носік В. В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 26 – 28.

а) *автономне*, відповідно до якого обґрунтовується існування самостійного правового інституту¹;

б) *підпорядковане*, відповідно до якого правове регулювання державної підтримки сільського господарства розглядається як складова частина іншого правового інституту. Найбільш поширеною позицією є віднесення його до інституту державного регулювання сільського господарства² (або АПК³, або сільськогосподарської діяльності⁴). Так, наприклад, М. М. Чабаненко погоджується з існуванням у складі аграрного права правового інституту державної підтримки сільського господарства України. Проте, на його погляд, оскільки надання такої підтримки покладено на органи державної влади, воно належить до сфери компетенції органів державного регулювання сільського господарства України (Міністерства аграрної політики та продовольства України, Аграрного фонду), то цей інститут скоріше є субінститутом більш широкого інституту державного регулювання сільського господарства України⁵;

3) *як принцип права*. У своєму дисертаційному дослідженні Н. В. Кравець обґрунтувала, що за сучасних умов система принципів аграрного права має чотириланкову (чотирирівневу) структуру і включає в себе загально-правові принципи, міжгалузеві принципи, галузеві (спеціальні) принципи аграрного права та принципи окремих аграрно-правових інститутів⁶. Місце принципу державної підтримки сільського господарства в цій системі принципів однозначно не визначено, оскільки можна виокремити кілька наукових підходів до його визначення:

а) *як самостійний галузевий принцип*. Представники цього підходу вважають державну підтримку сільського господарства повноправним самостійним принципом аграрного права (Н. І. Титова⁷, Н. О. Багай⁸, М. Я. Ващишин⁹). До цього наукового підходу також відноситься позиція С. І. Марченко, яка до принципів

¹ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.; Духневич І. В. Розвиток аграрного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. С. 13; Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 18 с.

² Козырь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. М., Норма, 2008. С. 71 – 73; Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 178 – 179.

³ Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

⁴ Аграрное право: учебник / С. А. Боголюбов, М. М. Бринчук, Н. О. Ведішева и др.; отв. Ред. М. И. Палладина, Н. Г. Жаворонкова. М.: Проспект, 2011. С. 10-11.

⁵ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 178-179.

⁶ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2015. 19 с.

⁷ Аграрне право України: підручник / За ред. О. О. Погрібного. К.: Істина, 2007. С. 13 – 15.

⁸ Багай Н. О. Принципи аграрного права і законодавства України: проблеми законодавчого закріплення. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6. С. 107 – 110; Багай Н. О. Принципи аграрного законодавства України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 92.

⁹ Ващишин М. Я. Принципи аграрного права України. *Правовое регулирование аграрных земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования*: Межд. сборник науч. трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Т. 1 / Отв. ред. Быстров Г.Е. М.: РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. С. 195 – 198.

правового регулювання аграрних відносин відносить принцип державної підтримки сільського господарства, що реалізується шляхом поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів, виходячи з конституційної вимоги відповідальності держави перед людиною за свою діяльність¹;

б) як складова інших галузевих принципів. Учені в рамках цього підходу не виділяють окремого принципу державної підтримки сільського господарства, включаючи його до змісту інших галузевих принципів аграрного права:

– принципу пріоритетності розвитку сільського господарства (Г. І. Савченко², М. М. Чабаненко). Як вважають представники цього підходу, принцип пріоритетності розвитку сільського господарства серед інших галузей економіки належить до визначальних принципів аграрного права, він становить фундамент усіх його інших принципів. Пріоритетність розвитку сільського господарства обумовлена тим, що саме сільське господарство виробляє сільськогосподарську продукцію, з якої виготовляються незамінні для життєдіяльності людини продукти харчування. Зміст цього принципу становлять вимоги пріоритетності використання земель сільськогосподарського призначення; пріоритетної державної підтримки аграрних товаровиробників; аграрного протекціонізму³;

– принципу закріплення за державою регулюючих функцій у сфері аграрного підприємництва (М. І. Козир). Учений вважає, що до змісту цього принципу можна віднести: нормативно-правове регулювання, реєстрацію суб'єктів господарювання, державні закупівлі та підтримку, адміністративні методи управління, моніторинг та прогнозування⁴;

в) як принцип інститутів аграрного права. Наприклад, С. І. Марченко серед принципів товарного сільськогосподарського виробництва вказує державну підтримку товарного сільськогосподарського виробництва⁵. С. М. Коваленко на основі аналізу чинного аграрного законодавства сформулювала принципи кадрового забезпечення галузей аграрного виробництва, серед яких виділила принцип державної підтримки підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для аграрного виробництва⁶;

4) як принцип кодифікації аграрного законодавства. Так, А. І. Брінцов відносить до спеціально-галузевих принципів кодифікації аграрного законодавства України,

¹ Марченко С. І. Реалізація принципу державної підтримки сільського господарства шляхом проведення аграрних інтервенцій в Україні. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 113; Господарський кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

² Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 21 с.

³ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 175.

⁴ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 102.

⁵ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 115.

⁶ Коваленко С. М. Правові принципи забезпечення аграрного виробництва кваліфікованими кадрами. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 3. С. 110.

зокрема, гарантування національної пріоритетності вітчизняного виробника, державної підтримки та захисту дрібних і середніх аграрних товаровиробників¹. Учений переконаний, що врахування під час кодифікації аграрного законодавства України принципу національної пріоритетності вітчизняного виробника сільськогосподарської продукції створюватиме умови для його захищеності від імпоротної (як товарної, так і ресурсної) залежності, при цьому, з огляду на курс нашої країни на євроінтеграцію і підвищення національних стандартів виробництва до європейських вимог, дасть змогу українським вітчизняним виробникам зберегти свої бізнес-позиції та аутентичність. Дотримання принципу державної підтримки та захисту дрібних і середніх аграрних товаровиробників під час кодифікації має на меті вирішення проблеми «тиску», неоднакової конкурентоспроможності й інших «правил гри», що їх диктують великі латифундисти чи олігархічні холдинги дрібним і середнім суб'єктам сільськогосподарського товарного виробництва².

Як помітно із проведеної систематизації наукових поглядів на юридичну природу державної підтримки сільського господарства, єдності думок із цього приводу наразі немає. При цьому необхідно наголосити на парадоксальній малодослідженості окресленої проблематики. Зокрема, за весь період незалежності України було проведено лише одне дисертаційне дослідження правового регулювання державної підтримки сільського господарства – І. П. Сафоновим більш ніж 12 років тому (2007 року). Тобто, зважаючи на значний часовий проміжок та значний розвиток законодавства, що відбувся з тих пір, можна констатувати, що спеціального поглибленого масштабного дослідження правового регулювання державної підтримки сільського господарства як системи, як єдиного цілого та визначення його правової природи в межах спеціальності 12.00.06 ще не проводилося. Це зумовлює досить поверхове й обмежене вивчення окреслених питань державної підтримки лише під час здійснення інших наукових розвідок, тобто побічно та в контексті інших правових проблем.

Указане впливає також на термінологію. Так, наукова література рясніє авторськими визначеннями поняття державної підтримки сільського господарства, однак детальне вивчення змісту представлених дефініцій демонструє суттєві відмінності між ними. Найчастіше визначення державної підтримки будується за такою формулою: а) зазначення сфери відносин, у якій реалізується підтримка; б) узагальнений перелік заходів такої підтримки; в) мета й завдання, на які спрямована державна підтримка сільського господарства. Якщо проаналізувати запропоновані в науці дефініції державної підтримки сільського господарства за кожною із трьох вищевказаних ознак, то можна отримати розгорнуту характеристику науково-концептуальних підходів до визначення цього поняття.

Отже, за сферою відносин, на які розповсюджується державна підтримка сільського господарства, наукові позиції поділяються на два основні напрями:

1) вузький, відповідно до якого державна підтримка сільського господарства ототожнюється з підтримкою сільськогосподарського виробництва;

¹ Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2018. С. 5.

² Брінцов А. І. Принципи кодифікації аграрного законодавства України. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 9. С. 93 – 98.

2) *широкий*, згідно з яким державна підтримка сільського господарства, окрім виробничих відносин, включає відносини соціального розвитку села (О. В. Будай¹, О. В. Глеба², С. П. Кацубо³, Т. В. Курман⁴, О. І. Михнюк⁵).

За природою заходів, що складають державну підтримку сільського господарства, можна виділити такі підходи:

1) *вузько-фінансовий підхід*. Представником цієї наукової позиції є, наприклад, В. М. Кульнев, який розуміє під державною підтримкою сільськогосподарських товаровиробників лише ті заходи, що спрямовані на виплату за рахунок державного бюджету грошових коштів безпосередньо сільськогосподарським товаровиробникам з метою прямого підвищення їх доходів. Тобто учений не відносить до цього поняття інші заходи державного регулювання, хоча і пов'язані з підвищенням доходів сільськогосподарських товаровиробників, але здійснювані іншими, крім прямої передачі фінансових ресурсів за рахунок державного бюджету, методами: товарні та закупівельні інтервенції, заходи зовнішньоекономічного регулювання, фінансування наукової й освітньої діяльності тощо. На його думку, усі інші заходи фінансового регулювання АПК позначаються терміном фінансово-кредитного механізму⁶;

2) *розширено-фінансовий (бюджетний) підхід*. Представники цього підходу теж зводять усі заходи державної підтримки сільського господарства лише до фінансових, однак розуміють їх не лише як прямі виплати виробникам, але і як усі інші заходи, профінансовані за рахунок бюджетних коштів (О. В. Глеба⁷, В. С. Єлісеєв⁸, Д. Г. Матвеев⁹, І. П. Сафонов¹⁰, І. М. Титарчук¹¹ тощо);

3) *широкий підхід*. Відповідно до цього підходу дослідники розуміють заходи державної підтримки набагато ширше, ніж суто фінансову підтримку. Комбінації

¹ Будай О. В. Поняття та ознаки державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 3. С. 92 – 96.

² Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.

³ Кацубо С. П. О мерах государственной поддержки крестьянских (фермерских) хозяйств в рамках евразийского интеграционного процесса. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 48 – 56.

⁴ Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. *Проблеми законності*. 2008. Вып. 97. С. 97 – 101.

⁵ Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183.

⁶ Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

⁷ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.

⁸ Елисеев В. С. Проблемы совершенствования механизма государственно-правового регулирования аграрных отношений в государственном секторе экономики (на примере законодательства республики Беларусь и Российской Федерации). Калуга: Изд-во АКФ «Полигон», 2001. С. 25.

⁹ Матвеев Д. Г. Особенности и приоритеты государственной поддержки экономики Беларуси на современном этапе. *Белорусский экономический журнал*. 2014. № 3. С. 29 – 44.

¹⁰ Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Х., 2007. С. 5.

¹¹ Титарчук І. М. Державна підтримка сільського господарства в умовах трансформації економіки АПК: дис... канд. екон. наук: 08.07.02. К., 2006. 232 с.

таких заходів, що пропонуються вченими, досить різноманітні. Наприклад, Д. В. Лічак перераховує фінансові, організаційні, матеріально-технічні, інформаційні заходи¹; О. І. Михнюк: фінансові, матеріально-технічні, консультаційні²; С. І. Марченко, І. П. Сафонов: організаційні, економічні, правові³.

За спрямуванням державної підтримки сільського господарства наукові погляди в цілому схожі. У якості основних цілей державної підтримки сільського господарства виділяються виробничі, продовольчі, соціальні та екологічні аспекти. Учені по-різному компонують ці основні складові, деякі з них виключають, на деяких роблять особливий наголос і надають їм пріоритет. На нашу думку, найбільш досконалим у цьому аспекті можна вказати запропоноване С. І. Марченко визначення, відповідно до якого метою державної підтримки сільського господарства є забезпечення продовольчої безпеки держави, розв'язання соціально-економічних проблем, сприяння соціальному розвитку сільських територій, відновлення та підтримання екологічної рівноваги територій⁴.

Дискусійним виглядає визначення внутрішньої державної підтримки сільського господарства, надане А. В. Духневичем. Учений пропонує розуміти під нею «врегульовану нормами Конституції України, Угоди про сільське господарство СОТ та інших багатосторонніх угод СОТ, законів і підзаконних нормативних актів організаційно-правову діяльність органів державної влади, територіальних громад, спрямовану на виконання взятих Україною зобов'язань щодо зменшення державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, а також на створення правових, фінансових, економічних, інвестиційних й інших умов, які дають змогу сільськогосподарським товаровиробникам виготовляти сільськогосподарську продукцію й реалізовувати на ринку конкурентні сільськогосподарські товари, гарантувати продовольчу безпеку, збереження довкілля, сталий розвиток села»⁵. Тобто учений вважає, що внутрішня підтримка сільського господарства спрямована на: а) зменшення цієї підтримки та б) створення сприятливих умов для функціонування виробників. Таке визначення, на наш погляд, є цілком виправданим у контексті правового аналізу участі України в СОТ, однак не може претендувати на універсальність.

Опираючись на проаналізовані здобутки попередників, ми пропонуємо власне бачення правових ознак поняття державної підтримки сільського господарства. По-перше, вона представляє собою цілісну систему заходів, яка обов'язково закріплена в законодавстві. При цьому важливо розуміти, що не має значення галузева

¹ Лічак Д. В. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вып. 50. С. 403 – 411.

² Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183.

³ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 210 с.; Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Х., 2007. С. 7.

⁴ Марченко С.І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. С. 161.

⁵ Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. С. 16 – 17.

приналежність законодавчих актів, що містять такі приписи, адже нормативні положення, якими регулюється надання підтримки сільському господарству, автоматично входять до системи правового регулювання такої підтримки та виступають складовою аграрного права, оскільки містять яскраво виражену сільськогосподарську специфіку.

По-друге, заходи державної підтримки сільського господарства можуть бути абсолютно різної природи: організаційні, фінансові, інформаційно-консультативні. Ми виступаємо проти виділення в літературі окремого різновиду заходів підтримки – правових, оскільки всі заходи підтримки мають правове вираження та нормативне закріплення, тому це не є підставою для виокремлення.

По-третє, суб'єктний склад відносин державної підтримки сільського господарства теж є важливою правовою ознакою цього поняття. На наш погляд, суб'єктами надання державної підтримки можуть бути як державні органи, так і інші суб'єкти, яким надані відповідні права та на яких покладено відповідні обов'язки. Суб'єктами одержання підтримки ми вважаємо суб'єктів аграрного господарювання, розуміючи значно ширше коло осіб ніж лише сільськогосподарські товаровиробники. Справді, заходи підтримки фактично розповсюджуються на багатьох суб'єктів, які не мають безпосередньої виробничої ознаки (оптові ринки, сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, дорадчі служби тощо), однак їх стабільне функціонування життєво необхідне для забезпечення стабільного середовища існування виробників сільськогосподарської продукції.

По-четверте, метою державної підтримки є виконання основних завдань державної аграрної політики, про що детальніше йтиметься нижче.

Тобто на підставі перерахованих правових ознак ми розуміємо державну підтримку сільського господарства як закріплену в законодавстві систему заходів організаційного, фінансового та інформаційно-консультативного характеру, що здійснюються уповноваженим державними органами та іншими суб'єктами відносно суб'єктів аграрного господарювання на виконання основних завдань аграрної політики з метою гарантування продовольчої безпеки, утворення стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, охорони навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності, соціального розвитку села.

Питання сутності державної підтримки сільського господарства не вичерпуються формуванням дефініції цього поняття. Всебічному дослідженню державної підтримки сільського господарства сприяє також співвідношення цього поняття із суміжними правовими поняттями та категоріями. Наприклад, у літературі поряд із поняттям державної підтримки сільського господарства використовується термін «аграрний протекціонізм». Його розуміння теж варіюється, що формує підстави для виокремлення таких підходів:

1) *аграрний протекціонізм як захист вітчизняних сільськогосподарських виробників перед іноземними*. М. М. Чабаненко пропонує розглядати аграрний протекціонізм як певну систему пільг та привілеїв, що надаються з боку держави вітчизняним аграрним товаровиробникам. В. Ю. Уркевич пропонує аграрним протекціонізмом вважати захист національних аграрних товаровиробників від імпортних виробників, що має полягати у встановленні певних преференцій

для перших щодо виробництва й реалізації сільськогосподарської продукції на території України¹. Зміст протекціонізму в межах цього підходу полягає в тому, що передусім самі заходи державної підтримки надаються виключно вітчизняним виробникам сільськогосподарської продукції²;

2) *як складова державної підтримки сільського господарства*. Наприклад, Г. І. Савченко розділяє протекціонізм на два види: зовнішній протекціонізм – це встановлення більш високого імпортного мита на окремі товари, застосування нетарифних обмежень тощо; та внутрішній протекціонізм – захист вітчизняного товаровиробника на внутрішньому ринку, зокрема, сприяння виробництву та реалізації сільськогосподарської продукції вітчизняними товаровиробниками. При цьому, як зазначає науковець, державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників та їх державний протекціонізм створюють єдину вісь розвитку і функціонування сільського господарства України, а протекціонізм є складником державної підтримки³;

3) *як принцип права*. Так, Н. В. Кравець вважає державний аграрний протекціонізм галузевим принципом аграрного права⁴. Г. Ю. Бистров називає аграрний протекціонізм принципом державного регулювання сільського господарства⁵, тобто принципом інституту аграрного права.

Слід зазначити, що з огляду на вищевказане, у науковій літературі аграрний протекціонізм певною мірою конкурує з поняттям державної підтримки сільського господарства. Це актуалізує потребу у встановленні несуперечливого співвідношення між цими поняттями.

На нашу думку, розуміння аграрного протекціонізму потребує еволюції та розвитку. Вузьке його розуміння як надання переваг вітчизняним сільськогосподарським виробникам та їх захист від імпорту, на нашу думку, по-перше, вже давно поглинуто сучасним поняттям державної підтримки сільського господарства як цілісної системи заходів, що мають єдину мету, а по-друге, втрачає свою актуальність і навіть коректність у зв'язку з усе більшою глобалізацією ринків сільськогосподарської продукції та міжнародними домовленостями з цього приводу.

Розуміння вичерпності такого підходу породило намагання учених запровадити дуалістичне тлумачення аграрного протекціонізму як протекціонізму зовнішнього та внутрішнього, під останнім розуміючи фактично окремі заходи державної підтримки виробників, не пов'язаних з іноземною (імпортною) конкуренцією. Проте такий шлях замість оновлення поняття аграрного протекціонізму, на нашу думку,

¹ Уркевич В. Ю. Теоретичні проблеми правового регулювання аграрних відносин. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / За ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х. : Право, 2012. С. 123.

² Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 105 – 106.

³ Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 21 с.

⁴ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 8.

⁵ Бистров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством в России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 30.

веде в нікуди, та є потенційно шкідливим, оскільки формує систему в системі. Так, доцільність виокремлення системи заходів аграрного протекціонізму всередині єдиної збалансованої системи заходів державної підтримки сільського господарства є дуже сумнівною як з теоретичного, так і з практичного погляду. Для виокремлення такої системи немає досить вагомих підстав, а наслідком може бути дестабілізація загальної системи державної підтримки сільського господарства.

Все ж, на нашу думку, відмовлятися від терміну «аграрний протекціонізм» не потрібно, адже він може бути корисним для характеристики стану державної аграрної політики, а також ступеня реальної дієвості та ефективності державної підтримки сільського господарства. Спробуємо пояснити свою думку. Якщо державну підтримку сільського господарства потенційно може сформувати навіть один захід такої підтримки, то стан аграрного протекціонізму (тобто реальної захищеності інтересів виробників сільськогосподарської продукції, інших суб'єктів аграрного господарювання, населення, майбутніх поколінь) може бути забезпечений лише комплексною діяльністю в цьому напрямі. Наприклад, наразі в Україні державна підтримка сільського господарства існує, а стану аграрного протекціонізму не сформовано.

Таким чином, ми пропонуємо співвідносити аграрний протекціонізм та державну підтримку сільського господарства як ідеальну характеристику державної аграрної політики та реальний спосіб її досягнення.

Визначення поняття державної підтримки сільського господарства не вичерпує теоретичні питання, що пов'язані з юридичною природою цього феномену. Для визначення місця правового регулювання державної підтримки сільського господарства в системі права та встановлення його правової природи необхідним є вирішення низки термінологічно-теоретичних проблем.

Першою проблемою є встановлення співвідношення із поняттям *державного регулювання сільського господарства*, оскільки дуже часто державну підтримку сільського господарства визначають саме через державне регулювання. У науці сформувалося кілька підходів до співвідношення понять державного регулювання та державної підтримки:

1) *ототожнення цих понять*, яке здійснюється радше внаслідок недисциплінованого використання юридичної термінології, однак все ж має місце в науковій літературі¹. Наприклад, уточнюючи вжитий термін «державне регулювання агропромислового комплексу», В. Г. Гусаков наводить перелік заходів, які до нього входять: централізоване дотування виробництва, зменшення податків, здешевлення відсоткових платежів банкам за рахунок бюджетних субсидій держави за кредитами, виданими сільськогосподарським підприємствам тощо²;

2) *однопорядковість цих понять*, яка проявляється в тому, що державне регулювання та державна підтримка визнаються рівноправними способами державного впливу на економіку. Прибічники цього підходу часто цитують працю

¹ Гусаков В. Г. Совершенствование механизма государственного регулирования АПК. *Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. аграр. навук.* 2012. № 2. С. 5 – 19.

² Гусаков В. Г. Совершенствование механизма государственного регулирования АПК. *Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Сер. аграр. навук.* 2012. № 2. С. 5 – 19.

Н. О. Саниахметовой, у якій державне регулювання економіки визначається як заснована на законодавстві одна з форм державного впливу на економіку шляхом встановлення та застосування державними органами правил, що націлені на корегування економічної діяльності фізичних і юридичних осіб, яке підтримується можливістю застосування правових санкцій при їх порушенні¹. Тобто державне регулювання розуміється насамперед як нормотворча діяльність державних органів по встановленню правил поведінки на ринку;

3) *підпорядкованість державної підтримки поняттю державного регулювання* обумовлюється тим, що найбільш популярним у науці підходом є широке тлумачення державного регулювання, до якого включається і державна підтримка як окремий його різновид². Справді, державне регулювання розуміється сучасною наукою досить широко, що дозволяє охопити навіть відносини щодо державної підтримки. Ґрунтовно опрацював це питання, наприклад, Ю. А. Тихомиров, який виділяє шість груп способів державного регулювання економічних відносин (зокрема й сільського господарства): по-перше, методи, «способи загально-нормативного регулювання» (введення загальних правил, встановлення порядку створення, реорганізації та скасування структур, визначення порядку їх діяльності); по-друге, «програмно-установчі способи» (цільові програми, тематичні плани, концепції, функціональні правила (режими), схеми управління, схеми містобудівного планування розвитку територій, генплани міст, земельний кадастр); по-третє, «засоби легалізації» (ліцензування, акредитація, сертифікація); по-четверте, «способи нормативно-кількісного виміру» (стандарты, квоти, ціни, тарифи, нормативи, ліміти, податки (збори), плата, ставки митних зборів та ін.); по-п'яте, «способи підтримки рівня діяльності та її стимулювання» (кредити, пільги, відстрочення, дотації, субсидії, трансферти, надбавки, заохочення, держзамовлення, держзакупівлі); нарешті, по-шосте, «контрольно-облікові і «заборонні» способи» (облік, статистична звітність, перевірки та інші форми контролю; заборони та обмежень; приписи; санкції (штрафи та ін.); позбавлення легальності (призупинення, визнання недійсними угод, дій, актів) тощо³.

Ускладнює ситуацію також той факт, що зміст поняття державного регулювання вчені теж розуміють по-різному: від обмеження його інституційним наповненням до практично ототожнення з усією системою нормативно-правового регулювання відповідних відносин. Однак при цьому для державної підтримки характерні деякі особливості. Зокрема, державна підтримка поділяється на автоматичну (тобто таку, що поширюється на адресатів у силу самих законодавчих приписів) та неавтоматичну (тобто таку, що може бути надана лише в тому

¹ Саниахметова Н. А. Регулирование предпринимательской деятельности в Украине: организационно-правовые аспекты : монография. О., 1998. С. 121.

² Лічак Д. В. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права.* 2009. Вип. 50. С. 403 – 411; Коденська М. Ю., Єремєєва А. В. Державна підтримка розвитку аграрного сектору економіки. *Зб. наук. паць Уманського нац. ун-ту садівництва. Економіка.* 2012. Вип. 81. Ч. 2. С. 224 – 235; Бейкун А. Л. Нові правові категорії як структурні та системоутворюючі елементи сучасного аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна:* матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 60.

³ Тихомиров Ю. А. Юридические режимы государственного регулирования экономики. *Право и экономика.* 2000. № 5. С. 3 – 6.

випадку, якщо адресат бажатиме цього та здійснить необхідні юридично значущі дії на підтвердження своїх намірів). Цей поділ має значення у зв'язку з наступним. Аргументуючи особливості державної підтримки, учені часто вказують на те, що державне регулювання використовує не лише стимулювання і дозволи, але й оперує обмеженнями¹, а також підкріплюється юридичною відповідальністю. Як пише Д. В. Лічак, державна підтримка спрямована на зміни в діяльності суб'єктів шляхом застосування економічних стимулів або із застосуванням інших механізмів². Тобто, незважаючи на домінування засобів стимулювання, все ж надання державної підтримки теж супроводжується юридичною відповідальністю. Справа в тому, що автоматична державна підтримка, незважаючи на свій протекційний стимулюючий зміст, має характер класичного державного регулювання: суб'єкт має чіткі нормативні вказівки, а якщо він їх порушує – настає юридична відповідальність. Неавтоматична державна підтримка в цьому аспекті дещо складніша. Її обрання або відмова від неї є добровільним рішенням адресата такої підтримки, що не породжує юридично негативних наслідків. Однак якщо суб'єкт все ж вирішив скористатися нею, то така державна підтримка теж проявляє риси класичного державного регулювання: існують чіткі правила, вимоги і процедури, за недотримання яких у передбачених випадках настає юридична відповідальність.

Тобто державна підтримка має як спільні, так і відмінні риси з державним регулюванням, що не дозволяє однозначно відповісти на питання про їх співвідношення без розгляду наступного питання.

Так, другою проблемою, що тісно пов'язана з вищерозглянутою, є питання співвідношення *державної підтримки та дерегуляції*. Деретуляція – це повна відмова або скорочення державного регулювання (впливу) в певній сфері суспільних відносин, що означає зменшення державного втручання та державного контролю стосовно діяльності суб'єктів господарювання, передбачає стимулювання розвитку вільних засад конкуренції на відповідних ринках³. Найчастіше під дерегуляційними процесами розуміють: а) зменшення впливу держави на підприємців, а також створення прозорих та чітких умов ведення бізнесу; б) зменшення кількості точок дотику суб'єктів аграрного бізнесу та держави, а також впливу органів державної влади на діяльність сільськогосподарських товаровиробників⁴; в) зменшення кількості документів дозвільного характеру, дозвільно-погоджувальних процедур⁵; г) зменшення частоти перевірок та зменшення кількості контролюючих органів⁶ тощо.

¹ Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика. К.: ВПД «Формат», 2008. С. 77.

² Лічак Д. В. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 403 – 411.

³ Гребенюк М. Правове забезпечення дерегуляції ринку сільськогосподарської продукції як складова системи гарантування продовольчої безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 127 – 130.

⁴ Сидор В. Д. Деретуляція в сфері оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення. *Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн.наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 616.

⁵ Калантиря Ю. С. Деретуляція аграрного сектору економіки. *Глобальні проблеми економіки і фінансов: тез. докл. IV Межд. науч.-практ. конф. (Київ-Прага-Вена, 28 дек. 2015)*. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2015/december/623/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁶ Соколова І. О. Деретуляція в системі правового регулювання суспільних відносин. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 31. С. 218 – 226.

Характерно, що на рівні закону термін «деретуляція» вперше був закріплений у 2004 році саме в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» у спеціальній статті 14 «Деретуляція українського ринку сільськогосподарської продукції та заборона дискримінації прав її власників»¹. Тобто спеціальним законом деретуляція сприймається як різновид державної підтримки. Однак зміст цієї статті вказує на те, що деретуляція в цьому Законі розуміється надзвичайно вузько: як заборона встановлення адміністративних обмежень для вільного обігу сільськогосподарської продукції в державі. При цьому ми не згодні з тим, що саме законодавець називає деретуляцією. Справа в тому, що специфіка деретуляції полягає в її нерозривному зв'язку з регулюванням: для того щоб з'явилися деретуляційні процеси, спочатку має бути встановлено стан зарегульованості. Під ним П. Ф. Кулинич розуміє такий тип регулювання відносин, за якого фізичні та юридичні особи, задовольняючи свої інтереси, мають право вчиняти більшість юридично значущих дій за умови їх погодження з державними органами². Це не характерно для відносин щодо обігу сільськогосподарської продукції. Законом встановлено, що вважаються недійсними і не підлягають виконанню акти Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо: а) обмеження законних прав власників сільськогосподарської продукції на вільне володіння, користування або розпорядження нею; б) введення будь-яких адміністративних, кількісних або якісних обмежень на безперешкодне та вільне переміщення сільськогосподарської продукції по всій території України та на експорт, за винятком випадків, прямо визначених цим Законом; в) нав'язування власнику сільськогосподарської продукції конкретних покупців (посередників, переробників) або постачальників сировини, матеріально-технічних ресурсів чи інших товарів (робіт, послуг); г) запровадження будь-яких видів адміністративного регулювання цін на сільськогосподарську продукцію (у тому числі в окремих регіонах України), не пов'язаних із виконанням норм цього Закону³. Уважне вивчення цих положень дозволяє дійти висновку, що вони не є деретуляційними. Адже, наприклад, обмеження законних прав власників сільськогосподарської продукції на вільне володіння, користування або розпорядження нею, а також нав'язування власнику сільськогосподарської продукції конкретних контрагентів є прямими порушеннями чинного цивільного та господарського законодавства в частині реалізації права власності та свободи договорів. Отже, таке дублювання в агропротекційному законі не є деретуляцією.

Взагалі, деретуляція та державна підтримка мають такі основні аспекти співвідношення:

1) зменшення державного впливу на суспільні відносини, ослаблення державного втручання як основні вектори деретуляції не поширюються на відносини

¹ Коваленко Т. О. Деретуляція земельних правовідносин: позитивні та негативні аспекти. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2 (8). С. 94.

² Кулинич П. Ф. Деретуляція і децентралізація як ціннісні орієнтири розвитку земельного законодавства України на сучасному етапі. *Альманах права*. 2015. Вип. 6. С. 48 – 54.

³ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

щодо державної підтримки. Тобто у сфері державної підтримки сільського господарства активність та вплив держави варто навіть посилити;

2) дерегуляція в інших аграрних відносинах (не пов'язаних із наданням державної підтримки сільському господарству) здійснює паралельний позитивний вплив на розвиток сільського господарства та має ознаки державного сприяння як різновиду державної підтримки. Тобто зменшення бюрократичного тиску та полегшення умов ведення сільськогосподарської діяльності є важливою складовою державної підтримки, яка виражається у формуванні сприятливого правового поля;

3) дерегуляція може мати місце й у відносинах державної підтримки сільського господарства, зокрема, шляхом удосконалення безконтактних процедур надання підтримки, налагодження інформаційного обміну між публічно-правовими суб'єктами, що задіяні в наданні такої підтримки, тощо.

Отже, виявлене включення дерегуляційних відносин до поняття державної підтримки сільського господарства не дозволяє погодитися з традиційними уявленнями про повне поглинання державної підтримки поняттям державного регулювання.

Наступною науково-теоретичною проблемою є співвідношення *державного регулювання і державного управління*. Якщо на перший погляд це питання не стосується предмету нашого дослідження, то при більш детальному розгляді стає зрозуміло, що в ньому криються деякі важливі підвалини галузевої ідентифікації нашої наукової роботи.

Насамперед слід зазначити, що терміном «державне управління» найбільш активно користуються учені в галузі адміністративного права. Фахова аграрно-правова спільнота намагається уникати терміну державного управління, мотивуючи це тим, що в умовах сьогодення, коли більшість сільськогосподарських товаровиробників заснована на приватній власності на засоби виробництва, йдеться не про управління, а про державне регулювання сільського господарства, про цілеспрямований вплив держави на діяльність сільськогосподарських товаровиробників з метою забезпечення їх підтримки, захисту й ефективності виробництва¹. Справді, плюралізм та рівноправ'я різноманітних форм власності, на яких засновані підприємства і господарські організації як об'єкти управляючого впливу, приватизація великої кількості підприємств державного сектора економіки, поява конкуренції, вільного ринкового ціноутворення та розвиток підприємницької діяльності зумовлюють поступовий перехід від державного управління економікою до державного регулювання економіки². Однак, як констатують учені, у вітчизняній юриспруденції наукове обґрунтування державного регулювання, як більш прогресивної форми впливу порівняно з управлінням ще тільки починає народжуватися³.

¹ Словник з аграрного права / Уклад. В.П. Жушман, О.О. Погрібний, В.Ю. Уркевич / за ред. В.П. Жушмана. Х.: Право, 2010. С. 63.

² Хозяйственное право Украины: учебник / под ред. А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. 3-е изд., перераб. и доп. Х. : Одиссей, 2008. С. 51.

³ Павлович З. А. Проблеми розвитку законодавства про агропромисловий комплекс України. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. К.: Вид-во "Наукова думка", 1998. С. 197 – 224.

Порівнюючи державне регулювання з державним управлінням, В. Б. Авер'янов вказував, що регулювання охоплює ширшу, порівняно з управлінням, сферу організаційної діяльності. Управління, на його думку, означає цілеспрямований вплив саме на об'єкти управління, використання методів, що передбачають підпорядкування цих об'єктів управлінському впливу з боку суб'єкта управління. Регулювання ж пов'язане із впливом не стільки на об'єкти управління, скільки на оточуюче середовище та передбачає високий ступінь альтернативності поведінки керованих об'єктів. Відтак, державне регулювання створює умови для діяльності суб'єктів та об'єктів управління в напрямі, який є бажаним для держави і за яким відбуватиметься розвиток системи управління в цілому. Водночас науковець наголошував на тому, що державне регулювання не може бути реалізоване без застосування методів безпосереднього впливу на об'єкти управління, і тому воно, зрештою, неможливе без державного управління¹.

У сучасній науці проявляються негативні тенденції щодо намагання штучно виокремити державно-управлінські відносини із предмета аграрного права. Так, професор В. К. Колпаков стверджував, що відбувається «проникнення адміністративного права в сферу інших правових галузей. В основі такого явища лежить фактична наявність управлінських відносин у предметі тієї чи іншої галузі права... Адміністративне право з урахуванням специфічних особливостей державно-управлінської діяльності як правової форми реалізації виконавчої влади, охоплює своїм регулятивним впливом надзвичайно широке коло суспільних відносин управлінського типу»². Учений наголошує, що найскладніше здійснити розмежування між адміністративним і такими галузями права як, зокрема, земельне, природоохоронне, сільськогосподарське. Механізм їх співвідношення полягає в тому, що значна частина відносин, які стосуються предмета зазначених галузей, регулюються нормами адміністративного права і притаманними йому методами³. Із процитованої думки стає зрозуміло, що під управлінськими відносинами учений розуміє все державно-правове регулювання. Однак виокремлення управлінських відносин із предмету інших галузей права йде всупереч логіці їх розвитку, адже у сучасній науці управлінські відносини розглядаються саме у розрізі специфіки галузевих правовідносин⁴. Проте, опираючись на твердження професора В. К. Колпакова, деякі вчені йдуть ще далі в розвитку зазначених положень та пропонують відносити до сфери регулювання адміністративного права суспільні відносини, одним із суб'єктів яких виступає державний орган, орган місцевого самоврядування або громадська організація, наділені владно-розпорядчими державними функціями по відношенню до іншого суб'єкта цих правовідносин,

¹ Авер'янов В. Б. Адміністративне право України. К. : Юрид. думка, 2004. С. 64 – 65.

² Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. 3-тє вид., стер. К.: Юрінком Інтер, 2001. С. 92 – 93

³ Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. 3-тє вид., стер. К.: Юрінком Інтер, 2001. С. 95.

⁴ Заверюха М. М. Організаційно-правове забезпечення державного управління лісовим господарством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-1. С. 70 – 72; Чумаченко І. Є. Державний контроль за охороною та використанням водних об'єктів як функція державного екологічного управління. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 164 – 167; Юрескул В. О. Щодо видів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: у 2 т. : матер. Міжн. наук.-практ. конф.* (Одеса, 20 трав. 2016). Одеса, 2016. Т. 1. С. 555 – 557.

незалежно від галузевої, функціональної чи територіальної сфери (зокрема, такі, що виникають в аграрній сфері). Будь-які інші організаційно-управлінські відносини, що виникають в аграрній сфері, одним із суб'єктів яких не виступають зазначені вище суб'єкти права, або в них присутні самоврядування та демократія, слід відносити до предмета аграрного права¹.

Ми вважаємо запропонований підхід формалізованим і таким, що призводить до необґрунтованого розриву єдиного предмету аграрного права. Реалізація такого підходу призведе до перетворення аграрного права в рафіновану сукупність приватно-правових приписів, що не формують єдиної системи і не можуть утворювати самостійну галузь права. При цьому майже весь комплекс відносин по наданню державної підтримки сільського господарства автоматично втратить свою аграрно-правову приналежність та буде віднесений до сфери адміністративно-правового регулювання, а це потягне за собою негативні наслідки щодо ефективності, якості та системності такої підтримки з огляду на втрату спеціалізованості.

Правове регулювання державної підтримки сільського господарства пронизує весь масив аграрного права, проявляючись майже в кожному його правовому інституті. Якщо заглибитися в це питання, то стає зрозуміло, чому так відбувається. Аграрне право як самостійна галузь права існує, опираючись на специфіку кола суспільних відносин, що нею регулюються та виникають у сільському господарстві. Основні ознаки таких відносин – їх економічна та соціальна стратегічна важливість у поєднанні з об'єктивною ризиковістю та ринковою вразливістю. Фактично ці дві ознаки аграрних суспільних відносин обумовлюють необхідність особливого правового регулювання, насиченого механізмами державної підтримки.

Зважаючи на те, що відносини державної підтримки сільського господарства є неоднорідними, вказані вище потреби не можуть бути задоволені в рамках інших, окрім аграрного, галузей вітчизняного права. Так, наприклад, адміністративне право здатне врегулювати інституційну систему надання підтримки, процедурні аспекти її надання, однак у рамках цієї галузі права нівелюється специфіка сільськогосподарської діяльності, ігнорується соціальна складова підтримки сільського господарства, гіперболізується імперативна контрольно-управлінська складова державної підтримки. Крім того, державна підтримка сільського господарства не може бути вкладена в «прокрустове ложе» адміністративного права хоча б тому, що надається в різних формах: наприклад, у вигляді надання пільгових кредитів, здійснення заставних закупівель, укладення форвардних контрактів, надання сільськогосподарської техніки в лізинг на пільгових умовах тощо. Тобто частина правових механізмів державної підтримки сільського господарства побудована з використанням приватно-правових засад та не лежить у площині адміністративно-правової регламентації. Те ж саме стосується й фінансового права, яке регулює загальні засади надання фінансової підтримки суб'єктам господарювання, зокрема й аграрним. Однак така підтримка є лише частиною значної кількості заходів державної підтримки сільського господарства, передбачених законодавством.

¹ Курило В. І. Про дуалізм норм аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 29.

Окрім того, слід зазначити, що надмірне захоплення адміністративно-правовим методом регулювання відносин підтримки, що спостерігається в Україні, призводить до поглиблення традиційних проблем, що дискредитують державну підтримку аграріїв: бюрократичності, інституційної невизначеності, формального відношення до агропротекційних відносин тощо. Сучасне законодавство про державну підтримку сільського господарства епізодично демонструє прагнення звільнитися від цих недоліків: наприклад, до надання фінансової підтримки залучаються державні банки замість місцевих органів державної влади – це має спростити та пришвидшити процедуру одержання коштів сільськогосподарськими виробниками. Однак адміністративний бік цих правовідносин досі є найбільш консервативним та сповненим серйозних дефектів, що мають вирішуватися комплексно.

У літературі зустрічаються думки щодо можливості регламентувати відносини державної підтримки сільського господарства в рамках господарського права України. Такі погляди ґрунтуються, зокрема, на публічно-правовій природі господарського права, закріпленому принципі захисту національного товаровиробника (ст. 6 ГК України) та загальних засад надання державної підтримки підприємства (ст. 48 ГК України). Однак відносини державної підтримки сільського господарства настільки різноманітні, що теж не «вміщуються» у предмет господарського права. Загальні засади господарського права розповсюджуються здебільшого на ті види державної підтримки, які мають договірну природу. На жаль, потенціал таких заходів підтримки використано недостатньо ефективно. Ми переконані, що арсенал державної підтримки сільського господарства має розширюватися в бік створення правових механізмів підтримки на засадах партнерських взаємовигідних відносин, що формує подвійний ефект: забезпечує задоволення інтересів аграріїв та знижує навантаження на бюджетну систему. Усі ці та багато інших правових аспектів мають враховуватися під час формування законодавства про державну підтримку сільського господарства України.

При цьому необхідно наголосити, що господарське право не в змозі вирішити екологічну складову проблем державної підтримки, оскільки органічно йому притаманне першочергове задоволення економічних інтересів та потреб. Про негативні тенденції перманентного зменшення уваги до екологічних проблем на всіх рівнях політики та державної влади, намагання вирішити економічні завдання за рахунок (якщо не на шкоду) екологічних пріоритетів та ресурсів ґрунтовно писали у спільній праці А. П. Гетьман та В. А. Зуєв¹. Вилучення відносин державної підтримки сільського господарства з предмету регулювання аграрного права буде ще одним проявом указаних негативних явищ, оскільки першочергово страждатиме саме екологічна складова цих відносин.

Життєво важливо будувати законодавство таким чином, щоб державна підтримка сільського господарства була цілісною, взаємопов'язаною, взаємоузгодженою системою правових заходів. Це принципово, адже не стільки конкретні правові механізми підтримки, скільки їх системність та стабільність дають позитивний та

¹ Гетьман А. П., Зуєв В. А. Екологічне право: роздуми про його витоки та перспективи розвитку. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 83.

довгостроковий ефект. На жаль, сьогодні законодавство про державну підтримку сільського господарства України нагадує розібраний та наполовину зруйнований дитячий конструктор: воно представляє собою несистематизовану сукупність величезної кількості розрізаних, розкиданих по всьому законодавству правових норм, значна частина яких є декларативною або застарілою. Ототожнення правового регулювання державної підтримки сільського господарства лише зі спеціальним Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» є поверховим, адже цей Закон за своїм нормативним змістом ніколи не відповідав своїй претензійній назві. Протягом свого існування вказаний Закон ніколи не охоплював усю систему заходів підтримки, а останнім часом велика частина його норм фактично не застосовується. Закономірним результатом безсистемного законодавства є неефективна та хаотична державна підтримка, що не досягає поставленої мети.

Нагальну необхідність побудови системного правового регулювання державної підтримки сільського господарства можна забезпечити лише в рамках спеціалізованої галузі. Саме тому ці відносини є невід'ємною складовою предмета аграрного права – єдиної галузі, яка здатна спеціалізовано врегулювати аграрні відносини у сфері державної підтримки сільського господарства. При цьому перманентно відбувається трансформація та еволюція аграрного права, а сучасні наукові дослідження, які спрямовані на осмислення аграрного права як галузі права (М. Я. Ващишин¹, В. М. Єрмоленко², В. І. Семчик³, А. М. Статівка⁴, В. Ю. Уркевич⁵), виявлення тенденцій розвитку предмету його правового регулювання (О. М. Савельєва⁶), формування його системи (М. М. Чабаненко⁷), принципів (Н. В. Кравець⁸, Г. І. Савченко⁹) підтверджують процеси оновлення аграрного права та його

¹ Ващишин М. Я. До питання про критерії самостійності аграрного права як галузі права. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 114 – 119.

² Єрмоленко В. М. До питання про предмет аграрного права. *Стан та перспективи розвитку аграрного права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26-27 трав. 2005). К., 2005. С. 74—79; Єрмоленко В. М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. наук.-практ. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 9 – 12; Єрмоленко В. М. Некоторые «узловые» моменты современной теории аграрного права. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 5 (89). С. 22 – 25; Єрмоленко В. М. К вопросу об отраслевой самостоятельности современного аграрного права. *Аграрное и земельное право*. 2015. № 7 (127). С. 4 – 10.

³ Семчик В. І. Аграрне право як галузь права. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 371 – 379; Єрмоленко В. М., Семчик В. І. Доктринальні проблеми сучасного аграрного права. *Правова доктрина України* [у 5-ти томах. – Т. 4]. Х., 2013. С. 736 – 775.

⁴ Статівка А. М. Аграрне право чи сільськогосподарське право? *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «круг. столу» (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 50 – 52.

⁵ Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія. Харків: Харків юридичний, 2007. 496 с.; Уркевич В. Аграрні правовідносини й предмет аграрного права. *Право України*. 2008. № 9. С. 76—80; Уркевич В. Ю. Про сучасний зміст предмета аграрного права. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 30 – 31 жовт. 2009). К., 2009. С. 46 – 47.

⁶ Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.

⁷ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 437 с.

⁸ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 19 с.

⁹ Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 21 с.

пристосування до потреб сьогодення. Ці тенденції характерні і для правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Слід підкреслити, що побудова ефективного та якісного правового регулювання державної підтримки сільського господарства в рамках вітчизняного аграрного права потребує належного наукового супроводу та концептуального забезпечення, на що мають бути спрямовані значні інтелектуальні зусилля юридичної науки.

Окрему групу науково-теоретичних питань складає визначення співвідношення державної підтримки сільського господарства та деяких базових аграрно-правових категорій. Серед останніх ми особливо виділяємо державну аграрну політику та продовольчу безпеку.

Незважаючи на те, що у фаховій літературі сформульовано досить значну кількість визначень державної аграрної політики, у більшості випадків така дефініція будується на двох основних ознаках: а) це діяльність, комплекс заходів, вплив, тобто активні та цілеспрямовані дії уповноважених органів; б) спрямовані на гарантування продовольчої безпеки та сталого розвитку сільських територій¹, соціального розвитку села² або сталого розвитку агросфери³. На нашу думку, державна аграрна політика як стратегічна парадигма державного впливу на аграрні відносини в країні не може обмежуватися лише вирішенням проблем продовольчого забезпечення та розвитку сільських територій, незважаючи на їх глобальність та важливість для сучасної України. Якщо розуміти аграрну політику так вузько, то вона втрачає свою особливість та відокремленість, перетворюючись на політику продовольчого забезпечення (частина економічної політики) та складову політики регіонального розвитку. На нашу думку, державна аграрна політика є комплексним явищем, а її визначення повинно відображати це.

Ми вважаємо, що під державною аграрною політикою має розумітися комплекс взаємопов'язаних цілеспрямованих заходів уповноважених органів держави, що має за мету здійснювати стратегічний вплив та формувати певну парадигму розвитку аграрних відносин, відповідно до якої відбувається гарантування продовольчої безпеки, формування стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, охорона навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності, соціальний розвиток села.

При більш детальному розгляді запропонованого нами визначення помітно, що основна мета державної аграрної політики – це або підтримання існуючої, або запровадження нової парадигми розвитку аграрних відносин у країні. Для нашої

¹ Курман Т. В. Сталий розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2013. С. 191; Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: монографія / за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Київ: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 13; Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. 20 с.

² Єрмоленко В. М. Державна аграрна політика: поняття і принципи. *Правова політика Української держави*: матер. Міжн. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаника. Т. 1. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т імені В. Стефаника, 2010. С. 30.

³ Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2019. 40 с.

держави наразі актуальними та найбільш важливими ознаками бажаної парадигми розвитку аграрних відносин є:

– забезпечення населення продовольством у необхідних кількості, доступності та якості (гарантування продовольчої безпеки). Цей аспект відображає споживчі потреби населення країни та необхідність задоволення базових життєвих потреб громадян;

– формування стабільного середовища існування та функціонування для виробників сільськогосподарської продукції, оскільки саме вони є найбільш вразливими, а їхня діяльність завжди зберігає ризиковий характер. Необхідно підкреслити, що ця ознака нової парадигми розвитку аграрних відносин не може ототожнюватися лише з державною підтримкою, адже полягає у формуванні такого правового забезпечення, таких організаційних та інституційних зв'язків, які б могли автономно підтримувати стабільність виробника. Йдеться, наприклад, про поширення сільськогосподарської кооперації, утворення ефективних аграрних кластерів тощо;

– екологобезпечна діяльність в аграрному секторі економіки. Ця ознака покликана урівноважувати економічну та продовольчу потреби, оскільки останні спрямовані на активне використання природних ресурсів;

– соціально розвинуті сільські території, що формують комфортне місце проживання та праці для сільського населення держави. Соціальна складова державної аграрної політики є необхідною і невід'ємною її частиною, оскільки без гуманістичного вектору розвитку вона перетворюється у звичайний напрям економічної політики держави. У цьому аспекті нам дуже імпонує запроваджене в науку поняття агросфери, яке підкреслює органічну єдність виробничих, просторових та соціальних складових аграрних відносин. Державна аграрна політика, яка забуває про цю єдність, приречена на провал.

Якщо характеризувати співвідношення понять державної аграрної політики та державної підтримки сільського господарства, то необхідно вказати на значний спектр різноманітних варіантів такого співвідношення. Найбільш поширеними є такі:

– *державна підтримка сільського господарства як принцип державної аграрної політики*. Наприклад, основними принципами, на яких базується сучасна аграрна політика, пропонується визначати: законність, державний протекціонізм сільського господарства, пільгове оподаткування та кредитування, удосконалення ціноутворення на сільськогосподарську продукцію¹. На нашу думку, такий підхід є досить спірним, зокрема тому, що перераховані правові заходи не однопорядкові. Наприклад, пільгове кредитування, оподаткування та удосконалення ціноутворення можна розглядати як різновиди державної підтримки (державного протекціонізму);

– *ототожнення державної підтримки та державної аграрної політики*. Справді, оскільки більшість цілей аграрної політики досягається за допомогою активної державної підтримки, виникає спокуса звести всю аграрну політику до системи державної підтримки сільського господарства. Однак це не відповідає сутності державної аграрної політики, позаяк на досягнення її цілей та реалізацію

¹ Жушман В. П., Корнієнко Г. С. Опорно-логічні схеми з навчальної дисципліни «Аграрне право» та аграрне законодавство України : навч. посіб. Х. : Одісей, 2009. С. 12.

її завдань спрямовані всі зусилля держави, що включають не лише засоби стимулювання, але й обмеження, заборони, юридичну відповідальність тощо;

– *державна підтримка сільського господарства як самостійний напрям державної аграрної політики*. Наприклад, у ч. 3 ст. 4 проекту Закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» № 9162 від 04.10.2018 року зазначається, що державна аграрна політика та державна політика сільського розвитку спрямовані серед іншого на надання ефективної державної підтримки виробникам сільськогосподарської продукції. На нашу думку, такий підхід є в корені неправильним, адже відповідно до нього державна аграрна політика підпорядковується державній підтримці сільськогосподарського виробництва. Це помилкове співвідношення, позаяк державна підтримка не є явищем в собі – вона надається не заради самого надання, а для досягнення низки важливих суспільних завдань, що стоять перед аграрною політикою.

У зв'язку з вищезазначеним ми робимо висновок про те, що державна підтримка сільського господарства *виступає способом* досягнення цілей та реалізації завдань державної аграрної політики. При чому особливістю такого способу є його універсальність, адже за його допомогою реалізується державна аграрна політика і відносно гарантування продовольчої безпеки (підтримка вітчизняних виробників продовольства, що насичують споживчий ринок необхідною кількістю якісного товару), і відносно формування стабільного середовища для виробників сільськогосподарської продукції (державна підтримка виробників утворює міцні підвалини для сталого розвитку, зменшує ризиковість такої діяльності, підвищує її привабливість), і відносно охорони навколишнього природного середовища під час сільськогосподарської діяльності (державна підтримка, що спрямована на стимулювання природоохоронної діяльності в сільському господарстві, екологізацію виробничих процесів, ощадливе використання природних ресурсів, має великий потенціал), і відносно соціального розвитку села (державна підтримка сільського господарства неминує зачіпає і соціальні відносини, оскільки за виробництвом та іншою сільськогосподарською діяльністю стоять звичайні люди, які здебільшого представляють сільське населення та мають можливість завдяки державній підтримці покращити умови свого існування).

Значною мірою проблеми у сфері реалізації державної аграрної політики України породжені недосконалим законодавчим забезпеченням. Довгий час центральним законодавчим актом, який регулював довгострокові агрополітичні відносини, був Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» від 18.10.2005 року¹. Сам факт прийняття такого Закону був позитивно оцінений у науковій літературі², однак до його змісту та ефективності

¹ Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 1. Ст. 17.

² Уркевич В. Ю. Правове забезпечення державної аграрної політики. *Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Донецк-Святогорск, 16-17 апр. 2009). Донецк: Юго-Восток, 2009. С. 39; Рижко П. О. Порівняльно-правовий аналіз форм аграрного підприємництва за законодавством ФРН та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.; Гаєцька-Колотило Я. З. Аграрна політика української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: зб. матер. круг. столу (Харків, 24 трав. 2013) Харків, 2013. С. 80.

вчені висували низку зауважень. Так, по-перше, в Законі бракувало дефініції базового поняття «державна аграрна політика»¹. По-друге, висувалися зауваження щодо вузького кола відносин, на які розповсюджується даний Закон. Це штучно обмежувало сферу реалізації державної аграрної політики і тим самим негативно впливало на її ефективність. По-третє, висловлювалися зауваження, зокрема, щодо декларативного характеру норм аналізованого Закону, а також необхідності коригування державної аграрної політики з урахуванням впливу світової фінансово-економічної кризи на функціонування аграрного сектора національної економіки України². Головною проблемою все ж слід визнати той факт, що Закон виявився нежиттєздатним, оскільки державні органи практично повністю його ігнорували³.

Оскільки Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» мав чітко означені строки дії, уже в 2015 році були активізовані нормотворчі процеси щодо підготовки наступних програмних документів у цій сфері. У цей період було представлено на громадське обговорення проект Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015 – 2020 роки. Учені активно відреагували на появу такого проекту. Наприклад, А. Г. Бобкова зазначила, що викликає заперечення вже саме спрямування такої стратегії не на розвиток аграрної політики, яка поширюється на сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів (аграрний сектор), аграрну науку й освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення у АПК, а лише на розвиток сільського господарства та сільських територій, тобто лише на одну складову АПК. Такий підхід учена вважає помилковим, оскільки він виключає комплексне вирішення проблем продовольчої безпеки, розвитку аграрного сектору економіки тощо⁴.

Наступними кроками були видання розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» від 23 вересня 2015 року, а потім розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року»⁵. Як вдало зазначає С. О. Костенко, неможливо перебільшити значення та роль відповідних концепцій, оскільки саме за їх допомогою забезпечується стабільність, послідовність та прозорість здійснення державної аграрної політики. Однак, на жаль, їх змістовне наповнення не відповідає функціональному

призначенню концепції як такої. Також викликає сумніви доцільність існування двох окремих вказаних концепцій. Адже, незважаючи на те, що назви концепцій мають дійсно різне змістовне спрямування, проте залежність розвитку сільських територій від рівня розвитку аграрного сектору економіки є давно доведеним у науці та практиці фактом¹.

Якщо розглядати дані програмні документи з позицій державної підтримки сільського господарства, то вони дещо відрізняються. Концепцією розвитку сільських територій передбачається, що її реалізація дасть змогу перемістити фокус аграрної політики держави з підтримки аграрного сектору економіки на підтримку сільського розвитку – поліпшення якості життя та економічного благополуччя населення². На наш погляд, така благородна мета є прямою калькою європейської програмної лексики і повністю відповідає потребам та стану розвитку європейського суспільства та економіки. В умовах України декларування пріоритетного розвитку сільських територій як протиставлення підтримці виробництва є порожньою фікцією, яка використовується для «виправдання» зниження або відсутності державної підтримки сільського господарства. У Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, яку було продовжено до 2022 року, оптимальним варіантом розвитку передбачено врахування досвіду держав із розвинутою аграрною економікою, який свідчить, що аграрна політика реалізується переважно через заходи економічного стимулювання та державної підтримки аграрного виробництва.

Наявність великої кількості програмних документів та численних концепцій неприємно контрастує з реаліями розвитку як виробничої, так і соціальної складової сільського господарства в Україні. Науковцями вказується, що в цілому особливостями нормативно-правового забезпечення реалізації державної аграрної політики на сьогодні є те, що, по-перше, названі й інші закони та нормативно-правові акти носять занадто загальний характер, не містять конкретних механізмів, за допомогою яких держава чітко впливала б на процес функціонування аграрного сектору економіки, що гарантує продовольчу безпеку країни; по-друге, відсутнє в повному обсязі фінансове забезпечення прийнятих нормативно-правових актів; по-третє, має місце невиконання законів та інших нормативно-правових актів, тобто низька виконавча дисципліна³.

У контексті проведеного аналізу законодавчого забезпечення державної аграрної політики важливою подією є реєстрація законопроекту «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» № 9162 від 04.10.2018 року. Вивчення змісту цього законопроекту дозволяє виокремити

¹ Скидан О. В. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні: проблемні питання. *Право України*. 2006. № 4. С. 55.

² Уркевич В. Ю. Правове забезпечення державної аграрної політики. *Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Донецк-Святогорск, 16-17 апр. 2009)*. Донецк: Юго-Восток, 2009. С. 39.

³ Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Зб.наук. праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2017. Вип. 2. С. 109.

⁴ Бобкова А. Г. Щодо правового забезпечення державної аграрної політики. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015)*. К., 2015. С. 23.

⁵ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 року № 1437-р. *Урядовий кур'єр*. 2016. № 60.

¹ Костенко С. О. Аналіз правового забезпечення здійснення аграрної політики в Україні. *Держава і право. Юридичні науки*. 2016. Вип. 72. С. 364.

² Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання сталого розвитку сільських територій. *Правові проблеми розвитку сільських територій України: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015)*. К., 2015. С. 57.

³ Роздайбіда О. В., Білінська О. В. Економіко-правові аспекти державної аграрної політики України. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 3. С. 156.

певні його негативні та позитивні риси. Основними недоліками цього законопроекту, на наш погляд, є:

а) високий ступінь декларативності положень, що пропонується винести на рівень закону;

б) формування дивної термінології, а саме: надання визначень понять, які недоречні для такого закону (наприклад, середній виробник сільськогосподарської продукції, агропродовольчі ланцюги створення доданої вартості), а натомисть – відсутність необхідних дефініцій. При цьому аналіз змісту положень законопроекту вказує на намагання заповнити давно існуючі прогалини термінологічного характеру, наприклад, надання адекватного визначення виробників сільськогосподарської продукції. Однак ми не впевнені в тому, що такі терміни мають знайти своє закріплення в законі такого роду;

в) не визначена роль та значення державної підтримки сільського господарства в процесі реалізації державної аграрної політики. При цьому в законі міститься велика кількість положень щодо державної підтримки сільського господарства, які не завжди узгоджуються з чинним законодавством, що регулює ці відносини;

г) розмежування державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку. Останнє, на наш погляд, є найбільш вагомим недоліком законопроекту, оскільки такий підхід штучно роз'єднує єдине ціле – об'єкт агрополітичного впливу.

Серед позитивних аспектів представленого законопроекту необхідно відзначити, зокрема, сам факт його розробки та опрацювання законодавцем проблеми законодавчого забезпечення державної аграрної політики. Також, наприклад, Є. П. Суєтнов зазначає, що в цьому законі були продовжені сучасні тенденції розвитку аграрного сектору економіки нашої держави, в основу яких покладено екосистемний підхід, оскільки впровадження екосистемного підходу визнається у проекті одним із пріоритетних напрямів державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку¹. Додатковим здобутком розробників законопроекту є визнання необхідності формування конкурентоспроможних аграрних кластерів. При цьому дефініція аграрного кластеру (як системи, що функціонує на основі співпраці виробників сільськогосподарської продукції, виробників засобів виробництва, переробних підприємств, які сприяють формуванню агропродовольчих ланцюгів створення доданої вартості) є завузькою та представляє собою обмежене формальне розуміння аграрного кластеру.

Також позитивно ми оцінюємо концептуальний підхід ініціаторів законопроекту, відповідно до якого питання правового забезпечення продовольчої безпеки врегульовані на рівні закону про державну аграрну політику. Спробуємо пояснити свою позицію.

¹ Суєтнов Є. П. Впровадження екосистемного підходу як пріоритетний напрям державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. круг. столу, присвяч. 90-річчю В. К. Попова (Харків, 1 бер. 2019). Х., 2019. С. 185 – 186.

У науці питання правового гарантування продовольчої безпеки досліджувалися вченими досить уважно¹. Відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» продовольча безпека визначається як захищеність життєвих інтересів людини, яка виражається в гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності. Розвиваючи це базове легальне визначення, окремі науковці пропонують більш деталізовані та удосконалені авторські дефініції². Найбільш ґрунтовно до вирішення термінологічного питання підійшов С. О. Лушпаєв, який запропонував визначення поняття «продовольча безпека України» шляхом доповнення його окремими ознаками, а саме: 1) правове регулювання має бути спрямоване на продовольчу безпеку держави, а не соціальних груп, сімей, окремої особи; 2) вказівкою на безпечність для життя та здоров'я населення продуктів харчування; 3) визначення співвідношення якісного та безпечного критеріїв оцінки продуктів харчування для населення; 4) рівень забезпечення продовольчої незалежності держави пропонується законодавчо закріпити в розмірі 90% задоволення попиту на продовольство за рахунок власного ресурсного потенціалу³.

Справді, продовольча безпека – це характеристика стану суспільних відносин щодо стабільного задоволення потреб населення держави в якісному та доступному продовольстві. А. Ю. Тригуб вважає, що аналіз положень Закону «Про державну підтримку сільського господарства України» дає всі підстави стверджувати, що цим документом визначено основні засоби гарантування національної продовольчої безпеки України⁴. Ми не розділяємо думку вченого, оскільки, по-перше, наявного регулювання в Законі «Про державну підтримку сільського господарства України» явно недостатньо; а по-друге, правове регулювання державної підтримки сільського господарства та правове забезпечення продовольчої безпеки мають бути законодавчо розмежовані. Для того щоб аргументувати цю тезу, необхідно спершу окреслити сферу відносин, що регулюються правом продовольчої безпеки.

Хоча в науці висловлюється думка про існування підгалузі аграрного права – права продовольчої безпеки (М. М. Чабаненко), на нашу думку, така позиція є досить спірною, насамперед, через занадто розширене коло цих відносин. Учений пропонує розглядати як складові інститути підгалузі права продовольчої безпеки такі правові інститути аграрного права: правового статусу суб'єктів аграрного права, правового режиму майна та земель сільськогосподарських підприємств, виробничо-господарської діяльності аграрних товаровиробників, державного

¹ Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты): монография. Л., Изд-во при Львовск. ун-те, 1989. 183 с.; Єрмоленко В. М. Актуальні питання систематизації законодавства про продовольчу безпеку. *Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України*: зб. наук. праць круг. столу (Київ, 18 бер. 2011). К.: ВГЛ «Обрії». С. 113 – 119; Лушпаєв С. О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 19 с.

² Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2019. 40 с.; Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. 20 с.

³ Лушпаєв С. О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 19 с.

⁴ Тригуб А. Ю. Законодавче забезпечення національної продовольчої безпеки України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 292.

регулювання сільського господарства, охорони довкілля в сільському господарстві¹. Ми переконані, що коло відносин, які складають предмет регулювання продовольчої безпеки, є набагато вужчим, і його можна окреслити таким чином:

1) *відносини щодо встановлення, контролю, підтримання оптимального рівня забезпечення продовольчої незалежності держави*. Як пише М. В. Гребенюк, гарантування продовольчої безпеки держави неможливе без щорічного визначення на державному та регіональному рівнях показників-індикаторів продовольчої безпеки, тобто граничних величин, недодержання яких може призвести до негативних соціально-економічних наслідків². Рівень продовольчої безпеки можна вважати оптимальним при співвідношенні вітчизняного та імпортного продовольства на ринку в пропорції 7 до 3 (або 70 і 30% відповідно). Тобто, згідно з традиційним трактуванням, у найзагальнішому вигляді «продовольча безпека – це такий стан економіки, коли не менше 70% основних продуктів харчування виробляє вона сама»³. С. О. Лушпаєв йде далі та пропонує законодавчо закріпити порогове значення продовольчої незалежності на рівні 90% задоволення попиту на продовольство за рахунок власного ресурсного потенціалу⁴. Науковець тим самим підкреслює важливість самостійного забезпечення продовольством, адже держава, яка не спроможна розв'язати продовольчу проблему власними силами, потрапляє у своєрідне «зачароване коло»: продовольчий імпорт зростає через падіння продуктивності і ефективності національного агропромислового виробництва, а піднесення останнього стримується відсутністю достатніх коштів, оскільки дедалі більша їх частина спрямовується на закупівлю продовольства за кордоном⁵. Чинне законодавство не розвинене в напрямі ефективного відстеження показників продовольчої безпеки та правових механізмів реагування на їх зниження;

2) *відносини щодо формування продовольчих резервів, їх обсягів, оновлення, розташування тощо*. Наразі відносини щодо утворення та використання продовольчих резервів регулюються загальним Законом України «Про державний матеріальний резерв»⁶. Деякі вчені навіть зводять відносини щодо продовольчої безпеки суто до відносин по формуванню резервів: наприклад, О. Б. Тарасюк пропонує розробити та прийняти Закон України «Про державний продовольчий резерв України», який би детально регламентував стратегічне питання забезпечення національної продовольчої безпеки України⁷. Вважаємо це недоцільним, оскільки

¹ Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук. Харків, 2015. С. 252.

² Гребенюк М. Правовий механізм гарантування продовольчої безпеки в сучасних умовах. *Право України*. 2010. № 12. С. 244 – 251.

³ Ульянченко О. В. Залежність продовольчої безпеки країни від забезпеченості аграрної сфери ресурсами. *Агроекономіка*. 2007. № 9. С. 4 – 8.

⁴ Лушпаєв С. О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 7.

⁵ Коцій О. Продовольча безпека України. *Економіст*. 2004. № 11. С. 40 – 44.

⁶ Про державний матеріальний резерв: Закон України від 24.01.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 13. Ст. 112.

⁷ Тарасюк О. Б. Державне регулювання забезпечення продовольчої безпеки країни. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 10 (136). С. 62.

вказані відносини є лише однією з кількох складових предмету правового регулювання продовольчої безпеки;

3) *відносини щодо організаційно-правових заходів, спрямованих на гарантування якості продовольства, його необхідної кількості та доступності*. Яскравим прикладом правового регулювання відносин такого роду виступає, зокрема, постанова Кабінету Міністрів України «Про недоліки у роботі окремих органів виконавчої влади із забезпечення продовольчої безпеки та заходи щодо стабілізації ринку основних продовольчих товарів» від 24 липня 2003 року № 1150¹. Цією постановою відмічалось, що керівники місцевих органів виконавчої влади не повною мірою реалізують надані в цій сфері повноваження, не створюють належних умов для безперешкодної реалізації продукції сільськогосподарськими виробниками та власниками присадибних ділянок, допускають та не протидіють монополізації ринків тощо.

Окреслені нами відносини є суто предметом правового регулювання продовольчої безпеки, і вони не включають відносини щодо державної підтримки сільського господарства. По-перше, агропротекційне законодавство формує цілісну систему заходів підтримки всіх виробників сільськогосподарської продукції, а не лише тих, що виробляють продукти харчування. По-друге, мета й цілі державної підтримки сільського господарства значно ширші за гарантування продовольчої безпеки – останнє є лише одним із багатьох завдань державної підтримки сільського господарства. У випадку, якщо правове забезпечення державної підтримки виробників продовольчої сільськогосподарської продукції включити до складу законодавства про продовольчу безпеку, тоді відбувається штучне й невиправдане розірвання єдиної системи законодавства про державну підтримку сільського господарства.

Після проведеного аналізу повернемося до початкової тези щодо обрання оптимального шляху вдосконалення законодавства про продовольчу безпеку. По-перше, питання продовольчої безпеки мають бути винесені за рамки Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». По-друге, можливим є варіант прийняття нового спеціального Закону, оскільки низка вчених пропонує розробку Закону України «Про продовольчу безпеку»². Слід зазначити, що з цього приводу були й кількарізові законотворчі ініціативи (2004, 2005, 2011), однак вони не мали успіху. На нашу думку, прийняття такого закону буде позитивним кроком. Однак за його відсутності правові питання суто гарантування продовольчої безпеки можуть бути абсолютно органічно врегульовані в майбутньому Законі України «Про державну аграрну політику

¹ Про недоліки у роботі окремих органів виконавчої влади із забезпечення продовольчої безпеки та заходи щодо стабілізації ринку основних продовольчих товарів: постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2003 року № 1150. Урядовий кур'єр. 2003. № 138 (втратила чинність)

² Лушпаєв С. О. Щодо законодавства України про продовольчу безпеку. *Форум права*. 2012. № 2. С. 419 – 425; Земко А. М. До проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних правових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (Одеса, 9-10 вер. 2016). Одеса, 2016. С. 114 – 116; Курман Т. В. Конституційно-правові засади забезпечення продовольчої безпеки. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 трав. 2011). К.: Обрії, 2011. С. 86.

України», оскільки підтримання продовольчої безпеки є одним із основних завдань останньої.

Отже, проведений науковий аналіз довів необхідність чіткого розмежування аграрно-правових понять державної підтримки сільського господарства, державної аграрної політики та продовольчої безпеки. Ми дійшли висновку, що відносно державної аграрної політики державна підтримка сільського господарства виконує інструментальну функцію. При цьому предмет правового регулювання державної підтримки сільського господарства чітко відділяється від предмету регулювання права продовольчої безпеки.

Отже, потреба у формуванні правового забезпечення державної підтримки сільського господарства обумовлена цілим комплексом факторів економічного, природно-кліматичного, екологічного, соціально-демографічного, політичного та науково-технічного характеру. У науці державна підтримка сільського господарства розглядається в юридичному, економічному, політичному та соціальному аспектах. Визначення правової природи державної підтримки сільського господарства вказує на наявність кількох основних підходів до її розуміння: 1) як складової предмета аграрного права (зовнішні аграрні правовідносини); 2) як структурної частини системи аграрного права: а) як самостійного правового інституту; б) як складову інших правових інститутів; 3) як принципу права: а) як самостійного галузевого принципу; б) як складову інших галузевих принципів (принципу пріоритетності розвитку сільського господарства, принципу закріплення за державою регулюючих функцій у сфері аграрного підприємництва); в) як принципу інститутів аграрного права; 4) як принципу кодифікації аграрного законодавства.

Державна підтримка сільського господарства визначається нами як закріплена в законодавстві система заходів організаційного, фінансового та інформаційно-консультативного характеру, що здійснюються уповноваженими державними органами та іншими суб'єктами відносно суб'єктів аграрного господарювання на виконання основних завдань аграрної політики з метою гарантування продовольчої безпеки, утворення стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, охорони навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності, соціального розвитку села. Ми цілком свідомо уникаємо включення до поняття державної підтримки сільського господарства вказівки на її приналежність до системи державного регулювання сільського господарства. По-перше, ця ознака повністю поглинається іншою – ознакою обслуговування потреб аграрної політики, адже державне регулювання за своєю суттю теж виступає способом досягнення агрополітичних цілей та завдань. По-друге, не всі заходи державної підтримки можна ідентифікувати як державне регулювання.

1.2. Правове регулювання державної підтримки сільського господарства: законодавчі та науково-теоретичні проблеми

Законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства формувалося протягом усього періоду незалежності України і наразі утворює одне з найбільш масштабних нормативних утворень у складі аграрного права. Законодавству, що регулює державну підтримку сільського господарства, притаманні такі основні ознаки: 1) наявність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який так і не набув ознак кодифікованого акту; 2) розпорошеність норм по нормативно-правовим актам різної галузевої належності; 3) суттєве переважання підзаконного нормативно-правового регулювання; 4) значна кількість недоліків формального та змістовного характеру. Ураховуючи обсяги аналізованого законодавчого масиву, складну багаторівневу структуру, цілісний предмет правового регулювання, законодавче забезпечення державної підтримки сільського господарства формує підгалузь аграрного законодавства, яка вже об'єктивно існує в системі аграрного законодавства. Беручи до уваги запропонований нами підхід щодо розуміння аграрного протекціонізму як бажаного оптимального стану реальної захищеності інтересів виробників сільськогосподарської продукції, інших суб'єктів аграрного господарювання, населення, майбутніх поколінь, вважаємо за доцільне назвати аналізовану нормативну сукупність агропротекційним законодавством. Додатковим аргументом на користь такої назви є однозначна вказівка на його галузеву приналежність.

Значний обсяг нормативно-правового матеріалу, який регулює різні напрями, види та способи державної підтримки сільського господарства, та суттєві об'єктивні відмінності між різними агропротекційними правовими механізмами обумовлюють необхідність диференційованого дослідження законодавчих засад надання такої підтримки. Крім того історично-правовий метод буде більш корисним саме при дослідженні кожного конкретного різновиду державної підтримки, адже дозволить провести паралелі та виявити характерні тенденції в правовому регулюванні кожного виду державної підтримки. Натомість у цьому підрозділі ми зупинимося на дослідженні проблем, які характерні для усієї системи агропротекційного законодавства. Насамперед, такими є термінологічно-категоріальні та формальні недоліки агропротекційного законодавства.

Глибоке вивчення проблематики правового забезпечення державної підтримки сільського господарства неможливе без оперування базовими аграрно-правовими поняттями та категоріями. На жаль, саме термінологія аграрного права і законодавства уже традиційно викликає гострі науково-практичні дискусії, що змушує вчених перебувати в постійному пошуку оптимальних термінологічних рішень.

Усі базові аграрно-правові поняття та категорії, що мають принципове значення для правового регулювання державної підтримки сільського господарства, ми поділяємо на три основні блоки:

- 1) ті, що характеризують сферу аграрних правовідносин;
- 2) ті, що характеризують суб'єктів аграрних правовідносин;
- 3) ті, що характеризують об'єкти аграрних правовідносин;

Перший блок. Надзвичайно важливим для якісного правового регулювання є визначення тієї сфери суспільних відносин, в якій реалізується державна агропротекційна політика. Мова йде, перш за все, про виявлення законодавчих та науково-теоретичних засад співвідношення понять агропромислового комплексу (АПК), аграрного сектору економіки, сільського господарства. Слід розуміти, що за своїм походженням та сутністю ці поняття є економічними, однак законодавство і право ними активно користуються, оскільки за допомогою цих термінів окреслюються межі необхідного аграрно-правового регулювання.

Найбільш широким з указаних понять слід визнати АПК. Серед науковців існують як прибічники виокремлення АПК в якості окремого об'єкта правового регулювання, так і противники. Наприклад, М. І. Козир розуміє під агропромисловим комплексом ряд послідовно і паралельно взаємопов'язаних виробничо-технологічних стадій відтворення, об'єднаних єдиною метою – ефективним виробництвом кінцевого продукту. Кінцевий продукт АПК, на його думку, – це сільськогосподарська продукція, яка надходить для споживання населенням, а також предмети споживання, вироблені із сільськогосподарської сировини¹.

Опоненти цієї позиції переконані, що АПК як єдиного господарського комплексу, розвиток якого можна було би планувати, в природі не існує, тобто немає єдиного об'єкта прогнозування (планування), фінансування і координування².

О. Л. Мініна, наприклад, погоджуючись із існуванням АПК як об'єктивної реальності, звужує АПК лише до галузей, які пов'язані із виробництвом продуктів харчування, наголошуючи на тому, що поза рамками АПК сільське господарство виробляє і технічні культури, і сировину, що не використовуються як продовольство (льон, тютюн тощо)³.

За загально прийнятим визначенням АПК складається з трьох сфер: 1) тракторне і сільськогосподарське машинобудування, машинобудування для харчової промисловості, агрохімія, комбікормова промисловість, система матеріально-технічного обслуговування сільського господарства, меліоративне і сільське будівництво; 2) рослинництво, тваринництво і рибальство; 3) харчова промисловість, холодильне, складське, спеціалізоване транспортне господарство, торговельні та інші підприємства й організації, що займаються доведенням продукції до споживача, включаючи оптові ринки, роздрібну торгівлю і громадське харчування⁴. М. І. Козир узагальнює структуру АПК до низки послідовно і паралельно взаємопов'язаних виробничо-технологічних стадій: виробництво засобів виробництва – виробництво продукції рослинництва і тваринництва – переробка цих продуктів у предмети кінцевого вживання – реалізація їх і доведення до споживача⁵.

¹ Козыр М. И. Правовые проблемы развития агропромышленного комплекса России. *Журнал российского права*. 2010. № 4. С. 30.

² Чаркин С. А. Судьба сельского хозяйства России в зеркале права (конец XX – начало XXI века). М., 2008. С. 149; Анисимов А. П., Рыженков А. Я., Черноморец А. Е. Теоретические проблемы совершенствования аграрного законодательства. *Аграрное и земельное право*. 2008. № 4. С. 18.

³ Минина Е. Л. Законодательное обеспечение аграрной политики в России. *Журнал российского права*. 2006. № 5. С. 48.

⁴ Цюра О. Поняття «багатогалузеве тваринництво» у законодавстві України. *Поняття та категорії юридичної науки*: матер. V Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18 лист. 2014). Київ, 2014. С. 448.

⁵ Козыр М. И. Правовые проблемы развития агропромышленного комплекса России. *Журнал российского права*. 2010. № 4. С. 31.

Аналіз вітчизняного законодавства вказує на те, що поняття АПК у ньому активно використовується, однак його визначення або принаймні формулювання переліку відносин чи галузей економіки, що входять до його складу, досі не надано. У Законі України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» часто вживається словосполучення «у сільському господарстві, переробних та обслуговуючих галузях агропромислового комплексу», тобто цим Законом сільське господарство відокремлюється від обслуговуючих його галузей АПК. Поняття АПК фігурує також у законах України «Про систему інженерно-технічного забезпечення агропромислового комплексу України» та «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу». У цих законах не дається прямого визначення АПК, і його складові можна виявити лише із системного аналізу змісту нормативно-правових актів. В обох випадках технічне забезпечення АПК формулюється через забезпечення потреб сільськогосподарського виробництва, підприємств харчової і переробної промисловості. Як бачимо, у двох останніх законах нормотворець уникає визначення АПК та акцентує увагу на тому, що інженерно-технічне забезпечення спрямоване на задоволення відповідних сільського господарства та обслуговуючих галузей.

Отже, у своєму традиційному розумінні АПК складається із трьох блоків суспільних економічних відносин: промислового сектору, аграрного сектору та агрообслуговуючого сектору. Об'єднання таких різномірних галузей економіки в єдиний комплекс обумовлюється їх тісною взаємозалежністю. З огляду на предмет нашого дослідження, нас цікавлять другий та третій блоки суспільних відносин, а саме: сільське господарство та агрообслуговуючий сектор. Це пояснюється тим, що виробництво засобів виробництва (перший блок відносин АПК) не має жодної сільськогосподарської спеціалізації, оскільки підприємства, що функціонують у цих галузях, не мають справу із сільськогосподарською продукцією, землями сільськогосподарського призначення, не несуть ризиків сільськогосподарської діяльності тощо. На відміну від них підприємства агрообслуговуючого сектору тісно співпрацюють із виробниками, активно включені у процес сільськогосподарської діяльності під час надання послуг та виконання робіт, а після виробництва мають справу із сільськогосподарською продукцією, а отже, здійснюють безпосередній вплив на продовольчу безпеку країни. Однак головним фактором, який обумовлює включення суб'єктів агрообслуговуючого сектору до сфери державної підтримки, є стійкий діалектичний зв'язок між підтримкою цих суб'єктів та позитивним впливом на сільськогосподарське виробництво. Це пояснюється тим, що виробництво не самодостатнє, і його державна підтримка полягає не лише в безпосередній підтримці виробничої діяльності, але й у активному налагодженні інфраструктури, що необхідна виробникам.

Виходячи з тісного взаємозв'язку всіх галузей АПК, у науці була висловлена думка щодо формування інтегрованої галузі агропромислового законодавства, до складу якого входить як підсистема аграрне (сільськогосподарське) законодавство¹. Крім того, В. М. Єрмоленко, проаналізувавши аграрне законодавство

¹ Павлович З. А. Проблеми розвитку законодавства про агропромисловий комплекс України. Аграрне законодавство України: проблеми ефективності / За ред. В. І. Семчика. К.: Вид-во «Наукова думка», 1998. С. 197 – 224.

як найбільший і найефективніший пласт аграрних джерел дійшов парадоксального висновку. Учений виявив, що чинне законодавство закладає двоступінчасту модель галузевої будови аграрного права. Структуру галузі складають два великі блоки, які умовно можна подати як підгалузі: сільськогосподарське право й агропромислове право. Як вказує дослідник, якщо звернути увагу, наприклад, на Закони України «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 року, «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 року, то очевидно, що першу частину назви цих законів утворює продукція сільського господарства, а іншу – продукти її переробки, які одержують на підприємствах АПК. Такий стан, продовжує науковець, можна пояснити створенням у середині 80-х років минулого століття Державного агропромислового комітету, якому були передані переробні підприємства іншої галузевої належності (передусім зернової промисловості). Із тих пір і відбулося своєрідне спадкування дуалістичного розуміння законодавцем сутності аграрних відносин¹. Незважаючи на ці особливості, аграрне право України є цілісною самостійною галуззю вітчизняного права. Досліджуючи ці питання, Н. О. Багай категорично стверджує про недоцільність виділення агропромислового законодавства², у чому ми її підтримуємо.

Вітчизняне законодавство і наука часто оперують терміном «аграрний сектор», при чому деякі вчені ототожнюють його із сільським господарством³, а деякі навіть вважають його вживання більш доречним, аніж використання традиційного поняття «сільське господарство»⁴. Однак нормотворець застосовує його не однозначно. Наприклад, у ч. 4 ст. 1 Закону України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» зазначено, що «основні засади державної аграрної політики поширюються на сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів (далі – аграрний сектор), аграрну науку і освіту, соціальну сферу села, їх матеріально-технічне та фінансове забезпечення». Як бачимо, законодавець аграрним сектором економіки назвав сільське та рибне господарство, харчову промисловість і перероблення сільськогосподарських продуктів – тобто під аграрним сектором розуміється значно ширше коло відносин: фактично охоплено другий та частину третього блоку відносин АПК: виробництво, переробку та реалізацію сільськогосподарської продукції. У цьому відношенні економічним змістом відносин, що складаються в аграрному секторі, виступає сільськогосподарська діяльність.

Поняття *сільськогосподарської діяльності* також є важливим терміном, який входить до базових понять аграрного законодавства і права. Як зазначається в літературі, характеристика сільськогосподарської діяльності має як теоретичне, так і практичне значення. По-перше, для того, щоб відмежовувати аграрне право

від інших галузей. По-друге, щоб вирішувати питання, пов'язані з наданням податкових, фінансових, кредитних, соціальних пільг сільськогосподарським товаровиробникам¹, тобто має важливе значення для державної підтримки сільського господарства. М. М. Чабаненко, проаналізувавши аграрно-правову літературу, дійшов висновку про існування двох підходів до визначення категорії «сільськогосподарська діяльність»: вузького та широкого. Однак ми схильні вважати, що наукових підходів до розуміння поняття сільськогосподарської діяльності стало більше. У результаті проведеного дослідження ми виділяємо такі підходи:

1) *Виробничий*. Саме його М. М. Чабаненко називає вузьким підходом, відповідно до якого поняття сільськогосподарської діяльності обмежується діяльністю сільськогосподарських підприємств, об'єднань і громадян, що займаються обробітком землі, виробництвом продукції рослинництва й тваринництва². До такого розуміння сільськогосподарської діяльності – насамперед як сільськогосподарського виробництва – схильні, наприклад, О. В. Гафурова³, А. М. Апаров⁴.

2) *Трьохстадійний*. Відповідно до цього підходу сільськогосподарська діяльність виходить за рамки лише сільськогосподарського виробництва та поширюється на наступні стадії процесу: переробку сільськогосподарської продукції та її реалізацію. Ще Н. І. Титова писала про те, що в сучасному розумінні сільськогосподарська діяльність повинна трактуватися дещо ширше, і крім традиційно сільськогосподарської діяльності, повинна включати в себе і діяльність із переробки сільськогосподарської сировини в готову сільськогосподарську продукцію⁵. Широке розуміння сільськогосподарської діяльності є найбільш популярним у вітчизняній правовій науці⁶, а також використовується і в аграрному праві інших країн⁷.

3) *Розширений*. Останнім часом у науці з'являється ще більш розгорнуте визначення сільськогосподарської діяльності, яке виходить далеко за межі не лише традиційного виробничого, але й трьохстадійного його розуміння. Так, наприклад, П. О. Рижко пропонує розуміти під сільськогосподарською діяльністю особливий вид господарської діяльності, що провадиться суб'єктами аграрного господарювання у сфері сільського господарства з використанням природних ресурсів (насамперед земельних) та біологічних об'єктів у порядку та межах, установлених законодавством, із виробництва сільськогосподарської продукції рослинного і тваринного походження, її переробки та реалізації, а також із

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 120.

² Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 121 – 122.

³ Гафурова О. В. Сільськогосподарська діяльність (сільськогосподарське виробництво) як об'єкт аграрних правовідносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 4. С. 56– 59.

⁴ Апаров А. М. Поняття сільськогосподарської діяльності та її суб'єктів. *Правова держава*. 2016. № 23. С. 71 – 75.

⁵ Землі сільськогосподарського призначення: права громадян України: наук.-навч. посібник / за ред. Н. І. Титової. Львів : ПАІС, 2005. С. 203.

⁶ Ермоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2008. 36 с.

⁷ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 122 – 123.

¹ Ермоленко В. М. Деякі теоретичні проблеми аграрного права. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30–31 жовтня 2009). К. : ІРІДІУМ, 2009. С. 22 – 23.

² Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2002. 19 с.

³ Сюрвачик В. Г. Запобігання корисливим злочинам в аграрному секторі економіки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2007. 20 с.

⁴ Курило В. І. Про поняття адміністративного правопорушення у сільському господарстві. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право*: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 14.

виконання робіт, зокрема науково-дослідних, та надання послуг, безпосередньо пов'язаних із аграрним виробництвом¹. Тобто учений сільськогосподарською діяльністю називає також науково-дослідні роботи та послуги, які надаються у сфері сільськогосподарського виробництва. Цей підхід досить спірний, оскільки запропоновані нові складові сільськогосподарської діяльності суттєво відрізняються від усталених її компонентів та не відображають їх особливостей. Якщо виробництво, переробку та реалізацію об'єднує поняття та специфіка сільськогосподарської продукції, то науково-дослідні роботи та аграрні послуги мають інше спрямування та змістовне наповнення. Доцільність їх включення до поняття сільськогосподарської діяльності викликає сумніви і з позицій правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Те визначення, яке пропонується П. О. Рижко, більше відповідає поняттю господарської діяльності сільськогосподарських підприємств².

Наступним дискусійним аспектом визначення сільськогосподарської діяльності є необхідність включення до її складу відносин рибництва, агролісівництва тощо. Ю. В. Шовкун притримується позиції, згідно з якою рибництво можна розглядати як у вузькому розумінні, що наведено у ВК України як штучне розведення і відтворення риби та інших живих ресурсів, і тоді рибництво виступає як підгалузь рибного господарства України; так і в широкому, яке відображається в понятті аквакультури (рибництва) без урахування рекреаційних послуг та процесу виробництва кормів, позаяк вони віднесені не до сільськогосподарської діяльності та є видами діяльності у сфері спорту, організування відпочинку й розваг і діяльністю у сфері переробної промисловості відповідно до національного класифікатору України ДК 009:2010 «Класифікація видів економічної діяльності». У зв'язку з цим науковець доходить висновку, що аквакультура (рибництво) включає в себе сільськогосподарську діяльність зі штучного розведення гідробіонтів у повністю або частково контрольованих умовах для одержання сільськогосподарської продукції та ведення селекційно-плеємної роботи³.

Протилежну позицію відстоює, наприклад, О. В. Будаї. На думку вченої, штучне розведення продукції рибництва (аквакультури) є тією ключовою визначальною ознакою, що відрізняє її від виробництва (виращування) сільськогосподарської продукції. Тобто О. В. Будаї вважає однією з ознак сільськогосподарської продукції її природне походження, саме тому вчений переконаний, що рибництво (аквакультуру), як і рибальство, не можна відносити до сільськогосподарської діяльності, адже однією з ознак останньої є виробництво (виращування) продукції, що пов'язане з біологічними процесами її виращування, а отже, має сезонний характер і залежить від природно-кліматичних умов та здійснюється з використанням

земель сільськогосподарського призначення як основного їх засобу⁴. На наш погляд, науковець не враховує той беззаперечний факт, що сільськогосподарська продукція виробляється не лише на землях сільськогосподарського призначення, а й із використанням різних природних ресурсів, а також спільність походження продукції рослинництва, тваринництва і рибництва – штучне розведення, виращування, догляд та збирання виробленої продукції. Саме в цьому і полягають основні ознаки сільськогосподарської діяльності.

Схожий проблемний етап визнання сільськогосподарською діяльністю переживає і агролісівництво. Слід зазначити, що відносини агролісівництва останнім часом активно досліджуються вітчизняними науковцями. Так, О. М. Савельєва довела, що правове регулювання агролісівництва є складовою предмета аграрного права⁵. І. С. Сюйва визначила правові форми використання лісових ресурсів у сільському господарстві, якими є, зокрема, використання лісових ресурсів для потреб сільського господарства як один із способів забезпечення збалансованого розвитку агроландшафтів та підвищення урожайності сільськогосподарських культур, а також як окремий напрям диверсифікації сільськогосподарського виробництва⁶. Поки що учені однозначно не ототожнюють відносини агролісівництва із сільськогосподарською діяльністю, однак, на нашу думку, із урахуванням тенденції до появи штучно утворених лісів та їх використання для потреб сільського господарства, таке об'єднання об'єктивно відбудеться в перспективі.

Визначення основної складової сільськогосподарської діяльності – *сільськогосподарського виробництва* – теж є предметом активних наукових пошуків. Підкреслюючи значення цього поняття, Я. Л. Коломієць пропонує використовувати у сфері аграрно-правового регулювання категорію «виробничо-господарська діяльність», оскільки предметом правового регулювання галузі аграрного права виступають передусім аграрні (агровиробничі) відносини, а без виробництва сільськогосподарської продукції лише її переробка чи реалізація не належать до сільськогосподарської діяльності⁷. Ми не підтримуємо таку позицію, оскільки поняття «виробничо-господарська діяльність» не несе в собі жодної аграрно-правової специфіки на відміну від поняття сільськогосподарської діяльності.

Більшість наукових формулювань сільськогосподарського виробництва⁸ в цілому схожа та опирається на одні й ті самі ознаки: це господарська діяльність; здійснюється фізичними та юридичними особами; провадиться з використанням

¹ Будаї О. В. Проблемні питання віднесення рибництва (аквакультури) до сільськогосподарської діяльності. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 226 – 227.

² Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.

³ Сюйва І. С. Правове регулювання використання лісових ресурсів у сільському господарстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 19 с.

⁴ Коломієць Я. Л. Правове регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 5.

⁵ Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. 38 с.; Полухович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 5; Кондратьєва К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2013. С. 5.

¹ Рижко П. О. Порівняльно-правовий аналіз форм аграрного підприємництва за законодавством ФРН та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.

² Аграрне право України: Підручник / За ред. О.О. Погрібного. К.: Істина, 2004. С. 166; Аграрне право України: підруч. / за заг. ред. В. М. Ермоленка. К.: Юрінком Інтер, 2010. 608 с.; Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 35 – 42.

³ Шовкун Ю. В. До питання правового регулювання селекційно-плеємної роботи як об'єкта правовідносин у сфері рибництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 90 – 97.

земель сільськогосподарського призначення та/або інших природних ресурсів; результатом є виробництво сільськогосподарської продукції – рослинницької, тваринницької (Г. Х. – і рибницької); з метою задоволення потреб населення у продовольстві, а промисловості – в сировині.

Із цього класичного підходу до визначення сільськогосподарського виробництва вибивається авторська дефініція, запропонована Т. В. Курман. Учена вважає, що сільськогосподарське виробництво – це урегульований нормами аграрного права специфічний вид діяльності в межах і з використанням потенціалу агросфери щодо виробництва й переробки сільськогосподарської продукції, виконання сільськогосподарських робіт і надання сільськогосподарських послуг, що спрямований як на реалізацію підприємницьких цілей, так і на досягнення суспільно-корисного результату¹.

На сьогодні категорія «агросфера» стає однією з новел аграрно-правової науки². Вбачається, що агросфера – це складна аграрно-правова категорія, яка лежить в основі предмета аграрного права і включає наступні елементи: а) об'єкти аграрних правовідносин (культурні рослини, сільськогосподарські тварини, оброблений ґрунт під сільськогосподарські культури); б) певне коло їх суб'єктів – сільське населення в особі фізичних осіб, які можуть працювати в сільськогосподарських підприємствах за трудовим договором, бути членами чи учасниками таких підприємств або займатися веденням особистого селянського господарства; в) сферу реалізації аграрних прав і обов'язків, а отже, й виникнення, зміни та припинення аграрних правовідносин – сільські території, сільськогосподарське виробництво тощо³. О. В. Гафурова робить висновок, що агросфера поєднує в собі екологічні, соціальні та виробничі аспекти. Причому саме два перших мають визначати умови, напрями та обсяги сільськогосподарського виробництва. Таким чином, введення в науку аграрного права поняття «агросфера», на думку вченої, має сприяти його подальшій екологізації, зростанню ролі екологічних вимог у процесі розвитку сільських територій⁴. Запровадження правової категорії агросфери є важливою віхою в науці, оскільки дозволяє підкреслити нерозривну єдність усіх складових аграрних відносин.

Поряд із традиційним поняттям сільського господарства та порівняно з новим поняттям аграрного сектору економіки, у практичному вживанні досить часто зустрічається поняття *агробізнесу*. Однак цей термін не використовується

¹ Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2019. 40 с.

² Шульга М. В. Сучасні земельно-правові проблеми в агросфері. *Третє зібрання фахівців споріднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 7-10 черв. 2018). О., 2018. С. 74 – 76; Курман Т. В. Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 48 – 54; Кулинич П. Ф. Проблеми вдосконалення правового регулювання сільськогосподарського землекористування в Україні: методологічні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 219 – 224.

³ Курман Т. В. Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 75 – 85; Курман Т. В. Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 48 – 54.

⁴ Гафурова О. В. Сучасні тенденції розвитку аграрного законодавства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 44 – 53.

в законодавстві (окрім деяких програмних документів¹), і тому його визначення та правові межі є досить розмитими. Наука вже реагує на потреби практики та починає не лише запроваджувати поняття агробізнесу в науковий обіг, але й аналізувати його як нову правову категорію. Так, Г. С. Корнієнко пропонує розуміти агробізнес як врегульовану нормами аграрного законодавства сільськогосподарську діяльність з приводу виробництва, переробки, зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції та сировини, матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників з метою отримання прибутку². На наш погляд, таке розуміння є зашироким. Справа в тому, що оскільки бізнес розуміється, насамперед, як підприємницька діяльність, то агробізнес можна перефразувати як «аграрну комерційну діяльність». Ми вважаємо, що матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських виробників не є аграрною діяльністю, тому не може вважатися агробізнесом. Тобто, на нашу думку, агробізнес необхідно розуміти як окремий випадок сільськогосподарської діяльності, яка здійснюється з комерційною метою.

Отже, як проміжний висновок можна зазначити, що, на нашу думку, АПК слід представити як промисловий та аграрний сектори. При цьому під останнім розуміти сільське господарство і агрообслуговування. На наше переконання, сільське господарство має бути ототожене із сільськогосподарським виробництвом, оскільки всі інші функції (переробка, реалізація, інше) – це сфера послуг та робіт, що входять до агрообслуговування.

Другий блок. Для характеристики суб'єктів сільськогосподарської діяльності законодавство України оперує цілою низкою понять, які є тісно взаємопов'язаними. Найбільш вживаними та важливими для правового регулювання державної підтримки сільського господарства є поняття сільськогосподарського товаровиробника, сільськогосподарського підприємства та виробника сільськогосподарської продукції.

Термінологічні проблеми сучасного законодавства щодо суб'єктів ведення сільськогосподарської діяльності зводяться до такого:

а) наявності кількох легальних визначень одних і тих же термінів у різних законодавчих актах. Найбільш яскраво ця проблема проявилася відносно поняття «сільськогосподарський товаровиробник» у різних законодавчих актах. Так, найбільш поширеним є поняття, що закріплене в податковому законодавстві: сільськогосподарський товаровиробник для цілей глави 1 розділу XIV ПК України – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми або фізична особа – підприємець, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих

¹ Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 року № 1130. Офіційний вісник України. 2011. № 86. Стор. 9. Ст. 3139; Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 806-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 215.

² Корнієнко Г. С. «Агробізнес» як правова категорія. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. круг. столу, присвяч. 90-річчю В. К. Попова (Харків, 1 бер. 2019). Х., 2019. С. 137.

потужностях, у тому числі власновиробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання. Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» містить ідентичне визначення, окрім двох відмінностей: а) під сільськогосподарським товаровиробником розуміється лише юридична особа, б) замість слова «риби» використано більш загальне поняття водних біоресурсів. Схоже за змістом до попередніх, однак більш лаконічне визначення містить Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років»: сільськогосподарський товаровиробник – фізична або юридична особа, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції, переробкою власновиробленої сільськогосподарської продукції та її реалізацією;

б) *відсутність встановлення законодавчого співвідношення цих понять.* У зв'язку з відсутністю чітких та однозначних визначень аналізованих термінів, наука і практика розуміють їх співвідношення по-різному. Наприклад, М. М. Чабаненко вважає особливо важливим усунення розбіжностей між законодавчими визначеннями понять «сільськогосподарське підприємство» та «сільськогосподарський товаровиробник», які б мали співвідноситися, на його думку, як часткове та загальне¹. Такий висновок учений робить у зв'язку з тим, що відповідно до чинного законодавства у визначенні сільськогосподарського підприємства фігурує відсотковий показник виручки від реалізації сільськогосподарської продукції, тоді як до сільськогосподарського товаровиробника такі вимоги не висуваються. З іншого боку, на необхідності встановлення юридичного співвідношення поняття «виробник сільськогосподарської продукції» із поняттям «сільськогосподарський товаровиробник» наголошує Я. З. Гаєцька-Колотило²;

в) *наявність юридичних дефектів у законодавчих визначеннях.* В якості найбільш яскравої ілюстрації цієї проблеми можна вказати визначення виробника сільськогосподарської продукції, надане Законом України «Про сільськогосподарський перепис», відповідно до якого виробники сільськогосподарської продукції – це юридичні особи всіх організаційно-правових форм господарювання та їх відокремлені підрозділи, фізичні особи (фізичні особи-підприємці, домогосподарства), які займаються сільськогосподарською діяльністю, передбаченою класифікацією видів економічної діяльності, мають у володінні, користуванні або розпорядженні землі сільськогосподарського призначення чи сільськогосподарських тварин³. Це визначення, напевно, так би і залишилося забути у цьому не надто популярному Законі, якби на нього не посилалася чинна редакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», відповідно до якої сільськогосподарські кооперативи мають право створювати саме виробники сільськогосподарської продукції. Не

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 141.

² Гаєцька-Колотило Я. З. До питання співвідношення понять «сільськогосподарський товаровиробник» та «виробник сільськогосподарської продукції». *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 105.

³ Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 вересня 2008 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 9. Ст. 115.

намагаючись розробляти нове поняття, законодавець просто послався на існуюче визначення у Законі України «Про сільськогосподарський перепис». З точки зору розвитку кооперації, цей крок був спрощенням, адже в попередній редакції кооперативного закону засновниками могли бути лише сільськогосподарські товаровиробники, у яких відсоток товаровиробництва був не менше 75%. Проте законодавець не врахував, що конкретно це визначення виробника сільськогосподарської продукції в Законі України «Про сільськогосподарський перепис» було розроблене для статистичних цілей, і його зміст є цьому підтвердженням. Найяскравішим доказом є використання у визначенні посилання на КВЕД, який, перш за все, виступає статистичним інструментом для впорядкування економічної інформації. Як зазначається в наказі Держспоживстандарту України від 11.10.2010 року № 457, КВЕД не завжди відповідає всім потребам користувачів за межами статистичної системи, у зв'язку з чим можуть виникнути суперечності стосовно юридичного використання коду КВЕД¹. Крім того, коло виробників сільськогосподарської продукції дуже обмежене відповідним визначенням, оскільки аналізований термін містить вказівку на володіння землями сільськогосподарського призначення та/або сільськогосподарськими тваринами. Це автоматично відсікає виробників продукції аквакультури, грибництва тощо.

У зв'язку із цими особливостями легальне поняття «виробник сільськогосподарської продукції» викликає багато зауважень у науковців. Наприклад, Я. З. Гаєцька-Колотило сумнівається навіть у спроможності цього терміну задовольняти потреби статистики та пропонує або включити до нього сільськогосподарських товаровиробників, або взагалі відмовитися від такого законодавчого визначення, оскільки його існування лише спотворюватиме статистичні дані².

Закріплення однозначних понять і класифікацій суб'єктів, що функціонують у сільськогосподарській сфері, є однією із центральних проблем агропротекційного законодавства. Якщо проаналізувати сфери застосування вказаної термінології щодо суб'єктів сільськогосподарської діяльності, то вона є найбільш затребуваною та визначальною саме для врегулювання відносин надання державної підтримки. Саме тому для правового регулювання державної підтримки сільського господарства перелічені категорії є базовими, а їх визначеність є вкрай важливою. Нагадаємо, що з позицій державної підтримки нас цікавлять лише ті суб'єкти, що функціонують у рамках аграрного та агрообслуговуючого секторів.

Класифікація усіх суб'єктів аграрних правовідносин, які розраховують на державну підтримку, є багаторівневою, оскільки в ній нашаровуються кілька критеріїв, що мають юридичне значення.

Перший рівень класифікації – за функціональним навантаженням: усі суб'єкти аграрного господарювання поділяються нами на дві великі групи залежно від здійснюваних ними господарських операцій: а) виробники сільськогосподарської

¹ Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010: наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010 року № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Гаєцька-Колотило Я. З. До питання співвідношення понять «сільськогосподарський товаровиробник» та «виробник сільськогосподарської продукції». *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 105.

продукції; б) суб'єкти, що обслуговують виробників сільськогосподарської продукції (суб'єкти, які надають виробничі та інші послуги виробникам: переробляють, зберігають, транспортують тощо). У цьому сенсі ми розуміємо під виробниками сільськогосподарської продукції усіх суб'єктів, незалежно від організаційно-правового статусу, що здійснюють виробництво будь-якої сільськогосподарської продукції. Подібний підхід використано, наприклад, в Угоді про сільське господарство у рамках СОТ. Науковці зазначають, що єдиним критерієм віднесення того чи іншого суб'єкта до виробників сільськогосподарської продукції є здійснення діяльності з виробництва продукції, що згадується в Додатку 1 до Угоди. Водночас не вказано, чи повинен цей вид діяльності бути основним, протягом якого періоду він має здійснюватися, який обсяг виручки повинен отримувати виробник від реалізації сільськогосподарської продукції, не визначено навіть, чи повинен сільськогосподарський виробник бути комерційною організацією й загалом юридичною особою¹. Тобто головним критерієм первинного поділу усіх суб'єктів аграрного господарювання ми вважаємо саме характер виконуваних функцій.

У свою чергу виробники сільськогосподарської продукції поділяються на різновиди залежно від низки критеріїв – ці критерії формують *другий рівень класифікації*:

1) *за організаційно-правовим статусом*: виробники сільськогосподарської продукції можуть перебувати у трьох організаційно-правових статусах: юридична особа, фізична особа – підприємець, фізична особа. Якщо виробником сільськогосподарської продукції виступає юридична особа, то в науковій літературі її прийнято називати сільськогосподарським підприємством. Цей термін є предметом багатьох наукових досліджень, однак його значення, на наш погляд, надто переоцінене, оскільки у законодавстві він вживається дуже обмежено (Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом», Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років»);

2) *за метою виробництва* сільськогосподарської продукції: а) для реалізації сільськогосподарської продукції (товаровиробники); б) для використання виробленої сільськогосподарської продукції без комерційного спрямування (для особистого споживання, використання в межах власного господарства тощо). Фактично, в понятті сільськогосподарського товаровиробника, яке активно використовується в законодавстві України та науковій літературі, закладена саме ця головна мета – виробництво *товару*, тобто продукції для продажу. При цьому, слід погодитися з тим, що кількість такої сільськогосподарської продукції для продажу може бути різною. Звичайно, це має значення для державної підтримки, адже ті суб'єкти, що займаються виробництвом сільськогосподарської продукції як основним видом діяльності, вимагають посиленого агропротекційного впливу порівняно з тими, для яких сільськогосподарське виробництво є другорядним.

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 134; Скородулина А. М. Понятие «производитель сельскохозяйственной продукции» с учетом принципов и правил ВТО. *Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 7-8 окт. 2001). Минск: Изд. центр БГУ, 2001. С. 418 – 420.

Саме тому виділяємо *третій рівень класифікації* – за критерієм ролі сільськогосподарського товаровиробництва в конкретному господарстві на: а) основні товаровиробники (для яких виробництво сільськогосподарської продукції для реалізації становить основний вид діяльності) та побічні товаровиробники. Ця ознака в чинному законодавстві прив'язується до частки в загальній виручці, тобто закономірно формується лише для товаровиробників. У науці запропоновано називати це відсотком аграрності¹. Проте, на наш погляд, це не надто вдале рішення, оскільки «аграрність» за своїм лексичним значенням означає дуже широке коло можливих видів сільськогосподарської діяльності і не відображає характеристику, яку покликана втілювати.

На відміну від попереднього законодавства наразі легальні визначення сільськогосподарського товаровиробника не містять вказівок щодо того, чи повинна бути виробнича діяльність основною для такого суб'єкта. Хоча для того, щоб отримати право на спрощений режим оподаткування, сільськогосподарський товаровиробник повинен підтвердити, що частка його товаровиробництва становить не менше 75%. У цьому питанні є два основних проблемних аспекти. Перший пов'язаний із обґрунтованістю обраного числового значення. Вітчизняне законодавство, визначаючи сільськогосподарське підприємство, зупинилося на показнику в 50%. Щодо порогового значення, яке відділяло би основних товаровиробників від побічних, у науці точаться дискусії. Я. З. Гаєцька-Колотило вважає, що із статистичної точки зору, будь-який показник понад 50% є репрезентативним і також характеризує предмет діяльності суб'єкта господарювання. Як наслідок, недотягування до показника 75% породжує втрату або ненабуття статусу сільськогосподарського товаровиробника. Це у свою чергу потягне неможливість отримання тих пільг і переваг, які чинне законодавство передбачає для сільськогосподарських товаровиробників, зокрема, і можливість застосування спрощеної системи оподаткування. Отже, такий підхід не відповідає загальним засадам сталого розвитку сільського господарства та сільських територій, зокрема диверсифікації сільськогосподарського товаровиробництва. М. М. Чабаненко, посилячись на постанову Ради Європи № 2328/91 від 15.07.1991 року про підвищення ефективності сільськогосподарських культур (ст. 6), відзначає, що законодавство ЄС надає можливість фермерам, окрім виготовлення сільськогосподарської продукції, займатися іншими видами діяльності, такими як: лісове господарство, туризм, захист довкілля і збереження земель сільськогосподарського призначення. У цитованій вченим постанові йдеться про те, що держави-члени можуть надавати допомогу фермерам, які не займаються фермерським господарством як основним видом діяльності, але які отримують не менше 50% від їх загального прибутку не лише з фермерського, але й з лісового господарства, туризму, ремесел або діяльності, спрямованої на захист природного довкілля. У такому разі розмір прибутку, отриманого від фермерської діяльності, має бути не менше, ніж 25% від загального прибутку фермера, а час, який фермер витрачає на не сільськогосподарську діяльність, має бути не більше половини від загального

¹ Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 135.

робочого часу фермера¹. Науковець доходить висновку, що визначений кількісний критерій «аграрності» (не менше ніж 50% від загального обсягу діяльності) є найпридатнішим для характеристики сільськогосподарських підприємств. Адаже слід погодитися з тим, що інші показники (70 чи 75%) не обґрунтовані теоретично й не виправдані практично². О. В. Цюцик, розмірковуючи над аналізованою правовою проблемою, зазначає, що в загальному визначенні не обов'язково вказувати конкретний розмір виручки від реалізації сільськогосподарської продукції, достатньо зазначити, що сільськогосподарське виробництво є основним видом діяльності. Але у спеціальному законодавстві, зокрема податковому, необхідно чітко закріпити розмір виручки (50%), адже це має значення при встановленні відповідних пільг для суб'єкта господарювання³.

Другий проблемний аспект криється в методологічних особливостях здійснення підрахунків. В. М. Єрмоленко пропонує визначити належність підприємств до сільськогосподарських не за валовими доходами, що є результатом фінансово-правового регулювання, а за показниками щорічного виробництва валової продукції, у якій частка сільськогосподарської продукції повинна бути не меншою, ніж 75%, що переводить процес ідентифікації приватного підприємства зі сфери фінансово-правового до аграрно-правового регулювання⁴.

На нашу думку, товаровиробники сільськогосподарської продукції мають поділятися на основних товаровиробників (для яких виробництво сільськогосподарської продукції є основним видом діяльності – більше 50%) та побічних товаровиробників – усіх інших, які не дотягують до вказаного порогового показника.

З позицій державної підтримки цей поділ дозволяє зробити проміжні висновки. По-перше, поняття виробників сільськогосподарської продукції є родовим для поняття сільськогосподарського товаровиробника, адже останній є лише окремим випадком виробника взагалі (випадком, коли виробництво сільськогосподарської продукції здійснюється для реалізації). У зв'язку з цим чинне законодавство вимагає оновлення поняття виробника сільськогосподарської продукції.

По-друге, класифікації виробників за критеріями організаційно-правового статусу та за метою діяльності є автономними одна від одної, а тому характеристики можуть поєднуватися в різних можливих комбінаціях (наприклад, юридична особа, яка здійснює виробництво сільськогосподарської продукції для продажу, або фізична особа – підприємець, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції не на продаж, а для прогодування породистих собак, яких вона вирощує на комерційній основі, тощо).

По-третє, товаровиробниками сільськогосподарської продукції можуть бути юридичні особи та фізичні особи – підприємці, оскільки лише в таких

¹ Чабаненко Н. Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. URL: <http://journal.org/articles/2014/uris56.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 139.

³ Цюцик О. Проблеми законодавчого визначення поняття сільськогосподарського підприємства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 270 – 276.

⁴ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2008. С. 8.

організаційно-правових статусах можливим є виробництво сільськогосподарської продукції з метою її продажу.

По-четверте, якщо законодавче визначення сільськогосподарського товаровиробника в цілому є досить логічним, то доцільність паралельного існування поняття сільськогосподарського підприємства викликає сумніви. У випадку застосування відсоткового порогу щодо сільськогосподарського товаровиробництва – поняття сільськогосподарського підприємства фактично є визначенням основного сільськогосподарського товаровиробника у формі юридичної особи, тобто є лише окремим випадком основного товаровиробника.

По-п'яте, для цілей державної підтримки сільського господарства вважаємо за необхідне здійснити нормативний поділ усіх товаровиробників на дві групи: основні та побічні. У зв'язку з цим ми пропонуємо запровадити ієрархію агропротекційних статусів:

- *Агропротекційний статус суб'єкта аграрного господарювання* (найбільш загальний, значення якого полягає насамперед у тому, що він надає право доступу до загальних видів державної підтримки суб'єктам, що обслуговують виробників сільськогосподарської продукції);
- *Агропротекційний статус виробника сільськогосподарської продукції* (надає право суб'єктам, що виробляють сільськогосподарську продукцію, брати участь у загальних програмах підтримки сільськогосподарського виробництва);
- *Агропротекційний статус основного товаровиробника* (дає максимальний рівень державної підтримки).

Особливістю запропонованої ієрархії агропротекційних статусів є побудова за принципом «матрьошки»: набуття кожного наступного статусу, який розриває додаткові можливості в отриманні державної підтримки, можливе лише на основі попереднього.

Виділення агропротекційного статусу виробника сільськогосподарської продукції необхідне для того, щоб охопити державною підтримкою всіх тих суб'єктів, що виробляють сільськогосподарську продукцію, однак не в тих обсягах та/або не в комерційних цілях, як основні товаровиробники. Потреба в такому кроці, на наш погляд, продиктована їх значною кількістю, помірною ринковою вразливістю та ризиковістю, впливом на продовольчу безпеку та зайнятість, соціальний розвиток села. Однак у той же час саме основні товаровиробники є фундаментом сільськогосподарського товаровиробництва, саме вони несуть основні ризики, притаманні сільському господарству, та мають бути у пріоритеті з позицій державної підтримки.

На наш погляд, ієрархічна побудова агропротекційних статусів: а) дозволяє відкрити доступ найбільш широкому колу суб'єктів аграрного господарювання до державної підтримки; б) стимулює суб'єктів аграрного господарювання до розвитку та переходу в наступний агропротекційний статус.

Третій блок. Досліджуючи законодавчі та наукові підходи до визначення понять із блоку об'єктів аграрних правовідносин, ми зупинимося лише на головному з них – одному з найбільш досліджуваних та дискусійних у науці аграрного права понятті сільськогосподарської продукції.

Основною характерною рисою сучасного нормативного підходу до визначення сільськогосподарської продукції слід визнати посилення на відповідні переліки

та класифікатори, насамперед, на УКТЗЕД. Варто зазначити, що класифікуючи товари в окремі товарні позиції, митні органи можуть створювати додаткові протекціоністські перешкоди для імпорту або, навпаки, стимулювати товаропотік до країни. Тобто, чим більш роздрібненою є структура митного тарифу, тим ефективніше він може бути використаний із протекціоністською метою¹. Важливо, що подібний підхід довів свою ефективність та активно використовується не лише в Україні. Так, згідно з ч. 1 ст. 32 Договору про заснування ЄС під сільськогосподарською продукцією розуміють плоди землі, тваринництва і рибальства, а також безпосередньо з ними пов'язані продукти першого ступеня переробки. Європейське правосуддя, тлумачачи поняття «пов'язані з ними продукти першої переробки», зазначає, що вирішальним у такому разі є економічний зв'язок між основним і переробленим продуктами, а не кількість послідовних актів перероблення. Однак перероблені продукти, вартість яких значно перевищує вартість основних продуктів, не охоплюється цим поняттям. Перелік продукції, на яку поширюється положення Договору про Співтовариство щодо спільної аграрної політики, наводиться в Додатку 1 до нього². Подібний підхід до визначення продукції сільськогосподарською використовується і на пострадянському просторі³.

Однак в умовах України навіть такий підхід, що передбачає посилення на детальні державні класифікатори, породжує правову невизначеність. Комплексний аналіз законодавства, що регулює аграрні правовідносини, дозволяє стверджувати, що зустрічається широке та вузькі тлумачення терміну сільськогосподарської продукції:

– широке: *продукція, зазначена у групах 01-24 УКТЗЕД* (Закони України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції»⁴, «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»⁵, «Про державну підтримку сільського господарства України»⁶, ПК України⁷);

– вузькі: а) *продукція, зазначена у групах 01-14 УКТЗЕД* (Закон України «Про аграрні розписки»⁸); б) *продукція, що виробляється в сільському господарстві*

¹ Вовк Д. Л. Сільськогосподарська продукція як об'єкт митного контролю. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 215.

² Бурлака С. І. Поняття «сільськогосподарська продукція» у праві Європейського Союзу. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 43; Жмудінський В. Порівняльно-правовий аналіз оподаткування сільськогосподарських підприємств в Україні та в окремих країнах світу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 94 – 98; Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 125.

³ Шеленговский П. Г., Фролова А. Д. Актуальные проблемы правового регулирования договора контрактации в современном гражданском законодательстве. *Вестник экономики, права и социологии*. 2017. № 3. С. 109 – 112.

⁴ Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 755.

⁵ Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 09.02.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 41. Ст. 491.

⁶ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

⁷ Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

⁸ Про аграрні розписки: Закон України від 06 листопада 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 50. Ст. 695.

та відповідає кодам 01.11–01.42 та 05.00.1–05.00.42 Державного класифікатора продукції та послуг ДК 016-97 (Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років»¹).

Тобто законодавчі визначення сільськогосподарської продукції посилаються на різні групи товарів з УКТЗЕД, що підвищує ступінь невизначеності загального поняття такої продукції.

Наукові думки з цього приводу теж відзначаються різноманітністю. У цьому аспекті всі представлені в законодавстві та науці варіанти розуміння сільськогосподарської продукції можна згрупувати таким чином:

1) *виробничий підхід* – полягає в тому, що сільськогосподарською продукцією необхідно розуміти лише сиру, зібрану продукцію, що не була піддана переробці чи іншим операціями, які змінюють її первинний стан. Таке розуміння характерне, наприклад, для Закону України «Про аграрні розписки»;

2) *виробничо-переробний підхід*. Є найбільш поширеним як у законодавстві, так і серед науковців². Так, найбільш лаконічно і вдало, на наш погляд, цей підхід виражений у визначенні, сформульованому професором В. М. Єрмоленко, – це «вся сира продукція культурного рослинництва, тваринництва і рибництва, одержувана від сільськогосподарської діяльності, та продукти її первісної переробки, здійснюваної безпосереднім її виробником»³. Принциповим тут є обмеження переробки саме власними силами виробника. Отже, на думку вченого, продукція переробки сільськогосподарської сировини підприємствами переробної промисловості не є сільськогосподарською. Цю думку ілюструє, наприклад, Ю. С. Канарик, яка робить відповідну проекцію: молоко і молочна сировина виступають сільськогосподарською продукцією, тоді як молочні продукти, отримані із застосуванням відповідних технологій та обладнання, виступають продуктом переробної промисловості як частини АПК⁴;

3) *новітній розширений підхід* представлений найбільш яскраво в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», Відповідно до цього Закону сільськогосподарська продукція (сільськогосподарські товари) – товари, зазначені у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», якщо при цьому такі товари (продукція) вирощуються, відгодуюються, виловлюються, збираються, виготовляються, виробляються, переробляються безпосередньо виробником цих товарів (продукції), а також продукти обробки та переробки цих товарів (продукції), якщо вони були придбані або вироблені на власних або орендованих потужностях (площах). До цього класичного

¹ Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.

² Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. 38 с.; Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 5.

³ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2008. С. 16.

⁴ Канарик Ю. С. Законодательное обеспечение производства молока и молочного сырья в Украине: состояние и перспективы. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Междунар. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 476.

виробничо-переробного визначення додається наступна норма, яка значно розширює традиційне розуміння сільськогосподарської продукції та поширює його на:

а) *відходи*, отримані при виробництві сільськогосподарської продукції (товарів), визначених у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», а саме: органічні добрива (гній, перегній, пташиний послід, а також полова, бадилля тощо), суміші органічних та мінеральних добрив, у яких частка органічних добрив становить більше 50% від загальної ваги таких сумішей,

б) *усе біологічне паливо та енергію*, отримані при переробці та утилізації сільськогосподарської продукції (товарів) та їх відходів (біогаз, біодизель, етанол, тверде біопаливо, у виробництві якого була використана сільськогосподарська продукція (її відходи) в розмірі більше 50% від усієї використаної продукції, електрична енергія, пар, гаряча вода тощо).

Такий новаторський підхід законодавця зустрічає критику серед науковців. Наприклад, О. В. Будай висловлюється категорично проти розповсюдження поняття сільськогосподарської продукції на відходи, біопаливо та енергію. Науковець вважає, що не можуть такі відходи (отримані при виробництві сільськогосподарської продукції) вважатися сільськогосподарською продукцією, адже однією з особливих її ознак є харчова цінність, їстівність цієї продукції. Такі відходи та біологічне паливо можна розглядати як побічні продукти сільськогосподарської діяльності, а не сільськогосподарську продукцію, і щодо них потрібно визначити особливий правовий режим, відмінний від правового режиму сільськогосподарської продукції¹. Ми в цілому погоджуємося з наведеною думкою щодо сумнівності об'єднання у визначенні сільськогосподарської продукції перелічених різномірних об'єктів, однак ми не погоджуємося із запропонованою аргументацією. Зокрема, харчова цінність є ознакою, що притаманна лише окремим видам сільськогосподарської продукції, і не є універсальною ознакою цього поняття.

Якщо повернутися до новітнього розширеного підходу до розуміння сільськогосподарської продукції, необхідно простежити еволюцію цього законодавчого визначення для адекватної його оцінки. Так, у першій редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» дефініція сільськогосподарської продукції була надзвичайно лаконічною: сільськогосподарська продукція – це товари, які підпадають під визначення 1-24 груп УКТ ЗЕД. У 2009 році це визначення перетворилося в те, яке є чинним. Тобто до нього додалися нові правові ознаки щодо власного виробництва та переробки, а також положення стосовно відходів, біопалива та енергії з такої сільськогосподарської продукції. Для розуміння цих законодавчих змін досить звернути увагу на абз. 3 п. 2.15 ст. 2 Закону тогочасної редакції: «сільськогосподарська продукція (товари), зазначені у цій статті, обкладаються ПДВ згідно із ст. 8-1 Закону України «Про податок на додану вартість» та фіксованим податком згідно із Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок». Тобто внесені корективи в поняття

¹ Будай О. В. Правове розуміння сільськогосподарської продукції як результату діяльності сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 98.

сільськогосподарської продукції та поширення її визначення на такі специфічні об'єкти, як відходи сільського господарства, біопаливо і енергію з сільськогосподарської продукції мало агропротекційну мету: по-перше, це збільшувало частку сільськогосподарського товаровиробництва під час розрахунків у податкових правовідносинах, що давало право на пільгове оподаткування; по-друге, це стимулювало розвиток біоенергетичних відносин у сільському господарстві. Саме з цією метою законодавець відніс до сільськогосподарської продукції такі нехарактерні для неї об'єкти, як біопаливо та енергію, отримані внаслідок переробки сільськогосподарської біомаси. Це дозволило сільськогосподарським товаровиробникам освоювати нові види діяльності, не втрачаючи при цьому свого агропротекційного статусу, який міцно прив'язаний до частки сільськогосподарського товаровиробництва. Таким чином мета нормотворчих дій та спосіб їх втілення зрозумілі. Однак, на наш погляд, більш вдалим був би дещо інший підхід. Так, законодавчі положення не були б настільки дискусійними, якби були сформульовані інакше. Наприклад, на відходи, біопаливо та енергію, отримані з сільськогосподарської продукції, має поширюватися правовий режим сільськогосподарської продукції, передбачений законодавством. Унаслідок такого формулювання всі питання щодо віднесення вказаних об'єктів безпосередньо до сільськогосподарської продукції відпадають, адже застосовується спеціальний юридичний прийом, що дозволяє штучно поширити певний правовий режим на окремі об'єкти з протекційною метою. У зв'язку з цим новітній розширений підхід до розуміння сільськогосподарської продукції за його метою можна назвати агропротекційним.

У науковій літературі неодноразово лунали пропозиції щодо класифікації сільськогосподарської продукції за різними критеріями. Напевно, найбільш розгалужену систему класифікації розробила О. М. Батигіна, яка запропонувала класифікацію за такими ознаками: а) за економічною ознакою (засіб виробництва, предмет споживання); б) за наявністю матеріальної субстанції (річ та спосіб забезпечення немайнового блага); в) за правовим режимом (рухома (партія картоплі) та нерухома (незбираний врожай); г) за ступенем свободи обігу (знаходиться у вільному обігу, має обмежений обіг або взагалі вилучена з обігу); г) за фізичними властивостями (подільна річ (оптова партія сільськогосподарської продукції, яка може бути розділена без втрати її цільового призначення – обігу на оптовому ринку) та неподільна річ (оптова партія сільськогосподарського товару, яка не може бути поділена, оскільки втратить своє цільове призначення – обіг на оптовому ринку); д) за кількістю матеріальних субстанцій (складна чи проста); е) за властивими якісними ознаками (індивідуально визначена (партія помідорів нового сорту) та родова (партія помідорів загальновідомого сорту); є) за функціональними ознаками (сільськогосподарська продукція, сільськогосподарська сировина, сільськогосподарське продовольство)¹. Стосовно класифікації за останнім критерієм у нас є власна позиція.

З огляду на це вважаємо доцільним розглянути питання розмежування понять сільськогосподарської продукції та продовольства. У цілому погоджувачись із позицією С. І. Марченко, яка зазначає, що «сільськогосподарська сировина та

¹ Батигіна О. М. Організаційно-правові питання оптового ринку сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 21 с.

продовольство є видовими поняттями по відношенню до родового – сільськогосподарської продукції»¹, вважаємо за необхідне розвинути та поглибити цю думку. При більш уважному вивченні цього питання стає зрозуміло, що вказані категорії – сільськогосподарська сировина та продовольство – не однопорядкові та не можуть бути вичерпними різновидами сільськогосподарської продукції, адже критерій їх виокремлення в межах загальної категорії сільськогосподарської продукції не однаковий. Саме тому слід провести дворівневу класифікацію сільськогосподарської продукції, аналізувати яку ми будемо виходячи із широкого її розуміння (тобто товари 01-24 груп за УКТЗЕД). Так, за функціональним призначенням сільськогосподарська продукція може бути *сировиною* (підлягатиме подальшій переробці) та *продукцією, готовою до споживання*; а за характером використання (споживання) – *харчовою (продовольство)* та *нехарчовою*. За такого підходу неколізійним є випадок, коли один і той самий продукт виступає і сировиною, і харчовим (або нехарчовим) продуктом².

У результаті проведеного дослідження визначення базових понять та категорій аграрного права крізь призму правового регулювання державної підтримки сільського господарства, стає очевидним, що термінологічна плутанина та недосконалість законодавчих дефініцій наносять шкоду ефективності усього аграрного законодавства. При цьому особливо страждає від цих проблем його складова частина – агропротекційне законодавство.

Ми погоджуємося з висловленою в літературі думкою щодо необхідності однозначного законодавчого розуміння базових понять аграрного права. Учені, розробляючи те чи інше правове питання, пропонують різні шляхи удосконалення чинного законодавства в цій царині. Наприклад, П. О. Рижко вбачає два варіанти усунення вказаної проблеми щодо поняття сільськогосподарської діяльності та сільськогосподарської виробничої діяльності: або доповнення чинного нормативно-правового акта (наприклад, Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України») відповідними пунктами (п. 2.15.1 та п. 2.15.2), або розробка й прийняття нового спеціального нормативно-правового акта кодифікованого характеру, де будуть визначені вказані дефініції³. О. В. Цюцик, досліджуючи правове становище сільськогосподарських товаровиробників, дійшов висновку щодо доцільності передбачення в єдиному нормативно-правовому акті основних організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників, виділення їхніх юридичних ознак, спільних та відмінних рис. Таким загальним джерелом, на думку вченого, може стати Аграрний кодекс України або спеціальний закон «Про сільськогосподарських товаровиробників»⁴, або

спеціальний закон «Про сільськогосподарські підприємства»¹. П. Ф. Кулинич, теж вивчаючи правову проблематику суб'єктів аграрного господарювання, з метою уточнення та уніфікації правового статусу сільськогосподарських юридичних осіб пропонує розробити та прийняти Закон України «Про сільськогосподарське підприємство та товариство», який би дав змогу провести чітку правову лінію між власне сільськогосподарськими підприємствами та багатогалузевими юридичними особами, одним із видів діяльності яких є зайняття сільським господарством².

Ми переконані, що поняття сільськогосподарської діяльності, суб'єктів аграрного господарювання, виробників сільськогосподарської продукції, основних та побічних сільськогосподарських товаровиробників мають бути закріплені в єдиному нормативно-правовому акті та розумітися однозначно для будь-яких цілей використання. Тобто необхідно відходити від практики зміни основної термінології від одного спеціального закону до другого. Ми переконані, що ці поняття мають бути закріплені саме у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», оскільки вони є базовими для агропротекційного законодавства та найбільш затребуваними саме в контексті надання державної підтримки. При цьому слід окремо зазначити, що дані поняття могли б, наприклад, увійти до змісту Закону України «Про продовольчу безпеку», однак, на нашу думку, це не зовсім доцільно, оскільки аграрний сектор продукує не лише продовольство, але й непродовольчу сировину – і обидва ці види сільськогосподарського виробництва вимагають державної підтримки.

На початку підрозділу ми вказали однією з рис сучасного агропротекційного законодавства України існування великої кількості недоліків формального та змістовного характеру, які стоять на шляху вдосконалення правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Цілком логічно, що будь-яке удосконалення має починатися з уважного вивчення та систематизації існуючих недоліків. Аналіз агропротекційного законодавства України дозволяє виділити три відносно самостійні, але тісно взаємопов'язані групи недоліків аграрного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства: *недоліки форми, недоліки змісту та недоліки реалізації*. Кожна із вказаних груп заслуговує окремого глибокого вивчення, якому будуть присвячені наступні розділи дослідження. У цьому підрозділі ми сконцентруємо увагу на групі формальних недоліків агропротекційного законодавства.

Слід одразу відмітити, що недоліки форми, які притаманні аграрному законодавству у сфері державної підтримки, особливо небезпечні з огляду на їх поширеність і різноманітність. Формальні недоліки вражають саму систему законодавства, порушуючи його логічність, структурованість, взаємоузгодженість, стабільність. Формальні недоліки не чіпають змісту аграрних норм, вони завдають шкоди зовнішньому вираженню аграрно-правових приписів. Головна небезпека

¹ Марченко С. І. Поняття «товарне сільськогосподарське виробництво» як правова категорія. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 12. С. 198.

² Гайдаржи Х. А. Сільськогосподарська продукція як об'єкт виробничих правовідносин в обслуговуючих переробних кооперативах. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «круг. столу» (Харків, 6 груд. 2013). Х. : Право, 2013. С. 251 – 253.

³ Рижко П. О. Порівняльно-правовий аналіз форм аграрного підприємництва за законодавством ФРН та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.

⁴ Цюцик О. В. Щодо організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 195.

¹ Цюцик О. Проблеми законодавчого визначення поняття сільськогосподарського підприємства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 270 – 276.

² Кулинич П. Ф. Принцип плюралізму форм господарювання у правовому забезпеченні товарного сільськогосподарського землекористування в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. Вип. 2. С. 260.

полягає в недооцінці їхнього значення та ступеня негативного впливу на регулювання суспільних відносин.

Отже, найбільш поширеними та проблемними формальними недоліками аграрного законодавства у сфері державної підтримки можна вказати наступні: несистематизованість нормативно-правової основи; підміна законного регулювання підзаконним; низький рівень нормотворчої техніки; гіпердинамічність.

1) **Несистематизованість нормативно-правової основи.** Досліджуючи тенденції розвитку аграрного права, М. Я. Ващишин назвала однією з важливих проблем аграрного законодавства спонтанність його розвитку¹. Ця тенденція найбільш рельєфно проглядається на прикладі законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства, яке відрізняється наявністю великої кількості нормативно-правових актів різної юридичної сили. Їх поява та накопичення на сучасному етапі набуває «лавиноподібного», стихійного характеру. Така ситуація призводить до хаосу в законодавчому регулюванні агропротекційних відносин, непрозорості надання державної підтримки, помилок у правозастосуванні. Сучасний прикрий стан агропротекційного законодавства породжений відсутністю протягом довгого часу єдиного принципового підходу до його формування та побудови. Справді, одні види державної підтримки врегульовані загальним Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», інші – регламентуються спеціальними законами (наприклад, ПК України, Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»), а багато видів державної підтримки зовсім не мають законодавчого підґрунтя та регулюються лише підзаконно (наприклад, часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки, підтримка виноградарства, садівництва і хмелярства). У зв'язку з цим назріла гостра потреба в систематизації агропротекційного законодавства на основі ґрунтового оновлення профільного Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який має перетворитися із застарілого напівдекларативного акту у відображення сучасного стану правового регулювання відносин державної підтримки аграріїв та містити стратегічні пріоритети в цій сфері.

Надзвичайно важливим напрямом систематизації має стати також боротьба із захаращеністю законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства. Несистематизоване, безконтрольне накопичення нормативно-правових актів, які регламентують різні аспекти державної підтримки сільського господарства, породило гостру проблему паралельної дії кількох актів, спрямованих на регулювання одних і тих самих відносин.

Несистематизованість агропротекційного законодавства посилюється також за рахунок продовження практики прийняття однорічних порядків надання окремих видів підтримки. Раніше такий підхід був досить поширеним, однак від нього поступово відійшли, сформувавши практику прийняття універсальних (багаторічних) порядків надання підтримки. Такий підхід є однозначно більш продуктивним, адже сприяє формуванню стабільних передбачуваних правил надання

державної підтримки, які можуть слугувати більш менш чітким орієнтиром для бізнесу. Проте навіть серед останніх актів уряду можна спостерігати епізодичне збереження недосконалої практики прийняття однорічних порядків (прикладом може слугувати постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році» від 08.02.2017 року). Протидія таким однорічним порядкам може свідчити, по-перше, про відсутність стратегічного бачення державної підтримки, її недалекоглядність; по-друге, про низьку якість підготовки нормативно-правових актів, тобто однорічні порядки приймаються за браком часу на розробку ґрунтовних і продуманих багаторічних правил надання державної підтримки.

Захаращенню агропротекційного законодавства також сприяє негативна практика прийняття великої кількості дублюючих відомчих актів: наприклад, положень про умови проведення конкурсу, положень про конкурсні комісії, наказів про затвердження переліків техніки тощо. Характерною ознакою таких актів є їхня динамічність та недовготривалість дії. Із цього випливають основні проблеми: а) неоптимізоване прийняття (наприклад, немає необхідності приймати окремо порядок використання коштів та положення щодо проведення конкурсу, тому що, по-перше, норми цих актів органічно поєднані єдиним предметом регулювання, а по-друге, більша частина норм просто дублюються); б) про них часто забувають, приймаючи нові акти, тому такі відомчі акти-«сателіти» залишаються формально діючими, загромаджуючи аграрне законодавство¹. Проте найбільша проблема, породжена засиллям актів-«сателітів», полягає в тому, що саме вони є фактичним пусковим механізмом бюджетних програм. Тобто де-факто від їх прийняття залежить старт програми, початок прийняття документів у суб'єктів – претендентів на державну підтримку, проведення конкурсів тощо. Практика показує, що бюрократична процедура навколо прийняття всієї низки цих актів займає більшу частину календарного року, тобто фактичний старт програм державної підтримки припадає на другу половину року або взагалі на його кінець.

2) **Підміна законного регулювання підзаконним.** Ситуація, коли підзаконне регулювання заміщує собою законне або навіть суперечить йому, на жаль, має недопустимо широке розповсюдження в Україні. Найбільш яскравим прикладом такого недоліку є протиріччя положень ст. 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» та постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» від 29.04.2015 року щодо правил надання кредитної субсидії. Підміна законодавчого регулювання підзаконним також спостерігається, зокрема, в регулюванні надання бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції, а саме: хоча Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» містить окремі положення щодо регламентації цього виду

¹ Ващишин М. Я. Тенденції розвитку аграрного права України. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 63 – 67.

¹ Григор'єва Х. А. Науковий аналіз нормативно-правового забезпечення надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки. Підприємництво, господарство і право. 2017. № 6. С. 78 – 82.

підтримки, однак регулювання всіх принципових аспектів надання бюджетної дотації законодавець фактично перекладає на підзаконний акт. Такий підхід є небезпечним, адже підзаконне регулювання є динамічним і ситуативним, тоді як саме в законі мають бути закріплені основи кожного виду підтримки.

3) **Низький рівень нормотворчої техніки.** Цей недолік значно поширився в агропротекційному законодавстві останніми роками. Він має багато проявів, однак результат єдиний – суттєве зниження якості аграрного законодавства, а значить – і його ефективності. Найбільш часто зустрічаються термінологічні помилки, які можна проілюструвати низкою прикладів. Так, у назві та змісті постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва» від 01.03.2017 року використовуються різні терміни. Так, у тексті Порядку вживання термінів узгоджено із Законом України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу», зокрема, йдеться про «техніку та обладнання для АПК», у той час як назва Порядку оперує поняттям «сільськогосподарська техніка та обладнання».

Ще одним прикладом термінологічної помилки виступає програма підтримки фермерів під назвою «Надання кредитів фермерським господарствам». Справа в тому, що правова природа фінансової поворотної допомоги, яка надається фермерським господарствам відповідно до цієї програми, є не кредитною, а позиковою. Саме тому є необхідність в адекватному відображенні цієї договірної конструкції, яка має власні правові особливості порівняно з кредитом.

Низький рівень нормотворчої техніки знаходить свій прояв також у поліваріантності тлумачення окремих нормативних положень. Серед яскравих прикладів цього недоліку можна вказати Концепцію розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року, яка містить неоднозначні положення щодо механізмів, які пропонується застосувати під час надання державної фінансової підтримки фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам¹.

У сучасному агропротекційному законодавстві зустрічаються навіть прикрі лексичні помилки. Наприклад, у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році» від 08.02.2017 року у формулі розрахунку коефіцієнту пропорційності вказано, що сума бюджетних коштів, спрямованих на дотацію, має ділитися на частку сплаченої до бюджету суми ПДВ за вказаними операціями в загальній сумі сплати ПДВ. Таке формулювання є некоректним, тому що «частка в загальній сумі» означає процентне чи дольове співвідношення, а в цьому випадку мається на увазі конкретна сума.

¹ Григор'єва Х. А. Теоретико-правовий аналіз Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 85 – 89; Григор'єва Х. А. Правовий аналіз Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції*: матер. круг. столу (Харків, 8 груд. 2017). Х., 2017. С. 125 – 128.

Колекцію прикладів низького рівня нормотворчої техніки також доповнює постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства» від 15 липня 2005 року, до якої в 2017 році було внесено зміни у зв'язку з необхідністю виключити окремі застарілі пункти, які стосувалися регулювання стягнення спеціального збору, що виступав джерелом фінансування відповідної підтримки і вже кілька років скасований. При цьому допущено грубу помилку, а саме: п. 2 Порядку, в якому йдеться про розрахунок спеціального збору платниками, ще кілька місяців залишався чинним. Цей факт добре ілюструє парадоксально високий ступінь непрофесіоналізму сучасного нормотворення.

Хоча низький рівень нормотворчої техніки проявляється по-різному і вражає різні види державної підтримки, він однаково сильно знижує якість законодавства в цілому. Різке зростання чисельності помилок та подібних випадків низької якості нормативних текстів вказує на те, що цей недолік перетворюється на стрімко прогресуючу «хворобу» сучасного аграрного законодавства у сфері державної підтримки.

4) **Гіпердинамічність.** Аграрне законодавство у сфері державної підтримки розвивається стихійно і бурхливо, щодня доповнюючись новими нормативно-правовими актами, які створюють нові, змінюють старі та виключають попередні аграрні норми. Однак калейдоскопічна зміна правил надання державної підтримки сільськогосподарським виробникам є вкрай негативним фактором. Унаслідок перманентних змін агропротекційного законодавства ніколи не досягнути його головної мети – створення стабільних, сприятливих умов для функціонування та зростання ризикованого аграрного бізнесу. Спонтанність державної підтримки різко зменшує її стимулюючий ефект та знижує гарантованість її фактичного отримання. В Україні жоден різновид державної підтримки сільського господарства не функціонує стабільно і передбачувано протягом тривалого періоду часу, що дозволило би сільськогосподарським товаровиробникам сформувати певні виправдані очікування і корегувати свою господарську діяльність відповідно до них.

Слід відзначити, що гіпердинамічність законодавства посилюється у зв'язку з його низькою якістю. Так, показово, наприклад, що до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році» від 08.02.2017 року перші зміни були внесені вже через два дні після набуття нею чинності.

Особливо шкідливою є часта зміна правил оподаткування аграріїв. За період незалежності Україна пережила щонайменше чотири податкові революції¹. Кілька років поспіль (2015-2017) починалися з кардинальних змін в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників. Елементарне арифметичне підрахування вказало на те, що за два роки ставки єдиного податку четвертої групи зросли у більш ніж шість разів. Однак головні зміни стосувалися резонансного скасування

¹ Лук'янов В. С. Податкові імперативи та податкове регуляторне адміністрування в сучасних умовах. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 2 (164). С. 322 – 327.

спеціального режиму ПДВ у сільському господарстві, про що детальніше йтиметься в наступних розділах.

Оподаткування є дуже потужним інструментом протекційної політики: виважений підхід, збалансованість та продумана стратегія у стягненні податків здатні простимулювати аграрний бізнес значно ефективніше ніж багато інших видів підтримки. Наразі агропротекційний потенціал оподаткування не лише не використаний належним чином, – навпаки, постійна зміна правил стягнення податків дестабілізує умови ведення сільського господарства та підвищує його ризикованість і непередбачуваність.

Проаналізовані нами формальні недоліки законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства вказують на наявність глибоких кризових явищ у процесі нормотворення. Низька якість нормативного матеріалу, його хаотичне накопичення, нерациональне і непродумане поводження з ним – усі ці негативні фактори неминуче впливають на зміст агропротекційної політики та її безпосередню реалізацію. Наївно вважати, що безладне, несистематизоване законодавство, насичене юридичними дефектами, буде ефективним і дієвим. Тому не дивно, що економічні дослідження вказують на низький рівень позитивного впливу державної підтримки на аграрні відносини в Україні. У зв'язку з цим одним із першочергових завдань наразі є систематизація законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства. Основними завданнями на цьому шляху мають стати: 1) оновлення Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»; 2) вичищення законодавства шляхом скасування застарілих, дублюючих та зайвих актів різної юридичної сили; 3) прийняття нових необхідних нормативно-правових актів. Метою систематизації має стати побудова чіткої та зрозумілої системи агропротекційного законодавства, відповідно до якої Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» повинен містити основні положення щодо усіх діючих та перспективних видів державної підтримки, а на розвиток цих положень мають бути прийняті необхідні підзаконні акти, що затверджують універсальні (багаторічні) порядки реалізації.

Однак дослідження законодавчих засад державної підтримки сільського господарства дозволяє виявити не лише окреслену вище проблематику, але й протікання фундаментальних процесів на рівні системи аграрного права і законодавства. Аналіз сучасного етапу становлення законодавчого забезпечення державної підтримки сільського господарства, незважаючи на наявність низки суттєвих недоліків та дефектів, вказує на об'єктивне існування підгалузі агропротекційного законодавства. Воно формується навколо спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», однак даний Закон не має належного кодифікованого статусу унаслідок, насамперед, інертності законодавця, який не здійснює необхідного оновлення і модернізації його положень, а також не проводить цілеспрямованих систематизаційних дій. Проте потреби практики доводять об'єктивну необхідність таких процесів.

Важливе питання, яке впливає із факту існування підгалузі агропротекційного законодавства, полягає в тому, чи існує наразі підгалузь агропротекційного права? Співвідношення підгалузі законодавства і підгалузі права добре проаналізовано в дослідженнях О. А. Галети. Учена доходить висновку, що підгалузь

законодавства, виступаючи однією з можливих форм буття підгалузі права, характеризуються статичністю та інертністю, тоді як підгалузь права є зазвичай тими масивами правових норм, принципів та цінностей, які спрямовані на перспективу автономізації в межах правової системи. Це зумовлює обставини темпорального розриву між підгалузями законодавства та підгалузями права, коли динамічний нормативний статус підгалузі права виходить за межі законодавчо закріпленого підгалузевого методу та предмета правового регулювання. Формування підгалузей права, таким чином, може відбуватися незалежно від розвитку законодавства, паралельно з ним, сприяючи його змінам¹. Дослідниця вказує на те, що часто зацікавленість законодавця у формуванні нових підгалузей права, оформлення специфічних правових режимів випереджає реальне оформлення правових відносин та інститутів на рівні правового життя суспільства².

Опираючись на ці теоретичні висновки, можна констатувати, що на основі об'єктивного буття агропротекційного законодавства України відбувається становлення підгалузі агропротекційного права у складі галузі аграрного права. Новітні дослідження, що проводяться теоретиками права, виявляють ознаки, які притаманні підгалузі права. Так, О. А. Гавінська на дисертаційному рівні довела, що підгалузь виникають лише у складних галузях, що характеризуються неоднорідністю предмета правового регулювання або високим ступенем його складності³. Аграрне право повною мірою відповідає цим характеристикам, що утворює сприятливу об'єктивну основу для формування підгалузей в його системі.

О. А. Гавінська виявила характерні риси підгалузей права, які відрізняють їх від галузей та інститутів права: по-перше, формування підгалузі права пов'язане з фрагментацією нормативності, однак, на відміну від інститутів права, ця фрагментація поєднана зі спеціалізацією правового впливу; по-друге, виникнення підгалузі права пов'язане з формуванням додаткового методу правового регулювання, який застосовується субсидіарно й може витіснити основний галузевий метод правового регулювання; по-третє, підгалузь права формується не стільки за рахунок законодавчої діяльності, скільки за рахунок утворення автономних сфер юридичної практики⁴. Існування підгалузі права дослідниця пов'язує з кількома показниками: предметом регулювання, методом регулювання, наявністю спеціального правового режиму та правових принципів. Спробуємо проаналізувати агропротекційне право з цих позицій.

У найзагальнішому вигляді предметом правового регулювання агропротекційного права виступають врегульовані правом суспільні відносини щодо надання державної підтримки сільському господарству. Ці відносини входять до предмету аграрного права як галузі права, оскільки демонструють високий ступінь

¹ Галета О. Підгалузь права й підгалузь законодавства: аспекти співвідношення. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 32.

² Галета О. Підгалузь права й підгалузь законодавства: аспекти співвідношення. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 31.

³ Гавінська О. А. Підгалузь права в системі права сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2017. С. 12.

⁴ Гавінська О. А. Підгалузь права в системі права сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2017. С. 3.

спеціалізації на сільському господарстві. У той же час вони формують досить чітко відокремлену від інших сукупність, яка має власні специфічні ознаки правового регулювання. Предметом агропротекційного права виступають агропротекційні відносини – врегульовані правом суспільні відносини, які виникають з приводу надання державної підтримки сільському господарству.

Кожна підгалузь права характеризується використанням загального для відповідної галузі права методом, на додаток до якого з урахуванням специфічних рис предмету правового регулювання підгалузі права конструюється додатковий метод чи правовий режим. Взаємодія між родовим методом галузі права і додатковим методом підгалузі прававідбувається на основі принципу субсидіарності¹. Свого часу М. М. Чабаненко довів наявність особливого «змішаного» методу правового регулювання аграрних відносин. На його думку, специфіка «змішаного» методу аграрного права відображається в застосуванні різних способів та прийомів правового регулювання аграрних відносин: позитивного зобов'язання, дозволу, заборони². Метод правового регулювання показує, як, яким чином за допомогою правових норм відбувається вплив на певну групу суспільних відносин, що становлять предмет правового регулювання³. Агропротекційні відносини регулюються особливим методом заохочення, який О. Ф. Скакун називає допоміжним методом правового регулювання⁴. Цей метод є характерним для агропротекційного права у зв'язку з особливістю предмета, який полягає у стимулюванні розвитку сільського господарства і є уособленням заохочення сільськогосподарської діяльності. Отже, агропротекційному праву характерний власний додатковий метод правового регулювання, який виступає основним порівняно з родовим галузевим методом.

Серед ознак підгалузі права О. А. Гавінська називає існування правового режиму. При цьому вчена визнає, що формування правових режимів у підгалузях права є факультативною підставою їх утворення, хоча ті підгалузі права, які мають у своїй основі особливі правові режими, мають більший інституційний потенціал⁵. Юридична наука вже протягом довгого часу намагається відповісти на питання, що ж є правовим режимом. Як зазначає Л. В. Вакарюк, пропонується велика кількість варіантів визначення одного з ключових понять юридичної науки, яким є правовий режим, але всі вони в цілому зводяться до того, що правовий режим є порядком регулювання, що й виступає квінтесенцією будь-якого визначення цього терміна⁶. Правовий режим характеризує більшою мірою не формальну ознаку – напрям правового регулювання, а більше матеріальний критерій – ступінь сприятливості чи несприятливості, відповідний клімат, у якому реалізуються

права й обов'язки і забезпечуються інтереси учасників суспільних відносин. Так, С. С. Алексєєв з цього приводу зауважує, що кожен правовий режим є все ж таки «режим», і його поняття несе в собі основні смислові відтінки цього слова, зокрема й те, що правовий режим виражає ступінь жорсткості юридичного регулювання, наявність відомих обмежень і пільг, допустимий рівень активності суб'єктів, межі їх правової самостійності¹. Т. П. Мінка вказує на дуже важливу характерну особливість правових режимів – саме за їх допомогою утверджуються та реально здійснюються політичні й державні режими. При цьому правові режими, як правило, безпосередньо відображають важливі елементи правової політики держави². На нашу думку, наведені думки вчених щодо сутності правових режимів є ключовими для виявлення правового режиму агропротекційного права. Виходячи з того, що державна підтримка сільського господарства є способом досягнення основних завдань державної аграрної політики, а характерною рисою останньої виступає аграрний протекціонізм, ми вважаємо, що в межах аграрного права сформовано правовий режим аграрного протекціонізму, який лежить в основі формування підгалузі агропротекційного права. Цей правовий режим полягає у формуванні такого правового регулювання, що спрямоване на заохочення сільськогосподарської діяльності, стимулювання розвитку сільського господарства, захист інтересів вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції тощо. Недосконалість законодавства впливає на дієвість та ефективність вказаного правового режиму, однак не віднімає його об'єктивного існування.

Важливою ознакою підгалузі права є принципи, які виступають квінтесенцією соціальної необхідності, яка зумовлює автономізацію та самолегітимацію відповідного масиву правових норм. Неможливо вважати підгалуззю права масив правових норм, які не мають власних принципів, що втілюються в правозастосуванні³. Агропротекційне право керується власними специфічними принципами, які в сукупності з іншими вказаними ознаками доводять його підгалузевий статус.

Принципи права виконують низку важливих функцій: аксіологічну, регулятивну, системоутворюючу, системоспрямовуючу, інтерпретаційну, правокомпенсаційну⁴. Розмірковуючи щодо методології визначення принципів права, В. І. Полянська констатує, що вітчизняні науковці віддають перевагу методу дедукції, за допомогою якого формують розгалужену систему принципів аграрного права. Дослідниця слушно зазначає, що більш вдалим та актуальним є застосування методу індукції, тобто при визначенні кількості принципів аграрного права якнайбільше їх узагальнювати⁵.

¹ Гавінська О. А. Підгалузі права в системі права сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2017. С. 8.

² Чабаненко М. М. Методи правового регулювання аграрних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2006. 20 с.

³ Бахрах Д. Н. Административное право: учебник для вузов. М.: Издательство БЕК, 1999. С. 4 – 7.

⁴ Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / Вид. 3-тє, доп. і перероб. К.: Правова єдність, 2011. 524 с.

⁵ Гавінська О. А. Підгалузі права в системі права сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2017. С. 9.

⁶ Вакарюк Л. В. До питання інтерпретації категорії «правовий режим» в юридичній науці. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 22.

¹ Алексєєв С. С. Собрание сочинений: в 10 т. Справоч. том. М.: Статут, 2010. Т. 6: Восхождение к праву: Поиски и решения. С. 186.

² Мінка Т. П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Дніпропетровськ, 2011. С. 100.

³ Гавінська О. А. Підгалузі права в системі права сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2017. С. 13.

⁴ Погребняк С. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук*. 2006. № 2 (45). С. 24 – 29.

⁵ Полянська В. І. Характеристика та значення спеціальних принципів аграрного права України. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 242.

Дослідження фахової літератури демонструє значний плюралізм думок учених щодо принципів правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Згрупувавши запропоновані в науці споріднені принципи в блоки, можемо представити їх у такому вигляді:

1) *блок ідеологічних принципів агропротекційного права*: а) принципи стабільного розвитку аграрного виробництва¹; б) справедливості² та пропорційності³; в) невтручання держави в господарську діяльність суб'єктів під час надання державної підтримки⁴; г) гарантованості⁵;

2) *блок політичних принципів агропротекційного права*: а) принципи пріоритетності, аграрного протекціонізму⁶, державного протекціонізму⁷, б) доцільності⁸ та вагомості (О. Ю. Піддубний лаконічно пише про це так: «Будь-які проекти, якими займається держава, умовно кажучи, повинні бути вартими того, щоб ними займалася держава»⁹); в) врахування міжнародних зобов'язань¹⁰;

3) *блок системних принципів агропротекційного права*:

а) *концептуальна складова*: принципи цільового програмного підходу¹¹; наукового підходу, економічної обґрунтованості¹², професіоналізму, науково

¹ Козырь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития / 2-е изд., перераб и доп. М.: Норма, 2008. С. 140.

² Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року); Міщенко Д. А. Шляхи удосконалення державної фінансової підтримки сільськогосподарського комплексу України на сучасному етапі розвитку. *Агросвіт*. 2015. № 3-4. С. 10 – 14.

³ Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183.

⁴ Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

⁵ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.; Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183; Міщенко Д. А. Шляхи удосконалення державної фінансової підтримки сільськогосподарського комплексу України на сучасному етапі розвитку. *Агросвіт*. 2015. № 3-4. С. 10 – 14.

⁶ Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁷ Жадан Т. А. Сучасне трактування економічного змісту державної підтримки розвитку олійно-жирової галузі. *Агросвіт*. 2013. № 4. С. 33 – 40.

⁸ Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 104 – 108.

⁹ Піддубний О. Ю. Правові засади державно-приватного партнерства з розвитку і використання біотехнологій в екологічній сфері. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 123.

¹⁰ Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183.

¹¹ Экономика отраслей АПК / под ред. И. А. Минакова. М.: КолосС, 2004. С. 311.

¹² Приб К. А. Державна підтримка стабілізаційних процесів у сільському господарстві. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 6 (133). С. 143 – 147.

обґрунтованого поєднання економічних та екологічних інтересів¹, вмотивованості, відповідності концепції²;

б) *темпоральна складова*: принципи вчасності, оперативності³, випереджувального характеру⁴; стійкості⁵, наступності⁶, неперервності⁷, передбачуваності⁸, послідовності⁹, стабільності¹⁰;

4) *блок суб'єктоорієнтованих принципів агропротекційного права*: а) принципи диференційованості¹¹, адресності¹², рівнодоступності¹³, підтримки всіх форм господарювання¹⁴; б) «спершу подумай про малий бізнес»¹⁵; в) взаємозв'язку державних

¹ Козырь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития / 2-е изд., перераб и доп. М.: Норма, 2008. С. 140.

² Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 104 – 108.

³ Приб К. А. Державна підтримка стабілізаційних процесів у сільському господарстві. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 6 (133). С. 143 – 147.

⁴ Швайка Л. А. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 462 с.

⁵ Яців С. Ф. Державна підтримка розвитку тваринництва в господарствах населення. *Агросвіт*. 2013. № 19. С. 21 – 25.

⁶ Приб К. А. Державна підтримка стабілізаційних процесів у сільському господарстві. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 6 (133). С. 143 – 147.

⁷ Приб К. А. Державна підтримка стабілізаційних процесів у сільському господарстві. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 6 (133). С. 143 – 147.

⁸ Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року); Малолітнева В. К. Активізація господарської діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва: застосування принципу «спочатку подумай про малий бізнес». *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 116 – 119.

⁹ Міщенко Д. А. Шляхи удосконалення державної фінансової підтримки сільськогосподарського комплексу України на сучасному етапі розвитку. *Агросвіт*. 2015. № 3-4. С. 10 – 14.

¹⁰ Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року); Приб К. А. Державна підтримка стабілізаційних процесів у сільському господарстві. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 6 (133). С. 143 – 147.

¹¹ Гафурова О. В. Деякі питання типології сільських територій. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 150; Экономика отраслей АПК / под ред. И. А. Минакова. М.: КолосС, 2004. С. 311.

¹² Галиновская Е. А. Оборот земель и направления российской аграрной политики. *Журнал российского права*. 2010. № 10. С. 53 – 60; Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством в России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 30; Жадан Т. А. Сучасне трактування економічного змісту державної підтримки розвитку олійно-жирової галузі. *Агросвіт*. 2013. № 4. С. 33 – 40; Яців С. Ф. Державна підтримка розвитку тваринництва в господарствах населення. *Агросвіт*. 2013. № 19. С. 21 – 25; Швайка Л. А. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 462 с.

¹³ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.; Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183; Жадан Т. А. Сучасне трактування економічного змісту державної підтримки розвитку олійно-жирової галузі. *Агросвіт*. 2013. № 4. С. 33 – 40; Яців С. Ф. Державна підтримка розвитку тваринництва в господарствах населення. *Агросвіт*. 2013. № 19. С. 21 – 25;

¹⁴ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.

¹⁵ Малолітнева В. К. Активізація господарської діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва: застосування принципу «спочатку подумай про малий бізнес». *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 116 – 119.

органів, місцевого самоврядування, громадських організацій та громадян¹; г) участі спілок (асоціацій) сільськогосподарських виробників у державній аграрній політиці²; д) визнання, дотримання і захист прав сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення³;

5) блок екологоорієнтованих принципів агропротекційного права: принцип екологічної доцільності⁴;

6) блок процедурних принципів агропротекційного права: а) принципи прозорості⁵, зрозумілості⁶, контрольованості розподілу коштів⁷, контролю за своєчасністю, цільовим використанням і доцільністю державної підтримки⁸; б) розподілу повноважень⁹;

7) блок фінансових принципів агропротекційного права: а) принципи достатності коштів, б) суворого виконання бюджетних показників; пріоритетності у розподілі бюджетних асигнувань¹⁰.

Якщо уважно проаналізувати сформовану вище систему принципів, запропонованих у науці, то стає помітно, що багато з них має синонімічний характер, однак все ж деякі зі схожих варіантів є більш вдалим. При цьому включення деяких представлених вище принципів до засадничих положень державної підтримки сільського господарства викликають сумніви з різних причин. Наприклад, невтручання в господарську діяльність під час надання державної підтримки, на нашу думку, повністю поглинається загальним принципом господарського права щодо самостійності суб'єктів господарювання (ст. 6 ГК України – заборона незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини) та не містить жодної аграрної специфіки. Низка принципів – принцип сталого розвитку аграрного виробництва, принцип визнання, дотримання і захист прав сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення, принцип аграрного протекціонізму – мають

¹ Козьрь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. М., Норма, 2008. С. 140.

² Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством в России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 30

³ Козьрь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. М., Норма, 2008. С. 140.

⁴ Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Швайка Л. А. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 462 с.; Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁶ Малолітнева В. К. Активізація господарської діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва: застосування принципу «спочатку подумай про малий бізнес». *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 116 – 119.

⁷ Міщенко Д. А. Шляхи удосконалення державної фінансової підтримки сільськогосподарського комплексу України на сучасному етапі розвитку. *Агроекономіка*. 2015. № 3-4. С. 10 – 14.

⁸ Швайка Л. А. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 462 с.

⁹ Яців С. Ф. Державна підтримка розвитку тваринництва в господарствах населення. *Агроекономіка*. 2013. № 19. С. 21 – 25.

¹⁰ Швайка Л. А. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 462 с.

яскраво виражену політичну природу, тому, на нашу думку, вони відносяться до принципів правового регулювання державної аграрної політики. Виділення окремого принципу застосування наукового підходу до формування державної підтримки сільського господарства, на нашу думку, теж є недоречним, оскільки це має розумітися скоріше не як принцип, а як певна правова аксіома. При чому вона не є суто аграрно-специфічною, а є загальною для побудови всієї системи права.

Учені часто серед принципів правового регулювання державної підтримки сільського господарства називають ефективність¹ (оптимальність², підвищення ефективності виробництва і життя селян³). На нашу думку, це не є принципом, оскільки апіорі неефективне правове регулювання не має формуватися. Скоріше за все, ефективність та оптимальність можна розглядати як якісні характеристики системи правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Так, економічна наука виділяє два підходи до оцінки рівня державної підтримки та регулювання сільськогосподарського виробництва: кількісна оцінка рівня державної підтримки (ефективність у сенсі результативності та продуктивності) та оцінка ефективності державного регулювання в плані її дієвості (якісний аспект)⁴.

Не можна розглядати як принцип агропротекційного права, на нашу думку, і «єдність агропродовольчого ринку на всій території та забезпечення рівних умов конкуренції на цьому ринку»⁵, оскільки в цьому положенні відсутнє агропротекційне начало.

Опираючись на проведені дослідження здобутків попередників, ми формуємо власну позицію щодо принципів правового регулювання державної підтримки сільського господарства. Наше бачення принципів агропротекційного права можна представити у такому вигляді:

1) *принцип системності державної підтримки*, який ми розуміємо як формування розгалуженої стабільно функціонуючої системи взаємопов'язаних та узгоджених заходів державної підтримки. Поняття системності краще, на наш погляд, відображає необхідну сутність, аніж, наприклад, поняття комплексу. У принципі системності державної підтримки ми об'єднуємо і концептуальний, і темпоральний аспекти, оскільки вони ефективні лише в тісному взаємозв'язку. На нашу думку, принцип системності є фундаментальним, оскільки, по-перше, його дотримання забезпечує дієвість і ефективність функціонування усієї державної підтримки сільського господарства. Перекося і неузгодженість у правовому регулюванні агропротекційних заходів неминуче знижують їх потенціал, дискредитують

¹ Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. № 2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/Dutp/20052/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року);

² Жадан Т. А. Сучасне трактування економічного змісту державної підтримки розвитку олійно-жирової галузі. *Агроекономіка*. 2013. № 4. С. 33 – 40.

³ Міщенко Д. А. Шляхи удосконалення державної фінансової підтримки сільськогосподарського комплексу України на сучасному етапі розвитку. *Агроекономіка*. 2015. № 3-4. С. 10 – 14.

⁴ Прудивус Л. В. Методичні підходи до оцінки ефективності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 107.

⁵ Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством в России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 30.

державну підтримку як таку. По-друге, необхідність побудови цілісної системи правового регулювання державної підтримки сільського господарства додатково аргументує виокремлення підгалузі агропротекційного права, що має чітку спеціалізацію в межах аграрного права;

2) *принцип гарантованості державної підтримки*, під яким ми розуміємо введення до правового регулювання таких механізмів, що забезпечують сталість агропротекційних заходів, їх захищеність від ситуативних змін та інших дестабілізуючих факторів. Зокрема, як складову частину принципу гарантованості державної підтримки ми розуміємо вказані вище фінансові принципи: достатність коштів, суворе виконання бюджетних показників; пріоритетність у розподілі бюджетних асигнувань. Для ілюстрації втілення принципу гарантованості державної підтримки можна загадати положення п. 42 БК України, в якому встановлюється мінімальна межа щорічної суми державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (у 2017-2021 роках щорічний обсяг коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників, становить не менше 1% випуску продукції в сільському господарстві)¹. Крім фінансового аспекту гарантування державної підтримки слід вказати на гарантування стабільності умов, якими опосередковується державна підтримка. Справді, для вітчизняного агропротекційного законодавства абсолютно характерними є багаторазові зміни умов надання певного виду державної підтримки, які можуть вноситися просто посеред бюджетного року, у процесі сільськогосподарської діяльності тощо. Це вкрай негативно впливає на якість та ефективність державної підтримки і виступає яскравим проявом ігнорування принципу гарантованості державної підтримки;

3) *принцип диференційованості державної підтримки*, який ми розуміємо як варіативність агропротекційних заходів, які спрямовані на різних суб'єктів, галузі сільського господарства, на досягнення різних цілей та виконання різних завдань. Диференційованість державної підтримки має бути її невід'ємною рисою, адже неможливо за допомогою певного обмеженого набору агропротекційних заходів ефективно вирішити всі різноманітні проблеми й завдання, які стоять перед державною підтримкою сільського господарства. Важливими складовими принципу диференційованості державної підтримки, на наш погляд, є: принцип адресності, принцип «спершу подумай про малий бізнес» та принцип врахування регіональних особливостей сільськогосподарського розвитку. Усі вони є проявами диференційованого підходу до надання державної підтримки, що враховує особливості того чи іншого об'єкту або суб'єкту підтримки;

4) *принцип екологічного пріоритету*, під яким ми розуміємо: а) державну підтримку природоохоронних заходів у сільському господарстві, б) надання бонусної державної підтримки тим суб'єктам аграрного господарювання, які здійснюють екологізацію своєї діяльності та виробничих процесів; в) оцінку будь-яких агропротекційних заходів із позицій впливу на екологічну складову сільськогосподарської діяльності. Останнє положення ілюструється, наприклад, випадком державної підтримки вирощування ріпаку, яке є надзвичайно виснажливим для земель

сільськогосподарського призначення та ґрунтів. У цьому випадку державна підтримка, яка мала основною ціллю стимулювання розвитку біоенергетичних відносин в Україні, породила складні екологічні проблеми, які важко усуваються та жодним чином не виправдовуються ситуативною економічною вигодою;

5) *принцип прозорості агропротекційних процедур*, під яким слід розуміти досконалість усіх процедурних аспектів надання державної підтримки сільського господарства: а) мінімально необхідний пакет документів; б) максимально спрощений порядок подання документів (із поступовим запровадженням електронного документообороту, активним залученням органів місцевого самоврядування, банків, сільськогосподарських дорадчих служб як оперативних посередників та помічників у поданні документації); в) формування Єдиного агропротекційного реєстру, який би містив усю необхідну інформацію про кожного суб'єкта аграрного господарювання, який отримувач та/або отримує державну підтримку, актуальний стан розгляду його поданих заявок на державну підтримку; випадки порушення агропротекційного законодавства та результати здійснення постпрограмного контролю тощо.

Отже, здійснений аналіз правового регулювання державної підтримки сільського господарства вказує на об'єктивне існування підгалузі агропротекційного законодавства, під якою розуміється підгалузь аграрного законодавства, яка представляє собою взаємопов'язану та структуровану сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, якими регулюються відносини щодо державної підтримки сільського господарства.

Формування підгалузі агропротекційного права відбувається набагато повільніше, і найголовнішими причинами можна вказати недоліки та хаотичний розвиток самого агропротекційного законодавства, а також відсутність політичної волі до активних систематизаційних нормотворчих дій у цій сфері. Однак при цьому формування підгалузі агропротекційного права об'єктивно відбувається, оскільки йому притаманні риси, що характеризують підгалузь права (предмет регулювання, метод, правовий режим та принципи), а також у його прискореному формуванні зацікавлена юридична практика.

¹ Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572.

1.3. Класифікація державної підтримки сільського господарства: напрями, форми, засоби, способи та правові механізми

Дослідження фахової літератури, що присвячена правовому регулюванню державної підтримки сільського господарства, вказує на значний плюралізм наукових поглядів щодо визначення та класифікації форм, напрямів, заходів, способів, типів та механізмів такої підтримки. Більше того, учені часто доволіно використовують ці поняття як синонімічні, що вказує на гострий брак теоретико-концептуальних розробок у цьому напрямі.

Одним із найбільш популярних є поділ державної підтримки на *форми*. Найчастіше говорять про існування двох форм державної підтримки сільського господарства: прямої та непрямой. У переважній більшості робіт науковці уникають визначення таких форм та намагаються замінити його невичерпним переліком можливих варіантів державної підтримки, які вони розуміють під кожною із форм. Наприклад, А. В. Антонов, прямою формою бюджетної підтримки називає: надання субсидій на сільськогосподарське виробництво і матеріально-технічні ресурси; субсидування короткострокового та інвестиційного кредитування підприємств і організацій АПК; надання субсидій на компенсацію частини витрат аграрних товаровиробників на страхування врожаю сільськогосподарських культур; субсидії на витрати капітального характеру тощо¹. В. В. Мушенко вважає, що пряма підтримка – це використання державою таких методів фінансово-правового регулювання, як бюджетне фінансування, що включає в себе бюджетні компенсації, бюджетні дотації, дотації спеціальних фондів та кредитні субсидії². Н. А. Берлач прямою підтримкою називає пряме дотування або ж надання субсидій виробникам сільськогосподарської продукції³. В. Р. Ахмадєєва серед можливих варіантів прямої підтримки доходів сільгоспвиробників вказує прямі державні компенсаційні платежі; платежі при збитках від стихійних лих; платежі за збиток, пов'язаний із реорганізацією виробництва, виплати за скорочення посівних площ, вимушений забій худоби тощо⁴.

Під непрямую підтримкою науковці теж розуміють досить широке коло заходів державної підтримки сільського господарства, по-різному деталізуючи його. Наприклад, Н. А. Берлач лаконічно називає серед різновидів непрямой підтримки наукове обслуговування сільськогосподарського виробництва, пільгове кредитування, встановлення граничних цін на сільськогосподарську продукцію тощо⁵. В. В. Мушенко розширює це коло за рахунок спеціальних (пільгових) режимів

оподаткування, механізмів безпосереднього державного страхування, державного кредитування, механізмів ціноутворення тощо¹. А. В. Антонов до непрямой підтримки включає здійснення закупівель сільськогосподарської продукції та продовольства для державних потреб, регулювання виробничого ринку тощо². О. О. Терещенко відносить до непрямой підтримки також реструктуризацію податкової заборгованості, надання державних гарантій (поручительств), дозвіл на порушення антимонопольного законодавства³. Л. В. Сус, наприклад, дуже вузько розуміє непрямую підтримку як кошти, що мали надійти до державного бюджету як фіскальні платежі, проте держава свідомо відмовилася від них на користь товаровиробників шляхом надання різноманітних пільг⁴.

Низка науковців, здійснюючи той самий поділ, використовують інші терміни. Наприклад, М. С. Кожух, прямими способами державної підтримки сільського господарства називає способи, які передбачають безпосереднє надання коштів сільськогосподарському виробнику з бюджету або звільнення його від витрат, які є звичайними витратами виробництва та обігу. До таких способів, на думку ученого, належать: бюджетна субсидія, звільнення від сплати ввізного мита, часткове бюджетне відшкодування витрат сільськогосподарського виробника, пов'язаних або непов'язаних із виробництвом⁵.

Окрім традиційних прямої та непрямой форм державної підтримки сільського господарства, подекуди зустрічається вказівка на третю її форму – опосередковану. А. В. Антонов вважає, що під час надання умовно-прямої (опосередкованої) підтримки відбувається зміцнення виробничого потенціалу і позицій на споживчому ринку через опосередковані форми, наприклад, за допомогою заходів із реструктуризації заборгованості сільськогосподарських товаровиробників по платежах до бюджету всіх рівнів, державні позабюджетні фонди, підтримку аграрної науки, реалізацію державних програм і загальнонаціональних проектів⁶. Не заперечуючи основної думки про наявність трьох форм державної підтримки сільського господарства, ми все ж змушені вказати на відсутність певного чіткого критерію їх поділу, особливо стосовно опосередкованої державної підтримки, у рамках якої учений зібрав абсолютно різноманітні заходи, що слабо поєднуються.

Тобто, як помітно із наведених думок та позицій, учені досить доволіно підходять до змістовного наповнення форм державної підтримки сільського господарства. При цьому, опираючись на одне й те саме законодавство, науковці роблять різні висновки. Так, П. Ф. Кулинич, аналізуючи Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», виділяє дві форми

¹ Антонов А. В. Напрями удосконалення форм державної підтримки розвитку сільських територій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Мушенко В. В. Сучасна державна політика України щодо фінансової підтримки сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 244 – 249.

³ Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 104 – 108.

⁴ Ахмадєєва В. Р. Государственное регулирование и поддержка сельского хозяйства в Российской Федерации. URL: <http://min.usaca.ru/uploads/article/attachment/515/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0% %B5%D0%B5%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 104 – 108.

¹ Мушенко В. В. Сучасна державна політика України щодо фінансової підтримки сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 244 – 249.

² Антонов А. В. Напрями удосконалення форм державної підтримки розвитку сільських територій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Терещенко О. О. Антикризисное финансовое управление на предприятии: монографія. К.: КНЕУ, 2008. С. 201.

⁴ Сус Л. В. Інструментарій державного регулювання галузі тваринництва в Україні. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2014. № 2. С. 54 – 62.

⁵ Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики: монографія. Київ: Юридична думка, 2015. С. 98 – 99.

⁶ Антонов А. В. Напрями удосконалення форм державної підтримки розвитку сільських територій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

державної підтримки: пряму та непряму. Зокрема, під прямою учений розуміє пряму допомогу держави сільськогосподарським товаровиробникам у здійсненні ними сільськогосподарської виробничої діяльності, до якої відносяться бюджетні трансферти та субсидії сільському господарству, пільгові ціни на енергоресурси, державні капіталовкладення тощо¹. Тобто позиція П. Ф. Кулинич в цілому відображає загальноприйняте в науці розуміння форм підтримки сільського господарства.

З іншого боку, М. М. Чабаненко, посилаючись на той самий Закон, стверджує про існування таких форм державної підтримки: а) цінова підтримка (державні аграрні інтервенції, тимчасове адміністративне регулювання цін, тимчасова бюджетна дотація); б) державна підтримка виробників продукції тваринництва (бюджетна тваринницька дотація); в) інші види державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (державні заставні закупівлі зерна, фінансова підтримка суб'єктів господарювання АПК, дерегуляція українського ринку сільськогосподарської продукції, виділення бюджетних субсидій із розрахунку на одиницю оброблюваних угідь, часткове бюджетне відшкодування вартості висіюного високорепродукційного насіння сільськогосподарських культур, виконання цільових державних програм, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, боротьбу зі шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, ведення сільського господарства на радіаційно забруднених територіях тощо)². На наш погляд, у такої класифікації відсутній єдиний критерій поділу, тому вона є науково недосконалою. Оскільки окреслена наукова позиція опирається на дефективне законодавство, то це виступає додатковим аргументом необхідності оновлення спеціального агропротекційного Закону.

На нашу думку, розуміння прямої, непрямої та опосередкованої форм державної підтримки сільського господарства має бути суттєво оновлене та впорядковане. З урахуванням попередніх висновків щодо ототожнення сільського господарства із сільськогосподарським виробництвом, ми пропонуємо власне бачення такого удосконалення.

Під прямою державною підтримкою сільського господарства слід розуміти всю підтримку, яка надається безпосередньо виробникам сільськогосподарської продукції. Тобто пряма підтримка може бути абсолютно різною, однак її головним об'єднуючим критерієм виступає суб'єкт отримання – виробник сільськогосподарської продукції. Отже, пряма державна підтримка сільського господарства – це державна підтримка сільськогосподарського виробництва.

Під непрямою державною підтримкою сільського господарства розуміється вся підтримка, що спрямована на суб'єктів аграрного господарювання, окрім виробників сільськогосподарської продукції. Таке розуміння непрямої підтримки добре відображає сутність усієї підтримки сільського господарства: агропротекційний вплив має поширюватися не лише безпосередньо на виробників, він має

охоплювати також інших суб'єктів, функціонування і стабільний розвиток яких позитивно відображається на сільськогосподарському виробництві, оскільки вони надають необхідні послуги, виконують роботи, забезпечують нормальне існування виробників. Отже, непряма державна підтримка розповсюджується на оптові ринки сільськогосподарської продукції, сільськогосподарську кооперацію, аграрний біржовий ринок, систему сільськогосподарського дорадництва, науково-дослідні підприємства, аграрні кластери тощо.

Під опосередкованою підтримкою ми розуміємо таку форму підтримки, коли під час надання прямої чи непрямої підтримки супутньо стимулюється інший вид сільськогосподарської діяльності чи певні групи суб'єктів аграрного господарювання. Найчастіше це відбувається за рахунок установлення переважних критеріїв. Наприклад, під час проведення конкурсу на надання поворотної підтримки фермерським господарствам переважною умовою для виграшу було членство в сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі¹. У такий спосіб підтримка фермерства (пряма форма підтримки) мала додатковий агропротекційний ефект для розвитку кооперації (опосередкована форма підтримки).

Наступним важливим теоретико-практичним питанням є класифікація *напрямів* державної підтримки сільського господарства. Плюралізм наукових думок із цього приводу ще більш широкий, ніж при визначенні форм такої підтримки. Учені визначають напрями державної підтримки сільського господарства по-різному: від надзвичайно узагальненого розуміння – як підтримки сільськогосподарського виробництва та соціальної сфери села (Р. М. Крастелев²) до дуже розгалуженого. Останній підхід добре ілюструється науковою позицією О. Б. Назаркевича, який під основними напрямками державної підтримки розуміє наступні: підтримка товарного виробництва та підвищення конкурентоспроможності сільського господарства; підтримка малих сільськогосподарських підприємств, новостворених фермерських господарств, сімейних ферм та кооперативних об'єднань; зміна механізму одержання й розподілу бюджетних коштів, виконання бюджетної дисципліни; охорона земель та раціональне використання сільськогосподарських угідь; розвиток соціальної інфраструктури села; запровадження обов'язкового страхування сільськогосподарського виробництва; виділення коштів на компенсацію заходів, що спрямовуються підприємствами на збереження та підвищення родючості ґрунтів та боротьбу з ерозійними процесами; встановлення цін підтримки на окремі види сільськогосподарської продукції; розвиток ринкової інфраструктури; підтримка місцевих ініціатив розвитку сільських територій та якості життя на селі; підтримка і популяризація мало розвинутих напрямів агросфери (виробництво лікарських рослин, зелений туризм та інші); розвиток сільськогосподарського машинобудування³.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269 (у редакції від 08.09.2016 року)

² Крастелев Р. Н. Направления развития государственной поддержки сельского хозяйства. *Вестник Евразийской Академии административных наук*. 2011. № 3 (16). С. 165–173.

³ Назаркевич О. Б. Державна підтримка розвитку малих сільськогосподарських підприємств в Україні. *Економічний форум*. 2014. № 4. С. 19 – 24.

¹ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах : монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 77 – 79.

² Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. С. 105 – 106.

Нам імпонує підхід, висловлений О. В. Глеба, відповідно до якого під напорами державної підтримки необхідно розуміти конкретні сфери діяльності держави – кредитування, страхування врожаю, забезпечення матеріально-технічними ресурсами тощо¹. Ми бачимо напрями державної підтримки у вигляді невичерпного та динамічного переліку сфер суспільних відносин, який оптимально пристосовується до реалій економічного та суспільно-політичного життя, а також відповідає потребам державної аграрної політики на конкретному етапі розвитку аграрних відносин. У якості найбільш відомих та поширених слід назвати такі напрями державної підтримки сільського господарства: податковий, кредитний, матеріально-технічний, страховий, ціновий, інфраструктурний, експортний, інформаційно-консультаційний, організаційний, фінансовий, екологізаційний, агроінноваційний тощо.

Цікавим є питання щодо визначення *способів* державної підтримки сільського господарства. Спосіб державної підтримки має відповідати на питання, як саме надається відповідна підтримка. На нашу думку, в найбільш загальному розумінні способи державної підтримки сільського господарства поділяються на два різновиди: 1) регуляційний; 2) дерегуляційний. За допомогою першого способу державна підтримка надається унаслідок позитивного правового регулювання. Найбільш дієвим та поширеним різновидом регуляційного способу державної підтримки, на нашу думку, слід визнати правове стимулювання. Якщо звернутися до загального розуміння цієї правової категорії, то слід констатувати формування у правовій доктрині двох основних підходів до розуміння поняття стимулювання. Представники так званої вузької концепції вважають, що правове стимулювання може нести для особи наслідки лише позитивного характеру, проявляється в заходах заохочення і слугує своєрідною винагородою для стимульованого суб'єкта за його соціально корисну поведінку. Найбільш яскраво зазначений підхід відображено у працях О. В. Малько, В. Г. Красовської, О. В. Левіна. Інші правознавці (наприклад, Р. О. Халфіна), притримуючись широкої концепції стимулювання, відносять до цього поняття не лише заохочувальні, але й обмежувальні заходи (впровадження заборон, встановлення відповідальності за порушення правових норм, покладання додаткових обов'язків). Відповідно говорять про позитивне стимулювання та негативне або «дестимулювання»². З позицій агропротекційного права, на наш погляд, правове стимулювання можливе лише в позитивному розумінні, адже юридична відповідальність у відносинах державної підтримки можлива лише за порушення, що стосуються незаконного отримання або нецільового використання підтримки. Інші правопорушення не зачіпають агропротекційних відносин як таких та тягнуть відповідальність у рамках інших відносин.

Правове стимулювання як спосіб державної підтримки сільського господарства покликаний створити такі правові умови, за яких суб'єкт аграрного господарювання самостійно та за власним бажанням здійснюватиме заходи, що вигідні суспільству та державі. Найбільш важливими та поширеними є такі напрями

стимулювання: екологізація сільськогосподарської діяльності; впровадження агроінновацій; розширення сільськогосподарського виробництва; зайняття певним видом сільськогосподарської діяльності; соціальноспрямована діяльність; процеси утворення та розвитку інфраструктури сільського господарства.

Вітчизняна наука в межах спеціальності 12.00.06 досліджувала здебільшого питання економіко-правового стимулювання та переважно в екологічній площині. В. В. Костицький, торкаючись питання економічних важелів у сфері охорони довкілля, нагадує, що запровадження системи економічних засобів забезпечення реалізації екологічних вимог у виробництві не дає гарантії їх дотримання. Тому, зазначає науковець, слід розраховувати лише на комплексне економіко-правове забезпечення реалізації екологічної функції держави, в якій мали би збалансовано поєднуватися економічні важелі з управлінськими (адміністративними) та використовувався інститут юридичної відповідальності¹. Позиції окремих науковців обґрунтовано свідчать про те, що в складі економіко-правового механізму об'єднуються як власне економічні регулятори, так і правові фактори. С. М. Романко вважає недостатнім використання саме правових засобів забезпечення вдосконалення і підвищення ефективності економічного механізму господарювання в сільському господарстві².

О. А. Ніжніченко дала визначення еколого-правового стимулювання, під яким учена розуміє визначену екологічним законодавством систему правових, організаційних, економічних та інших заохочувальних засобів, які спрямовані на підвищення рівня суспільно необхідної еколого-правової поведінки суб'єктів у галузі ефективного використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки³. Розвиваючи положення ст. 48 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» щодо основних шляхів стимулювання, учена поділяє всі засоби стимулювання на матеріальні, організаційні та моральні. До групи засобів матеріального стимулювання відносяться: цільове фінансування заходів природоохоронного характеру з Державного бюджету України та місцевих бюджетів; диференціація ставок податку, застосування спеціальних податкових режимів, зменшення бази оподаткування, ставки податку, зокрема повне або часткове звільнення від податків, зборів та інших загальнообов'язкових платежів; преміювання працівників та посадових осіб, матеріальні заохочення та винагороди; повне або часткове звільнення від сплати внесків або інших форм грошових забезпечень для участі в конкурсах на отримання природних ресурсів у власність (користування), аукціонах з продажу спеціальних дозволів, конкурсних торгах при здійсненні державних закупівель товарів, робіт чи послуг. Організаційне стимулювання втілюється, на думку науковця, в таких засобах: надання цінної науково-технічної або іншої корисної інформації; організаційне сприяння та допомога, зокрема на

¹ Костицький В.В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища). К.: ІЗП і ПЗ, 2003. С. 175.

² Романко С. М. Поняття економіко-правового механізму забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 156 – 160.

³ Ніжніченко О. Теоретико-правові аспекти принципів екологічного стимулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 92. С. 79 – 83.

¹ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.

² Ніжніченко О. Теоретичні засади розуміння стимулювання в екологічному праві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 121.

засадах державно-приватного партнерства, у налагодженні міжнародних зв'язків та співробітництва з іноземними організаціями, установами та іншими суб'єктами для обміну досвідом у сфері охорони навколишнього природного середовища та з метою отримання взаємної вигоди; організаційно-технічний супровід участі суб'єктів у конкурсах на отримання міжнародних грантів, просування проектів, що мають значення для справи охорони природи; застосування спрощених процедур, пов'язаних із погодженням планів, проектів, робіт, отриманням дозволів, ліцензій, інших документів дозвільного характеру та/або продовженням строку їх дії для суб'єктів, що традиційно (три і більше років) добровільно спрямовують частину власних (зокрема за власною ініціативою залучених) коштів на природоохоронні заходи, або що іншим чином зарекомендували себе як зразкові (сумлінні) природокористувачі; надання переважного права на одержання квот на спеціальне використання природних ресурсів; запровадження та ведення єдиного державного реєстру осіб, які вчинили екологічні правопорушення, що стане засобом негативного стимулювання; надання додаткових гарантій порівняно з іншими суб'єктами; надання в інших випадках пріоритетних, першочергових або переважних прав¹.

Поряд із активним дослідженням економіко-правового стимулювання та підтримкою необхідності його поширення у вітчизняному законодавстві, у літературі зустрічаються окремі критичні думки. Наприклад, Д. В. Санніков дійшов висновку, що на сьогодні немає підстав вважати, що земельний податок є частиною економіко-правового механізму та покликаний стимулювати власника й постійного землекористувача до здійснення більш ефективного і раціонального використання власної ділянки². Однак слід визнати, що подібні наукові погляди є рідкістю. Більш традиційною є позиція К. А. Козмуляк, яка глибоко вивчаючи питання економіко-правового стимулювання в сільському господарстві, пропонує впровадження цілої низки стимуляційних агропротекційних заходів³.

Якщо аналізувати способи державної підтримки сільського господарства з іншого ракурсу, то можна класифікувати їх за об'єктивацією такої підтримки на *договірні та недоговірні способи*. О. В. Глеба констатує, що договір є основним способом організації економічних взаємовідносин, що опосередковує надання державної підтримки сільському господарству⁴. Справді, значна кількість агропротекційних відносин отримує договірне вираження. Усю різноманітність таких договірних способів державної підтримки ми поділяємо на дві групи:

1) *класичні договори із доданням пільгового елементу*. До цієї групи ми відносимо основну частину всіх існуючих у нашій країні договірних способів державної підтримки (пільгове кредитування фермерів, пільговий лізинг

¹ Ніжніченко О. Теоретико-правові аспекти принципів екологічного стимулювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 92. С. 79 – 83.

² Санніков Д. В. К вопросу о понимании платы за землю. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 195.

³ Козмуляк К. Правове регулювання економічного стимулювання ведення екологічно безпечного рослинництва в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 90 – 95.

⁴ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.

сільськогосподарської техніки, форвардні контракти, державні заставні закупівлі зерна тощо). В основі такої державної підтримки лежить певна класична договірна конструкція (кредит, лізинг, купівля-продаж тощо), однак їй надається агропротекційний ефект шляхом додавання до неї певних пільгових елементів – зменшення вартості послуг, урахування сезонності виробництва, подовження терміну виконання зобов'язань тощо.

2) *договори, що опосередковують оформлення співпраці держави та аграрного бізнесу*. До цієї групи ми відносимо ті договори, якими, наприклад, оформлюються відносини державно-приватного партнерства, відносини щодо інвестиційної діяльності держави у сфері сільського господарства тощо. Договірними формами агроінвестиційної діяльності, які виділяє Я. М. Грущинський, можуть бути, наприклад: а) формування статутних капіталів суб'єктів аграрного підприємництва (опосередковане укладенням засновницького договору, договору про спільну діяльність тощо); б) здійснення агроінвестиційної діяльності на основі агроінвестиційного договору¹. Агропротекційний ефект у цій групі договірних способів державної підтримки досягається самим фактом участі держави в аграрних господарських відносинах.

Аналізуючи правове регулювання державної підтримки сільського господарства, В. М. Кульнев доходить висновку, що при наданні державної підтримки утворюється система договірних відносин, серед яких виділяються такі види: координаційні договори, майново-організаційні, майнові договори. Учений переконаний, що загальним цивільним та господарським законодавством такі специфічні договори неможливо якісно та ефективно урегулювати, тому пропонує регламентувати ці питання у спеціальному нормативно-правовому акті – Основах законодавства про державне регулювання сільського господарства². У цілому підтримуючи висловлену думку про необхідність спеціального регулювання договірних способів державної підтримки сільського господарства, ми не погоджуємося із запропонованим шляхом її втілення.

Звичайно, навіть незважаючи на всю різноманітність договірних способів державної підтримки сільського господарства, існують такі її різновиди, які не потребують договірного оформлення. Наприклад, фінансова підтримка (виплати дотацій, компенсацій, субсидій), фіскальна підтримка (пільги в оподаткуванні), митна підтримка (пільги під час митного оформлення) тощо. Така підтримка надається або в силу прямої вказівки закону, або відповідно до відомчих індивідуальних актів (наприклад, наказ Мінагрополітики «Про затвердження розподілу коштів, передбачених Мінагрополітики в державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)» на 2019 рік, для надання спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напряму продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами і

¹ Грущинський Я. М. Правове регулювання агроінвестиційної діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 16 с.

² Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

власниками корів, за кожну наявну станом на 01 січня поточного року корову» від 10.06.2019 року № 313, у якому перераховано конкретні суб'єкти господарювання, поголів'я корів, що ними утримується, та суму нарахованої їм дотації¹).

Наразі система державної підтримки сільського господарства України більше оперує саме недоговірними способами підтримки, тоді як договірні способи підтримки не розвинені належним чином, а їх значний потенціал не використано повною мірою.

На нашу думку, використання договірних способів державної підтримки сільського господарства є дуже перспективним з огляду на низку позитивних аспектів. По-перше, за умов виваженого правового регулювання використання договірних способів державної підтримки чинить значно менше навантаження на державний бюджет, аніж система недоговірних способів. З іншого боку, позитив полягає в тому, що надання договірної підтримки менше залежить від ситуативного наповнення казни та обсягу коштів, які можуть бути виділені на підтримку сільського господарства. По-друге, договірна державна підтримка максимально вписується в систему ринку, що втілюється в різноманітних господарських відносинах. Це має значення для того, щоб підтримка була максимально органічною як за змістом, так і за формою свого надання. По суті, договірна підтримка має за мету вирівняти об'єктивно більш уразливе правове положення тієї сторони договору, що представляє суб'єкта аграрного господарювання, не змінюючи при цьому всіх інших складових звичайних договірних відносин. По-третє, договірна державна підтримка тяжіє до окремої інституалізації, тобто така підтримка найчастіше тягне за собою утворення спеціалізованих інституцій, які виконують ці агропротекційні функції на постійній основі (на кшталт Аграрного фонду, Укргролізінгу, Спецагролізінгу, Укрдержфонду тощо). Це підвищує ефективність та доступність такої підтримки, переводить її у сферу господарських відносин.

Недоговірні способи державної підтримки теж мають вагомий позитивні риси. Підтримка такого роду є більш суттєвою, оскільки найчастіше полягає або у відмові держави від отримання доходів, або ж у прямих виплатах суб'єктам аграрного господарювання. Тобто відбувається або цілком реальна економія коштів аграріїв, або ж отримання ними цілком конкретної суми коштів від держави. Однак у реаліях України недоговірна підтримка має традиційні укорінені негативні риси. Напевно, головними недоліками недоговірної підтримки можна вказати: 1) бюрократичність процедури, адже підтримка такого роду надається із залученням адміністрації; 2) пряма залежність від бюджетного фінансування, що обумовлює хронічну нестабільність надання; 3) часта зміна умов надання такої підтримки, що пояснюється значним впливом підзаконного та відомчого регулювання.

¹ Про затвердження розподілу коштів, передбачених Мінагрополітики у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)» на 2019 рік, для надання спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами і власниками корів, за кожну наявну станом на 01 січня поточного року корову: наказ Мінагрополітики України від 10.06.2019 року № 313. URL: <https://minagro.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-gozpodilu-koshtiv-peredbacheni-minagropolitiki-u-derzhavnomu-byudzheti-za-programoyu-2801540-derzhavna-pidtrimka-tvarinnictva-zberigannya-ta-pererobki-silskogospodarskoy-3> (дата звернення: 19.06.2019 року)

Отже, ми переконані, що для досягнення максимальної ефективності система державної підтримки сільського господарства має відобразити баланс договірних та недоговірних способів надання такої підтримки.

Дослідження способів державної підтримки сільського господарства неминуче стикається з фактом існування та активного вживання схожого за лексичним значенням поняття *засобів* державної підтримки сільського господарства. Наприклад, зустрічається позиція, відповідно до якої під ними розуміються лише дотації та компенсації¹. Т. В. Курман із таким обмеженим розумінням засобів державної підтримки сільського господарства не погоджується, доводячи, що до них ще слід віднести: а) фінансування державних заходів щодо підвищення родючості сільськогосподарських угідь, ветеринарного обслуговування, наукових досліджень, спрямованих на попередження інфекційних захворювань сільськогосподарських тварин, поширення шкідників рослин охорону довкілля, розвиток селекційної діяльності та племінного тваринництва; б) дотування продукції елітного насінництва, племінного тваринництва та птахівництва; в) компенсацію частки витрат аграрних товаровиробників на придбання мінеральних добрив, засобів захисту рослин, комбікормів тваринницькими комплексами і птахофабриками, оплату енергоносіїв спеціалізованими тепличними комбінатами; г) підтримку формування виробничої інфраструктури, сприяння становленню й розвитку реформованих сільськогосподарських підприємств; д) підтримання рівня гарантованих закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію й сировину; е) санацію й репрофілювання збиткових і неперспективних виробництв; є) фінансування підготовки кадрів тощо². Така позиція підтримується й іншими науковцями³. Однак таке бачення не формує цілісної системи та не структурує засоби державної підтримки сільського господарства, що певною мірою негативно відбивається на їх правовому регулюванні, а звідси – і на ефективності. На наш погляд, засоби державної підтримки сільського господарства формують таку систему:

1) *фінансові засоби* – такі різновиди державної підтримки, які мають чітко виражений грошовий вираз та надаються шляхом бюджетного фінансування або зменшення фінансових витрат суб'єктів підтримки. Фінансові засоби можуть бути двох видів:

а) *надання бюджетних коштів* (дотації, субсидії, компенсації, гранти, державне інвестування);

б) *відмова держави від своїх доходів* (пільгове оподаткування, звільнення від мита, пільгове кредитування, страхування та лізинг – у випадку, якщо їх здійснюють державні інституції на умовах низької вартості таких послуг);

2) *нефінансові* – такі різновиди державної підтримки, які надаються без здійснення безпосереднього фінансування суб'єктів аграрного господарювання.

¹ Холод Л. И. Возможные пути реформирования финансово-кредитного механизма в АПК. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 1996. № 1. С. 8 – 11.

² Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 97 – 101.

³ Козырь М. И. Государственная поддержка сельского хозяйства. Специфика государственной поддержки крестьянских (фермерских) хозяйств. Предпринимательская деятельность в сельском хозяйстве России. Правовые вопросы. М.: Институт государства и права Российской Академии наук, 1998. С. 82.

Серед нефінансових засобів можна виділити такі: державне забезпечення зобов'язань суб'єктів аграрного господарювання (наприклад, державні гарантії); державні закупівлі; організаційне посередництво (найчастіше має вияв у сприянні матеріально-технічному забезпеченню) тощо. Тобто бюджетні кошти можуть виділятися на реалізацію відповідних заходів, однак вони не йдуть безпосередньо виробникам чи іншим суб'єктам господарювання. За цією ознакою запропонована нами класифікація засобів державної підтримки (фінансова та нефінансова) відрізняється від поділу, що зустрічається в літературі, на бюджетну та позабюджетну¹.

Ще одним цікавим поняттям є *механізм* державної підтримки сільського господарства. Як пише В. О. Костенко, термін «механізм» стосовно правових процесів активно використовуватися в наукових працях, присвячених економіко-правовим процесам соціалізму в 60-х роках ХХ століття, і незважаючи на відносну новизну такого застосування, став досить швидко популяризуватися². Оскільки агропротекційні відносини мають значну економічну складову, не дивним є той факт, що поняття механізму державної підтримки активно фігурує в працях вітчизняних фахівців-правознавців у галузі аграрного права. Аналіз наукових публікацій дозволяє зробити висновок про те, що сформовано два основних підходи до розуміння механізму державної підтримки сільського господарства:

1) *вузький підхід*, відповідно до якого механізми державної підтримки сільського господарства ототожнюються із проаналізованими вище засобами такої підтримки. Наприклад, І. М. Свідерська до механізмів державної підтримки відносить часткову компенсацію процентів за кредити підприємствам АПК, дотації сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та молочні продукти, фінансування інновацій, введення в експлуатацію доріг тощо³. Д. А. Міщенко, класифікуючи механізми державної підтримки, поділяє їх залежно від джерел фінансування на бюджетні та позабюджетні; залежно від періоду дії заходів, спрямованих на сталий розвиток сільського господарства, – короткостроковий (до одного року) і довгостроковий; за рівнями – регіональний та національний⁴. Тобто дослідниця фактично аналізує та класифікує окремі правові заходи державної підтримки сільського господарства. Таку ж позицію можна зустріти і в працях О. А. Галиновської⁵;

2) *широкий підхід*, відповідно до якого під механізмом державної підтримки сільського господарства розуміється вся система державної підтримки, сформована в законодавстві. Таке бачення механізму державної підтримки фігурує в

¹ Міщенко Д. А. Удосконалення системи державної фінансової підтримки сільського господарства України. *Агроевіт*. 2015. № 18. С. 36 – 40.

² Костенко В. О. До визначення структури економіко-правового механізму використання і охорони земель. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 98.

³ Свідерська І. М. Державна політика підтримки аграрного виробництва України в контексті вимог Світової організації торгівлі: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02. К., 2004. 19 с.

⁴ Міщенко Д. А. Удосконалення системи державної фінансової підтримки сільського господарства України. *Агроевіт*. 2015. № 18. С. 36 – 40.

⁵ Галиновская Е. А. Оборот земель и направления российской аграрной политики. *Журнал российского права*. 2010. № 10. С. 53 – 60.

наукових працях¹ без особливого акценту на аналізі самого поняття механізму підтримки. Учені вживають це поняття скоріше як узагальнення всієї системи агропротекційних заходів. Такий підхід використовує, зокрема, І. М. Титарчук, коли пропонує впровадити механізм державної підтримки, який би включав підтримку виробництва, підтримку створення ринкової інфраструктури та регулювання доходів товаровиробників у взаємозв'язку з підтримкою формування сприятливого життєвого середовища на селі². Абстрактно аналізуючи правове регулювання державної підтримки, В. М. Кульнев характеризує механізм державної підтримки сільського господарства як занадто ускладнений, із наявністю багатьох суб'єктів, необхідністю узгодження між ними складних відносин³.

Ми вважаємо, що вищевказані підходи сформувалися в результаті використання різних загальнотеоретичних конструкцій. Так, представники вузького підходу розуміють механізм державної підтримки сільського господарства як правовий механізм. У загальнотеоретичній юриспруденції правовий механізм являє собою необхідний та достатній для досягнення конкретної юридичної цілі системний комплекс юридичних засобів, організованих послідовно і діючих поетапно, відповідно до нормативно заданої схеми (процедури)⁴. Зазначене свідчить, що правовий механізм – це певна конструкція, яка передбачає дію послідовно організованих юридичних засобів, які дають можливість досягти конкретну юридичну ціль із дотриманням відповідної процедури⁵.

Широкий підхід до розуміння механізму державної підтримки сільського господарства утворився на основі його ототожнення з механізмом правового регулювання. Остання правова категорія не лише відрізняється від правового механізму, вона досі викликає значну кількість науково-теоретичних дискусій щодо свого змістовного та елементного наповнення. Однак більшість учених погоджуються з тим, що механізм правового регулювання – найважливіша теоретико-правова категорія, що трактується як система юридичних засобів, за допомогою яких здійснюється правовий вплив на суспільні відносини⁶.

У своєму дослідженні ми використовуватимемо поняття механізму державної підтримки сільського господарства у його вузькому значенні – як правового механізму, що формує цілісну сукупність юридичних засобів, спрямованих на досягнення певної агропротекційної мети. Отже, правовий механізм державної

¹ Артеменко Л. В. Правовий механізм державної підтримки аграріїв *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск. Ч. 1. С. 100 – 103; Манкевич І. П. О совершенствовании правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 503.

² Титарчук І. М. Державна підтримка сільського господарства в умовах трансформації економіки АПК: автореф. дис. ... канд. екон. наук. К., 2006. 20 с.

³ Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

⁴ Шундииков К. В. Механизм правового регулирования: учеб. пособ. / Под. ред. А. В. Малько. Саратов: СГАП, 2001. С. 42.

⁵ Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право. Юридичні та політичні науки*. 2010. Вип. 50. С. 13.

⁶ Макарова Т. И. К вопросу о правовом механизме охраны окружающей среды. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 39.

підтримки сільського господарства – це законодавче втілення певного конкретного засобу державної підтримки.

Якщо аналізувати елементи, що складають правовий механізм державної підтримки сільського господарства, то вони можуть бути поділені на обов'язкові та факультативні. До обов'язкових елементів правового механізму державної підтримки ми відносимо:

1) *суб'єктів* (суб'єктів надання підтримки та суб'єктів її отримання);

2) *об'єкт*;

3) *умови*. Усі умови надання державної підтримки ми поділяємо на три групи: позитивні, негативні та переважні. Позитивні умови передбачають такий комплекс юридичних фактів, дій, характеристик суб'єктів тощо, які мають бути наявними для отримання державної підтримки. Деякі з позитивних умов мають характер цenzів (майнових, земельних, фінансових тощо). Негативні умови – це, навпаки, ті факти та характеристики, яких не має бути, якщо суб'єкт претендує на отримання державної підтримки. В основному негативні умови стосуються відсутності заборгованостей та невиконаних зобов'язань. Переважні умови – це ті умови, які встановлюють переваги під час вибору суб'єктів отримання підтримки. Переважні умови можуть стосуватися організаційно-правової форми, виду сільськогосподарської діяльності, розміру доходу тощо;

4) *порядок здійснення*. Цей елемент правового механізму, як правило, виражений у комплексі аграрно-процедурних норм. А. М. Любчич під процедурними нормами в аграрному праві розуміє різновид норм аграрного права, які закріплюють нормативно визначений порядок вчинення певної сукупності юридично значущих дій, що реалізуються сільськогосподарськими товаровиробниками, а також іншими суб'єктами аграрного права на підставі матеріальних норм права та попередньо встановленої моделі, що гарантують правомірність та результативність їх діяльності¹. Агропротекційні процедурні норми сконцентровані переважно в аналізованому елементі правового механізму – порядку надання підтримки та регулюють послідовність дій, якими опосередковується таке надання.

До факультативних елементів правового механізму державної підтримки належить, на нашу думку, постпрограмний контроль. Норми стосовно постпрограмного контролю регулюють відносини, які виникають після отримання суб'єктом аграрного господарювання державної підтримки. Найчастіше вони полягають у звітуванні, контролі за дотриманням певних зобов'язань, що покладаються на отримувачів державної підтримки, настанні юридичної відповідальності за порушення правил використання державної підтримки тощо.

Різноманітність правових механізмів державної підтримки сільського господарства, наявність суттєвих відмінностей між ними вимагають наукового групування таких правових механізмів, їх класифікації з метою послідовного та всебічного дослідження. Критеріїв такої класифікації може бути велика кількість, деякі з них ми уже аналізували вище. Однак саме обрання найбільш вдалого критерію класифікації державної підтримки лягає в основу побудови всього нашого дослідження, формування його логічної структури. Наприклад, у контексті нашого

дослідження цікавою є запропонована в літературі класифікація державної підтримки на чотири групи: 1) загальнодержавна підтримка – здійснення державної підтримки для всіх галузей економіки України в цілому, без окремого виділення аграрних товаровиробників; 2) загальногалузева підтримка – здійснення державної підтримки АПК України як галузі економіки; 3) соціально-територіальна підтримка – надання державної підтримки сільському господарству в контексті надання підтримки сільським територіям, сільській інфраструктурі, селу в цілому; 4) суб'єктна підтримка – надання державної ситуативної підтримки окремим групам, видам чи конкретним аграрним підприємствам¹. Однак у такому «первозданному» вигляді вказана класифікація не досить вдала для досягнення поставлених перед нами дослідницьких завдань. Проте, розвинувши та модифікувавши її, ми пропонуємо поділ державної підтримки сільського господарства *за колом відносин*, на які така підтримка спрямована:

1) *загальногалузева* – вся державна підтримка, яка розповсюджується на максимально широке коло отримувачів, не прив'язується до різновиду та масштабу сільськогосподарської діяльності, організаційно-правової форми отримувачів тощо. Загальногалузева підтримка втілюється переважно у правових механізмах податкової, кредитної, страхової та матеріально-технічної підтримки;

2) *спеціальна галузева* – та державна підтримка, яка спрямована на певні галузі сільського господарства: рослинництво, тваринництво, рибництво;

3) *спеціальна суб'єктна* – та підтримка, яка спеціалізована на певних організаційно-правових формах суб'єктів аграрного господарювання (наприклад, підтримка фермерства, сільськогосподарської кооперації тощо);

4) *спеціальна інфраструктурна* – та підтримка, що спеціалізована на розбудові та розвитку інфраструктури сільського господарства (підтримка переробки сільськогосподарської продукції, підтримка її реалізації, підтримка інформаційно-консультаційного забезпечення);

5) *спеціальна пріоритетна* – та підтримка, яка спеціалізована на всебічне стимулювання та розвиток основних галузевих пріоритетів аграрної політики: екологізацію сільськогосподарської діяльності, впровадження агроінновацій, розвиток вітчизняної селекції та племінної справи. Така підтримка стоїть поза рамками поділу суб'єктів та галузей, і полягає в заохоченні особливо корисної для суспільства діяльності чи перетворень у сільському господарстві.

¹ Любчич А. М. Процедурні норми в аграрному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. 20 с.

¹ Мушенко В. В., Шевченко А. Е. Економічна політика держави щодо регулювання господарської діяльності аграрних товаровиробників України. *Науковий вісник НУБІП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 150.

РОЗДІЛ 2. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ

2.1. Правовий аналіз загальногалузевої державної підтримки виробництва сільськогосподарської продукції

Загальногалузева державна підтримка сільського господарства об'єднує ті напрями, засоби та правові механізми підтримки, які спрямовані на максимально широке неспеціалізоване коло суб'єктів сільськогосподарського виробництва. У зв'язку із цим саме загальногалузева державна підтримка формує основний фундамент аграрного протекціонізму в країні та визначальним чином впливає на загальний агропротекційний клімат в державі. У цьому підрозділі ми зупинимося на чотирьох основних напрямках державної підтримки, що традиційно концентрують найбільшу кількість правових механізмів загальногалузевої підтримки сільського господарства: податковому, кредитному, матеріально-технічному та страховому.

2.1.1. Податкова підтримка сільського господарства

Роль і значення зваженого та обґрунтованого податкового протекціонізму для розвитку сільського господарства неможливо переоцінити. Про необхідність запровадження оптимальних правових механізмів державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників писали у своїх працях багато вчених – представників різних галузей вітчизняної науки¹. Можна виділити кілька основних передумов запровадження особливої державної підтримки аграріїв у сфері оподаткування.

По-перше, нерівноцінні умови господарювання, які формуються під впливом низки об'єктивних факторів, детально розглянутих нами вище, зумовлюють потребу у встановленні особливих оцадливих умов оподаткування аграріїв. Розповсюдження загальних правил оподаткування на сільське господарство призводить до появи глибоких негативних наслідків, і Україна вже мала власний досвід щодо цього. Криза неплатежів, яка охопила державу в період 1995-1999 років², мала своє коріння, зокрема, і в передчасно узагальненому оподаткуванні.

По-друге, пільгові умови оподаткування створюють сприятливе інвестиційне середовище. У складних умовах обмеженого бюджетного фінансування інвестиції з інших джерел відіграють особливо важливу роль для стимулювання розвитку сільського господарства.

¹ Наприклад, див. праці: Земко А. М. До питання про захист прав селян в Україні. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016.). Львів, 2016. С. 240 – 242; Мушенко В. В. Податкові ризики сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 383; Мушенко В. В. Проблеми правового регулювання ПДВ-підтримки аграрників. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 319 – 323; Борисовський Д. В. Ефективність державної фінансової підтримки фермерських господарств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2014. Вип. 149. С. 105 – 113.

² Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород : ІВА, 2005. С. 123 – 124.

По-третє, податкова підтримка сільського господарства є відображенням державної аграрної політики. Якщо метою останньої обрано сталий розвиток сільського господарства, його інтенсивний, екологічно збалансований та соціально-орієнтований вектори зростання, то закономірною проекцією такої аграрної політики стане протекційне оподаткування сільськогосподарської діяльності.

По-четверте, необхідність збалансування фіскальних та агропротекційних інтересів держави в рамках податкового законодавства. Проблема тут досить суттєва, оскільки наслідком податкової підтримки сільського господарства найчастіше виступає зменшення платежів, що тягне за собою зменшення наповнення казни. Економісти подекуди вказують на характерну диспропорційність: наприклад, у 2015 році галузь сільського господарства, виробивши 14% ВДВ, забезпечила лише 1,9% податкових надходжень¹. Хоча, наприклад, С. В. Грицай, наголошує, що навіть частка сільського господарства розміром 1,1% в загальній сумі податкових доходів держави – це норма². При цьому не слід забувати закон Лафера, відповідно до якого чим жорсткіша в державі система оподаткування та чим вищими є податки, тим менше надходить коштів у державну скарбницю³. Отже, як вдало резюмує Л. Д. Тулуш, подальший розвиток податкової політики щодо сфери агропромислового виробництва має забезпечувати оптимальне виконання фіскальних та регулюючих (вирівнювання умов господарювання для різних категорій товаровиробників) завдань⁴.

Ураховуючи весь потенціал податкової підтримки сільського господарства, багато країн світу його активно використовували для виводу своїх АПК із кризових та застійних станів. Наприклад, характерною особливістю проведення економічних реформ у Китаї стало поступове, але значне зниження податкового тягаря, що покладався на сільське господарство⁵. У Канаді, податкова політика якої вважається багатьма експертами однією з найбільш ефективних, «фермери є об'єктом фаворитизму з боку фіскальної функції держави»⁶. Особливості податкової підтримки сільського господарства полягають у тому, що вона є порівняно стабільною (не прив'язана до виконання строкових бюджетних програм, не залежить від наявності бюджетного фінансування); неадресною (така ознака задовольняє інтереси перш за все аграріїв, а не держави. Так, плюсами неадресності можна вказати широке коло одержувачів підтримки, відсутність конкурсних засад її одержання); переважно полягає у відмові держави від одержання доходів, а не у виділенні бюджетних коштів із казни.

¹ Ходаківська О. В., Могильний О. М. Агрохолдинги України: аграрна політика та виклики майбутньому. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 39.

² Грицай С. В. Анализ существующей системы государственной поддержки сельхозпроизводителей в России. *Транспортное дело России*. 2008. № 6. С. 105 – 107.

³ Голуб Т. І. Державний протекціонізм в аграрному секторі економіки в умовах членства України в СОТ: дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2016. С. 38.

⁴ Тулуш Л. Податкове регулювання розвитку агропромислового виробництва: стан та перспективи. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації* : міжн. зб. наук. праць. Вип. 2. (м. Кам'янець-Подільський) / відпов. ред. Н.В. Семенишена. Тернопіль : Крок, 2014. С. 239.

⁵ Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2011. Вып. 2. С. 14.

⁶ Минаев В. Н. Обзор основных подходов к государственной поддержке аграрного сектора за рубежом. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2016. № 2 (35). С. 291–296.

У своєму дисертаційному дослідженні І. Ю. Ломакіна дійшла висновку, що державне регулювання сільського господарства України у сфері оподаткування здійснюється з метою стимулюючого впливу на сільськогосподарське виробництво шляхом: а) запровадження спеціального режиму оподаткування; б) звільнення від сплати окремих видів податків і зборів (обов'язкових платежів); в) зменшення ставки оподаткування; г) списання та реструктуризації податкової заборгованості¹. Кожен із вказаних шляхів здійснює особливий агропротекційний ефект та застосовується у світовій та вітчизняній практиці.

Так, запровадження *спеціальних режимів* оподаткування лежало в основі вітчизняної державної податкової підтримки протягом останніх 20 років. Це стало поширеною практикою в пострадянських країнах, які створили спецрежими з метою полегшення податкового тягаря для сільського господарства та стимулювання виходу його з кризи.

Звільнення від сплати окремих видів податків та зборів. Найчастіше такий шлях державної податкової підтримки застосовується у вигляді так званих «податкових канікул». Деякі науковці переконують, що такий правовий механізм доречно ввести до податкового законодавства України для підтримки новостворених сільськогосподарських підприємств². Чинне законодавство України містить приклад подібного механізму підтримки, а саме: у ст. 266 ПК України зазначено, що не є об'єктами оподаткування податком на майно «будівлі, споруди сільськогосподарських товаровиробників (юридичних та фізичних осіб), віднесені до класу «Будівлі сільськогосподарського призначення, лісівництва та рибного господарства» (код 1271) Державного класифікатора будівель та споруд ДК 018-2000, та не здаються їх власниками в оренду, лізинг, позичку».

Зменшення ставок оподаткування теж є досить поширеним. Наприклад, у РФ використовується знижена ставка ПДВ за операціями по реалізації племінних тварин. Також основним підходом пільгового оподаткування сільського господарства за кордоном виступає суттєво нижча ставка податку на землі сільськогосподарського призначення, порівняно зі ставкою податку на землі несільськогосподарського призначення³.

Поряд зі зменшенням ставок оподаткування популярним прийомом є *зменшення бази оподаткування*. Такий підхід використовується, наприклад, у США⁴. У Франції фермери мають право зменшувати базу оподаткування на суму пенсійних, страхових внесків, кредитних відсотків тощо. У результаті оподаткований рівень доходів фермерів складає 34% від фактичного⁵. Деякі фахівці переконані,

що саме зниження бази оподаткування на суму капіталовкладень у сферу матеріального виробництва здійснює значно більший стимулюючий ефект, аніж нульова ставка податку на прибуток підприємств¹.

Списання та реструктуризація податкової заборгованості теж є варіантом державної підтримки сільськогосподарських підприємств, хоча й виступає здебільшого антикризовим вимушеним заходом. Наприклад, в Україні, починаючи з 1997-1999 років, було прийнято ряд правових актів, якими заборгованість сільськогосподарських підприємств частково списувалася, а частково реструктуризувалася з перенесенням строків її погашення на майбутні періоди².

Проаналізовані нами шляхи державного регулювання сільського господарства є засобами державної податкової підтримки. Кожен із них використовувався під впливом конкретних історичних умов розвитку держави.

Проаналізувавши еволюцію податкового законодавства, спрямованого на державну підтримку сільського господарства України, ми дійшли висновку, що правове регулювання агропротекційних податкових відносин пройшло чотири періоди свого формування.

Перший період (1991-2003) – період становлення. У цей період система оподаткування незалежної України лише формувалася, і показово, що аграрний протекціонізм враховувався під час її побудови. Так, Законом України «Про систему оподаткування» від 25.06.1991 року передбачалося виключення із кола платників податку на прибуток «колгоспів, радгоспів, кооперативів по вирощуванню сільськогосподарської продукції, селянських (фермерських) господарств»³ (ст. 6). Як помітно із цитати, законодавець не формулює певних узагальнюючих критеріїв, не висуває вимог до змісту діяльності – натомість використано презумпцію того, що господарства класичних сільськогосподарських організаційно-правових форм априорі займаються сільськогосподарською діяльністю та потребують державної підтримки. Якщо спочатку використовувався формальний підхід до визначення суб'єктів підтримки, то із прийняттям Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» від 28.12.1994 року було застосовано діяльнісний підхід. Відповідно до ст. 5 цього Закону від сплати податку на прибуток звільнялися будь-які підприємства в частині «прибутку, одержуваного від виробництва сільськогосподарської продукції та продукції її переробки на власних переробних потужностях, включаючи міжгосподарські підприємства, за винятком прибутку, одержуваного від квітково-декоративного рослинництва, виробництва спирту, лікєро-горілчаних виробів, пива, хутряних та тютюнових виробів, виноматеріалів, крім тих, що реалізуються для наступної переробки»⁴. Такий підхід був спрямований на підтримку сільськогосподарської діяльності як такої, безвідносно до суб'єкта її

¹ Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2012. 20 с.

² Нечипоренко О. М. Особливості господарювання на зрештованих землях України. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 52; Савченко В., Долгополов М. Малий бізнес – інструмент диверсифікації аграрного сектору. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2018. № 1 (13). С. 32 – 39.

³ Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2011. Вып. 2. С. 15.

⁴ Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2011. Вып. 2. С. 14.

⁵ Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Серия «Экономика и право»*. 2011. Вып. 2. С. 14.

¹ Пинская М. Р. Налоговые меры государственной поддержки экономического роста в сельском хозяйстве. *Налоги и финансы*. 2016. № 1. С. 33.

² Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: монографія. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. С. 121 – 122.

³ Про систему оподаткування: Закон України від 25.06.1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 39. Ст. 510 (*втратив чинність*)

⁴ Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 28.12.1994 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 4. Ст. 28 (*втратив чинність*)

провадження. Слід визнати, що обидва використані законодавчі підходи – формальний та діяльнісний – є небажаними крайнощами, які мають низку недоліків.

Складні умови 90-тих років ХХ ст. у поєднанні із нормотворчими прорахунками, які зокрема полягали в розповсюдженні загальних засад оподаткування на сільське господарство, призвели до появи складного економіко-правового явища – «кризи неплатежів». У цей час борги сільськогосподарських підприємств по всім розрахункам – і з приватними партнерами, і з бюджетами – досягнув колосальних розмірів, що паралізувало економіку. Держава здійснила захід підтримки, який був найбільш раціональним у таких умовах. Для врегулювання ситуації було прийнято Закон України «Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків за станом на 31 березня 1997 року» від 05.06.1997 року¹, відповідно до якого уся заборгованість сільськогосподарських підприємств поділялася на два види:

а) ті податкові борги, що виникли до 30 червня 1994 року, та штрафні санкції і пеня, нараховані на ці борги до 31 березня 1997 року. Вказана податкова заборгованість визнавалася безнадійною та списувалася;

б) ті податкові борги, які виникли з 1 липня 1994 року до 31 березня 1997 року, реструктуризувалися, а саме: сільськогосподарські підприємства одержали право розстрочити їх сплату строком на 120 місяців, зі сплатою рівними частками до 15 числа кожного місяця. При цьому на дані податкові борги не нараховувалися пеня та штрафні санкції.

Правові умови списання реструктуризації податкових боргів сільськогосподарських підприємств корегувалися та вдосконалювалися також шляхом прийняття Указу Президента «Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – сільськогосподарських підприємств і цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року» від 18.06.1998 року № 651/98² та Закону України «Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року та сільськогосподарських підприємств за станом на 1 січня 1999 року» від 05.02.1999 року³.

Отже, у зв'язку з цим, а також під тиском складних об'єктивних умов ведення сільського господарства в той історичний проміжок часу, законодавець зважився на проведення експерименту – запровадження фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП) як єдиного податку для сільськогосподарських підприємств, що замінив собою 12 інших податків та зборів, суттєво спростив податкове адміністрування та полегшив загальний податковий тягар сільськогосподарських виробників.

¹ Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків за станом на 31 березня 1997 року: Закон України від 05.06.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 34. Ст. 209.

² Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – сільськогосподарських підприємств і цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року: Указ Президента України від 18.06.1998 року № 651/98. Офіційний вісник України. 1998. № 25. Стор. 1. Ст. 906 (втрапив чинність)

³ Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року та сільськогосподарських підприємств за станом на 1 січня 1999 року: Закон України від 05.02.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 15. Ст. 84.

Для апробації такої ідеї було обрано три адміністративні райони в різних регіонах країни та прийнято спеціальний Закон України «Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників» від 15.01.1998 року¹, що діяв на цих територіях. Про ефективність та дієвість такого податкового механізму говорить, зокрема, той факт, що на початку планувалося проводити експеримент протягом двох років, однак уже через рік було прийнято спеціальний Закон України «Про фіксований сільськогосподарський податок»² та розповсюджено його дію на територію всієї держави.

У цьому Законі було використано комплексний підхід до визначення суб'єктів ФСП. При цьому платниками могли виступати юридичні та фізичні особи. До юридичних осіб висувалися такі вимоги: а) суб'єктний критерій – сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм, селянські та інші господарства; б) діяльнісний критерій – займаються виробництвом (виращуванням), переробкою та збутом сільськогосподарської продукції; в) змістовний – сума, одержана від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, перевищує 50% загальної суми валового доходу підприємства.

До фізичних осіб висувалися такі вимоги: а) суб'єктний критерій – є власниками земельних ділянок, землекористувачами, в тому числі орендарями; б) діяльнісний критерій – виробляють товарну сільськогосподарську продукцію; в) негативний критерій – дія Закону не поширювалася на власників та землекористувачів земельних ділянок, переданих для ведення особистого підсобного господарства, будівництва та обслуговування жилого будинку, господарських будівель (присадибна ділянка), садівництва, дачного будівництва, а також наданих для городництва, сінокосіння та випасання худоби.

На цьому етапі особливостями ФСП як агропротекційного заходу можна вказати такі: а) грошово-натуральна форма сплати (незважаючи на критику натуральної форми оподаткування, слід розцінити позитивно таку правову можливість як певний рівень свободи вибору зручного варіанту оплати ФСП сільськогосподарським товаровиробником); б) застосування підвищувальних коефіцієнтів (якщо розмір ФСП був меншим, ніж розмір у 1997 році всіх податків і зборів, які він собою замінив, то застосовувався підвищувальний коефіцієнт: 1,5 – 2. Така норма не є агропротекційною, і мала виражений фіскальний зміст); в) рентний характер (оподаткування ФСП прив'язане до землі, а саме: до її нормативної грошової оцінки); г) тимчасовий характер ФСП (передбачалося, що даний агропротекційний податок діятиме лише п'ять років – до 2004 року).

Намагання держави максимально сприяти розвитку сільського господарства в цей період проявилось в цікавому агропротекційному рішенні: з 1999 по 2001 роки сільськогосподарські товаровиробники звільнялися від сплати ФСП (ч. 1 ст. 9 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок»), але

¹ Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників: Закон України від 15.01.1998 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 25. Ст. 147 (втрапив чинність)

² Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17.12.1998 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 5-6. Ст. 39 (втрапив чинність)

мали сплачувати кошти на обов'язкове державне пенсійне страхування та на обов'язкове соціальне страхування.

У податковому законодавстві цього періоду також зародилися правові механізми державної підтримки, що реалізувалися через звільнення від оподаткування земельним податком. Ці агропротекційні механізми можна представити таким чином:

1) *За суб'єктивним критерієм:*

а) *підтримка фермерських господарств.* Так, із прийняттям Закону України «Про плату за землю» від 03.07.1992 року було започатковано податкову державну підтримку фермерських господарств, а саме: новостворені селянські (фермерські) господарства звільнялися від плати за землю протягом трьох років із часу передачі їм у власність або надання в користування земельної ділянки¹. Ця агропротекційна норма у 2003 році отримала нову редакцію та була розширена, а саме: додатково передбачалося п'ятирічне звільнення від плати за землю новостворених фермерських господарств у трудонедостатніх населених пунктах². Цей вид податкової державної підтримки фермерських господарств перейшов до ПК України та проіснував до 2015 року³;

б) *підтримка сортовипробувальних станцій і сортодільниць.* З 1996 року не справляється плата за землі державних сортовипробувальних станцій і сортодільниць, які використовуються для випробування сортів сільськогосподарських культур;

2) *За галузевим критерієм.* З 1996 року не сплачується земельний податок за земельні ділянки сільськогосподарських підприємств усіх форм власності та фермерських (селянських) господарств, зайняті молодими садами, ягідниками та виноградниками до вступу їх у пору плодоношення, а також гібридними насадженнями, генофондовими колекціями та розсадниками багаторічних плодових насаджень.

Така податкова підтримка у формі звільнення від оподаткування земельним податком є позитивним досвідом українського агропротекційного законодавства. Проте, як помітно із проведеного аналізу, цей напрям не лише не розвинений належним чином – він ще й скорочується в умовах податкової реформи. Крім того, проаналізовані механізми податкової підтримки є спеціалізованими, а не загальними.

Протягом цього історично-правового періоду відбувалося також становлення правових засад оподаткування ПДВ, а також набуття цим правовим механізмом окремих агропротекційних рис. Слід відмітити, що перша редакція Закону України «Про податок на додану вартість»⁴ не містила норм, які б запроваджували особливий режим оподаткування сільськогосподарських підприємств. Проте

незабаром такі норми з'явилися. Так, Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість» від 23.12.1997 року було закладено підвалини одного з важливих агропротекційних механізмів України. Цим Законом передбачалося, що: а) операції з продажу переробним підприємствам молока та м'яса живою вагою сільськогосподарськими товаровиробниками всіх форм власності та господарювання оподатковувалися за нульовою ставкою; б) сума ПДВ, що сплачувалася до бюджету переробними підприємствами за реалізовані молоко та молочну продукцію, м'ясо та м'ясопродукти, спрямовувалася виключно на виплату дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі¹. Законодавство швидко вдосконалювалося, і вже через рік цей агропротекційний механізм було допрацьовано: дотації почали сплачувати самі переробні підприємства, а не державні органи; а також було враховано інтереси тих виробників тваринницької продукції, які самостійно здійснювали її переробку, – сума ПДВ по операціях з реалізації такої продукції залишалася в їхньому розпорядженні.

Наступною сходинкою до побудови повноцінного правового механізму підтримки аграріїв у межах оподаткування ПДВ став Указ Президента України «Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників» від 02.12.1998 року № 1328/98. Цим Указом передбачалося, що сільськогосподарські товаровиробники незалежно від організаційно-правової форми та форми власності, в яких сума, одержана від продажу сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки за попередній звітний (податковий) рік, становить не менше 50% загальної суми валового доходу підприємства, мають право залишити у своєму розпорядженні суму ПДВ по операціях з продажу товарів (робіт, послуг) власного виробництва, включаючи продукцію (крім підакцизних товарів), виготовлену на давальницьких умовах із власної сільськогосподарської сировини². Такі кошти мали використовуватися виробниками на придбання матеріально-технічних ресурсів виробничого призначення. Законом України «Про внесення зміни до Закону України «Про податок на додану вартість» від 13.07.2000 року³ цей механізм підтримки було закріплено на законодавчому рівні.

Характерними рисами правового регулювання ПДВ в аспекті державної підтримки сільського господарства на цьому етапі слід вказати такі: а) тимчасовий характер (передбачалося, що механізм дотування виробників буде діяти лише рік, потім – до 2004 року, а механізм акумулювання коштів ПДВ мав діяти лише до 2001 року); б) загальний та спеціалізований галузевий характер (не важко помітити, що державна підтримка спочатку була сконцентрована лише на виробниках окремих видів тваринницької продукції, а потім було сформовано паралельно функціонуючий механізм загальної підтримки сільськогосподарських підприємств); в) цільовий характер (законодавством передбачалося, на

¹ Про плату за землю: Закон України від 03.07.1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 38. Ст. 560 (втрапив чинність)

² Ці зміни були внесені Законом України «Про фермерське господарство» від 19.06.2003 року

³ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 року. Відомості Верховної Ради. 2015. № 7-8. № 9. Ст. 55.

⁴ Про податок на додану вартість: Закон України від 03.04.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 21. Ст. 156 (втрапив чинність)

¹ Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість»: Закон України від 23.12.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 17. Ст. 83 (втрапив чинність)

² Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників: Указ Президента України від 02.12.1998 № 1328/98. Офіційний вісник України. 1998. № 48. Стор. 1. Ст. 1749 (втрапив чинність)

³ Про внесення зміни до Закону України «Про податок на додану вартість»: Закон України від 13.07.2000 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 40. Ст. 339 (втрапив чинність)

які цілі мають використовуватися кошти дотацій та акумульовані суми ПДВ, а за недотримання цих умов передбачалося примусове стягнення); г) пасивний характер (підтримка полягала у відмові держави від одержання податкових надходжень).

Хоча протягом 1991 – 2003 років розвиток законодавства про податкову підтримку сільського господарства демонстрував різні підходи, із використанням різних правових механізмів, все ж їх необхідно об'єднати в рамках єдиного періоду, оскільки саме в цей час відбувається пошук та обрання оптимального податкового механізму підтримки, формуються його принципові риси та законодавчі основи.

Другий період (2004 – 2014 роки) – стабільний. Цей період розпочався з оновлення правових засад надання податкової державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам.

Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності в аграрному секторі економіки» від 19.06.2003 року¹ (набрав чинності з 01.01.2004 року) та Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств» від 23.12.2004 року (набрав чинності з 1.01.2005 року)² було оновлено законодавчі засади ФСП, а саме: а) віднині податок справлявся лише в грошовій формі; б) вимоги до суб'єктів, що претендували на статус платника ФСП, змінилися: відтепер платниками могли бути лише юридичні особи, а відсоткове значення сільськогосподарського товаровиробництва підвищилося з 50% до 75%; в) перелік податків і зборів, які заміняв собою ФСП, було скорочено з 12 до 7; г) ставки оподаткування знижено більш ніж втричі (наприклад, для ріллі, сіножатей та пасовищ ставка знизилася від 0,5% грошової оцінки, проведеної за станом на 1.07.1995 року, до 0,15%); г) тимчасовий характер ФСП як агропротекційного заходу збережено, але пролонговано його дію до 2010 року.

Якщо проаналізувати ті зміни, яких зазнало законодавство про ФСП, то можна зробити висновок про два вектори його еволюції на той час, а саме: 1) *зростаюча спеціалізованість*, яка проявилася у звуженні кола отримувачів підтримки з метою її спрямування товарним сільськогосподарським підприємствам, основною діяльністю яких є сільськогосподарське виробництво, переробка та реалізація сільськогосподарської продукції. Крім того, цей крок мав на меті стимулювати фізичних осіб, які фактично займалися товарним сільським господарством, утворювати сільськогосподарські підприємства та господарювати в більш пристосованих для цього організаційно-правових формах; 2) *посилення підтримки*, в основному за рахунок суттєвого зниження ставок оподаткування. Отже, законодавець зменшив коло одержувачів спеціалізованої податкової підтримки, одночасно посиливши її.

Безумовною позитивною рисою правового регулювання ФСП з позицій його агропротекційного ефекту слід виділити довгий період нормативно-правової

стабільності. Так, протягом десятиріччя основні правові умови справляння ФСП залишалися незмінними, а поточні зміни не стосувалися його суті та розмірів. Наприклад, із появою ПК України було виокремлено оподаткування сільськогосподарської діяльності на закритому ґрунті із встановленням окремої ставки такого оподаткування, що є цілком справедливим.

Зміни торкнулися й законодавства про ПДВ. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств та підтримки соціальних стандартів їх працівників» від 24.06.2004 року було внесено зміни до профільного Закону, відповідно до яких утворювався спеціальний режим оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства¹. Тобто особливі правові засади оподаткування аграріїв було переведено із розряду перехідних тимчасових положень у категорію спеціального правового режиму, що, безперечно, було значним досягненням. Основний агропротекційний зміст такого режиму полягав у тому, що сума ПДВ повністю залишалася у власності сільськогосподарського підприємства, не підлягала сплаті (стягненню) до бюджету та використовувалася для відшкодування сум ПДВ, сплачених (нарахованих) таким сільськогосподарським підприємством на ціну виробничих факторів, а також для інших цілей. При цьому сума ПДВ не включалася до складу валових доходів сільськогосподарського підприємства з метою оподаткування податком на прибуток підприємств. Слід окремо зазначити, що поява спецрежиму ПДВ не вплинула на збереження правового механізму дотування виробників сільськогосподарської продукції, який продовжував функціонувати паралельно.

Однак прийняття законодавчого забезпечення спецрежиму не збіглося із його впровадженням. Дію положень про спецрежим ПДВ для сільськогосподарських підприємств щорічно призупиняли аж до 2008 року. Кардинальні зміни відбулися із прийняттям Закону України «Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України» від 31.10.2008 року². Основними наслідками прийняття цього Закону стали: а) введення в дію норм щодо спецрежиму; б) підвищення вимог до суб'єктів спецрежиму ПДВ (сільськогосподарські підприємства, основною діяльністю яких є поставка вироблених (наданих) ними сільськогосподарських товарів (послуг) на власних або орендованих виробничих потужностях, в якій питома вага вартості сільськогосподарських товарів (послуг) становить не менше 75% вартості всіх товарів (послуг), поставлених протягом попередніх дванадцяти послідовних звітних податкових періодів сукупно); в) звільнення від оподаткування ПДВ операцій з імпорту племінної великої рогатої худоби та генетичного матеріалу, що проводилося суб'єктами спецрежиму ПДВ; г) скасування положень щодо дотування виробників тваринницької продукції. При

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств та підтримки соціальних стандартів їх працівників: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 528.

² Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 31.10.2008 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 14. Ст. 181.

цьому варто підкреслити, що спроба повернути до законодавчого поля правовий механізм дотування виробників тваринницької продукції відбулася вже через кілька місяців, однак через неконституційність законодавчого акту, що передбачав ці положення¹, відновлення дотування відбулося через рік після скасування².

Отже, у результаті здійснених законодавчих змін податкова підтримка у сфері сплати ПДВ мала такі різновиди:

1) *основний правовий механізм*, який розповсюджувався загалом на сільськогосподарські підприємства й полягав у особливому спеціальному режимі ПДВ (акумуляція підприємством сум ПДВ та спрямування цих коштів на встановлені законодавством внутрішньогосподарські цілі);

2) *додаткові правові механізми*, спільною рисою яких був галузевий характер – усі вони спрямовувалися на підтримку тваринництва:

а) дотації виробникам тваринницької продукції, що сплачувалися переробними підприємствами;

б) звільнення від ПДВ операцій з імпорту племінних тварин великої рогатої худоби та генетичного матеріалу, які здійснювалися суб'єктами спецрежиму ПДВ;

в) акумуляція сум ПДВ підприємствами, що не були суб'єктами спецрежиму. Так, сільськогосподарські підприємства, які не обрали спецрежим, залишали у власному розпорядженні суми ПДВ за реалізовані ними молоко, худобу, птицю, вовну, а також за молочну продукцію та м'ясопродукти, вироблені у власних переробних цехах, та спрямовували ці кошти на підтримку власного виробництва тваринницької продукції.

Із прийняттям ПК України система агропротекційних податкових заходів у сфері сплати ПДВ знову зазнала змін. Насамперед, слід відзначити збереження та відносно безболісний перехід основних правових засад спецрежиму ПДВ у новий законодавчий акт. Однак із трьох додаткових механізмів підтримки в новому кодифікованому акті було відтворено лише один – механізм акумуляції сум ПДВ підприємствами, що не були суб'єктами спецрежиму. Якщо правовий механізм дотування виробників тваринницької продукції через рік було частково реанімовано під іншою назвою – виплата компенсацій переробними підприємствами³, то норми щодо звільнення від ПДВ при ввезенні племінних ресурсів зникли із законодавства.

В означений нами період з 2004 по 2014 роки правове регулювання державної підтримки у сфері сплати ПДВ сільськогосподарськими підприємствами поступово еволюціонувало, сформувавши низку досить ефективних правових механізмів. За цей період спецрежим ПДВ як загальний агропротекційний захід став

одним із найбільш потужних важелів державної підтримки сільського господарства України.

Третій період (2015 – 2017 роки) – реформаційний. Із прийняттям Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 року¹ еволюція оподаткування сільськогосподарських товаровиробників, яка до 2014 року була відносно поступальною, з цього моменту почала набувати революційного характеру, тобто проявила ознаки кардинальності та підвищеної динамічності. Окреслений нами часовий період має доволі чітку внутрішню градацію – він поділяється на три етапи.

1) *Перший етап (з 1 січня 2015 року по 1 січня 2016 року)*. Започаткування трирічної модифікації оподаткування сільськогосподарських товаровиробників припало на кінець 2014 року, коли був прийнятий Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28.12.2014 року, яким було розпочато перший етап законодавчої новелізації оподаткування аграріїв. Цей етап ознаменувався скасуванням ФСП, який був замінений єдиним податком четвертої групи, що входить до системи спрощеного оподаткування. Основна конструкція даного податку не змінилася. Платниками залишилися сільськогосподарські товаровиробники, тобто особи, у яких частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%. Особи, що відповідають цій умові, звільняються від сплати низки податків (податку на прибуток, податку на майно в частині земельного податку та рентної плати за спеціальне використання води). Об'єктом оподаткування також залишилася площа земель у власності та користуванні. Однак було суттєво модифіковано базу оподаткування, а саме: якщо для ФСП базу оподаткування складала нормативна грошова оцінка одного гектара, проведена за станом на 1 липня 1995 року (для земель водного фонду – нормативна грошова оцінка одного гектара ріллі в області), то для єдиного податку четвертої групи базою оподаткування стала нормативна грошова оцінка одного гектара земель з урахуванням коефіцієнта індексації, визначеного за станом на 1 січня базового податкового (звітного) року. Такий підхід суттєво збільшив базу оподаткування, а значить, і суму податкових зобов'язань аграріїв. Зміни торкнулися також і ставок податку. При цьому диференціація ставок, яка була притаманна ФСП залежно від земель, була збережена і для єдиного податку четвертої групи, але розмір цих ставок був збільшений у три рази. Отже, у результаті законодавчих змін, здійснених у кінці 2014 року, вже з 1 січня 2015 року сільськогосподарські товаровиробники, перетворившись у «спрощенців» – платників єдиного податку четвертої групи, – були поставлені перед необхідністю сплати податкових платежів, збільшених у кілька разів. Тобто проведене законодавче реформування було спрямоване на збільшення фіскального тиску, а не на полегшення умов ведення бізнесу. Представниками аграрно-правової науки було негативно оцінено такий крок законодавця та

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу: Закон України від 04.02.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 26. Ст. 323 (*втрапив чинність як такий, що визнаний неконституційним: Рішення Конституційного Суду № 29-рп/2009 від 24.11.2009 року*)

² Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи: Закон України від 22.12.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 9. Ст. 85.

³ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників: Закон України від 22.12.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 30. Ст. 356.

¹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 7-8, № 9. Ст. 55.

відмічено тенденцію зменшення податкових пільг для сільськогосподарських товаровиробників¹.

2) *Другий етап (з 1 січня 2016 року по 1 січня 2017 року)*. У кінці 2015 року, тобто вже через рік, було знову проведено глобальне реформування правил оподаткування аграріїв. Так, Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» від 24.12.2015 року² було збільшено ставки єдиного податку четвертої групи в середньому на 80%³. Необхідно визнати, що таке збільшення є істотним, особливо на тлі кризових явищ в економіці загалом і сільському господарстві зокрема. При цьому було тимчасово заморожено базу оподаткування у вигляді грошової нормативної оцінки сільськогосподарських угідь. Це вказує на курс, обраний законодавцем на 2016 рік: збереження кола платників єдиного податку четвертої групи (сільськогосподарських товаровиробників) з одночасним збільшенням сум податкових відрахувань. Такий підхід мав позитивні і негативні аспекти, однак сам факт перманентних змін податкового законодавства щодо аграріїв несе багато небезпечніший характер⁴.

Однак основні законодавчі нововведення цього етапу стосувалися спеціального режиму сплати ПДВ для сільськогосподарських підприємств. Науковці загалом позитивно оцінювали існування такого механізму непрямой державної підтримки сільського господарства⁵. Однак в аспекті вимог Міжнародного валютного фонду (МВФ) щодо реформування видатків бюджету Україна зобов'язалась до 1 січня 2016 року поширити загальний режим оподаткування ПДВ на

¹ Коваленко Т. О. Забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій України: дефекти правового регулювання. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 35; Курман Т. В. Правові засади удосконалення механізму державної підтримки як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 143; Курман Т. В. Характеристика законодавчої бази, що забезпечує функціонування сучасного сільськогосподарського виробництва. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 246.

² Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 5. Ст. 47.

³ Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 146 – 150.

⁴ Григор'єва К. А. Единый налог для сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине: законодательные новеллы. *Economics, management, law: problems of establishing and transformation: Collection of scientific articles*. Al-Ghurair Printing & Publishing LLC, Dubai, UAE. 2016. P. 299 – 301.

⁵ Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників як засобу забезпечення їх належного функціонування. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 37; Мушенюк В. В. Податкові ризики сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 383; Риженко О. Сучасні зміни податкового законодавства як фактор ризиковості для сільськогосподарського виробництва. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 10. С. 111 – 114; Тулуш Л. Д. Моделі та механізми оподаткування ПДВ поставок сільськогосподарської продукції. *Економіка АПК*. 2011. №1. С. 101 – 109; Тулуш Л. Д. Функціонування податку на додану вартість у сільському господарстві: досвід ЄС. *Економічний вісник Донбасу*. 2010. № 2 (20). С. 90 – 95.

сільськогосподарські підприємства. Це потягло за собою гострі дискусії, суспільне обговорення та законодавчі ініціативи. Аналізуючи цей шлях розвитку, слід наголосити на тому, що зрівняння умов сплати ПДВ обґрунтовується у Меморандумі про економічну та фінансову політику «міжнародною практикою». Проте не зовсім правильно розглядати цей факт ізольовано, адже в інших державах побудовані цілі системи підтримки сільського господарства. Достатньо вказати лише на деякі красномовні цифри. За даними ОЕСР, частка допомоги держави в доходах фермерів тривалий час становила: в США – 30 %, країнах спільного європейського ринку – 49 %, Японії – 66 %, Швейцарії – 80 %. В Україні ж розмір державної підтримки сільського господарства не перевищує 4%¹. У результаті введення загального режиму ПДВ вітчизняні аграрії позбавляються навіть цих незначних державних переваг².

Збереження існуючого спеціального режиму ПДВ для сільськогосподарських підприємств всупереч рекомендаціям МВФ мало би цілком прогнозований наслідок, адже подібний досвід в Україні вже був: так, у зв'язку з невиконанням Україною вимог щодо тарифів житлово-комунальних послуг МВФ не надав черговий транш кредиту по програмі розширеного фінансування у 2002 році³. Виникає ситуація зіткнення двох принципів права: обов'язковості виконання міжнародних зобов'язань та принципу аграрного протекціонізму.

Намагаючись вирішити цю складну ситуацію, законодавець пішов шляхом поступового скасування податкової підтримки. Правовий механізм спецрежиму ПДВ було змінено на засадах диференціації по операціях. Позитивна різниця між сумою податкових зобов'язань звітного (податкового) періоду та сумою податкового кредиту звітного (податкового) періоду залежно від виду сільськогосподарської діяльності підприємства розділялася: частина підлягала сплаті до державного бюджету, частина залишалася підприємству. Так, за операціями із зерновими і технічними культурами в державний бюджет перераховувалося 85%; за операціями з продукцією тваринництва – 20%; за операціями з іншими сільськогосподарськими товарами/послугами – 50%. Отже, перехідний період ознаменувався відсотковим зменшенням сум ПДВ, які сільськогосподарське підприємство мало право залишити у своєму розпорядженні для використання на виробничі потреби⁴. При цьому в ПК України було зазначено, що такий диференційований механізм є тимчасовим, тобто має характер перехідного періоду, а з 1 січня 2017 року спеціальний режим сплати ПДВ сільськогосподарськими підприємствами передбачалося скасувати взагалі. У спеціальній літературі перспектива відміни вказаного режиму

¹ Мазур Г. Ф. Удосконалення механізму державного регулювання та стимулювання розвитку агровиробництва. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 21 – 25.

² Григор'єва Х. А. Шляхи реформування законодавства щодо оподаткування аграріїв у контексті вимог МВФ. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 266 – 269.

³ Ткачук Т. Ю. Співробітництво України з Міжнародним валютним фондом: погляд у майбутнє. *Право і безпека*. 2004. № 3-4. С. 38 – 41.

⁴ Григор'єва Х. А. Бюджетна дотація сільськогосподарським товаровиробникам як особлива правова трансформація спецрежиму ПДВ. *Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн.наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 645 – 647.

сприймалася здебільшого негативно¹, що пояснюється його важливим агропротекційним значенням. «Лихоманка» податкового законодавства проєкцією відбилася на суспільстві, насамперед, на представниках аграрного бізнесу, що потягло за собою обурення та протести. Посилення фіскального навантаження по єдиному податку четвертої групи, зменшення акумульованого ПДВ для власних виробничих потреб та очікування відміни важливого способу державної підтримки у вигляді спеціального режиму – усі ці фактори суттєво вплинули на рівень аграрного протекціонізму в країні та призвели до його значного зниження².

Протягом аналізованого періоду зміни в рамках спеціального режиму ПДВ торкнулися й експорторієнтованих галузей сільського господарства, а саме: відновлення оподаткування операцій з експорту зернових дало можливість знову претендувати на бюджетне відшкодування. За підрахунками експертів, відновлення повернення ПДВ при експорті зернових при одночасній частковій відміні дії спеціального режиму ПДВ у своїй сукупності мали різнонаправлені наслідки: для експортерів зернових такий крок був загалом вигідним, а, наприклад, для виробників продукції тваринництва як внутрішньоорієнтованої галузі це спричинило суттєве зниження рентабельності та доходів³.

На відміну від багатьох інших видів державної підтримки сільського господарства пільгове оподаткування діє масштабно, охоплює більшість суб'єктів, які задіяні в сільськогосподарському виробництві, саме тому будь-які зміни законодавчих засад у цій сфері мають значний резонанс. Цю особливість податкової підтримки рельєфно продемонстровано на другому етапі законодавчих реформувань аналізованого періоду.

3) *Третій етап (з 1 січня 2017 року)*. У кінці 2016 року передбачувалося було прийнято закони, якими вкотре було модифіковано оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році» від 20.12.2016 року⁴ та Закон України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні» від 21.12.2016 року⁵. Ставки єдиного податку четвертої групи знову були підвищені близько на 17%. Елементарне арифметичне підрахування вказує на те, що за два роки ставки цього податку зросли в більш ніж 6 разів. Однак знову ж головні зміни стосуються спеціального режиму

ПДВ в сільському господарстві, а саме: як і анонсувалося, його було скасовано. Відповідно до реформованого законодавства сільськогосподарські товаровиробники переходять на загальний режим оподаткування ПДВ, що детально роз'яснено в листі ДФС України від 03.01.2017 № 8/7/99-99-15-03-02-17 «Про скасування спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства»¹.

З метою часткового компенсування аграріям втрати спеціального режиму було введено новий механізм державної підтримки – бюджетну дотацію для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції. Основні засади її надання закріплені у п. 51 підрозд. 2 Перехідних положень ПК України, Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», який було доповнено новим розділом, постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році» від 08.02.2017 року². Запровадження бюджетної дотації саме як альтернативи спеціальному режиму сплати ПДВ вимагає детального вивчення цього виду державної підтримки з метою визначення його агропротекційного потенціалу. Слід зазначити, що попри оптимістичні аванси представників державних органів, у літературі законодавчі новели щодо запровадження бюджетної дотації було прийнято досить стримано³. На основі аналізу норм, що наразі регулюють надання бюджетної дотації, можна сформулювати певні висновки:

а) особи, які мають право на бюджетну дотацію, відповідають таким вимогам: є сільськогосподарськими товаровиробниками (основною діяльністю є постачання сільськогосподарських товарів, вироблених ними на власних або орендованих основних засобах, причому питома вага вартості сільськогосподарських товарів становить не менше 75% вартості всіх товарів, поставлених ними протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно); здійснюють визначену законом сільськогосподарську діяльність; внесені до Реєстру отримувачів бюджетної дотації; є платниками ПДВ;

б) значну частину норм, що регулюють новий вид державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників, складає деталізований перелік видів діяльності з докладним зазначенням сільськогосподарської продукції, яку вирощують (розводять, виробляють) такі особи. Відповідно до положень Закону право на бюджетну дотацію мають не всі сільськогосподарські товаровиробники, а лише ті, які здійснюють діяльність із вирощування овочів і баштанних культур, винограду, зерняткових та кісточкових фруктів, ягід, горіхів та інших фруктів; розведення великої

¹ Борисовський Д. В. Ефективність державної фінансової підтримки фермерських господарств. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2014. Вип. 149. С. 111; Риженко О. Сучасні зміни податкового законодавства як фактор ризиковості для сільськогосподарського виробництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 114.

² Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 146 – 150.

³ Тулуш Л. Про наслідки для молочного тваринництва повної відміни спецрежиму ПДВ. URL: <http://infagro.com.ua/ua/2016/09/27/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20.12.2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 4. Ст. 42.

⁵ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні: Закон України від 21.12.2016 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 5-6. Ст. 48.

¹ Про скасування спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства: лист ДФС України від 03.01.2017 № 8/7/99-99-15-03-02-17. URL: <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovye-zakonodavstvo/listi-dps/70807.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році: постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 року № 83. *Урядовий кур'єр*. 2017. № 34.

³ Мушенко В. В. Порівняльно-правовий аналіз методів державної фінансової підтримки сільського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 99 – 102.

рогатої худоби молочних порід, іншої великої рогатої худоби та буйволів, коней та інших тварин родини конячих, овець, кіз, свиней, свійської птиці, інших тварин; вирощування тютюну; виробництво м'яса; перероблення молока, виробництво масла і сиру, інших харчових продуктів. Як бачимо, правом на бюджетну дотацію не наділені ті сільськогосподарські товаровиробники, які займаються вирощуванням зернових та технічних культур, тобто тієї сільськогосподарської продукції, яка складає лівову частину аграрного експорту країни. Бюджетна дотація, судячи з переліку видів діяльності, які надають на неї право, спрямована на підтримку тих галузей сільського господарства, які здебільшого орієнтовані на внутрішнє споживання. За оцінками економістів, показники рентабельності виробництва соняшнику, кукурудзи та ріпаку доводять, що відповідна діяльність уже не потребує державної податкової підтримки – її основні потреби наразі сконцентровані не в пільговому оподаткуванні, а в стимулюванні розвитку експортної інфраструктури¹. У світлі такого рішення законодавця незрозумілим є наступний крок щодо розподілу всіх отримувачів бюджетної дотації на дві групи – ті суб'єкти, що займаються птахівництвом, та всі інші. Цей поділ лежить в основі розподілу бюджетних коштів, спрямованих на дотацію: до 50% усіх коштів надаються птахівничим підприємствам. Виокремлення птахівничої галузі в окрему групу суб'єктів отримання бюджетної дотації викликає подив у зв'язку з наявністю аналітичних та статистичних даних, які вказують на більш інтенсивний розвиток цієї галузі тваринництва порівняно з іншими (наприклад, зі скотарством, вівчарством тощо). Таким чином, успішна галузь тваринництва отримує недостатньо обґрунтовану преференцію²;

в) досить детально виписані підстави для внесення сільськогосподарського товаровиробника до Реєстру отримувачів бюджетної дотації та підстав його виключення з даного Реєстру;

г) попри все перераховане, в Законі відсутнє головне – законодавче закріплення самої суті бюджетної дотації як різновиду державної підтримки. Незадовільним також є той факт, що регулювання всіх принципів надання бюджетної дотації законодавець фактично перекладає на підзаконний акт – Порядок розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції. Важливі положення, які дають уявлення про сутність бюджетної дотації як нового виду підтримки, містяться у п. 20 Прикінцевих положень Закону України «Про Державний бюджет України на 2017 рік», у якому встановлено, що в 2017 році розподіл бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції в автоматичному режимі за бюджетною програмою центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну аграрну політику, на підставі даних Реєстру отримувачів бюджетної дотації та інформації центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну податкову та митну політику, здійснюється з урахуванням такого

критерію: пропорційно сумі вартості реалізованої сільськогосподарським товаровиробником сільськогосподарської продукції¹. Це дає можливість ідентифікувати бюджетну дотацію як різновид прямих виплат, залежних від об'ємів виробництва;

г) тимчасовий характер даного виду державної підтримки. ПК України встановлює середньострокову дію правового механізму бюджетної дотації: з 1 січня 2017 року до 1 січня 2022 року.

На основі отриманих висновків позитивними аспектами бюджетної дотації можна вказати наступні: а) така державна підтримка стимулює збільшення аграрного виробництва, адже побудована за принципом «чим більше виробляєш та продаєш – тим більша сума дотації»; б) спрямованість бюджетної дотації на галузі, які більше потребують державної підтримки, ніж експортоорієнтовані, та значно впливають на формування продовольчої безпеки України; в) відсутність законодавчого закріплення конкурсних засад отримання підтримки, тобто вона надається усім суб'єктам, що відповідають встановленим вимогам, що, відповідно, забезпечує певний рівень гарантованості її отримання.

Однак вказаний вид підтримки має і негативні аспекти, а саме: а) відповідно до задекларованого автоматично пропорційного підходу до розподілу бюджетної дотації малі та середні товаровиробники отримуватимуть менший обсяг державної підтримки, хоча об'єктивно більше її потребують. У якості запобіжника виплати занадто великих дотацій великим підприємствам Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» містить норму, відповідно до якої з 1 січня 2018 року розподіл бюджетної дотації здійснюється в сумі не більше ніж 150 млн грн на одного сільськогосподарського товаровиробника на рік з урахуванням пов'язаних з таким товаровиробником осіб²; б) відсутнє стимулювання не лише кількісного, але ще й якісного виробництва; в) формула розрахунку бюджетної дотації для конкретного підприємства містить велику кількість змінних, тобто її конкретний розмір є непередбачуваним. Так, сума дотації для конкретного сільськогосподарського товаровиробника залежить від таких чинників: суми ПДВ, яку сплачує такий суб'єкт за місяць; суми ПДВ, яку сплачують усі суб'єкти одержання дотації в межах його групи (птахівники або всі інші) за місяць; суми бюджетних коштів, яку виділяє держава на місяць; г) сума бюджетної дотації міцно «прив'язана» до суми ПДВ, сплаченого як конкретним виробником, так і всіма суб'єктами, що входять до його групи. При цьому лімітований розмір бюджетних асигнувань на такий вид підтримки (наприклад, на 2017 рік – 4 млрд грн) призводить до того, що чим більше сплачується ПДВ сільськогосподарськими товаровиробниками – тим менше вони отримуватимуть підтримки. Зворотну залежність між господарською активністю та сумою підтримки не можна назвати стимулятором виробництва, тому сутність механізму йде у розріз із його назвою³. Наприклад, колишній

¹ Про Державний бюджет України на 2017 рік : Закон України від 21.12.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 3. Ст. 31.

² Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

³ Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 трав. 2017). К., 2017. С. 101 – 104.

¹ Тулуш Л. Д., Грищенко О. Ю. Оцінювання рентабельності діяльності як передумова надання держфінпідтримки сільгосппідприємствам. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 70.

² Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017). К., 2017. С. 101 – 104.

спецрежим ПДВ носив стимулюючий характер, оскільки обсяги пільг із податку збільшувалися відповідно до росту обсягів реалізації продукції. А про неможливість адекватно співвідносити обсяги державної підтримки в рамках спецрежиму та бюджетної дотації добре говорить факт, зафіксований у звіті Рахункової палати ще на початку запровадження податкової підтримки: «у 2001 році сума ПДВ, спрямована на підтримку сільськогосподарських товаровиробників, в порівнянні з 2000 роком зросла в 2,6 рази і складала суму значно більшу від обсягів коштів, передбачених в Законі України «Про Державний бюджет на 2001 рік» на підтримку програм АПК»¹.

Аналіз нормативно-правових основ надання дотації вказує на її головну сутність: сільськогосподарський товаровиробник нараховує і сплачує ПДВ, а частина від цієї суми буде йому повернена. Відмінність від спецрежиму ПДВ полягає в кількох аспектах: а) суб'єкт отримання дотації зобов'язаний повністю сплатити суму податку, в той час як за спецрежимом суб'єкт не сплачував (утримував) або всю суму нарахованого податку, або його частину; б) конкретний розмір дотації не визначений, тоді як за спецрежимом встановлювалося чітке правило: або вся сума податку (100%) залишається суб'єкту, або певний відсоток залежно від проведених операцій (15%, 80% чи 50%). Таким чином, зміна форми, назви, порядку вирахування та сплати не змінює суті – бюджетна дотація є фактично частиною сплаченого сільськогосподарським товаровиробником ПДВ, яка повертається йому державою².

Абстрагування від великої кількості деталей надає можливість виділити головне: нинішню бюджетну дотацію для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції не можна розглядати відокремлено, ізольовано від попереднього спецрежиму ПДВ. Виявлений діалектичний зв'язок цих двох видів підтримки вказує на те, що бюджетна дотація є своєрідним продовженням спецрежиму в новій формі, тобто полягає в особливій правовій трансформації спецрежиму ПДВ для сільськогосподарських товаровиробників.

Однак зміна форми – зі спецрежиму (податковий механізм) на бюджетну дотацію (прямі виплати) – має свої правові наслідки. По-перше, це є певним компромісом між вимогами МВФ та потребами вітчизняного сільського господарства (буферний період між існуванням спецрежиму та повним скасуванням такої підтримки з 2022 року). По-друге, зумовлює потребу в залученні Мінагрополітики до процесу виплати бюджетних дотацій. До речі, це вже породило низку проблем, які проявилися в судовій практиці³. По-третє, пояснює нормотворчу тактику законодавця: передбачення короткого пункту в перехідних положеннях ПК України, присвяченого питанням бюджетної дотації, та закріплення основного правового

регулювання в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Це необхідно для того, щоб додатково підкреслити неподатковий характер такого виду підтримки. Однак при цьому викликає зауваження безпосереднє виконання нормотворчого задуму. Так, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» перенасичений дрібними деталями, процедурними нормами, а головне – не містить норм щодо безпосередньої суті підтримки, не встановлює, у чому ж конкретно полягає бюджетна дотація. Натомість ці питання регулюються на рівні підзаконного акту – постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році» від 08.02.2017 року. При цьому якість цього нормативно-правового акту викликає серйозні зауваження, оскільки характерними рисами постанови є складність і запутаність норм, особливо в частині встановлення правил вирахування коефіцієнтів пропорційності. Низьку якість нормотворення підтверджує також внесення змін до аналізованої постанови, які вперше відбулися вже через два дні після набуття нею чинності¹.

Четвертий період (з 2018 року) – постреформаційний. Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законів України щодо стимулювання утворення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 10.07.2018 року було внесено зміни до ПК України, відповідно до яких коло платників єдиного податку четвертої групи розширено за рахунок фізичних осіб-підприємців, які провадять діяльність виключно в межах фермерського господарства за умови виконання сукупності таких вимог: а) здійснюють виключно вирощування, відгодовування сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку такої власновирощеної або відгодованої продукції та її продаж; б) провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси; в) не використовують працю найманих осіб; г) членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї у визначенні ч. 2. ст. 3 СК України; г) площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства становить не менше 2 га, але не більше 20 га². Тобто спостерігається повернення до практики залучення фізичних осіб, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, до кола суб'єктів державної податкової підтримки. Аналізовані зміни, на наш погляд, призводять до розхитування правового механізму податкової підтримки. Це відбувається тому, що коло суб'єктів її отримання не однорідне та визначається за абсолютно різними критеріями. Якщо до юридичних осіб висуваються дві вимоги – діяльність у сільському господарстві та 75-відсоткове значення сільськогосподарського товаровиробництва; то вимоги до фізичних осіб-підприємців лежать у зовсім інших площинах: а) організаційно-правова форма – виключно фермерське господарство; б) сімейно-правовий статус; в) земельний та трудовий цензи. Якщо порівнювати

¹ Про результати перевірки та аналізу ефективності державної підтримки агропромислового комплексу в умовах його реформування у 2001 році. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/40371> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017). К., 2017. С. 101 – 104.

³ Див., наприклад, Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 30 січня 2019 року у справі № 857/3407/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79586000> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017). К., 2017. С. 101 – 104.

² Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

окреслені два автономні кола суб'єктів податкової підтримки в межах єдиного податку четвертої групи, то помітно, що вони не співрозмірні. Норми щодо фізичних осіб-підприємців носять характер виключення із загального правила щодо платників єдиного податку четвертої групи.

У цей період відносно стабілізувалося правове регулювання бюджетної дотації. Зміни, яких зазнавало законодавство, стосувалися здебільшого порядку сплати податку та процедурних аспектів відображення цього процесу, і тому відбувалися в Перехідних положеннях ПК України. Нового порядку надання бюджетної дотації не було прийнято, тому продовжує діяти постанова 2017 року.

Якщо говорити про підсумки проведеного реформування, які остаточно проявилися в постреформаційному періоді, то маємо досить невтішну картину: із усіх аналізованих правових механізмів державної податкової підтримки сільського господарства залишився лише єдиний податок четвертої групи. Лаконічний виклад ключових законодавчих рішень у сфері оподаткування сільськогосподарських товаровиробників за проаналізований попередній трирічний період вказує на катастрофічне падіння рівня державної підтримки аграріїв за рахунок пільгового оподаткування¹.

Якщо аналізувати той єдиний загальний правовий механізм податкової підтримки сільського господарства, який залишився у вітчизняному законодавстві, то слід вказати на дві його основоположні ознаки:

1) *Рентний характер*. У пострадянських країнах, які теж впровадили свого часу різновиди єдиного податку для сільськогосподарських товаровиробників (наприклад, у Білорусі, Російській Федерації), а також у Казахстані та Польщі базою оподаткування визначено доходи та виручку від реалізації, тобто за своєю економічною природою вони є прибутковими². В українській моделі пільгового оподаткування сільськогосподарських товаровиробників оподатковується рентний дохід. Як зазначає В. В. Носік, однією з методологічних засад аграрного права є положення про те, що родючість ґрунту підвищується, і прогресивно зростає виробництво, якщо встановлена в державі система оподаткування не передбачає ніяких інших податків, окрім земельної ренти в її грошовому виразі³. Деякі вчені, незважаючи на те, що і ФСП, і єдиний податок четвертої групи мають рентний характер, пропонують скасувати спрощену систему оподаткування для аграріїв та запровадити для них сплату лише земельного податку⁴. Основний мінус застосування виключно рентного підходу до визначення державної податкової підтримки полягає в тому, що «сільськогосподарські товаровиробники, для яких земля не є основним засобом

виробництва і джерелом отримання доходу (тваринницькі комплекси, птахофабрики), підприємства галузі рослинництва, що здійснюють виробництво продукції квітково-декоративного рослинництва, тепличні комбінати тощо, сьогодні мають можливість оподатковуватися на рентних засадах. Це сприяє мінімізації рівня податкового навантаження і надає значні конкурентні переваги порівняно із «класичними» сільгоспідприємствами»¹. Науковці бачать ще одну загрозу у виключно рентному підході до спрощеного оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. Якщо не враховується фінансовий результат діяльності підприємства, це може породжувати ситуацію, за якої сільськогосподарський товаровиробник змушений відмовитися від сільськогосподарської діяльності в умовах неврожайності чи відсутності прибутку на перших етапах її ведення². Слід зазначити, що таке зауваження є цілком слушним. Чинне законодавство передбачає лише одне виключення, яке враховує ризиковість сільського господарства: виробник може тимчасово не дотримуватися правил щодо відсоткового рівня сільськогосподарського товаровиробництва лише у випадку доведеного належним чином виникнення обставин непереборної сили (ст. 298.8.4 ПК України);

2) *Уніфікований підхід до визначення платників*. Питанням, яке викликає активні наукові дискусії, виступає коло суб'єктів – платників єдиного податку четвертої групи. Нагадаємо, що згідно з пп. 4 п. 291.4 ст. 291 ПК України таким суб'єктом визнається сільськогосподарський товаровиробник, у якого частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75%. Таким чином, законодавець висуває в якості основного критерію, за яким визначаються платники єдиного податку четвертої групи, виробничий критерій. Він поєднує в собі характеристику діяльності (сільське господарство) і відсоткове співвідношення з іншими видами діяльності за встановлений період часу. Отже, податок не прив'язаний до масштабів виробництва, прибутковості, ефективності господарювання, екологічності, соціальної спрямованості, ступеню інноваційності тощо. Відповідно до норм законодавства дотримання виробничого критерію дає змогу перейти на спрощену систему оподаткування як мікропідприємству, так і великим підприємствам у складі сучасних агрохолдингів. Багатьом вченим це здається порушенням соціальної справедливості³, і вони пропонують розподілити усі сільськогосподарські підприємства на категорії із власним специфічним режимом оподаткування. Л. Д. Тулуш переконаний, що необхідно встановити обмеження рівня валового доходу та площ угідь при переході на спрощену систему оподаткування⁴. Слід

¹ Григор'єва Х. А. Еволюція законодавчих змін в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників. *Аграрна наука та освіта Поділля*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 14-16 бер. 2017). Кам'янець-Подільський, 2017. С. 143 – 145.

² Тулуш Л., Малініна Н. Особливості формування системи прямого оподаткування аграрного сектору в розвинутих країнах. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2012. Вип. 1 (6). С. 131. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12tdvrk.pdf>. (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Носік В. В. Методологічні основи юридичної природи сучасного земельного та аграрного права у забезпеченні конкурентоспроможності України в умовах світових інтеграційних економічних та державно-правових явищ. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право*: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 18.

⁴ Шпак А. П. Приоритетне направлення підвищення ефективності і устойчивості розвитку АПК Білорусі. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 29.

¹ Малініна Н. М. Оцінювання ефективності спеціальних режимів прямого оподаткування в сільському господарстві та шляхи їх оптимізації. *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 5-6 (2). С. 43.

² Семчик О. О. Специфіка правового регулювання оподаткування у сфері земельних, аграрних та екологічних відносин. *Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 9 груд. 2011). Х., 2011. С. 197 – 203.

³ Малініна Н. М. Концептуальні засади побудови системи прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. *Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України*. 2012. № 1. С. 243.

⁴ Тулуш Л., Малініна Н. Особливості формування системи прямого оподаткування аграрного сектору в розвинутих країнах. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2012. Вип. 1 (6). С. 127. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12tdvrk.pdf>. (дата звернення: 09.06.2019 року)

зазначити, що така ідея була навіть втілена в законодавчій ініціативі. Так, одним із законопроектів, який активно обговорювався та стосувався сфери оподаткування (Проект закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо податкової лібералізації № 3357 від 26.10.2015 року¹), пропонувалося ввести два додаткових критерії для визначення кола платників такого спрощеного податку. Відповідно до цієї законодавчої ініціативи додатковими критеріями висувався: а) прибутковий ценз (річний обсяг доходу не перевищує 80000 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного року); б) земельний ценз (площа земель, які використовуються, – до 3 тис. га). Реалізація описаної законодавчої ініціативи призвела б до скорочення кола платників єдиного податку четвертої групи, а значить – обмежила б доступ до державної підтримки значної кількості суб'єктів агробізнесу в Україні. Однак даний законопроект не був прийнятий, і суб'єкт – платник єдиного податку четвертої групи залишився незмінним².

Отже, з агропротекційних позицій, недоліки правового механізму єдиного податку четвертої групи полягають у тому, що такий механізм не заохочує виробників до якісного та кількісного зростання, не стимулює інноваційність, екологічність та соціальну орієнтованість господарювання. Він уніфікує оподаткування для сільськогосподарських товаровиробників різних галузей і масштабів виробництва. Однак, враховуючи реалії, ми схильні вважати це не недоліком законодавства, а додатковим способом податкової підтримки вразливих галузей сільського господарства. Особливо це стосується тваринництва, оскільки навіть в умовах тривалого поширення рентних засад оподаткування ця галузь сільського господарства переживає складні часи. Те саме можна сказати і щодо тепличного господарства. За умови фактичної відсутності спеціальних правових механізмів державної підтримки тепличного господарства в Україні, єдиним дієвим способом підтримки можна визнати розповсюдження на цю сільськогосподарську діяльність рентних засад оподаткування.

Слід також враховувати, що переважна більшість сільськогосподарських підприємств поєднують кілька видів сільськогосподарської діяльності. Більше того, подібна диверсифікація заохочується фахівцями з аграрного права³, економістами та законодавцем. Якщо при цьому кожен вид діяльності в межах одного підприємства буде оподатковуватися по-різному, це суттєво ускладнить оподаткування, а також спричинить втрату одного з головних його достоїнств – спрощений характер.

Проведений аналіз еволюції законодавства щодо державної податкової підтримки сільського господарства демонструє основну тенденцію його розвитку – воно прямує до згортання податкової підтримки сільського господарства. Так,

до 2014 року відбувалося стабільне формування та «шліфування» основних правових механізмів податкової підтримки – ФСП та спецрежиму ПДВ. За цей час дані правові механізми перетворилися в найбільш стабільну та потужну державну підтримку сільського господарства в державі. Із проведенням податкових реформ 2015-2017 років законодавчі засади цих ефективних агропротекційних заходів були зруйновані. За результатами такого реформування більшість правових механізмів податкової підтримки скасовано. Поява бюджетної дотації не співрозмірна ні за правовою природою, ні за обсягами, ні за стимулюючим ефектом зі скасованими агропротекційними механізмами. Слід розуміти, що бюджетними програмами державної підтримки практично неможливо охопити усіх сільськогосподарських товаровиробників одночасно та забезпечити їм стабільне одержання такої підтримки протягом тривалого часу. У цьому полягає значна перевага податкової підтримки – за її допомогою можливим є формування стабільного агропротекційного фундаменту сільськогосподарської діяльності навіть в умовах хронічної відсутності бюджетних коштів, кризових подій в економіці тощо. На жаль, сільське господарство України поступово позбавляється такої державної підтримки.

2.1.2. Кредитна підтримка сільського господарства

Важливість стабільного кредитування сільського господарства вже давно визнана на світовому рівні. Українські реалії свідчать про дороговизну та недостатній обсяг кредитування сільськогосподарської діяльності, що призводить до закономірних наслідків: сповільнення у напрямі інноваційних змін, оновлення техніко-технологічного обладнання, впровадження енергозберігаючих та ресурсозберігаючих технологій тощо. Дуже красномовним є той факт, що українські аграрії в 2016 році профінансували із власних коштів 90% витрат на осінні польові роботи, і лише незначні 10% від необхідних коштів аграрії залучили за допомогою кредитування¹. Серед основних економічних бар'єрів розвитку системи кредитування сільського господарства слід вказати відсутність ефективних механізмів забезпечення повернення коштів і хронічна неплатоспроможність переважної більшості сільськогосподарських підприємств². Як зазначає В. П. Жушман, специфіка кредитування сільськогосподарських товаровиробників в Україні полягає в сезонності та ризиковості сільського господарства, встановленні високих відсотків за користування кредитними коштами³.

Постійні проблеми із кредитним забезпеченням сільського господарства вимагають посиленої уваги до формування належного законодавчого забезпечення цих відносин. Державна підтримка кредитування аграріїв викликає активне

¹ Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо податкової лібералізації URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56874 (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григорьева К. А. Единый налог для сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине: законодательные новеллы. *Economics, management, law: problems of establishing and transformation*: Collection of scientific articles. Al-Ghurair Printing & Publishing LLC, Dubai, UAE. 2016. P. 299 – 301.

³ Кульчий І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 20 с.

¹ Українським аграріям не вистачає 9 мільярдів на осінні польові роботи. URL: <http://economics.unian.ua/agro/1443898-ukrajinskim-agrariyam-ne-vistachae-9-milyardiv-na-osinni-polovi-roboti.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Михнюк А. И. Особенности правового обеспечения кредитования сельскохозяйственных производителей в Республике Беларусь. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21—22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 505.

³ Жушман В. П. Особливості кредитування сільськогосподарських товаровиробників в умовах становлення ринкової економіки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 20.

схвалення в літературі¹, і більшість вчених висловлюються за необхідність таких агропротекційних заходів.

Однак у законодавстві державна кредитна підтримка системно не врегульована. У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» підтримка у сфері кредитування обмежується лише кредитною субсидією (здешевлення кредитів). Найбільш повно складові механізму кредитного забезпечення сільського господарства були закріплені у ст. 12 Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18.01.2001 року. Згідно із цим Законом такими складовими визнавалися: а) визначення обсягів кредитів за рахунок державних ресурсів, які спрямовуються на розвиток сільського господарства; б) створення інфраструктури фінансово-кредитного забезпечення сільського господарства; в) режим спеціального кредитування, який передбачає за рахунок Державного бюджету України компенсацію ставки за кредитами в розмірі не менше 50% облікової ставки НБУ². Однак таке бачення, на наш погляд, все ж є завузьким, оскільки не охоплює всі можливі складові державної підтримки кредитування сільського господарства. На нашу думку, державна підтримка кредитування може бути представлена в кількох основних напрямках:

- 1) використання правових механізмів пільгового кредитування (безпосереднє державне кредитування на пільгових умовах та здешевлення кредитів, наданих комерційними фінансовими установами);
- 2) розвиток правових механізмів забезпечення кредитних зобов'язань (застава, іпотека, гарантія тощо);
- 3) формування інституційно-правової системи кредитування сільського господарства (утворення спеціальних кредитних установ, розвиток кредитної кооперації тощо);
- 4) формування паралельних механізмів приватного кредитування сільського господарства (наприклад, розвиток законодавства щодо аграрних розписок).

¹ Уркевич В. Ю. Про правове забезпечення кредитування сільськогосподарських товаровиробників під заставу сільськогосподарської продукції. *Право та інновації*. 2015. № 3 (11). С. 9 – 14; Кульчій І. М. Правові засади організації диверсифікації аграрного виробництва за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 111; Шведенко П. Ю. Порівняльно-правовий досвід кредитування сільського господарства. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 202; Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: монографія. Х.: Юрайт, 2015. С. 89; Кудріна Ю. І. Окремі правові аспекти реалізації режиму державних заставних закупівель сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 107; Сафонов І. П. Кредитування сільськогосподарських товаровиробників як форма їх державної підтримки. *Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства*: тези всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та здобувачів (Харків, 26–27 червня 2006) Харків, 2006. С. 218; Шведенко П. Ю. Порівняльно-правовий досвід кредитування сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 69 – 78; Корнієнко Г. С. Деякі проблемні питання кредитування державних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічний й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 125; Туєва О. М. Фінансова підтримка як складова правового забезпечення конкурентоспроможності в аграрному секторі економіки. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 4. Т. 2. С. 58 – 62; Ніщима С. Правове регулювання державного кредитування сільського господарства: зарубіжний досвід. *Право України*. 2006. № 10. С. 138 – 141.

² Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.

Якщо аналізувати перший напрям державної кредитної підтримки – **використання правових механізмів пільгового кредитування**, то слід вказати, що його характерними рисами є: оперативність і високий ступінь керованості та прогнозованості. Принципова різниця між безпосереднім кредитуванням і здешевленням кредитів комерційних банків полягає в такому: а) пільгові кредити – це поворотна підтримка, тоді як здешевлення кредитів – безповоротна; б) пільгове кредитування може бути платне або безоплатне, у той час як здешевлення кредитів лише безоплатне; в) пільгове кредитування має договірну природу, а здешевлення кредитів – компенсаційну.

Незважаючи на те, що в Україні не налагоджена практика стабільного та масштабного безпосереднього кредитування аграріїв, все ж вітчизняне законодавство знає приклади *прямого державного кредитування* сільського господарства. Так, наприклад, Указом Президента «Про фінансово-кредитне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників у 1993 році» було доручено НБУ відкрити безлімітну кредитну лінію для сільськогосподарських товаровиробників та інших підприємств АПК¹. Крім того, слід наголосити, що форма пільгового кредитування не була виключно грошовою. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України «Про забезпечення сільськогосподарських товаровиробників пально-мастильними матеріалами та іншими матеріально-технічними ресурсами за рахунок товарного кредиту» від 18 грудня 1995 року № 1008 передбачалося оформлення товарного кредиту на умовах позики під ставку в розмірі до 50% облікової ставки НБУ², тобто державна підтримка, окрім іншого, полягала в низькій платі за товарний кредит.

Ще одним прикладом державного кредитування сільськогосподарських підприємств можна назвати правовий механізм державних заставних закупівель зерна. За своєю суттю цей правовий механізм ідентифікується як державна кредитна підтримка, проте вона не загальногалузєва, а спеціалізована, оскільки надається лише виробникам зерна – об'єкту державного цінового регулювання. Агропротекційна ознака проявляється, насамперед, у низькій вартості такого кредитування.

Важливим різновидом прямої кредитної підтримки необхідно зазначити кредитування фермерських господарств відповідно до бюджетної програми «Надання кредитів фермерським господарствам». Така підтримка також є спеціалізованою, адже має вузьке та чітко окреслене коло адресатів – лише фермерські господарства.

На жаль, незважаючи на усі позитивні риси безпосереднього державного кредитування на пільгових умовах, такий різновид державної підтримки сільського господарства не розвинено в Україні. Ця ситуація є незадовільною, оскільки при

¹ Про фінансово-кредитне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників у 1993 році: Указ Президента України від 7 липня 1993 року № 250/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/250/93> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про забезпечення сільськогосподарських товаровиробників пально-мастильними матеріалами та іншими матеріально-технічними ресурсами за рахунок товарного кредиту: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1995 року № 1008. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1008-95-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

правильній організації таких відносин, вони мають потрібну користь: агропротекційний ефект, економія бюджетних коштів, можливість поповнення бюджету за рахунок помірної плати за користування кредитними коштами. Для реалізації цього важливого напрямку державної підтримки необхідним є утворення спеціального державного кредитного агента (банку). Під час вибору позичальників такий банк має керуватися чітко встановленими законодавством критеріями, однак мати при цьому достатню свободу проведення кредитних операцій. У літературі лунає думка про те, що пільгові кредити слід спрямовувати переважно в ефективно працюючі підприємства та на реалізацію високоефективних інвестиційних проектів. До стабільно збиткових та неплатоспроможних сільськогосподарських організацій слід застосовувати індивідуальний підхід¹. Ми вважаємо, що спеціальний державний банк має розробити і представити низку кредитних програм, розрахованих на різних суб'єктів та різні цілі.

Другий правовий механізм державної кредитної підтримки – *здешевлення кредитів*, наданих комерційними банками, – полягає в оплаті державою частини відсотків за кредитами, що одержані сільськогосподарськими підприємствами. Оскільки здешевлення кредитів входить до числа традиційних заходів підтримки сільського господарства в Україні та реально функціонує протягом майже двадцяти років, на його дослідженні варто зупинитися більш детально.

Суб'єкти підтримки. Традиційно такий правовий механізм підтримки розповсюджувався на досить широке коло суб'єктів, до якого, окрім сільськогосподарських товаровиробників, активно долучалися інші підприємства АПК: цукрові заводи, хлібопекарські підприємства, сільськогосподарські кооперативи, підприємства споживчої кооперації, підприємства вітчизняного сільськогосподарського машинобудування, виконавці державних заставних закупівель зерна тощо. Принципово, що кредитна державна підтримка надавалася не лише безпосередньо сільськогосподарським товаровиробникам, але й заготівельникам – для організації закупівель у виробників сільськогосподарської продукції, а також суб'єктам, що формують інфраструктуру сільського господарства (оптові ринки, елеватори, склади, овочесховища, системи зрошення тощо). Додаткову групу одержувачів підтримки ситуативно формували суб'єкти, які постраждали від несприятливих погодних умов (2003, 2007, 2008 років).

Якщо спочатку нормотворець ішов шляхом поділу суб'єктів одержання підтримки на сільськогосподарських товаровиробників та всіх інших суб'єктів АПК, то згодом диференціація одержувачів компенсації ускладнилася та стала надзвичайно детальною (особливо в частині невиробничих підприємств). Від такої складної системи поділу відмовилися із прийняттям у 2015 році чинної постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромислому комплексі шляхом здешевлення кредитів» від 29 квітня 2015 р. № 300. Відповідно до її положень на кредитну підтримку претендують «суб'єкти господарювання АПК», визначення яких не надається. Однак відсутність дефініції певним

¹ Шпак А. П. Приоритетные направления повышения эффективности и устойчивости развития АПК Белоруси. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 28.

чином компенсується за допомогою критеріїв, що висуваються до діяльності та цілей кредитування. Крім того, якщо в 2015 році серед одержувачів кредитної підтримки могли бути лише юридичні особи, то вже з 2016 року на здешевлення кредитів можуть претендувати і фізичні особи-підприємці.

Розмір підтримки для кожного конкретного суб'єкта господарювання АПК залежить від розміру відсоткової ставки за кредитним договором. Однак слід зазначити, що українське законодавство протягом свого розвитку апробувало різні способи встановлення такого розміру компенсації:

а) *прив'язка до облікової ставки НБУ* на момент нарахування відсотків (2001¹, 2007 – 2019 роки²). Це найбільш популярний спосіб встановлення розміру компенсації, його межі коливалися в діапазоні від 0,5 до 2 облікових ставок НБУ в різний період;

б) *встановлення фіксованого відсотку* кредитної субсидії (2004-2006 роки³). Такий спосіб не прижився у вітчизняному законодавстві в ролі основного, однак активно застосовувався для визначення розміру кредитної субсидії за кредитними договорами в іноземній валюті (до 2012 року);

в) *встановлення подвійних меж* за допомогою поєднання фіксованого відсотку та значення облікової ставки НБУ (2000⁴, 2002-2003 роки⁵). При цьому використання такого способу мало на меті фіксування саме нижньої межі компенсації.

¹ Про часткову компенсацію ставки за кредитами комерційних банків, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам та іншим підприємствам агропромислового комплексу у 2001 році: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2001 року № 59. Урядовий кур'єр. 2001. № 29.

² Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і середньострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 року № 259. Урядовий кур'єр. 2007. № 40; Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 року № 126. Урядовий кур'єр. 2008. № 66; Про затвердження Порядку використання у 2009-2013 роках бюджетних коштів, що спрямовуються на підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 2009 року № 153. Урядовий кур'єр. 2009. № 49 (*втрапила чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794. Урядовий кур'єр. 2010. № 172; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромислому комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300. Урядовий кур'єр. 2015. № 97.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2004 рік на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2004 року № 184. Урядовий кур'єр. 2004. № 36; Про порядок використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2005 рік на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 15 січня 2005 року № 34. Урядовий кур'єр. 2005. № 10.

⁴ Про додаткові заходи щодо кредитування комплексу сільськогосподарських робіт: постанова Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2000 року № 398. Офіційний вісник України. 2000. № 9. Стор. 3.

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на фінансову підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів комерційних банків: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 28.01.2002 року № 25/58. Офіційний вісник України. 2002. № 6. Стор. 153. Ст. 250 (*втрапила чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу та заставних операцій з зерном через механізм здешевлення кредитів: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 10.07.2003 року № 227/446. Офіційний вісник України. 2003. № 30. Стор. 253. Ст. 1570 (*втрапила чинність*)

Розмір компенсації диференціювався залежно від різних додаткових умов: суб'єктів одержання підтримки (наприклад, сільськогосподарські товаровиробники та інші підприємства); суб'єктів надання кредиту (наприклад, розмір компенсації для підприємств, що брали кредити у кредитних спілках, був вищий); цілей використання кредитних коштів (наприклад, на будівництво тваринницьких і птахівничих комплексів, оптових ринків сільськогосподарської продукції передбачалася компенсація у розмірі 90% плати за кредит); строків кредитного договору (наприклад, у 2004 році розмір компенсації за довгостроковими кредитними договорами був вищий, ніж за короткостроковими). За чинним законодавством розмір компенсації теж диференційовано з урахуванням двох критеріїв: а) суми виручки за останній рік; б) різновиду сільськогосподарської діяльності, яка кредитується. Так, суб'єктам господарювання, які мають чистий дохід (виручку) за останній рік до 20 млн грн, а також суб'єктам, які вирощують сільськогосподарських тварин та взяли кредит для цих цілей, розмір компенсації становить 1 облікову ставку НБУ. Усі інші суб'єкти господарювання претендують на вдвічі менший розмір компенсації (50% облікової ставки НБУ).

Позитивні умови одержання підтримки поділяються на умови, що висуваються до ставки кредитного договору, до цілей кредитування, до ступеня виконання зобов'язань за кредитним договором.

Спочатку до ставок за кредитними договорами не висувалося жодних позитивних умов, однак це призвело до зловживань: банки штучно завищували кредитні ставки за договорами, що призводило до нівелювання державної підтримки та марного витрачання бюджетних коштів. Як вказується у звіті Рахункової палати, через недосконалість законодавства, що регулювало державну підтримку, фінансування компенсації за кредити комерційних банків спричинило непрогнозоване подорожчання кредитів для сільськогосподарських товаровиробників, а це, відповідно, призвело до підвищення собівартості сільськогосподарської продукції¹. Така практика змусила передбачити в 2004 році запобіжні норми, а саме: компенсація надавалася лише за тими кредитами, ставки за якими не перевищували порогових значень. Значення максимально допустимих кредитних ставок змінювалося, а найвищий показник був встановлений у 2015 році та складав 30% річних. Метод встановлення фіксованого значення максимальної кредитної ставки був змінений у 2016 році: якщо кредитний договір було укладено в 2016 році, то він підпадав під програму компенсації лише в тому випадку, якщо сума відсотків не перевищувала облікової ставки НБУ, збільшеної на три відсоткові пункти. Спробуємо розібратися із сутністю такого правила. У момент прийняття в 2015 році Порядку² облікова ставка НБУ становила 30% річних – найвища за останні 15 років. Потім розмір облікової ставки НБУ зменшувався, і на момент внесення аналізованих змін до Порядку він становив 19% річних. Отже, якщо у 2015 році вартість кредитів у комерційних банках, орієнтована на облікову ставку НБУ, була

високою та могла перевищувати 30% річних, то відповідна редакція постанови цілком відповідала тогочасним реаліям. Зменшення облікової ставки НБУ тягне за собою зниження вартості кредитів у комерційних банках. Протягом 2016 року розмір облікової ставки НБУ зменшувався від 22% до 14%. У такому разі, якщо сільськогосподарське підприємство у 2016 році бере кредит під 30% річних (як у 2015 році), то це буде явним завищенням. У разі компенсування частини відсотків по такому кредиту держава нераціонально використовуватиме кошти, виділені на підтримку. Саме тому диференційований підхід до кредитних договорів має теоретичне підґрунтя. При цьому норма щодо максимального розміру відсотків за кредитними договорами, за якими надається державна компенсація, має більш універсальний характер, ніж попередня, та спрямована на більш тривале застосування¹. Однак вже з 2017 року нормативний запобіжник щодо розміру кредитних ставок було скасовано.

Протягом існування правового механізму кредитної підтримки позитивна умова щодо цілей пільгового кредитування була однією з найдинамічніших. Усі цілі, які передбачалися в законодавстві за період 2000 – 2019 року, можна узагальнити таким чином: виробничі потреби; матеріально-технічне забезпечення; будівництво, ремонт, реконструкція; закупівля сільськогосподарської продукції у виробників. При цьому нормотворець намагався якомога детальніше відобразити цілі кредитування, які дають право на підтримку, диференціював цілі по коротко-, середньо- та довгостроковим договорам. Чинна редакція Порядку 2015 року² є новаторською стосовно формулювання цілей кредитування, оскільки обмежується загальною формулою: для короткострокових кредитів – це виробничі цілі; а для середньострокових – придбання основних засобів сільськогосподарського виробництва та здійснення витрат, пов'язаних із будівництвом і реконструкцією виробничих об'єктів сільськогосподарського призначення.

У зв'язку із трансформацією процедури надання кредитної субсидії у правовому механізмі з'явилася ще одна важлива позитивна умова підтримки – попередня повна виплата позичальником нарахованих відсотків за користування кредитом. Це надає такому виду державної кредитної підтримки компенсаційної природи.

Негативні умови – тобто ті обставини, які перешкоджають одержанню державної підтримки, – теж еволюціонували, однак не так стрімко та кардинально. Слід відмітити, що негативні умови, чітко означені нормативно, з'явилися не одразу, а лише починаючи з 2004 року, та полягали у статусі банкрута чи перебуванні у процедурі банкрутства чи ліквідації. Наразі перелік негативних умов є стандартним та мінімально необхідним: банкрутство, порушення справи про банкрутство, перебування на стадії ліквідації, прострочена більше, ніж на шість місяців, заборгованість перед державним бюджетом, Пенсійним фондом України та фондами загальнообов'язкового державного соціального страхування.

¹ Про результати перевірки та аналізу ефективності державної підтримки агропромислового комплексу в умовах його реформування у 2001 році. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/40371> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300 Урядовий кур'єр. 2015. № 97.

¹ Григор'єва Х. А. Деякі правові питання державної кредитної підтримки суб'єктів агропромислового комплексу. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матер. «круг.столу» (Харків, 2 груд. 2016). Х., 2016. С. 91 – 93.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300 Урядовий кур'єр. 2015. № 97.

Переважні умови є дуже мінливою складовою у правовому механізмі здешевлення кредитів, однак при цьому саме ці нормативні положення відображають вектори аграрної політики та пріоритети державної підтримки на певному етапі розвитку законодавства. Протягом майже 20-річного існування правового механізму здешевлення кредитів умови-переваги мали різне змістовне наповнення та переслідували різні цілі. Зокрема, на початку функціонування такого виду підтримки умови-переваги слугували індикаторами ризиковості кредитів (у ролі переваг виступали, наприклад, відсутність заборгованостей, достатня кількість обігових коштів, гарна кредитна історія, страхування врожаю, короткостроковість кредиту – до 6 місяців). Згодом умови-переваги почали враховувати галузеві пріоритети (наприклад, з 2004 року традиційно перевагами користуються тваринницькі підприємства), необхідність підтримки стратегічного розвитку (наприклад, з 2007 по 2012 роки перевагою користувалися позичальники, які залучили кредити під зареєстровані інноваційні проекти), стимулювання розвитку ринкової інфраструктури (у 2005 році запроваджено перевагу позичальників, які уклали біржові угоди про продаж сільськогосподарської продукції врожаю поточного року¹). Самі по собі пріоритети державної підтримки виглядають логічно, однак їх компонування на певних проміжках часу викликає зауваження. Наприклад, у 2010 році перелік умов-переваг виглядав так: а) підприємства, які займаються виробництвом продукції тваринництва та птахівництва (серед них вертикально інтегровані групи компаній, до складу яких входять окремі юридичні особи з виробництва комбікормів, м'ясокомбінати); б) здійснення витрат, пов'язаних із впровадженням енергозберігаючих технологій; в) вирощування цукрового буряку; г) реалізація інноваційних проектів; д) підприємства хлібопекарської галузі, що закуповують зерно для виробництва хліба та хлібобулочних виробів; е) виконання в повному обсязі зобов'язання щодо погашення та обслуговування кредитів, залучених у попередні роки². Якщо уважно проаналізувати таке поєднання умов-переваг, то впадає в очі наступне: по-перше, вертикально інтегроване тваринництво – це найбільш фінансово стабільна частина вітчизняного тваринництва, що, як правило, є складовою агрохолдингових утворень; по-друге, енергозбереження та інновації в період після світової кризи могли собі дозволити лише фінансово міцні підприємства, так само як і продемонструвати гарну кредитну історію. Тобто якщо кожна окремо взята умова-перевага має логічне обґрунтування, то їх поєднання відрізало від державної підтримки переважну більшість виробників сільськогосподарської продукції, які найбільше цієї підтримки потребували.

Чинна редакція Порядку 2015 року, що регулює надання підтримки у вигляді здешевлення кредитів, встановлює лише дві умови-переваги: сума чистого

доходу (виручки) від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік до 20 млн. грн; провадження діяльності з вирощування та розведення тварин (великої рогатої худоби для отримання м'яса і виробництва молока, овець і кіз, кролів, свиней, свійської птиці (крім курей та одержання яєць свійської птиці)¹. При цьому існує внутрішня черговість: спершу діє перевага суб'єктів із меншим чистим доходом; потім, у другу чергу, діє перевага тваринницьких підприємств. Отже, законодавець встановив пріоритети надання кредитної підтримки: а) суб'єкти, які менше заробляють, б) суб'єкти у галузі тваринництва.

На наш погляд, було б доцільно будувати «систему фільтрів» для прозорого визначення переможців конкурсу для одержання компенсації кредитних відсотків. На першому етапі мають діяти негативні умови, тобто є необхідність підтвердити відсутність певних обставин, що перешкоджають одержанню компенсації. На другому етапі визначаються суб'єкти, які володіють переважним правом на одержання державної підтримки. На третьому етапі суб'єкт оцінюється комплексно за позитивними умовами та порівнюється за цими характеристиками з іншими учасниками. На нашу думку, такий підхід забезпечить прозоре однамітне визначення суб'єктів господарювання АПК, яким надається державна підтримка у вигляді компенсації частини відсотків за кредитними договорами².

Процедура надання кредитної підтримки теж переживала зміни. Так, на початку запровадження державної підтримки у вигляді здешевлення кредитів компенсація була міцно «зав'язана» на банках, адже саме вони склали реєстри позичальників, які мали право на підтримку. Перевагою такої процедурної моделі слід визнати певну ступінь автоматичності підтримки для позичальника, позбавлення його документальної бюрократичної тяганини. Однак, уже починаючи з 2004 року, позичальник для одержання підтримки мав здійснити ряд активних дій: звернутися до уповноважених державних органів, виграти конкурс, отримати довідку про це, звернутися до банку-кредитора та укласти з ним додаткову кредитну угоду з урахуванням компенсації. У літературі доцільність виплати компенсації процентної ставки за надані кредити комерційним банкам ставилася під сумнів³. Однак перевагою такої моделі є той факт, що розрахунок компенсації здійснюється між державою та банком, тоді як позичальник по факту сплачує меншу суму відсотків, не змушений відволікати на це обігові кошти, а потім чекати компенсацію від держави. Проте вже з 2008 року така процедурна модель докорінно змінилася: після виграну конкурсу позичальник має оплатити відсотки за кредитом і лише після цього одержує кошти компенсації. Тобто банки були виключені із ланцюга державної підтримки, і з того моменту агропротекційні відносини

¹ Про порядок використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2005 рік на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 15 січня 2005 року № 34. Урядовий кур'єр. 2005. № 10.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 р. № 794. Урядовий кур'єр. 2010. № 172.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300 Урядовий кур'єр. 2015. № 97.

² Григор'єва Х. А. Правові засади конкурсного відбору суб'єктів АПК для одержання компенсації кредитних відсотків. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу (Київ, 9 груд. 2015). Київ, 2015. С. 101 – 105.

³ Ісаєв А. М. Пільгове кредитування підприємств АПК: теорія і практика. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1. С. 66 – 70; Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики : монографія. Київ : Юридична думка, 2015. С. 117.

щодо кредитної субсидії склалися лише між державою та позичальником. У літературі такий крок критикується, оскільки аграрій має оплачувати свої кредитні зобов'язання у повному обсязі та регулярно відповідно до договору, витрачаючи свої обігові кошти, а одержання компенсаційних коштів підтримки якщо і надійде, то вже через значний проміжок часу. Врахувавши цей недолік, О. М. Бородіна пропонує запровадити механізм кредитних сертифікатів. Ці сертифікати виробник може «витратити» на виплату комерційним банкам частини компенсацій по процентних ставках за кредити. Комерційні банки погашатимуть сертифікати через казначейство і отримуватимуть від держави ту частину компенсації, яку вони зараз вилучають із рахунків сільськогосподарських виробників¹.

Постпрограми контроль не був запроваджений одразу, однак його необхідність була продиктована появою низки типових порушень і зловживань. Оскільки, як було вказано нами вище, правовий механізм здешевлення кредитів на початку свого існування не передбачав прямої виплати компенсації позичальнику, то питання щодо незаконного одержання та нецільового використання набули своєї гостроти згодом, коли бюджетні кошти сплачувалися безпосередньо позичальникам. Уже, наприклад, з 2008 року однією з вимог під час формування пакету документів для компенсації стало зобов'язання щодо повернення коштів протягом місяця в разі виявлення факту незаконного їх одержання та/або нецільового використання. Додатково передбачалася пеня у розмірі 120% облікової ставки НБУ за кожен день прострочення. Крім того, за факт порушення передбачалася особлива відповідальність – припинення надання будь-якої державної підтримки протягом поточного та трьох наступних бюджетних періодів. Такі жорсткі міри відповідальності були трохи послаблені з 2010 року, коли термін припинення державної підтримки було скорочено: під час поточного та наступного бюджетного періодів. М. С. Кожух висловлює низку заперечень щодо правомірності вказаної санкції. По-перше, позбавлення одержувача кредитної субсидії всіх видів державної підтримки суперечить положенням Конституції України про те, що ніхто не може бути двічі притягнутий до юридичної відповідальності одного виду за одне і те саме правопорушення. По-друге, господарське законодавство виходить із ретроспективного розуміння відповідальності, а поширення дії несприятливих наслідків на майбутній період суперечить основним засадам господарсько-правової відповідальності. По-третє, санкції за нецільове використання бюджетних коштів передбачені у ст. 117 БК України, при цьому припускається можливість розширення переліку заходів впливу за порушення бюджетного законодавства лише нормами закону про бюджет на відповідний рік. Тому Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» не можуть встановлюватися санкції за порушення бюджетного законодавства, відмінні від тих, які передбачені БК України². На підставі своїх міркувань учений

пропонує внести зміни до ст. 13.4.4. Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», виклавши її в наступній редакції: «У разі виявлення фактів нецільового використання коштів, наданих у зв'язку із фінансовою підтримкою, позичальник несе відповідальність, передбачену бюджетним законодавством»¹.

Основні проблеми правового регулювання державної підтримки у вигляді здешевлення кредитів лежать у площині автономного існування законної та підзаконної правової регламентації даних відносин. Протягом усього майже двадцятирічного існування правового механізму здешевлення кредитів норми численних підзаконних нормативно-правових актів суперечили нормам законів, що регулювали ці агропротекційні відносини (Закону України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18.01.2001 року та Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24.06.2004 року).

Ситуація, коли підзаконне регулювання заміщує собою законне або навіть суперечить йому, на жаль, стає традиційною для вітчизняного агропротекційного права. Яскраво ілюструє цей недолік суперечність положень ст. 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» та постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів» від 29.04.2015 року щодо правил надання кредитної субсидії. Так, суттєве протиріччя виявляється щодо розміру кредитної субсидії, а саме: Закон закріплює, що кредитна субсидія надається за кредитами в національній валюті в розмірі не менше 1,5 облікової ставки НБУ, тоді як постанова, по-перше, запроваджує поділ позичальників на дві категорії та встановлює для них диференційований розмір кредитної субсидії, а по-друге, встановлює менший розмір компенсації, ніж передбачено Законом. Крім того, положення Закону щодо підвищеного розміру кредитної субсидії (компенсації не менше 90% банківських процентів за кредитами, взятими на будівництво оптових ринків сільськогосподарської продукції, виробничих приміщень, тваринницьких і птахівничих комплексів, а також на будівництво сховищ для зберігання зерна, овочів та фруктів), компенсації за кредитами, взятими в іноземній валюті, – ці та деякі інші законодавчі положення взагалі не знайшли механізму реалізації у відповідному підзаконному акті. Суперечать одне одному законодавчі та підзаконні положення щодо цілей кредитування, процедурних аспектів тощо². Не збігається навіть основна термінологія. У Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» вказано, що здешевлення кредитів здійснюється в режимі *кредитної субсидії*. Натомість у Порядку йде мова про часткову компенсацію відсоткової

¹ Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики : монографія. Київ : Юридична думка, 2015. С. 120.

² Григор'єва Х. А. Формальні недоліки аграрного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства України. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні* : колект. монографія / відп. ред.: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 309 – 323.

¹ Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність. *Економіка і прогнозування*. 2006. № 1. С. 121.

² Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики : монографія. Київ : Юридична думка, 2015. С. 118.

ставки за залученими банківськими кредитами, що лаконічно іменується у тексті «компенсація». Виникає питання щодо неузгодженості між Законом та постановою Кабінету Міністрів України відносно назви даного виду державної підтримки аграріїв. Для вибору найбільш оптимального терміну, що ідентифікував би механізм здешевлення кредитів, варто проаналізувати значення цих понять. Відповідно до Угоди про субсидії і компенсаційні заходи, що підписана в рамках Світової організації торгівлі, субсидією вважається «фінансове сприяння, що надається на території держави-члена СОТ урядом або будь-яким державним органом, підтримка доходів чи цін у будь-якій формі у розумінні Статті XVI ГАТТ 1994, а також вигода, що надається таким чином»¹. Під компенсаційними заходами Угода розуміє насамперед компенсаційні мита.

Таке досить широке значення субсидії виправдане з огляду на етимологію самого поняття «субсидія», адже це слово походить від латинського «subsidium», що означає підтримка, допомога в найбільш загальному розумінні. Компенсація походить від латинського слова «compensatio» – відшкодування, тобто передбачає певне повернення. При цьому відшкодування може мати позитивне чи негативне значення. У випадку надання відшкодування, яке відбувається без правопорушення, на безконфліктній основі, з метою надання підтримки – воно має позитивне значення. Якщо ж відшкодування відбувається в результаті неправомірної дії, нанесення шкоди тощо, тоді таке поняття матиме негативне значення. Компенсація має аналогічні ознаки. Судячи з процедури здешевлення кредитів, яка передбачає повернення частини вже попередньо сплачених відсотків сільськогосподарським підприємством згідно з кредитним договором, то можна дійти висновку, що такий вид державної підтримки має характер компенсації (відшкодування в позитивному значенні).

У ст. 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» йде мова про два можливих види фінансової підтримки суб'єктів АПК – шляхом надання кредитної субсидії чи компенсації лізингових платежів. Сутність даних механізмів єдина: держава компенсує частину коштів, які сплачуються підприємством комерційному банку за кредитним чи лізинговим договором. На наш погляд, більш доцільно замість поняття «кредитна субсидія» використовувати поняття «компенсація частини відсотків за кредитними договорами», що краще відображає правову сутність цього виду державної підтримки аграріїв, а також демонструє спільну природу із компенсацією лізингових платежів².

Таким чином, законодавчі положення виконують декоративну роль, тоді як фактично відносини з надання кредитної субсидії регулюються на рівні постанови уряду. Подібна ситуація, що склалася в аграрному законодавстві та описана вище, є вкрай незадовільною та потребує усунення.

Другий напрям надання державної підтримки у сфері кредитування сільського господарства полягає в **розвитку правових механізмів забезпечення**

кредитних зобов'язань. Відповідно до ст. 546 ЦК України виконання зобов'язання може забезпечуватися неустойкою, порукою, гарантією, заставою, притриманням, завдатком, при чому договором або законом можуть бути встановлені інші види забезпечення виконання зобов'язання¹. На підставі аналізу судової та господарської практики, П. Ю. Шведенко визначає, що основними, традиційними видами забезпечення належного виконання аграрно-кредитного зобов'язання є: гарантія, банківська гарантія, порука та застава, а також її підвид – іпотека, яка досить часто застосовується в аграрно-кредитних правовідносинах². З правового аналізу саме останнього різновиду забезпечення аграрно-кредитних зобов'язань ми розпочнемо дослідження агропротекційних проблем законодавства в цій сфері.

Становлення законодавства щодо *іпотечного кредитування* сільського господарства відбувалося протягом усього періоду незалежності України, адже розпочалося ще у 1992 році із прийняттям Закону України «Про заставу»³. Важливими віхами розвитку іпотечного законодавства також слід вказати видання Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні» від 8.08.2002 р. № 655⁴, а також розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції створення національної системи іпотечного кредитування» від 10 серпня 2004 року № 559-р⁵, у яких визначено основні напрями формування іпотечного ринку. Головною подією, яка розпочала новий етап розвитку іпотечного законодавства, стало прийняття спеціального Закону України «Про іпотеку» від 05.06.2003 року⁶. Становлення ефективного іпотечного законодавства та належне його дотримання здійснюють стратегічно важливий вплив на сталий розвиток сільського господарства, адже формують міцні підвалини перманентного стабільного фінансування розвитку аграрної галузі. Об'єктом іпотеки може бути нерухоме майно, до якого Закон України «Про іпотеку» відносить «земельні ділянки, а також об'єкти, розташовані на земельній ділянці і невід'ємно пов'язані з нею, переміщення яких є неможливим без їх знецінення та зміни їх призначення»⁷. Наразі можливості іпотеки для одержання кредитування використовуються переважно лише щодо майна, відмінного від земель сільськогосподарського призначення. Однак найбільший науковий та практичний інтерес викликає саме іпотека земельних ділянок сільськогосподарського призначення, оскільки вона відкриває більше потенційних кредитних можливостей для сучасних сільськогосподарських підприємств. Саме в цій царині накопичилося безліч правових проблем, у зв'язку з чим ми зупинимось

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

² Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. С. 12.

³ Про заставу: Закон України від 02.10.1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 47. Ст. 642.

⁴ Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні: Указ Президента України від 08.08.2002 року № 655. Урядовий кур'єр. 2002. № 147.

⁵ Про схвалення Концепції створення національної системи іпотечного кредитування: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 року № 559-р. Офіційний вісник України. 2004. № 32. Стор. 114. Ст. 2169.

⁶ Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 38. Ст. 313.

⁷ Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 38. Ст. 313.

¹ Угода про субсидії і компенсаційні заходи від 15.04.1994 року. Офіційний вісник України. 2010. № 84. Стор. 446. Ст. 2989.

² Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 35. Ч. 2. С. 46 – 49.

на дослідженні окремих питань правового забезпечення земельно-іпотечного кредитування сільського господарства.

Переваги іпотеки як різновиду забезпечення кредитного зобов'язання доволі значні, оскільки задовольняють інтереси багатьох сторін (кредитора, боржника та державу), саме тому досить важко знайти гідну правову альтернативу іпотечному механізму. Для сільськогосподарських підприємств переваги земельно-іпотечного кредитування полягають, перш за все, у такому: а) доступ до середньо- і довгострокового кредитування; б) можливість реалізації інвестиційного потенціалу землі сільськогосподарського призначення¹; в) можливість одержати кредитні кошти та одночасно зберегти право володіти й користуватися основними засобами виробництва, насамперед, землею сільськогосподарського призначення.

Не менш вигідна іпотека і для кредитора, який фінансує сільське господарство: а) в якості забезпечення кредитного зобов'язання надається найбільш ліквідне майно – землі сільськогосподарського призначення; б) за кредитором зберігається право контролювати юридичну долю об'єкта іпотеки (зокрема, давати дозвіл на передачу в оренду земельної ділянки); в) за кредитором визнається можливість видавати цінні іпотечні папери та здійснювати їх продаж.

Така універсальність правового механізму іпотеки обумовлює значне поширення іпотечних відносин в усьому світі. Розвиток таких відносин породив дві моделі побудови системи іпотечного кредитування: однорівневу та дворівневу, які мають свої переваги та недоліки, проте їх докладний аналіз не входить до предмету нашого дослідження і добре висвітлений у спеціальних наукових працях². Наукова спільнота на дисертаційному рівні активно досліджує правову проблематику іпотечних відносин з позицій різних галузей права (О. В. Глотова³, Н. В. Грищук⁴, В. А. Другова⁵, А. В. Журавель⁶, Н. М. Квіт⁷, В. Ю. Малий⁸,

¹ Рев'юк Н. В. Іпотека як господарсько-правова конструкція залучення інвестицій в економіку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. 180 с.; Костяшкін І. О. Іпотека землі: проблеми законодавчого регулювання. *Університетські наукові записки*. 2009. № 2. С. 139 – 142; Поліщук В. Г. Модель інституційно основи земельно-іпотечного кредитування в Україні під заставу землеволодінь сільськогосподарських підприємств, сформованих переважно на правах оренди землі. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 3-4. С. 49 – 55; Сидор Г. В. Доцільність і перспективи створення та розвитку Державного земельного (іпотечного) банку. *Маркетингове управління конкурентоспроможністю*: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (Дніпропетровськ, 30 бер. 2012). Дніпропетровськ, 2012. С. 269 – 271; Ступень Р., Ступень О. Еколого-економічні особливості розвитку земельної іпотеки в кредитуванні сільського господарства. *Вісник Львівського національного аграрного університету. Серія: Економіка АПК*. 2016. № 23 (2). С. 120 – 127.

² Поліщук В. Зарубіжний досвід організації інфраструктури земельної іпотеки для розвитку сільськогосподарського землекористування. *Землепорядний вісник*. 2014. № 2. С. 16 – 19.

³ Глотова О. В. Правове регулювання правочинів щодо земельних ділянок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2003. 20 с.

⁴ Грищук Н. В. Правове регулювання іпотеки землі за законодавством України та ФРН: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 21 с.

⁵ Другова В. А. Договір іпотеки за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2010. 18 с.

⁶ Журавель А. В. Розвиток інституту іпотеки в Україні: історичний досвід, проблеми та перспективи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 20 с.

⁷ Квіт Н. М. Цивільно-правове регулювання іпотечного кредитування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2009. 19 с.

⁸ Малий В. Ю. Правове регулювання іпотеки землі в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 20 с.

Д. О. Мальцев¹, В. Г. Першин², Н. В. Рев'юк³, В. Д. Сидор⁴, Ю. Є. Ходико⁵, А. Р. Чанишева⁶ та інші)

В Україні сільськогосподарські підприємства позбавлені можливості реалізувати потенціал земельно-іпотечних відносин для залучення довгострокового кредитування. При цьому проблема полягає не у відсутності необхідного законодавства. Навпаки, Д. О. Мальцев доходить висновку, що в Україні сформовано достатньо містку нормативно-правову базу з питань іпотеки, і лише окремі питання вимагають подальшого законодавчого удосконалення⁷. Продовжуючи таку думку ученого-цивіліста, Т. Є. Харитонова з позицій земельно-правової науки вказує на те, що спеціальне законодавство не врегульовує земельно-іпотечні відносини в тій мірі, яка потрібна в практичній діяльності⁸. Однак все ж головним фактором, що вже п'ятнадцять років блокує еволюційний розвиток земельно-іпотечних відносин у сільському господарстві, слід визнати існування мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення. Тобто чинне законодавство передбачає правову можливість передачі земельних ділянок сільськогосподарського призначення в іпотеку для забезпечення повернення кредиту, однак фактично банки не йдуть на цей крок, оскільки у випадку порушення основного зобов'язання вони зіткнуться із проблемою стягнення і відчуження такого об'єкта іпотеки. Дана ситуація із заблокованим земельно-іпотечним кредитуванням сільського господарства вже непристойно затягнулась. У результаті мораторій на відчуження земель сільськогосподарського призначення, який, на думку законодавця, має захищати права селян та сільськогосподарських товаровиробників в умовах правової невизначеності та економічної кризи, насправді позбавляє їх можливості використовувати реальний механізм фінансування своєї сільськогосподарської діяльності.

Аналіз земельно-іпотечних правовідносин вказує на специфіку їх суб'єктно-об'єктного складу, яка має агропротекційний характер. Зокрема, ч. 4 ст. 133 ЗК України встановлює, що заставодержателем земельних ділянок сільськогосподарського призначення та прав на них (оренди, емфітевзису) можуть бути лише банки. Така норма покликана запобігти порушенням прав позичальників та їх обезземеленню, оскільки законодавством передбачається здійснення контролю за діяльністю банків у цій сфері. Однак деякі вчені критично

¹ Мальцев Д. О. Застава як спосіб забезпечення банківського кредиту за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. О., 2005. 20 с.

² Першин В. Г. Організаційно-правове забезпечення впровадження іпотечного кредитування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2005. 20 с.

³ Рев'юк Н. В. Іпотека як господарсько-правова конструкція залучення інвестицій в економіку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. 180 с.

⁴ Сидор В. Д. Правові засади застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2005. 20 с.

⁵ Ходико Ю. Є. Об'єкт іпотечного правовідношення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2011. 20 с.

⁶ Чанишева А. Р. Іпотечні цивільні правовідносини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 20 с.

⁷ Мальцев Д. О. Застава як спосіб забезпечення банківського кредиту за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. О., 2005. 20 с.

⁸ Харитонова Т. Є. Особливості передачі в іпотеку земельних ділянок та споруд, що на них знаходяться. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 37. С. 196.

оцінюють ефективність даного обмеження кола заставодержателів. Наприклад, Н. В. Рев'юк вважає, що таке обмеження невиправдано встановлює монополію банків на здійснення іпотечного кредитування¹; а Н. В. Грищук переконана, що аналізована норма не сприяє розвитку ринку іпотеки, суттєво зменшує можливості іпотекодавця щодо встановлення забезпечення зобов'язань своїм майном, створює монополію кредитних установ як іпотекодержателів на землю (предмет іпотеки) і тим самим ліквідує їх конкуренцію². На наш погляд, проблема, яку законодавець намагається вирішити шляхом обмеження кола заставодержателів, полягає не стільки в тому, які суб'єкти набуватимуть право на землі сільськогосподарського призначення у випадку стягнення об'єкта застави, скільки у тому, що ці суб'єкти будуть із нею робити після такого стягнення. Банкам та іншим фінансовим установам земля сільськогосподарського призначення цікава лише як об'єкт, що може бути вигідно проданий. На нашу думку, не настільки важливо нормативно обмежити коло кредиторів-заставодержателів, скільки необхідно унормувати порядок та умови відчуження ними одержаних сільськогосподарських земель.

Указане тісно пов'язане із необхідністю врахування специфіки земельних ділянок сільськогосподарського призначення, яка обумовлюється насамперед їхнім правовим режимом. Вимоги щодо цільового використання земельної ділянки сільськогосподарського призначення, дотримання сервітутних прав щодо неї тощо мають дотримуватися незалежно від існування земельно-іпотечних правовідносин. Указані особливості актуалізуються у випадку порушення кредитного зобов'язання та необхідності задоволення вимог кредитора за рахунок об'єкта іпотеки. Чинне законодавство містить вказівку на те, що таке задоволення здійснюється шляхом звернення стягнення на предмет іпотеки. Однак, як пише П. Ф. Кулинич, не всі зазначені законом способи звернення стягнення на предмет земельної іпотеки можна реалізувати. Це пов'язано з тим, що згідно із земельним законодавством України об'єктом земельних правовідносин є земельні ділянки, які мають різний правовий режим і, відповідно, різну цивільну оборотоздатність³.

Окрім того, специфіка земельної ділянки сільськогосподарського призначення як об'єкту, що дає плоди (урожай), теж відбивається на іпотечних правовідносинах. Як вказує Т. Є. Харитоновна, нерідко в іпотечний договір іпотекодержатель вносить додаткову умову про те, що всі плоди та доходи, отримані від предмета іпотеки, також підпадають під іпотеку. Такий підхід вченою не підтримується, оскільки плоди та доходи можуть стати додатковим джерелом прибутку іпотекодавця для погашення кредиту⁴.

¹ Рев'юк Н. В. Іпотека як господарсько-правова конструкція залучення інвестицій в економіку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. С. 93.

² Грищук Н. В. Правове регулювання іпотеки землі за законодавством України та ФРН: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 21 с.

³ Кулинич П. Ф. Іпотека крізь призму земельного законодавства. URL: https://land-ukraine.com/news/ipoteka_kriz_pryzmu_zemelnoho_zakonodavstva/ (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Харитоновна Т. Є. Особливості передачі в іпотеку земельних ділянок та споруд, що на них знаходяться. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 37. С. 197.

Необхідність врахування всіх правових особливостей відчуження земель сільськогосподарського призначення обумовлює потребу в додатковому законодавчому регулюванні процедури стягнення як складової правового механізму земельно-іпотечного кредитування сільського господарства. Деякі науковці вважають, що ці та інші питання мають регулюватися на рівні окремого спеціального закону («Про заставу (іпотеку) земельних ділянок»¹, «Про іпотеку землі»², «Про аграрну іпотеку»³). На нашу думку, тиражування земельно-правових законів без крайньої безумовної необхідності не лише неефективне, але й часто призводить до зворотних наслідків. За роки свого існування земельне законодавство розвинулося і модернізувалося, а закони України «Про заставу» та «Про іпотеку» утворюють достатнє базове правове регулювання іпотечних відносин. Тому, на наш погляд, наразі існує потреба поряд із розробкою Закону України «Про обіг земель сільськогосподарського призначення» працювати над супутнім відповідним доповненням існуючих законів «Про заставу» та «Про іпотеку» в частині спеціального правового регулювання земельно-іпотечних відносин в умовах функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення. З цього приводу цікавою є пропозиція В. Поліщука, який аргументує доцільність апробації механізму земельно-іпотечного кредитування в рамках пілотного проекту⁴, що дозволить мінімізувати можливі практичні проблеми в майбутньому. До речі, така ідея вже лунала в законодавстві⁵, однак не знайшла свого належного втілення.

Паралельно із цими нормотворчими заходами необхідно якомога швидше підготувати інституційно-правове забезпечення земельно-іпотечних відносин в Україні. На початку принципово важливо визначитися з тим, яка інституційна модель лягає в основу земельно-іпотечного законодавства України. Найбільш популярними варіантами є такі:

- а) *унітарна модель* – здійснення земельно-іпотечних операцій у сільському господарстві державною спеціалізованою фінансовою установою;
- б) *полісуб'єктна модель* – надання права здійснювати іпотечне кредитування аграріїв усім банкам, які відповідають встановленим вимогам (ліцензовані банки);
- в) *змішана модель* – паралельне функціонування як державного земельно-іпотечного агента, так і банків, що мають право здійснювати земельно-іпотечне кредитування.

¹ Сидор В. Д. Правові засади застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення в Україні. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2005. 20 с.

² Мартин О. М. Іпотечне кредитування як складова ринку сільськогосподарських земель в Україні. *Наукові записки. Серія «Економіка». Фінансова система України*. Частина 2 (Вип.10). С. 224.

³ Стойко О. Я. Становлення та розвиток системи іпотечного кредитування аграрного сектора України. *Вісник Житомирського національного агрокологічного університету*. 2013. № 1-2 (2). С. 278 – 290.

⁴ Поліщук В. Зарубіжний досвід організації інфраструктури земельної іпотеки для розвитку сільськогосподарського землекористування. *Землевпорядний вісник*. 2014. № 2. С. 16 – 19.

⁵ Про розроблення в окремих сільськогосподарських підприємствах Львівської та Черкаської областей пілотних проектів іпотечного кредитування під заставу земельних [...]: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 1999 року № 709-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-99-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

негативний. По-перше, за правильної організації цих відносин вони стають важливим постійнодіючим автономним механізмом кредитування сільського господарства. По-друге, земельно-іпотечні відносини несуть у собі потенційний ризик обезземелення вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників. Більшість можливих проблем можна уникнути за допомогою побудови прозорого максимально врівноваженого законодавства у сфері земельно-іпотечного кредитування. Однак цього недостатньо, тому що є потреба, з одного боку, стимулювати розвиток такого інституту, а з іншого – формувати ефективні агропротекційні механізми в цих відносинах. Додатковим аргументом необхідності надання державної підтримки слугує накопичений досвід: як вітчизняний (успіхи земельно-іпотечного кредитування в дореволюційній Україні), так і закордонний¹.

На нашу думку, державна підтримка земельно-іпотечного кредитування сільського господарства має проявлятися в кількох напрямках:

а) *вимоги до умов іпотечного договору*. Насамперед, у такому договорі мають знайти своє відображення положення, які враховують усі особливості сезонності сільськогосподарської діяльності позичальника. Окрім цього, невід'ємною частиною такого договору має бути розгорнутий перелік форс-мажорних обставин, які надають право боржнику вимагати пролонгування виконання основного зобов'язання та відстрочення таким чином стягнення заставленої земельної ділянки. У літературі зустрічається думка щодо необхідності передбачення обов'язкового цільового характеру земельно-іпотечного кредитування, тобто земельна ділянка сільськогосподарського призначення може передаватися в іпотеку лише у випадку кредитування потреб «ведення сільського господарства»² або ще більш вузько: «тільки для довгострокових цілей розвитку сільськогосподарського виробництва (проведення меліоративних і ґрунтозахисних робіт, реалізації інвестиційних проєктів, покупка сільськогосподарської техніки й ін.), а також для розвитку соціальної сфери, сільськогосподарської інфраструктури й облаштованості території»³. Ми вважаємо, що такі обмеження не забезпечать необхідного превентивного ефекту, на який вони спрямовані. Однак, як альтернативу, ми бачимо застосування усього комплексу агропротекційних норм, які будуть передбачені у сфері земельно-іпотечного кредитування, лише відносно тих договорів, які мають цільовий характер (для забезпечення кредитування потреб сільськогосподарської діяльності);

б) *здешевлення іпотечного кредитування*. Державна підтримка такого роду можлива трьома шляхами: а) надання пільгових іпотечних кредитів державною спеціалізованою земельно-іпотечною фінансовою установою, яка має бути утворена в Україні (Державним аграрним банком); б) надання кредитних субсидій позичальникам для оплати іпотечного кредитування; в) надання цільових дотацій банкам, які здійснюють земельно-іпотечні операції, для зменшення вартості таких кредитів (такий механізм діє, наприклад, у Великобританії, де сільськогосподарська іпотечна корпорація одержує цільові державні дотації для зниження

відсотків по іпотечних кредитах¹). На нашу думку, найбільш ефективним в умовах сучасної України буде поєднання першого і другого шляхів;

в) *викуп державною спеціалізованою земельно-іпотечною установою (Державним аграрним банком) непоплаченого боргу в заставодержателя*. Такий механізм підтримки, на наш погляд, теж потребує свого запровадження у зв'язку з необхідністю в певних випадках адресно підтримати деяких сільськогосподарських товаровиробників та «дати їм другий шанс» у вигляді реструктуризації повернення боргу. Однак використання правового механізму викупу має бути чітко обмежене сукупністю умов: а) ведення сільськогосподарської діяльності в особливо ризикових та важливих галузях (зокрема, у сфері органічного виробництва, садівництва, овочівництва, деяких видах тваринництва); б) реальна можливість виплати боргу за умови пролонгування дії зобов'язання та перегляду санкцій за порушення обов'язків за договором. Дотримання максимально чітких і однозначних умов такого викупу необхідне для зведення до мінімуму суб'єктивних і корупційних факторів під час прийняття рішень щодо державної підтримки.

Якщо земельно-іпотечне кредитування в сільському господарстві переважно перебуває ще у світі ідей, то використання *застави* іншого майна (окрім земель сільськогосподарського призначення) для забезпечення кредитних зобов'язань досить активно функціонує.

Під час аналізу правових особливостей застави як різновиду забезпечення у відносинах кредитування сільськогосподарських підприємств необхідно зупинитися на окремих проблемних питаннях. В умовах тривалого існування мораторію на відчуження земель сільськогосподарського призначення та відсутності налагодженого ринку таких земель, сільськогосподарське землекористування в Україні базується у правах користування (переважно оренди). Цей факт неможливо ігнорувати в контексті дослідження необхідності пошуку належного забезпечення кредитування аграріїв. Так, про потенціал розвитку застави орендних прав у сільському господарстві писали багато вчених², і аргументація такої позиції досить приваблива. Право оренди земельної ділянки сільськогосподарського призначення є майновим правом, яке може бути оцінене відповідно до Закону України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні»³ та відчужене – відповідно до положень ЗК України та Закону України «Про оренду землі»⁴.

Практика реалізації орендарями свого права щодо надання в заставу своїх майнових прав користування земельними ділянками сільськогосподарського

¹ Першин В. Г. Організаційно-правове забезпечення впровадження іпотечного кредитування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Ірпінь, 2005. 206 с.

² Малий В. Ю. Правове регулювання іпотеки землі в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 20 с.; Мартин О. М. Іпотечне кредитування як складова ринку сільськогосподарських земель в Україні. *Наукові записки. Серія «Економіка». Фінансова система України*. Частина 2 (Вип.10). С. 225; Поліщук В. Г. Модель інституційної основи земельно-іпотечного кредитування в Україні під заставу землеволодінь сільськогосподарських підприємств, сформованих переважно на правах оренди землі. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 3-4. С. 49 – 55; Прокопенко Ю. В., Юхно М. Т. Регулююча роль держави в розвитку іпотечного кредитування землі. *Проблеми економіки*. 2010. № 3. С. 19 – 22.

³ Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 47. Ст. 25.

⁴ Про оренду землі: *Закон України* від 06.10.1998 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46-47. Ст. 280.

¹ Григор'єва Х. А. Іпотека земель сільськогосподарського призначення у агропротекційному праві України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2. Ч. 2. С. 19 – 24.

² Ходико Ю. Є. Об'єкт іпотечного правовідношення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2011. 20 с.

³ Третяк А., Другак В., Вольська А. Концептуальні засади іпотечного кредитування під заставу земель сільськогосподарського призначення та їх землеустрою. *Економіст*. 2013. № 8. С. 33.

призначення вже поступово формується, однак все ж заставні операції із правами оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення стикаються із деякими проблемами. Яскравим прикладом зазначених проблем можна вказати наступну судову справу. Для забезпечення своїх кредитних зобов'язань сільськогосподарське підприємство ТОВ «ЛОТУРЕ-АГРО» уклало договір застави прав оренди земель сільськогосподарського призначення із ПАТ «БАНК Камбіо». Однак через деякий час цей банк здійснив відступлення права вимоги на користь підприємства ТОВ «Діамант-Агро». Останнє зареєструвало за собою права оренди земельних ділянок, права щодо яких були заставлені, незважаючи на низку юридичних перешкод: а) заставодержателем майнових земельних прав може бути лише банк, і тому здійснене відступлення прав вимоги порушує законодавство; б) набуття права оренди як об'єкта застави не відбувається автоматично – для цього необхідно здійснити процедуру стягнення (ч. 2 ст. 135 ЗК України встановлює, що звернення стягнення на земельні ділянки або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) здійснюється державним виконавцем, приватним виконавцем під час виконання рішень, що підлягають примусовому виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження»), а також лише у випадку порушення основного кредитного зобов'язання; в) у договорах оренди, які були укладені між власниками земельних ділянок та ТОВ «ЛОТУРЕ-АГРО», передбачалося, що право на оренду землі може виникати виключно за умови письмової згоди власників земельних ділянок, а такої згоди отримано не було. Ухвалою ВАС України¹ ці правовідносини були доведені до ладу, і порушені права власників та законного землекористувача були захищені. Однак наведений приклад із актуальної судової практики доводить, що законодавство у сфері застави прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення ще не повною мірою готове до повноцінного застосування, оскільки містить сприятливі умови для рейдерських захоплень земель, а тому нормативно-правова база потребує вдосконалення.

Одним із цікавих різновидів забезпечення виконання аграрно-кредитних зобов'язань виступає *гарантія*. Порядок надання державних гарантій регламентують БК України², закони про Державний бюджет на відповідний рік тощо – себто акти, які відносяться до бюджетного права. Однак при цьому, як вдало відмічається у літературі, відносини, які виникають між кредитором і сувереном як гарантом, за змістом подібні до відносин фінансової гарантії, врегульованої ЦК та ГК України, тобто не є виключно бюджетними відносинами³. За загальним правилом відповідно до ст. 560 ЦК України за гарантією банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого зобов'язання⁴. Однак, незважаючи на свою назву, державна гарантія не є гарантією у розумінні ЦК України, адже фінансовими

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 16 березня 2016 року у справі № К/800/521/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56548284> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572.

³ Загнітко О. П., Волинець О. К., Островська К. В. Державна гарантія забезпечення виконання зобов'язань. Вісник ІСПД НАН України. 2010. № 1. С. 60.

⁴ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

установами не є ані Кабінет Міністрів України, ані інші суб'єкти, уповноважені законом надавати гарантії від імені держави. Оскільки законом можуть бути передбачені інші види забезпечення виконання зобов'язань (ч. 2 ст. 546 ЦК), систематичне правозастосування вимагає визнати державну гарантію саме *іншим* видом забезпечення, а не видом цивільно-правової гарантії¹. Досліджуючи інститут державних гарантій на дисертаційному рівні, О. Р. Гофман сформулював визначення поняття державної гарантії як письмового, строкового, платного, грошового зобов'язання держави Україна щодо виконання гарантованого зобов'язання перед кредитором за умови прострочення його виконання боржником в порядку, встановленому законом та договором, що виникає на конкурсній основі, внаслідок прийняття відповідного акту Кабінету Міністрів України, в межах, за рахунок і за напрямками, визначеними законом про Державний бюджет України².

В аспекті державної підтримки сільського господарства найбільший інтерес викликають відносини гарантування державою виконання кредитних зобов'язань сільськогосподарських підприємств. Досвід надання такої підтримки в Україні досить суперечливий та вимагає більш детального аналізу.

На перших етапах формування ринкових відносин в Україні (в 1990-х роках) було нагромаджено переважно негативний досвід надання державних гарантій: «кредити під гарантії уряду були такою ж виразкою української економіки, як бартер, взаємозаліки та хронічна бюджетна заборгованість»³. У кінці 90-х років ХХ ст. набула поширення практика надання державних гарантій для забезпечення кредитних відносин великих сільськогосподарських підприємств із іноземними банками. Так, було видано цілу низку постанов Кабінету Міністрів України⁴, якими підтверджувалося гарантування державою повернення кредитів, наданих іноземними банками вітчизняним підприємствам під закупівлю іноземної сільськогосподарської техніки та/або організацію її спільного виробництва в Україні.

¹ Загнітко О. П., Волинець О. К., Островська К. В. Державна гарантія забезпечення виконання зобов'язань. Вісник ІСПД НАН України. 2010. № 1. С. 61.

² Гофман О. Р. Державна гарантія як засіб забезпечення виконання господарських зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. О., 2014. С. 5.

³ Шпак І. Кредити під державні гарантії: ящик Пандори знову відкрито. УНІАН. 2008. 9 серп. URL: <http://www.unian.ua/society/128854-krediti-pid-derjavni-garantiji-yaschik-pandori-znovu-vidkrito.html>. (дата звернення: 09.06.2019 року); Зимовець В. В. Ефективність предоставлення государственных гарантий предприятиям в Украине. *Фінанси України*. 2014. № 12. С. 56 – 68.

⁴ Про надання гарантії Кабінету Міністрів України щодо забезпечення погашення кредиту Німеччини, який залучається для фінансування закупівлі акціонерним сільськогосподарським, риболовецько-промисловим, торгово-підприємницьким товариством «Агрофірма «Славутич» зерно- і кормозбиральної техніки фірми «КЛІААС КГаА»: постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 1997 року № 648. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про надання гарантії Кабінету Міністрів України для забезпечення погашення кредиту Франції, що залучається для фінансування закупівлі спільним українсько-французьким підприємством «ДАКО»: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1997 року № 1169. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1169-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про надання гарантій Кабінету Міністрів України та Міністерства фінансів щодо забезпечення погашення кредитів США, які залучаються для фінансування закупівлі концерном «Укראгротехсервіс» тракторів та сільськогосподарських машин: постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 1997 року № 1464. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1464-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про надання гарантії Кабінету Міністрів України щодо забезпечення погашення кредиту ФРН, що залучається для фінансування проекту організації виробництва сільськогосподарських тракторів ХТЗ-17021 з двигунами німецької фірми «Дойц АГ» на ВАТ «Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе» та їх реалізації: постанова Кабінету Міністрів України 26 січня 1998 року № 78. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/78-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Проте надання державної гарантійної підтримки відбувалося в умовах практичної відсутності належного законодавства у цій сфері. Це призвело до того, що державні витрати на виконання своїх гарантійних зобов'язань набули загрозливо значних розмірів. Уже традиційно постфактум, тобто після виявлення певних проблем, нормотворець намагався виправити законодавчі прогалини з метою врегулювання таких відносин. Це проявилось в низці нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення повернення вже утворених боргів державі та запобігання їх появи в майбутньому¹. Зокрема, з метою врегулювання умов повернення боргів для деяких позичальників було передбачено проведення реструктуризації заборгованості². Використовувалися і більш жорсткі методи впливу. Наприклад, відносно тих боржників, які на встановлену дату внесли менше 40% від необхідної плати, застосовувалося вилучення наданої їм сільськогосподарської техніки компанії «Кейс Корпорейшн», закупленої за кошти іноземних кредитів, залучених під державні гарантії, з наступним її переданням користувачам, які мають досвід використання цієї техніки, за умови відсутності заборгованості з розрахунків за неї та можливості забезпечення ними виконання своїх зобов'язань заставою ліквідного майна³.

Для характеристики тогочасної державної підтримки сільського господарства шляхом гарантійної підтримки дуже показовою є постанова Кабінету Міністрів України «Про стан відшкодування в 2000 році витрат державного бюджету на виконання державою гарантійних та кредитних зобов'язань за іноземними кредитами» від 18 травня 2001 року № 544. У цьому нормативно-правовому акті зазначено, що на 1 січня 2001 року прострочена заборгованість перед державним бюджетом, яка виникла внаслідок невиконання суб'єктами господарської діяльності зобов'язань за іноземними кредитами, становила 987 млн. доларів США. При цьому заборгованість за кредитами, спрямованими на задоволення потреб АПК, становила 419 млн. доларів США (42 % від загального боргу)⁴.

¹ Про впорядкування залучення і використання іноземних кредитів, повернення яких гарантується Кабінетом Міністрів України, вдосконалення системи залучення зовнішніх фінансових ресурсів та обслуговування зовнішнього державного боргу: постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1997 року № 414. Офіційний вісник України. 1997. № 19. Стор. 32; Про Порядок реструктуризації простроченої заборгованості перед державним бюджетом за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: наказ Міністерства фінансів України від 15 червня 1999 року № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0507-99/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про заходи щодо підвищення ефективності використання закупленої під гарантії Кабінету Міністрів України сільськогосподарської техніки та порядок розрахунків за неї: постанова Кабінету Міністрів України від 22 січня 1999 року № 76. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-99-%D0%BF/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про затвердження графіків повернення протягом 2000 року іноземних кредитів, залучених державою або під державні гарантії, та відшкодування підприємствами-боржниками витрат державного бюджету, зумовлених виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань держави за іноземними кредитами: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2000 року № 307-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2000-%D1%80/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про укладення угод про реструктуризацію простроченої станом на 1 січня 2003 р. заборгованості юридичних осіб за кредитами, залученими державою або під державні гарантії, та бюджетними позичками: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 року № 1070. Урядовий кур'єр. 2003. № 139.

³ Про забезпечення погашення та обслуговування іноземних кредитів, залучених під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки компанії «Кейс Корпорейшн», у 2000 і наступних роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2000 року № 322-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-2000-%D1%80/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про стан відшкодування в 2000 році витрат державного бюджету на виконання державою гарантійних та кредитних зобов'язань за іноземними кредитами: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2001 року № 544. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544-2001-%D0%BF/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Кабінет Міністрів України для повернення боргів використовував різні шляхи, і навіть уповноважував різних осіб здійснювати всі необхідні дії для повернення боргів. Серед таких уповноважених, зокрема, була зазначена НАК «Укragролі-зінг». Повернуті кошти спрямовувалися на придбання сільськогосподарської техніки. Ці відносини регулювалися розпорядженнями та щорічними постановами Кабінету Міністрів України протягом 2001-2004 років¹. Згодом було апробовано ідею продажу прав вимоги за боргами, які прострочені більше ніж на три роки за кредитами, залученими під державні гарантії².

Як варіант реструктуризації заборгованості, який враховував аграрну специфіку відносин, можна розглядати практику зарахування вартості поставленої сільськогосподарської продукції в рахунок погашення простроченої заборгованості за державними гарантіями³.

Загалом, проблеми, які виникли із наданням державної гарантійної підтримки, на наш погляд, обумовлені відсутністю ефективного та дієвого законодавства. Здійснення гарантійної підтримки без належної нормативно-правової основи породило необхідність протягом тривалого часу ліквідувати якомога швидше значні суми заборгованостей та знімати навантаження з державного бюджету. Про серйозність ситуації, яка склалася на початку 2000-х щодо державної гарантійної підтримки, говорять, зокрема, утворення тимчасової слідчої комісії для з'ясування причин утворення заборгованості⁴, а також спеціальної робочої групи з питань погашення простроченої заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії⁵. Наразі відносини щодо надання держав-

¹ Про додаткові заходи щодо погашення простроченої заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 року № 546-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D1%80/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратило чинність); Про заходи щодо забезпечення надходження коштів у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва, інших засобів для потреб сільського господарства: постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2002 року № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2002-%D0%BF/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність); Про порядок зарахування коштів до державного бюджету у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії і наданими для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2003 року № 414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/414-2003-%D0%BF/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність); Про затвердження Порядку зарахування у 2004 році коштів, що надійдуть до державного бюджету у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії і наданими для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва, переданої сільгосптоваровиробникам та іншим суб'єктам господарювання: постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 2004 року № 362. Офіційний вісник України. 2004. № 12. Стор. 119. Ст. 735.

² Про затвердження Порядку продажу прав вимоги погашення простроченої понад три роки заборгованості перед державою за кредитами, залученими державою або під державні гарантії, бюджетними позичками та фінансовою допомогою, наданою на поворотній основі: постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 року № 315. Офіційний вісник України. 2006. № 11. Стор. 186. Ст. 741.

³ Про затвердження Порядку зарахування вартості поставленої сільськогосподарської продукції в рахунок погашення простроченої заборгованості перед державою за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2003 року № 735. Офіційний вісник України. 2003. № 21. Стор. 422. Ст. 946.

⁴ Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для з'ясування причин утворення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: постанова Верховної Ради України від 20.02.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 164.

⁵ Про робочу групу з питань погашення простроченої заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 травня 2005 року № 156-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-2005-%D1%80/sp:main100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратило чинність)

них гарантій за кредитними зобов'язаннями вже врегульовані більш досконало¹, однак все ж неспеціалізовано.

Той факт, що підприємства АПК виявилися найбільшими боржниками перед державою, зумовлений неврахуванням аграрної специфіки під час нормативно-правового та договірної забезпечення кредитних відносин. На наш погляд, можливості державної гарантійної підтримки сільськогосподарських підприємств хоча і досить значні, однак дещо дискредитовані невмілим та неефективним використанням таких можливостей в умовах відсутності спеціального законодавства. Існує потреба в запровадженні в агропротекційне законодавство спеціальних норм щодо порядку надання державної гарантійної підтримки для забезпечення стабільного розвитку кредитування сільського господарства. Насправді, за умов правильної організації такої підтримки, вона є вигідною і для аграріїв, і для держави. Перш за все, сільськогосподарським підприємствам вигідно мати у ролі гаранта державу, оскільки це підвищує шанси на кредит. У той же час гарантійні відносини для держави не є обтяжливими за умов контролю над обсягами гарантованих зобов'язань і належної оцінки ступеня їх ризиковості.

Відповідно до ст. 17 БК України державні (місцеві) гарантії надаються на умовах платності, строковості, а також забезпечення виконання зобов'язань у спосіб, передбачений законом². Отже, особливістю державної гарантійної підтримки є її платність. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо залучення державою або під державні гарантії іноземних кредитів і надання державних гарантій» від 11 липня 2001 року № 787 встановлювався розмір плати за надання державної гарантії в розмірі 1% річних суми наданої гарантії³, а постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку встановлення розміру плати за надання кредитів (позик), залучених державою, або державних гарантій» від 17 березня 2011 року № 256 передбачено не фіксований розмір плати, а запропоновано три альтернативні методи розрахунку⁴. У зв'язку зі стимулюючим характером державної гарантії як засобу впливу на економіку О. Р. Гофман слушно пропонує встановити винагороду за виконання гарантійних зобов'язань (розмір такої винагороди не повинен перевищувати 0,5% річних від суми непогашеного перед державою гарантованого зобов'язання) з моменту виконання гарантій Урядом (замість передбаченої на сьогодні плати за надання державної гарантії з моменту її надання)⁵.

Отже, застосування правового механізму гарантії в ролі забезпечення виконання аграрно-кредитних зобов'язань має значний, але не реалізований повною

мірою агропротекційний потенціал. Ми переконані, що розвиток цих відносин більшою мірою лежить у площині інституційного забезпечення кредитної підтримки сільського господарства. Зарубіжний досвід демонструє цікаві організаційно-правові форми надання гарантійної підтримки. Наприклад, у Нідерландах велике значення для розвитку кредитних відносин в аграрному секторі економіки країни відіграє Гарантійний фонд, створений Міністерством сільського господарства, який дає змогу фермерам, що ефективно працюють, одержати додаткове забезпечення одержаних кредитів у вигляді державних гарантій їх своєчасного повернення. Кошти даного фонду використовуються також для часткового повернення кредитів із метою заохотити фермерів розширювати господарство та реалізовувати інші господарські плани. Аналогічні Гарантійні фонди створені й у багатьох інших країнах – США, Німеччині, Угорщині, Франції, Канаді, Румунії, Болгарії, Польщі, Словаччині, Чехії, країнах Прибалтики та інших державах¹. Наприклад, угорський Сільський кредитний гарантійний фонд, створений у 1991 році, на думку експертів, є найбільш успішним та ефективним серед подібних фінансових структур Європи. Фонд забезпечує гарантіями переважно малі та середні підприємства для отримання середньострокових та довгострокових кредитів тільки через банківські установи, які є членами фонду. Банкам вигідно співпрацювати з фондом через те, що вони можуть пропонувати додаткові послуги своїм клієнтам, зменшувати ризики кредитних операцій через покриття Фондом за короткий період половину витрат за кредитом, які можуть за інших обставин стягуватися через інші стандартні процедури погашення заборгованості роками². Такий варіант заслуговує додаткового осмислення з метою пристосування до умов вітчизняних реалій.

Науковці, аналізуючи агропротекційний потенціал гарантійних фондів, указують на те, що такі фонди можуть бути ефективними як на державному, так і на регіональному рівнях, адже суттєво активізують кредитування сільського господарства³. Учені пропонують надавати державні гарантії за агрокредитними зобов'язаннями за умови, що в якості забезпечення виконання гарантійного зобов'язання принципал (боржник) запропонує свою земельну ділянку. Додатковим позитивним аспектом від такого кроку зазначається одержання державою реального важелю контролю ринку земельних ресурсів⁴.

У Білорусі широке використання державних гарантій як різновиду забезпечення агрокредитування свого часу навіть викликало проблему: банки почали

¹ Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572; Про затвердження Положення про управління ризиками, пов'язаними з наданням державних гарантій, та розподіл таких ризиків між державою, кредиторами і позичальниками: постанова Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2011 року № 131. Урядовий кур'єр. 2011. № 52.

² Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572.

³ Про заходи щодо залучення державою або під державні гарантії іноземних кредитів і надання державних гарантій: постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 року № 787. Офіційний вісник України. 2001. № 28. Стр. 41. Ст. 1249.

⁴ Про затвердження Порядку встановлення розміру плати за надання кредитів (позик), залучених державою, або державних гарантій: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 року № 256. Урядовий кур'єр. 2011. № 57.

⁵ Гофман О. Р. Державна гарантія як засіб забезпечення виконання господарських зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. О., 2014. С. 5.

¹ Дем'яненко М. Я., Алексійчук В. М., Гудзь О. Є., Сомик А. В. Іпотечне кредитування в аграрному секторі економіки України: монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2005. С. 44; Гринчук С. В. Зарубіжний досвід функціонування системи земельно-іпотечного кредитування та можливість його застосування в Україні. *Ефективна економіка*. 2013. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2041> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Бейкун А. Л. Дискусійна передумова пошуку нових правових «алгоритмів» розв'язання питання цивільно-правового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин*: теоретико-методологічні й прикладні аспекти: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Харків, 2014. С. 84.

³ Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.; Шкарупа Е. А. Финансовый механизм государственной поддержки развития сельского хозяйства: монография. Волгоград: Волгоградское науч. изд-во, 2010. С. 68.

⁴ Крастелев Р. Н. Направления развития государственной поддержки сельского хозяйства. *Вестник Евразийской академии административных наук*. 2011. № 3 (16). С. 171 – 180.

відмовляти в наданні кредиту в разі відсутності гарантування уряду, незважаючи на наявність інших реальних шляхів забезпечення¹.

Ми вважаємо, що надання державних гарантій виконання агрокредитних зобов'язань має одержати спеціалізоване нормативно-правове регулювання та інституційно-правове забезпечення, про що йтиметься нижче.

Якщо аналізувати третій напрям кредитної підтримки, а саме: **інституційно-правове забезпечення** кредитування сільського господарства, то слід відзначити, що такий напрям є, мабуть, найбільш багатоаспектним і складним у реалізації. Для налагодження стабільного та доступного кредитування сільського господарства вкрай важливою є диверсифікація джерел кредитування. Саме тому в аграріїв має бути реальна можливість залучати державні, комунальні та приватні кошти шляхом отримання кредитів від: а) спеціального державного кредитного агента; б) органів місцевого самоврядування; в) комерційних банків; г) кредитних кооперативів; д) інших джерел, не заборонених законом.

Найбільше питань та науково-практичних дискусій викликає утворення державного спеціального кредитного агента, який би забезпечував пільгове кредитування сільського господарства. Такий досвід у світі вже активно напрацьовано, оскільки необхідність створення державного кредитора із спеціальним правовим статусом повністю відповідає потребам практики. Наприклад, В. П. Жушман писав про доцільність утворення Фонду кредитної підтримки аграрних товаровиробників, використання коштів якого має здійснюватися на конкурсних засадах для закриття до 50-відсоткової різниці між платою за кредит, установленою комерційними ставками, й обліковою ставкою НБУ України². Проте ми бачимо функції державного кредитного агента значно ширше, а його правовий статус більш складним.

Спершу слід визнати, що утворення такого спеціального суб'єкта аграрно-кредитних відносин потребує значної підготовчої роботи та детального опрацювання концептуальних правових засад його діяльності. Для врегулювання цих питань необхідно прийняти спеціальний закон, сфера застосування якого охоплювала би широке коло питань функціонування даного банку та реалізації ним механізмів державної кредитної підтримки. При цьому ми переконані, що даний спеціальний суб'єкт має бути саме банком із усіма притаманними йому правовими рисами (а не державним органом, установою чи організацією). Саме тому він має бути органічно вписаний у банківську систему та її законодавче забезпечення.

Ми бачимо такий банк лише державним, а перелік покладених на нього завдань досить широким: земельно-іпотечне кредитування; кредитування на пільгових умовах; надання гарантій для забезпечення виконання кредитних зобов'язань сільськогосподарських підприємств перед іншими кредиторами; викуп прострочених боргів за земельно-іпотечними правовідносинами відповідно до вимог законодавства; участь у ринку земель сільськогосподарського призначення тощо.

¹ Михнюк А. И. Особенности правового обеспечения кредитования сельскохозяйственных производителей в Республике Беларусь. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд.науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 505.

² Жушман В. П. Підтримка вітчизняного аграрного товаровиробника – найважливіший напрямок подолання економічної й соціальної кризи: правові аспекти. *Проблеми законності*. 2010. № 108. С. 111 – 112.

Оскільки сфера діяльності такого банку не обмежується лише операціями із земельними ділянками або іпотекою, традиційні назви, які лунають у законопроектній роботі та науковій літературі (Державний земельний банк, Державний земельно-іпотечний банк, Державний іпотечний банк тощо), не відповідатимуть змісту його діяльності. У зв'язку з цим ми вважаємо, що найбільш вдалим рішенням було би створення Державного аграрного банку України. При цьому ми повністю підтримуємо тезу, висловлену В. М. Кульневим, який переконаний, що банк такого роду має функціонувати не за принципом максимального прибутку, його головною метою все ж має бути фінансування проектів, які забезпечуватимуть довгостроковий розвиток сільського господарства (проведення меліорації земель, створення перспективних племінних та насінневих господарств тощо)¹. Тобто виконання агропротекційної функції Державного аграрного банку має бути пріоритетним у порівнянні із виконанням комерційної функції. При цьому всі отримані в якості прибутку кошти мають обов'язково інвестуватись у власну діяльність банку, а не зараховуватися до бюджету.

Схожа позиція висловлювалася П. Ю. Шведенком, який обґрунтовує необхідність створення спеціалізованого Аграрного банку та підпорядкованих йому кредитних установ. На думку дослідника, цей банк має користуватися виключним правом банківського обслуговування сільськогосподарських товаровиробників, а також через нього повинно здійснюватися інвестування державою аграрного сектору економіки, у т. ч. й надання кредитних субсидій суб'єктам господарювання². На нашу думку, не можна надавати виключне право банківського обслуговування сільськогосподарських товаровиробників жодному суб'єкту, адже це перетворюється з підтримки в жорсткий примус. Ми переконані в тому, що державна підтримка кредитування має бути спрямована саме на розширення можливостей залучати кредитні ресурси сільськогосподарськими підприємствами, а не на обмеження їхніх прав щодо вибору контрагентів та свободи укладення договорів.

Окремо варто підкреслити, що відстоювання думки щодо недоцільності утворення спеціального державного кредитного агента із посиленням на досвід країн, в яких не створено спеціальних аграрних банків, але сільське господарство яких розвинене на високому рівні, не витримує жодної критики. Наприклад, у Великобританії, де не існує спеціалізованого аграрного банку, через комерційні банки проходять різні державні субсидії, що в переважній більшості випадків робить кредит пільговим. У Франції механізм пільгового кредитування побудований із застосуванням принципу боніфікації – різновидом державного здешевлення кредитів³. Тобто навіть за відсутності державного аграрного банку державна підтримка кредитування сільського господарства в таких країнах все одно активно здійснюється.

¹ Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

² Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. С. 15.

³ Кучин С. А. Мировой опыт финансовой поддержки аграрного сектора экономики и возможность его адаптации в России. *Управление экономическими системами*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/mirovoy-opyt-finansovoy-podderzhki-agrarnogo-sektora-ekonomiki-i-vozmozhnost-ego-adaptatsii-v-rossii> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Для України ж особливо важливо досягти централізації фінансових коштів для сталого розвитку сільського господарства, саме тому утворення спеціалізованого банку є принципово важливим. У цьому аспекті особливо цікавим та актуальним є довід Китаю та більш як 30 інших країн світу, які апробували утворення банків розвитку. Як свідчить світова практика, банк розвитку – це специфічна фінансово-кредитна організація, яка представляє собою дещо середнє між установою із бюджетним фінансуванням та комерційним банком, тобто кошти виділяються державою, але надаються на умовах платності та поворотності¹. Використання концепції та практичного досвіду функціонування банків розвитку, на наш погляд, буде корисним під час підготовки законодавчих засад утворення та діяльності Державного аграрного банку України.

Відповідно до чинного законодавства кредитування сільськогосподарських товаровиробників від імені держави здійснюють Аграрний фонд та Український державний фонд підтримки фермерських господарств. Правове положення цих суб'єктів обумовлене, насамперед, їхньою організаційно-правовою формою державної установи. Це суттєво обмежує їх права та агропротекційні можливості, оскільки ставить у пряму залежність від наявності та обсягу бюджетного фінансування агропротекційної діяльності. При цьому Аграрний фонд і Укрдержфонд здійснюють не загальну державну кредитну підтримку, а реалізують спеціальну державну підтримку: Аграрний фонд – галузеву (відповідно до правового механізму державних заставних закупівель зерна), а Укрдержфонд – суб'єктну (кредитування лише фермерських господарств). Саме тому правові питання агропротекційної діяльності цих суб'єктів будуть розглянуті нижче у відповідних підрозділах.

Наразі кредитування сільськогосподарських підприємств можуть здійснювати всі банки, однак вони не поспішають цим правом користуватися. У літературі зустрічається думка про необхідність зобов'язати комерційні банки надавати пільгові кредити для сільського господарства². На наш погляд, такі заходи не матимуть очікуваного ефекту, тому що примусом таку специфічну проблему не вирішити. Комерційні фінансові установи мають одержати правові стимули для активізації кредитування сільського господарства. У цьому аспекті більш доречною виглядає пропозиція щодо зменшення оподаткування прибутків банківських установ від кредитування АПК на 15-20% при наданні кредиту під відсоткову ставку НБУ³.

Якщо правові аспекти кредитування сільського господарства комерційними банками потребують удосконалення, то регулювання кооперативного кредитування потребує усунення законодавчих прогалин у цій сфері. Як пише В. В. Гончаренко, в інших країнах проблема кредитування сільськогосподарського

виробництва вирішувалась завдяки активній позиції держави щодо підтримки кооперативних форм фінансової самопомогі селян, які з часом перетворились у потужні системи кооперативних банків, що належать сільгоспвиробникам і управляються ними¹.

Необхідно відзначити, що кредитна кооперація в Україні представлена в основному кредитними спілками, діяльність яких регулюється спеціальним Законом України «Про кредитні спілки». Відповідно до цього Закону кредитна спілка – це неприбуткова організація, заснована фізичними особами, професійними спілками, їх об'єднаннями на кооперативних засадах із метою задоволення потреб її членів у взаємному кредитуванні та наданні фінансових послуг за рахунок об'єднаних грошових внесків членів кредитної спілки. При цьому кредитна спілка визнається фінансовою установою, що може надавати фінансові послуги². З аграрно-правових позицій питання функціонування в Україні кредитної кооперації дослідив В. М. Масін, який дійшов висновку про принципові відмінності кредитної спілки і кредитного кооперативу (як за суб'єктним складом, так і за економічною природою кредиту, який надається ними своїм членам). Зазначене свідчить про необхідність розвитку та сталого функціонування кредитних кооперативів, зокрема у формі сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, паралельно з кредитними спілками на всіх рівнях системи кредитної кооперації в Україні³. У зв'язку із зазначеним цікавим є запропоноване авторське визначення кредитного кооперативу у формі сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, як неприбуткової юридичної особи, створеної шляхом добровільного об'єднання фізичних та/або юридичних осіб (сільськогосподарських товаровиробників), для надання фінансових послуг виключно членам кооперативу з метою захисту їх майнових прав та інтересів і задоволення інших потреб⁴. Ми повністю підтримуємо В. М. Масіна в тому, що кредитна спілка як організаційно-правова форма кооперації не задовольняє потреб сільськогосподарських підприємств у кредитуванні. Проте, на наш погляд, оптимальне вирішення цієї ситуації полягає в доповненні кооперативного законодавства відсутньою ланкою – Законом України «Про кредитну кооперацію». Ми вважаємо, що утворення кредитних кооперативів у організаційно-правовій формі СОК було би, можливо, простим практичним рішенням, однак такий крок не сприяє перспективі побудови стрункого кооперативного законодавства України. Слід не забувати, що кредитна кооперація має свої специфічні особливості, які обумовлюються характером послуг, які вона здійснює. Ці та інші нюанси мають одержати нормативне регулювання на рівні спеціального закону, в якому мають знайти відображення чіткі правові засади функціонування різних видів кредитної кооперації (кредитні спілки, агрокредитні кооперативи

¹ Савинский С. П., Смахтин Д. А. Банки развития Китая. *Деньги и кредит*. 2007. № 5. С. 63 – 68.

² Шведенко П. Ю. Кредитування аграрних товаровиробників – важливий засіб забезпечення продовольчої безпеки України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 166; Артеменко Л. В. Правовий механізм державної підтримки аграріїв. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Ч. 1. С. 102.

³ Шведенко П. Ю. Кредитування аграрних товаровиробників – важливий засіб забезпечення продовольчої безпеки України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 166.

¹ Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: автореф. дис. ... докт. екон. наук: 08.05.01. Київ, 2002. С. 2.

² Про кредитні спілки: Закон України від 20.12.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 15. Ст. 101.

³ Масін В. М. Проблеми правового забезпечення розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 20 с.

⁴ Масін В. М. Проблеми правового забезпечення розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 20 с.

тощо). Утворення сприятливої зрозумілої нормативно-правової основи кредитного кооперування в сільському господарстві дасть змогу сільськогосподарським підприємствам самостійно акумулювати кошти та здійснювати інвестиційні кредитні операції на некомерційних засадах, а отже – залучати дешеве фінансування. Саме в розробці та прийнятті відсутнього наразі законодавства ми бачимо головний напрям державного сприяння, принаймні на початковому етапі становлення кредитної кооперації в сільському господарстві.

Оскільки потреба в кредитуванні аграрного сектора економіки на особливих умовах не викликає сумнівів, існує необхідність у широкій палітрі можливих засобів та варіантів такого кредитування з метою задоволення потреб різних суб'єктів аграрного бізнесу. Саме в розробці таких **альтернативних правових механізмів кредитування сільського господарства** полягає четвертий напрям державної підтримки. Законодавець запропонував новий для вітчизняної правової системи механізм кредитування сільського господарства, що направлений насамперед на використання малими та середніми товаровиробниками¹. Так, відповідно до ст. 1 Закону України «Про аграрні розписки» аграрна розписка – це товаророзпорядчий документ, що фіксує безумовне зобов'язання боржника, яке забезпечується заставою, здійснити поставку сільськогосподарської продукції або сплатити грошові кошти на визначених в аграрній розписці умовах². Глибокі дослідження правової природи такого правочину ще попереду, однак на сучасному етапі відношення до аграрних розписок в науковій літературі неоднозначне. Поряд із оптимістичними поглядами виказується стримана критика та навіть відверте засудження. Так, М. В. Гребенюк вважає аграрні розписки «реальною фінансовою підтримкою вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників», а також засобом активізації розвитку профільюючих галузей сільського господарства та гарантування продовольчої безпеки держави³. На противагу йому В. Ф. Жаренко виказує думку про те, що «закон запрацює недостатньо ефективно у зв'язку з серйозним підняттям ним у порівнянні із іншими нормами цивільного та господарського права ... відповідальності сільськогосподарського товаровиробника за зобов'язаннями»⁴. Натомість С. Ф. Домбровський і Л. С. Тарасенко прямо вважають Закон України «Про аграрні розписки» недосконалим та однобічним, у зв'язку з чим характеризують його як загрозливий для сільськогосподарських товаровиробників⁵. Однак, незважаючи на окреслений плюралізм наукових поглядів на правове регулювання аграрних розписок, цей Закон прийнятий та є чинним, більше того – його реалізація набирає обертів. Для нашого дослідження запровадження аграрних розписок цікаве також у тому контексті, що дозволить сільськогосподарським

підприємствам бути менш залежними від державного фінансування та покращити процес довгострокового планування їхньої господарської діяльності¹.

Відомо, що інститут аграрних розписок був запозичений із латино-американських країн – Бразилії та Аргентини. Про дієвість такого правового механізму у справі налагодження кредитування сільського господарства красномовно говорить той факт, що за більш ніж двадцятирічний досвід існування аграрних розписок у Бразилії ця країна з непоказного пересічного «середняка» – імпортера сільськогосподарської продукції перетворилася на одного із лідерів галузі².

Відповідно до законодавчих положень аграрна розписка може бути товарною та фінансовою. У першому випадку кредитор надає кошти сільськогосподарському товаровиробнику та очікує від нього поставку узгодженої сільськогосподарської продукції, якість, кількість, місце та строк поставки якої визначені аграрною розпискою. У другому випадку кредитор, надаючи кошти боржнику, очікує повернення грошової суми, розмір якої визначається за погодженою боржником і кредитором формулою з урахуванням цін на сільськогосподарську продукцію у визначеній кількості та якості. Отже, за аграрною розпискою виконання кредитних зобов'язань невід'ємно пов'язане із сільськогосподарським виробництвом та враховує його специфіку.

Якщо аналізувати агропротекційну складову правового механізму аграрних розписок, слід визнати, що вона є досить обмеженою. Це перш за все проявляється в непропорційності правового положення боржника та кредитора, оскільки кількість та якість правових засобів охорони й захисту прав кредитора значно вища, ніж боржника. Науковці, аналізуючи правовий механізм аграрної розписки, зазначають, що аграрна розписка є вкрай привабливою для кредитора, максимально сприяє останньому в реалізації його прав, зберігає всі наявні забезпечення до повного виконання зобов'язань із боку агровиробника³. Справді, серед найбільш суттєвих правових положень, що зміцнюють правовий статус кредитора, можна вказати, наприклад, такі: а) право застави на майбутній урожай; б) широкий перелік прав кредитора щодо вибору способу задоволення своїх вимог; в) право застави на майбутній урожай у разі недостатності зібраного врожаю для повного погашення боргу; г) право здійснювати моніторинг майбутнього врожаю, що є предметом застави г) право скласти акт про порушення технології виробництва та вимагати від боржника усунути таке порушення у визначений у такому акті строк, право з метою порятунку майбутнього врожаю самостійно або із залученням третіх осіб доростити майбутній урожай із дотриманням відповідних технологічних процесів; д) аграрні розписки діють до повного їх виконання; е) наявність аграрної розписки без відмітки про її виконання є достатнім підтвердженням безспірності вимог кредитора за аграрною розпискою; є) у разі відсутності в натурі предмета

¹ Григор'єва Х. А. Сільськогосподарські переробні кооперативи як суб'єкти аграрних розписок: правові питання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 212 – 215.

² Про аграрні розписки : Закон України від 06 листопада 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 50. Ст. 695.

³ Гребенюк М. Запровадження правового механізму аграрних розписок – запорука створення надійної системи продовольчого забезпечення в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 56 – 60.

⁴ Жаренко В. Ф. Застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 82 – 87.

⁵ Домбровський С. Ф., Тарасенко Л. В. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 315-324.

¹ Калетнік Г. М., Пчелянська Г. О., Терещук С. М. Аграрна розписка як альтернативний варіант фінансового забезпечення аграрного виробництва. *Збірник наукових праць ВНАУ Серія «Економічні науки»*. 2012. № 4 (70). Т. 2. С. 74 – 79.

² Лаврінченко І. А., Панченко І. М. Аграрна розписка та вексель: форми кредитування агробізнесу. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 289.

³ Лаврінченко І. А., Панченко І. М. Аграрна розписка та вексель: форми кредитування агробізнесу. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 291.

застави кредитор має право на задоволення своїх вимог за рахунок іншого майна боржника; ж) у разі відчуження боржником за аграрною розпискою майна, що є предметом застави за аграрною розпискою, будь-якій третій особі до виконання зобов'язань за аграрною розпискою, кредитор має право задовольнити свої вимоги за рахунок такого чи іншого майна такої третьої особи, після чого в неї виникає право регресної вимоги до боржника за аграрною розпискою. Як помітно із вказаного переліку, права та інтереси кредитора за аграрною розпискою захищені законом досить надійно.

Якщо аналізувати в такому ж руслі правові норми, покликані забезпечувати права боржника – сільськогосподарського товаровиробника, то у першу чергу впадає в очі їх обмежена кількість. Так, нормою, яка має агропротекційне значення, є положення ч. 6 ст. 7 Закону України «Про аграрні розписки», в якій регламентуються відносини за аграрною розпискою в разі загибелі посівів, майбутній врожай із яких є предметом застави за аграрною розпискою. У такому випадку боржник зобов'язаний за погодженням із кредитором замінити предмет застави іншим аналогічним або рівноцінним майном. Якщо ж боржник не досягне згоди з кредитором про інший предмет застави в разі загибелі посівів, майбутній врожай із яких є предметом застави за аграрною розпискою, предметом застави стає майбутній врожай сільськогосподарської продукції, що вирощується на земельній ділянці, на якій розміщувалися загиблі посіви. Тобто у ситуації, коли стався неврожай, законодавець передає головну роль сільськогосподарському товаровиробнику: адже саме він обирає та пропонує кредиторі інше своє майно для задоволення його вимог, а у випадку відмови кредитора діє імперативне правило щодо перенесення зобов'язання боржника на наступний рік. Це правило в інтересах сільськогосподарського товаровиробника, оскільки не дає права негайного стягнення будь-якого іншого майна для задоволення вимог кредитора, і фактично є чимось на кшталт «другого шансу».

Ще одне законодавче положення, що захищає права боржника, полягає у притягненні до відповідальності кредитора, який порушив обов'язок повернути аграрну розписку після отримання виконання зобов'язання за нею в повному обсязі. Ці норми мають на меті підвищення дисципліни та вдосконалення етики аграрних відносин, а також виконують превентивну функцію: адже повернення аграрної розписки дає можливість боржнику відмітити її виконання в реєстрі аграрних розписок, а значить безпосередньо впливає на зняття застави з сільськогосподарської продукції та має значення для одержання наступних кредитних фінансувань.

Слід вказати на те, що аграрна розписка має багато спільного з векселем як більш поширеною формою кредитування сільського господарства. Однозначно можна стверджувати, що вексельна форма кредитування агробізнесу неможлива у формі первісного надання грошей (вексель опосередковує зобов'язання з поставки товарів, виконання робіт, надання послуг), саме тому в цьому аспекті аграрна розписка має суттєві переваги над таким уже доволі сталим механізмом залучення ресурсів¹.

¹ Лаврінченко І. А., Панченко І. М. Аграрна розписка та вексель: форми кредитування агробізнесу. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 293.

Усі проаналізовані нами напрями державної кредитної підтримки демонструють спільну проблему: відсутність або недосконалість спеціального законодавства. Це негативно впливає на розвиток вітчизняного сільського господарства, адже, як вдало зазначають учені, кредитна форма стимулювання сільськогосподарських товаровиробників є найефективнішою як для держави, що не може повністю задовольнити всі потреби аграріїв за власний кошт, так і для окремого виробника, який, отримавши кредитні кошти, буде більш ефективно їх використовувати, адже кредит – це зобов'язання боржника, що реалізується на засадах відплатності¹.

За результатами нашого дослідження можна зробити кілька висновків щодо стану державної підтримки агрокредитування. По-перше, пільгове кредитування для широкого кола сільськогосподарських підприємств не передбачене. По-друге, можливості забезпечення виконання кредитних зобов'язань суттєво обмежені через блокування іпотеки земель сільськогосподарського призначення; законодавство щодо інших різновидів забезпечення зобов'язань не містить спеціалізованих агропротекційних норм. По-третє, інституційне забезпечення агрокредитування обмежене лише колом комерційних суб'єктів (переважно банками). Ні державне, ні кооперативне кредитування не налагоджені у зв'язку з відсутністю необхідного законодавства. По-четверте, поява альтернативного правового механізму кредитування сільського господарства у вигляді аграрних розписок нами вітається, однак слід констатувати, що агропротекційний потенціал аграрних розписок незначний².

Кредитна підтримка сільського господарства може надаватися за допомогою договірних та недоговірних способів. Оскільки договірний спосіб кредитної підтримки більшою мірою лежить у площині зобов'язального права, це обумовлює особливості такої підтримки: а) договірне оформлення; б) мінімальне використання імперативних методів регулювання; в) активне функціонування комерційних засад. Ці особливості мають лише посилюватися та поглиблюватися, оскільки в перспективі пряме державне втручання у кредитний ринок має бути максимально витіснене державним гарантуванням кредитів, а також активною участю держави у кредитуванні аграріїв через комерційні структури³.

Якщо аналізувати структуру існуючих різновидів державної кредитної підтримки, то помітним стає невтішний дисбаланс: єдиною більш-менш стабільною підтримкою протягом довгого періоду є здешевлення кредитів, тоді як налагодження автономно функціонуючих агропротекційних кредитних механізмів не відбувається. Справді, при проведенні аналізу програми підтримки через здешевлення кредитів фахівцями визначено, що це найбільш витратна для бюджету та разова і невідновлювальна стаття підтримки сільськогосподарських

¹ Янчук В., Горіславська І. Правове регулювання як спосіб удосконалення кредитного ринку в АПК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 1. С. 25 – 27; Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 106.

² Григор'єва Х. А. Кредитування сільського господарства: правові реалії державної підтримки. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019). Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2019. Т. 1. С. 609 – 612.

³ Джоробаева М. О государственном регулировании финансово-кредитных отношений в сельском хозяйстве Кыргызстана. *Общество и экономика*. 2009. № 8-9. С. 149.

товаровиробників¹. Тоді як більш ефективні за агропротекційним потенціалом правові механізми (пряме пільгове кредитування, земельно-іпотечне кредитування, державне гарантійне забезпечення тощо) не розвиваються законодавцем. Звичайно, здешевлення кредитів має безумовний позитивний вплив на кредитування сільського господарства, що, зокрема, підтверджується звітом Рахункової палати². Однак реальне функціонування лише такого виду державної кредитної підтримки робить її нестабільною, міцно прив'язаною до обсягів щорічного бюджетного фінансування, короткостроковою. Ми переконані, що найголовнішим кроком, який би забезпечив довгостроковий ефект державної кредитної підтримки сільського господарства, було б утворення Державного аграрного банку.

Учені, які досліджували проблематику кредитування сільського господарства, пропонували різні шляхи його законодавчого удосконалення, зокрема, за допомогою прийняття спеціального закону. Так, наприклад, В. П. Жушман обґрунтував необхідність розробки спеціального Закону України «Про кредитування товаровиробників сільськогосподарської продукції»³, П. Ю. Шведенко – Закону України «Про надання кредитів аграрним товаровиробникам та порядок їх повернення на пільгових умовах»⁴. Аналізуючи наведені думки вчених, можна вказати наступне. По-перше, порівняно із першим варіантом законодавчого акту, у другому – яскраво виражений агропротекційний зміст закладено вже до назви. По-друге, термінологія, яка використовується для формулювань пропонуваного законодавчих актів, не зовсім відповідає лексиці сучасного аграрного законодавства (маються на увазі терміни «товаровиробники сільськогосподарської продукції» та «аграрні товаровиробники»). По-третє, судячи з назв, обидва науковці пропонують обмежити спеціалізоване регулювання агрокредитних відносин лише колом сільськогосподарських товаровиробників. Ми вважаємо, що це занадто вузький підхід. Справді, суб'єкти сільськогосподарського виробництва є найбільш вразливими та потребують першочергової кредитної підтримки, однак виробники не єдині мають такі потреби. Пільгове кредитування конче необхідне також переробникам, заготівельникам, зберігачам, оптовим ринкам сільськогосподарської продукції та іншим суб'єктам аграрного господарювання.

Щодо законодавчого забезпечення державної кредитної підтримки сільського господарства висловлюються також інші пропозиції. Наприклад, щодо прийняття Державної Програми пільгового кредитування сільськогосподарських товаровиробників (зокрема, сільськогосподарських кооперативів, фермерських господарств, осіб, що ведуть особисте селянське господарство), яка б затверджувалася

¹ Титарчук І. М. Державна підтримка сільського господарства в умовах трансформації економіки АПК: автореф. дис. ... канд. екон. наук. К., 2006. С. 15.

² Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на надання державної підтримки агропромислому комплексу: рішення Рахункової палати від 21 березня 2017 року № 7-2. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16751338/R_RP_7-2_2017.pdf?subportal=main (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Жушман В. П. Підтримка вітчизняного аграрного товаровиробника – найважливіший напрямок подолання економічної й соціальної кризи: правові аспекти. *Проблеми законності*. 2010. № 108. С. 111 – 112.

⁴ Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2016. С. 15.

Кабінетом Міністрів України¹. На нашу думку, така важлива складова системи державної підтримки сільського господарства, як загальногалузева кредитна підтримка має бути врегульована на рівні Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». У цьому Законі мають знайти своє закріплення основні правові засади надання усіх основних напрямів кредитної підтримки: прямого пільгового кредитування, здешевлення кредитів, забезпечення кредитних зобов'язань, утворення Державного аграрного банку тощо.

2.1.3. Матеріально-технічна підтримка сільського господарства

Важливою умовою ефективного сталого розвитку сільського господарства України слід визнати його матеріально-технічне забезпечення. Наразі за цим критерієм сільське господарство України значно відстає від оптимальних норм, а забезпеченість сільського господарства основними засобами не відповідає потребам виробництва. Так, у 2014 році в сільськогосподарських підприємствах фактична наявність основних засобів із розрахунку на 1 га угідь порівняно з нормативною їхньою потребою становила лише 22%². Незважаючи на такі катастрофічні для сільського господарства наслідки, породжені недбалим матеріально-технічним забезпеченням, у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» ця проблема навіть не згадується. Проте не слід забувати, що саме від матеріально-технічного забезпечення товаровиробників перш за все сільськогосподарською технікою, запчастинами до неї й паливно-мастильними матеріалами залежить їх функціонування та організація виробництва сільськогосподарської продукції. Як образно зазначив В. П. Жушман, без належного матеріально-технічного забезпечення сільгоспвиробництво є мертвим, і без підтримки держави в забезпеченні сільськогосподарських товаровиробників засобами виробничо-технічного призначення вийти з кризового стану сільське господарство не в змозі³.

Складні проблеми із достатністю та якістю матеріально-технічного забезпечення сучасного сільського господарства України виносять на порядок денний необхідність термінової активізації процесів державної підтримки в цій сфері. За даними НАК «Укראгролізинг», потреба сільського господарства у придбанні засобів механізації праці становить 15-20 млрд грн, тоді як купівельна спроможність суб'єктів АПК залишається на рівні 2,5 млрд грн. За таких умов виходом є придбання техніки за схемами, що не передбачають одноразової передачі всієї суми її вартості за рахунок власних коштів. Найбільш популярним способом отримання грошей для купівлі дорогої техніки є укладення кредитних договорів із фінансовими установами, однак їхні послуги коштують дорого та вимагають виконання ряду умов щодо забезпечення. Як альтернативу кредиту аграріям було запропоновано користуватися правовою конструкцією лізингу, проте в умовах кризи та нестабільності лізингові послуги також є дорогими й недоступними. Держава з

¹ Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. С. 15.

² Захарчук О. В. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських підприємств України та їх модернізація. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 74.

³ Жушман В. П. Підтримка вітчизняного аграрного товаровиробника – найважливіший напрямок подолання економічної й соціальної кризи: правові аспекти. *Проблеми законності*. 2010. № 108. С. 110.

метою сприяння вирішенню гострих проблем у сфері матеріально-технічного забезпечення АПК запропонувала аграріям два основних способи державної підтримки щодо лізингу сільськогосподарської техніки. Обидва способи спрямовані на усунення головної проблеми – високої вартості лізингових операцій у комерційних фінансових установах.

Перший механізм полягає в тому, що приватний лізингодавець, який вимагає високі відсотки, замінюється спеціалізованою державною компанією, яка встановлює відсоток комісії на нижчому рівні. З цією метою були засновані НАК «Украгролізинг» (2001) і ДП «Спецагролізинг» (2010). Порядок надання державної підтримки за цією схемою врегульовано низкою постанов Кабінету Міністрів України¹.

Другий механізм державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки розрахований на ті випадки, коли аграрії не можуть або не хочуть скористатися першим механізмом, і звертаються до приватної фінансової установи для отримання лізингових послуг. У такому випадку держава за рахунок бюджету пропонує частково компенсувати лізингові платежі. Правові основи такого виду підтримки регламентовані в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Законодавчі засади, практика реалізації, проблеми надання лізингової підтримки за вказаними двома правовими механізмами суттєво відрізняються та вимагають детального дослідження.

Пряма лізингова підтримка. Характерно, що лізинг у вітчизняному аграрному законодавстві з'явився саме в контексті державної підтримки сільського господарства. Так, уперше питання стосовно лізингу сільськогосподарської техніки офіційно було порушено в розпорядженні Президента України від 22 травня 1995 року «Про заходи щодо розв'язання кризи платежів і підтримки вітчизняних виробників»², в якому доручалося підготувати проект відповідного указу про лізинг сільськогосподарської техніки³. На сьогодні правовий механізм державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки врегульований досить великою кількістю нормативно-правових актів різної юридичної сили. Основним документом, що регулює безпосередній порядок та умови надання такого виду підтримки, є постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок використання

коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для АПК на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу» від 10.12.2003 року № 1904 (далі – Порядок 2003 року № 1904)¹. Дія цього Порядку спрямовується саме на діяльність НАК «Украгролізинг». У 2015 році в державному бюджеті України було закладено окремим рядком 54 млн грн для збільшення статутного капіталу цієї компанії. Окремою постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 року було затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Украгролізинг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу (далі – Порядок 2015 року № 709)². Положення останнього нормативного акту в деяких питаннях суперечать чинному Порядку 2003 року № 1904, що буде розглянуто нижче. ДП «Спецагролізинг» було утворено в 2010 році, а його діяльність у сфері здійснення пільгового лізингу врегульована постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу» від 28.07.2010 року № 648 (далі – Порядок 2010 року № 648)³. Відповідно до законодавства ДП «Спецагролізинг» реалізує програму «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу», на яку протягом останніх років виділяється по 3,8 млн грн. Значно більша популярність НАК «Украгролізинг» порівняно із ДП «Спецагролізинг» зумовлює те, що у своєму дослідженні саме на діяльності першої державної компанії ми акцентуємо основну увагу.

Договірна природа державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки накладає значний відбиток на правовий механізм її надання. Це добре простежується при аналізі основних елементів правового механізму, в яких закладені підвалини такого виду державної підтримки.

Однією з важливих складових правового механізму пільгового лізингу є *суб'єкти отримання такої підтримки*. Спочатку коло її адресатів у Порядку 2003 року № 1904 зазначалося як «сільськогосподарські підприємства та інші суб'єкти підприємницької діяльності в АПК», але з 2009 року новою редакцією Порядку даний перелік було доповнено сільськогосподарськими обслуговуючими кооперативами (СОК) та фізичними особами – членами особистих селянських господарств (ОСГ). Цей крок пояснювався необхідністю врахування некомерційного статусу даних суб'єктів аграрних правовідносин. Такий максимально широкий перелік

¹ Про порядок використання коштів державного бюджету, які спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для АПК на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 року № 1904. Офіційний вісник України. 2003. № 51. Ст. 168; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2010 року № 648. Офіційний вісник України. 2010. № 58. Ст. 90; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Украгролізинг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 року № 709. Офіційний вісник України. 2015. № 76. Ст. 272

² Про заходи щодо розв'язання кризи платежів і підтримки вітчизняних виробників: розпорядження Президента України від 22 травня 1995 року № 88/95-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/88/95-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Осадько А. С. Правова природа договору лізингу сільськогосподарської техніки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 140.

¹ Про порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 року № 1904. Офіційний вісник України. 2003. № 51. Ст. 168.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Украгролізинг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 року № 709. Офіційний вісник України. 2015. № 76. Ст. 272

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2010 року № 648. Офіційний вісник України. 2010. № 58. Ст. 90.

потенційних лізингодержувачів викликає багато питань. По-перше, у наглядних органах виникали зауваження щодо правомірності надання великої кількості техніки в лізинг таким юридичним особам як «ДПЗКУ-МТС» і «Перлина Збруча», які не є сільськогосподарськими підприємствами¹. Однак слід відмітити, що дані компанії відносяться до широкої категорії «суб'єктів підприємницької діяльності в АПК». Крім того статутом НАК «Укראгролізинг» закріплено його мету, яка полягає, зокрема, у сприянні «реалізації державної політики в сфері АПК», а не лише сільськогосподарського виробництва². Саме тому питання чіткого окреслення кола тих, кому надає підтримку НАК «Укראгролізинг», стає наріжним каменем цієї підтримки. У науковій літературі цьому питанню приділяється недостатня увага, хоча воно не раз виступало предметом цікавих досліджень. Наприклад, А. С. Осадько пропонує під лізингодержувачем у такому випадку розуміти сільськогосподарського товаровиробника, а не сільськогосподарське підприємство³. При цьому авторкою не зазначається, яким із легальних визначень сільськогосподарського товаровиробника варто було б користуватись. На наш погляд, за умов обмеженості обсягів державної підтримки доцільно наразі сконцентрувати її надання саме суб'єктам сільськогосподарського виробництва та переробки як найбільш вразливих ланок АПК. Тому вважаємо, що пільгова лізингова підтримка має бути спрямована нині на сільськогосподарських товаровиробників (у розумінні ПК України) та СОК. Необхідність виокремлення СОК пояснюється тим, що ці юридичні особи, не будучи самостійними товаровиробниками, виступають оптимальним способом організації спільного придбання дорогої техніки.

Об'єктом державної підтримки виступає техніка та обладнання для АПК, які надаються в лізинг. У Законі України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» надається легальне тлумачення поняття «техніка і обладнання для АПК», під якими розуміються «машини, механізми, обладнання, устаткування, технологічні комплекси та лінії з них, що використовуються в сільськогосподарському виробництві, харчовій та переробній промисловості для проведення робіт з вирощування, збирання, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції»⁴. Як бачимо, широке визначення техніки та обладнання для АПК формує чіткі паралелі з широким суб'єктним складом лізингодержувачів та є похідним від нього. Основні юридичні ознаки об'єкта пільгового лізингу – це призначення та походження. Надання в пільговий лізинг техніки лише вітчизняного виробництва формує двовекторність державної підтримки: спрямовує її одночасно і на аграрний, і на промисловий сектори АПК. При цьому техніка вважається вітчизняною, якщо поєднуються два критерія: а) суб'єктивний (виготовляється вітчизняним підприємством – резидентом на території

України); б) об'єктивний (ступінь локалізації більше 60%, а для деяких машин такий ступінь встановлений окремо в постанові Кабінету Міністрів України від 27 травня 2013 р. № 369¹). Іншими словами, ступінь локалізації вказує на питому вагу вартості вітчизняних складових у кінцевій собівартості техніки. Акцент на вітчизняній техніці має свої недоліки, одним із яких є вимушена хронічна обмеженість асортименту техніки та обладнання, які можуть стати об'єктом пільгового лізингу. У науковій літературі наводяться також інші аргументи щодо поступової відмови від цієї ознаки як обов'язкової².

Слід окремо зазначити, що, незважаючи на те, що в Порядку 2010 передбачена можливість ДП «Спецагролізинг» передавати в пільговий лізинг не лише техніку, але нетелей та корів, а в наказі Мінагрополітики від 2012 року № 504 детально прописані критерії відбору суб'єктів племінної справи у тваринництві як поставальників³, по факту в Україні цей вид пільгового лізингу, на жаль, не працює.

Критерії відбору. З огляду на те, що НАК «Укראгролізинг» заявляє про щорічні звернення аграріїв щодо отримання техніки в пільговий лізинг на суму більше 1 млрд грн, що значно перевищує реальні можливості фінансування компанії, гостро постає питання визначення конкретних лізингодержувачів серед великої кількості бажаних. Цікаво, що Порядок 2003 року у своїх початкових редакціях не містив жодних критеріїв відбору лізингодержувачів, і лише в 2009 році в ньому була сформована трьохступенева система їх визначення. Перший ступінь – вимога щодо відсутності негативних умов, а саме: прострочених заборгованостей та застосування судових процедур банкрутства. Другий ступінь – це фільтрація за допомогою переважних умов. Так, у Порядку 2003 року вказано, що «превага надається лізингодержувачам, які придбавають техніку для оснащення тваринницьких і птахівничих ферм та комплексів, доїльних залів, елеваторів, овоче- і фруктосховищ, створення СОК, реалізації інноваційних проектів, внесених до Державного реєстру інноваційних проектів, а також зернозбиральні комбайни і трактори, що агрегатуються з багатоопераційними ґрунтообробними та посівними комплексами»⁴. Однак у Порядку 2015 року система критеріїв-преваг

¹ Про затвердження Порядку визначення ступеня локалізації виробництва підприємствами вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу та встановлення показників ступеня локалізації виробництва тракторів та інших самохідних енергетичних засобів сільськогосподарського призначення, спеціальних автомобілів сільськогосподарського призначення, самохідних та причіпних комбайнів: постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2013 року. Офіційний вісник України. 2013. № 40. Ст. 226.

² Лемишко Е. А. Проблемы бюджетного финансирования основного капитала сельского хозяйства Украины и пути их решения. *Вестник ГГТУИМ. П. О. Сухого.* 2015. № 4. С. 100; Галушко В. О. Державне регулювання технічного переоснащення аграрної сфери на засадах фінансового лізингу: автореф. дис... канд. наук з держ. упр. Запоріжжя, 2009. С. 17; Берлач Н. Шляхи вдосконалення державної політики в лізингових відносинах АПК України. *Підприємство, господарство і право.* 2009. № 10. С. 219 – 221; Головчук А. Ф., Непочатенко О. О. Агролізинг як механізм реалізації державної інвестиційної політики. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва.* 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 7 – 16.

³ Про затвердження Положення про конкурсну комісію з питань визначення пріоритетів забезпечення основними фондами сільськогосподарських товаровиробників на умовах фінансового лізингу: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 14.08.2012 року. Офіційний вісник України. 2012. № 70. Ст. 37.

⁴ Про порядок використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 року № 1904. Офіційний вісник України. 2003. № 51. Ст. 168.

¹ Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 103.

² Про утворення Національної акціонерної компанії «Укראгролізинг»: постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2001 року № 354. Офіційний вісник України. 2001. № 15. Ст. 80.

³ Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 11.

⁴ Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 07.02.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 24. Ст. 167.

дещо модифікується, а саме: перевага надається «лізингоодержувачам, які придбають техніку для оснащення тваринницьких і птахівничих ферм, елеваторів, утворення СОК, представникам малого та середнього бізнесу на селі»¹. Слід відмітити, що довгий час до лізингоодержувачів не застосовувалися «майнові» критерії, земельні чи дохідні цени тощо. Нові критерії містять вказівку на перевагу представників малого та середнього бізнесу на селі, тобто відсилають до положень ст. 55 ГК України. Оновлений перелік переважних умов можна згрупувати таким чином: а) за видом діяльності (тваринництво, зберігання); б) організаційні (СОК, малі та середні підприємства).

Третій ступінь відбору є факультативним та полягає у проведенні аукціону між претендентами у випадку, якщо є кілька осіб, що виявляють зацікавленість у придбанні певної техніки, але НАК «Украгролізинг» не має можливості задовольнити потреби всіх бажаючих. Визначальним критерієм виграшу в аукціоні є пропонування найбільшого попереднього платежу. На нашу думку, такий підхід є демократичним, але переважно забезпечує інтереси НАК «Украгролізинг», а не аграріїв.

Договірні умови надання підтримки можна стисло конкретизувати в наступних аспектах: а) основна договірна конструкція – фінансовий лізинг; б) попередній платіж у розмірі не менше 15% вартості техніки; в) з подальшим переходом об'єкта у власність лізингоодержувача або без такого переходу; г) винагорода НАК «Украгролізинг» не зафіксована у твердому відсотку. У період 2003-2007 років розмір винагорода лізингодавця складав 10% річних, у 2007-2015 роках – 7% річних, а з 2015 року розмір винагорода за договором становить 50% облікової ставки НБУ (на момент його укладання) річних невідшкодованої вартості техніки. Прив'язка до облікової ставки НБУ стала вимушеним кроком, тому що саме у середині 2015 року облікова ставка НБУ сягала 30% та постійно змінювалася, тобто реальна вартість лізингових операцій була вищою та нестабільною. Уже станом на січень 2017 року² 50% облікової ставки НБУ склали ті ж 7%, які були передбачені в попередньому законодавстві. З 2019 року річна комісія за супроводження договору складає від 19% до 22,8% , а комісія за організацію лізингової операції – від 2% до 7%. Досліджуючи ще одну важливу умову лізингового договору, А. С. Осадько дійшла висновку про необхідність збільшити термін дії лізингових угод, оскільки у вітчизняній практиці переважають договори середньострокової дії на відміну від зарубіжних компаній, де лізингові угоди укладаються на довгостроковий термін³.

Характеристика основних елементів правового механізму пільгового лізингу має доповнюватися дослідженням практики реалізації такої підтримки. За роки діяльності НАК «Украгролізинг» (з 2001 року) напрацьовано об'ємну судову практику, яка супроводжувала надання державної підтримки у сфері лізингу

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Украгролізинг», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу : постановою Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 року № 709. Офіційний вісник України. 2015. № 76. Ст. 272

² Облікова ставка Національного банку України. URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647 (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Осадько А. С. Роль договору лізингу в сільському господарстві України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 95.

сільськогосподарської техніки. Аналіз судових матеріалів дає змогу сформулювати основні проблемні аспекти надання такого різновиду державної підтримки. Майже всі спори можна представити у вигляді трьох основних груп порушень:

1) *Порушення графіку сплати лізингових платежів*. Відповідно до законодавства та договору це порушення тягне не лише штрафні санкції, але й відмову від договору та повернення техніки лізингодавцю. При чому правила досить жорсткі: запускає вказану процедуру прострочення чергового лізингового платежу більше ніж на 30 днів. Закон України «Про фінансовий лізинг» передбачає право лізингодавця відмовитися від договору лізингу та вимагати повернення предмета лізингу від лізингоодержувача в безспірному порядку на підставі виконавчого напису нотаріуса¹. З цього приводу склалася цікава судова практика, яка вказує на принциповість дотримання черговості дій: відмова лізингодавця від договору лізингу повинна передувати в часі реалізації лізингодавцем права вимагати повернення предмета лізингу від лізингоодержувача².

2) *Порушення вимог щодо страхування об'єкту лізингу*. Даний обов'язок лежить на лізингоодержувачі, який має укласти договір страхування техніки на користь лізингодавця впродовж 10 днів з моменту укладення основного договору. При цьому порушення відведеного строку автоматично тягне за собою відповідальність у вигляді штрафу в розмірі 4% від вартості техніки, і навіть подальше укладення договору страхування не позбавляє необхідності сплатити цей штраф (див., наприклад, рішення³).

3) *Порушення умов експлуатації техніки*, у результаті чого при її поверненні лізингодавцю встановлено зниження її вартості порівняно із розрахунковою. У такому випадку розмір збитків лізингодавця становить різницю між залишковою вартістю, розрахованою за графіком, та ринковою (експертною) вартістю повернутої техніки (див., наприклад, рішення⁴).

Незважаючи на велику кількість безспірних переваг лізингу, які були детально проаналізовані та описані у спеціальній літературі⁵, його популярність у сфері

¹ Про фінансовий лізинг: Закон України від 16.12.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 16. Ст. 68.

² Рішення Господарського суду м. Києва від 05.09.2016 року у справі № 910/6776/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61137437> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Рішення Господарського суду Київської області від 10.09.2015 року у справі № 911/3075/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51827558> (дата звернення: 09.06.2019 року); Рішення Рівненського апеляційного господарського суду від 28.01.2015 року у справі № 924/1300/14 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42496398> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Рішення Господарського суду м. Києва від 03.12.2013 року у справі № 906/1245/13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35867197> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 210 с.; Корнієнко Г. С. Правове регулювання матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в умовах реформування АПК: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 20 с.; Стативка А. Н. Новые виды договорных отношений с участием аграрных товаропроизводителей. Х. : Право, 1999. 121 с.; Аграрне право України: підручник / В. М. Єрмоленко, О. В. Гафурова, М. В. Гребенюк [та ін.] ; за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К. : Юрінком Інтер, 2010. 608 с.; Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: монографія / під ред. В. І. Семчика. К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. 216 с.; Барабаш А. Г. Правове регулювання лізингових відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2004. 20 с.; Берлач Н. Шляхи вдосконалення державної політики в лізингових відносинах АПК України. *Підприємство, господарство, право*. 2009. № 10. С. 219 – 221; Стойко О. Я. Стан і перспективи лізингу в аграрній галузі України. *Продуктивність агропромислового виробництва*. 2014. № 26. С. 19 – 26.

АПК залишається незадовільною, особливо в умовах гострого дефіциту матеріально-технічного забезпечення у вітчизняному сільському господарстві. У НАК «Украгролізинг» закладено потужний протекційний потенціал, який недостатньо мірою реалізовується. Досить красномовним є визнання самою компанією факту відставання від конкурентів на ринку лізингових послуг¹.

У результаті аналізу правового механізму державної підтримки у сфері лізингу, а також дослідження судової практики, ми дійшли висновку, що протекціонізм має стати головною метою діяльності НАК «Украгролізинг» порівняно з метою отримання прибутку. З цієї позиції протекційний характер лізингової діяльності має реалізуватися в таких складових:

а) *привабливість пропозиції* – тобто пріоритетом діяльності має бути розширення асортименту техніки на основі постійного моніторингу споживчого попиту;

б) *дешевість та вигідність* – тобто встановлення мінімально необхідного відсотку винагороди, спрямованого на забезпечення оптимізованої діяльності НАК «Украгролізинг». Наразі лізингоодержувач оплачує окрім винагороди (50% облікової ставки НБУ річних) також доставку техніки в розмірі 7% її вартості, хоча це не передбачено в законодавчих актах, що регулюють відносини у сфері пільгового лізингу. Якщо згадати ще обов'язок застрахувати об'єкт лізингу, то стає зрозуміло, що загальна вартість лізингу суттєво зростає, що знижує його протекційний характер та не сприяє підвищенню його популярності. На значне невинувдане здорожчання техніки в результаті операції НАК «Украгролізинг» вказують багато науковців², і ця обставина суттєво знижує агропротекційний ефект державної підтримки;

в) *доступність* – тобто максимально спрощений порядок участі у програмі пільгового лізингу. Зараз пакет документів, необхідних для первинного подання, складає близько 16 різних документів³. І це при тому, що звернення не гарантовано буде задоволене. З огляду на договірну природу цього виду державної підтримки, на наш погляд, цілком можливо обмежитися загальними документами особи та документами, що підтверджують відсутність негативних умов та наявність переважних. Було б зручно розробити автоматизовану систему спрощеного електронного подання заяв та пакету документів для первинного розгляду. Такий крок дозволив би, окрім іншого, оптимізувати структуру НАК «Украгролізинг» та його діяльність;

г) *гнучкість* – тобто застосування індивідуального підходу, категоризації клієнтів⁴, досягнення компромісних рішень щодо перегляду графіків сплати лізингових платежів тощо. При цьому гнучкість не повинна перетворюватися у всюдозволеність. Слабка система відповідальності за порушення умов договору лізингу

¹ Про затвердження умов передачі техніки у фінансовий лізинг Національною акціонерною компанією «Украгролізинг»: рішення дирекції НАК «Украгролізинг» від 28.02.2019 року. URL: <http://www.ukragroleasing.com.ua/index.php?/umovi-nadannya-tehniki-u-finansoviy-lizing.html> (дата звернення: 28.04.2019 року)

² Свистун М. Державне регулювання забезпечення ресурсної безпеки сільського господарства України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія «Економіка»*. 2009. Вип. 42. С. 185 – 190; Головчук А. Ф., Непочатенко О. О. Агролізинг як механізм реалізації державної інвестиційної політики. *Збірник наукових праць Уманського національного університету садівництва*. 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 7 – 16.

³ Офіційний сайт НАК «Украгролізинг». URL: <http://www.ukragroleasing.com.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Дудчик О. Ю. Оптимізація державного лізингу в аграрному секторі України. URL: www.sworld.com.ua/konfer27/495.pdf (дата звернення: 09.06.2019 року)

в аналогічних правовідносинах у Білорусі призвела до масового ігнорування графіків та значних збитків держави¹. Як справедливо відмічає А. С. Осадько, до встановлення санкцій, що застосовуються до лізингоодержувача в договорах лізингу, укладених у сфері сільського господарства (і особливо за участю держави), необхідно ставитися з особливою обережністю: стягнення санкцій понад сум заборгованих лізингових платежів не повинно призводити до значного погіршення фінансового становища сільськогосподарського товаровиробника і – як наслідок – до його банкрутства².

Справді, більшість проблем, які супроводжують надання державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки, ховаються у правовому становищі НАК «Украгролізинг» або у неналежній реалізації ним своїх прав та обов'язків. Слід відзначити, що існування НАК «Украгролізинг» як спеціалізованого державного агента надання лізингової підтримки нами абсолютно підтримується. Додатковим аргументом можна вказати той факт, що практика утворення подібних суб'єктів досить поширена на теренах пострадянських країн, однак особливості їх правового становища відрізняються. Наприклад, В. С. Єлісєєв досить критично оцінює законодавчі засади діяльності ВАТ «Росагролізинг», зазначаючи, що відсутність імперативної правової регламентації лізингу в російському законодавстві тягне за собою такі порушення майнового інтересу суб'єктів сільського господарства, як: «затягування на довгі строки» укладення договорів лізингу, необґрунтоване використання фірм-посередників, завищення власних витрат³. У 2004 році в Азербайджані створено ВАТ «Агролізинг», сфера діяльності якого значно ширша за ту, що передбачена для його українського аналога. Так, азербайджанський «Агролізинг» не лише постачає матеріально-технічні засоби, запчастини, паливно-мастильні матеріали, агрохімікати, засоби захисту рослин, цей суб'єкт також бере активну участь у масштабних програмах із застосування технологій після збору врожаю⁴.

Проблеми незадовільної діяльності НАК «Украгролізинг» викликані багатьма юридичними недоліками. Наприклад, О. П. Подцерковний критикує правове становище НАК «Украгролізинг», майно якої, згідно зі статутом, закріплене за нею на праві господарського відання. На думку вченого, збереження державної форми власності мало би відбуватися іншим шляхом, що дозволило би сумістити формально-юридичні приписи та економічні відносини: шляхом перетворення акціонерного товариства в унітарне державне комерційне підприємство⁵.

Проведений аналіз правового механізму державної підтримки у вигляді прямого пільгового лізингу сільськогосподарської техніки та обладнання вказує на необхідність законодавчого регулювання цих відносин.

¹ Дроздов П. А. Государственный агролизинг. Проблемы и пути решения. *Белорусское сельское хозяйство*. 2008. № 12. С. 23.

² Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 162.

³ Єлісєєв В. С. О проблемах правового обеспечения лизинга в сельском хозяйстве. *Образование. Наука. Научные кадры*. 2011. № 1. С. 41 – 44.

⁴ Салахов С. С. Проблемы устойчивого развития аграрной сферы в Азербайджанской республике. *Международный научный журнал*. 2010. № 2. С. 22 – 29.

⁵ Подцерковний О. П. Про розбіжність економічного змісту та юридичної форми суспільних відносин. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2010. Т. 9. С. 217 – 225.

Компенсація лізингових платежів. На відміну від попереднього правового механізму надання сільськогосподарської техніки в лізинг, правовий механізм компенсації лізингових платежів має нормативно-правові засади на рівні Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Хоча необхідно відзначити, що таке законодавче підґрунтя з'явилося порівняно недавно – лише з 2012 року¹. Компенсація лізингових платежів надається особам, які є суб'єктами господарювання АПК, та полягає в частковому відшкодуванні сплачених суб'єктами господарювання АПК лізингових платежів за придбані техніку та/або обладнання для АПК на умовах фінансового лізингу.

Отже, об'єктами державної підтримки у вигляді компенсації лізингових платежів виступають лізингові платежі за договором фінансового лізингу, укладеного аграрієм із фінансовою установою. Витрати суб'єкта господарювання, що підлягають компенсації, складають два види: лізинговий платіж (у розмірі 40% вартості предмета лізингу) та комісійна винагорода лізингодавця (у розмірі 1,5 облікові ставки НБУ).

Відповідно до Закону компенсація лізингових платежів надається тільки на умовах проходження конкурсу, однак конкурсних критеріїв у ньому не вказано. Це змушує нас звертатися до підзаконних нормативно-правових актів, що регулюють надання цього виду державної підтримки. Наразі діє постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів» від 11.08.2010 року. У цій постанові закріплені умови-переваги тільки для одержувачів кредитної субсидії, а конкурсних критеріїв для лізингоотримувачів не встановлено.

Для отримання компенсації лізингових платежів суб'єкт господарювання звертається до обласної адміністрації, де конкурсна комісія приймає рішення за його заявою. При позитивному проходженні конкурсу комісія визначає річну суму компенсації і включає суб'єкта господарювання до реєстру одержувачів підтримки. У результаті необхідних погоджень компенсація нараховується на банківський рахунок лізингоодержувача. У разі встановлення контролюючими органами незаконного отримання або використання компенсації лізингових платежів стягнення здійснюється згідно норм чинного законодавства.

Якщо аналізувати практику надання такої підтримки, то необхідно відмітити її епізодичний характер. Так, у 2011 році, коли було внесено необхідні зміни до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», паралельно було змінено назву та зміст Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794². Компенсація лізингових платежів надавалася

у 2011 році (100 млн грн) та у 2012 році (30 млн грн). Згодом надання підтримки у вигляді здешевлення кредитів отримало подальший законодавчий розвиток шляхом прийняття Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300¹, тоді як правове регулювання компенсації лізингових платежів не еволюціонувало. Головною причиною можна вказати відсутність фінансування бюджетної програми за напрямом компенсації лізингових платежів, а отже, відсутність потреби корегування нормативно-правових засад її реалізації.

У результаті проведеного дослідження особливостей правових механізмів державної підтримки у сфері лізингу сільськогосподарської техніки в Україні можна зробити деякі висновки. Перший запропонований спосіб державної підтримки – надання техніки у лізинг на пільгових умовах – має договірний характер, а правовідносини, що складаються в процесі її надання, мають риси традиційного фінансового лізингу, який зв'язує трьох головних суб'єктів: постачальника, лізингодавця і лізингоодержувача. На відміну від першого, другий механізм державної підтримки – компенсація лізингових платежів – має публічно-правові риси й адміністративно-правовий характер. Договірні відносини фінансового лізингу в цьому випадку також присутні, проте вони лежать в іншій площині. Державна підтримка в них безпосередньо не втручається, вона спрямована лише на одного учасника цих правовідносин – лізингоодержувача. Отже, головні відмінності аналізованих правових механізмів можна представити таким чином:

- 1) договір пільгового лізингу вигідний державі, аграрію і постачальнику, тоді як компенсація лізингових платежів спрямована лише на аграрія;
- 2) держава може отримувати прибуток від пільгових договорів – при компенсації лізингових платежів такої можливості немає;
- 3) нормативно-правове регулювання укладення пільгового договору лізингу доповнюється в разі необхідності договірним регулюванням. Регламентація ж порядку компенсації лізингових платежів характеризується прогалинами в законодавстві;
- 4) при укладенні пільгового договору зберігається певна ступінь свободи дій, (наприклад, можливість за необхідності внести зміни в графік лізингових платежів або розірвання договору). Державна підтримка у вигляді компенсації платежів затиснута в жорсткі рамки адміністративної процедури, тому одержувач підтримки залежить від рішень конкурсних комісій, у нього немає можливості впливати на умови надання йому підтримки².

Усі ці особливості повинні враховуватися при виборі суб'єктом господарювання в АПК оптимального виду державної лізингової підтримки. У літературі досить детально проаналізовано причини, які зумовили обмежену поширеність

¹ Про внесення змін до статті 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Закон України 22.12.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 31. Ст. 383.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 р. № 794. Урядовий кур'єр. 2010. № 172.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300. Урядовий кур'єр. 2015. № 97.

² Григорьева К. А. Правовые механизмы государственной поддержки в сфере лизинга сельскохозяйственной техники в Украине: сравнительный аспект. *Current scientific research: Collection of scientific articles*. Publishing house «BREEZE», Montreal, Canada, 2017. P. 169 – 172.

та низьку ефективність лізингових відносин у сільському господарстві¹. Як вважає А. С. Осадько, законодавчі положення, які наразі регулюють лізингові відносини в Україні, не враховують особливості сільського господарства та ті умови, в яких діють сільськогосподарські товаровиробники. Тому дослідниця пропонує розробити і прийняти Закон України «Про фінансовий лізинг за участю сільськогосподарських товаровиробників»². На нашу думку, відносини державної підтримки у сфері агролізингу мають знайти своє окреме законодавче регулювання.

Часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки. Зміна вектору державної підтримки сільського господарства, яка відбулася в Україні з 1 січня 2017 року, передбачає посилення фінансування програм, спрямованих на спрощення придбання сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва. Важлива норма, яка є досить суттєвим досягненням агропротекційного законодавства, була внесена до БК України: «у 2017-2021 роках щорічний обсяг коштів Державного бюджету України, які спрямовуються на державну підтримку сільськогосподарських товаровиробників, становить не менше 1% випуску продукції в сільському господарстві. При цьому, 20% такої підтримки використовується сільськогосподарськими товаровиробниками для закупівлі у вітчизняних виробників сільськогосподарської техніки та обладнання (2017 рік – 10%, 2018 рік – 15%)», а також спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси³. Своє практичне втілення ця новела знайшла в Законі України «Про Державний бюджет України на 2017 рік», яким передбачено фінансування відповідних заходів підтримки. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті в 2017 році Міністерству аграрної політики та продовольства для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників» від 01.03.2017 року часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки відбувалася в рамках програми «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників» в обсязі 550 млн грн⁴. У свою чергу, на виконання вимог вказаних нормативно-правових актів була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання, спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси, що закуплені у вітчизняних виробників» від 01.03.2017 року (далі – Порядок 2017 року № 130)⁵, яка склала нову віху

законодавчого забезпечення надання цього виду державної підтримки сільського господарства в Україні.

Така підтримка полягає в поверненні сільськогосподарському товаровиробнику певного відсотку вартості вітчизняної сільськогосподарської техніки чи обладнання, придбаних ним у поточному році. Цей правовий механізм підтримки не новий та вже добре відомий в Україні, оскільки він функціонував досить тривалий час, а для його реалізації напрацьовано значну нормативно-правову основу.

Учені, аналізуючи аграрне законодавство України, тенденції його становлення та подальшого розвитку, одноголосно доходять до висновку про зростаючий ступінь його несистематизованості, що негативно відображається на ефективності впливу на суспільні відносини. На жаль, захаращеність аграрного законодавства України яскраво ілюструється на прикладі нормативно-правового забезпечення надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки. У цій сфері можна виокремити та проаналізувати кілька самостійних проблемних аспектів:

1) *Відсутність належного законодавчого підґрунтя.* Мова йде про превалювання підзаконного регулювання відносин щодо часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва. Професор В. М. Єрмоленко слушно піднімає питання: що ж розуміється під «найважливішими» питаннями суспільного життя, які мають врегульовуватися на рівні законів; тобто в який спосіб проводиться межа між аграрними відносинами, які повинні бути врегульовані за допомогою законів, і відносинами, які можуть бути врегульовані підзаконними нормативно-правовими актами?¹ Знайти відповідь на це питання, опираючись на аналіз сучасного агропротекційного законодавства, неможливо, з огляду на відсутність єдиного підходу нормотворця до його побудови. Так, деяким видам державної підтримки сільського господарства присвячено окремі статті та розділи законів (наприклад, основні положення щодо надання кредитної субсидії та бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції містяться в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України»), деякі види підтримки мають «власні» закони (наприклад, Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»), а деякі – як-от часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки – позбавлені належного регулювання на рівні закону. Окремі згадки про такий вид підтримки зустрічаються в законах України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року», «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу», «Про державну підтримку сільського господарства України». Однак перераховані закони лише називають часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки як можливий вид державної підтримки без деталізації правових умов її надання, а правове регулювання всіх аспектів її одержання сільськогосподарськими товаровиробниками концентрується на підзаконному рівні. Слід зазначити, що такий стан правового забезпечення робить часткову компенсацію вартості техніки досить вразливим

¹ Осадько А. С. Роль договору лізингу в сільському господарстві України. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 95.

² Осадько А. С. Про значення лізингу в сільському господарстві та його закріплення у законодавстві України. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 60.

³ Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572.

⁴ Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті у 2017 році Міністерству аграрної політики та продовольства для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 124-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 50.

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання, спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси, що закуплені у вітчизняних виробників: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 130. Урядовий кур'єр. 2017. № 49.

¹ Єрмоленко В. М. Характерні особливості сучасних аграрних законів. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 53 – 57.

видом державної підтримки, адже підзаконне регулювання за своєю природою покликано обслуговувати законодавчі вимоги, а не грати провідну, самостійну роль. На нашу думку, саме переважання підзаконного регулювання без опори на законодавчі положення послужило однією з основних детермінант появи інших проблем, які розглядаються нижче.

2) *Паралельна дія кількох нормативно-правових актів, які врегульовують однакові суспільні відносини.* Характерною рисою нормативної бази, яка регламентує часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки, можна вказати наявність великої кількості актів, які видавалися в період з 2002 по 2017 роки. Сам по собі цей факт не має негативного забарвлення, однак проблема полягає в тому, що дія цих актів у певні періоди ніби «нашарувалася» один на одного, тобто кілька актів діяли одночасно, регулюючи одні й ті самі відносини. Таких відрізків часу було три: а) з 2003 по 2004 роки діяли паралельно наказ Мінагрополітики та Мінфіну «Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва» від 27.02.2002 року¹ та однойменна постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2003 року²; б) з 2004 по 2008 роки діяли той самий спільний наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року³ та однойменна постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 року⁴; в) з 2010 по 2017 роки діяли паралельно однойменні постанови Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 року⁵ (далі – Порядок 2004 року № 959) та від 28.07.2010 року⁶ (далі – Порядок 2010 року № 647). Якщо в перших двох випадках більш-менш надійним критерієм для правильного співвідношення актів може виступати ієрархія аналізованих нормативно-правових актів, то в останньому випадку – юридична сила постанов однакова. Виявлена проблема неминуче знайшла свій вияв на практиці. Показовою є справа за позовом ФГ «Калина», яке звернулося в 2010 році за отриманням компенсації, виграло конкурс та було включено до реєстру одержувачів підтримки, однак не отримало жодної компенсації через брак коштів, закладених у бюджет. На звернення фермерського господарства в 2011 році було теж відмовлено з посиланням на те, що дія Порядку

2010 року № 647 поширювалася виключно на 2010 бюджетний рік. Між тим, ВАС України було встановлено неправомірність ігнорування посилання фермерського господарства на аналогічні положення Порядку 2004 року № 959, який був чинним і дію якого не було обмежено в часі. Тобто, розглядаючи в 2011 році заяву фермерського господарства про відшкодування витрат, пов'язаних із придбанням техніки, органи влади мали керуватися не приписами Порядку 2010 року № 647, а нормами, передбаченими Порядком 2004 року № 959¹. Так, неналежний рівень культури нормотворчості, коли прийняття нових нормативно-правових актів відбувається без вирішення долі попередніх, без проведення необхідних дій щодо їх скасування чи узгодження між собою, викликає появу ситуацій подвійного – а значить потенційно колізійного – регулювання відносин.

3) *Підвищена динамічність нормативних положень щодо надання державної підтримки у вигляді часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки.* Досить красномовним є той факт, що кожного року з 2002 по 2017 роки вносилися певні зміни до нормативно-правових актів, які регулювали відносини щодо надання цього виду державної підтримки. При цьому трансформація (у багатьох випадках не одинична) спіткала всі основні елементи правового механізму підтримки: змінювалися суб'єкти її отримання, вимоги до об'єкту (сільськогосподарської техніки), розмір компенсації, процедурні аспекти, умови надання. Рухливість нормативно-правових вимог, які надають право на державну підтримку, має наслідком ситуативність та спонтанність її надання. Аграрії не можуть під час планування своєї роботи розраховувати на отримання державної підтримки, тому що вона радше схожа на вигреш у лотереї – непередбачуваний бонус, а не результат спланованих та продуманих дій держави. Мінливість нормативних вимог не дозволяє якісно підготуватися до їх дотримання, що теж знижує стимулюючий потенціал державної підтримки.

4) *Перехід від прийняття однорічних порядків до багаторічних.* Якщо перші три порядки використання коштів, спрямованих на часткову компенсацію вартості сільськогосподарської техніки, були прийняті на виконання законів про державний бюджет на відповідний рік (2002, 2003 та 2004), то вже в 2005 році від цієї практики відійшли, коли внесли зміни до останнього Порядку 2004 року № 959, трансформували його із однорічного в універсальний. Подібна ситуація повторилася й відносно Порядку 2010 року № 647, який мав строковий характер, однак у 2011 році був перетворений у безстроковий. Слід зазначити, що така практика є доцільною, хоча й не вберігає безстрокові порядки від систематичного корегування та внесення змін. Наприклад, Порядок 2004 року № 959 пережив дві редакції та майже щорічні поточні зміни. Вважаємо, що стабільність нормативних засад надання державної підтримки у сфері сільського господарства є невід'ємним елементом, що формує ефективність такої підтримки. Щорічне прийняття нових правил не сприяє стабільності, а навпаки – підриває її.

5) *Прийняття великої кількості відомчих актів, які супроводжують основний порядок використання коштів на часткову компенсацію вартості*

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року. Офіційний вісник України. 2002. № 11. Ст. 549 (втратив чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2003 року. Урядовий кур'єр. 2003. Ст. 163 (втратила чинність)

³ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року. Офіційний вісник України. 2002. № 11. Ст. 549 (втратив чинність)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 року. Урядовий кур'єр. 2004. Ст. 146 (втратила чинність)

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 року № 959. Урядовий кур'єр. 2004. Ст. 146 (втратила чинність)

⁶ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2010 року № 647. Урядовий кур'єр. 2010. Ст. 149 (втратила чинність)

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 12 лютого 2013 року у справі № К/9991/76096/12. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29271615> (дата звернення: 09.06.2019 року)

сільськогосподарської техніки. Йдеться про прийняття допоміжних актів-«сателітів», серед яких: положення про умови проведення конкурсу, положення про конкурсні комісії, про затвердження переліків техніки тощо. Характерною ознакою таких актів є їхня динамічність та недовготривалість дії. З цього випливають основні проблеми: а) неоптимізоване прийняття (наприклад, немає необхідності приймати окремо порядок використання коштів та положення щодо проведення конкурсу, тому що, по-перше, норми цих актів органічно поєднані єдиним предметом регулювання, а по-друге, більша частина норм просто дублюються); б) про них часто забувають, приймаючи нові акти, тому такі відомчі акти-«сателіти» залишаються формально діючими, загромаджуючи аграрне законодавство. Наприклад, наказ Мінагрополітики «Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва» від 14.07.2003 року¹ діяв аж до 2008 року, хоча його положення суперечили чинному на той час Порядку 2004 року № 959. А наказ Мінагрополітики «Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва» від 27.08.2010 року² досі чинний, хоча його дія «прив'язана» до скасованого Порядку 2010 року № 647.

На наш погляд, від застарілої практики продукування десятків відомчих допоміжних актів у сфері державної підтримки сільського господарства, зокрема надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки, варто якнайшвидше відмовлятися. На жаль, аналіз багаторічного досвіду надання державної підтримки сільськогосподарським товаровиробникам доводить, що на практиці саме від прийняття даних актів, а на їх основі ще й низки локальних актів – залежить належне функціонування державної програми підтримки, а саме: її вчасний старт та повноцінне виконання. Наприклад, у наказі Мінекономрозвитку України «Про затвердження Положення про комісію з формування переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок коштів державного бюджету» від 13.04.2017 року³ не передбачено головне – коли дана комісія має подати відповідний перелік. А від цього залежить фактичний старт програми. Затягування цього моменту спричиняє той факт, що прийняття документів від сільськогосподарських товаровиробників починається зазвичай не раніше другої половини року, а бюрократична процедура займає залишок часу. Прийняття універсальних багаторічних правил надання конкретного виду підтримки (зокрема, часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки) дозволить уникнути традиційних проблем із запізненим поданням заявок, неповним освоєнням виділених

бюджетних коштів внаслідок пізнього старту дії програми, а головне – сприятиме боротьбі з невиконанням бюджетних зобов'язань щодо надання державної підтримки конкретним товаровиробникам.

Велике значення має однозначність нормативно-правової бази регулювання надання певного виду підтримки. Це вимагає постійної уважної роботи із вчасного «вичищення» аграрного законодавства від застарілих актів, які не лише вносять плутанину, але й породжують спори на практиці.

Отже, слід однозначно погодитися з рішенням законодавця відродити та посилити фінансування програми підтримки сільськогосподарських товаровиробників шляхом надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва. При цьому, на наш погляд, оптимізація правового забезпечення надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки має відбуватися насамперед за такими напрямками: 1) внесення до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» окремої статті такого змісту: «*Часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва надається сільськогосподарським товаровиробникам, які придбали таку техніку/обладнання в рік звернення за компенсацією. Часткова компенсація надається в розмірі не менше 20% вартості техніки/обладнання на безконкурсній та безповоротній основі*»; 2) порядок надання такої підтримки, затверджений постановою Кабінету Міністрів України, має бути розрахований на багаторічне застосування, що підвищить стабільність нормативних вимог і тим самим збільшить ефективність агропротекційного законодавства; 3) передбачення у законодавстві чіткого строку затвердження переліку техніки, вартість якої буде частково компенсуватися на наступний рік, – не пізніше 1 січня кожного року. У такий спосіб можна досягти безперервності процесу надання підтримки протягом усього року та не ставити реалізацію програми в залежність від запізненого затвердження відповідних переліків¹.

Дослідивши проблеми місця часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки в системі агропротекційного законодавства України, варто перейти до аналізу основних елементів правового механізму цього виду державної підтримки.

Прийняття нового Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання, спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси, що закуплені у вітчизняних виробників, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 130 (далі – Порядок 2017 року № 130) суттєво змінило механізм часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва. Проаналізувати та надати правову оцінку новелам можливо лише в контексті глибокого вивчення та порівняння їх із попередніми умовами надання компенсації. Головні елементи правового механізму надання часткової

¹ Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінагрополітики від 14.07.2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 31. Ст. 1651 (втрапив чинність)

² Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінагрополітики від 27.08.2010 року. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN59556.html (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження Положення про комісію з формування переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок коштів державного бюджету: наказ Мінекономрозвитку України від 13.04.2017 року № 566. Урядовий кур'єр. 2017. № 78.

¹ Григор'єва Х. А. Науковий аналіз нормативно-правового забезпечення надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 78 – 82.

компенсації вартості сільськогосподарської техніки були досить серйозно реформовані та заслуговують на детальний розгляд.

Об'єктом такого виду підтримки виступає сільськогосподарська техніка та обладнання. При цьому слід одразу вказати на недолік нормотворчої техніки: у назві та у змісті Порядку 2017 року використовуються різні терміни. Так, у тексті Порядку 2017 року вживання термінів синхронізовано із Законом України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу»¹, зокрема, йдеться про «техніку та обладнання для АПК», у той час як назва Порядку оперує поняттям «сільськогосподарська техніка та обладнання». Крім того, у 2019 році було змінено назву аналізованої постанови у зв'язку із доданням ще одного засобу підтримки: часткова компенсація вартості спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси.

Згідно з новим Порядком 2017 року № 130 вимоги до об'єкта підтримки ускладнилися та можуть бути згруповані наступним чином: об'єктні, суб'єктні, формальні та операційні. Так, наразі державна підтримка у вигляді часткової компенсації розповсюджується лише на техніку, яка відповідає цілому комплексу вимог:

а) *вітчизняне виробництво*, яке визначається за спеціальним критерієм – ступенем локалізації. У зв'язку із прийняттям Порядку 2017 року № 130 до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення ступеня локалізації виробництва підприємствами вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу та встановлення показників ступеня локалізації виробництва тракторів та інших самохідних енергетичних засобів сільськогосподарського призначення, спеціальних автомобілів сільськогосподарського призначення, самохідних та причіпних комбайнів» від 27.05.2013 року² теж були внесені суттєві зміни, які насамперед передбачають поступове щорічне підвищення необхідного порогового ступеня локалізації. Такий крок законодавця різко критикується в літературі, оскільки рівень локалізації може бути наслідком інвестиційної привабливості, легкості ведення бізнесу, але не самоціллю і тим більше не умовою надання підтримки³. Застосований підхід характеризується як надання підтримки вітчизняному машинобудуванню за рахунок аграріїв;

б) *відповідність виробника техніки особливим умовам*. Новела полягає в тому, що окрім вимог до самої техніки, передбачається низка вимог до її виробника: резидентство протягом не менш 2 років; питома вага на оплату праці у складі собівартості продукції становить не менше 8%; наявність конструкторсько-технологічної

¹ Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 07.02.2002 року. Відомості Верховної Ради України України. 2002. № 24. Ст. 167.

² Про затвердження Порядку визначення ступеня локалізації виробництва підприємствами вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу та встановлення показників ступеня локалізації виробництва тракторів та інших самохідних енергетичних засобів сільськогосподарського призначення, спеціальних автомобілів сільськогосподарського призначення, самохідних та причіпних комбайнів: постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2013 року. Урядовий кур'єр. 2013. № 104.

³ Нів'євський О. Нова політика підтримки Мінагропроду 1: компенсація вартості української сільгосптехніки. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/novaya-politika-podderzhki-minagroproda-1-kompensatsiya-stoimosti-ukrainskoi-selkhoztekhniki/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

документації та/або зареєстрованого права інтелектуальної власності на техніку; здійснення на території України затверджених технологічних операцій, необхідних для виробництва техніки та обладнання; здійснення гарантійного і після-гарантійного обслуговування техніки. Ці вимоги спрямовані на виявлення тих виробників техніки, які є максимально «вітчизняними», тобто самостійно виробляють основну частину кожної одиниці техніки. Двовекторність державної підтримки, яка надається не лише сільськогосподарським товаровиробникам, але й машинобудівним заводам, обумовлює запровадження вказаних додаткових фільтрів для виробників техніки;

в) *внесення до затвердженого переліку*. Відповідність вищеперерахованим вимогам має бути перевірена та встановлена спеціально утвореною комісією. Відповідальний орган змінювався: якщо спочатку перелік рекомендувала Міжвідомча експертна рада з питань визначення пріоритетів у виробництві нової техніки та обладнання для сільськогосподарських товаровиробників, то з 2013 року такий перелік визначало та затверджувало Мінагрополітики. Згідно нового Порядку 2017 року № 130 ці функції передано Мінекономрозвитку. Заводи мають подавати свої заявки до сформованої комісії, утвореної відповідно до наказу Мінекономрозвитку «Про затвердження Положення про комісію з формування переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок коштів державного бюджету» від 13.04.2017 року¹. Суттєвим недоліком є відсутність кінцевого строку формування та затвердження списку техніки, адже саме цей факт покладає початок державної програми підтримки. Вважаємо за доцільне передбачити паралельну роботу комісії з визначення переліку техніки та Мінагрополітики з реалізації програми. Так, доки відбувається щорічна часткова компенсація, комісія Мінекономрозвитку до 1 січня наступного року має сформувати і затвердити перелік техніки для наступного року. Цим самим буде забезпечуватися безперервність та стабільність державної підтримки. Також варто передбачити можливість поточного включення протягом року нових видів техніки та обладнання до переліку, якщо вони набули відповідних характеристик;

г) *придбання техніки в її виробника або дилера*. У такий спосіб нормотворець намагається вилучити з ланцюга державної підтримки комерційних посередників, які штучно підвищують ціни. Також дана норма завуальовано вказує на те, що техніка має бути новою, а не такою, що була у використанні.

Аналіз висунутих вимог до техніки, вартість якої може бути компенсована в рамках державної програми, вказує на те, що головний акцент зроблено на її походженні та умовах придбання. При цьому абсолютно ігноруються будь-які критерії якості такої техніки. Жодним чином не стимулюється підвищення якісних характеристик техніки, а дослідження показують, що саме цей показник є головною проблемою, яка спричиняє зменшення затребуваності та привабливості

¹ Про затвердження Положення про комісію з формування переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок коштів державного бюджету: наказ Мінекономрозвитку України від 13.04.2017 року № 566. Урядовий кур'єр. 2017. № 78.

вітчизняної сільськогосподарської техніки¹. На наш погляд, таке упущення може стати стратегічним: орієнтуючись на нормативні вимоги, виробники техніки підвищуватимуть формальні показники локалізації, але не якості. Це зробить державну підтримку короткозорою та не сформує бажаного ефекту від її надання.

Суб'єкти отримання часткової компенсації – це найбільш динамічний елемент правового механізму даного виду державної підтримки. Хронологічні зміни можна зобразити таким ілюстративним ланцюгом: у 2002 році – одержувачами підтримки були сільськогосподарські підприємства; з 2004 року – сільськогосподарські товаровиробники, підприємства харчової та переробної промисловості; з 2007 року – сільськогосподарські товаровиробники; з 2009 року – сільськогосподарські товаровиробники, навчально- і науково-дослідні господарства аграрних вищих навчальних закладів; з 2017 року – сільськогосподарські товаровиробники. При цьому жодного визначення відповідних суб'єктів у попередніх нормативно-правових актах не було. Це викликало питання на практиці, тому що проблематика визначення основних аграрно-правових категорій існує вже досить давно. Наприклад, коли виник спір щодо законності надання часткової компенсації вартості техніки Сумському обласному державному центру експертизи сортів рослин, ухвалою ВАС України від 12.06.2010 року було відкинуто посилання на поняття сільськогосподарського товаровиробника, надане Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію», та використане легальне поняття сільськогосподарського товаровиробника за податковим законодавством², хоча обидві дефініції не пристосовані до агропротекційних цілей. Порядок 2017 року № 130 називає сільськогосподарськими товаровиробниками, які претендують на отримання державної підтримки, юридичних осіб та фізичних осіб – підприємців, основною діяльністю яких є постачання сільськогосподарських товарів (за визначенням, наведеним у п. 2.15 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»), вироблених ними на власних або орендованих основних засобах, за умови, що питома вага вартості таких сільськогосподарських товарів становить не менше 75% вартості всіх товарів, поставлених такими юридичними та фізичними особами протягом попередніх 12 послідовних звітних податкових періодів сукупно³. Із вказаного можна зробити висновки: а) обмежень щодо форм власності, організаційно-правових форм господарювання, резидентства, обсягів виробництва не передбачено; б) у визначенні потенційного суб'єкта отримання

підтримки акцент зроблено саме на постачанні сільськогосподарської продукції, а не на її виробництві. Можна припустити, що в такий спосіб зроблено спробу підкреслити підприємницький характер діяльності, спрямування на реалізацію виробленої продукції. У свою чергу, це має свій недолік, а саме: у коло суб'єктів одержання часткової компенсації не входять власники особистих селянських господарств (які не зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності) та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. У цілому не вітаючи виключення особистих селянських господарств з числа отримувачів державної підтримки, вважаємо, що таке рішення прийняте цілком у дусі останніх змін аграрного законодавства щодо стимулювання трансформації особистих селянських господарств у фермерські. Однак виключення кооперативів, на наш погляд, є прикрим упущенням. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація покликана задовольняти спільні потреби товаровиробників, зокрема за допомогою спільного користування дорогою технікою та обладнанням. Як правильно наголосила Г. С. Корнієнко, у сучасних умовах необхідно відмовитися від прагнення забезпечити кожне господарство повним набором техніки, оскільки на дрібних контурних полях практично неможливо повною мірою застосувати потенційно велику продуктивність енергонасичених тракторів високих тягових класів¹. Виходом є допомога держави у формуванні матеріально-технічного забезпечення кооперативних організацій дрібних сільськогосподарських товаровиробників. Саме тому варто виправити допущену помилку та вказати серед суб'єктів отримання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки обслуговуючі кооперативи.

Процедура надання державної підтримки. Протягом 2002-2016 років важливою складовою процедури отримання часткової компенсації було проходження конкурсного відбору. Виграш у цьому конкурсі залежав від різних умов. У 2002-2007 роках висувалися такі критерії, як: платоспроможність (можливість самостійно оплатити 70% вартості), відсутність боргів, наявність кваліфікованих кадрів для роботи з технікою, рівень забезпечення технікою. У 2007-2016 роках висувалися лише два критерії: відсутність боргів та рівень забезпечення технікою. Важливим нововведенням Порядку 2017 року № 130 стало скасування конкурсу як підстави надання часткової компенсації, тобто простежується тенденція від ослаблення конкурсних засад аж до їх відміни. Такий підхід має кілька аспектів та може оцінюватися по-різному. По-перше, відкрито доступ до державної підтримки усім сільськогосподарським товаровиробникам. Це позитивно, але якщо підтримка надаватиметься усім суб'єктам, що звернуться за нею, то ліміт коштів може бути вичерпано задовго до того, як звернуться ті виробники, які її справді потребують. По-друге, хоча прямо це не вказується, часткова компенсація як вид підтримки спрямована перш за все на дрібних та середніх сільськогосподарських товаровиробників, адже саме вони є основними покупцями вітчизняної техніки. Великі аграрні компанії переважно можуть придбати більш дорогі техніку іноземного виробництва. Як пишуть експерти, ринок сільськогосподарської техніки за час економічної кризи отримав новий імпульс, тому що фермери прагнуть

¹ Гудзь О. Є. Сучасний вимір становлення та перспектив розвитку лізингових послуг в аграрній сфері. *Зб. наук. пр. Уманського нац. ун-ту садівництва. Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 73. Ч. 2. С. 24 – 34; Нів'євський О. Нова політика підтримки Мінагропроду 1: компенсація вартості української сільгосптехніки. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/nova-ya-politika-podderzhki-minagroproda-1-kompensatsiya-stoimosti-ukrainskoi-selkhoztekhniki/> (дата звернення: 09.06.2019 року); Берлач Н. Шляхи вдосконалення державної політики в лізингових відносинах АПК України. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 10. С. 219 – 221; Скоцик В. Є. Організаційні засади функціонування ринку сільськогосподарської техніки в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2013. Вип. 181-6. С. 206 – 213.

² Ухвала Вищого адміністративного суду України від 12.06.2010 року у справі № К-34519/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9818545> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання, спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси, що закуплені у вітчизняних виробників: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 130. Урядовий кур'єр. 2017. № 49.

¹ Корнієнко Г. С. Правова регламентація матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 114.

інвестувати свої заощадження в купівлю техніки¹. Це ще більш актуалізує необхідність такого виду державної підтримки, а також потребу в організації її ефективного надання. Відкриття доступу до державної підтримки усім сільськогосподарським товаровиробникам можна оцінити позитивно. Однак відсутність жодних умов-переваг у програмі підтримки лише зовні урівнює претендентів на підтримку, насправді ж це позбавляє менші і слабші господарства можливостей повноцінно нею скористатися. Відмова від переважних умов можлива та виправдана лише за високого ступеня розвитку сільського господарства та наявності великої кількості однорідних суб'єктів. Український агробізнес характеризується протилежними рисами: наявністю гіперкорпоративізованих структур (агрохолдингів), фермерських господарств різного калібру, неспіврозмірними темпами розвитку окремих галузей (наприклад, суттєве випередження рослинництва порівняно із тваринництвом) тощо. Враховуючи обмеженість бюджетних коштів, за таких об'єктивних умов державна підтримка буде більш ефективною при підвищенні її векторності, продуманості адресності².

Дослідження еволюції правової процедури надання часткової компенсації демонструє цікаві варіанти її побудови. Так, у 2002-2007 роках компенсація в розмірі 30% вартості техніки могла нараховуватися як сільськогосподарському підприємству, так і безпосередньо заводу – виробнику цієї техніки. Тобто послідовність стадій була такою: конкурс – довідка про вигреш у конкурсі – укладення договору між сільськогосподарським підприємством та заводом – оплата покупцем 70% вартості техніки – виплата державою 30% вартості техніки напряму заводу. Власне у такій схемі державну підтримку важко назвати компенсацією, тому що за таких умов не відбувалося повернення коштів. Хоча можливість заплатити лише 70% вартості техніки, не виймаючи з обороту гроші, є досить привабливою для сільськогосподарського товаровиробника, однак аналіз судової практики того періоду показує, що у такому механізмі криється значна загроза. Слід окремо підкреслити, що державні органи не виступають у такій схемі сторонами в договорах придбання техніки й тому не мають жодних обов'язків щодо виплати компенсації. При цьому головною проблемою, яка спровокувала велику кількість судових спорів, стало порушення вказаної етапності. Найчастіше укладення договору придбання техніки передувало виграшу в конкурсі. У випадку непроходження конкурсу, компенсація не надавалася, а виробник техніки звертався до суду, вимагаючи стягнути гроші (30%) з сільськогосподарського підприємства – покупця. У зв'язку з великою кількістю проблем та позовів, з 2007 року передумовою отримання компенсації стала оплата вартості техніки в повному обсязі, тобто послідовність дій стає наступною: договір купівлі-продажу – здійснення 100% оплати сільськогосподарським товаровиробником – проведення конкурсу – надання компенсації. Безконкурсна основа надання підтримки, запроваджена Порядком 2017 року № 130, спрощує процедуру до трьох головних етапів: договір

купівлі-продажу – здійснення 100% оплати – надання компенсації. При цьому в Порядку 2017 року № 130, як і в попередніх нормативно-правових актах, немає вимог щодо походження коштів, витрачених на придбання техніки. Тобто вона може бути придбана як за власні кошти, так і за позичені (наприклад, кредитні).

Порядок 2017 року № 130 кардинально змінив суб'єктний склад процедури надання часткової компенсації. Довгий час державна підтримка надавалася традиційно – через управління агропромислового розвитку облдержадміністрацій, із створенням спеціальних конкурсних комісій. Відповідно до Порядку 2017 року № 130 ця схема принципово змінюється. Згідно з його положеннями сільськогосподарський товаровиробник, який прагне скористатися державною підтримкою, звертається до уповноваженого банку та надає йому пакет необхідних документів. Уповноважені банки, у свою чергу, надають відповідну інформацію до Мінагрополітики, яке формує реєстр та подає його до Мінекономрозвитку. Така нестандартна для агропротекційного законодавства України процедура вимагає додаткового аналізу. Спочатку передбачалося, що аграрно-процедурні функції будуть виконувати лише державні банки, згодом додалися банки, в статутному капіталі яких участь держави більше 75%, і нарешті з 2018 року введено поняття «уповноважені банки», під якими розуміються банки будь-якої форми власності, які підписали Меморандум із Мінагрополітики. Це поступове розширення кола банків, залучених до надання державної підтримки, стало закономірним наслідком дефективності першої редакції Порядку. По-перше, не було конкретизовано, до якого саме державного банку може звернутися сільськогосподарський товаровиробник. Це означало, що такі послуги міг надати будь-який з функціонуючих державних банків України (Укресімбанк, Ощадбанк, Укргазбанк, ПриватБанк¹). Проте в їхніх статутах вказується, що діяльність цих осіб ведеться на комерційній основі, тому закономірно виникає питання щодо платності такої послуги. По-друге, залучення лише державних банків було б логічним, якби техніка оплачувалася за рахунок кредитних ресурсів державних банків або принаймні через рахунки таких банків, але подібних вимог Порядок 2017 року № 130 не передбачав. Чинна редакція Порядку виправляє ці недоліки та містить логічне положення про те, що сільськогосподарська техніка, вартість якої компенсується, оплачується через уповноважений банк. Звідси зрозумілим є фактор вибору банку та покладення на нього функцій із формування і подачі пакету документів у процедурі надання компенсації сільськогосподарським підприємствам. Довідково слід відмітити, що станом на 30 листопада 2018 року налічувалося 22 банка, що підписали меморандуми із Мінагрополітики².

Постпрограмний контроль. У 2007 році була запроваджена вимога підписання сільськогосподарським товаровиробником письмового зобов'язання щодо повернення отриманої ним компенсації у випадку виявлення фактів її незаконного отримання чи нецільового використання. При цьому нецільовим використанням

¹ Аграрии в 2016 г. приобрели техники на 9 млрд грн – Кутовой / URL: <http://latifundist.com/novosti/34293-agrarii-v-2016-g-priobreli-tehniki-na-9-mlrd-grn--kutovoj> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григор'єва Х. А. Суб'єкти отримання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки: аналіз законодавчих новел. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 8-10 вер. 2017). С. 140 – 142.

¹ Державні банки України : офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua/news/derzhavni-banki-ukraini> (дата звернення: 09.06.2017 року)

² Перелік банків, які підписали Меморандум станом на 30.11.2018 року. URL: <http://www.minagro.gov.ua/node/25614> (дата звернення: 09.06.2019 року)

було названо не лише поспішний продаж протягом 3 років, але й передача такої техніки в оренду, що є досить сумнівним. Повернення коштів поєднувалося із припиненням надання будь-якої державної підтримки протягом 3 років. Такі суворі санкції були покликані укріпити законність у сфері надання державної підтримки. Порядок 2017 року № 130, на нашу думку, більш вдало формулює правила постпрограмного контролю, а саме: «техніка та обладнання, придбані сільськогосподарськими товаровиробниками з частковою компенсацією вартості, протягом 3 років не підлягають відчуженню та використовуються за призначенням, крім випадку, коли техніка та обладнання, вагони, устаткування прийняті уповноваженими банками у заставу і відчужуються в разі невиконання позичальником зобов'язань за кредитним договором»¹. При цьому Порядок 2017 року № 130 використовує лише поняття «незаконного отримання» коштів, виключивши їх нецільове використання. Повернення коштів поєднується із трирічною втратою права на отримання не будь-якої державної підтримки, а саме часткової компенсації вартості техніки. Судова практика доводить, що єдиною підставою встановлення факту незаконного отримання компенсації може бути лише відповідне судове рішення², тобто, наприклад, акт перевірки контролюючого органу не є належною підставою для позбавлення суб'єкта права на державну підтримку³.

Аналіз матеріалів багаторічної судової практики у справах щодо надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки вказує на те, що головною проблемою цієї програми є її неналежне виконання. Ця проблема має багато аспектів, серед яких можна виокремити такі:

а) нестача бюджетних коштів. Навіть вигреш у конкурсі та включення до реєстрів претендентів на отримання підтримки не гарантувало фактичного одержання компенсації. Постановою ВАС України вказано, що Мінагрополітики розпоряджається бюджетними коштами, що мали бути використані для часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва, тільки за умов їх наявності у бюджеті⁴. При цьому переносу бюджетних зобов'язань на наступні роки не передбачалося. Це дуже ослаблює державну підтримку та підриває довіру до неї. Держава ніби зацікавлена не в тому, щоб максимально допомогти сільськогосподарським товаровиробникам, а намагається віднайти шляхи не надати їм таку підтримку;

б) надання компенсації не в повному обсязі. Вигреш у конкурсі не гарантував отримання 30%-ої компенсації вартості техніки. Наприклад, СФГ «Агро-1» здійснило оплату пізніше інших сільськогосподарських підприємств, у зв'язку з чим

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання, спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси, що закуплені у вітчизняних виробників: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 130. Урядовий кур'єр. 2017. № 49.

² Ухвала Вищого адміністративного суду України від 30 серпня 2012 року у справі № К-29297/10-С. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25897838> (дата звернення: 09.06.2019 року); Постанова Кіровоградського окружного адміністративного суду від 05 квітня 2011 року у справі № 2а-4501/10/1170. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14887962> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Постанова Запорізького окружного адміністративного суду від 19 жовтня 2011 року у справі № 2а-0870/2723/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19070923> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Постанова Вищого адміністративного суду України від 13 жовтня 2010 року у справі № К-6763/08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11842238> (дата звернення: 09.06.2019 року)

отримало компенсацію вартості техніки в останню чергу і в сумі невикористаного залишку (лише третину від необхідної суми). Судом було встановлено, що Головне управління агропромислового розвитку виконало свої обов'язки по відшкодуванню часткової компенсації вартості складної техніки в межах наявного фінансування і тому не зобов'язане проводити остаточну компенсацію вартості техніки¹.

Незважаючи на те, що у вказаних прикладах і аналізованих проблемних аспектах фігурує конкурсна основа надання компенсації, питання належного виконання програми підтримки в сучасних умовах, які не передбачають проведення конкурсного відбору, все ж залишається не менш актуальним.

У результаті проведеного дослідження можна зробити висновки щодо недостатньо обґрунтованого реформування законодавства про державну підтримку аграріїв у сфері придбання техніки. Нормативно-правові акти, якими регулюються ці відносини, переживають перманентне внесення змін та доповнень, які часто носять принциповий характер та корегують суттєві аспекти державної підтримки прямо в процесі її надання. Це є значним дестабілізуючим фактором, а також свідченням недостатньо професійної і науково обґрунтованої підготовки таких нормативно-правових актів.

Також слід окремо виділити питання боротьби із корупцією та бюрократизацією сфери державної підтримки сільського господарства. На прикладі аналізованої програми компенсації вартості техніки можна побачити неоднозначність заходів, спрямованих на таку боротьбу. Так, усунення бюрократичних бар'єрів шляхом залучення банків замість державних органів знівелювалося затягнутою процедурою узгодження переліків техніки. Таким чином, з одного боку фінансування державної підтримки збільшується, а з іншого – аграрії не можуть його реально отримати через недосконалість організаційно-правових засад. Можна зробити висновки про посилення тенденцій до використання «ручного режиму» надання державної підтримки в сільському господарстві, який в умовах нестабільності є досить ризикованим методом².

Якщо характеризувати загалом правове регулювання державної підтримки у сфері матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, слід відзначити його особливості.

По-перше, *двовекторність* – спрямованість на підтримку і сільського господарства, і вітчизняного машинобудування. Однак ця позитивна, на перший погляд, ідея перетворюється на фактор гальмування масштабної державної підтримки у сфері матеріально-технічного забезпечення аграріїв. Це відбувається тому, що за таких умов виробникам техніки необхідно орієнтуватися на бажання державних органів, що затверджують переліки пільгової техніки, а не на потреби покупців. Це призводить до того, що задовольняються формальні, а не якісні умови.

Практика підтримки матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, яка залежить від розвитку вітчизняного машинобудування, поступово

¹ Постанова Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим від 06 березня 2013 року у справі № 2а-11365/12/0170/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30190588> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григор'єва Х. А. Окремі правові проблеми державної підтримки аграріїв на прикладі компенсації вартості техніки. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 трав. 2018). Одеса, 2018. С. 554 – 556.

доводить свою низьку ефективність. Зокрема, із виділених у 2017 році на фінансування програми 550 млн грн, за офіційною інформацією Мінагрополітики, de facto аграрії отримали лише 134 млн грн¹. Причин цьому декілька. По-перше, за старою традицією, реальному початку програми передувала довга бюрократична тяганина, пов'язана з утвердженням спеціальних комісій, формуванням переліків техніки, залученням банків тощо. У результаті лише із технікою визначалися більше півроку. Досить красномовним є факт внесення змін до Порядку, коли постановою від 25 жовтня 2017 року продовжено строк приймання заявок на включення до переліку техніки до 17 листопада 2017 року. По-друге, значний ступінь локалізації (показника «вітчизняності» техніки) закономірно звузив коло техніки, яка підпадає під дію програми. Цей фактор теж вплинув на зниження ефективності державної підтримки, адже з одного боку, не вся вітчизняна техніка потрапила в перелік програми компенсації, а з іншого – не на всю затверджену техніку є багато покупців. На тлі цих показників виникає питання щодо доречності подальшого щорічного підвищення ступеня локалізації, яке передбачається в законодавстві. Можливо, варто не просто збільшувати вимоги до виробників техніки, а здійснювати їх всебічну підтримку, і не лише за рахунок програм підтримки сільськогосподарських товаровиробників – адже це зачіпає й інтереси останніх². Ми переконані, що у відносинах матеріально-технічного забезпечення, які виникають між сільськогосподарськими підприємствами та виробниками техніки, однозначний пріоритет повинні мати саме аграрії, адже завданням машинобудування є «забезпечення потреб агропромислового комплексу вітчизняною технікою і обладнанням»³. Тобто функціонування машинобудування АПК має підпорядкований характер відносно задоволення потреб та інтересів сільськогосподарських підприємств, і тому агропротекційна політика має будуватися саме на цьому засадничому принципі, а не спотворювати його.

По-друге, *брак законодавчого регулювання*. Як показує проведене дослідження, із трьох передбачених в агропротекційному законодавстві загальних правових механізмів державної підтримки матеріально-технічного забезпечення реально функціонують лише два (надання техніки в лізинг на пільгових умовах та часткова компенсація вартості техніки). При цьому вказані правові механізми державної підтримки не врегульовані на законодавчому рівні, що породжує основну сукупність проблем формального, змістовного та реалізаційного аспектів.

У літературі висловлена пропозиція щодо розробки нормативно-правового акту, який би визначив поняття, основні засади, принципи, мету, завдання, форми матеріально-технічного забезпечення суб'єктів аграрного підприємництва, органи та їх повноваження у цій сфері, а також містив би норми юридичної відповідальності. І.Ю. Ломакіна вважає, що таким актом може бути Концепція про матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників, яка має бути покладена в

¹ Офіційний сайт Міністерства аграрної політики і продовольства України. URL: http://minagro.gov.ua/uk/support_ark?tid_hierachy=1347 (дата звернення 22.04.2018 року)

² Григор'єва Х. А. Окремі правові проблеми державної підтримки аграріїв на прикладі компенсації вартості техніки. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 трав. 2018). Одеса, 2018. С. 554 – 556.

³ Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 07.02.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 24. Ст. 167.

основу розвитку аграрного законодавства щодо матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників¹. На нашу думку, концептуальним документом виявлені проблеми не вирішити. Правові засади державної підтримки сільського господарства у сфері матеріально-технічного забезпечення мають бути закріплені у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». При цьому зважаючи на потреби практики, вважаємо за необхідне розвинути ці правові засади у спеціальному Законі України «Про державну підтримку матеріально-технічного забезпечення сільського господарства».

2.1.4. Страхова підтримка сільського господарства

Агростраховання в Україні не розвивається належним чином уже протягом довгого періоду. Головна проблема полягає в тому, що сільськогосподарські підприємства не бажають страхувати свою сільськогосподарську продукцію. Найбільш красномовними є наступні цифри. Для порівняння, наприклад, у США страхують до 70% сільськогосподарських культур, в Іспанії – до 80%, у Канаді – до 60%². В Україні ж лідерами агростраховання є Полтавська та Хмельницька області, де застраховано лише по 11,5% площ посівів, а в інших областях цей показник у рази менший³. Дуже показовим є, наприклад, кількість договорів щодо страхування сільськогосподарської продукції в найбільшій області країни – Одеській, яка склала всього 9 страхових угод у 2017 році⁴.

Причин такої ситуації можна виділити кілька. По-перше, це висока вартість страхових послуг. З огляду на те, що страхування здійснюється переважно в період посівної, будь-які додаткові витрати в умовах хронічного дефіциту коштів розглядаються виробниками як другорядні. Особливо актуально це для малих сільськогосподарських підприємств, для яких фінансове навантаження при страхуванні стає непосильним⁵. По-друге, низький рівень інформованості сільськогосподарських підприємств про страхові продукти. Як влучно наголошують науковці, сільськогосподарські товаровиробники, як правило, не обізнані в тонкощах страхового права, і під час укладення страхового договору ними неправильно розуміється рівень та обсяг захисту майнових інтересів, який набувається в результаті страхування, а це, у свою чергу, призводить до розчарувань та конфліктів у майбутньому⁶. По-третє, низький рівень державної підтримки налагодження страхування в сільському господарстві.

¹ Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2012. 20 с.

² Уркевич В. Ю. Новели правового регулювання у сфері страхування сільськогосподарської продукції. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 120. С. 127; Котенева О. Агрострахование будет обязательным. *Первая крымск. информ.-аналит. газ.* 2012. № 11 (47). С. 6.

³ Ринок агростраховання України у 2017-му андеррайтинговому році: аналітичне дослідження. К., 2017. URL: <https://forinsurer.com/files/file00624.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Ринок агростраховання України у 2017-му андеррайтинговому році: аналітичне дослідження. Київ, 2017. URL: <https://forinsurer.com/files/file00624.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Здирко Н. Г. Вплив механізму надання державної підтримки на формування облікової інформації у фермерських господарствах. *Зб. наук. пр. Таврійського держ. агротехнолог. ун-ту (економічні науки)*. 2013. № 1 (1). С. 211.

⁶ Грушина Е. Ю., Семенова Н. Н. Страхование в системе государственной финансовой поддержки сельского хозяйства. *Актуальные вопросы экономических наук*. 2009. № 10. С. 235.

Відносини у сфері агрострахування та державної підтримки сільського господарства надзвичайно тісно пов'язані та взаємообумовлені. Ефективно діюча система страхування сільськогосподарських ризиків дає необхідний рівень стабільності господарювання, а також дозволяє зняти навантаження з держави в частині підтримки аграріїв, які несуть збитки в результаті настання страхових випадків. У зв'язку з цим підтримка агрострахування має бути абсолютно необхідною складовою вітчизняної агропротекційної політики

Потенційно стимулювання сільськогосподарських виробників укладати страхові договори може відбуватися в кількох основних напрямках:

1) надання державної підтримки під час укладання таких страхових угод. Здійснюється відповідно до норм Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»;

2) використання страхових договорів у ролі обов'язкової умови під час надання інших видів державної підтримки. Таке побічне стимулювання агрострахування має ще один бік: у такий спосіб держава намагається убезпечити себе від витрачання бюджетних коштів для надання фінансової підтримки тим товаровиробникам, які не застрахували ризики своєї діяльності¹. Про ефективність такого напряму активізації страхування в сільському господарстві говорять наступні статистичні факти: половину всіх страхових премій у 2015 році склали премії по страхуванню, пов'язаному із програмами підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Найбільш продуктивною в цьому аспекті є форвардна програма підтримки, а саме: 63% страхових премій у 2016 році склали премії від страхування за умовами форвардних контрактів із ПАТ «Аграрний фонд»²;

3) активне використання страхування сільськогосподарської продукції у ролі додаткового забезпечення виконання зобов'язання у приватно-правових відносинах (наприклад, під час видачі аграрної розписки, надання кредиту тощо). Щодо цього аспекту О. С. Філюк зазначає, що страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників полягає в майновому страхуванні, оскільки діяльність виробників сільськогосподарської продукції здійснюється в межах відповідних аграрно-майнових правовідносин³;

4) запровадження імперативних вимог щодо обов'язкового страхування сільськогосподарської продукції її виробниками. Такий спосіб активізації агрострахування теж був апробований в Україні. Як зазначається в літературі, існував невеликий проміжок часу (2001-2009 роки), коли здійснювалося обов'язкове страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень із державною підтримкою. Такі вимоги були введені Законом України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18.01.2001 року, відповідно до якого передбачалося обов'язкове страхування

врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень для державних сільськогосподарських підприємств, а стосовно врожаю зернових культур і цукрових буряків – для сільськогосподарських підприємств усіх форм власності. Аналогічні приписи було включено і до Закону України «Про страхування» від 7.03.1996 року, де таке страхування перелічувалося серед видів обов'язкового страхування¹. На виконання зазначених законодавчих приписів постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2002 року було затверджено відповідний Порядок². Наразі страхування сільськогосподарської продукції є добровільним, що не сприяє зростанню популярності цих відносин у сільському господарстві. Деякі вчені висувують пропозиції щодо відновлення імперативних вимог у цій сфері, зокрема, І. В. Горіславська вважає за потрібне запровадити обов'язкове страхування як для племінних тварин, так і для інших сільськогосподарських тварин³.

5) відмова від надання безповоротних субсидій виробникам, які не застрахували свою продукцію та понесли збитки. Навіть такий неоднозначний спосіб стимулювання агрострахування знаходить своїх прибічників у літературі⁴, однак щодо нього слід дещо зауважити. Не варто допускати ситуації, коли під час реалізації програм несистемної ситуативної допомоги окремі сільськогосподарські виробники, що застрахувалися, опинялися в гіршому становищі порівняно з тими своїми колегами, які не страхуються⁵. Саме такі деформації агропротекційних відносин дискредитують державну підтримку, а не сам факт її надання.

На наш погляд, найбільш ефективним та продуктивним є перший напрям стимулювання агрострахових відносин – цілеспрямована підтримка страхування в сільському господарстві. Досвід правового забезпечення такої державної підтримки в нашій країні вже накопичений, проте він переважно демонструє різноманітні проблемні аспекти. Якісний аналіз цих проблем можливий лише в контексті еволюційного розвитку законодавства. На рівні дисертаційного дослідження Г. В. Клеріні виокремив такі періоди розвитку правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: 1) 1991–2001 (державна підтримка не була законодавчо встановлена); 2) 2001–2004 (Законом України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001–2004 років» передбачалася державна підтримка при страхуванні врожаю сільськогосподарських культур та багаторічних насаджень); 3) 2004–2009 (Закон

¹ Клеріні Г. В. З історії правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. круг. столу (Київ, 27 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 217 – 219.

² Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності: постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 року № 1000. Офіційний вісник України. 2002. № 29. Стор. 91. Ст. 1379. (*втрапила чинність*)

³ Горіславська І. В., Терешко А. Р. Окремі питання правового регулювання страхування сільськогосподарських тварин в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 46.

⁴ Иода Е. В., Голикова О. А. Агрострахование с господдержкой как инструмент управления рисками. *Инновационная экономика и право*. 2016. № 4 (5). С. 23 – 29.

⁵ Мушенко В. В. Про переваги механізму державної фінансової підтримки страхування ризиків аграрного виробництва. *Підприємство, господарство і право*. 2011. № 4. С. 63 – 68; Мушенко В. В. Сучасна державна політика України щодо фінансової підтримки сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 247.

¹ Клеріні Г. В. Правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні: дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2017. С. 46.

² Обзор рынка агрострахования Украины за 2015-2016 андеррайтинговый год. URL: <http://agro-insurance.com/statistica/429> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Філюк О. С. Страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 294.

України «Про державну підтримку сільського господарства України» запровадив державне регулювання ринку страхування сільськогосподарської продукції (капітальних активів) та передбачав створення Фонду аграрних страхових субсидій України); 4) 2009 – 2012 (Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» від 04.06.2009 року скасував державну підтримку страхування сільськогосподарської продукції¹; 5) з 2012 – Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»².

Протягом усього часу надання державної підтримки агостраховання в Україні вона полягала в частковій компенсації вартості страхових платежів. Хоча в ст. 25 Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» під державною підтримкою страхування сільськогосподарської продукції розуміється надання з державного бюджету сільськогосподарським товаровиробникам грошових коштів у вигляді субсидій на відшкодування частини страхового платежу (страхової премії), фактично сплаченого ними за договорами страхування сільськогосподарської продукції, на наш погляд, державну підтримку у цій сфері не можна розглядати так вузько. У результаті аналізу чинного законодавства України у сфері страхування сільськогосподарської продукції стає помітно, що насправді державна підтримка агостраховання має кілька самостійних аспектів:

- суб'єктний – полягає у встановленні низки вимог до страховиків, тобто страхових компаній, які можуть здійснювати діяльність у сфері агостраховання (одержання ліцензій; членство в Аграрному страховому пулі);
- договірний – вимоги щодо змісту страхового договору (обмеження розмірів страхових тарифів; затвердження стандартних договорів для різних видів сільськогосподарської продукції);
- фінансовий – надання субсидії в розмірі не більш як 50% вартості страхового платежу³.

Звичайно, найбільше уваги привертає саме фінансовий аспект державної підтримки агостраховання. Якщо проаналізувати правове регулювання надання такої підтримки, можна виділити її характерні риси:

- а) *компенсаційна природа* державної підтримки, тобто надання субсидії відбувається вже після повного розрахунку сільськогосподарського підприємства із страховою компанією;
- б) *жодних ознак імперативності* надання державної підтримки (гарантій) у законодавстві не закріплено. Тобто такому виду державної підтримки сільського

господарства присвячено цілий закон, однак серед його норм не передбачено положень, які б робили цю підтримку стабільною, передбачуваною і гарантованою. Більше того, безпосередньо правовим питанням фінансової державної підтримки (тобто зобов'язанням держави) присвячено лише дві статті: ст. 25, яка у загальних рисах описує сутність державної підтримки, без конкретизації деталей її надання; та ст. 26, положення якої є бланкетними та відсилають до підзаконного нормативно-правового регулювання;

в) *фактичне охоплення відносинами державної підтримки лише незначного кола виробників* сільськогосподарської продукції. Законодавець щедро передбачив особливості державної підтримки страхування різних видів сільськогосподарської продукції (рослинницької, сільськогосподарських тварин, водних біоресурсів), тобто позиціонував підтримку страхування як загальногалузеву державну підтримку (а не спеціалізовану). Однак фактично протягом усього періоду дії цього Закону підтримка надавалася лише виробникам вузького кола продукції рослинництва (озимі та ярі зернові, соняшник, цукровий буряк, соя, кукурудза). Тобто юридична конструкція, відповідно до якої щороку уряд обирає, на страхування якої продукції буде надаватися державна підтримка, не лише не сприяє налагодженню стабільних відносин агостраховання, вона діє шкідливо, оскільки закладає приховані корупційні та дискримінаційні ризики. Науковці неодноразово критикували у своїх працях описану ситуацію¹, коли законодавче регулювання є «красивим, але декоративним», а фактично коло одержувачів державної підтримки встановлюється на рівні підзаконного регулювання. De facto це призводить до того, що законом передбачено загальногалузеву державну підтримку агостраховання, а насправді вона є вузькоспеціалізованою за видами сільськогосподарської продукції;

г) *фінансова державна підтримка агостраховання спрямована на здешевлення страхових послуг*. Тобто активна роль держави, яка полягає в наданні фінансової компенсації страхових внесків, не прив'язана жодним чином до настання чи ненастання страхового випадку та понесення збитків сільськогосподарським товаровиробником. Вплив держави на відносини, які виникають у разі настання страхового випадку, лежить у пасивній площині та проглядається у встановленні законодавчих вимог до страховиків та договорів страхування.

Оскільки відносини агостраховання прямо впливають на стимулювання сільськогосподарського виробництва² та його сталий розвиток, у науковій літературі активно обговорюється проблематика правового регулювання агостраховання, зокрема її агропротекційна складова. За результатами вивчення представлених

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 43. Ст. 638.

² Клеріні Г. Про розвиток законодавчого забезпечення страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016. № 4 (20). С. 151.

³ Про затвердження Порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 році надається компенсація вартості страхових платежів (премій): постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 року № 813. Урядовий кур'єр. 2012. № 166.

¹ Самсонова Я. О. Щодо проблем державної підтримки розвитку страхових відносин у сільському господарстві. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матер. круг. столу* (Київ, 27 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 208 – 209; Науково-практичний коментар Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» / За ред. А. М. Статівки. Харків: Юрайт, 2013. 432 с.; Клеріні Г. В. Про суб'єктів страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. *Науковий вісник МГУ. Серія «Юриспруденція»*. 2016. № 22. 138 – 140.

² Клеріні Г. В. З історії правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матер. круг. столу* (Київ, 27 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 217 – 219; Гутникова А. С. Направлення совершенствования российского законодательства в сфере агострахования на основе анализа отечественной и зарубежной практики. *Государственный аудит. Право и экономика*. 2013. № 1. С. 75 – 80.

наукових позицій щодо оптимального розвитку державної підтримки у сфері страхування сільськогосподарської продукції, можна згрупувати їх у три основні підходи:

1) *інституційний*. Представники цього підходу переконані в тому, що державна підтримка агрострахування має втілюватися в утворенні особливих більш пристосованих суб'єктів, які б надавали страхові послуги на пільгових умовах. Поширеною є думка про доцільність утворення спеціального суб'єкта, який здійснював би безпосереднє державне страхування сільськогосподарської продукції. Ця пропозиція ілюструється, зокрема, успішним досвідом Республіки Білорусь, в якій було утворено Білоруське республіканське унітарне страхове підприємство «Белгосстрах». Так, В. В. Мушенюк переконаний у тому, що саме подібна державна інституція зможе ефективно виконувати функції страховика й адміністратора системи агрострахування з державною підтримкою, управляти фінансовими ресурсами, гарантувати своєчасне здійснення страхових виплат аграріям¹. Слід зазначити, що в Україні вже був деякий досвід щодо функціонування державних страхових компаній. Наприклад, у 1991 році було утворено Українську державну страхову комерційну організацію. У статуті Укрдержстраху, зокрема, закріплювалося утворення запасного фонду по обов'язковому страхуванню сільськогосподарських підприємств. Однак Укрдержстрах не виконував необхідних агропротекційних функцій, а згодом був приватизований. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» у своїй першій редакції передбачав утворення Фонду аграрних страхових субсидій як державної спеціалізованої установи, що створюється для надання страхових субсидій виробникам сільськогосподарської продукції. Правовий механізм постійного поповнення коштів Фонду передбачався простий: страхові компанії мали в обов'язковому порядку відраховувати 2% від суми страхових премій, отриманих внаслідок обов'язкового або добровільного страхування окремих видів сільськогосподарської продукції, до Фонду. Однак правове становище Фонду аграрних страхових субсидій не передбачало права здійснювати безпосереднє страхування сільськогосподарської продукції.

Слід відмітити, що правові ознаки державної підтримки агрострахування проглядаються і в інших інституціях. Наприклад, М. Ю. Покальчук дійшов висновку, що держава в особі Гарантійного фонду виконання зобов'язань за складськими документами на зерно перш за все дбає про сільськогосподарських товаровиробників, що володіють складськими документами на зерно, забезпечуючи захист їхніх прав у разі невиконання зерновими складами (тимчасовими) учасниками Гарантійного фонду своїх зобов'язань внаслідок неспроможності. Науковець робить висновок, що законодавець прирівняв Гарантійний фонд до страхування ризиків у сільському господарстві, надавши тим самим можливість сільськогосподарським товаровиробникам отримати кредити під заставу зерна, що підтверджується складськими свідоцтвами². Проте слід зауважити, що така державна під-

¹ Мушенюк В. В. Правовое регулирование агрострахования в Украине: современное состояние и перспективы. Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития: по матер. круг. столов / редкол.: С. А. Балашенко (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 86 – 89.

² Покальчук М. Ю. До питання про Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 175.

тримка має ознаки одночасно і страхової, і гарантійної, а також не відноситься до загальногалузевої державної підтримки, оскільки є спеціалізованою.

Також у рамках аналізованого інституційного підходу висловлюється інша позиція, сутність якої полягає в доцільності утворення сільськогосподарських товариств взаємного страхування, які, на думку авторів, можуть стати альтернативою до створення державних страхових компаній у сільському господарстві¹.

2) *Еволюційний*. У рамках цього підходу згруповані позиції науковців, які передбачають різноманітні шляхи вдосконалення правового забезпечення існуючого механізму державної підтримки агрострахування – часткової компенсації страхового внеску. На найбільшу ваду законодавчого механізму державної підтримки агрострахування вказують В. С. Єлісеєв та А. М. Земко. Учені виявили, що пільгове страхування фактично розірване на дві самостійні моделі відносин: страхування за ринковими цінами та субсидію держави на покриття частини страхових платежів². Важливо усунути цей недолік та встановити єдину нерозривну модель пільгового договору, за яким аграрій звертається тільки до організації, що надає фінансові послуги, та одержує страхову послугу під пільговий відсоток³. Відповідно до такої схеми підтримки 50% страхової премії сплачує сільськогосподарське підприємство, а інші 50% – держава напряму перераховує страховій компанії⁴. У літературі пропонуються також інші шляхи удосконалення правового забезпечення часткової компенсації страхових платежів. Наприклад, на основі іноземного досвіду аргументується доцільність диференціації тарифів для сільськогосподарських підприємств⁵; а також обґрунтовується необхідність членства Мінагрополітики в Аграрному страховому пулі⁶.

3) *Револьюційний*. Представники цього підходу пропонують шляхи кардинальної зміни сутності та засобів надання державної підтримки агрострахування. Переважно така необхідність обґрунтовується тим, що страхова субсидія є мало-ефективною, але затратною для держави підтримкою сільського господарства. Для більш оптимального спрямування бюджетних коштів пропонуються різні шляхи. Популярною позицією є необхідність переорієнтації державної підтримки на відносини, які виникають уже після настання страхового випадку. У цьому напрямі, зокрема, пропонується державна підтримка у вигляді спрощеного механізму одержання страхових відшкодувань⁷ та державне субсидування збитків, а

¹ Горіславська І. В., Плаксі І. І. До питання суб'єктного складу аграрних страхових правовідносин. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 76.

² Єлісеєв В. С., Земко А. М. Динаміка розвитку пільгового страхування в сільському господарстві (Росія, Білорусь, Україна). Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 62.

³ Єлісеєв В. С. О проблемах правового обеспечения государственной поддержки субъектов сельского хозяйства. Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 119.

⁴ Грицай С. В. Анализ существующей системы государственной поддержки сельхозпроизводителей в России. Транспортное дело России. 2008. № 6. С. 107.

⁵ Грушина Е. Ю., Семенова Н. Н. Страхование в системе государственной финансовой поддержки сельского хозяйства. Актуальные вопросы экономических наук. 2009. № 10. С. 236.

⁶ Горіславська І. В., Плаксі І. І. До питання суб'єктного складу аграрних страхових правовідносин. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 78.

⁷ Гайнутдинов Ф. Ф. Развитие рынка страхования в сельском хозяйстве. Актуальные проблемы экономики и права. 2010. № 1. С. 32 – 38.

не внесків¹. Цікаву революційну правову конструкцію державної підтримки агрострахування пропонує І. В. Горіславська. На думку вченої, сільськогосподарське підприємство має виступати третьою особою (вигодонабувачем), на користь якої укладається договір страхування між страховиком та органом виконавчої влади відповідного регіонального рівня за рахунок коштів відповідного бюджету. Отже, за умовами такого договору сільськогосподарський виробник не несе витрати на здійснення страхування, але може отримати суму страхового відшкодування². Слід мати на увазі, що такий підхід до державної підтримки агрострахування є досить сміливим, оскільки передбачає колосальні кошти для своєї реалізації.

У літературі наводяться також приклади з іноземного досвіду організації альтернативних способів державної підтримки агрострахування. Наприклад, у Канаді функціонує програма «АгроСтабільність», відповідно до якої фермери мають змогу частину своїх доходів накопичувати на спеціальних рахунках, які не оподатковуються, для того щоб під час настання певних негативних умов мати в розпорядженні резервний капітал. При цьому держава на такі рахунки теж нараховує кошти у розмірі, аналогічному фермерським внескам³.

Для удосконалення правового регулювання державної підтримки страхування в сільському господарстві науковцями вносилися різноманітні пропозиції, починаючи від потреби прийняття відповідної державної Програми розвитку страхування в аграрному секторі на 10 років⁴ і закінчуючи прийняттям окремого закону, що регулюватиме питання державної підтримки аграрного страхування⁵. Висловлювалися різні міркування щодо назви та сфери застосування такого закону (наприклад, Закон України «Про особливості здійснення страхування ризиків сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»⁶, Закон України «Про державну фінансову підтримку страхування ризиків сільськогосподарського виробництва»⁷).

Як зазначають учені – фахівці з аграрного права, прийняття Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою», який є комплексним та регулює різноманітні відносини страхування⁸, є

¹ Грушина Е. Ю., Семенова Н. Н. Страхование в системе государственной финансовой поддержки сельского хозяйства. *Актуальные вопросы экономических наук*. 2009. № 10. С. 235.

² Горіславська І. Специфіка договору страхування у сільському господарстві. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 10. С. 137.

³ Мушенюк В. В. Правове регулювання агрострахування в Україні: сучасне становище та перспективи. *Інформаційно-правова підтримка охорони навколишнього середовища та сталого розвитку* : по матер. круг. столу / редкол. : С. А. Балашенко (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 87.

⁴ Панькова Л. О. Окремі правові аспекти страхування ризиків в сільському господарстві. *Вісник академії адвокатури України*. 2007. Ч. 1. С. 84.

⁵ Горіславська І. В. Правове регулювання страхових відносин сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. С. 13.

⁶ Домбровський С. Ф. Про деякі правові питання подальшого розвитку страхування в сільському господарстві України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. тез Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 трав. 2011). К., 2011. С. 287.

⁷ Мушенюк В. В. Фінансово-правове регулювання державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. С. 12.

⁸ Клеріні Г. Про розвиток законодавчого забезпечення страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні. *Національний юридический журнал: теорія і практика*. 2016. № 4 (20). С. 149.

позитивним моментом у регулюванні відносин з агрострахування¹. Особливо наголошується важливість включення до нього положень відносно державного аграрного протекціонізму вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників².

Однак, як невблаганно показує практика застосування цього Закону протягом семи років, правові механізми, що закладені в його основі, не досить ефективні. Основний корінь проблеми, на нашу думку, полягає у вимушеній спеціалізації державної підтримки – покладенні на уряд повноважень щодо вибору в ручному режимі щороку сільськогосподарської продукції, страхування якої буде супроводжуватися державною підтримкою. З іншого боку, такий підхід теж має досить вагомий аргумент, який полягає у хронічній обмеженості бюджетних коштів та безповоротності цього виду підтримки. На наш погляд, вихід із цієї ситуації лежить у напрямі інституційного реформування, а саме в утворенні спеціалізованої державної страхової компанії, на яку будуть покладатися функції здійснення страхування сільськогосподарської продукції на пільгових умовах. Саме в рамках такого інституційного удосконалення можуть бути вирішені проблеми надання масштабної загальногалузевої державної підтримки агрострахування, належного страхового захисту сільськогосподарських товаровиробників, можуть бути впроваджені спеціальні страхові програми підтримки³.

Отже, проведене дослідження правового регулювання загальногалузевої державної підтримки сільського господарства демонструє низку проблем у цій сфері: 1) зменшення кількості податкових механізмів державної підтримки з одночасним зниженням агропротекційного його значення: наразі провідний напрям державної підтримки сільського господарства – податковий – перетворено у рядовий агропротекційний засіб; 2) відсутність або недосконалість спеціального законодавства щодо державної підтримки кредитування сільського господарства; 3) одночасна дія двох негативних факторів – двовекторності та браку законодавчого регулювання – призводять до глибоких кризових явищ у сфері матеріально-технічного забезпечення сільського господарства; 4) недосконалість правового регулювання призводить до фактичного перетворення загальногалузевої страхової підтримки сільського господарства у спеціальну галузеву, що значно знижує її значення та потенціал.

Усі напрями загальногалузевої державної підтримки сільського господарства, окрім податкового, мають значний, але не реалізований повною мірою потенціал до широкого та взаємовигідного використання договірному способу надання державної підтримки. Для інституціонального забезпечення позитивних змін у цьому напрямі необхідним є утворення Державного аграрного банку та державної спеціалізованої страхової компанії, а також оновлення правових засад діяльності Укragролізингу.

¹ Уркевич В. Ю. Актуальные проблемы реформирования аграрного законодательства Украины. *Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы*: межд. науч.-практ. конф. (Кишнев, 28-29 мар. 2014). Кишнев, 2014. С. 211.

² Уркевич В. Ю. Новели правового регулювання у сфері страхування сільськогосподарської продукції. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 120. С. 132.

³ Григор'єва Х. А. Державна підтримка агрострахування: правові особливості та перспективи удосконалення. *Четверте зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природо-ресурсних відносинах»*: матер. збір. (Одеса, 6-9 чер. 2019). Одеса, 2019. С. 79 – 82.

Ураховуючи широке коло відносин, які виникають у межах кожного проаналізованого напрямку загальногалузевої державної підтримки сільського господарства, доцільним буде не лише регулювання таких відносин у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», але й розвиток цих положень у низці спеціальних агропротекційних законів: «Про державну підтримку кредитування сільського господарства», «Про державну підтримку матеріально-технічного забезпечення сільського господарства», «Про державну підтримку страхування у сільському господарстві».

2.2. Правова характеристика державної підтримки окремих галузей сільськогосподарського виробництва

Спеціальна галузева підтримка сільського господарства для нашої країни є традиційною. Необхідність диференційованого підходу до формування державної підтримки тваринництва, рослинництва і рибництва зумовлюється суттєвими об'єктивними відмінностями, що притаманні цим галузям сільського господарства. Побудова ефективного агропротекційного законодавства у цьому напрямку має враховувати ці особливості.

2.2.1. Спеціальна галузева підтримка тваринництва

Тваринництво є традиційною галуззю вітчизняного сільського господарства, яка забезпечує населення незамінними та життєво необхідними у здоровому раціоні продуктами, а промисловість – численними різновидами сировини тваринницького походження. Складні умови, в яких опинилося сільське господарство на початку незалежності України, особливо боляче вдарили по тваринництву, спричинивши різке скорочення поголів'я, зменшення виробництва тваринницької продукції, подорожчання продовольчих товарів. Держава опинилася в ситуації, коли тваринництво необхідно було навіть не підтримувати, а терміново рятувати. З того часу і донині тваринницька галузь сільського господарства хронічно відстає від рослинництва за обсягами виробництва, рентабельністю, експорторієнтованістю, конкурентоспроможністю тощо. Це все зумовлює той факт, що агропротекційне законодавство надає тваринницькій галузі пріоритет у питаннях державної підтримки.

Усі багаточисленні заходи спеціальної державної підтримки тваринництва в Україні, які застосовувалися протягом кількох десятиліть, можна представити у вигляді двох великих груп: заходи фінансової підтримки та заходи організаційної підтримки. Найбільш розвиненою в законодавчому плані є перша група заходів, що полягають у наданні фінансової підтримки.

Якщо уважно вивчити усю різноманітність апробованих в Україні спеціальних правових механізмів **фінансової підтримки тваринництва**, то стає зрозуміло, що незважаючи на численні окремі відмінності та назви, насправді вони формують два різновиди: дотації та компенсації (відшкодування).

Багаторічна практика **дотаційної підтримки тваринництва** в Україні сформувала широку нормативно-правову базу. Дотація передбачає безповоротне безоплатне надання коштів з державної бюджету суб'єктам господарювання в разі виконання ними встановлених умов, з метою стимулювання певної діяльності шляхом покриття частини здійснених витрат.

Аналіз законодавчої лексики вказує на те, що дотаційна природа може проглядатися у деяких видах державної підтримки, які мають іншу легальну назву. Наприклад, у спільному наказі Мінекономіки, МінАПК, Мінфіну та Держкомстату «Про затвердження Механізму державної підтримки виробництва продукції тваринництва у 1997 році» № 102/20/192/222 від 01.09.1997 року¹

¹ Про затвердження Механізму державної підтримки виробництва продукції тваринництва у 1997 році: наказ Мінекономіки, МінАПК, Мінфіну та Держкомстату від 01.09.1997 року № 102/20/192/222. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0421-97> (дата звернення: 09.06.2019 року)

було запроваджено виплати сільськогосподарським товаровиробникам за продане молоко і м'ясо у фіксованих грошових сумах. Незважаючи на те, що текст наказу використовує термін «виплати», за своєю правовою природою така підтримка є дотацією.

Залежно від мети, яку переслідує нормотворець, усі дотації можна класифікувати на: а) дотації за наявність тварин; б) дотації за збільшення поголів'я; в) дотації за реалізацію тваринницької продукції.

Дотації за наявність сільськогосподарських тварин формують спеціальний вид державної підтримки, що ураховує реалії тваринницької галузі, для якої надзвичайно важливо не допустити зменшення існуючого поголів'я. Дотація такого виду спрямована на виплату особі, що утримує сільськогосподарських тварин, певної суми коштів.

Виходячи з аналізу законодавства в цій сфері, можна виділити такі правові ознаки державної підтримки у вигляді дотацій за наявність сільськогосподарських тварин: а) найчастіше розмір дотації диференційований по тваринах та має фіксоване значення; б) безконкурсна основа надання; в) використання отриманих коштів дотації не контролюється; г) встановлення вимог до тварин (зокрема, ідентифікація, реєстрація, фізичні і вікові кондиції тощо); г) вимоги до суб'єктів отримання (юридичні або фізичні особи, загальна кількість тварин, що утримується в господарстві, тощо).

Законодавчі засади підтримки у вигляді дотації за наявність тварин еволюціонували та видозмінювалися. Так, у 2005 році передбачалися такі її різновиди: а) дотація за наявні бджолосім'ї (лише якщо в господарстві не менше 20 бджолосім'ей); б) за поголів'я вівцематок та ярюк у віці після 1 року (якщо в господарстві не менше 40 голів); в) за поголів'я ВРХ м'ясного напрямку продуктивності (лише юридичним особам – власникам)¹. У 2006 році дотацій за наявність тварин не передбачалося². Така підтримка відновилася в 2007 році з деякими змінами, а саме: дотувалося утримання лише племінних бджолосім'ей³. Ці види дотацій були відтворені і в наступному нормативно-правовому акті, що регулював державну підтримку тваринництва⁴. Після довгого періоду відсутності такого роду підтримки вона була відновлена в Порядку 2018 року⁵, в якому передбачено дві дотації за наявність тварин, а саме: а) спеціальна дотація за утримання корів (виплачується двічі на рік у фіксованій сумі лише юридичним особам); б) спеціальна дотація за молодняк ВРХ у господарствах населення (фізичним особам, в господарствах яких

¹ Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 року № 325. Урядовий кур'єр. 2005. № 90.

² Питання використання коштів державного бюджету за деякими бюджетними програмами у сфері агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2006 року № 243. Урядовий кур'єр. 2006. № 64.

³ Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 348. Урядовий кур'єр. 2007. № 50.

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 282. Урядовий кур'єр. 2009. № 60 (*втрапила чинність*)

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

народилися тварини або які придбали молодняк, за кожні 4 місяці утримання по нарастаючому принципу, максимум – 2500 грн за голову)¹.

Як бачимо, у процесі еволюції агропротекційного законодавства дотування наявності сільськогосподарських тварин збереглося лише стосовно ВРХ.

Дотації за збільшення поголів'я сільськогосподарських тварин мають на меті фінансово підтримати тих виробників, які розширюють виробництво. В Україні дотування такого роду відбувалося досить активно. Так, у 2005 році надавалися такі дотації: а) за приріст поголів'я вівцематок та ярюк у віці після 1 року (за умови, що в господарстві не менше 10 тварин); б) за поголів'я телиць, закуплених в особистих селянських господарствах для поповнення основного стада (лише юридичним особам та за умови дотримання вимог до тварин)². У 2007 році до цих двох дотацій додалася ще одна – дотація за приріст поголів'я корів молочного напрямку, а також за закуплені племінні корови (за умови, що в господарстві не менше 30 голів)³. У 2009 році остання дотація видозмінилася та розповсюджувалася на корів і молочного, і м'ясного напрямку⁴.

Проте згодом надання підтримки тваринництва припинилося, а нові нормативно-правові акти, що приймалися з 2015 року⁵, взагалі не передбачали дотування приросту поголів'я.

Найбільш розгалуженим є нормативно-правове регулювання надання *дотацій за реалізацію тваринницької продукції*. У 2005 році передбачалися такі дотації за реалізацію: а) за вирощені та продані на забій і переробку суб'єктам підприємницької діяльності, які мають власні (орендовані) переробні потужності, або забиті та перероблені у власних (орендованих) переробних цехах молодняк великої рогатої худоби, свині та курчата-бройлери (встановлювалися вимоги до фізичних кондицій тварин та фіксовані суми дотації); б) за реалізацію вовни; в) за екологічно чисте молоко власного виробництва, продане молокопереробним підприємствам для виготовлення спеціальних продуктів дитячого харчування (виплата цієї дотації здійснювалася через молокопереробні підприємства)⁶. Слід особливо

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

² Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 року № 325. Урядовий кур'єр. 2005. № 90.

³ Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 348. Урядовий кур'єр. 2007. № 50.

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 282. Урядовий кур'єр. 2009. № 60 (*втрапила чинність*)

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 884. Урядовий кур'єр. 2015. № 215 (*втрапила чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

⁶ Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 року № 325. Урядовий кур'єр. 2005. № 90.

відмітити, що наступного 2006 року надавалися лише дотації реалізації¹. Зміни полягали в тому, що дотація за вирощену і передану на забій худобу і птицю була поширена також на качок, гусей та індиків.

У 2009 році додався ще один вид дотування реалізації сільськогосподарської продукції, а саме: дотація за гатункове молоко. Така дотація виплачувалася сільськогосподарським підприємствам – виробникам молока, що виробили та продали таке молоко переробним підприємствам, які пройшли атестацію на відповідність обов'язковим вимогам нормативно-правових актів, зокрема суб'єктам господарювання, які мають власні (орендовані) переробні потужності, або переробили його у власних (орендованих) переробних цехах. Бюджетна дотація такого виду надавалася за молоко вищого та першого гатунку².

Паралельно із проаналізованими вище дотаціями за реалізацію тваринницької продукції діяв дотаційний правовий механізм, основи якого були закладені в податковому законодавстві. Так, особлива державна підтримка була передбачена в Законі України «Про податок на додану вартість» від 03.04.1997 року³, яким було запроваджено правовий механізм дотування сільськогосподарських виробників молока та м'яса в живій вазі. Незважаючи на те, що цей правовий механізм протягом свого існування позиціонувався як тимчасовий, він функціонував досить довгий час та став одним із небагатьох «старожилів» агропротекційного законодавства України.

Не заглиблюючись у процедурні нюанси правового механізму, які детально регулювалися низкою послідовних нормативно-правових актів⁴, опишемо основну суть цього виду державної підтримки. Переробне підприємство нараховувало ПДВ за операціями по реалізації молока та молочної продукції, м'яса та м'ясопродуктів, але не сплачувало цю суму до бюджету, а використовувало її для виплати дотацій сільськогосподарським товаровиробникам – тим особам, які продали цьому переробному підприємству молоко та м'ясо в живій вазі. Паралельно із цим механізмом була передбачена спеціальна норма, що задовольняла інтереси тих сільськогосподарських товаровиробників, які самостійно переробляли власновироблену

тваринницьку продукцію. Такі підприємства мали право залишити нараховані суми ПДВ за операціями із продажу своєї м'ясо-молочної продукції та використати їх на підтримку власного виробництва тваринницької продукції.

Дотування виробників тваринницької продукції було припинено в 2008 році¹ у зв'язку із прийняттям екстрених заходів щодо запобігання наслідків світової економічної кризи. Однак уже наступного року цей механізм було відновлено².

Прийняття ПК України змінило правові засади дотування виробників м'яса та молока, що постачали свою продукцію переробним підприємствам. Перша редакція ПК України містила п. 1 підрозділу 2 Перехідних положень, у якому зазначалося, що суми ПДВ переробні підприємства перераховують уже не виробникам, а до спеціального фонду державного бюджету. Тобто, як пишуть фахівці, відбулася трансформація спецрежиму дотування виробників молока та м'яса за рахунок коштів ПДВ у «комбіновану» форму (поєднувала непрямую форму з прямим бюджетним фінансуванням), адже, з одного боку, формування ресурсу підтримки у спецфонді держбюджету відбувалося за допомогою податкових зобов'язань з ПДВ переробних підприємств, з іншого – подальший розподіл дотацій здійснювався згідно з бюджетною програмою. Такий крок виявився малоефективним та призвів до зменшення дотаційних сум³.

З огляду на це, Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників» від 22.12.2011 року⁴ особливості справляння ПДВ переробними підприємствами змінилися, а саме: суми ПДВ, нараховані переробними підприємствами, розподілялися на дві частини: одна використовувалася на виплату компенсацій виробникам, а інша – спрямовувалася до спеціального фонду державного бюджету, звідки фінансувалася програма «Державна підтримка галузі тваринництва». Порядок здійснення компенсації сільськогосподарським товаровиробникам – постачальникам сировини регулювався безпосередньо ПК України (п. 1 підр. 2 Перехідних положень) та наказом Мінагрополітики «Деякі питання реалізації пункту 1 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України» від 02.03.2012 року № 101⁵. Таким чином, з 2012 року правовий механізм дотування виробників тваринницької продукції трансформувалася в механізм виплати компенсації. Його існування теж було тимчасовим, і вже в 2015 році правовий механізм виплати дотацій (компенсацій) виробникам м'яса та молока за рахунок сум ПДВ, нарахованих переробними підприємствами, припинив своє існування.

¹ Питання використання коштів державного бюджету за деякими бюджетними програмами у сфері агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2006 року № 243. Урядовий кур'єр. 2006. № 64.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 282. Урядовий кур'єр. 2009. № 60 (втратила чинність)

³ Про податок на додану вартість: Закон України від 03.04.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 21. Ст. 156 (втратив чинність)

⁴ Про затвердження Порядку нарахування та виплат дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за проданими переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі: постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1998 року № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність); Про Порядок нарахування, виплат і використання коштів, спрямованих для виплати дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за поставлені ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі: постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 1999 року № 805. Офіційний вісник України. 1999. № 19. Стор. 293. Ст. 839 (втратила чинність); Про реалізацію пункту 11.21 статті 11 Закону України «Про податок на додану вартість»: постанова Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2009 року № 291. Урядовий кур'єр. 2009. № 66 (втратила чинність); Деякі питання реалізації пункту 11.21 статті 11 Закону України «Про податок на додану вартість»: постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 152. Урядовий кур'єр. 2010. № 36 (втратила чинність); Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 246. Урядовий кур'єр. 2011. № 48.

¹ Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 31.10.2008 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 14. Ст. 181.

² Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи: Закон України від 22.12.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 9. Ст. 85.

³ Тулуш Л. Д., Прокопчук О. Т. Ключові зміни у механізмі справляння ПДВ з метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва. Економіка*. 2012. Вип. 79. С. 46.

⁴ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників: Законом України від 22.12.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 30. Ст. 356.

⁵ Деякі питання реалізації пункту 1 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України: наказ Мінагрополітики від 02.03.2012 року № 101. Офіційний вісник України. 2012. № 23. Стор. 121. Ст. 895 (втратив чинність)

Це рішення законодавця критикувалося в науковій літературі¹, а аналізований дотаційний механізм визнавався «одним з найбільш прогресивних механізмів підтримки»², який забезпечував суттєвий вплив на дохідність виробництва тваринницької продукції (молока та м'яса)³.

Отже, за чинним законодавством дотації тваринницької галузі сільського господарства використовуються дуже обмежено та зводяться до двох спеціальних дотацій за наявності ВРХ. Незважаючи на те, що переважна більшість учених висловлюється за доцільність нормативно-правового забезпечення прямої фінансової підтримки тваринництва в Україні, така позиція все ж не є абсолютно пануючою. Наприклад, К. М. Гірняк, критикуючи дотаційний підхід, вважає найадекватнішою системою державної підтримки, що найбільшою мірою враховує особливості ринкової економіки та виправдовує своє застосування на сучасному етапі розвитку економіки України, – вдосконалення механізму прямих виплат товаровиробникам незалежно від розмірів господарств та організаційно-правових форм. Основна мета прямої підтримки має полягати не у стимулюванні виробництва конкретних видів продукції чи використання конкретних видів ресурсів для виробництва, а в забезпеченні загального запасу міцності тваринницьких підприємств для створення конкурентного середовища⁴. Абсолютно інший шлях обґрунтовує Г. В. Остафійчук, який вважає пряму державну підтримку підприємств птахівничої галузі малоефективною з огляду на марне витрачання бюджетних коштів та ігнорування ринкових засад ведення агробізнесу⁵. Зокрема, науковець бачить перспективу в закупівлі сучасного обладнання, придбання високоякісних кормів та біологічно активних добавок, розвитку селекційної бази. Частково ці напрями лежать у площині іншого різновиду спеціальної державної фінансової підтримки – відшкодування частини понесених витрат.

Відшкодування частини витрат, які здійснені виробниками у сфері тваринництва, як різновид державної підтримки теж має багато варіантів втілення. Часткове відшкодування вартості полягає у виплаті державою виробнику грошової суми в розмірі, що знаходиться у визначеному співвідношенні до понесених виробником витрат. Для того, щоб з'ясувати сутність такого механізму державної підтримки як часткове відшкодування вартості витрат, слід провести аналіз функцій, що виконуються у зв'язку з наданням такої підтримки. Саме функціональна спрямованість будь-якого різновиду державної підтримки вказує на реальну дію та ступінь ефективності такої підтримки. Державна підтримка у вигляді часткового

відшкодування витрат виконує кілька функцій, серед яких ми виділяємо протекційну, компенсаційну та стимулюючу.

Протекційна функція притаманна будь-якій державній підтримці сільського господарства. Необхідність такої функції добре пояснена С. І. Марченко, яка вказує, що аграрний сектор економіки зможе конкурувати з іншими галузями тільки при забезпеченні відповідних переваг в оподаткуванні, субсидіях, фінансуванні, а тому державне регулювання аграрної сфери має базуватися на всебічній державній підтримці із застосуванням економічних методів¹.

Компенсаційна функція полягає у відшкодуванні частини понесених виробничих витрат. Цей механізм відрізняється від договірних чи деліктних відносин, що передбачають відшкодування. При цьому у випадку державної підтримки часткове відшкодування відбувається лише тоді, коли витрати були спрямовані на виробничі цілі, тобто ці витрати були витратами розвитку, а не споживання.

Стимулююча функція полягає в заохоченні виробника здійснювати більші капіталовкладення у своє господарство, адже відшкодування є пропорційним до понесених витрат. Це надзвичайно важливий аспект, на якому варто наголосити. Ще в «Настановах Спільноти щодо державної допомоги в аграрному секторі» від 2000 року серед принципів надання державної підтримки було передбачено, що будь-який тип допомоги повинен містити стимул або вимогу зустрічних дій з боку бенефіціара². Це необхідно для того, щоб не привчати сільськогосподарських виробників до «дармової» допомоги держави, а стимулювати їх за допомогою механізмів підтримки: тобто, «краще працюєш – більше отримуєш». В українських реаліях слід враховувати, що обмеженість бюджетних асигнувань та відсутність встановлених мінімально гарантованих розмірів відшкодувань призводять до того, що стимулююча функція виконується не повною мірою.

Стимулююча функція багатогранна, а при детальному аналізі помітно, що стимулювання є неоднорідним та проводиться у трьох напрямках: якісне, кількісне й об'єктне.

Усі апробовані в агропротекційному законодавстві України правові механізми спеціальної підтримки тваринництва у вигляді часткового відшкодування витрат можна згрупувати таким чином:

1) Часткове відшкодування вартості тварин стало активно надаватися з моменту прийняття Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 року № 48³. Відповідно до цього акту державна підтримка за цим напрямом полягала в частковому відшкодуванні вартості корів на безповоротній основі суб'єктам господарювання за закуплені ними на племінних заводах та у племінних репродукторах племінні телиці, нетелі та корови молочного, м'ясного та комбінованого напрямку

¹ Ходаківський В. М. Проблеми активізації розвитку підприємницької складової галузі тваринництва в сучасному ринковому середовищі. *Агроекономіка*. 2016. № 5. С. 6.

² Канарик Ю. С. Якість молока в особистих селянських господарствах: проблеми правового регулювання. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 147.

³ Тулуш Л. Д., Прокопчук О. Т. Ключові зміни у механізмі справляння ПДВ з метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва. Економіка*. 2012. Вип. 79. С. 43.

⁴ Гірняк К. М. Функціонування та розвиток підприємств з виробництва свинини: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Львів, 2011. С. 13 – 14.

⁵ Остафійчук Г. В. Державна підтримка галузі птахівництва в Україні в ринкових умовах: правові аспекти фінансового контролю. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 115 – 116.

¹ Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: монографія. К.: ВГЛ «Обрії», 2010. С. 130.

² Настави Спільноти щодо державної допомоги в аграрному секторі. ОJ – С – № 28 – 01.02.2000.

³ Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 246. Урядовий кур'єр. 2011. № 48.

продуктивності або за поставлені в режимі імпорту племінні телиці, нетелі та корови молочного, м'ясного та комбінованого напрямку продуктивності в розмірі 50% їх вартості, але не більш як 7000 грн за голову. Хоча вказаний Порядок 2011 року не скасований та є формально діючим, однак з 2015 року в структурі Державного бюджету України не передбачалося спеціального фонду для потреб тваринництва, тобто фактичне фінансування не відбувалося. Прийняття в 2015 році постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України» від 28.10.2015 року № 884 встановило нові правила щодо фінансування державної підтримки галузі тваринництва в Україні, однак відшкодування вартості тварин було збережено. Так само як і в чинному Порядку 2018 року № 107¹.

Суб'єктами одержання відшкодування вартості тварин можуть бути суб'єкти господарювання – юридичні особи, організаційно-правова форма та форма власності яких не має юридичного значення. Проблемним аспектом є нормативне обмеження суб'єктів одержання відшкодування лише юридичними особами. У Порядку 2011 року № 48 це прямо не передбачалося, однак усі документи, що супроводжували процес отримання підтримки, були розраховані саме на юридичних осіб. Це спровокувало звернення до суду фізичних осіб – підприємців, які оскаржували рішення комісії про відмову в наданні їм відшкодування вартості тварин. Судами було правильно відзначено, що в такому випадку відмова є неправомірною, адже її можливі підстави чітко перелічені (банкрутство, припинення діяльності тощо). У ситуації подання документів фізичними особами – підприємцями комісія має прийняти рішення про повернення документів². На нашу думку, коло суб'єктів отримання відшкодування вартості тварин має бути переглянute у зв'язку зі змінами в Законі України «Про фермерське господарство», відповідно до яких сімейне фермерське господарство (СФГ) відтепер має дві організаційно-правові форми: зі створенням юридичної особи або без створення такої. В останньому випадку голова такого СФГ набуває статусу фізичної особи – підприємця. За чинним законодавством СФГ без створення юридичної особи будуть дискриміновані порівняно з фермерськими господарствами у формі юридичної особи.

Об'єктами відшкодування можуть виступати лише ті сільськогосподарські тварини, які прямо передбачені законодавством, а саме: племінна ВРХ, свині та вівці. У рамках цього напрямку поряд із вартістю тварин відшкодуванню підлягають також сперма бугаїв та ембріони ВРХ. Тобто наразі відшкодовується лише вартість придбаних племінних ресурсів. При цьому залишаються поза рамками державної підтримки власники коней, кіз, птиці, кролів, бджіл тощо. Однак, з іншого боку, закріплення можливості відшкодування вартості свиней та овець є прогресивним кроком, адже, наприклад, у Порядку 2011 року № 48 йдеться лише про відшкодування вартості корів, при цьому лише племінних.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

² Постанова Закарпатського окружного адміністративного суду від 11 червня 2015 року № 807/4084/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46629190> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Розмір відшкодування твердо не встановлений, замість цього передбачено його граничні максимальні рамки, а саме – у розмірі до 50% вартості, але не більш як: 24000 грн за одну корову; 5000 грн за одну свиню; 4000 грн за одну вівцю; 100 грн за одну дозу сперми; 500 гривень за один ембріон ВРХ¹. Слід зазначити, що в Порядку 2011 року № 48 максимальна сума відшкодування за корову була встановлена на рівні 7000 грн, тобто нормотворець відобразив зростання цін та врахував ситуацію на реальному ринку. При цьому встановлено лише максимальний розмір відшкодування, тобто мінімально гарантованої межі немає.

Державна підтримка надається без проведення конкурсу. Такий висновок випливає із буквального тлумачення Порядку 2018 року № 107, який не передбачає здійснення відшкодування на конкурсних засадах. Відповідно до цього Порядку спеціально утворена комісія приймає документи від претендентів на отримання бюджетних коштів, визначає кількість тварин, вартість яких буде частково відшкодована, та розмір часткового відшкодування за кожним суб'єктом господарювання та приймає рішення про включення їх до реєстру суб'єктів господарювання, яким нараховано часткове відшкодування вартості тварин. При цьому відсутні нормативні критерії для визначення цих показників. До претендентів на отримання державної підтримки висуваються деякі негативні умови. Під ними розуміється відсутність наступних правових ознак: 1) визнання банкрутом; 2) перебування на стадії ліквідації; 3) порушення провадження у справі про банкрутство; 4) виділення коштів із державного бюджету за іншими програмами по даному напрямку фінансування. Відсутність переважних умов формує досить складну ситуацію. З одного боку, кожен суб'єкт господарювання без наявності негативних умов має право претендувати на отримання відшкодування вартості тварин. Тобто, агрохолдинг та фермерське господарство поставлені в однакові умови. З другого боку, не визначено обсяг фінансування, а також критерії його розподілення. Це важливо, адже можна використовувати різні підходи: а) максимальна кількість суб'єктів отримання державної допомоги та мінімальний розмір відшкодування для кожного з них; або б) мінімальна кількість суб'єктів, проте з максимальним обсягом відшкодування. Також відсутні певні нормативні орієнтири-переваги. Тобто, вибір суб'єктів одержання державної підтримки серед великої кількості бажаних залишається практично повністю на власний розсуд розпорядників бюджетних коштів.

Постпрограмний контроль зберігається у вигляді, передбаченому ще в Порядку 2011 року № 48: протягом двох років після надання державної підтримки поголів'я тварин, вартість яких була відшкодована, не може зменшуватися. Якщо такий факт буде виявлено, то передбачається обов'язок суб'єктів господарювання повернути отримані ними бюджетні кошти. Звичайно, враховуючи ризик можливих непередбачуваних ситуацій у сільському господарстві, законодавство все ж встановлює виняток. Так, у разі вибуття зі стада протягом двох наступних років окремих закуплених тварин, вартість яких була частково відшкодована, з причин, обумовлених набутими карантинними інфекційними хворобами або набутими з

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

вини власника незаразними хворобами, до державного бюджету повертаються лише ті бюджетні кошти, що були виплачені як відшкодування за придбання саме цих тварин¹. У зв'язку з цим особливого значення під час здійснення постпрограмного контролю набуває не лише встановлення факту вибуття тварин зі стада, а чітке документально підтверджене з'ясування причин такого вибуття². Для цього дослідженню мають піддаватися племінні свідоцтва, акти вибракування, довідки органів ветеринарної медицини, в яких пояснюється природа захворювань, тощо.

Проведений аналіз основних умов правового механізму часткового відшкодування вартості тварин демонструє якісне, кількісне та об'єктне стимулювання:

а) *якісне стимулювання* полягає в тому, що державні кошти виділяються на відшкодування вартості племінних тварин. Це є заохоченням до придбання сільськогосподарських тварин із генетичною цінністю та відповідними документами. Зрештою, це побічно впливає на активізацію племінної справи у тваринництві й у такий спосіб створює подвійний позитивний ефект від здійснення державної підтримки;

б) *кількісне стимулювання* здійснюється за рахунок того, що немає обмежень по максимальній кількості сільськогосподарських тварин, вартість яких може бути частково відшкодована. Це створює сприятливі умови для збільшення кількості закупленого поголів'я та розширення господарства. Це важливо з огляду на те, що саме великотоварні тваринницькі підприємства є більш потужними на ринку, а досягнення ними такого статусу підвищує їх самостійність і зменшує їх потреби в подальшій державній підтримці;

в) *об'єктне стимулювання* є характерним для механізму державної підтримки у вигляді часткового відшкодування вартості тварин. Воно проявляється в тому, що відшкодування вартості проводиться лише відносно трьох видів сільськогосподарських тварин: ВРХ (корів), свиней, овець. У такий спосіб нормотворець зосереджує державну підтримку на колі тих суб'єктів, які вирощують саме вказаних сільськогосподарських тварин. Об'єктне стимулювання слід використовувати обережно, адже воно в певних випадках здатне здійснювати спотворюючий вплив на конкурентне середовище.

2) Часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких об'єктів. Законодавче забезпечення цього напряму державної підтримки тваринництва розвивалося з моменту прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів» від 4 жовтня 2010 року № 900. Відповідно до цього Порядку бюджетні кошти надавалися на конкурсній основі для відшкодування суб'єктам господарювання до 50% вартості завершених етапів будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, розрахованих не менш як на

500 голів ВРХ, або не менш як на 1200 свиноматок, або не менш як на 1 млн. голів птиці, та до 30% вартості завершених етапів будівництва та реконструкції підприємств із виробництва комбікормів¹. Порядок 2015 року № 884 зберіг такий напрям фінансової підтримки, але змінив правила її надання. Відповідно до його положень часткове відшкодування вартості об'єктів здійснювалося на безповоротній основі в розмірі до 50% вартості завершених етапів будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів для утримання ВРХ, свиней, доїльних залів та утворених на кооперативних засадах м'ясопереробних підприємств, у тому числі в розмірі до 30% вартості обладнання згідно із проектно-кошторисною документацією, але не більш як 30 тис. грн. у розрахунок на одну голову ВРХ та 25 тис. грн. у розрахунок на одну свиноматку для об'єктів із завершеним циклом виробництва, і 1,25 тис. грн. у розрахунок на одну голову свиней для об'єктів з утримання та відгодівлі свиней². Аналіз правового механізму часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких об'єктів у варіанті Порядку 2015 року № 884 демонструє відсутність у ньому стимулюючої функції в якісному та кількісному аспекті. До правового механізму цього виду державної підтримки закладено лише об'єктне стимулювання. Так, Порядком 2015 року № 884 передбачено відшкодування вартості будівництва та реконструкції вище перелічених об'єктів. При цьому відсутні будь-які нормативні вказівки, що стимулюють якісні показники даних об'єктів. У зв'язку з цим викликають інтерес положення попереднього законодавства в цій сфері. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів»³ від 04.10.2010 року № 900 при здійсненні часткового відшкодування надавалися переваги тим суб'єктам, тваринницькі об'єкти яких мали такі якісні характеристики: а) застосування новітніх технологій вирощування худоби і птиці; б) здійснення будівництва і реконструкції об'єктів з використанням енергозберігаючих технологій; в) здійснення будівництва об'єктів у рамках реалізації інноваційного проекту; г) наявність потужностей із забою тварин та переробки сільськогосподарської продукції. Вказівка в Порядку 2010 року № 900 на пріоритетність надання державної допомоги саме тим суб'єктам, тваринницькі об'єкти яких мають відповідні підвищені якісні характеристики, можна ідентифікувати як виконання стимуляційної функції державної підтримки в якісному аспекті. При цьому важливо, що такий підхід був сформульований саме як норми-переваги, а не позитивні умови отримання державної підтримки.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2010 року № 900. Урядовий кур'єр. 2010. № 186 (втратила чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 884. Урядовий кур'єр. 2015. № 215 (втратила чинність)

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів: постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.2010 року № 900. Офіційний вісник України. 2010. № 75. Ст. 28 (втратила чинність)

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 107. Урядовий кур'єр. 2018. №41.

² Постанова Полтавського окружного адміністративного суду від 20 жовтня 2015 року у справі № 816/3697/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52619695> (дата звернення: 09.06.2019 року)

У Порядку 2015 року № 884 були відсутні також кількісні стимулятори. Варто відзначити, що в попередньому Порядку 2010 року № 900 серед позитивних умов надання державної підтримки у вигляді часткового відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких об'єктів було передбачено мінімальну кількість голів сільськогосподарських тварин, на яких розраховані ці об'єкти. Такий підхід можна віднести до кількісного стимулювання. Однак в умовах українського агробізнесу таке рішення призвело до того, що державну підтримку отримували великі підприємства, а середні та дрібні, які становили переважну більшість, позбавлялися можливості розраховувати на державну підтримку. На наш погляд, варто було б подібні норми переводити в розряд переваг. У результаті такого підходу менші виробники теж мають доступ до державної допомоги, при цьому мають стимул до зростання – адже більшим підприємствам державна допомога надається в переважному порядку.

Чинне законодавство у вигляді Порядку 2018 року № 107 роздвоїло правовий механізм часткової компенсації вартості тваринницьких об'єктів на два: компенсація вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів; та часткове відшкодування вартості тваринницьких об'єктів. Різниця між ними полягає в тому, що в першому випадку компенсуються витрати в частині, що була профінансована за рахунок банківських кредитів; а у другому – витрати, профінансовані з будь-яких інших джерел. Умови надання підтримки в обох випадках схожі, однак відрізняються насамперед розмірами компенсацій. Так, компенсація вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів, надається в розмірі 25% суб'єктам господарювання, які залучили починаючи з 2018 року у банках - резидентах України, що підписали з Мінагрополітики Меморандум про загальні засади співробітництва, кредити строком до п'яти років, обсягом до 500 млн. грн на один об'єкт у національній валюті для здійснення будівництва та/або реконструкції тваринницьких ферм та комплексів для утримання великої рогатої худоби, свиней, птиці (зокрема водоплавної та індиків), доїльних залів, підприємств із переробки сільськогосподарської продукції (молока, м'яса) та/або побічних продуктів тваринного походження, що належать до II та III категорій, у тому числі вартості обладнання згідно з проектно-кошторисною документацією.

Часткове відшкодування вартості тваринницьких об'єктів надається суб'єктам господарювання на безповоротній основі за завершені етапи будівництва та реконструкції таких же самих тваринницьких об'єктів у розмірі: а) для об'єктів вартістю до 500 млн. грн – 30% вартості; б) для об'єктів вартістю більш як 500 млн. грн – 30% від 500 млн. грн; в) для об'єктів, які створюють 500 і більше робочих місць, незалежно від їх вартості – 30% вартості.

Аналіз чинного законодавства вказує на те, що наразі відшкодування вартості збудованих тваринницьких об'єктів стимулює лише будівництво та реконструкцію чітко перерахованих об'єктів за формальним критерієм, тобто без урахування їх якісних та кількісних показників. Такий підхід не дає змогу отримати максимально можливий позитивний ефект від державної підтримки тваринництва. Це відбувається тому, що в такому випадку виконуються лише тактичні, а не стратегічні завдання. Встановлення якісних показників у вигляді переваг при одержанні державної підтримки заохочує виробників до зростання. На нашу думку, серед якісних показників тваринницьких об'єктів, що надають переважне право

отримати державну підтримку, слід передбачити, зокрема, такі: а) використання енергоефективних технологій при функціонуванні об'єкта; б) застосування ресурсоощадливих технологій на виробництві; в) застосування технологій, що посилюють екологічну безпеку виробництва. Введення таких норм щодо пріоритетів при здійсненні державної підтримки посилить її стимулюючу функцію і тим самим максимізує позитивний ефект від надання державної допомоги.

3) Часткове відшкодування вартості обладнання. Такий напрям державної підтримки тваринництва фінансувався протягом незначного періоду часу, однак зарекомендував себе як досить ефективний. Так, зокрема, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету» від 2 березня 2011 року № 246 передбачалося два різновиди такого відшкодування: а) часткове відшкодування вартості придбаного обладнання та механізмів вітчизняного виробництва для тваринництва і птахівництва, яке здійснювалося на безповоротній основі за результатами конкурсу в розмірі 30% вартості; б) часткове відшкодування витрат на установку індивідуального доїння вітчизняного виробництва, що здійснювалося в межах фактичних витрат за закуплену фізичною особою для власного користування нову установку за умови утримання у своєму господарстві не менш як трьох ідентифікованих та зареєстрованих в установленому порядку корів, але не більш як 5000 грн за одиницю.

4) Часткове відшкодування відсотків за кредитами. Такий напрям державної підтримки тваринництва стабільно передбачається з 2011 року¹, однак для його реалізації використовувалися нормативно-правові акти, що регулювали надання кредитних субсидій (здешевлення банківських кредитів). Наприклад, Порядок 2011 року № 246² передбачав, що виплата суб'єктам господарювання часткового відшкодування відсоткової ставки за кредитами, залученими на будівництво і реконструкцію тваринницьких та птахівничих ферм і комплексів, придбання технологічного обладнання та механізмів, закупівлю тварин і птиці здійснюється на загальних підставах відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794³. Такий самий підхід

¹ Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 246. Урядовий кур'єр. 2011. № 48; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 р. № 884. Урядовий кур'єр. 2015. № 215 (втратила чинність); Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

² Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 246. Урядовий кур'єр. 2011. № 48

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794. Урядовий кур'єр. 2010. № 172.

використано і в Порядку 2015 року № 884¹. Тобто, спеціальна підтримка тваринництва надавалася за умовами правових механізмів загальногалузевої кредитної підтримки, а кошти виділялися за спеціалізованими бюджетними програмами.

Однак чинним Порядком 2018 року № 107 нормотворець змінив тактику. Відповідно до положень цього Порядку компенсація відсотків надається суб'єктам господарювання, які залучили в національній валюті в банках – резидентах України, що підписали з Мінагрополітики Меморандум про загальні засади співробітництва, короткострокові кредити для покриття виробничих витрат та середньострокові й довгострокові кредити для покриття витрат капітального (інвестиційного) характеру, пов'язаних із провадженням діяльності в галузях: вівчарство, козівництво, бджільництво, звірівництво, кролівництво, шовківництво та аквакультура (рибництво). При цьому обсяг кредиту не має перевищувати 100 млн грн, а розмір компенсації встановлено на рівні 1,5 облікової ставки НБУ, але не вище розміру, передбаченого кредитним договором, зменшеним на 3 відсоткових пункти². Отже, спеціалізована кредитна субсидія надається лише тим суб'єктам тваринництва, які не одержують іншої спеціалізованої підтримки. При цьому слід нагадати, що за умовами загальногалузевої кредитної підтримки у вигляді здешевлення банківських кредитів перевага надається суб'єктам, що здійснюють діяльність із вирощення ВРХ. Тобто практично всі суб'єкти тваринництва охоплені кредитною підтримкою у вигляді здешевлення банківських кредитів.

5) Часткове відшкодування вартості послуг з ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин. Запровадження ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин в Україні було закономірним процесом, нерозривно пов'язаним із розвитком світового господарства. На жаль, в Україні становлення системи ідентифікації та реєстрації відбувається із певними труднощами соціального, організаційного та правового характеру. Науковці у сфері аграрного права теж, на жаль, не приділяють належної уваги дослідженню правового забезпечення цих процесів. З огляду на це перед тим, як перейти до агропротекційної складової цих відносин, доцільно здійснити аналіз деяких питань законодавчого забезпечення ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин.

Вимоги євроінтеграційного курсу наполегливо висувують актуальні питання щодо можливостей забезпечення та підтвердження якості та безпечності тваринницької продукції. Саме стабільна та ефективна система ідентифікації та реєстрації тварин є значною складовою формування системи якості та безпечності сільськогосподарської продукції. Це викликає оновлення спеціального законодавства (зокрема, прийняття законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо ідентифікації та реєстрації тварин» від 14.08.2014 року³ та «Про внесення змін до Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин»

від 15.07.2015 року¹), однак фактично проблема залишається невирішеною. У нашій країні ідентифікація та реєстрація тварин часто сприймається однобічно та формально, як чергова «забаганка» державного апарату. З огляду на це виникає необхідність у науковому аналізі понять ідентифікації та реєстрації тварин, розкритті широкого кола функцій, що покладаються на дану систему.

Поняття ідентифікації та реєстрації тварин використовуються переважно в тандемі. Саме ці процеси винесені в назву Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин», у ст. 1 якого надано легальні визначення цих понять, проте логічність цих дефініцій викликає деякі сумніви. Так, ідентифікація розуміється як процес ототожнення тварини шляхом присвоєння їй ідентифікаційного номера з використанням візуальних, електронних та змішаних засобів залежно від виду тварини з подальшим внесенням ідентифікаційного номера до Єдиного державного реєстру тварин. У той же час під реєстрацією законодавець розуміє внесення до Єдиного державного реєстру тварин даних про ідентифіковану тварину, її власника/утримувача, господарство, переміщення, забій, утилізацію, загибель, падіж². Тобто, виходячи із буквального тлумачення процитованих визначень, ідентифікація ніби «перетікає» у реєстрацію, а межа між цими процесами стирається. Насправді ж це не зовсім відповідає реальним обставинам. Згідно п. 3.1. Положення про Єдиний реєстр тварин для державної реєстрації ідентифікованої тварини в Реєстрі власник або утримувач подає адміністратору заповнені реєстраційні документи на тварину (реєстраційні картки)³. У зв'язку з цим було би правильніше говорити про те, що ідентифікація – це процес ототожнення тварини із заповненням реєстраційних документів, необхідних для подальшої реєстрації. У такий спосіб стадії ідентифікації та реєстрації набувають окреслених меж.

Викликає питання визначення поняття обліку тварин та встановлення співвідношення цього процесу з ідентифікацією та реєстрацією. Закон України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» встановлює для власників та утримувачів тварин обов'язок вести їх облік, обираючи при цьому електронну чи паперову форму. Можна вказати кілька характерних ознак, притаманних обліку тварин відповідно до законодавства: а) це перманентний процес; б) має документовану основу (книги обліку, електронні бази даних); в) обов'язковість ведення; г) суб'єктом ведення виступає безпосередньо власник тварини чи її утримувач; г) виступає первинним щодо реєстрації, тому що встановлено обов'язок адміністратора вносити до Реєстру дані щодо обліку тварин. Отже, ідентифікація є разовою дією, яка покладає початок подальшим процесам та виступає первинним юридичним фактом. Облік ведеться відносно ідентифікованих тварин безпосередньо суб'єктом, який займається їх розведенням чи утриманням, безперервно протягом того часу, поки тварини знаходяться в його господарстві. Реєстрація є офіційним підтвердженням даних ідентифікації та обліку. Вона має похідний характер, тому що фіксує проведення ідентифікації та обліку, їхні дані.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 884. Урядовий кур'єр. 2015. № 215 (втратила чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

³ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо ідентифікації та реєстрації тварин: Закон України від 14.08.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 41-42. Ст. 2025.

¹ Про внесення змін до Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин»: Закон України від 15.07.2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 36. Ст. 363.

² Про ідентифікацію та реєстрацію тварин : Закон України від 04.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 42. Ст. 635.

³ Про затвердження Положення про Єдиний реєстр тварин: наказ Мінагрополітики від 25.09.2012 року. Офіційний вісник України. 2012. № 79. Ст. 597.

Надзвичайно важливо розглянути питання щодо функцій ідентифікації та реєстрації, які покладаються на них відповідно до вітчизняного законодавства та судової практики. Саме у функціональному навантаженні розкривається глибинна сутність системи ідентифікації та реєстрації, демонструється її реальний вплив на суспільні відносини. Комплексний аналіз законодавчих засад здійснення ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин вказує на виконання ними наступних функцій:

1) *Охоронна*. Як зазначає Т. О. Коваленко, однією з причин запровадження в Україні з 2001 року механізмів ідентифікації та реєстрації ВРХ було значне погіршення епізоотичної ситуації в деяких країнах Європи, що вимагало вжити заходів для запобігання занесенню збудників небезпечних інфекційних хвороб тварин на територію України¹. Тобто необхідність охорони ветеринарно-санітарного благополуччя стала поштовхом для розвитку в Україні системи ідентифікації та реєстрації тварин у сільському господарстві. Відповідно до преамбули Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» метою здійснення відповідних заходів є, зокрема, контроль за епізоотичною ситуацією в Україні. Розгорнуто цю функцію відтворено у п. 1.3. Положення про Єдиний державний реєстр тварин, де вказано, що цей реєстр створюється з метою сприяння охороні території України від занесення та розповсюдження збудників хвороб та оптимізації планування ветеринарно-санітарних заходів. Так, охоронний потенціал системи ідентифікації та реєстрації активно використовується в усьому світі, адже контрольованість та простежуваність операцій із твариною складає фундамент безпечності тваринницької продукції. Цей аспект є надзвичайно важливим для українських виробників, що мають намір здійснювати експортну діяльність.

2) *Інформаційна*. Ця функція має два основні напрями: а) інформація щодо тваринницької продукції (забезпечення споживачів тваринницької продукції оперативною та надійною інформацією щодо походження продукції тваринництва, її якості та безпеки, а також забезпечення відстеження продукції тваринництва відповідно до міжнародних зобов'язань України); б) інформація щодо тварин (забезпечення відповідними даними державних органів, фізичних та юридичних осіб). Відповідний функціональний напрям реалізується досить часто при наданні доступу працівникам правоохоронних органів до даних Єдиного державного реєстру тварин. Також інформаційний потенціал системи ідентифікації та реєстрації активно використовується податковими органами. Наприклад, у результаті одержання інформації з реєстру щодо переміщень ідентифікованих тварин податковий орган довів, що господарські операції між м'ясокомбінатом та постачальником не несли економічного змісту та не мали реальних наслідків, що свідчить про фіктивний характер вказаних операцій та їх спрямування на неправомірне отримання податкової вигоди². У той же час судова практика розрізняє використання даних із реєстру як інформації та як підстави для встановлення податкового правопорушення.

¹ Коваленко Т. О. Правове регулювання ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин як гарантія безпечності та якості продукції тваринництва. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка: Юридичні науки*. 2006. № 70 – 71. С. 24.

² Ухвала Вищого адміністративного суду України від 15.04.2013 року у справі № К/9991/77554/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30833713> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Так, у низці справ податкові органи намагалися на основі виявлених фактів неналежної ідентифікації та реєстрації даних щодо тварин притягнути до відповідальності суб'єктів господарювання за податкові правопорушення. Так, у результаті співставлення даних бухгалтерського обліку та звіту ДП «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин» про рух тварин було встановлено відхилення показників на 1042 голови. Тобто переміщення цих тварин не було належним чином відображено в державному реєстрі. У деяких накладних було вказано ідентифікаційні номери, дані про які відсутні в державному реєстрі тварин по господарствах, від яких оформлено прихід. На основі цього податковий орган вимагав визнати податкові накладні такими, що оформлені з порушенням податкового законодавства, та у зв'язку з цим наполягав на застосуванні штрафних санкцій. Суди всіх інстанцій дійшли висновку, що наявність при заповненні податкових накладних таких недоліків, як відсутність даних про ідентифікаційний номер кожної голови ВРХ, не зробила такі податкові накладні неналежним доказом підтвердження права позивача на податковий кредит у відповідний період¹.

3) *Прогностична*. Збирання даних щодо тварин надає широкі можливості, зокрема у сфері прогнозування ринків збуту продукції тваринництва, що у свою чергу впливає на формування державної підтримки галузі, пошуку оптимальних механізмів державного регулювання відносин у тваринництві з урахуванням вимог продовольчої безпеки.

4) *Уніфікаційна*. Дана функція полягає в забезпеченні єдиних принципів ідентифікації тварин, їх державного обліку та реєстрації. У своєму дисертаційному дослідженні А. Л. Правдюк пропонував диференціювати правове забезпечення проведення ідентифікації та реєстрації тварин залежно від призначення тварин². Однак відповідно до чинного законодавства на здійснення ідентифікації та реєстрації тварин не впливає спосіб використання тварини (для комерційних, наукових, спортивних, власних споживчих цілей тощо), тобто запроваджено уніфікаційний підхід. На даному етапі розвитку вітчизняної системи ідентифікації та реєстрації тварин, на наш погляд, це є виправданим. При цьому, якщо цільове використання тварини не має правового значення для процесу її ідентифікації та реєстрації, то особливості проведення цих дій для окремих видів тварин все ж існують та відображені в низці спеціальних наказів Міністерства аграрної політики України від 31.12.2004 року (Про запровадження ідентифікації та реєстрації коней, Про запровадження ідентифікації та реєстрації овець і кіз, Про запровадження ідентифікації та реєстрації свиней) та від 17.09.2003 року (Про запровадження ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби).

Надзвичайно важливо, щоб система національної ідентифікації та реєстрації тварин була єдиною, зрозумілою та узгодженою зі світовими стандартами та тенденціями в цій сфері. З огляду на це в українських реаліях є два проблемні аспекти щодо якісного виконання уніфікаційної функції. По-перше,

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 29.07.2013 року у справі № К/800/2429/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32752418> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Правдюк А. Л. Організаційно-правові засади реєстрації і ідентифікації сільськогосподарських тварин : автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2008. С. 19.

ідентифікацією та реєстрацією охоплено не всіх тварин: ні якісно, ні кількісно. Тобто, законодавець встановлює об'єктами обов'язкової державної ідентифікації та реєстрації лише обмежену кількість сільськогосподарських тварин: велику рогату худобу, коней, свиней, овець, кіз – у той час як інші сільськогосподарські тварини залишаються поза системою ідентифікації та реєстрації. Також наразі є проблемою адекватне охоплення всіх тварин, що підлягають ідентифікації та реєстрації. За даними Державної служби статистики України, станом на 1 липня 2016 року великої рогатої худоби в Україні нараховується 4 316 300 голів¹. У Єдиному державному реєстрі тварин на ту саму дату фігурують дані щодо наявного ідентифікованого поголів'я в кількості 4 407 271². Невідповідність показників стосовно ВРХ порівняно незначна, але все ж присутня. Гірша ситуація склалась, наприклад, у свинарстві: так, свиней в Україні, за даними статистики станом на 1 липня 2016 року, – 7 491 500 голів³, у той час як ідентифіковано та зареєстровано з них лише 118 446⁴. Із козами та вівцями ситуація дещо краща, однак теж не втішна: наявно поголів'я – 1 704 500⁵, з них ідентифіковано та зареєстровано лише 680 942 тварини⁶. Тобто, свиней ідентифіковано лише 1,58%, овець і кіз – 40%, а це є порівняно низьким показником кількісного охоплення тварин системою ідентифікації та реєстрації. У зв'язку з цим виникає потреба в запровадженні більш ефективних правових механізмів, що спонукали б власників ідентифікувати та реєструвати своїх тварин. У деяких країнах Європи покарання за продаж продукції від неідентифікованих тварин жорсткі, аж до заборони займатися тваринництвом⁷. Однак, на наш погляд, для українських реалій більш доречним буде застосування стимулюючих правових механізмів. Зокрема активно застосовується вимога проведення ідентифікації та реєстрації тварин в якості умови отримання державної підтримки в галузі тваринництва.

По-друге, в Україні впроваджується єдина система ідентифікації за допомогою вушних бирок, у той час як за кордоном наразі активно набирає обертів перехід на електронну систему ідентифікації. Це означає, що уніфікаційна функція в українських реаліях виконується не повною мірою внаслідок повільного темпу впровадження системи ідентифікації та реєстрації тварин, а також у результаті технологічного відставання від світових тенденцій.

5) *Статистична*. Дана функція тісно пов'язана з попередньою, особливо у проблемних аспектах. Покладання на систему ідентифікації та реєстрації тварин

¹ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Офіційний сайт Державного підприємства «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин». URL: <https://www.agro-id.gov.ua/index.php/stats> (дата звернення: 09.07.2016 року)

³ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Офіційний сайт Державного підприємства «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин». URL: <https://www.agro-id.gov.ua/index.php/stats> (дата звернення: 09.07.2016 року)

⁵ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁶ Офіційний сайт Державного підприємства «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин». URL: <https://www.agro-id.gov.ua/index.php/stats> (дата звернення: 09.07.2016 року)

⁷ Гладченко С. М., Касяненко О. І. Ідентифікація тварин – запорука покращення епізоотичного стану в Україні. *Вісник Сум. нац. аграр.ун-ту. Серія «Ветеринарна медицина»*. 2014. Вип. 1 (34). С. 36.

статистичної функції закріплено у преамбулі Закону, в якій вказано, що метою впровадження даної системи є одержання оперативної та надійної інформації про поголів'я тварин щодо статі, віку, породи та їх місцезнаходження. У зв'язку з проведеним вище аналізом стає зрозуміло, що із такою функцією ідентифікація та реєстрація тварин наразі не справляється, тому що не оперує даними щодо усіх тварин, які перебувають на території України та підлягають обов'язковим ідентифікації та реєстрації. Потенціал даної функції досить значний, однак у сучасних умовах він реалізується лише частково.

б) *Правопідтверджуюча*. Ця функція прямо не передбачається в законодавстві, однак вона продиктована потребами практики. У цивільному та господарському обороті часто відбуваються правочини із сільськогосподарськими тваринами, які не завжди опосередковуються відповідними документами. Взагалі підтвердити права на тварину, яка не пройшла ідентифікацію, досить проблемно. Право власності на приплід від власної тварини підтвердити також досить важко у випадку відсутності ідентифікаційних та реєстраційних документів на неї. У зв'язку з цим дані Єдиного державного реєстру тварин стали використовуватися для підтвердження наявності чи відсутності прав на тварин. У нормативно-правових актах, що регулюють відносини у сфері ідентифікації та реєстрації тварин, не закріплено правостановлюючої ролі реєстрації сільськогосподарських тварини. Тобто, факт державної реєстрації ідентифікованої тварини не породжує прав на цю тварину, а лише носить характер офіційного підтвердження цих прав. Слід підкреслити, що перевірка наявності прав на тварину не входить до обов'язків ДП «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин», тобто діє принцип першого заявника. Така позиція закріплюється, зокрема, у п. 3.13 Положення про Єдиний державний реєстр тварин, в якому вказано, що достовірність даних у реєстраційних документах забезпечує власник або утримувач тварини. Також дана позиція державного підприємства відображена в матеріалах судової практики¹. Тому вагомість правопідтверджуючої ролі ідентифікації та реєстрації тварини може виявитися спірною. Однак суди активно використовують у якості основних аргументів щодо прав власності саме дані з Єдиного державного реєстру тварин. Наприклад, у таких неоднозначних справах як про витребування майна в добросовісного набувача² чи із чужого незаконного володіння³.

Інший аспект правопідтверджуючої функції розкривався у справах, в яких оскаржувалася позиція податкових органів щодо неможливості віднесення ВРХ до власно виробленої сільськогосподарської продукції для цілей визначення об'єкта оподаткування спеціального режиму оподаткування ПДВ, у випадку відсутності в Єдиному державному реєстрі тварин інформації щодо господарства. В Ухвалі Вищого адміністративного суду України від 08 грудня 2015 року колегія дійшла висновку, що відсутність державної реєстрації тварин в Єдиному

¹ Рішення Чернігівського районного суду Чернігівської області від 12.05.2011 року у справі № 2-167/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18437060> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Рішення Кодимського районного суду Одеської області від 11.05.2010 року у справі № 2-176/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9917875> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 13 січня 2014 року у справі № 253/8438/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39534516> (дата звернення: 09.06.2019 року)

державному реєстрі тварин не впливає на правовий статус суб'єкта спеціального режиму ПДВ¹. В аналогічній справі суд теж погодився з тим, що відсутність реєстрації тварин у Реєстрі ніяким чином не може свідчити про те, що підприємство не займається розведенням та вирощуванням тварин, які в подальшому реалізує². Хоча спецрежим ПДВ скасовано, зроблені судами висновки є принциповими в питаннях використання інформації щодо ідентифікації та реєстрації тварин в інших правовідносинах.

Починаючи з моменту реального запровадження системи ідентифікації та реєстрації тварин в Україні (2003-2004 роки), держава брала на себе обов'язки щодо фінансування цих процесів. З того часу державна підтримка у сфері ідентифікації та реєстрації тварин еволюціонувала та набувала різних форм. Для зручності розвитку державної підтримки в цій сфері можна зобразити у вигляді проходження трьох основних етапів.

Перший етап (2004-2014 роки) розпочався із прийняттям наказу Мінагрополітики та Мінфіну «Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби» від 06.04.2004 року, в якому регламентувалося здійснення видатків за напрямками та видами робіт. В основу державної підтримки на цьому етапі було покладено *принцип часткової оплати*. Його суть була досить простою: держава оплачує частину витрат на ідентифікацію та реєстрацію тварин, а власник покриває залишок цієї суми. Так, у повному обсязі здійснювалися такі видатки: на проведення роз'яснювальної роботи серед населення; на розроблення і видання нормативно-правової документації та спеціальної літератури; на придбання комп'ютерної техніки та ліцензійного програмного забезпечення; на ведення Реєстру тварин; на перепідготовку фахівців – уповноважених агентів з ідентифікації, придбання засобів прикріплення бирок (аплікаторів) для агентської мережі, книг обліку тварин та реєстрів господарств, книг надходжень, наявності та руху матеріалів. У повному обсязі Агентство здійснювало видатки, але не більше 18 гривень на 1 голову, на придбання бирок, бланків паспортів тварин, ветеринарних карток, реєстраційних карток великої рогатої худоби та господарств, прибуткових документів, рахунків-фактур, реєстраційних карток переміщення тварин, замовлень на проведення ідентифікації та реєстрації тварин, файлів для збереження паспортів тварин та ветеринарних карток³. Отже, споживач послуги (власник тварини) оплачував її вартість по залишковому принципу. Прийнятий у 2009 році спеціальний Закон України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин» у ст. 10 під назвою «Державна підтримка робіт з ідентифікації та реєстрації тварин» закріплював аналогічний механізм фінансування. Перший період розвитку державної підтримки у сфері ідентифікації та реєстрації тварин проіснував досить

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 08.12.2015 року у справі № К/800/34039/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54272279> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Постанова Київського окружного адміністративного суду від 04 лютого 2015 року у справі № 810/6846/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42686385> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 06.04.2004 року. Офіційний вісник України. 2004. № 16. Ст. 408.

довго – близько 10 років та відповідав періоду становлення самої системи ідентифікації та реєстрації, яка на той час охоплювала лише господарства, що здійснювали розведення та утримання тварин, проводили їх продаж, забій, утилізацію, надавали послуги зі штучного осіменіння та організували виставки тварин.

Другий етап (2014-2015 роки) ознаменувався тим, що законодавець розповсюдив вимоги щодо обов'язкової ідентифікації та реєстрації також на фізичних осіб – власників тварин, які утримуються для власних споживчих потреб. Внаслідок цього тварини – ВРХ, коні, свині, вівці, кози – стали об'єктами ідентифікації та реєстрації. За порушення відповідного обов'язку було передбачено юридичну відповідальність. Покладення додаткових фінансових обов'язків щодо ідентифікації та реєстрації своїх тварин було сприйняте населенням неоднозначно. У якості своєрідної компенсації паралельно з цим закріплювалося імперативне правило: роботи з ідентифікації та реєстрації тварин, що утримуються і розводяться в господарствах фізичних осіб, здійснюються виключно за рахунок коштів держави. Такий крок переслідував мету зменшення напруги серед сільського населення, надання державної підтримки особам, які не займаються комерційною діяльністю та мають тварин в якості годувальниць. У результаті прийняття таких норм очікувалося також активізація масового здійснення ідентифікації та реєстрації тварин у господарствах населення. Однак така позиція держави виявилася досить хиткою внаслідок обмеженого обсягу державних коштів, спрямованих на відповідне фінансування. Так, за даними Мінагрополітики, Держветфітослужбі у 2014 році для того, щоб покрити витрати на фінансування ідентифікації та реєстрації тварин, які належать фізичним особам, довелося вишукувати 30 млн грн¹. Стало зрозуміло, що такий підхід – в основі якого лежав *принцип заміщення суб'єкта оплати* – себе не виправдав у зв'язку з обмеженістю бюджетних можливостей. Крім того, фізичним особам не було надано альтернативи – права здійснити ідентифікацію та реєстрацію тварини за власний рахунок. У зв'язку з цим замість державної підтримки подекуди відбувалося часткове блокування належного виконання фізичними особами – власниками покладених на них обов'язків щодо вчасного здійснення ідентифікації та реєстрації належних їм тварин².

Третій етап (з 2015 року) розпочався тоді, коли ст. 10 Закону, в якій йшлося про державну підтримку у сфері ідентифікації та реєстрації тварин, знову була викладена в новій редакції. В її основу було закладено *принцип відшкодування*. Відповідно до нового підходу фізична особа – власник самостійно оплачує вартість послуг з ідентифікації та реєстрації тварини, що надає їй право отримати після цього відшкодування витрачених коштів. Позитивною зміною є те, що власник не прив'язаний до бюджетного фінансування системи ідентифікації та реєстрації. Він може отримати необхідні йому послуги у встановлені законодавством строки та не порушувати свої обов'язки. Державна підтримка в такому випадку відстрочується, відкладається у часі, але обсяг її зберігається.

¹ Ідентифікація тварин підвищить конкурентоспроможність експортерів URL: <http://minagro.gov.ua/node/15360> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григор'єва Х. А. Правовий механізм державної підтримки у сфері ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 61 – 65.

У цієї форми державної підтримки є позитивні та негативні боки. Безумовно, позитивним є розблокування здійснення своїх обов'язків фізичними особами – власниками тварин, які більше не «прив'язані» до бюджетного фінансування цього процесу. Негативних аспектів сучасної форми державної підтримки є кілька. По-перше, перехід до відшкодування замість прямої оплати державою послуг з ідентифікації та реєстрації тварин у сучасних умовах сприймається як віддалена та негарантована державна підтримка. Така форма підтримки може розділити долю багатьох інших, які існують лише декларативно при хронічній відсутності бюджетних коштів та прозорих порядків реалізації. По-друге, стрімке падіння реальних доходів населення, що констатується Державною службою статистики України, впливає на рішення фізичних осіб – власників ідентифікувати та реєструвати своїх тварин, адже відповідні послуги треба оплатити з власної кишені та повною мірою, а відшкодування цих витрат є досить примарним. По-третє, закріплений у Законі механізм державної підтримки не містить стимулів для власників здійснювати відповідні дії з ідентифікації та реєстрації¹.

Законом передбачено, що такий вид державної підтримки у сфері ідентифікації та реєстрації тварин регламентується також на підзаконному рівні. Слід відмітити, що Мінагрополітики було розроблено проект такої постанови Кабінету Міністрів України від 30.11.2015 року². Згодом було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин» від 08.08.2016 року³, яка відрізняється від міністерського проекту. Аналіз проектного документу та прийнятого нормативно-правового акту виявляє деякі питання і зауваження, на які варто звернути увагу. Відповідно до чинного порядку надання державної підтримки можна виокремити наступні основні елементи правового механізму відшкодування.

1) *Суб'єкти одержання відшкодування*: а) лише власники тварин. Правом ідентифікації та реєстрації тварин наділені як власники, так і утримувачі, однак державна підтримка за Законом та постановою надається лише власникам тварин; б) лише фізичні особи. Щоправда, не конкретизовано, які саме. Відповідно до формулювань Закону та постанови отримати відшкодування мають право як фізичні особи – підприємці, так і фізичні особи, які розводять та утримують тварин для власних споживчих цілей; в) лише фізичні особи – власники тварин, які здійснили ідентифікацію та реєстрацію тварин *за власний рахунок*. Справа в тому, що у ч. 2

ст. 5-1 Закону передбачається, що оплата послуг з ідентифікації та реєстрації тварин, власником яких є фізична особа, може також здійснюватися третьою особою. У такому разі, як випливає з буквального тлумачення аналізованих норм, відшкодування не отримає ні фізична особа – власник, ні третя особа – платник.

2) *Порядок здійснення відшкодування* досить простий. Він складається з подачі власником пакету документів та етапів адміністративного проходження, а закінчується нарахуванням коштів на банківські рахунки фізичних осіб. У цьому аспекті існує деяка розбіжність між проектом та прийнятим порядком – проект постанови пропонував подавати документи на одержання відшкодування до місцевої (сільської, селищної, міської) ради, а прийнята постанова вимагає подавати документи до структурного підрозділу райдержадміністрації, який забезпечує виконання функцій із питань агропромислового розвитку. Більш зручним для фізичних осіб – власників тварин був би перший шлях, тобто подання пакету документів до місцевої ради. Незважаючи на ускладнення процесу подання документів для отримання підтримки, прийнятою постановою усунуто недолік, який містився у проекті, а саме: підставою для внесення до журналу обліку фізичних осіб, які мають право на відшкодування, проектом передбачався запис у погосподарській книзі місцевої ради або видана нею довідка про підтвердження наявності ідентифікованих та зареєстрованих тварин у господарстві. Отже, для отримання відшкодування пропонувалося висунути дві умови: документальну (підтвердження оплати послуг з ідентифікації та реєстрації тварин) та фактичну (наявність тварин у господарстві). Слід вказати, що Закон не містить подібної фактичної умови щодо наявності поголів'я в господарстві заявника. Навпаки, у ч. 3 ст. 5-1 Закону закріплено право фізичної особи – власника тварин, що здійснила витрати на оплату послуг з їх ідентифікації та реєстрації, на обов'язкове відшкодування державою таких витрат. У цьому аспекті проект постанови суперечив Закону. На противагу йому прийнятий порядок передбачає автоматичне одержання відшкодування фізичними особами оплати послуг з ідентифікації та реєстрації тварин. Однак спроба введення умови щодо фактичної наявності поголів'я в господарстві фізичної особи, на наш погляд, не випадкова та покликана попередити зловживання правом на одержання державної підтримки. Проте факт наявності тварин у господарстві фізичної особи не є належним підтвердженням добросовісності отримання нею державної підтримки. До того ж слід враховувати, що тварини можуть загинути, бути забитими, проданими, обміняними в період між їх ідентифікацією і реєстрацією та поданням документів для отримання державної допомоги фізичною особою. А це не припиняє її права на отримання відшкодування відповідно до Закону.

3) *Розмір відшкодування встановлений* у розмірі вартості послуги з ідентифікації та реєстрації тварин, яка щороку визначається відповідно до законодавства. Це автоматично усуває необхідність подання документів, що підтверджують здійснення оплати послуг, тому що фактом підтвердження права на отримання державної підтримки є сам факт здійснення ідентифікації та реєстрації тварини, а вартість такої послуги – заздалегідь відома. У зв'язку з цим виникає питання щодо визначення вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин. На виконання ч. 4 ст. 5-1 Закону було прийнято постанову Кабінету Міністрів України «Про

¹ Григор'єва Х. А. Державна підтримка у сфері ідентифікації та реєстрації тварин: етапи законодавчої трансформації. *Зб. матер. Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (Одеса, 9-10 вер. 2016). О., 2016. С. 101 – 104.

² Про встановлення Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин: проект постанови Кабінету Міністрів України від 30.11.2015 року. URL: <http://minagro.gov.ua/uk/regulatory?nid=19585> (дата звернення: 09.07.2016 року)

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин: постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2016 року. Урядовий кур'єр. 2016. № 158.

встановлення режиму цінового регулювання вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин» від 24.06.2016 року. У цьому нормативно-правовому акті закріплено формулу вирахування вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин¹. Прийняття цього акту має на меті недопущення необґрунтованого завищення цін на відповідні послуги.

4) *Строки здійснення відшкодування не окреслені.* Головною проблемою попереднього етапу державної підтримки була відсутність бюджетних можливостей для виконання обов'язку оплати державою робіт з ідентифікації та реєстрації тварин, які належать фізичним особам. Переформатування державної підтримки на механізм відшкодування залишає ще менше шансів на її реальне втілення. Можна припустити, що у випадку відсутності достатнього обсягу коштів у бюджеті відшкодування фізичним особам може бути не здійснене вчасно. На нашу думку, варто чітко окреслити в аналізованому порядку, що відшкодування має бути нараховане на банківський рахунок фізичної особи – власника тварини не пізніше 6 місяців з дня належного подання ним документів.

Механізм державної підтримки має отримати на даному етапі найголовніше – фінансування. На наш погляд, активний запуск системи ідентифікації та реєстрації тварин фізичними особами має відбутися внаслідок комплексної дії трьох факторів: державної підтримки, стимулювання та контролю. Законодавством передбачено адміністративну відповідальність за порушення обов'язків у сфері ідентифікації та реєстрації тварин. Так, у ст. 107-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення передбачено санкції у вигляді накладення штрафу на громадян від трьох до п'яти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а на фізичних осіб – підприємців, уповноважених осіб – від п'яти до десяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян². Було би доцільно сформулювати з коштів, які сплачуються у вигляді штрафів, спеціальний фонд, що став би джерелом фінансування відповідних відшкодувань. При цьому активізація контролю має здійснюватися за рахунок підключення органів місцевого самоврядування, які відповідно до законодавства ведуть погосподарський облік, а також за умови обов'язкового проведення масової інформаційної підготовки серед населення. Необхідно створити такі умови, за яких ідентифікувати і зареєструвати тварину простіше, ніж не зробити цього.

Аналізуючи загалом такий агропротекційний захід як часткове відшкодування витрат, то його особливість полягає в тому, що аграрії залежать від бюджетного фінансування, бюрократичних рішень тощо. Якщо дотація є супутньою підтримкою, то відшкодування в таких умовах не здійснює стимулюючої функції – насамперед тому, що воно непередбачуване. Суб'єкт тваринництва не розраховує на це відшкодування, коли здійснює свої витрати, а отже, державна підтримка жодним чином не виконала ролі стимулятора прогресу.

Проаналізувавши особливості та проблеми законодавчого забезпечення дотацій та компенсацій у тваринницькій галузі, можна зробити деякі проміжні

висновки. Отже, правове регулювання спеціальної фінансової підтримки тваринництва в Україні демонструє такі ознаки:

1) *зміна парадигми спеціальної галузевої підтримки тваринництва*, а саме: дотування тваринництва, яке було панівним видом державної підтримки до 2015 року, витіснене спеціальними агропротекційними заходами компенсаційного характеру;

2) *неузгодженість законодавчого та підзаконного регулювання.* Фактично регулювання відносин державної підтримки тваринництва відбувається на підзаконному нормативно-правовому рівні, у той час як законодавче забезпечення «завмерло» на етапі 2009 року. Справді, Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», ст. 15 і 16 якого формують окремий розділ під назвою «Державна підтримка виробників продукції тваринництва», зводить спеціальну підтримку в цій сфері лише до бюджетної тваринницької дотації. При цьому законодавець перераховує об'єкти дотації, вказує на суб'єктний склад цих агропротекційних відносин, встановлює, що розмір дотації має бути у твердих сумах. Однак Закон не містить головного: із його положень не зрозуміло, в чому полягає дотація, які її різновиди, умови отримання тощо. Регулювання усіх цих питань Закон покладає на щорічні підзаконні акти уряду. Слід особливо наголосити, що останні зміни вносилися до аналізованого п'ятого розділу Закону десять років тому – ще в 2009 році. З того часу державна підтримка тваринництва еволюціонувала та обросла великою кількістю підзаконних нормативно-правових актів. Головне, що така підтримка змінила свій основний вектор (з дотування та компенсаційну підтримку), розширила та видозмінила конкретні напрями такої підтримки. Якщо співвіднести положення Закону (ст. 15-16) та чинного Порядку 2018 № 107¹, то стає зрозуміло, що між ними більше відмінностей, аніж узгодженостей. Зокрема, принциповими відмінностями є такі:

а) *щодо правових механізмів державної підтримки:* Закон розкриває лише один правовий механізм – бюджетну тваринницьку дотацію; Порядок 2018 року № 107 регулює надання двох спеціальних дотацій та чотирьох видів компенсацій;

б) *щодо суб'єктів отримання підтримки:* Закон говорить про те, що одержувачем спеціальної бюджетної дотації є безпосередній виробник об'єкта такої дотації; Порядок 2018 року № 107 оперує поняттям суб'єкта господарювання, під яким розуміються юридичні особи незалежно від організаційно-правової форми та форми власності і фізичні особи – підприємці, що провадять діяльність у галузі тваринництва;

в) *щодо суб'єктів надання підтримки:* за Законом дотація виплачується Аграрним фондом; відповідно до Порядку 2018 року № 107 функції щодо надання підтримки покладені на Мінагрополітики;

г) *щодо об'єктів надання підтримки:* Закон містить широкий перелік об'єктів дотування (як тварин – ВРХ, свині, вівці, коні, птиця свійська, кролі, бджолосім'я, так і тваринницької продукції – молоко, вовна, кокони тутового шовкопряда,

¹ Про встановлення режиму цінового регулювання вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин: постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2016 року № 392. Офіційний вісник України. 2016. № 52. Ст. 28.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

мед); відповідно до Порядку 2018 року № 107 спеціальні дотації спрямовані лише на ВРХ, а об'єкти інших напрямів підтримки не збігаються із законодавчим переліком.

3) *побудова системи пріоритетів державної підтримки тваринництва*. Якщо проаналізувати вектори державної підтримки тваринництва, запропоновані Порядком 2018 року № 107, можна виділити пріоритети, що покладені в основу здійснення такої підтримки: а) фінансування розвитку *інфраструктури* тваринництва (будівництво і реконструкція тваринницьких ферм і комплексів, переробних підприємств, доїльних залів); б) підвищення *якісних характеристик тварин* (компенсуванню підлягає вартість лише племінних тварин); в) збільшення *поголів'я* (дотування господарств, які утримують корів та мають молодняк); г) пріоритет розвитку *скотарства* (наприклад, дотування передбачене лише для господарств – власників ВРХ)¹.

4) *безконкурсний доступ до спеціальної галузевої державної підтримки тваринництва*. Підтримка надається суб'єктам господарювання безповоротно та без проведення конкурсу. Тобто держава декларує надання фінансування усім суб'єктам, що матимуть право на нього відповідно до законодавства. Цим обумовлюється наявність у тексті Порядку 2018 року № 107 лише позитивних та негативних умов надання підтримки і відсутність будь-яких переважних умов. Звичайно, постає питання щодо обмеженості бюджетного фінансування. Обсяг коштів, виділених на заявлені напрями, розподілятиметься пропорційно між претендентами на підтримку. Це означає, серед іншого, що суб'єкт господарювання не знатиме до останнього, яку суму підтримки фактично одержить. При цьому Порядок 2018 року № 107 традиційно підходить до формулювання меж фінансування в розрахунку на одного суб'єкта: закріплює дві межі – процентну та/або тверду.

Розмаїття напрямів підтримки тваринництва зовсім не означає можливість скористатися усіма цими можливостями державного фінансування. Також Порядок 2018 року № 107 встановлює обмеження щодо одержання одним суб'єктом фінансування одразу за кількома спорідненими напрямами підтримки. Так, суб'єкт господарювання, який має право на одержання кредитної субсидії, компенсації вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів, і часткового відшкодування вартості об'єктів, може обрати лише один із цих напрямів державної підтримки, тому що одержання коштів за одним з них виключає можливість отримання фінансування за двома іншими.

Слід також відмітити, що кола потенційних суб'єктів отримання підтримки відрізняються залежно від напряму підтримки. Так, кредитну субсидію, компенсацію вартості об'єктів, профінансованих за рахунок банківських кредитів, і часткове відшкодування вартості збудованих/реконструйованих тваринницьких об'єктів можуть отримати суб'єкти господарювання – як юридичні особи, так і фізичні особи – підприємці. Дотація на утримання корів і часткове відшкодування вартості племінних ресурсів розраховані лише на юридичних осіб. Дотація на молодняк

¹ Григор'єва Х. А. Державна підтримка тваринництва в Україні: окремі правові новели. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (Харків, 20 кв. 2018). Х., 2018. С. 156 – 161.

розповсюджується лише на фізичні особи, при цьому в тексті постанови не уточнюється питання щодо їхнього підприємницького статусу. Як бачимо, нормотворець дотує утримання ВРХ як на підприємствах, так і в господарствах населення. Це досить показово, оскільки в літературі обговорюється необхідність державної підтримки спеціалізації господарств (наприклад, скотарство, свинарство, птахівництво – у промислових умовах, а виробництво продукції малого тваринництва – баранини, свинини, меду, розведення кіз – у господарствах населення¹), а також державного сприяння діяльності великих сільськогосподарських підприємств². Чинне законодавство не встановлює жодних цenzів для надання державної підтримки в галузі тваринництва, і це абсолютно правильно, оскільки враховує сучасні реалії. Адже фактичними монополістами на ринку виробництва молока упродовж 2000-2016 років були господарства населення, а в 2016 році їхня частка в загальному обсязі виробництва молока становила 75%³. Звичайно, це безпосередньо впливає на продуктивність тваринництва і якість тваринницької продукції. Однак державна підтримка має будуватися на принципах стимулювання до підвищення якості господарювання, а не позиціонувати на цьому етапі якість продукції в ролі позитивної умови. До слова, саме переробні підприємства найбільше зацікавлені в отриманні якісної тваринницької сировини, тому цікавим є досвід Канади, у якій доплати за якість м'яса здійснює не держава, а переробник⁴.

Незважаючи на те, що фінансова державна підтримка тваринництва є популярною та досить ефективною, вона не самодостатня. Надзвичайно важливим є паралельне надання організаційної підтримки та відповідне законодавче забезпечення цих відносин. Серед усіх можливих напрямів організаційної підтримки тваринництва в Україні ми зупинимось на деяких, на наш погляд, найбільш важливих.

1) *Адміністративно-правове сприяння*. Головна проблема в межах окресленого напряму полягає в забезпеченні адміністративно-бюрократичної доступності підтримки для всіх суб'єктів, що мають на неї право. Раніше для надання кожного із багаточисленних різновидів дотацій утворювалися спеціальні комісії, і це формувало невинувато «роздуту» систему адміністративного апарату, задіяного в агропротекційних відносинах, затягувало процедуру та не сприяло її прозорості. Необхідно відмітити, що від багатьох проблемних аспектів чинне законодавство звільнилося, а саме:

а) надання підтримки централізовано та зведено до єдиного постійно діючого органу – спеціальної комісії при Мінагрополітики;

б) залучено додаткових неспеціалізованих суб'єктів, участь яких полегшує доступ до підтримки. Зокрема, йдеться про те, що суб'єкти, які через банк

¹ Яців С. Ф. Державна підтримка розвитку тваринництва в господарствах населення. *Агросвіт*. 2013. № 19. С. 21 – 25; Макаренко Ю. П. Малі форми господарювання в аграрному виробництві: монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2011. С. 211; Мельник Л. Л. Сільські домогосподарства: стан, перспективи та необхідність державної підтримки. *Агросвіт*. 2013. № 13. С. 18.

² Канарик Ю. С. Законодательное обеспечение производства молока и молочного сырья в Украине: состояние и перспективы. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 476.

³ Тивончук С. В., Тивончук Я. О., Павлюцька Т. П. Розвиток ринку виробництва молока в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 30.

⁴ Колюбакин В. Яловичина по-канадському. *Фермер*. 2008. № 4 (13). С. 96.

здійснюють операції, що підпадають під підтримку, отримали можливість подавати документи через ці фінансові установи. Також, ураховуючи специфіку суб'єктного складу дотації на молодняк (фізичні особи), передбачено можливість подання документів для її отримання через органи місцевого самоврядування;

в) упроваджується обмін інформацією між публічними суб'єктами агропротекційних відносин, що не потребує зайвих дій одержувача підтримки. Наприклад, за зверненням Мінагрополітики Адміністратор Єдиного державного реєстру тварин у триденний строк подає інформацію за кожним суб'єктом господарювання, який є юридичною особою і власником корів, про кількість ідентифікованого та зареєстрованого в установленому порядку поголів'я корів.

Виявлені аспекти адміністративно-правового сприяння є позитивними кроками на шляху до максимального спрощення отримання державної підтримки та перетворення її в автоматичну прозору процедуру, під час якої виробники отримують належну підтримку із мінімальними затратами часу та інших ресурсів.

Окремо слід сказати про те, що державна підтримка тваринництва у площині адміністративно-правового сприяння полягає також у відмові від зайвих бар'єрів ведення бізнесу. Наприклад, законодавство у сфері виробництва та реалізації молока та молочних продуктів піддавалося значним змінам, зокрема, у бік дерегуляції господарських процесів. Так, наприклад, у 2013 році було скасовано необхідність проходження суб'єктами господарювання атестації на відповідність обов'язковим вимогам нормативно-правових актів. Об'єктами атестації виробництва молока, молочної сировини та молочних продуктів була нормативна документація на продукцію, а також технологічне обладнання, засоби вимірювальної техніки та контролю, випробувальне обладнання. Пізніше, Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12.02.2015 року було скасовано необхідність отримання експлуатаційного дозволу для потужностей (об'єктів) з виробництва молока, молочної сировини та молочних продуктів (зокрема молочних продуктів для спеціального дієтичного споживання (використання), продуктів для дитячого харчування, харчування для спортсменів та осіб похилого віку). Таке скасування значно спростило ведення підприємницької діяльності у сфері виробництва молока та молочних продуктів за рахунок зменшення обов'язкових адміністративних процедур. У зв'язку з цим пропозиції науковців щодо запровадження таких бар'єрів мають бути всебічно обґрунтованими. Наприклад, прикрою є пропозиція щодо запровадження ліцензування господарської діяльності з виробництва м'ясо-молочної продукції¹, адже це буде крок назад у регулюванні цих відносин;

2) *Налагодження надання послуг, необхідних у процесі ведення тваринництва.* Оскільки тваринництво має низку специфічних об'єктивних рис, пов'язаних із тим, що має справу із живими тваринами, така сільськогосподарська діяльність потребує організації розгалуженої сфери обслуговування. Серед особливо необхідних послуг слід вказати: ветеринарне забезпечення; експертиза та оцінка якості й безпечності тваринницької продукції; послуги у сфері забою та утилізації

¹ Пархоменко М. М. Господарсько-правове забезпечення якості харчової продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. К., 2013. С. 5.

відходів тощо. На наш погляд, державна підтримка тваринництва має охоплювати й ці відносини також. Однак така підтримка має будуватися із застосуванням механізмів публічно-приватного партнерства, тобто з використанням можливостей публічної влади та приватного бізнесу у вдалому їх поєднанні. Ініціатива в цих процесах має йти від держави, саме вона має пропонувати вигідні умови та сприяння для розвитку бізнесу у сфері надання дешевих, якісних і доступних послуг тваринницьким господарствам. У зв'язку з цим ст. 4 Закону України «Про державно-приватне партнерство» має поповнитися відповідною сферою застосування. Хоча навіть у чинній редакції він уже потенційно може застосовуватися, оскільки у ч. 2. ст. 4 Закону вказано, що за рішенням державного партнера державно-приватне партнерство може застосовуватися в інших сферах діяльності, крім видів господарської діяльності, які відповідно до закону дозволяється здійснювати виключно державним підприємствам, установам та організаціям¹.

3) *Надання підтримки галузі кормовиробництва.* Аналіз агропротекційного законодавства вказує на те, що у 1990-х роках проблеми тваринництва автоматично стосувалися й галузі кормовиробництва. Саме тому держава втручалася у відносини кормозабезпечення та проводила відповідні заходи підтримки². Згодом наказом Мінагрополітики від 12.08.2003 року № 275 навіть була затверджена Програма розвитку виробництва та ринку комбікормів до 2007 року³, а з 2010 року будівництво підприємств з виробництва кормів отримало право на часткове відшкодування вартості витрат⁴.

Однак гострою проблемою, яка не втрачає своєї актуальності, залишається організація випасання худоби. Як зазначають фахівці, переорієнтація фермерів на зерново-молочарську спеціалізацію має позитивний аспект, оскільки передбачає раціональніше й ощадливіше використання орних земель, а також збереження пасовищ як невід'ємної складової молочного скотарства⁵. Е. Є. Туліна доходить висновку, що наразі законодавець детально регламентує питання використання лише лісової рослинності для випасання худоби та інших потреб тваринництва, а щодо інших типів (наприклад, степової) воно на сьогодні залишається не вирішеним. Одним із способів вирішення цих проблем є розроблення і прийняття

¹ Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 524.

² Про виділення коштів для будівництва основного виробничого корпусу Балаклійського міжгосподарського комбікормового заводу: постанова Кабінету Міністрів від 2 листопада 1996 року № 1327. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1327-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про виділення агрофірми «Зоря» комбікормів і борошна: розпорядження Кабінету від 23 червня 1997 року № 318-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-97-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про відпуск зерна з державного резерву для виготовлення комбікормів птахогосподарствам, спеціалізованим підприємствам з виробництва свинини та племінним господарствам: постанова Кабінету Міністрів від 30 листопада 1999 року № 2180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2180-99-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження Програми розвитку виробництва та ринку комбікормів до 2007 року: наказ Мінагрополітики 12.08.2003 року №275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0275555-03> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2010 року № 900. Урядовий кур'єр. 2010. № 186 (втратила чинність)

⁵ Збарський В. К., Єременко Д. В. Теоретичні засади диверсифікації економічної діяльності фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2016. № 10. С. 19.

єдиного підзаконного нормативно-правового акта, який буде встановлювати порядок використання рослинного світу для випасання худоби та інших потреб тваринництва¹.

Пасовищні угіддя, будучи різновидом сільськогосподарських угідь, призначені для забезпечення кормами сільськогосподарських тварин. Згідно із законодавством пасовищем вважаються земельні ділянки, травостій яких використовуються для випасання тварин, і таке використання є основним, а також ділянки, придатні для випасання худоби, які не використовуються під сінокоіс та не є перелогом. Пасовищні угіддя можуть бути складовою земель будь-якого сільськогосподарського підприємства (державного, комунального чи приватного), фермерського господарства. Вони можуть перебувати у складі земель, які використовуються для ведення особистого селянського господарства. На основі вивчення чинного земельного законодавства М. В. Шульга доходить висновку, що в основу створення громадських пасовищ покладені такі основні положення: а) громадські пасовища створюються як необхідний елемент забезпечення нормальної життєдіяльності сільського населеного пункту; б) за бажанням та ініціативою членів територіальної громади – власників худоби; в) із земель сільськогосподарського призначення, які перебувають у запасі та відносяться до об'єктів права державної (комунальної) власності; г) на підставі відповідного рішення органу місцевого самоврядування; д) призначається для спільного використання на добровільних засадах власниками худоби; е) створення громадських пасовищ здійснюється на безконкурентних засадах².

У літературі зустрічаються різноманітні пропозиції стосовно державної підтримки в цій сфері. Наприклад, реструктуризація кормової бази шляхом поліпшення польового і лукопасовищного кормовиробництва; розширення площ культурних пасовищ³; запровадження бюджетної підтримки на створення продуктивних пасовищ і сіножатей⁴; першочергове виділення земель під кормову базу та відшкодування 100% вартості насіння багаторічних трав для корінного поліпшення громадських пасовищ для овець⁵. О. М. Туєва наголошує, що сінокоси й пасовища – це не єдине джерело кормів для худоби. При цьому вчена вважає, що для активізації діяльності громадян у цій сфері варто було б надавати їм земельні ділянки для визначених цілей (наприклад, вирощування технічних або кормових культур) на договірних засадах із різними підприємствами

й організаціями або обслуговуючою кооперацією. І якщо передбачити в законі надання в користування земельних ділянок спеціально для виробництва кормів, якщо громадяни за договором з указаними юридичними особами зобов'язуються, приміром, вирощувати або відгодовувати худобу чи птицю, то це принесе тільки загальну користь¹.

За результатами проведеного дослідження стає зрозумілим, що як фінансова, так і організаційно-правова підтримка тваринництва вимагають свого законодавчого удосконалення. Про необхідність законодавчого врегулювання розгалуженої державної підтримки тваринництва пишуть багато вчених². Шляхи такого врегулювання можуть бути різними. В Україні, зокрема, є досвід прийняття на початку 2000-х років галузевих програм, спрямованих на розвиток певних галузей тваринництва (наприклад, «М'ясне скотарство», «Птахівництво»)³. Однак, як показують реалії агропротекційного законодавства України, наявність законів та програм, спрямованих на державну підтримку тваринництва, ще не гарантують надання такої підтримки. Якщо говорити про фінансову державну підтримку тваринництва, то стає очевидним колосальний розрив між спеціальним аграрним законодавством, яке закріплює основи такої підтримки, та бюджетно-правовим втіленням, яке регулює порядок і умови її надання. Сформовано дві автономні площини законодавства, що регулює державну підтримку тваринництва: Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», який безнадійно відстає від реалій і потреб сучасного тваринництва (і який законодавець навіть не намагається оновити в цій частині вже протягом десяти років); та законодавство у сфері реалізації відповідних бюджетних програм (раніше – «Бюджетна тваринницька дотація та державна підтримка виробництва продукції рослинництва», згодом – «Державна підтримка галузі тваринництва», зараз – «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)»).

У зв'язку з цим усі пропозиції учених щодо удосконалення законодавства в частині спеціального регулювання тваринництва та його державної підтримки стикаються із проблемою доцільності таких нормотворчих кроків в умовах ігнорування спеціальних законів під час бюджетного регулювання. Зокрема, у спеціальній літературі зустрічаються думки щодо необхідності розробки та прийняття

¹ Туєва О. М. Земельні ділянки для сінокоісіння й випасання худоби: правові питання. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 102. С. 129.

² Стативка А. Н. Вопросы правового обеспечения государственной поддержки животноводства в Украине. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск, 2010. С. 448 – 451; Кійко В. В., Зелінський А. В. Проблеми правового регулювання виробництва м'яса та м'ясної продукції в законодавстві України. *Якість і безпека харчових продуктів*: тези доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12-13 лист. 2015). К., 2015. С. 369 – 372; Семенда О. В. Особливості державної підтримки у відновленні тваринницької галузі. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва. Економіка*. 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 16 – 23; Сус Л. В. Інструментарій державного регулювання галузі тваринництва в Україні. *Вісник Сумського державного університету. Сер. : Економіка*. 2014. № 2. С. 54 – 62; Добрянська Н. Галузь тваринництва: проблеми розвитку та шляхи їх вирішення. *Аграрний вісник Причорномор'я. Серія «Економічні науки»*. 2010. № 53. С. 39 – 41.

³ Про розвиток галузі спеціалізованого м'ясного скотарства в Україні: наказ Мінагрополітики та НААН від 21.10.2003 року № 372/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v372_555-03 (дата звернення: 09.06.2019 року); Про розвиток галузі птахівництва в Україні: наказ Мінагрополітики та НААН від 31.12.2003 року № 485/131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_131555-03 (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Туліна Е. Є. Правове забезпечення використання рослинного світу для випасання худоби та інших потреб тваринництва. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 8–10 верес. 2017). Івано-Франківськ, 2017. С. 84 – 87.

² Шульга М. В. Правові засади використання кормових угідь. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: зб. матер. Міжн. Конгресу, присв. 20-річчю НУ «ОЮА» (Одеса, 2–4 чер. 2017). О., 2017. С. 77 – 81.

³ Ходаківський В. М. Проблеми активізації розвитку підприємницької складової галузі тваринництва в сучасному ринковому середовищі. *Агросвіт*. 2016. № 5. С. 6.

⁴ Тулуш Л. Д., Радченко О. Д. Стан та перспективи державної підтримки молочної галузі. *Облік і фінанси АПК*. 2011. № 4. С. 167.

⁵ Ібатулін І. І., Пабат В. О., Туринський В. М. Стан та шляхи підвищення експортного потенціалу галузі вівчарства України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва»*. 2016. Вип. 236. С. 30 – 45.

законів України «Про м'ясо та м'ясні продукти»¹, «Про птахівничі господарства»², «Про птахівництво»³ тощо. До слова, науковці із Білорусі взагалі пропонують виділяти агрофауністичне право, основним джерелом якого має стати запропонований ними Кодекс Республіки Білорусь «Про тваринництво і ветеринарію»⁴. В умовах України, на нашу думку, подальше дроблення аграрного законодавства, що супроводжує появу нових законодавчих актів, має бути всебічно обґрунтованим і виваженим. Щодо регламентації агропротекційних питань у спеціальному законодавстві, вважаємо за необхідне наголосити на тому, що всі прогресивні законодавчі рішення приречені залишитися деклараціями за умови подальшого збереження існуючого стану розриву законодавчого аграрного та бюджетного регулювання. Ще одним яскравим прикладом висловленої думки може послужити Закон України «Про бджільництво», у якому ст. 8 присвячена питанням державної підтримки цієї галузі. Як пише С. І. Марченко, закріплення на рівні закону принципу державної підтримки бджільництва свідчить про важливе значення галузі бджільництва в розвитку АПК України⁵. Справді, Законом закріплено вісім шляхів державної підтримки бджільництва, при цьому перелік є невичерпним. Однак наразі жодної спеціальної підтримки не передбачено. З цього приводу С. О. Лушпаєв називає виділення дотацій з державного бюджету серед першочергових напрямів удосконалення правового регулювання відносин із виробництва меду⁶, проте таких кроків законодавець не робить.

2.2.2. Спеціальна галузева підтримка рослинництва

На початку незалежності України стан рослинництва і тваринництва оцінювався фахівцями приблизно на однаковому рівні, проте на сьогодні рослинництво розвивається випереджаючими темпами. Це пояснюється сукупністю факторів, серед яких одним з основних є наявність великої кількості родючих земель, придатних для ведення різних видів рослинництва. Традиційним для вітчизняного сільського господарства є вирощування зернових, технічних та кормових культур, а також овочівництво, садівництво, хмелярство, цукробуряківництво, виноградарство, льонарство, ягідництво, грибництво та інші. Сприятливі погодно-кліматичні умови для ведення рослинництва сформовані практично по всій території

держави, що забезпечує можливість інтенсивного розвитку сільського господарства в цьому напрямку¹. При цьому слід зазначити, що рослинництво України є неоднорідним за різними критеріями: обсягам виробництва, рентабельністю, експортоорієнтованістю, ресурсоемістю тощо. У зв'язку з цим потреба в державній підтримці рослинництва не може бути абсолютно уніфікована. Це, зокрема, пояснює той факт, що вітчизняне законодавство накопичило велику кількість різновидів державної підтримки рослинництва.

Уся різноманітність заходів спеціалізованої державної підтримки рослинництва, які були надані за період незалежності України, може бути класифікована на три основні групи: заходи фінансової підтримки; заходи організаційної підтримки; заходи ситуативні, що полягали в тимчасовому звільненні виробників від певних обов'язків.

Спеціалізована **фінансова підтримка рослинництва** може бути представлена у трьох напрямках: дотаційному, субсидійному та компенсаційному.

Дотації, що надавалися рослинництву, можуть бути поділені на два види: дотування посівів та дотування реалізації сільськогосподарської продукції.

Дотування посівів було цікавим правовим механізмом державної підтримки, що характерний саме для рослинництва. Фінансова підтримка в рамках цього механізму полягала в наданні встановлених сум бюджетних коштів сільськогосподарським товаровиробникам з розрахунку на 1 га посівів. Важливо, що дотування розповсюджувалося на обмежений перелік сільськогосподарських культур. У 2006 році передбачалися три види рослинницьких дотацій: а) на посіви ярих культур (пшеницю, ячмінь, овес, горох, кукурудзу, сою, ріпак (кользу), гречку, просо та рис, льон-довгунець і коноплі); б) на посіви озимих культур (пшеницю, тритикале, жито, ячмінь та ріпак); в) на інші сільськогосподарські культури, що вирощуються на зрошуваних землях. При цьому, якщо ярі та озимі культури вирощувалися на зрошуваних землях, таким сільськогосподарським товаровиробникам надавалася додаткова дотація². Однак таке розгорнуте дотування проіснувало недовго, адже уже наступного року надавалися лише перші дві рослинницькі дотації³, тоді як підтримка сільськогосподарської діяльності на зрошуваних землях була виділена окремо та здійснювалася на компенсаційних засадах⁴. Ще через рік надання рослинницьких дотацій стало обтяжене додатковими умовами та обов'язками. По-перше, було змінено перелік культур, посіви яких дотуються (озимі культури: пшениця, тритикале, жито; ярі культури: пшениця, тритикале, овес, горох, гречка, просо, соя, рис, цукрові буряки для виробництва цукру в

¹ Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. С. 10; Стативка А. Н. Вопросы правового обеспечения государственной поддержки животноводства в Украине. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск, 2010. С. 448 – 451.

² Жмудінський В. П. Птахівничі господарства як суб'єкти сільськогосподарського товаровиробництва, їх види. *Держава і право. Серія: Юридичні науки*. 2017. Вип. 75. С. 293.

³ Курман Т. В., Сімсон О. Е. Державна підтримка птахівництва: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 2. С. 62 – 67.

⁴ Соляник А. В., Соляник В. В. Особенности и проблемы правового регулирования животноводства: монография. Горки: Бел. гос. сельск. академия, 2011. С. 171 – 198.

⁵ Марченко С. И. Организационно-правовые вопросы реализации принципа государственной поддержки пчеловодства в Украине. *Legea și viața*. 2014. № 10. С. 101.

⁶ Лушпаєв С. О. Правове регулювання відносин з виробництва меду в аспекті продовольчої безпеки України. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 121.

¹ Григор'єва Х. А. Законодавче забезпечення ведення рослинництва. Аграрне право України: навч. посіб. / [Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш, Х. А. Григор'єва та ін.]; за ред. Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. О.: Юридична література, 2017. С. 331 – 356.

² Про затвердження Порядку використання у 2006 році коштів державного бюджету, що виділяються на фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва шляхом дотування: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2006 року № 239. Урядовий кур'єр. 2006. № 50.

³ Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 року № 256. Урядовий кур'єр. 2006. № 45.

⁴ Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 325. Урядовий кур'єр. 2006. № 50.

межах квоти «А», льон-довгунець і коноплі на тресту). По-друге, для отримання дотацій на посіви ярих культур обов'язковою умовою було страхування не менше 20% посівів. По-третє, сільськогосподарські підприємства, які отримали державну підтримку, зобов'язувалися продати не менше 20% вирощеного продовольчого зерна пшениці та жита на організованому аграрному ринку¹. Тобто за допомогою правового механізму дотування рослинництва нормотворець намагався опосередковано стимулювати агрострахування та організований аграрний ринок.

Кризовий період в економіці знайшов відображення і в законодавчому забезпеченні державної підтримки рослинництва. За рахунок Стабілізаційного фонду у 2009-2010 роках проводилося дотування посівів цукрових буряків та льону-довгунця². При цьому аналізовані умови щодо агрострахування та участі в організованому аграрному ринку були виключені.

Досліджуючи проблематику надання фінансової державної підтримки рослинництву, науковці неодноразово наголошували на потребі передбачити у вітчизняному законодавстві для виробника, який одержує державну підтримку, обов'язки виконувати передбачені законом вимоги, дотримуватися правильної сільськогосподарської практики та екологічних умов (санітарно-гігієнічних, ветеринарних та фітосанітарних вимог, вимог щодо охорони навколишнього середовища, дбайливого ставлення до природи та тварин тощо)³. Правовий механізм дотування посівів в Україні не передбачав вимог до екологізації аграрного виробництва.

Дотування реалізації не було таким поширеним, як дотування посівів, але все ж агропротекційне законодавство України має й такі приклади. Яскравою ілюстрацією може послужити правовий механізм, який передбачав надання сільськогосподарським підприємствам, які виростили та продали льон і коноплі переробним заводам, додаткових коштів у вигляді доплати до договірної ціни (сума доплати розбивалася на аванс та кінцевий розрахунок)⁴. Як бачимо, дотування реалізації у тваринництві застосовувалося набагато активніше, ніж у рослинництві.

Субсидія як різновид фінансової державної підтримки використовувалася як екстрена допомога сільськогосподарським товаровиробникам, які постраждали

від несприятливих погодно-кліматичних умов та змушені були здійснювати пересів зернових. У постанові Кабінету Міністрів України «Питання надання державної підтримки галузі рослинництва для пересіву у 2012 році озимих зернових культур» від 19 березня 2012 року № 278 бюджетні кошти спрямовуються сільськогосподарським підприємствам на погашення витрат, пов'язаних із пересівом озимих зернових культур (пшениці та тритикале, ячменю та жита), що не зійшли, загинули, та слабких і зріджених озимих зернових культур, які підлягають пересіву, в розмірі 150 грн на 1 га¹. Спеціально для реалізації цього виду підтримки до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 року № 104², було внесено додатковий напрям – виплата субсидій на гектар посівів.

Компенсаційна фінансова підтримка представлена правовими механізмами, які передбачали відшкодування вартості витрат, здійснених сільськогосподарськими підприємствами в галузі рослинництва. За період незалежності України накопичено досить багатий досвід використання такого різновиду державної підтримки щодо виробників рослинницької продукції. Аналіз агропротекційного законодавства в цій сфері ми розпочнемо із розгорнутого дослідження **компенсаційної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства**. Це пояснюється тим, що, по-перше, законодавчі засади цих відносин мають значний обсяг; а по-друге, цей правовий механізм підтримки є чинним на сьогодні.

Якщо сільське господарство в цілому визнане важким та ризиковим видом господарської діяльності, то виноградарство, садівництво і хмелярство є одними з найбільш затратних та ресурсомістких його галузей. Характерними особливостями виноградарства, садівництва і хмелярства є: а) використання багаторічних насаджень; б) висока капіталоємність; в) значна питома вага використання ручної праці; г) довгий період між вкладенням коштів та їх поверненням; д) значна вартість садивного матеріалу, засобів догляду та захисту, спеціального обладнання; е) підвищений ризик захворювань рослин тощо. Усі ці риси знижують привабливість цієї сільськогосподарської діяльності, особливо в нестабільних соціально-економічних умовах сьогодення, але не применшують її значення для продовольчої безпеки країни. Частково компенсувати вказані незручності та проблеми повинна якісна державна підтримка, про що неодноразово писали фахівці з аграрного права³. Протягом тривалого часу державна підтримка у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства еволюціонувала та змінювалася. Для

¹ Про порядок використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2008 року № 86. Урядовий кур'єр. 2008. № 43.

² Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року № 625. Урядовий кур'єр. 2009. № 124; Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для здешевлення кредитів, фінансування інвестиційних проектів, загальнодержавних та державних цільових програм в агропромисловому комплексі, вирішення питань матеріально-технічного забезпечення бюджетних установ агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 496. Урядовий кур'єр. 2010. № 123; Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: від 29 вересня 2010 року № 897. Урядовий кур'єр. 2010. № 184.

³ Богдан А. Й. Щодо правових аспектів виробництва зерна в Україні порівняно з вимогами законодавства Європейського Союзу. *Право України*. 2009. № 11. С. 201 – 206.

⁴ Про заходи щодо стабілізації та збільшення обсягів виробництва льоно- та коноплепродукції: постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 1997 року № 378. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/378-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про підтримку вітчизняного льоно- та коноплевиробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 року № 236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Питання надання державної підтримки галузі рослинництва для пересіву у 2012 році озимих зернових культур: постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 2012 року № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278-2012-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі: постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 року № 104. Урядовий кур'єр. 2012. № 33.

³ Коваленко Т. О. Правові аспекти виноробства в Україні. *Держава і право. Юридичні науки*. 2015. Вип. 68. С. 342; Дулов С. В. Державна підтримка виноградарства та виноробства України. *Вісник Запорізького національного університету*. 2011. № 3. С. 113 – 118; Самсонова Я. О., Андріїв Н. О. Державна підтримка сільськогосподарського виробництва України: реальність й перспективи. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 26 жовт. 2012): у 3 ч. Дніпропетровськ, 2012. Ч. 2: Приватно-правові проблеми формування правової держави. С. 147 – 149.

більш глибокого розуміння проблематики сучасного забезпечення державної підтримки вказаних галузей сільського господарства, необхідно спочатку зосередитися на аналізі трьох важливих аспектів надання такої державної підтримки, а саме: а) джерела фінансування; б) принцип дії механізму; в) визначення суб'єктів отримання.

Якщо вести мову про *джерела фінансування* програми підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства, то варто згадати Закон України «Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 09 квітня 1999 року¹. З моменту прийняття цього Закону сформувався стабільне протягом тривалого часу джерело фінансування підтримки галузей. Суб'єкти підприємницької діяльності незалежно від форм власності та підпорядкування, які реалізовували в оптово-роздрібній торговельній мережі та мережі громадського харчування алкогольні напої та пиво, сплачували спеціальний збір у вигляді встановленого відсотка від виручки до спеціального фонду державного бюджету. Акумуляовані таким способом кошти мали використовуватися лише за цільовим призначенням, тобто на підтримку виноградарства, садівництва і хмелярства. Скасування збору безпосередньо вплинуло на припинення фінансування державної програми, тому протягом 2015-2016 років підтримка за цією програмою не надавалася. Як зазначають фахівці, незважаючи на певні недоліки порядку використання коштів, спрямованих на закладення і нагляд за молодими виноградниками, не можна не враховувати позитивний вплив цього збору на ситуацію в виноградарстві², садівництві та хмелярстві України.

Починаючи із 2017 року, було відновлено фінансування програми за рахунок коштів загального фонду. Оцінюючи цей факт загалом позитивно, слід зазначити, що спеціальний фонд бюджету, що формувався за рахунок збору на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства, наповнювався значно більшими сумами, а тому мав більш серйозний протекційний потенціал.

Важливе значення має *принцип дії правового механізму* підтримки, яка надається суб'єктам виноградарства, садівництва і хмелярства. Ретроспективний аналіз законодавства дозволив виділити чотири основні правові механізми надання такої підтримки, які використовувалися в Україні протягом останніх двадцяти років:

1) *Прямої закупівлі з наступною передачею сільськогосподарським підприємствам*. Цей механізм полягав у наступному: уповноважений суб'єкт (зокрема, Асоціація хмелярів України) розпоряджався бюджетними коштами шляхом централізованої закупівлі необхідних об'єктів (підвісного матеріалу, засобів захисту рослин, запасних частин) та безоплатної їх передачі підприємствам – суб'єктам господарювання. Такий механізм був закріплений у наказі Міністерства агропромислового комплексу України та Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку надання державної підтримки виробництву продукції хмелярства у 1999 році» від

19.03.1999 року¹ та наказі Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України «Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування виробництва продукції хмелярства» від 03.03.2003 року².

2) *Авансування витрат виробників*. Цей механізм був побудований на попередньому частковому фінансуванні витрат суб'єктів господарювання, які планувалися ними у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства. Наприклад, у постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку справляння та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 29 червня 1999 року передбачалося, що виноградарські, садівницькі, розсадницькі та хмелярські підприємства незалежно від форми власності можуть авансуватися у I кварталі в розмірі до 50% річної вартості витрат. При цьому остаточні розрахунки провадилися після закінчення робіт, пов'язаних із закладенням і доглядом за насадженнями, але не пізніше кінця року³. Такий механізм дозволяв виробникам отримувати підтримку в той момент, коли вони її найбільше потребували – при здійсненні господарчих витрат.

3) *Поєднання авансування та відшкодування витрат*. Такий перехідний механізм проіснував недовго. Його правові засади були закріплені в наказі Мінагрополітики України та Мінфіну України «Про затвердження порядків використання коштів державного бюджету на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 21.05.2004 року. У цьому наказі зокрема зазначалося, що виділення бюджетних асигнувань може здійснюватися в першому півріччі шляхом авансування на термін та в розмірах, визначених діючими законодавчо-нормативними актами, та/або шляхом відшкодування зазначених витрат, зазначених у поточному році⁴. Слід погодитися, що такий подвійний механізм має значний потенціал, адже надає змогу підтримувати як виробників, що здатні самостійно оплачувати витрати в повному обсязі та після цього отримувати відшкодування, так і тих виробників, які не можуть віднайти коштів для здійснення витрат та сподіваються на авансування з боку держави.

4) *Компенсація витрат*. З прийняттям чинного Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15.07.2005 року, саме компенсаційний принцип став пануючим у наданні підтримки виноградарству, садівництву і хмелярству. Сутність його полягає в тому, що суб'єкт господарювання самостійно оплачує витрати на розвиток його господарства, і лише після

¹ Про затвердження Порядку надання державної підтримки виробництву продукції хмелярства у 1999 році: наказ Міністерства агропромислового комплексу України та Міністерства фінансів України від 19.03.1999 року № 122/74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0196-99> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапив чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування виробництва продукції хмелярства: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 03.03.2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Стр. 537. Ст. 502 (втрапив чинність)

³ Про затвердження Порядку справляння та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1170-99-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

⁴ Про затвердження порядків використання коштів державного бюджету на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 21.05.2004 року № 178/346. Офіційний вісник України. 2004. № 21. Стр. 219. Ст. 1481. (втрапив чинність)

¹ Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 09 квітня 1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20-21. Ст. 191 (втрапив чинність)

² Самсонова Я. О. Організаційно-правові проблеми виноградарсько-виноробного підкомплексу в умовах нової податкової політики України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165-2. С. 98.

цього держава компенсує частину понесених витрат. Цікаво, що в попередніх підзаконних актах використовувалося поняття «відшкодування» витрат, тоді як новий Порядок відмовився від цього поняття на користь терміну «компенсація». На наш погляд, така зміна є виправданою, тому що поняття компенсації більш адекватно відображає сутність аналізованих правовідносин. Зазначений механізм має нижче протекційне значення, ніж авансування, у зв'язку з тим, що його сутність «бонусна». Тобто суб'єкт господарювання вже віднайшов фінансові ресурси, здійснив капіталовкладення та провів необхідні роботи. Державна допомога у вигляді компенсування надається постфактум, не має гарантованого характеру та передбачуваного розміру. Отже, її отримання можна розглядати скоріше як бонус, а не як вирішальний фактор для розвитку. Однак при цьому компенсаційний принцип є більш надійним з позиції розпорядження бюджетними коштами, оскільки він дозволяє сконцентрувати державну підтримку на тих суб'єктах, які здійснюють конкретні кроки до власного розвитку, тим самим підтверджуючи свою конкурентоспроможність та життєздатність.

Розвиваючи цю думку, слід розглянути важливе питання *визначення суб'єктів отримання державної підтримки у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства*. Історично-правовий аналіз законодавства виявив, що одним із способів визначення суб'єктів одержання підтримки є проведення конкурсу. Така складова правового механізму як конкурсний відбір суб'єктів виноградарства, садівництва і хмелярства передбачалася епізодично (наприклад, у наказах «Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування виробництва продукції хмелярства» від 03.03.2003 року¹ та «Про затвердження порядку використання коштів державного бюджету на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства» від 21.05.2004 року²). Тобто у двох основних порядках надання підтримки в цій сфері (постановах 1999 року³ та 2005 року⁴) конкурсних засад не передбачено.

Усі три аспекти надання державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства, що розглянуті нами – джерела фінансування, принцип дії механізму, визначення суб'єктів її отримання – тісно взаємопов'язані. Так, механізм компенсування значною мірою виключає необхідність проведення конкурсу, тому що всі суб'єкти, які спромоглися здійснити виробничі витрати на насадження, будівництво інфраструктурних об'єктів чи технологічне переоснащення, з високим ступенем вірогідності є фінансово стабільними та перспективними, а тому заслуговують на державну підтримку. З огляду на це, компенсування

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування виробництва продукції хмелярства: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 03.03.2003 року № 48/177. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0187-03> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапив чинність)

² Про затвердження порядку використання коштів державного бюджету на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 21.05.2004 року № 178/346. Офіційний вісник України. 2004. № 21. Стр. 219. Ст. 1481 (втрапив чинність)

³ Про затвердження Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1170. Урядовий кур'єр. 1999. (втрапила чинність)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.2005 року № 587. Офіційний вісник України. 2005. № 29. Ст. 105.

і відсутність конкурсу певним чином узгоджуються між собою. Проте вони дисонують з обмеженим обсягом фінансування за рахунок загального фонду бюджету. Висока капіталоємність галузей виноградарства, садівництва та хмелярства ставить під сумнів узгодженість невеликого обсягу запланованих видатків на фінансування програми із широким колом потенційних претендентів на державну підтримку¹.

Стрімкі зміни, які відбувалися протягом 2017-2019 років у сфері підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства, заслуговують свого окремого дослідження. З метою якісного та наглядного викладу ми побудуємо своє дослідження у вигляді хронології подій із наданням супутніх коментарів.

1. Законом України «Про Державний бюджет України на 2017 рік» від 21.12.2016 року відновлено фінансування державної програми «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними» (№ 2801350) та передбачено спрямувати на цю мету 70 млн грн із загального фонду бюджету. З метою адекватної оцінки цього кроку слід зазначити, що в попередні роки фінансування здійснювалося, наприклад, у таких сумах: у 2012 році – у розмірі 1,075 млрд грн, у 2013 році та у 2014 – по 100 млн грн, у 2015 і 2016 роках фінансування не передбачалося зовсім. Тобто, з одного боку, такий обсяг запланованої підтримки є незначним, але з іншого – позитивним є сам факт відродження такого напрямку підтримки.

2. Через півроку постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 р. № 587» від 12 липня 2017 року² було внесено зміни до Порядку справляння збору та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства. Необхідність оновлення Порядку обумовлена, перш за все, тим, що в попередній редакції цей документ був пристосований до фінансування програми за рахунок спеціального збору. З метою модернізації Порядку було змінено його назву, яка відтепер звучить як «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства», та виключено окремі пункти, які стосувалися регулювання збору. При цьому було допущено грубу помилку, а саме: п. 2 Порядку, в якому йшлося про розрахунок спеціального збору платниками, залишався чинним ще більш ніж півроку. Якщо аналізувати сам механізм підтримки, то він залишився незмінним і полягав у частковій компенсації здійснених витрат на утворення насаджень, будівництво інфраструктурних об'єктів, технологічне переоснащення. Компенсація витрат відбувається в межах нормативів, встановлених Мінагрополітики.

3. Оновивши зазначений Порядок, Кабінет Міністрів України 9 серпня 2017 року приймає розпорядження «Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801350 «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними» на

¹ Григор'єва Х. А. Окремі правові питання надання державної підтримки у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Л., 2016. С. 233 – 235.

² Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 року № 587: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року. Урядовий кур'єр. 2017. № 135.

2017 рік»¹. Цим розпорядженням закріплено рішення спрямувати всю суму, виділену на фінансування програми, на погашення кредиторської заборгованості за попередні роки. Для пояснення ситуації слід послатися на інформацію Мінагрополітики, відповідно до якої на 2017 рік кредитна заборгованість за даною програмою склала 231,8 млн грн. Таким чином, позитивному рішення повернути накопичені борги було протиставлено позбавлення державної підтримки тих аграріїв, які здійснили витрати на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства в поточному році. Водночас, у результаті нескладного арифметичного підрахунку стає помітно, що кредиторська заборгованість складала суму втричі більшу за первинний обсяг фінансування програми.

4. У жовтні 2017 року Кабінет Міністрів України несподівано приймає рішення збільшити фінансування державної підтримки у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства на 224,3 млн. грн. Такий крок нами, безумовно, вітається, проте певні питання викликає юридичний шлях його здійснення. Справа в тому, що своє рішення Кабінет Міністрів України оформив за допомогою внесення змін до розпорядження від 01.03.2017 № 124 «Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті у 2017 році Міністерству аграрної політики та продовольства для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників»². Тобто обумовлені додаткові кошти проходять за абсолютно іншою державною програмою (№ 2801580 «Фінансова підтримка сільгосптоваровиробників») та за іншим напрямом (часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва).

5. Закон України «Про Державний бюджет України на 2018 рік» передбачив виділення коштів у розмірі 300 млн грн за програмою «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними». Звичайно, порівняно з минулорічною сумою підтримки у 75 млн грн (та позаминулорічною її повною відсутністю), можна відмітити прогрес. Проте на тлі втрати спецрежиму ПДВ та фінансування за рахунок спеціального збору, які давали значні суми підтримки, а також урахування курсові зміни – бюджетні спрямування у 2018 році були досить скромними³. З метою урегулювання порядку надання цих коштів аграріям Кабінет Міністрів України прийняв рішення вкотре оновити Порядок № 587.

6. У 2019 році законом про державний бюджет було передбачено 400 млн грн на підтримку за відповідною програмою. Їх використання відбувається на компенсаційних засадах.

Слід зазначити, що механізм компенсування, на якому було побудовано систему державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства, під час

тривалого функціонування продемонстрував свої позитивні та негативні риси. До негативних аспектів дослідники відносять такі: а) заохочення споживачьких настроїв виробників, їх незацікавленості в забезпеченні виробництва якісної продукції та її реалізації споживачам⁴; б) відсторонення від державної підтримки дрібних суб'єктів внаслідок відсутності в них коштів на великі капіталовкладення⁵; в) стимулювання збільшення кількості, а не якості насаджень. Однак, незважаючи на вказані недоліки, цей механізм державної підтримки продемонстрував реальні результати. Так, протягом 2000 – 2012 років суб'єктами господарювання за державної підтримки було закладено 45,5 тис. га виноградників та 48,9 тис. га плодово-ягідних насаджень, у яких споруджено шпалери та установки для краплинного зрошення на площах 53,1 тис. га та 31,0 тис. га відповідно³, а у 2009-2012 роках компенсовано 358,2 млн грн на будівництво та введення в експлуатацію 22 холодильників з регульованим газовим середовищем ємністю 50,3 тис. т.⁴ При цьому за час припинення надання державної підтримки ситуація погіршилася. Показовою є наступна статистична ілюстрація: якщо в 2007 році було закладено нових виноградників загальною площею 5,8 тис. га, то у 2015 році – лише мізерні 0,1 тис. га⁵. Відсутність державної підтримки протягом двох років (2015 – 2016) суттєво вплинула на кризові явища в галузях, тому відновлення надання такої підтримки стало стратегічно важливим питанням для вітчизняних виноградарства, садівництва і хмелярства.

Аналіз чинного Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 р. № 587 (далі – Порядок № 587) дає змогу структурувати цей механізм, виокремити його складові, дослідити проблеми практичної реалізації на основі вивчення широкої емпіричної бази, напрацьованої за довгий час функціонування цього механізму.

Суб'єкти підтримки поділяються на суб'єктів отримання та суб'єктів надання. Суб'єктами отримання є суб'єкти господарювання, які займаються виноградарством, садівництвом, хмелярством будь-якої організаційно-правової форми та форми власності, які здійснили в поточному році витрати, вказані у Порядку № 587. Фактично, суб'єкт отримання має дві обов'язкові юридичні ознаки: статичну (має статус суб'єкта виноградарства, садівництва, хмелярства) та динамічну (здійснив витрати на розвиток даної господарської діяльності). Суб'єкти надання підтримки формують ієрархічну систему, а саме: головним розпорядником бюджетних коштів та відповідальним виконавцем бюджетної програми є Мінагрополітики, а на рівні Міністерства, обласних та районних державних

¹ Саїнський Д. А. Підвищення дієвості системи державної підтримки розвитку хмелярства. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. № 4. Т. 1. С. 8

² Про результати аудиту ефективності використання коштів Державного бюджету України, виділених на закладення і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками в 2004 році і 9 місяців 2005 року. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/468212> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Барабаш Л. О. Державна підтримка галузі садівництва. *Зб. наук. пр. Уманського нац. ун-ту садівництва*. 2013. Вип. 82. Умань : УНУС, 2013. С. 266.

⁴ Барабаш Л. О. Формування стабільних джерел інвестицій у садівництві. *Вісник ХНАУ* 2013. № 6. С. 59.

⁵ В Україні втричі скоротились посадки винограда. URL: <http://ubr.ua/market/agricultural-market/v-ukraine-vtrioe-sokratilis-posadki-vinograda-382943> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801350 «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними» на 2017 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України 9 серпня 2017 року № 525-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 154.

² Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті у 2017 році Міністерству аграрної політики та продовольства для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників: розпорядження від 01.03.2017 року № 124. Урядовий кур'єр. 2017. № 50.

³ Григор'єва Х. А. Новели правового регулювання державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні. *Актуальні проблеми приватного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. пам'яті Ю. С. Червоного (Одеса, 15 груд. 2017). О., 2017. С. 163 – 167.

адміністрацій утворюються спеціальні комісії для розгляду заяв та вирішення питань щодо надання підтримки.

Об'єктом державної підтримки виступає вартість витрат, здійснених за трьома загальними напрямками:

а) *утворення насаджень* (придбання садивного матеріалу плодово-ягідних культур, винограду та хмелю (до 80% здійснених у поточному та попередньому бюджетних роках витрат), але не більше встановлених Мінагрополітики нормативів за умови закладення насаджень у поточному році; проведення робіт із закладення насаджень, догляду за ними до вступу у плодоношення (проектні роботи, підготовка ґрунту та посадка, догляд за насадженнями, спорудження шпалери, встановлення систем краплинного зрошення) та придбання матеріалів, необхідних для проведення таких робіт, – у межах затверджених Мінагрополітики нормативів витрат на 1 га). На практиці, наприклад, виникло питання щодо можливості компенсації витрат на охорону молодих насаджень як складової догляду за цими насадженнями. Ухвалою ВАС України від 26.05.2016 року це було визнано неправомірним¹;

б) *будівництво інфраструктурних об'єктів* (будівництво холодильників із регульованим газовим середовищем та ємністю від 500 тонн для зберігання столових сортів винограду та плодів власного виробництва, придбання ліній товарної обробки плодів; будівництво розсадницькими господарствами лабораторних комплексів для виробництва безвірусного садивного матеріалу та в межах установлених Мінагрополітики нормативів – об'єкта із заморожування плодово-ягідної продукції виробниками такої продукції);

в) *технологічне переоснащення* (придбання механізмів та техніки (в тому числі імпортного виробництва, яка не виробляється в Україні) для проведення технологічних операцій у виноградарстві, садівництві та хмелярстві й нового обладнання для сублімаційного висушування фруктів; модернізації холодильного та газового режимів зберігання в реконструйованих холодильниках ємністю від 500 тонн (за умови власного виробництва столових сортів винограду та плодів в обсязі, не меншому ємності такого холодильника) згідно з визначеним Мінагрополітики переліком).

Державна підтримка полягає в компенсації здійснених фактичних витрат у межах встановлених нормативів. При цьому важливо наголосити, що компенсується саме вартість придбаних матеріалів. Тобто, у випадку, якщо товарно-матеріальні цінності придбані, але не списані на витрати в цьому звітному періоді, їхня вартість все одно може бути компенсована. Наприклад, відшкодовується вартість залізобетонних труб і стовпів, які були придбані в поточному році, але відповідно до плану виконання робіт будуть встановлені згодом². При цьому слід підкреслити, що компенсація витрат на будівництво інфраструктурних об'єктів та технологічне переоснащення можлива лише після здачі в експлуатацію відповідних об'єктів або монтажу й запуску технологічних ліній.

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 11 грудня 2012 року у справі № К/9991/44267/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28102556> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Ухвала Вищого адміністративного суду України від 26 травня 2016 року у справі № К/800/54350/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58213918> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Процедура надання підтримки детально описана в Порядку № 587, однак судова практика вказує на значну кількість порушень саме стосовно цієї складової механізму підтримки. Відповідно до кожного напрямку здійснених витрат (на насадження, будівництво чи технологічне переоснащення) вимагається окремий пакет документів. Комісії на місцях провадять збір документів, виїзні перевірки, формують зведені відомості, визначають попередні обсяги компенсації та направляють ці документи до Мінагрополітики, яке своїм наказом затверджує остаточний розподіл коштів. Порушення в цій процедурі можуть бути різні: як на рівні місцевих комісій, так і на рівні Мінагрополітики. Так, наприклад, Херсонська обласна комісія включила загальну суму фактично понесених ПАТ «Дім марочних коньяків «Таврія» витрат до зведеної відомості, однак не передала її до Мінагрополітики, у результаті чого підприємство не отримало компенсацію¹.

Поширеним порушенням з боку Міністерства була відсутність розгляду документів. Судами встановлено, що Порядок № 587 не надає право Міністерству приймати рішення у вигляді не розгляду документів, адже це суперечить законній процедурі в частині форми прийняття рішення, а також порушує принцип правової визначеності².

Умови надання підтримки змінювалися досить часто. На практиці найбільш проблемним виявилось виконання позитивної умови щодо підтвердження прав на земельну ділянку. Так, відсутність реєстрації договорів суборенди в низці справ була визнана перешкодою для отримання компенсації (див., наприклад, ухвалу³). Земельно-правові питання вирішувалися і в інших справах. Наприклад, на рівні Вищого адміністративного суду України договір про спільну діяльність було визнано належним підтвердженням права користування земельною ділянкою⁴, хоча в п. 7 Порядку № 587 серед правовстановлюючих документів такий договір не зазначався.

Визначальною є умова щодо наявності сертифікатів на садивний матеріал у разі проведення посадки насаджень або їх ремонту. Це положення підвищує вимоги до якісних характеристик насаджень, які фінансово підтримуються державою.

Негативними умовами отримання компенсації суб'єктами господарювання є наступні: визнання їх банкрутами або порушення щодо них справи про банкрутство, перебування у процесі реорганізації чи ліквідації або наявність простроченої більш як півроку заборгованості за податками та зборами, що контролюються контролюючими органами; подання документів у неповному обсязі; подання недостовірної інформації; встановлення контролюючими органами факту нецільового та/або неефективного використання бюджетних коштів; виявлення

¹ Постанова Херсонського окружного адміністративного суду від 20 січня 2012 року у справі № 2-а-4596/11/2170. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21079955> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 09 червня 2015 року у справі № 824/246/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45161239> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 05 грудня 2013 року у справі № 25498/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36032348> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 07 серпня 2012 року у справі № К/9991/80233/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25742312> (дата звернення: 09.06.2019 року)

порушень технології створення та зрошення багаторічних насаджень; невідповідність розрахунків попередніх обсягів компенсації затвердженим Мінагрополітики нормативам витрат; невідповідність вимогам, установленим Порядком, для отримання компенсації за окремим напрямом; порушення вимог постпрограмного контролю.

Слід підкреслити, що *переважних* умов Порядок № 587 не передбачає, тобто жодний суб'єкт звернення за наданням підтримки не має пріоритету перед іншими. Це свідчить про відсутність конкурсних засад надання підтримки у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства за відповідним Порядком.

Постпрограмний контроль та відповідальність. Суб'єкти отримання державної підтримки підписують зобов'язання щодо повернення до державного бюджету в місячний строк бюджетних коштів у разі встановлення контролюючими органами факту їх незаконного одержання та/або нецільового використання. Слід зазначити, що цей елемент правового механізму державної підтримки зазнав змін. До 17 квітня 2012 року було передбачено посилену відповідальність за незаконне одержання коштів або їх нецільове використання – такий суб'єкт господарювання не мав права отримувати будь-які бюджетні кошти протягом поточного та трьох наступних бюджетних періодів. Замість цього правила новою редакцією Порядку № 587 було запроваджено інше, а саме: встановлення контролюючими органами факту нецільового та/або неефективного використання бюджетних коштів є однією з підстав відмови у виплаті компенсації суб'єктам господарювання. При цьому не зазначається жодного строкового обмеження чи граничної давності такого порушення, яке може стати підставою для позбавлення права на компенсацію витрат. Це є суттєвим упущенням, адже така норма може розумітися по-різному, а це порушує принцип нормативної визначеності. Цікаво також, що незаконне отримання коштів тягне лише реституцію (їх повернення), неефективне використання коштів – лише відмову в подальшому компенсуванні витрат, а нецільове використання бюджетних коштів тягне за собою одразу обидва ці наслідки. Згодом до Порядку були внесені доповнення відносно постпрограмного контролю. Так, придбані суб'єктами господарювання лінії товарної обробки плодів, механізми та техніка, за які надавалася компенсація, протягом трьох років не підлягають відчуженню та використовуються за призначенням. У випадку порушення цього обов'язку суб'єкт господарювання повертає отримані бюджетні кошти до державного бюджету та позбавляється протягом трьох років від дати виявлення такого порушення права на отримання компенсації за бюджетною програмою.

Незважаючи на еволюційний розвиток механізму державної підтримки виноградарства, садівництва та хмелярства, в ході якого елементи цього механізму деталізувалися і вдосконалювалися, правові проблеми його реалізації актуальні навіть досі. Це пов'язано з тим, що проходження всіх етапів процедури та правомірність вимог щодо одержання підтримки не гарантували суб'єктам господарювання фактичне повне отримання компенсації понесених ними витрат. Переважна більшість судових справ, які стосуються надання підтримки у сфері виноградарства, садівництва та хмелярства, виникли на підставі невиплати затверджених сум компенсації. Це породило цілу низку судових рішень, якими

посилання Мінагрополітики на відсутність бюджетних коштів визнаються неправомірними¹.

У свою чергу, відсутність достатньої кількості бюджетних коштів для виплат компенсацій стала результатом цілого комплексу причин. Наприклад, доходи бюджету, які формувалися за рахунок збору на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства, спрямовувалися не лише до спеціального фонду, як того вимагав закон, а частково й до загального фонду бюджету. На це звертали увагу у своїх працях, зокрема, М. М. Попова², Д. А. Саїнський³ та інші дослідники. Останніми роками державна підтримка виноградарства, садівництва і хмелярства здійснюється за рахунок коштів загального фонду бюджету. Крім того з'явилось принципове положення, відповідно до якого «залежно від обсягів бюджетних коштів на відповідний бюджетний рік та пріоритетності окремих напрямів державної підтримки Мінагрополітики визначає напрями, за якими буде надаватися державна підтримка в такому бюджетному році». Цим своїм правом Мінагрополітики скористалося, наприклад, видавши наказ від 12 березня 2018 року «Про визначення напрямів державної підтримки розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства на 2018 рік»⁴. Відповідно до цього наказу фінансування за бюджетною програмою в 2018 році здійснювалося за напрямом придбання садивного матеріалу плодово-ягідних культур, винограду та хмелю. Тобто з п'яти напрямів, вказаних у Порядку, фінансувався, а значить – реально діяв у 2018 році – лише один. Якщо врахувати, що інші напрями (витрати на закладення насаджень, будівництво холодильників, лабораторних комплексів) є похідними, то в такому разі простежується певна логіка: спочатку масово фінансується придбання садивного матеріалу, а вже потім – усі інші дії, спрямовані на подальше обслуговування галузі. Однак все ж є кілька зауважень. По-перше, обрана тактика стимулює появу нових насаджень, проте не гарантує державну підтримку в подальшому. Це важливо з огляду на особливість галузей виноградарства, садівництва і хмелярства, яка полягає в довготривалості процесу обороту капіталу і повернення вкладених коштів. Закладенням насаджень справа не закінчується, а лише розпочинається. А досвід хаотичного запровадження та відміни державної підтримки аграріїв, який, на превеликий жаль, є невідмінним атрибутом вітчизняної аграрної політики, залишає питання відкритим. Так, окрилившись сьогодні державною підтримкою,

¹ Постанова Волинського окружного адміністративного суду від 14 липня 2016 року у справі № 803/762/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59076890> (дата звернення: 09.06.2019 року); Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 05 квітня 2016 року у справі № 821/3830/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57063119> (дата звернення: 09.06.2019 року); Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 28 квітня 2015 року у справі № 821/4647/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43845908> (дата звернення: 09.06.2019 року); Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 31 липня 2015 року № 826/8483/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47843197> (дата звернення: 09.06.2019 року); Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 30 листопада 2015 року у справі № 876/2317/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54169239> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Попова М. М. Державне регулювання розвитку виноградарсько-виноробної галузі в Україні: сучасний стан, проблеми та напрями вдосконалення. *Економіка, фінанси, право*. 2013. № 10. С. 4 – 8.

³ Саїнський Д. А. Оцінка результативності заходів державної підтримки вітчизняного хмелярства. *Вісник ЖДТУ*. 2014. № 1 (67). С. 185 – 193.

⁴ При визначенні напрямів державної підтримки розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства на 2018 рік: наказ Мінагрополітики від 12 березня 2018 року № 131. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FN043313.html (дата звернення: 09.06.2019 року)

суб'єкти господарювання можуть збільшити площі своїх насаджень, проте потенційно ризикують залишитися надалі без підтримки. По-друге, фахівці вказують на те, що першочерговим завданням наразі є не стільки розширення насаджень, скільки розвиток обслуговуючої інфраструктури, яка дозволить якісно зберігати, обробляти і продавати продукцію. Існує думка, що саме внаслідок недосконалої інфраструктури власники насаджень змушені їх скорочувати чи відмовлятися від такого виду агробізнесу. Відсутність холодильних установок та іншого технічного обладнання спричиняє швидке псування продукції та її квапливу реалізацію за низькими цінами. Саме інфраструктурний напрям є найбільш затратним та потребує значного фінансування з боку держави.

Також уваги заслуговує сам механізм підтримки придбання садивного матеріалу, як найбільш актуальний в 2018 році. Підтримка надавалася таким чином: суб'єкту господарювання компенсувалося 80% вартості придбаного в поточному та попередньому роках садивного матеріалу плодово-ягідних культур, винограду та хмелю, але не більше встановлених Мінагрополітики нормативів за умови закладення насаджень у поточному році. Тобто садивний матеріал мав бути закуплений у минулому або поточному році і насаджений протягом 2018 року. Таке формулювання має кілька підстав: а) щоб компенсувати лише ті насадження, які фактично були закладені 2018 року; б) щоб уникнути спекуляцій: наприклад, закупили садивний матеріал, але після одержання компенсації продали його. Для уникнення зловживань сума компенсації має дві межі: відсоткову і нормативну. Крім того, у п. 8 Порядку вказано, що додатково застосовується коефіцієнт повноти виконання робіт. При цьому остаточну суму компенсації суб'єкт господарювання не знав до останнього, а значить не міг на неї розраховувати у своїх бізнес-планах.

Характерно, що в оновленому Порядку серед підстав для відмови у включенні суб'єкта господарювання до переліку претендентів на компенсацію з'явилася нова: невідповідність сортового складу насаджень вимогам законодавства. Незважаючи на розмитість формулювання, такий крок є в цілому позитивним, адже фокусує увагу на якості насаджень, вартість яких компенсується за рахунок державних коштів.

Слід вказати також на те, що бюрократична складова процедури надання підтримки трохи трансформована, але не усунута. Незважаючи на відсутність конкурсних засад надання підтримки, спеціальні комісії беруть активну участь у вирішенні долі претендентів на фінансування, а значить корупційний ризик залишається високим¹.

Компенсаційний спосіб підтримки є панівним у сучасній державній підтримці виноградарства, садівництва і хмелярства, однак в аграрно-правовій літературі зустрічаються пропозиції щодо розширення можливих заходів державної підтримки зазначених галузей. Наприклад, Я. О. Самсонова, аналізуючи Регламент ЄС № 479/2008 «Про загальну організацію ринку вина», вказує на перспективний

¹ Григор'єва Х. А. Окремі правові новели державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18-19 трав. 2018). К., 2018. С. 119 – 121.

різновид підтримки, що надається європейським виноробам у вигляді компенсації до 50% витрат, пов'язаних із просуванням їх продукції на ринки третіх країн. Крім того, ЄС сплачує витрати на страховки, підтримує створення пайових інвестиційних фондів, здійснює прямі інвестиції в інфраструктуру галузі тощо. У Молдові як напрям державної підтримки запроваджено систему державного іпотечного кредитування на створення виноградних плантацій строком на 8-10 років з річною ставкою в розмірі 4%¹.

Досліджуючи правові проблеми садівництва, В. А. Поліщук робить висновок про те, що в умовах участі України в СОТ внутрішня державна підтримка сільськогосподарського садівництва має базуватися на зменшенні державної підтримки та з наступною відмовою від безпосереднього бюджетного субсидування сільськогосподарських товаровиробників, на двох принципах: а) підтримка повинна надаватися через урядові програми, що фінансуються за державний кошт (включаючи відмову уряду від отримання доходів), але не за кошти споживачів; б) наслідком підтримки не повинне бути надання цінової підтримки². Слід щодо цього зазначити, що ні пряме бюджетне субсидування, ні цінова підтримка садівництву в Україні не надаються.

Схожі пропозиції лунають і щодо розвитку державної підтримки хмелярства. Окремо слід навести цікаву думку щодо необхідності законодавчого закріплення обов'язкової норми купівлі пивоварними компаніями у вітчизняних суб'єктів господарювання хмелепродукції на рівні до 50% від загальної річної потреби в такій сировині (з динамікою зростання від 15 % до 50 %) з одночасним посиленням митно-тарифного регулювання щодо імпортованих хмелепродуктів. При цьому дослідники обґрунтовують доцільність переходу від відшкодування понесених витрат у галузі хмелярства до надання компенсації на одиницю реалізованої продукції визначеної якості³. Ми вважаємо, що мова йде про дотування реалізації хмелепродукції, і це стане можливим на етапі стабілізації виробництва в цій підгалузі.

Отже, у результаті проведеного дослідження можна сформулювати кілька основних висновків. По-перше, надання державної підтримки галузям вітчизняного виноградарства, садівництва та хмелярства має відбуватися на основі реформованого правового механізму. При оновленні порядку використання коштів на державну підтримку виноградарства, садівництва та хмелярства варто зберегти компенсаційний принцип, який із часом – після стабілізації масштабів насаджень – за необхідності можна буде трансформувати у принцип дотування реалізації. По-друге, варто зберегти широке коло суб'єктів одержання підтримки, висуваючи до них два критерія – статичний та динамічний, а також три напрями витрат (на насадження, будівництво об'єктів інфраструктури та технологічне

¹ Самсонова Я. О. Правове забезпечення державної підтримки виноградарства в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 153 – 154.

² Поліщук В. А. Правове регулювання сільськогосподарського садівництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. С. 11.

³ Саїнський Д. А. Підвищення дієвості системи державної підтримки розвитку хмелярства. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. № 4. Т. 1. С. 8.

переоснащення). По-третє, постпрограмний контроль слід посилити в рамках загальної системи моніторингу багаторічних насаджень. Це надасть, зокрема, об'єктивні підстави для виділення перспективних господарств, які стабільно розвивають напрями виноградарства, садівництва та хмелярства і при цьому мультиплікують ефект державної підтримки. Таким господарствам можливо передбачити додаткові заохочення та стимули¹. По-четверте, закріпити основні положення щодо підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства у профільному Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Наразі надзвичайно важливо сформувати правову основу стабільної гарантованої державної підтримки галузей виноградарства, садівництва та хмелярства в Україні. Насамперед, це залежить від гарантованого виділення достатнього обсягу бюджетних коштів. Тому, на нашу думку, відповідна норма щодо обсягів мінімальної обов'язкової суми, яка спрямовуватиметься на фінансування цієї програми, має бути закріплена в БК України (на кшталт п. 42 Прикінцевих і перехідних положень цього кодексу, в якому закріплено положення щодо обов'язкового спрямування щорічних бюджетних коштів на підтримку сільськогосподарських товаровиробників у розмірі не менше 1% випуску продукції в сільському господарстві).

Продовжити дослідження компенсаційної фінансової підтримки рослинництва варто аналізом законодавства у сфері підтримки *тепличного господарства*. Спеціалізована державна підтримка в цій сфері регулюється Порядком використання коштів, що спрямовуються на часткове відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 року № 305² (далі – Порядок № 305). У загальних рисах цим Порядком передбачається відшкодування аграрію до половини вартості будівництва нового тепличного комплексу. Незважаючи на такий багатообіцяючий посил, вказана постанова містить наступні типові недоліки, характерні для вітчизняного агропротекційного законодавства:

1) *Негарантованість одержання підтримки*. Цей розповсюджений недолік є величезною проблемою сучасних агропротекційних відносин в Україні. На прикладі Порядку № 305 основними її проявами виступають: а) *надання підтримки на конкурсних засадах* (це означає, що держава надає допомогу, порівнюючи одного суб'єкта з іншими протягом певного відрізка часу – за результатами будівництва теплиць протягом поточного року. Тобто господарство, яке спромоглося побудувати тепличний комплекс, отримує підтримку від держави не за сам цей позитивний факт, а залежно від наявності в цьому році інших господарств, які теж зробили подібне. Так, це більше схоже на лотерейний розіграш, ніж на справедливий розподіл державної підтримки); б) *залежність від закладення коштів у цьогорічний бюджет* (програма з відшкодування вартості будівництва теплиць не отримувала фінансування кілька років, а відшкодуванню підлягають лише ті об'єкти, які введені в експлуатацію поточного року. Так, судовій практиці відомі

випадки, коли суб'єкти господарювання вигравали конкурс, офіційно отримували право на відшкодування вартості тепличних комплексів, однак внаслідок відсутності бюджетних коштів не могли це право реалізувати (див., наприклад, ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 листопада 2016 року у справі № К/800/12709/15 за позовом ТОВ «Тепличний комбінат «Дніпровський»¹, а також постанова Черкаського окружного адміністративного суду від 21 травня 2015 року у справі № 823/1014/15 за позовом приватно-орендного сільськогосподарського підприємства «Уманський тепличний комбінат»²).

2) *Непередбачуваність розмірів підтримки*. Цей недолік обумовлюється кількома факторами: а) закладенням до законодавства узагальненої верхньої межі суми підтримки без певного гарантованого мінімуму (наприклад, за Порядком № 305 відшкодовується до 50% вартості будівництва тепличного комплексу); б) пропорційний розподіл коштів, який проводить Мінагрополітики, може зменшувати розмір суми підтримки на конкретного суб'єкта господарювання безмежно аж до нівеляції (при цьому суб'єкт господарювання до останнього не знає, яку суму підтримки отримає); в) вартість будівництва, яку заявляє претендент на підтримку, теж піддається критичному аналізу, а саме: відповідно до Порядку № 305 вартість виконаних робіт має бути обґрунтована відповідно до державних стандартів, норм і правил будівництва.

3) *Латентне спрямування підтримки крупним суб'єктам аграрного господарювання*. Цей аспект є найбільш дискусійним. У програмних документах декларується зацікавленість держави в розвитку дрібних і середніх сільськогосподарських товаровиробників, які складають, перш за все, соціальну основу сільського господарства України. Крім того, саме невеликим аграріям важче втілювати такі затратні проекти, як, наприклад, будівництво сучасної теплиці. Однак уважний аналіз Порядку № 305 демонструє, що першочергово державну підтримку одержать великі господарства, а з огляду на хронічну обмеженість бюджетних асигнувань – великі господарства залишаться єдиними її одержувачами. Перевагу крупних суб'єктів господарювання в конкурсі на відшкодування вартості теплиці побічно забезпечують такі правові положення: а) суб'єктом отримання підтримки не обов'язково має бути сільськогосподарський товаровиробник, а це відкриває шлях до підтримки значно ширшому колу суб'єктів, зокрема потужним агропромисловим формуванням; б) під час конкурсу перевага надається тим суб'єктам, які здійснили будівництво зимових скляних промислових розсадних комплексів; займаються, крім вирощування овочів у закритому ґрунті, вирощуванням овочів у відкритому ґрунті, мають сучасні овочесховища та цехи консервної переробки; експортують продукцію овочівництва та грибовництва, зокрема сертифіковану за відповідними міжнародними стандартами. Не потребує доказів той очевидний факт, що норми-переваги фактично «відсіюють» усіх дрібних претендентів. Невеликим компенсаційним фактором, який можна оцінювати як позитивний аспект Порядку № 305, слід вказати передбачення екологічної (будівництво теплиць з

¹ Григор'єва Х. А. Правовий механізм державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 40. С. 121 – 125.

² Про затвердження Порядку використання коштів, що спрямовуються на часткове відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів: постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 року № 305. Урядовий кур'єр. 2011. № 72.

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 листопада 2016 року у справі № К/800/12709/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62758268> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Постанова Черкаського окружного адміністративного суду від 21 травня 2015 року у справі № 823/1014/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44405802> (дата звернення: 09.06.2019 року)

використанням сучасних енергозберігаючих технологій) та соціальної (створення додаткових робочих місць) умов-переваг для виграшу в конкурсі¹.

Окреслені нами недоліки агропротекційного законодавства зустрічаються в багатьох нормативно-правових актах, що регулюють надання державної підтримки аграріям. Усувати такі проблемні аспекти потрібно швидко та докорінно, адже вони підривають ідею аграрного протекціонізму та зводять нанівець навіть ті незначні зусилля, які держава спрямовує на підтримку вітчизняного сільського господарства.

Крім того, як пишуть фахівці з аграрного права, державна підтримка виробництва овочів в умовах закритого ґрунту надзвичайно бідна з погляду напрямів її надання та вимагає розширення². А. О. Ключнікова в результаті проведеного дисертаційного дослідження встановила, що наразі відсутні правові механізми: а) страхової субсидії для суб'єктів ведення тепличного господарства, оскільки урожай овочів, грибів, квітів, вирощений у теплицях, не може бути предметом договору страхування з державною підтримкою; б) бюджетної субсидії з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь внаслідок відсутності об'єкта субсидування; в) кредитної державної підтримки у формі бюджетної позики в режимі державних заставних закупівель внаслідок відсутності предмета закупівлі; г) заходів державної фінансової підтримки, передбачених Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України», оскільки сільськогосподарська продукція закритого ґрунту не визнана в законодавстві об'єктом державного цінового регулювання. Сільськогосподарські товаровиробники у сфері тепличного господарства фактично позбавлені й організаційно-правової державної підтримки, оскільки в чинному законодавстві України відсутні спеціальні правові механізми³. Ураховуючи специфіку овочівництва, О. С. Лисанець вважає, що державна підтримка повинна надаватися сільськогосподарським товаровиробникам і через прийняття законодавчих і нормативних актів стосовно розвитку конкуренції, забезпечення ринковою та статистичною інформацією, встановлення стандартів якості, постачання засобів виробництва і ресурсів за пільговими цінами, застосування ф'ючерсних контрактів, збільшення митного податку на імпорт свіжої продукції овочівництва і продуктів її переробки та звільнення від його сплати при завезенні ресурсів, необхідних для вирощування й переробки овочів, а також розширення зовнішнього ринку⁴.

Наступним агропротекційним заходом, що має компенсаційну правову природу, слід вказати **часткову компенсацію вартості витрат на зрошення**, яка полягала у відшкодуванні вартості енергетичних та інших ресурсів,

¹ Григор'єва Х. А. Окремі правові проблеми державної підтримки сільського господарства України на прикладі відшкодування вартості теплиць. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 жовт. 2017). О., 2017. С. 169 – 172.

² Духневич А. В. Вплив вступу України до СОТ на галузь рослинництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 3. С. 16 – 18; Ключнікова А. О. Правове забезпечення ведення тепличного господарства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. С. 8.

³ Ключнікова А. О. Правове забезпечення ведення тепличного господарства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. С. 207.

⁴ Лисанець О. С. Проблеми питання розвитку овочівництва в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2012. Вип. 20. Ч. 2. Т. 2. С. 73.

затрачених на полив¹. У рамках цього напряму державної підтримки відшкодуванню підлягала: а) вартість електроенергії (у повному та в частковому обсязі). При цьому розмір компенсації з роками знижувався; б) вартість палива, використаного з метою забезпечення роботи насосних станцій та дощувальних агрегатів для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях. Останній напрям фінансувався лише в 2008-2009 роках.

Цей різновид державної підтримки, який стимулює належне гідромеліоративне забезпечення сільськогосподарських земель, що задіяні в рослинництві, має значний агропротекційний потенціал, однак, на жаль, не використовується нині.

Ще одним різновидом компенсаційної підтримки рослинництва необхідно згадати **часткову компенсацію витрат на посів сільськогосподарських рослин**. Цей різновид державної компенсаційної підтримки дуже схожий на дотування посівів. Прикладом може служити фінансування виробництва льону та конопель, що здійснювалося шляхом часткової компенсації витрат сільськогосподарських підприємств із посіву льону-довгунця та конопель².

Друга велика група правових механізмів – **організаційна спеціальна державна підтримка рослинництва** – мала два основних напрями: на підтримку виробництва сільськогосподарської продукції та на підтримку її реалізації.

Якщо аналізувати спеціальну **організаційну підтримку виробництва**, можна вказати на такі основні сфери її спрямування: на забезпечення виробників рослинницької продукції насінням та мінеральними добривами.

Активна роль держави у процесі **забезпечення виробників насінням** була характерна для першого десятиріччя незалежності. Оскільки розрив усіх господарських ланцюгів ускладнив процес забезпечення сільського господарства всіма необхідними ресурсами (у т. ч. і насіннєвими), держава намагалася виконувати певні посередницькі функції до моменту становлення ринкових відносин на достатньому рівні. Наприклад, у 1993 році з державних ресурсів виділялося насіння кукурудзи,

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на 2004 рік, що спрямовуються на повну компенсацію вартості електроенергії, спожитої сільськогосподарськими підприємствами для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях та заповнення водою земель для вирощування рису: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 25.03.2004 року № 105/223. Офіційний вісник України. 2004. № 13. Стор. 269. Ст. 920; Про фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях у 2005 році: постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2005 року № 412. Урядовий кур'єр. 2005. № 114; Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 325. Урядовий кур'єр. 2007. № 50; Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 р. № 345. Урядовий кур'єр. 2008. № 80; Про порядок використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2009 року № 187. Урядовий кур'єр. 2009. № 56; Про порядок використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва шляхом часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 року № 858. Урядовий кур'єр. 2010. № 177; Про порядок використання коштів державного бюджету для часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2012 р. № 510. Офіційний вісник України. 2012. № 44. Стор. 30. Ст. 1699.

² Про затвердження Порядку використання бюджетних коштів на фінансування виробництва льону та конопель: наказ Мінагрополітики і Мінфіну 10.03.2004 року № 72/199. Офіційний вісник України. 2004. № 12. Т. 1. Стор. 330. Ст. 785 (*втрапив чинність*)

соняшнику та сої для продажу КСП, радгоспам, селянським (фермерським) господарствам, іншим сільськогосподарським товаровиробникам для посіву¹. Згодом цей механізм було розвинено, і насіння кукурудзи з державних ресурсів надавалося сільськогосподарським товаровиробникам не лише для продажу, але й у позичку на посів у 1995 році². При цьому держава з тих бюджетних грошей, які призначалися для оплати державного контракту на зерно, розраховувалася з підприємствами – постачальниками насіння. Подібні дії мали зворотні наслідки. Зокрема, сільськогосподарські товаровиробники не розраховувалися за насіння належним чином. Це, у свою чергу, породжувало необхідність держави знову фінансово втручатися. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо погашення заборгованості за насіння кукурудзи, отримане сільськогосподарськими товаровиробниками» від 29 вересня 2000 року № 1492 частина коштів, які мали бути спрямовані на фінансування державної програми селекції в рослинництві, були витрачені на погашення заборгованості сільськогосподарських товаровиробників перед компанією «Pioneer Hi-Bred International, Inc.» за отримане насіння кукурудзи³. Остаточні розрахунки з цією компанією-постачальником – теж за рахунок програми селекції – були проведені в 2003 році⁴.

Крім того, здійснювалося пряме державне фінансування для забезпечення виробників насінням. Наприклад, у 1999 році бюджетні кошти в розмірі 3,5 млн. грн були спрямовані для забезпечення сільськогосподарських товаровиробників насінням льону та конопель. При цьому до половини цих коштів спрямовувалося на сплату відповідних рахунків вітчизняних та зарубіжних постачальників насіння для забезпечення посіву льону та конопель у 1999 році. Решту коштів передбачалося спрямувати господарствам у розмірі 70% договірної закупівельної ціни за кожну тонну кондиційного репродукційного насіння, зданого на підприємства⁵. Наступного 2000 року було виділено 3 млн. грн для забезпечення сільськогосподарських товаровиробників необхідними матеріально-технічними ресурсами, насінням льону та конопель. При цьому до половини з цієї суми спрямовувалося на забезпечення насінницьких господарств матеріально-технічними ресурсами⁶.

Згодом від активної посередницької ролі у відносинах забезпечення виробників насінням держава відмовилася.

¹ Про виділення з державних ресурсів насіння кукурудзи, соняшнику та сої для продажу колективним сільськогосподарським підприємствам: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 лютого 1993 року № 135-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/135-93-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про виділення з державних ресурсів насіння кукурудзи: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 березня 1995 року № 132-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-95-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про заходи щодо погашення заборгованості за насіння кукурудзи, отримане сільськогосподарськими товаровиробниками: постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 року № 1492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1492-2000-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про погашення заборгованості за імпортоване насіння кукурудзи компанії «Pioneer Hi-Bred International, Inc.»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 червня 2003 р. N 355-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2003-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Про підтримку вітчизняного льоно- та коноплевиробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 1999 року № 350. Урядовий кур'єр. 1999.

⁶ Про підтримку виробництва насінневої продукції льону та конопель: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2000 року № 1253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1253-2000-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Забезпечення сільськогосподарських товаровиробників міндобривами теж мало досить розвинену нормативно-правову основу. Правове регулювання надання державної підтримки в цій сфері пройшло кілька етапів розвитку:

1) *Етап активної посередницької діяльності держави (1991-2004)*. Характерною особливістю аналізованої державної підтримки можна вказати двонаправленість: держава намагалася підтримати як хімзаводи, що виробляли вітчизняні добрива, так і сільськогосподарських товаровиробників, які потребували цих добрив для здійснення агрохімічних робіт. Багато зусиль було спрямовано на налагодження процесу виробництва міндобрив в умовах незалежності. Для цього, зокрема, організовувався імпорт необхідних сировинних речовин¹ і виділення газу з державних резервів². Держава виконувала посередницьку функцію між сільським господарством та хімічною промисловістю: міндобрива поставлялися виробникам на умовах закладення окреслених обсягів зерна до державних резервів.

До схеми надання такого виду державної підтримки була включена також ДАК «Хліб України», яка для розрахунків із постачальниками міндобрив здійснювала випуск простих векселів. Ідея була така: державна компанія закуповує міндобрива (видає векселі постачальникам), надає засоби хімізації сільськогосподарським товаровиробникам, потім за рахунок коштів реалізації вирощеного виробниками зерна викуповує видані векселі в постачальників хімічних речовин. Забезпечення виконання обов'язків ДАК «Хліб України» полягало в тому, що у випадку не здійснення розрахунків за векселями компанія мала відшкодувати їх вартість за рахунок реалізації зерна з державних ресурсів. Цей правовий механізм державної організаційної підтримки не спрацював належним чином, оскільки в результаті неповернення сільськогосподарської продукції за одержані міндобрива, довелося здійснювати продаж зерна з державних резервів³.

Цікаві схеми підтримки були апробовані із залученням інших органів державної влади. Наприклад, Мінагрополітики отримало від Міністерства оборони, Державного департаменту з питань виконання покарань та Державного комітету по матеріальних резервах кошти в сумі відповідно 22 млн., 8 млн. та 17 млн. грн для розрахунків із хімічними підприємствами-виробниками мінеральних добрив за поставлені ними сільськогосподарським товаровиробникам мінеральні добрива⁴.

¹ Про невідкладні заходи щодо забезпечення агропромислового комплексу мінеральними добривами і засобами захисту рослин: постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 1992 року № 689. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/689-92-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втрапила чинність*); Про забезпечення сільського господарства фосфорними мінеральними добривами у другому півріччі 1994 року: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 1994 року № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-94-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про забезпечення сільськогосподарських товаровиробників мінеральними добривами і засобами захисту рослин в 1996 році: постанова Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 року № 198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втрапила чинність*)

³ Про проведення розрахунків з оптовими постачальниками за відвантажені сільськогосподарським товаровиробникам мінеральні добрива: постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1998 року № 598. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/598-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про проведення розрахунків Державною акціонерною компанією «Хліб України» за мінеральні добрива, одержані від торговельно-енергетичної компанії «Ітера-Україна»: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 року № 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про додаткові заходи щодо проведення розрахунків сільськогосподарських товаровиробників за мінеральні добрива: постанова Кабінету від 5 лютого 1999 року № 162. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-99-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

На сільськогосподарських виробників натомість було покладено зобов'язання здійснювати поставки вирощеної рослинницької продукції на відповідні суми напряму Міноборони та Державному департаменту з питань виконання покарань продовольства.

Така активна участь держави у відносинах із забезпечення сільського господарства міндобривами теж мала деякі негативні наслідки. Зокрема, накопичилася заборгованість держави перед постачальниками добрив, що призвело до необхідності прийняття постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку погашення заборгованості Міністерства аграрної політики за виконані роботи щодо виробництва мінеральних добрив перед підприємствами хімічної галузі» від 30 грудня 2003 року № 2078¹.

2) *Етап компенсаційної підтримки (2004 – 2009)*. Від практики надання організаційної підтримки у сфері забезпечення рослинництва міндобривами в 2004 році перейшли до фінансової підтримки на компенсаційних засадах – часткового відшкодування вартості міндобрив².

3) *Етап помірною посередництва держави (2009 – 2010)*. Часткове повернення до практики організаційної підтримки рослинництва у сфері забезпечення міндобривами теж не зазнало особливого успіху. Так, у 2009 році Аграрний фонд закупив міндобрива та здійснював їх реалізацію сільськогосподарським виробникам на умовах попередньої оплати³. Однак закуплений обсяг міндобрив не був реалізований, і його залишки було частково використано для надання аміачної селітри експортерам сільськогосподарської продукції в рахунок бюджетного відшкодування ПДВ, а частково – продано сільськогосподарським виробникам наступного року⁴.

Організаційна державна підтримка рослинництва у сфері забезпечення насінням і міндобривами не була успішною та не закріпилася в законодавстві та практиці у зв'язку з тим, що недосконалі нормативно-правові засади її надання не враховували інтереси всіх сторін цих відносин та не забезпечували балансу протекціонізму з ринковими умовами господарювання. Унаслідок цього держава часто несла збитки, яких можна було б уникнути за умови більш продуманого правового регулювання цих відносин. Останніми роками проблема забезпечення вітчизняного рослинництва міндобривами загострюється знову. Незадовільне становище із внесенням добрив і застосуванням засобів захисту рослин пов'язане

¹ Про затвердження Порядку погашення заборгованості Міністерства аграрної політики за виконані роботи щодо виробництва мінеральних добрив перед підприємствами хімічної галузі: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2003 року № 2078. Офіційний вісник України. 2004. № 1. Стор. 30. Ст. 7.

² Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, які виділяються для часткової компенсації вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 року № 13. Урядовий кур'єр. 2004. № 17 (*втратила чинність*); Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів державного бюджету, що виділяються для часткової компенсації вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2007 року № 182. Урядовий кур'єр. 2007. № 33.

³ Про забезпечення сільськогосподарських підприємств мінеральними добривами вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2008 року № 1110. Урядовий кур'єр. 2008. № 245; Питання закупівлі та реалізації Аграрним фондом дизельного палива і мінеральних добрив для проведення весняно-польових робіт у 2009 році: постанова від 18 лютого 2009 року № 152. Урядовий кур'єр. 2009. № 42.

⁴ Питання реалізації Аграрним фондом аміачної селітри: постанова від 7 жовтня 2009 року № 1058. Урядовий кур'єр. 2009. № 188 (*втратила чинність*); Питання реалізації Аграрним фондом аміачної селітри: розпорядження від 3 лютого 2010 року № 190-р. Урядовий кур'єр. 2010. № 28.

з тим, що у фермерських господарств недостатньо коштів на придбання цих ресурсів, а також є наслідком істотного скорочення їх вітчизняного виробництва¹. У цих несприятливих умовах адекватна державна підтримка була б дуже своєчасною.

Надзвичайно цікавий різновид державної підтримки, який теж полягає в забезпеченні виробників засобами агрохімії, а саме: регуляторами росту – потребує окремого аналізу. Так, наказом Мінагрополітики та Мінфіну «Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування заходів з підготовки насіння та вирощування озимої пшениці за нетрадиційними технологіями» від 08.09.2003 року № 337/534 передбачалося фінансування заходів із підготовки насіння озимих культур за технологіями, що забезпечують підвищену зимостійкість рослин. За цим правовим механізмом державні органи та організації купували відповідні регулятори росту та безоплатно передавали їх господарствам, які виграли конкурс. При цьому перевага передбачувалося надавалася насінневим сільгосппідприємствам, а також підприємствам «з високою культурою землеробства, які розміщують посіви по кращих попередниках, своєчасно і якісно підготували ґрунт під посів, забезпечені високоякісним насінням, відповідною технікою, у тому числі для обробки насіння, та кваліфікованими кадрами»². Тобто вимоги до одержувачів такої підтримки висувалися досить високі. Додатково на отримувачів підтримки поклалися обов'язки щодо виконання робіт із застосування регуляторів росту рослин, дотримання технологічного регламенту, організації спостереження за розвитком рослин і визначення кінцевого результату³. Такий агропротекційний захід, окрім своєї основної мети, виконував додатково функції впровадження агроінновацій у сільськогосподарську діяльність.

Спеціальна організаційна підтримка у сфері реалізації сільськогосподарської рослинницької продукції теж представлена деякими правовими механізмами. Наприклад, у ролі такої державної підтримки свого часу виступав *зустрічний продаж*. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи матеріального стимулювання виробників цикорію» від 6 грудня 1993 року № 991 було запроваджено зустрічний продаж цукру та свіжого жому виробникам коренеплодів та насіння цикорію⁴; а постановою Кабінету Міністрів України «Про збільшення виробництва тютюну в 1991-1995 роках» від 15 грудня 1990 року № 366 зустрічний продаж господарствам комбікормів за кожний реалізований державі центнер тютюну⁵. Такий різновид державної підтримки не можна назвати прогресивним,

¹ Спаський Г. В. Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 53.

² Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування заходів з підготовки насіння та вирощування озимої пшениці за нетрадиційними технологіями: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 08.09.2003 року № 337/534. Офіційний вісник України. 2003. № 38. Стор. 283. Ст. 2064 (*втратив чинність*)

³ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування заходів з підготовки насіння та вирощування озимої пшениці за нетрадиційними технологіями: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 08.09.2003 року № 337/534. Офіційний вісник України. 2003. № 38. Стор. 283. Ст. 2064 (*втратив чинність*)

⁴ Про заходи матеріального стимулювання виробників цикорію: постанова Кабінету Міністрів України від 6 грудня 1993 року № 991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Про збільшення виробництва тютюну в 1991-1995 роках: постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1990 року № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-90-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

однак у тих історично-правових умовах він виконував покладені на нього функції стимулювання реалізації рослинницької продукції.

Ситуативні заходи державної підтримки, що полягали в тимчасовому звільненні виробників від певних обов'язків, використовувалися обмежено, за умов, коли необхідно було терміново запобігти збиткам або неминучому утворенню заборгованості тощо. Для характеристики цього напряму державної підтримки слід навести її приклади.

Так, у 1993 році з метою недопущення псування та втрат вирощеного врожаю ранніх овочів, плодів, ягід, винограду, баштанних культур і картоплі та раціонального їх використання було дозволено, як виняток, державним органам оперативно вирішувати на місцях питання вивезення товаровиробниками і заготівельними організаціями надлишків указаної продукції за згодою одержувачів без проведення попередньої оплати її вартості під письмову гарантію керівника підприємства¹.

Згодом з метою недопущення втрат вирощеного врожаю плодоовочів і картоплі виробників сільськогосподарської продукції було звільнено від сплати ПДВ під час здійснення бартерних (товарообмінних) операцій із плодоовочами та картоплею власного виробництва за умови підтвердження державної інспекції по заготівлях і якості продукції про те, що вказана продукція не має збуту в межах встановленого плану використання та імпорту продукції².

З метою збереження та максимального використання врожаю льону-довгунця було дозволено заготівлю льонозаводами сировини з урожаю 1992 року з відхиленням за якістю від установлених кондицій³.

Виходячи з історично-правового аналізу агропротекційного законодавства, можна зробити висновок, що такі ситуативні заходи державної підтримки застосовувалися тоді, коли жорстке дотримання певних нормативних вимог вважалося недоцільним з огляду на те, що воно призвело б до значних негативних наслідків, усунення яких вимагатиме надання державної підтримки. Незважаючи на те, що на перший погляд, застосування ситуативних заходів державної підтримки є розумним та доцільним, слід підкреслити, що загроза застосування таких заходів підтримки полягає в підриванні принципу законності та обов'язковості законодавчих вимог для всіх суб'єктів права.

Здійснивши класифікацію та аналіз великої кількості правових механізмів державної підтримки рослинництва в Україні, можна зробити деякі висновки. По-перше, законодавче забезпечення спеціальної державної підтримки рослинництва наразі є надзвичайно бідним. У законах, які регулюють відносини в

рослинництві, – зокрема, законах «Про зерно та ринок зерна», «Про виноград та виноградне вино», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про насіння та садивний матеріал», «Про захист рослин», «Про пестициди та агрохімікати» – відсутні достатні правові механізми підтримки. Фактично, майже вся проаналізована нами вище палітра використаних в Україні за період незалежності заходів підтримки рослинництва була врегульована на підзаконному рівні.

По-друге, ті окремі закони, що регулювали агропротекційні відносини в рослинництві, поступово втрачають чинність. Зокрема, варто зупинитися на аналізі Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17.06.1999 року, який мав яскраво виражене агропротекційне навантаження та втратив чинність у 2018 році. Під час дії вказаного Закону регулювання відносин у сфері виробництва та реалізації цукру містило кілька основних спеціальних механізмів, що були спрямовані на оптимізацію ринку цукру, захист прав виробників та споживачів цукру, а також забезпечення продовольчої безпеки країни. Серед таких спеціальних правових механізмів та заходів слід виокремити такі:

1) *квотування поставки цукру на внутрішній ринок (квота «А»)*. Цей механізм передбачав імперативне встановлення максимальної кількості цукру для поставки на внутрішній ринок з 1 вересня поточного року до 1 вересня наступного року для задоволення внутрішніх потреб. Обсяги виробництва цукру в межах квоти «А» розподілялися між цукровими заводами центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної аграрної політики, на конкурсних умовах. Обсяги вирощування цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А» теж визначалися щорічно та розподілялися обласними та районними державними адміністраціями на конкурсних умовах;

2) *встановлення мінімальних цін на цукрові буряки та цукор*. Мінімальна ціна на цукрові буряки встановлювала нижню межу ціни при укладанні угод купівлі-продажу цукрових буряків для виробництва цукру в межах квоти «А». Мінімальна ціна на цукор – нижня межа ціни при укладанні угод купівлі-продажу на внутрішньому ринку України в обсягах квоти «А». Мінімальні ціни на цукор і цукрові буряки встановлювалися на рівні, що забезпечує прибутковість виробництва відповідних видів продукції. Конституційність цих положень Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» була підтверджена Рішенням Конституційного Суду України від 15 квітня 2004 року¹;

3) *декларування наявності цукру*, тобто подання суб'єктами підприємницької діяльності, які виробляли цукор і зберігали його для подальшої реалізації, здійснювали оптову чи роздрібну торгівлю цукром, декларації про обсяг цукру, що перебував у їх власності. Декларування наявності цукру було обов'язковим для всіх суб'єктів підприємницької діяльності незалежно від форми власності.

4) *затвердження типових умов господарських договорів* між цукровими заводами, бурякозасівними господарствами та іншими суб'єктами бурякоцукрового комплексу незалежно від форми власності щодо вирощування та закупівлі

¹ Щодо вивезення товаровиробниками, заготівельними організаціями і громадянами надлишків продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 року № 409-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kmr93409?an=0&ed=2004_08_25 (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратило чинність*)

² Про звільнення від сплати податку на додану вартість виробників сільськогосподарської продукції під час здійснення бартерних (товарообмінних) операцій з плодоовочами і картоплею власного виробництва: постановка Кабінету від 27 жовтня 1993 року № 880. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратила чинність*)

³ Про заготівлю льонозаводами сировини з урожаю 1992 року з відхиленням за якістю від установлених кондицій: розпорядження від 16 вересня 1992 року № 596-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-92-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 6, 9 Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» (справа про визначення мінімальної ціни на цукор): Рішення Конституційного Суду України від 15 квітня 2004 року. Урядовий кур'єр. 2004. № 84.

цукрових буряків для виробництва цукру квоти "А", що передбачалося Законом та відповідним наказом Мінагрополітики¹.

Більшість науковців, що досліджували проблематику ведення діяльності у бурякоцукровому комплексі, схвалювали збереження передбачених попереднім законодавством агропротекційних механізмів, а також пропонували нові шляхи державної підтримки галузі². Крім того, слід підкреслити, що подібні правові механізми щодо державного регулювання виробництва цукру та його реалізації застосовувалися в ЄС ще з 60-х років ХХ ст³. Еволюція законодавства ЄС у цій сфері адекватно відповідала загрозам, що виникали в результаті появи цукрозамінників, зростаючого експортного потенціалу країн – виробників цукру з тростини тощо. Унаслідок такої довготривалої планомірної підтримки запас міцності господарств цукрової галузі в ЄС значно вищий, і це дозволило їм поступово перейти до вільного ринку на основі саморегулювання⁴. Однак не можна цей факт розглядати відірвано від усіх суспільних реалій. Зокрема, об'єктивні умови функціонування бурякоцукрового комплексу в ЄС неможливо урівняти з умовами, в яких ведуть господарську діяльність вітчизняні виробники.

Саме тому раціональність рішення законодавця щодо відмови від спеціальної державної підтримки цукрової галузі викликає серйозні сумніви. Основним аргументом визнання нечинним спеціального Закону в цій сфері стала його неефективність протягом останніх років. Однак це не можна визнати належним обґрунтуванням. Якщо певний законодавчий акт не справляється з покладеними на нього завданнями, то адекватною реакцією має бути перегляд та удосконалення закладених у ньому правових механізмів. Наявність або відсутність державного регулювання виробництва та реалізації цукру не має бути поставлена в залежність від ефективності законодавчого забезпечення. Навпаки, законодавство має удосконалюватися за необхідності до тих пір, поки не буде повністю обслуговувати потреби суспільства в належному регулюванні цих відносин. У результаті ми маємо складну неоднозначну ситуацію, коли разом із «зайвим та неефективним законодавчим регулюванням» скасували і державну підтримку бурякоцукрового комплексу.

По-третє, профільний Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» виокремлює розділ для регулювання питань спеціалізованої підтримки тваринництва, невиправдано ігноруючи при цьому рослинництво.

¹ Про затвердження типових умов господарських договорів між цукровими заводами, бурякозасівними господарствами та іншими суб'єктами бурякоцукрового комплексу незалежно від форми власності щодо вирощування та закупівлі цукрових буряків для виробництва цукру квоти «А»: наказ Мінагрополітики 13.05.2005 року № 201. Офіційний вісник України. 2005. № 30. Стор. 182. Ст. 1842 (втратив чинність)

² Корнієнко В. М. Проблеми правового регулювання виробництва і реалізації цукру в Україні в контексті вимог права ЄС. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 106; Святченко Л. О. Державно-правове регулювання ціноутворення в бурякоцукровому комплексі. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 157. С. 80 – 87; Святченко Л. О. Шляхи та заходи підтримки і розвитку цукробуряківництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 87; Марченко С. І. Юридичні ознаки виробництва та реалізації цукру як виду господарської діяльності в агропромисловому комплексі України. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 236 – 239.

³ Дейнега М. А., Качур П. В. Стан гармонізації законодавства України про ринок цукру із законодавством Європейського Союзу. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 41 – 51.

⁴ Бондар В. С., Фурса А. В. Стратегічні напрями високоефективного функціонування цукробурякового підкомплексу АПК. *Економіка АПК*. 2016. № 10. С. 31.

У ст. 17-2 Закону, яка була додана лише в 2009 році, можна виявити кілька напрямів державної підтримки, що спрямована саме на рослинництво. Наприклад, передбачається, що підтримка сільськогосподарських товаровиробників незалежно від виду та обсягу продукції, яку вони виробляють, може надаватися шляхом: а) виділення бюджетних субсидій з розрахунку на одиницю оброблюваних угідь; б) часткового бюджетного відшкодування вартості висіяного високорепродукційного насіння сільськогосподарських культур; в) виконання цільових державних програм, спрямованих на підвищення родючості ґрунтів, боротьбу із шкідниками та хворобами сільськогосподарських рослин і тварин, ведення сільського господарства на радіаційно забруднених територіях¹. Як бачимо, реальна державна підтримка, що надавалася та нині надається рослинництву, далека від закріплених законодавчих положень.

Закон України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001 – 2004 років» свого часу теж не регулював агропротекційні відносини в галузі рослинництва належним чином. Зокрема, цікавим є формулювання переліку шляхів забезпечення пріоритетного розвитку сільського господарства, серед яких поєднувалися як надзвичайно загальні (наприклад, підтримання стабільної законодавчої та нормативно-правової бази з метою забезпечення передбачуваних умов розвитку підприємництва в сільському господарстві), так і надзвичайно спеціалізовані. Серед останніх у рамках нашого дослідження представляють інтерес такі: «дотування виробництва продукції тваринництва, рибництва та рибальства, льону»; а також «сприяння розширенню вітчизняної сировинної бази для виробництва тютюнових виробів». Як бачимо, здійснене на законодавчому рівні виділення льону та тютюну серед усієї різноманітності сільськогосподарських культур, викликає питання, особливо урахувавши відсутність чітких спеціалізованих механізмів підтримки рослинництва в цілому.

Узагалі, законодавство у сфері спеціальної державної підтримки рослинництва демонструє цілу низку типових недоліків, якими страждає взагалі агропротекційне законодавство України. Серед них слід вказати: а) несистематизованість; б) переважно підзаконне регулювання; в) значний масив норм, які давно не діють, при цьому зберігаючи формальну чинність; г) значна питома вага декларативних положень.

Додатково можна розглянути ще кілька проблемних питань законодавчого забезпечення спеціальної державної підтримки рослинництва.

1. *Розробка загальнодержавних та галузевих програм розвитку рослинництва.* Це питання є актуальним, оскільки науковці продовжують активно пропонувати розробку та прийняття програмних документів у сфері розвитку рослинництва. Наприклад, Т. М. Слесар вважає за потрібне розробити галузеву програму розвитку льонівництва на тривалий період². У зв'язку з тим, що існування нормативно-правових актів із агропротекційним змістом ще не гарантує

¹ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

² Слесар Т. М. Тенденції розвитку льонівництва. *International Scientific Journal*. URL: <http://www.inter-nauka.com/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

виконання закладених у них правових механізмів підтримки, виникає серйозне питання щодо доцільності подальшого множення таких завідомо непродуктивних документів. З цього приводу варто нагадати про існування, наприклад, Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 806-р¹; Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1437-року²; Галузевої програми розвитку садівництва на період до 2025 року, затвердженої наказом Мінагрополітики та УААН від 21 липня 2008 року № 444/74³; Галузевої програми розвитку виноградарства та виноробства України на період до 2025 року, затвердженої наказом Мінагрополітики та УААН від 21 липня 2008 року № 444/74⁴; Концепції розвитку овочівництва та переробної галузі, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1120-р⁵; Галузевої програми розвитку хмелярства на 2007-2010 роки, затвердженої наказом Мінагрополітики від 10.10.2007 року № 729⁶ тощо. Існування та чинність перерахованих та низки інших подібних програмних документів практично не впливали на наявність реальної державної підтримки або її відсутність. Це добре проглядається при зіставленні розгорнутих, детальних та різнобічних положень програм із реальним станом речей в агропротекційних відносинах.

2. *Неповне охоплення всіх підгалузей рослинництва спеціальними заходами державної підтримки.* Справді, протягом періоду незалежності нашої держави спеціальна підтримка рослинництва характеризувалася «вихопленням» певних сільськогосподарських культур для надання підтримки, тоді як багато інших залишалися без уваги держави. Якщо аналізувати чинне законодавство в цій сфері, то стає зрозуміло, що спеціальна підтримка наразі надається лише окремим галузям рослинництва – виноградарству, садівництву та хмелярству.

Ігнорування окремих культур як об'єктів спеціальної державної підтримки у галузі рослинництва розкриває у своїх працях, наприклад, М. Є. Кривко, яка досліджувала правову проблематику вирощування лікарських рослин. Як пише вчена, саме у зв'язку з відсутністю стимулів із боку держави, як-от: встановлення податкових пільг та «канікул», створення сприятливих кредитних програм,

спрощення процедур отримання в користування земельних ділянок, отримання спеціальних дозволів, свідоцтв, ліцензій тощо – вирощування лікарських рослин аграрними товаровиробниками не носить масовий характер. Науковець доходить висновку, що з метою підтримки вітчизняного аграрного товаровиробника, скорочення імпорту лікарських рослин в Україну необхідним є проведення послідовної державної політики, спрямованої на підтримку організованого вирощування лікарських рослин¹. Вирішення цього проблемного аспекту, на наш погляд, лежить у напрямі розробки таких правових механізмів спеціальної підтримки рослинництва, які поряд із вузькогалузевими, будуть відкриті для суб'єктів, що функціонують у нішових сегментах сільськогосподарського виробництва.

3. *Розширення спеціального законодавства у сфері рослинництва.* Аграрне законодавство України характеризується наявністю досить значної кількості законів, спрямованих на регулювання відносин у сфері виробництва конкретних видів сільськогосподарської продукції. Однак у результаті активних наукових розвідок, учені пропонують розробку та прийняття законів України, які б регулювали відносини щодо виробництва та реалізації іншої сільськогосподарської продукції (наприклад, законів України «Про державне регулювання виробництва та реалізації насіння соняшнику»², «Про сільськогосподарське (промислове) садівництво в Україні»³, «Про виробництво та обіг пива в Україні» у частині врегулювання взаємовідносин між пивоварною і хмелярськими галузями⁴ тощо). Однак, здійснені нами дослідження демонструють той факт, що ні наявність спеціального закону, ні передбачення в такому законі агропротекційних приписів, не гарантують реальне надання державної підтримки у сфері рослинництва. Спеціальні закони такого роду здебільшого ефективно регулюють відносини виробництва, переробки, реалізації сільськогосподарської продукції, але не державну підтримку цих процесів. Якщо більшість положень спеціального закону у сфері рослинництва діють прямо (однокроково), то агропротекційні – здебільшого опосередковано (трикроково). Це пояснюється, зокрема, тим, що ці положення мають отримати додаткове законодавче та підзаконне регулювання (на рівні законів про державний бюджет, а потім постанов, що затверджують порядок використання передбачених бюджетних коштів). У зв'язку з цим навіть поява ще низки спеціальних законів у сфері рослинництва сама по собі малоефективна для агропротекційних цілей.

Разом із тим, ми переконані, що відносини спеціальної державної підтримки рослинництва мають бути врегульовані в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України». Саме у цьому Законі має знайти своє закріплення

¹ Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 806-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 215.

² Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1437-р. Урядовий кур'єр. 2016. № 60.

³ Про затвердження Галузевої програми розвитку садівництва на період до 2025 року: наказ Мінагрополітики та УААН від 21 липня 2008 року № 444/74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0444555-08> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про затвердження Галузевої програми розвитку виноградарства та виноробства України на період до 2025 року: наказ Мінагрополітики та УААН від 21 липня 2008 року № 444/74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0444555-08> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Про схвалення Концепції розвитку овочівництва та переробної галузі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1120-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 211.

⁶ Про затвердження галузевої програми розвитку хмелярства на 2007-2010 роки: наказ Мінагрополітики від 10.10.2007 року № 729. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0729555-07> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Кривко М. Є. Правове регулювання відносин з вирощування та реалізації лікарських рослин сільськогосподарськими товаровиробниками: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 5; Кривко М. Є. Історико-правовий аспект вирощування лікарських рослин сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 47 – 51; Кривко М. Є. Правові проблеми вирощування лікарських рослин сільськогосподарськими виробниками. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права: матер. кругл. столу* (Харків, 24 трав. 2013). Харків, 2013. С. 112 – 113.

² Бакай Ю. Ю. Правова регламентація відносин по вирощуванню та реалізації насіння соняшнику в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. С. 4.

³ Поліщук В. А. Правове регулювання сільськогосподарського садівництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. С. 168.

⁴ Саїнський Д. А. Підвищення дієвості системи державної підтримки розвитку хмелярства. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. № 4. Т. 1. С. 8.

чітко структурована система заходів підтримки як для усіх суб'єктів рослинництва, так і для суб'єктів, що функціонують у певних галузях рослинництва та потребують врахування специфічних особливостей під час надання підтримки.

2.2.3. Спеціальна галузева підтримка рибництва

Ще одна складова сільського господарства України – рибництво – теж вимагає спеціальної державної підтримки. Така потреба зумовлюється тим, що протягом останніх п'ятнадцяти років у галузі рибництва спостерігається економічний спад, а платоспроможний попит на рибу і рибну продукцію задовольняється переважно за рахунок імпортової продукції. Такий стан пояснюється складнощами із техніко-технологічним оновленням виробництва, недостатньою кількістю суден для здійснення рибного промислу тощо. Ситуація з розвитком аквакультури в Україні вимагає рішучих кроків держави з метою подолання кризових проявів.

Перспективність аквакультури як галузі сільського господарства обумовлюється низкою факторів. По-перше, природно-географічні сприятливі умови. Так, Україна має найбільший в Європі потенціал для вирощування риби – 7% водної поверхні від її загальної площі, але при цьому в країні виробляється лише 0,1% від світового виробництва риби. Для прикладу, в ЄС відсоток водної поверхні становить 3%, проте в 2015 році ЄС був 8-им найбільшим виробником аквакультури у світі. По-друге, можливість виробників прямо впливати на ціни. Це обумовлено тим, що на ринок продукція аквакультури надходить переважно безпосередньо від виробника до споживача, напряду, без участі численних посередників. По-третє, рибництво дозволяє на невеликій площі отримувати високий дохід і потребує мінімум технічних засобів порівняно з іншими галузями аграрного сектору економіки¹. По-четверте, аквакультура розглядається як перспективний напрям диверсифікації сільськогосподарського виробництва.

Законодавство у сфері регулювання аквакультури є досить розвиненим, оскільки, як пише С. І. Марченко, серед галузей сільськогосподарського виробництва саме відносини у сфері рибного господарства врегульовано найбільшою кількістю законодавчих актів, серед яких: Закони України «Про аквакультуру», «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року», «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» тощо². У цьому масиві законодавства значна кількість норм присвячена агропротекційним питанням.

У ст. 53 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» наводяться основні засади пріоритетного розвитку рибного господарства: а) формування цінового та кредитного механізму з урахуванням специфіки рибного господарства як галузі з уповільненим обігом капіталу та низькою нормою прибутку; б) сприяння будівництву та модернізації суден флоту

рибної промисловості, підприємств рибного господарства шляхом включення до планів державного замовлення будівництва суден для флоту рибної промисловості та рибницьких заводів (риборозплідників) з вирощування цінних видів риби для зариблення рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) загальнодержавного значення; в) визнання суб'єктів рибогосподарського комплексу, діяльність яких пов'язана з промисловим виловом водних біоресурсів на водних об'єктах загальнодержавного значення, розведенням, вирощуванням та переробкою власної продукції, товаровиробниками сільськогосподарської продукції; г) пріоритетне надання в оренду водних об'єктів (їх частин) з низькою рибопродуктивністю суб'єктам господарювання, які займаються вирощуванням водних біоресурсів¹.

Прийнятий пізніше Закон України «Про аквакультуру» теж містить статтю, присвячену державній підтримці в цій сфері. Так, у ст. 22 Закону перераховано напрями такої підтримки. Уважно вивчивши зміст цих напрямів, можна представити їх наступним чином:

1) *підтримка виробництва продукції аквакультури* (стимулювання виробництва якісної та екологічно безпечної продукції аквакультури, конкурентоспроможної на внутрішньому та зовнішньому ринках; підвищення рибопродуктивності водних об'єктів (їх частин) шляхом штучного розведення (відтворення) водних біоресурсів);

2) *підтримка інфраструктурної складової аквакультури* (стимулювання розвитку національного виробництва кормів для об'єктів аквакультури; забезпечення проведення протиепізоотичних заходів; проведення комплексу меліоративних та ремонтно-відновлювальних робіт на рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах), рибогосподарських технологічних водоймах із метою підвищення їх біологічної продуктивності; створення та підтримання інфраструктури, необхідної для сталого розвитку аквакультури);

3) *підтримка селекційно-плеємної роботи та інновацій в аквакультурі* (розвиток та фінансування селекційно-плеємної роботи, включаючи створення та підтримання суб'єктів плеємної справи в рибництві, маточних стад та генофондних колекцій об'єктів аквакультури; відновлення чисельності популяцій рідкісних і зникаючих видів гідробионтів);

4) *підтримка науково-освітнянського та кадрового забезпечення аквакультури* (організації науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт у сфері аквакультури; поширення та впровадження у виробництво наукових розробок; фінансування наукових досліджень у сфері аквакультури за рахунок коштів Державного бюджету України, коштів інноваційних програм і проектів та інших джерел, не заборонених законом; забезпечення підготовки, перепідготовки, дипломування фахівців у сфері аквакультури)².

Порівняння положень законів України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» та «Про аквакультуру» демонструє повну відсутність збігів щодо напрямів державної підтримки рибництва.

¹ Катан Л. І., Зубко О. В. Інвестиційне кредитування підприємств галузі рибництва. Фінансово-облікове забезпечення сталого розвитку аграрного сектора України : колективна монографія / за заг. ред. Л. І. Катан та Н. І. Демчук. Дніпро : Пороги, 2017. С. 257 – 267.

² Марченко С. І. Особливості правового регулювання рибного господарства в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 86.

¹ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08.07.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.

² Про аквакультуру: Закон України від 18.09.2012 року. Відомості Верховної Ради. 2013. № 43. Ст. 616.

Положення Закону України «Про аквакультуру» є більш розгорнутими, охоплюють різні складові рибництва, намагаються максимально відповідати вимогам щодо підтримки, яка входить до «зеленого кошика» СОТ. Однак положення Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» є більш «життєвими», адже лаконічно вказують на найбільш проблемні аспекти рибництва, які потребують втручання держави (ціноутворення, кредитування, будівництво риборозплідників, надання водних об'єктів в оренду). Принциповим положенням є надання правового статусу сільськогосподарського товаровиробника для тих суб'єктів рибогосподарського комплексу, що здійснюють розведення, вирощування та переробку власної продукції. Тобто надання правового статусу сільськогосподарського товаровиробника саме по собі розглядається як державна підтримка, оскільки відкриває суб'єктам аквакультури шлях до загальних агропротекційних механізмів, передбачених вітчизняним законодавством.

Брак спеціальних правових механізмів підтримки аквакультури в Україні вимагає більш уважного вивчення загальних правових механізмів, що розповсюджуються на відносини рибництва. Перш за все, йдеться про *податкову* підтримку. Довгий час для рибництва діяв спецрежим ПДВ та існувала правова можливість переходу на ФСП, що позитивно впливало на функціонування галузі¹. Наразі ПК України передбачає, що за землі водного фонду сума єдиного податку четвертої групи розраховується за ставкою 2,43. У наказі Мінагрополітики «Про затвердження Розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва» від 26.12.2011 року № 772 окремим рядком рахуються доходи, отримані від реалізації продукції рибництва, виловленої (зібраної), розведеної, вирощеної у внутрішніх водоймах (озерах, ставках і водосховищах), а також доходи від реалізації продуктів переробки продукції рослинництва та рибництва, що вироблені на власних підприємствах або на орендованих виробничих потужностях².

Також важливо загадати про страхову підтримку у сфері аквакультури. Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції із державною підтримкою» предметом такого договору названо майнові інтереси страхувальника, пов'язані з його страховими ризиками щодо вирощеної, відгодованої, виловленої, зібраної, виготовленої первинної (без вторинної обробки та переробки) сільськогосподарської продукції (товарів), зазначеної у групах 1-24 УКТ ЗЕД згідно із Законом України «Про Митний тариф України», зокрема водних біоресурсів. Слід зазначити, що в першій редакції Закону використовувалося словосполучення «риба та інші водні живі ресурси». Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» від 18.05.2017 року³ термінологія була змінена, і відтепер Закон оперує поняттям «водні біоресурси». Це було зроблено для того, щоб положення Закону України «Про особливості страхування сільськогосподар-

ської продукції з державною підтримкою» відповідали ст. 53 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів», у якій йдеться про надання статусу сільськогосподарського товаровиробника. Загалом, відмічаючи позитивність такого нормотворчого кроку, слід визнати його практичну безрезультатність. Оскільки підтримка агрострахування надається лише за окремими видами сільськогосподарської продукції рослинництва та не є стабільною і всеохоплюючою, не дивним є те, що за два роки після внесення аналізованих змін державна страхова підтримка аквакультури не надавалася.

Деякі законодавчі зрушення відбулися щодо надання аквакультури спеціальної державної кредитної підтримки. Це сталося у зв'язку з передбаченням у Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107 (у редакції до 30 січня 2019 року), особливого напрямку підтримки – часткова компенсація відсоткової ставки за банківськими кредитами, залученими для покриття витрат, пов'язаних із провадженням діяльності в аквакультури.

У 2019 році з'явилася нова бюджетна програма під назвою «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)», яка потягла за собою прийняття нової редакції Порядку № 107. При цьому для аквакультури було збережено кредитний напрям підтримки. Отже, нормотворець, спочатку приєднавши підтримку аквакультури до програми підтримки тваринництва, штучно змішав тваринницьку та рибницьку галузі. Цей недолік було компенсовано тим, що аквакультура винесена в назву бюджетної програми на один рівень із тваринництвом, що підкреслює їх однопорядковість як галузей сільського господарства. Однак слід погодитися з тим, що державна підтримка рибництва значно бідніша за підтримку тваринництва. Це проявляється, зокрема, у тому, що по-перше, суб'єкти аквакультури мають можливість розраховувати лише на підтримку у вигляді часткової компенсації відсотків за банківськими кредитами. По-друге, кредитно-компенсаційний напрям бюджетного фінансування аквакультура поділяє з вівчарством, козівництвом, бджільництвом, звірівництвом, кролівництвом, шовківництвом. Тобто ті 50 млн грн, які плануються для використання за даним напрямом підтримки в 2019 році¹, будуть ділитися між суб'єктами – представниками всіх цих галузей.

Науковці досить активно формують та обґрунтовують пропозиції щодо вдосконалення законодавства у сфері державної підтримки аквакультури. Наголошується на необхідності забезпечити формування аграрної політики, яка визначає роль і місце держави в забезпеченні сталого розвитку аквакультурного виробництва, а також форми, методи й механізми економічного регулювання і фінансової бюджетної підтримки підприємств, які займаються відтворенням, вирощуванням, виловом риби і виробництвом продукції аквакультури². Учені

¹ Муквич М. Г. Сучасний стан, проблеми та завдання розвитку рибництва в Україні. *Рибогосподарська наука України*. 2009. № 1. С. 5.

² Про затвердження Розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва: наказ Мінагрополітики від 26.12.2011 року № 772. Офіційний вісник України. 2012. № 32. Стор. 392. Ст. 1215.

³ Про внесення змін до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»: Закон України від 18.05.2017 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 26. Ст. 294..

¹ Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)» на 2019 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 березня 2019 року № 196-р. Урядовий кур'єр. 2019. № 74.

² Кваша С. М., Вдовенко Н. М. Специфічні особливості державного регулювання аквакультурного виробництва в Україні. *Ефективна економіка*. 2011. № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_8_7 (дата звернення: 09.06.2019 року)

підкреслюють, що відсутність активних дій держави щодо підтримки та розвитку рибництва під час вступу до СОТ призвели до збільшення імпорту продукції та зниження її виробництва в Україні¹. Стосовно можливих напрямів спеціальної державної підтримки рибництва в літературі лунають пропозиції щодо субсидювання вартості пального, забезпечення логістики², уведення паливних дотацій як форми державної підтримки³ тощо.

Слід зазначити, що існування Державної цільової економічної програми розвитку рибного господарства на 2012–2016 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1245, науковці оцінюють досить критично. Як пише О. В. Бойко, визначені цією програмою шляхи підтримки зводяться до одного – необхідна постійна фінансова підтримка держави. Водночас, розмірковує учений, якщо сьогодні держава не може виділити гроші та здійснювати постійну фінансову підтримку, то можна застосовувати інші важелі впливу, що спрямовані на розвиток підприємств галузі, наприклад, запровадження податкових пільг, зниження або взагалі відсутність мита на закупівлю обладнання риболовецьких суден, збільшення кількості місць за державним замовленням на фахівців відповідного профілю тощо⁴.

На наш погляд, конкретні спеціальні галузеві агропротекційні заходи, спрямовані на державну підтримку рибництва, мають знайти своє закріплення у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», що, по-перше, однозначно вирішить питання віднесення рибництва до сільського господарства; а по-друге, запровадить реальні системні заходи підтримки цієї сільськогосподарської діяльності.

Отже, здійснене дослідження правових засад надання спеціальної галузевої підтримки сільського господарства дозволяє охарактеризувати основну проблему, що склалася у цій сфері. Для державної підтримки тваринництва, якій присвячено окремий розділ Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», характерним є повне неузгодження законодавчих та підзаконних агропротекційних засад. Державна підтримка рослинництва відзначається розпорощенням окремих агропротекційних норм та правових механізмів по усьому аграрному законодавству. Відносини щодо державної підтримки рибництва врегульовані декларативно на законному та підзаконному рівнях.

З метою належної регламентації спеціальної галузевої підтримки сільського господарства є потреба в закріпленні відповідних правових засад у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» із одночасним розвитком цих положень у спеціальних агропротекційних законах: «Про державну підтримку рослинництва» та «Про державну підтримку тваринництва».

¹ Бойко О. В. Державна політика в галузі рибного господарства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 102.

² Бойко О. В. Державна політика в галузі рибного господарства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 103.

³ Качний О. С. Державне регулювання розвитку рибного господарства України: автореф. дис. ... канд. наук. з держ. управ. 25.00.02. К., 2010. 20 с.

⁴ Бойко О. В. Державна політика в галузі рибного господарства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 106.

2.3. Законодавчі засади державної підтримки суб'єктів сільськогосподарського виробництва

Окремою складовою агропротекційного права України є правове регулювання спеціальної державної підтримки окремих організаційно-правових форм та суб'єктів сільськогосподарської діяльності. Ще у минулому столітті О. О. Погрібний та В. І. Семчик справедливо акцентували увагу на необхідності спрямування аграрної політики держави на підтримку різноманітних форм господарювання на селі¹.

2.3.1. Спеціальна державна підтримка фермерських господарств

Найбільше спеціальних правових механізмів такого виду спрямовані на підтримку фермерських господарств, і це зрозуміло, адже, як зазначав О. О. Погрібний, фермерське господарство – одна з перспективних організаційно-правових форм ведення сільського господарства, яка сприяє самостійності й зацікавленості виробника в кінцевих результатах роботи².

Правову проблематику державної підтримки фермерських господарств розкривали у своїх працях такі науковці як Г. І. Балюк³, М. Я. Ващишин⁴, А. Й. Годованюк⁵, М. С. Долинська⁶, Т. О. Коваленко⁷, П. Ф. Кулинич⁸, О. С. Лисанець⁹, Л. В. Логуш¹⁰, С. О. Лушпаєв¹¹, С. І. Марченко¹², Є. О. Платонова¹³, Т. П. Проценко¹⁴, П. О. Рижко¹⁵,

¹ Семчик В. І., Погрібний О. О. Нові аспекти організації сільськогосподарського виробництва. *Правова держава*. 1993. Вип. 4. С. 73 – 80.

² Аграрне право України: підручник / за ред. О. О. Погрібного. К.: Істина, 2007. С. 287.

³ Балюк Г. І. Державна як суб'єкт регулювання еколого-правових відносин в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 202 – 205.

⁴ Ващишин М. Я. Земельні правовідносини у селянських фермерських господарствах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 2000. 18 с.; Ващишин М. Я. Диференційовані джерела як нормативна основа діяльності сільськогосподарських товаровиробників. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. пр. (Хмельницький, 14-15 тр. 2010). Хмельницький, 2010. С. 147 – 150; Ващишин М. Я. Розвиток фермерського законодавства України. *Вісн. Львівського ун-ту. Серія юрид.* 2008. Вип. 46. С. 152 – 158.

⁵ Годованюк А. Й. Фермером може стати кожен? Про правові аспекти проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 418 – 424.

⁶ Долинська М. С. Правові основи створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 1999. 178 с.

⁷ Коваленко Т. О. Банкрутство фермерських господарств: закон оновлено – дефекти залишилися. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: зб. тез наук. доп. (Харків, 13 чер. 2014). Х.: Оберіг, 2014. С. 86 – 88.

⁸ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 63.

⁹ Лисанець О. С. Становлення фермерства в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. «круг. столу» (Харків, 13 чер. 2014). Х., 2014. С. 114 – 116.

¹⁰ Логуш Л. В. Фермерство у США: правові аспекти (досвід для України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 1997. 185 с.

¹¹ Лушпаєв С. О. Розвиток законодавства України про сімейне фермерське господарство. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 204 – 207.

¹² Марченко С. І. Проблемні питання правового режиму відокремлених фермерських садіб у складі сільської поселенської мережі. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 246 – 248.

¹³ Платонова Є. О., Черемнова А. І. Правовий механізм передачі земельних ділянок для ведення фермерського господарства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 364 – 371.

¹⁴ Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 1996. 178 с.

¹⁵ Рижко П. О. Сутність аграрної політики ФРН стосовно функціонування й розвитку сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. № 165. Ч. 1. С. 100 – 106.

С. І. Сиволоцька¹, І. С. Сюйва², Н. І. Титова³, О. М. Туєва⁴, В. Ю. Уркевич⁵, П. Ю. Шведенко⁶, А. І. Черемнова⁷ та інші. Напрацювання перелічених та інших вітчизняних учених склали міцну науково-теоретичну основу для подальшого дослідження специфіки правового регулювання державної підтримки фермерства в Україні.

Фермерське господарство як особлива організаційно-правова форма сільськогосподарського товаровиробника має кілька ознак, що обумовлюють необхідність посиленої державної підтримки.

По-перше, це особливість засновницько-членського складу фермерського господарства, яка полягає у тому, що фермерське господарство може бути створене одним громадянином України або кількома громадянами України, які є родичами або членами сім'ї. В. М. Єрмоленко наголошував на тому, що системоутворюючою ознакою фермерського господарства виступає родинно-трудова характеристика зв'язків⁸. Зміни законодавства, які були спрямовані на стимулювання розвитку фермерства, призвели до легалізації виділення нового різновиду фермерського господарства з-поміж усіх інших – сімейного фермерського господарства. Такий статус отримує фермерське господарство, що використовує працю членів фермерського господарства – виключно членів однієї сім'ї відповідно до ст. 3 СК України. Згідно із сімейним законодавством сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. При цьому сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства⁹. Тобто сімейні фермерські господарства стали особливим випадком фермерського господарства, а їх головною ознакою є сімейно-трудова характеристика. Вектор законодавчого регулювання поступово зміщується із максимально широкого розуміння потенційного кола членів фермерського господарства до вузького сімейно-правового розуміння.

По-друге, особливості утворення полягають у можливості обрання форми юридичної особи або фізичної особи – підприємця. Однак у будь-якому випадку

фермерська діяльність є комерційною. У разі утворення юридичної особи усі учасники набувають правового статусу членів такого господарства. Якщо юридична особа не утворюється, то голова такого господарства реєструється як фізична особа – підприємець та підписує із членами сім'ї договір про створення сімейного фермерського господарства, який укладається в письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню за місцем розташування майна та земельних ділянок фермерського господарства.

Слід зазначити, що науковці давно дискутували щодо доцільності обов'язкового утворення фермерського господарства у формі юридичної особи¹. Зміни до законодавства, якими фермерам дозволено самостійно вирішувати, чи утворювати юридичну особу, чи реєструватися як фізична особа – підприємець, на жаль, супроводжуються додатковими вимогами та обмеженнями. Вітчизняне законодавство взагалі постійно намагається формалізувати вимоги до фермерських господарств, запроваджує багато різноманітних критеріїв та обмежень для їх функціонування. Ці кроки найчастіше робляться з метою максимально «рафінувати» фермерство, жорстко відділити його від інших видів сільськогосподарських товаровиробників. Однак у кінцевому результаті це призводить до імперативного перенасичення та зарегулювання цих процесів. У цьому контексті дуже показовим є підхід, що використовується в ЄС та прямо протилежний вітчизняному. Згідно зі ст. 4 Регламенту Європейського Союзу Європейського Парламенту й Ради від 17.12.2013 року № 1307/2013 щодо встановлення правил для прямих виплат фермерам згідно зі схемами підтримки як складника спільної аграрної політики та скасування Регламенту Ради № 637/2008 і Регламенту Ради № 73/2009, фермером є фізична чи юридична особа або група фізичних чи юридичних осіб, незалежно від правового становища, наданого такій групі і її членам за національним правом, які здійснюють сільськогосподарську діяльність². Поняття фермера практично ототожнюється із сільськогосподарським товаровиробником. Для України важливо не впадати у крайнощі: не нівелювати правові відмінності фермерського господарства, які у нього об'єктивно присутні, і у той же час не запроваджувати штучних та необґрунтованих бар'єрів розвитку. Наприклад, норма щодо обмеження постійних працівників у фермерському господарстві лише його членами не сприяє забезпеченню сільського населення постійними робочими місцями, а

¹ Сиволоцька С. І. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 21 с.

² Сюйва І. С. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств з відокремленими фермерськими садибами в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 74 – 78.

³ Титова Н. І. Фермер і закон. Львів, 1996. 126 с.; Титова Н. І. Законодавча регламентація фермерства у США: досвід для України. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 291 – 293.

⁴ Туєва О. В. Фінансова підтримка як складова правового забезпечення конкурентоспроможності в аграрному секторі економіки. *Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 4. Т. 2. С. 58 – 62.

⁵ Уркевич В. Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 67 – 75.

⁶ Шведенко П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. 20 с.

⁷ Платонова Є. О., Черемнова А. І. Правовий механізм передачі земельних ділянок для ведення фермерського господарства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 364 – 371.

⁸ Єрмоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2008. 36 с.

⁹ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.

¹ Ващишин М. Я. Юридичні ознаки фермерського господарства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 263 – 269; Проценко Т. П. Проблеми права власності селянських (фермерських) господарств та особистих підсобних господарств громадян і порядок їх ведення / Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві: колект. монографія. Під ред. В. І. Семчика. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 42 – 58; Лебідь В. І. Організаційно-правова форма фермерського господарства: чи потрібна імперативність? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 4 (54). С. 68 – 74; Оніщенко Н. М. Деякі проблеми правового регулювання створення та діяльності фермерських господарств. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. 2004. Вип. 23. С. 392 – 396; Кулинич О. П. Новели аграрного законодавства щодо правового становища фермерських господарств в Україні. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. круг. столу (Київ, 27 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 193 – 196; Любарець А. Ю. Аналіз розвитку фермерського законодавства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 78.

² Regulation European Union № 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation No 637/2008 and Council Regulation No 73/2009. Official Journal of the European Union Legislation 347/608 20.12.2013. URL: <http://eurlex.europa.eu> (дата звернення: 09.06.2019 року); Лушпаєв С. Правове становище сімейного фермерського господарства: окремі питання. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 3. С. 107 – 110.

також ліквідує ліберальний підхід щодо використання найманої праці фермерськими господарствами¹.

Жодна організаційно-правова форма сільськогосподарських товаровиробників не користувалася таким різноманіттям видів державної підтримки як фермерські господарства. Справді, за час існування незалежної України найбільше заходів державної підтримки було спрямовано саме на розвиток фермерства. Дослідники по-різному класифікують заходи державної підтримки фермерських господарств. Наприклад, О. В. Гафурова і С. І. Сиволоцька поділяють їх на фінансові та нефінансові. Учені пропонують нефінансові заходи державної підтримки фермерських господарств, залежно від мети їх надання, об'єднати у три групи: 1) організаційні (сприяють створенню та організації діяльності фермерських господарств, а також передбачають ускладнений порядок їх ліквідації (встановлені на законодавчому рівні: право на отримання безоплатно земельної ділянки для ведення такого господарства; порядок спадкування земельних ділянок для його ведення; спеціальний порядок купівлі-продажу фермерського господарства як цілісного майнового комплексу; особливості їх банкрутства; сприяння розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації); 2) кадрові (підготовка кадрів для фермерських господарств); 3) інформаційно-консультаційні (розвиток сільськогосподарської дорадчої діяльності)². Ми бачимо систему заходів державної підтримки фермерства, які діяли на території України з моменту набуття незалежності, дещо в іншому вигляді.

Оскільки державна підтримка фермерства була дуже різноманітною, на наш погляд, найбільш вдалим методологічним рішенням буде класифікувати її за напрямками надання. Отже, усі правові механізми спеціальної підтримки фермерських господарств ми об'єднуємо у такі групи: податкова, фінансова, кредитна, страхова, організаційно-правова, інформаційно-консультативна, інституційна, соціально-правова підтримка. Кожен із перелічених різновидів державної підтримки фермерства заслуговує окремої уваги.

1) **Податкова підтримка.** У Законі України «Про селянське (фермерське) господарство» від 20 грудня 1991 року передбачалося, що новостворені фермерські господарства звільняються від оподаткування на три роки, а в трудонедостатніх населених пунктах – на п'ять років³. До речі, дана норма може послужити прикладом дефекту нормотворчості, адже її неоднозначний зміст породив проблеми на практиці. Так, указане положення структурно входило до ст. 27 Закону, що мала назву «Оподаткування *прибутку* селянського (фермерського) господарства». Посилаючись на те, що стаття у цілому, судячи із її назви, присвячена лише оподаткуванню прибутку, податкові органи наполягали на тому, що новостворені фермерські господарства звільняються лише від оподаткування прибутку, а інші

податки сплачують на загальних засадах. Однак Вищий арбітражний суд висловив свою позицію, відповідно до якої, оскільки безпосередньо у нормі ч. 2 ст. 27 йдеться про звільнення «від *оподаткування*» взагалі, то воно розповсюджується і на інші податки⁴.

На сучасному етапі податкове законодавство теж містить спеціальні агропротекційні положення, спрямовані на підтримку саме фермерських господарств. Слід вказати, що протягом певного часу поява особливого різновиду фермерських господарств – сімейних фермерських господарств – жодним чином не відображалася в податковому законодавстві. Про те, що сімейне фермерське господарство без статусу юридичної особи, яке не було сільськогосподарським товаровиробником відповідно до положень тогочасного ПК України та автоматично позбавлялося права на перебування в четвертій групі платників єдиного податку, писав, зокрема, М. Ю. Покальчук². Ця юридична проблема була вирішена шляхом доповнення пп. 4 п. 291.4 ст. 291 ПК України окремою категорією суб'єктів, що входять до складу четвертої групи платників єдиного податку, а саме: фізичні особи – підприємці, які провадять діяльність виключно в межах фермерського господарства, зареєстрованого відповідно до Закону України «Про фермерське господарство», за умови виконання сукупності таких вимог: а) здійснюють виключно вирощування, відгодовування сільськогосподарської продукції, збирання, вилов, переробку такої власновирощеної або відгодованої продукції та її продаж; б) провадять господарську діяльність (крім постачання) за місцем податкової адреси; в) не використовують працю найманих осіб; г) членами фермерського господарства такої фізичної особи є лише члени її сім'ї у визначенні ч. 2 ст. 3 СК України; г) площа сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду у власності та/або користуванні членів фермерського господарства становить не менше 2 га, але не більше 20 га³. Слід розуміти, що прирівняння сімейних фермерських господарств без створення юридичної особи до сільськогосподарських товаровиробників, що мають право на спрощену систему оподаткування у четвертій групі платників єдиного податку, не є специфічним чи додатковим заходом податкової підтримки. Цей крок лише урівняв правові можливості доступу до державної податкової підтримки для тих фермерських господарств, які заснувалися відповідно до нового законодавства та не утворювали юридичних осіб.

У науковій літературі лунають пропозиції щодо кардинальних заходів податкової підтримки сімейних фермерських господарств, наприклад, шляхом запровадження податкових канікул⁴. На наше переконання, фермерство як соціальний та економічний феномен вимагає не штучного внутрішнього поділу (а саме до цього

¹ Про звільнення від оподаткування новостворених селянських (фермерських) господарств: лист Вищого арбітражного суду № 05-3/24 від 25.01.1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3_24800-94 (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Покальчук М. Ю. Деякі правові аспекти функціонування фермерських господарств в Україні. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Л., 2016. С. 256.

³ Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

⁴ Петрова Н., Нежевело В. Значение государственной поддержки фермерских хозяйств в Украине в сравнении с международным опытом. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 2. С. 146.

¹ Корнієнко Г. С. Що до можливих змін до Закону України «Про фермерське господарство». *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від народж. акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). Київ, 2015. С. 130.

² Гафурова О. В., Сиволоцька С. І. Загальна характеристика нефінансових заходів державної підтримки фермерських господарств. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2017. Вип. 264. С. 66 – 74.

³ Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 грудня 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 14. Ст. 186 (*втрапив чинність*)

приведе подібна спеціалізована податкова підтримка), а до об'єднання і укріплення. Намагаючись спокусити особисті селянські господарства перетворюватися у сімейні фермерські шляхом надання особливих заходів підтримки, держава досягне зовсім іншого ефекту: фермерські господарства автоматично поділяться на звичайні та «пріоритетні». Для такого поділу немає жодних підстав, тому що фермерство за своєю суттю єдине та має право розраховувати на підтримку держави незалежно від оброблюваних гектарів чи кількості працюючих в ньому осіб. До того ж неможливо ігнорувати економічні аксіоми: політика підтримки малих господарств стимулює збереження цих малих господарств¹, а значить товарність фермерства (а значить і його роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави) неминуче страждатиме.

Також згідно зі ст. 283 ПК України до земельних ділянок, які не підлягають оподаткуванню земельним податком, відносяться земельні ділянки сільськогосподарських підприємств усіх форм власності та фермерських (селянських) господарств, зайняті молодими садами, ягідниками та виноградниками до вступу їх у пору плодоношення, а також гібридними насадженнями, генофондовими колекціями та розсадниками багаторічних плодових насаджень. Щодо цієї норми слід теж відмітити її дефективність у частині використання невживаної термінології, адже фермерське і селянське господарство використовувалися як тотожні поняття у законодавстві 90-х років до прийняття чинного Закону України «Про фермерське господарство».

2) **Фінансова підтримка.** У різних формах така підтримка використовувалася досить активно. Найбільш популярним був компенсаційний напрям фінансової підтримки, у межах якого об'єднані такі правові механізми:

– *Часткове відшкодування вартості першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля*² (15-30%). Цей засіб підтримки народився у підзаконному нормативно-правовому регулюванні, а згодом знайшов законодавче закріплення у діючому Законі України «Про фермерське господарство». Слід відмітити, що доцільність такого засобу державної підтримки у літературі ставилася під сумнів³. Однак цей напрям державної підтримки проіснував у рамках безповоротної підтримки фермерства до 2010 року та відіграв свою позитивну роль у розвитку фермерських господарств;

¹ Кравченко А. А. Основные направления политики Японии в области обеспечения продовольственной безопасности. *Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право*. 2013. Т. 15. № 2. URL: <https://www.dvfu.ru/agr-magazine/issues/2013-2/2013-2-article5/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про хід виконання Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» та рішень Уряду з цього питання: постанова Кабінету Міністрів України від 13 січня 1993 року № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратила чинність*); Про надання та використання коштів державної підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки від 28.05.2001 року № 144/257/115. Офіційний вісник України. 2001. № 22. Стор. 247. Ст. 1025 (*втратив чинність*); Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки та з питань європейської інтеграції від 17.06.2002 року № 162/426/181. Офіційний вісник України. 2002. № 28. Стор. 122. Ст. 1342 (*втратив чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269.

³ Корнієнко Г. С. Правова регламентація матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 114.

– *Часткове відшкодування вартості будівництва тваринницьких приміщень*, включаючи вартість проектно-кошторисної документації (до 30%). Цей засіб підтримки пройшов подібний еволюційний шлях, як і попередній, закріпившись у профільному Законі у ролі наряду безповоротної підтримки новостворених фермерських господарств, господарств з відокремленими садибами та фермерських господарств, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах і на поліських територіях. У цьому засобі державної підтримки нашаровуються два різновиди спеціальної підтримки: галузева (підтримка тваринництва) та суб'єктна (підтримка фермерства);

– *Часткове відшкодування вартості розроблення проектів відведення земельних ділянок для ведення фермерського господарства*;

– *Часткове відшкодування вартості будівництва об'єктів виробничого та невиробничого призначення*. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про хід виконання Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» та рішень Уряду з цього питання» від 13 січня 1993 року № 19 передбачалося цікаве правило: при розміщенні інвестицій починаючи з 1993 року щорічно спрямовувати в цілому по Україні не менше 5% централізованих державних капітальних вкладень, що виділяються на соціальний розвиток села, окремим рядком для селянських (фермерських) господарств¹. На виконання цієї норми було затверджено відповідний Порядок². Якщо фермер отримував усі необхідні дозволи, будував виробничі та невиробничі об'єкти (під'їзні шляхи, електро- та інші мережі, житло) за власний рахунок, то після введення в експлуатацію цих об'єктів фермер отримував право на відшкодування понесених витрат. Однак умови такого відшкодування були дещо дискримінаційними. По-перше, обов'язково укладалася довгострокова (не менше 5 років) угода по виконанню доведеного господарству державного замовлення на продаж сільськогосподарської продукції, але не менше половини виробленої в господарстві. По-друге, об'єкти, по яким здійснюється відшкодування, передавалися у власність місцевих рад або безоплатно на баланс відповідних державних організацій. По-третє, фермер міг претендувати на передання йому у власність цих об'єктів лише через 10 років та за умови виконання ними протягом цих років державного замовлення. Такі умови підтримки, що позбавляли власності на збудовані об'єкти та зв'язували права фермерського господарства на розпорядження своєю сільськогосподарською продукцією, не формували жодного стимуляційного ефекту і робили цей вид державної підтримки малопривабливим;

– *Часткова компенсація вартості вітчизняного насіння*. Надається відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті

¹ Про хід виконання Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» та рішень Уряду з цього питання: постанова Кабінету Міністрів України від 13 січня 1993 року № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратила чинність*)

² Про затвердження Порядку виділення на одне селянське (фермерське) господарство державних капітальних вкладень для будівництва об'єктів виробничого і невиробничого призначення та відшкодування за рахунок державного бюджету їх вартості за умови виконання робіт за власні кошти: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України, Міністерством економіки України, Державним комітетом України по водному господарству, Міністерством фінансів України, Асоціацією фермерів України від 30.04.1993 року № 37-20-12/2439, № 52-44/53, № ЮГ/8-186, № 10-08, № 113/3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0044-93/conv> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратив чинність*)

для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106¹ (далі – Порядок 2018 року № 106), у розмірі до 80% вартості насіння, але не більше 80 тис грн на одне фермерське господарство. Підтримка надається за умов підтвердження якості та походження насіння, а також після фактичного його посіву;

– *Часткова компенсація вартості вітчизняної техніки та обладнання.* Надається відповідно до вищевказаного Порядку 2018 року № 106² на безповоротній основі у розмірі 40% вартості техніки.

Окрім компенсаційного напрямку фінансової підтримки фермерства, за чинним законодавством передбачено також субсидійний її напрям. Відповідно до Порядку 2018 року № 106 запроваджено новий різновид фінансової спеціальної підтримки – *бюджетна субсидія на одиницю оброблюваних угідь*. При цьому бюджетна субсидія для новостворених фермерських господарств відрізняється від субсидії для усіх інших фермерів. Умови бюджетної субсидії новоствореним фермерським господарствам у період їх становлення (перші три роки після його створення): а) надається один раз; б) виключно для провадження сільськогосподарської діяльності; в) у розмірі 3000 грн на 1 га, але не більше 60 тис грн на одне фермерське господарство. Умови надання бюджетної субсидії усім іншим фермерським господарствам: а) у розмірі 12 тис грн з розрахунку на одного члена фермерського господарства; б) максимальний розмір бюджетної субсидії на одне фермерське господарство не може перевищувати 40 тис грн; в) якщо голова такого господарства має вік до 35 років, бюджетна субсидія надається у максимальному розмірі.

Слід наголосити на тому, що проаналізовані види державної підтримки недовірно аргументовано об'єднані під однією назвою. Якщо у першому випадку субсидія справді надається у розрахунку до площ, які обробляються новоствореним фермерським господарством, то у другому випадку вона не має жодного відношення до угідь, які обробляються. Умови надання такої субсидії характеризують суб'єктний склад фермерського господарства, а не його земельний фонд.

3) **Кредитна підтримка.** Засоби державної кредитної підтримки фермерства всебічно розвивалися та сформували досить широку нормативно-правову базу реалізації. Кредитна підтримка традиційно представлена заходами здешевлення комерційних кредитів та наданням прямих пільгових кредитів:

а) *здешевлення кредитів*, що полягає у виплаті державою частини відсотків за комерційними кредитами або безпосередньо частини суми кредиту, наданого банком фермерському господарству. Про необхідність кредитної підтримки йшлося ще у постанові Кабінету Міністрів УРСР «Про розвиток селянських (фермерських) господарств» від 20.07.1991 року № 96, в якій Агробанку «Україна» для підтримки новостворених селянських (фермерських) господарств доручалося надавати їм разові кредити, сплата процентів за користування якими в перші три

роки мала провадитися в розмірі до 50% за рахунок коштів Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств¹.

Відповідно до чинного законодавства здешевлення кредитів для фермерських господарств теж передбачене як різновид державної підтримки. Позитивні умови такої підтримки концентруються, у першу чергу, на умовах кредитного договору: а) строком до 1 року на суму до 500 тис грн на виробничі витрати; або б) строком до 3 років на суму до 9 млн грн на придбання основних засобів виробництва або будівництво виробничих об'єктів. Часткова компенсація відсотків за такими кредитними договорами надається у розмірі 1,5 облікові ставки НБУ (але не вище розміру, передбаченого кредитним договором, зменшеним на 1 відсотковий пункт)². Тобто розмір компенсації для фермерських господарств більший аніж за умовами загальногалузевої кредитної підтримки.

Історія агропротекційного законодавства України знає також приклад особливого правового механізму *мікрокредитування*. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2004 рік для фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування» від 17 березня 2004 року № 325 передбачалося часткове відшкодування фермерським господарствам:

1) за кредитом (у сумі до 100 тис грн), отриманим для придбання техніки і будівництва тваринницьких приміщень, відшкодуванню підлягала: частина відсотків за кредитом у розмірі 2 облікових ставок НБУ (не більше 14%) річних, а також частина тіла кредиту, взятого для придбання техніки (до 15% суми кредиту) та будівництва тваринницьких приміщень (до 30% кредиту);

2) за кредитом, отриманим для проведення досліджень організації та ведення фермерського господарства, надання рекомендацій щодо використання досягнень науково-технічного прогресу в діяльності фермерських господарств, відшкодуванню підлягала: частина відсотків за кредитом у розмірі 2 облікових ставок НБУ (не більше 14%) річних, а також частина тіла кредиту – до 50%.

3) за кредитом, отриманим для виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, відшкодуванню підлягала частина відсотків за кредитом у розмірі 2 облікових ставок НБУ (не більше 14%);

4) за кредитами, отриманими для розроблення проекту відведення земельних ділянок (до 1 тис. грн) та проведення перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів (до 3 тис. грн), відшкодуванню підлягала сума такого кредиту³. Кредитна підтримка за указаними напрямками надавалася на конкурсних засадах⁴.

¹ Про розвиток селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 20.07.1991 року № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2004 рік для фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2004 року № 325. Офіційний вісник України. 2004. № 11. Стор. 42. Ст. 664.

⁴ Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсів, переліку документів, які подаються для надання фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування: наказ Мінагрополітики від 01.04.2004 року № 116. Офіційний вісник України. 2004. № 16. Стор. 310. Ст. 1132 (втрапив чинність)

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

На нашу думку, проаналізований правовий механізм мав не зовсім вдалу назву, оскільки йшлося все ж не про безпосередньо кредитування, а про надання фермерським господарствам підтримки у вигляді здешевлення отриманих кредитів. Однак поява такого правового механізму та його назва пояснюються, зокрема, тим, що Указом Президента «Про проведення в Україні у 2005 році Міжнародного року мікрокредитування» від 20.10.2004 року № 1283/2004 серед необхідних заходів було передбачено створення сприятливих умов для суб'єктів малого підприємництва в отриманні мікрокредитів, зокрема за рахунок спрощення порядку їх надання, зменшення відсоткових ставок, збільшення строків користування¹. Запроваджені напрями підтримки мікрокредитування фермерських господарств цікаві перш за все тим, що вони передбачали не лише традиційну часткову компенсацію відсотків за кредитом, але й поєднували таку компенсацію із частковим та повним погашенням безпосередньо суми кредиту, що не характерне для агропротекційного законодавства України;

б) *надання кредитів*. Період активного прямого кредитування розпочався з постанови Кабінету Міністрів України «Про використання коштів державної підтримки селянських (фермерських) господарств» від 13.04.2001 року № 357, в якій передбачалося надання двох видів підтримки фермерським господарствам: безповоротної та поворотної. Саме поворотна підтримка знайшла своє юридичне оформлення у конструкції кредитування. Вона надавалася на конкурсних та поворотних засадах, на чітко визначені цілі. Критеріями для визначення переможців конкурсу були такі: а) новостворені селянські (фермерські) господарства; б) господарства, які створюються молодими сім'ями; в) господарства, які здійснюють господарську діяльність у важкодоступних селах та хутірській системі господарювання; г) досвід господарювання та спеціалізація господарства з виробництва тваринницької продукції, ведення селекційної роботи в тваринництві та насінництва в рослинництві; г) господарства, пропозиції яких передбачають збільшення робочих місць у сільській місцевості та спеціалізація яких направлена на забезпечення ліквідації дефіциту окремих видів сільськогосподарської продукції; д) забезпечення гарантії повернення коштів на зворотній основі². Уже наступного року до критеріїв визначення переможця додалися факт страхування врожаю та короткий термін кредитної угоди³. Взагалі, надання кредитів фермерським господарствам відбувалося безперервно, і навіть у період світової кризи на цю мету виділялися кошти із Стабілізаційного фонду⁴. При цьому слід окремо підкреслити, що в тих складних умовах коло одержувачів кредитної підтримки було

¹ Про проведення в Україні у 2005 році Міжнародного року мікрокредитування: Указ Президента України від 20.10.2004 року № 1283/2004. Урядовий кур'єр. 2004. № 209.

² Про затвердження Порядку надання та використання коштів державної підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки від 28.05.2001 року № 144/257/115. Офіційний вісник України. 2001. № 22. Стор. 247. Ст. 1025 (втратив чинність)

³ Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки від 17.06.2002 року № 162/426/181. Офіційний вісник України. 2002. № 28. Стор. 122. Ст. 1342 (втратив чинність)

⁴ Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для надання кредитів фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 року № 651. Урядовий кур'єр. 2009. № 117; Питання використання коштів Стабілізаційного фонду для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2010 року № 1135. Урядовий кур'єр. 2010. № 240.

звужено до фермерських господарств, які обробляють до 500 га земель, а також передбачено максимальний розмір кредиту на одне господарство – 100 тис грн. Ці заходи були абсолютно адекватними у кризових умовах, коли державна підтримка має охопити якомога більше господарств, і при цьому повинна бути спрямована насамперед на невеликих суб'єктів, що страждають найбільше.

Оскільки цей вид державної підтримки реалізується протягом довгого часу, а також є актуальним і сьогодні, він заслуговує більш детального вивчення. Державна підтримка фермерських господарств, яка надається за бюджетною програмою «Надання кредитів фермерським господарствам», здійснюється відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року¹ (далі – Порядок 2004 року № 1102). У вересні 2016 року до даного Порядку були внесені суттєві зміни, які значно вплинули на правовий механізм державної кредитної підтримки фермерства в Україні.

До суб'єктів отримання поворотної підтримки віднесено: а) новостворені фермерські господарства у період становлення (перші три роки після їх державної реєстрації, а в трудонедостатніх населених пунктах – п'ять років); б) фермерські господарства з відокремленими фермерськими садибами; в) фермерські господарства, які провадять господарську діяльність та розташовані у гірських населених пунктах, на поліських територіях; г) інші фермерські господарства. До того ж окремо передбачена можливість участі у конкурсі сімейних фермерських господарств без статусу юридичної особи, що відповідає вимогам оновленого Закону України «Про фермерське господарство». Так, можна вказати, що до кола потенційних суб'єктів отримання поворотної фінансової допомоги входять усі фермерські господарства в Україні.

Об'єкт підтримки полягає у наданні фінансових коштів, які мають бути повернуті протягом від трьох до п'яти років, при чому сплата процентів за користування цими грошима законодавством не передбачена. Збільшився вдвічі максимальний розмір такого кредиту, який наразі становить – до 500 тис. грн. Це є, безумовно, позитивним фактом у зв'язку зі значним зростанням цін. Слід зазначити, що максимальна сума поворотної допомоги періодично змінювалася: з 2006 року – 100 тис. грн, з 2008 – 150 тис. грн, з 2009 – 100 тис. грн, з 2011 – 250 тис. грн. Особливістю коштів поворотної фінансової підтримки є їхнє цільове призначення, тобто грошові ресурси надаються під конкретні витрати, які зобов'язується понести фермерське господарство. Відповідно до чинної редакції Порядку з'явилися нові напрями витрат. Окрім тих, які були передбачені раніше (придбання техніки, обладнання, поновлення обігових коштів, виробництво та переробка сільськогосподарської продукції, будівництво та реконструкція виробничих і не виробничих приміщень, у тому числі житлових (загальною площею не більш як 125 кв. м.), закладення багаторічних насаджень, розвиток кредитної та обслуговуючої кооперації, у тому числі сплата пайових внесків до пайових фондів

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269.

сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом з членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорація земель), наразі також кредитуються витрати на: а) придбання маточного поголів'я сільськогосподарських тварин (телиць, нетелей, корів, свиноматок, ярок, вівцематок, кізочок та козоматок); та б) проведення оцінки відповідності виробництва органічної продукції (сировини).

Умови отримання поворотної фінансової підтримки фермерським господарством можна поділити на три групи: позитивні, негативні та переважні. До негативних умов віднесено такі: а) наявність заборгованості перед Укрдержфондом; б) визнання банкрутом, порушення справи про банкрутство; в) перебування у стадії ліквідації; г) виявлення фактів незаконного одержання та/або нецільового використання бюджетних коштів. Основною позитивною умовою отримання поворотної фінансової допомоги можна вказати перемогу у конкурсі, в якому беруть участь усі претенденти на одержання кредитних коштів. Суттєвих змін зазнав такий принципово важливий елемент правового механізму надання фінансової допомоги фермерським господарствам, як *критерії визначення переможців*. Раніше, за попередньою редакцією, таких критеріїв було чотири: 1) забезпечення гарантій повернення коштів, одержаних на поворотній основі; 2) ефективність і окупність інвестиційно-інноваційних проектів; 3) створення додаткових робочих місць у сільській місцевості; 4) спеціалізація на виробництві дефіцитних у регіоні окремих видів сільськогосподарської продукції. У літературі лунає аргументована критика таких критеріїв надання державної підтримки, адже: а) вищі гарантії повернення коштів забезпечують великі господарства, які володіють ліквідним майном б) у великих господарств створюється більше робочих місць; в) у них, як правило, вища окупність інноваційно-інвестиційних проектів. За таких умов конкурсного відбору державна фінансова підтримка спрямовується на економічно міцні великі фермерські господарства, які у меншій мірі від інших потребують такої допомоги¹.

Відповідно до чинної редакції постанови в ролі конкурсних критеріїв висуваються лише дві умови: 1) забезпечення виконання зобов'язань щодо повернення коштів, одержаних на поворотній основі; 2) створення додаткових робочих місць. У випадку рівності учасників порядок надання підтримки фермерським господарствам містить переважні умови, які допомагають визначити переможців конкурсу. Раніше переважною умовою була лише одна – відповідність зазначених у бізнес-плані видів діяльності тим пріоритетам діяльності, які визначені Мінагрополітики. Наразі таких переважних умов п'ять: 1) членство у сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі; 2) діяльність з вирощування та розведення великої рогатої худоби; 3) обробіток земельних ділянок площею не більше ніж 500 гектарів; 4) закладення молодих плодово-ягідних та виноградних насаджень; 5) подання заяви про перехід на виробництво органічної продукції (сировини).

Постпрограми контроль полягає у наступному: у разі виявлення факту незаконного одержання бюджетних коштів керівник фермерського господарства

несе відповідальність згідно із законодавством, а у разі нецільового використання бюджетних коштів припиняється надання будь-якої фінансової підтримки претендентові на її одержання протягом поточного та трьох наступних бюджетних періодів.

Аналізуючи окреслені основні зміни порядку поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні, можна дійти наступних висновків. Доступ до збільшеної поворотної (кредитної) підтримки відкритий для максимально широкого кола фермерських господарств, при цьому враховується також поява нового різновиду – сімейного фермерського господарства без статусу юридичної особи. Однак допуск великої кількості фермерських господарств, які відповідають висуваному позитивним та негативним умовам, обмежується встановленням критеріїв визначення переможців конкурсу. Перша умова – забезпечення повернення фінансових коштів – є цілком логічною з огляду на кредитну природу даного різновиду державної підтримки. Друга умова – створення додаткових робочих місць у сільській місцевості – відповідає принципу сталого розвитку сільських територій, якого має дотримуватися аграрне законодавство. Зменшення критеріїв визначення переможців компенсується збільшенням переліку переважних умов, які слугують орієнтирами при остаточному визначенні фермерських господарств, які за рівних умов отримують пільгове кредитування. Аналіз закріплених переважних умов дозволяє зробити висновки щодо пріоритетних для держави напрямів фермерської діяльності, серед яких визначено: вирощення та розведення великої рогатої худоби; плодово-ягідне садівництво та виноградарство; органічне сільськогосподарське виробництво. Також на основі переважних умов можна побачити, що пріоритет мають невеликі фермерські господарства, земельний банк яких не перевищує 500 га, а також ті фермерські господарства, які є членами сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Встановлення будь-яких переважних умов надання державної підтримки є дуже важливим кроком, адже воно має стимулюючий ефект. Слід погодитися з тим, що скотарство, садівництво, виноградарство, органічне виробництво є одними з найбільш вразливих та капіталоемних галузей сільського господарства, а тому особливо потребують державної допомоги, що виправдовує їх перевагу¹.

Науковий інтерес представляє розгляд даного виду державної підтримки у ракурсі використовуваної договірної конструкції. Надання коштів фермерському господарству опосередковується укладанням договору про надання поворотної фінансової підтримки. Правова природа даного договору неоднозначна та становить цікавий предмет дослідження. Бюджетна програма, відповідно до якої здійснюється поворотна фінансова підтримка, має назву «Надання кредитів фермерським господарствам», тобто у назві закладена кредитна договірна конструкція. Однак аналіз законодавства вказує на те, що така ідентифікація є передчасною. Відповідно до положень глави 71 ЦК України дві договірні конструкції – позики та кредиту – мають ряд спільних та відмінних рис. Так, згідно зі ст. 1046 ЦК України «за договором позики одна сторона (позикодавець) передає у власність другій

¹ Саламін О. С. Державна регуляторна політика у сфері становлення та розвитку фермерських господарств. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2012. Том 14. № 1 (51). Ч. 2. С. 201 – 207.

¹ Григор'єва Х. А. Надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам: аналіз законодавчих змін. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства*: зб. матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 4-5 лист. 2016). К., 2016. С. 105 – 106.

стороні (позичальникові) грошові кошти або інші речі, визначені родовими ознаками, а позичальник зобов'язується повернути позикодавцеві таку ж суму грошових коштів (суму позики) або таку ж кількість речей того ж роду та такої ж якості»¹. Відповідно до ст. 1054 ЦК України «за кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти»². Спільною ознакою даних договорів є фундаментальна основа – надання грошових коштів, які мають бути повернуті. Однак відмінних рис досить багато. По-перше, об'єктом договору позики можуть бути гроші або родові речі, у той час як за кредитом передаються лише гроші. За цією ознакою договір про надання фінансової поворотної допомоги може бути і кредитним, і позиковим. По-друге, суб'єктом надання грошових коштів у договорі позики виступає будь-яка особа, тоді як у кредитному договорі суб'єкт спеціальний – кредитна або інші фінансова установа. Відповідно до законодавчих та статутних положень Укрдержфонд є бюджетною установою, але статусу фінансової установи за ним не закріплено. По-третє, договір позики може бути оплатним (з нарахуванням відсотків за користування коштами) або безоплатним (безвідсотковим), у той час як специфікою кредитного договору є сплата процентів за ним. За цією ознакою договір надання поворотної фінансової підтримки характеризується як позиковий. У результаті проведеного порівняльного аналізу можна дійти висновку, що договір про надання поворотної фінансової підтримки, який укладається між фермерським господарством та Українським державним фондом підтримки фермерських господарств, має правову природу договору позики. Цей висновок має підтвердження і у матеріалах судової практики³.

Відповідно до договору про надання фінансової підтримки фермерському господарству у позичальника є два основні обов'язки – повернути гроші вчасно та використати їх за цільовим призначенням, указаним у договорі. Виконання останнього обов'язку підтверджується поданням до Укрдержфонду у місячний строк після отримання позики документів, що підтверджують цільове використання грошей. При цьому дослідження показало, що в Україні практично відсутня судова практика з приводу нецільового використання грошей поворотної фінансової допомоги. Натомість переважна більшість судових справ щодо надання поворотної фінансової допомоги фермерським господарствам виникає у зв'язку з неналежним виконанням або невиконанням обов'язку щодо повернення кредитних коштів. У договорі про надання поворотної фінансової підтримки одна з його істотних умов – строк повернення грошей – представлена у вигляді графіку. Неналежне виконання обов'язків за цим договором можна згрупувати так: а) порушення строків, закріплених у графіку; б) порушення у розмірах виплат.

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

² Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

³ Рішення Господарського суду АПК від 30.05.2013 року у справі № 901/1341/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31522073> (дата звернення: 09.06.2019 року); Рішення Господарського суду Вінницької області від 12 червня 2013 року у справі № 902/711/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31872203> (дата звернення: 09.06.2019 року); Рішення Господарського суду Київської області від 26 червня 2012 року у справі № 9/031-12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31872203> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Аналіз матеріалів судової практики продемонстрував кілька варіантів розвитку подій у випадку прострочення повернення позикових коштів фермерським господарством. Перший варіант полягав у добровільній зміні умов договору щодо продовження строків повернення коштів шляхом укладання додаткової угоди між Укрдержфондом та фермерським господарством. Такі кроки на зустріч робилися не часто, але прецеденти існують (див., наприклад, рішення¹). Продовження строків повернення позики обумовлювалося зверненням фермерського господарства із заявою про важке фінансове становище. Поступово Укрдержфонд відійшов від такої практики, посиляючись на відсутність відповідних законодавчих підстав для відстрочення термінів повернення коштів фінансової підтримки.

Другий варіант розвитку відносин у випадку прострочення виплат є найбільш поширеним та полягає у зверненні Укрдержфонду до суду з вимогою про примусове стягнення неповернутих вчасно сум позикових коштів. Окрім вимоги про повернення безпосередньо самої суми позики (фінансової підтримки), висуваються вимоги щодо стягнення пені, 3% річних та інфляційних втрат (див., наприклад, рішення²).

Третій варіант менш поширений і полягає у розірванні договору про надання фінансової підтримки Укрдержфондом у зв'язку з істотним порушенням його умов. Таке рішення приймається у випадку систематичного прострочення та порушення графіку виплат за договором. У результаті такого розірвання фермерське господарство зобов'язується достроково погасити свої зобов'язання перед Укрдержфондом (див., наприклад, рішення³).

Отже, якщо при безповоротній фінансовій підтримці державу більше цікавить дотримання цільового використання наданих грошових коштів, то при поворотній підтримці акцент робиться все ж на їх поверненні. У зв'язку з цим велика увага приділяється забезпеченню виконання зобов'язання за договором надання фінансової підтримки. Хоча у Законі України «Про фермерське господарство» та Порядку 2004 року № 1102⁴ ці положення не конкретизовані, Укрдержфонд йде шляхом укладення окремого договору застави, який супроводжує основний договір позики та покликаний захищати інтереси держави як позикодавця. Практика показує, що в ролі заставного майна найчастіше використовуються транспортні засоби та сільськогосподарська техніка. Раніше були поширені випадки надання в заставу посівів або зерна. Аналізовані практичні матеріали демонструють той факт, що вартість заставного майна найчастіше, як мінімум, вдвічі перевищує суму позики⁵.

Кредитна підтримка надзвичайно важлива для функціонування фермерських господарств, а можливості Укрдержфонду як бюджетної установи не можуть

¹ Рішення Господарського суду Житомирської області від 01 червня 2009 року у справі № 16/500. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3753853> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Рішення Господарського суду Вінницької області від 15 квітня 2014 року у справі № 902/311/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38261467> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Рішення Господарського суду Житомирської області від 21 червня 2011 року у справі № 18/5007/63/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3753853> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стр. 71. Ст. 2269.

⁵ Григор'єва Х. А. Правові засади надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 2. С. 105 – 109.

задовольнити потреби фермерства повною мірою. Це обумовлює, зокрема, пропозиції науковців щодо утворення Державного фермерського банку, який даватиме кредити фермерам під 3-5%¹. На наш погляд, спеціальна кредитна підтримка справді має розширюватися та виходити за межі Укрдержфонду, оскільки його можливості об'єктивно дуже обмежені. Пільгові безпроцентні кредити, що надаються Укрдержфондом, мають бути призначені для фермерських господарств, які займаються особливо вразливими та стратегічно важливими галузями сільського господарства. При цьому кредитна підтримка має бути доступна для усіх фермерських господарств у рамках заснування Державного аграрного банку, про який йшлося у попередніх підрозділах.

4) **Страхова підтримка.** Передбачалася Порядком 2004 року № 1102² у рамках безповоротної підтримки у вигляді часткової компенсації до 50% страхових платежів за договорами обов'язкового страхування, види якого визначено у п.п. 11 і 30 ч. 1 ст. 7 Закону України «Про страхування»³. Проблема полягає у тому, що у чинній редакції Порядку 2004 року № 1102 ця норма щодо державної підтримки зберігається, хоча п. 11 ст. 7 Закону України «Про страхування»⁴ був виключений ще у 2009 році, а зміст п. 30 ст. 7 цього Закону суттєво змінився, і з 2012 року обов'язковому страхуванню підлягають тварини окрім сільськогосподарських. Можемо припустити, що виявлена халатність нормотворця пояснюється тим, що безповоротна підтримка за Порядком 2004 року № 1102 не надавалася уже майже десять років (з 2010 року), і тому оновлення відповідного законодавства видається йому неактуальним.

5) **Організаційно-правова підтримка.** Полягала у забезпеченні фермерських господарств необхідними матеріалами для сільськогосподарського виробництва. Цей напрям державної підтримки був характерний для 90-х років ХХ ст., коли держава відігравала роль посередника у виробничих відносинах. Наприклад, постанова Кабінету Міністрів УРСР «Про розвиток селянських (фермерських) господарств» від 20 липня 1991 року № 96 передбачала цілий комплекс засобів організаційно-правової підтримки: постачання селянських (фермерських) господарств та їх кооперативів (спілок, об'єднань) технікою, обладнанням, запасними частинами та іншими матеріально-технічними ресурсами, паливно-мастильними матеріалами, будівельними матеріалами, мінеральними добривами, кормовими добавками і консервантами кормів, насінням, племінним молодняком худоби і птиці, робочою худобою за відповідними нормативами окремим рядком за рахунок ресурсів, передбачених для сільського господарства і на умовах для підприємств і організацій АПК⁵.

¹ Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 25.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269.

⁴ Про страхування: Закон України від 07.03.1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 18. Ст. 78.

⁵ Про розвиток селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 20.07.1991 року № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

Постанова Кабінету Міністрів України «Про забезпечення приватних, селянських (фермерських) господарств пально-мастильними матеріалами у 1999 році» від 15 липня 1999 року № 1264 регулювала відносини щодо постачання фермерам нафтопродуктів через підрозділ Асоціації фермерів України на умовах грошового та товарного розрахунку¹. У сучасних умовах такий різновид державної підтримки фермерства не використовується.

б) **Інформаційно-консультативна підтримка.** Представляла собою значну кількість різноманітних заходів, спрямованих на своєчасне забезпечення фермерських господарств необхідною інформацією, знаннями та навичками ведення раціонального та екологічнобезпечного сільськогосподарського виробництва в умовах ринкової економіки. Наприклад, постановою Кабінету Міністрів УРСР «Про розвиток селянських (фермерських) господарств» від 20 липня 1991 року № 96 УААН доручалося розробити рекомендації щодо оптимальних розмірів і спеціалізації селянських (фермерських) господарств за природно-економічними зонами з метою надання їм допомоги у високопродуктивному використанні виділених їм земель і матеріально-технічних ресурсів; а також підготувати збірник довідкових матеріалів з економічних, технологічних та юридичних питань для надання практичної допомоги селянським (фермерським) господарствам в їх організації й діяльності². У постанові Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств» від 31 травня 1995 року № 381 передбачалося проведення короткотермінових курсів підвищення кваліфікації голів фермерських господарств³.

У 2019 році практика надання державної підтримки у інформаційно-консультативному напрямі була відновлена. Так, Мінагрополітики розпочало всеукраїнську інформаційну кампанію, в рамках якої будуть утворюватися мобільні інформаційні центри, метою діяльності яких стане донесення до фермерів знань про державну підтримку та програми⁴. На нашу думку, функції такого інформатора і помічника у практичному втіленні окреслених питань має виконувати на постійній основі сільськогосподарська дорадча служба.

При цьому, на наш погляд, проблемі освіченості фермера у питаннях сільськогосподарського виробництва приділяється дуже мало уваги. Скасування правового механізму професійного відбору⁵, що у процесі своєї реалізації продемонстрував значні корупційні ризики та зарекомендував себе насамперед як бюрократична

¹ Про забезпечення приватних, селянських (фермерських) господарств пально-мастильними матеріалами у 1999 році: постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 1999 року № 1264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-99-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про розвиток селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 20.07.1991 року № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

³ Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 1995 року № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-95-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

⁴ Мінагро розгортає мобільні інформцентри з підтримки фермерства. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2706536-minagro-rozgotae-mobilni-informcentri-z-pidtrimki-fermerstva.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств: наказ Мінагрополітики та Мінпраці та соціальної політики від 17.12.2003 року № 452/335. Офіційний вісник України. 2004. № 4. Т. 2. Стор. 606. Ст. 206 (втратив чинність)

перепона для розвитку фермерства, було сприйняте науковою спільнотою в цілому як позитивна дерегуляція. Однак деякі науковці бачать у цьому суттєву загрозу. Адже, як дуже слушно запитує А. Й. Годованюк, чи готова держава до підтримки амбіцій недосвідчених фермерів¹? Наразі у пріоритет висунуто усе, окрім професійності фермера (для ведення фермерського господарства та отримання державної підтримки мають значення площі земель сільськогосподарського призначення, рівень доходів, трудова складова тощо). Ігнорування необхідності спеціальної підготовки фермерів «оплачує» суспільство, оскільки їх непрофесійність може впливати на безпечність та якість сільськогосподарської продукції, охорону земель сільськогосподарського призначення тощо.

Цікава освітня практика була апробована у Франції, де у 1973 році було введено дотацію на створення господарств для молодих фермерів у гірських зонах, але при цьому вони зобов'язувалися пройти навчальний курс 200 годин. З 1974 року ця дотація стала поширюватися на всю територію країни. Професійні вміння набувалися завдяки навчанню з мінімальною тривалістю 200 годин (що відповідає 30 дням навчання), з яких 50 % часу було присвячено економіці. Тим, для кого ця освіта була післядипломною, виплачувалася зарплата протягом періоду навчання. Після закінчення навчання та екзамену видавався сертифікат, який давав право на отримання дотації для створення господарства².

Слід пам'ятати, що робітник сільського господарства має справу із живими організмами: рослинами і тваринами, які потребують особливо ставлення до них і специфічних знань. Крім того, через кожні 3-5 років знання застарівають у зв'язку з розвитком науково-технічного прогресу. Тому в науковій літературі лунають пропозиції щодо зобов'язання фермерів проходити курси підвищення кваліфікації з обов'язковим складанням іспиту та одержанням посвідчення. При цьому для тих фермерів, які підвищують кваліфікацію, ефективно використовують виробничі ресурси, впроваджують ресурсозберігаючі технології, держава має передбачити відповідні пільги стосовно оподаткування та кредитування виробництва³.

7) **Інституційна підтримка.** На особливу роль фермерства в аграрному устрої нашої держави вказує факт утворення та багаторічного функціонування спеціальної державної бюджетної установи, метою якої є надання підтримки розвитку фермерських господарств. Ще у 1991 році було утворено при Міністерстві сільського господарства УРСР Український фонд підтримки селянських (фермерських) господарств і кооперативів по виробництву сільськогосподарської продукції⁴, згодом перейменованій в Український фонд підтримки фермерських господарств (Укрдержфонд). Утворення цього фонду О. С. Лисанець розцінює як сильний поштовх для стрімкого розвитку фермерства в Україні, адже пільгове

кредитування дало можливість сотням фермерів зміцнити матеріально-технічну базу своїх господарств¹. Подібна практика утворення спеціальних органів, установ і організацій існує і в інших пострадянських країнах, наприклад, у Білорусі².

8) **Соціально-правова підтримка.** Цей напрям підтримки та його необхідність обумовлюються кількома обставинами: а) особливим правовим положенням фермерського господарства як суб'єкта, що засновується та функціонує на сімейних засадах; б) специфічною роллю фермерського господарства не тільки як економічного суб'єкта господарювання, але й як дієвого способу боротьби із негативним явищами сільського розвитку (бідністю, безробіттям, низьким соціальним рівнем життя тощо). Цими обставинами пояснюється, зокрема, особлива підтримка фермерських господарств у трудонедостатніх населених пунктах, господарств із відокремленими фермерськими садибами, господарств на поліських та гірських територіях. Як зазначає І. С. Сьюйва, з погляду економіки сільського господарства вважається, що найбільш ефективним є використання земель у разі розміщення садиби на території фермерського землеволодіння. Якщо провести історичну аналогію між столипінською аграрною реформою та сьогоденням, можна провести ряд паралелей між фермерськими господарствами з відокремленими фермерськими садибами та господарствами відрубно-хутірського типу. Насамперед, спільним є стимулювання з боку держави створення таких господарств шляхом закріплення у законодавстві окремих заходів державної підтримки³. Відповідно до ч. 4 ст. 5 Закону України «Про фермерське господарство» для облаштування відокремленої садиби фермерському господарству надається за рахунок бюджету допомога на будівництво під'їзних шляхів до фермерського господарства, електро- і радіотелефонних мереж, газо- і водопостачальних систем. Проте зазначена норма є декларативною, оскільки чинне законодавство не містить механізмів її реалізації, як і відсутнє фінансування відповідних заходів⁴.

У рамках соціальної підтримки фермерських господарств слід вказати на особливу підтримку молодих фермерів. Цей напрям дуже розвинений у країнах ЄС. Наприклад, у Фінляндії фермери віком до 39 років отримують підвищені на 40% субсидії (за умови, що сукупний дохід їхньої родини становить менше встановленого максимального рівня), що стимулює інтерес молоді до сільського господарства⁵. Аналогічний порядок субсидювання застосовується в Румунії щодо фермерів віком до 40 років, які уклали контракти на виконання заходів, передбачених державною програмою «Становлення молодих фермерів», яка здійснюється за

¹ Лисанець О. С. Становлення фермерства в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного* (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 115.

² Кацубо С. П. О мерах государственной поддержки крестьянских (фермерских) хозяйств в рамках евразийского интеграционного процесса. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 53.

³ Сьюйва І. С. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств з відокремленими фермерськими садибами в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вып. 182. Ч. 2. С. 75.

⁴ Марченко С. І. Проблемні питання правового режиму відокремлених фермерських садіб у складі сільської поселенської мережі. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 247.

⁵ Папцов А. Государственная поддержка сельского хозяйства в Финляндии. *АПК: экономика и управление*. 1995. № 6. С. 61 – 64.

¹ Годованюк А. Й. Фермером може стати кожен? Про правові аспекти проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вып. 67. С. 418 – 424.

² Пахомова А. О. Законодавчі передумови розвитку аграрної освіти Франції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вып. 1–2 (10–11). С. 102 – 107.

³ Спаський Г. В. Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 54.

⁴ Про утворення Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств і кооперативів по виробництву сільськогосподарської продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 червня 1991 року № 83-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-91-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

підтримки ЄС. Вітчизняне агропротекційне законодавство теж свого часу передбачало, що фермерські господарства, утворені молодими сім'ями, мали переваги під час проведення конкурсу на отримання державної підтримки¹. Подібний ефект покликана здійснити чинна на сьогодні норма, відповідно до якої фермерське господарство, голова якого знаходиться у віці до 35 років, отримує максимальну суму бюджетної субсидії на одиницю оброблюваних угідь².

Передбачивши нову організаційно-правову форму утворення фермерського господарства, законодавець закріпив додаткову фінансову підтримку фермерських господарств із статусом сімейних фермерських господарств через механізм *доплати на користь застрахованих осіб* – членів/голови сімейного фермерського господарства єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування. Для врегулювання цього нового виду підтримки Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» було доповнено ст. 13-1. Характерними рисами правового механізму цієї підтримки можна вказати такі: а) механізм доплат розрахований на 10 років; б) сума доплати щорічно пропорційно зменшується; в) одержання доплати вимагає активних дій з боку голови фермерського господарства, а саме: він має щороку сплачувати відповідну частину мінімального страхового внеску за себе та за кожного з членів свого фермерського господарства; г) доплата може надаватися за кожного члена фермерського господарства і лише один раз. Це єдиний правовий механізм, що є специфічним саме для сімейних фермерських господарств. Він має соціально-правовий характер, відповідає природі сімейного фермерства, та не дискримінує інші фермерські господарства.

На основі проаналізованого нами правового регулювання різновидів спеціальної державної підтримки фермерства можна зробити висновки щодо періодизації розвитку такого регулювання.

Перший етап (1991 – 2000) – характеризувався: а) превалюванням організаційно-правової підтримки; б) насиченістю законодавства декларативними агропротекційними приписами, що не виконувалися у заявленій мірі; в) тим, що більшість правових механізмів підтримки лежала у полі підзаконного нормативно-правового регулювання.

Другий етап (2000 – 2010) – характеризувався появою та розвитком правових механізмів безповоротної та поворотної державної підтримки. При цьому основні правові засади такої підтримки були закріплені у Законі України «Про фермерське господарство». Цей період часу характеризується стабільним зростанням обсягів фінансування державної підтримки та спадом у роки світової кризи (2008-2010).

¹ Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки та з питань європейської інтеграції від 17.06.2002 року № 162/426/181. Офіційний вісник України. 2002. № 28. Стор. 122. Ст. 1342 (*втрапив чинність*); Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсів, переліку документів, які подаються для надання фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування: наказ Мінагрополітики від 01.04.2004 року № 116. Офіційний вісник України. 2004. № 16. Стор. 310. Ст. 1132 (*втрапив чинність*); Порядок та умови проведення конкурсів, переліку документів, що подаються фермерськими господарствами для отримання фінансової підтримки на поворотній основі: наказ Мінагрополітики, Мінфіну та Мінекономіки та з питань європейської інтеграції України 04.03.2005 року № 88/223/52. Офіційний вісник України. 2005. № 12. Стор. 184. Ст. 584 (*втрапив чинність*)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

За період 2008-2011 рр. обсяг наданої державної підтримки фермерських господарств скоротився у 5,5 разів¹.

Третій етап (2011 – 2017) – згортанню та/або припиненню підлягала практично уся спеціальна державна підтримка фермерства. Продовжував діяти лише правовий механізм кредитування через Укрдержфонд. Законодавчі положення щодо безповоротної підтримки фермерських господарств перетворилися у декларацію. Податкове законодавство урівняло фермерські господарства із іншими сільськогосподарськими товаровиробниками, позбавивши фермерів спеціалізованих агропротекційних податкових пільг.

Четвертий етап (з 2018 року) – державна підтримка фермерства отримала новий імпульс та перейшла на новий рівень розвитку у зв'язку зі змінами законодавства, що відбулися упродовж останніх років. Прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про фермерське господарство» щодо стимулювання створення та діяльності сімейних фермерських господарств» від 31.03.2016 року було спрямоване на стимулювання насамперед членів особистих селянських господарств, які ведуть товарне виробництво, обрати організаційно-правову форму фермерського господарства і таким чином збільшити кількість фермерів в Україні. Цю ж мету переслідує також прийняття Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року². Змінилися і правові засади державної підтримки фермерства. Паралельно із пільговим кредитуванням (поворотною підтримкою) запроваджено компенсаційну та субсидійну державну фінансову підтримку, врегульовану Порядком 2018 року № 106³.

Сучасний стан правового регулювання державної підтримки фермерства в Україні вимагає більш ретельного дослідження його концептуальних основ, що зафіксовані у розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки» від 13.09.2017 року. Звичайно, теза про необхідність державної підтримки малих суб'єктів господарювання в сільському господарстві не нова та була зафіксована в таких програмних документах як, наприклад, Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України 17.10.2013 року⁴, а також Концепція Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 року⁵. Потреба в належ-

¹ Піддубна Ю. В. Рівень державної підтримки фермерських господарств. *Агросвіт*. 2013. № 6. С. 46 – 50.

² Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року. Урядовий кур'єр. 2017. № 10. Ст. 190.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

⁴ Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 806-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 215.

⁵ Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1437-р. Урядовий кур'єр. 2016. № 60.

ному нормативно-правовому забезпеченні активної підтримки розвитку фермерства і сільськогосподарської кооперації не викликає сумнівів, напевно, у жодного сучасного юриста – фахівця з аграрного права. Особливо це питання загострюється з огляду на активне зростання агрохолдингів як головних антиподів фермерства. Саме тому така значна подія у правовому житті країни як винесення підтримки дрібних фермерських господарств і кооперативів у рамки окремої концепції стає об'єктом особливої уваги та потребує додаткового наукового вивчення.

Всебічний аналіз документу варто провести за формальними та змістовними ознаками. Характеризуючи Концепцію з формальних позицій, слід вказати на такі її особливості:

- помірний обсяг, що оцінюється нами як позитивна ознака, адже лаконічність є однією з вимог до якісних програмних документів;
- насичення інформаційно-статистичними даними. При цьому частина з них потрапила ніби «випадково», тому що жодним чином не ілюструє основні тези Концепції та дисонує її змісту. Наприклад, це інформація щодо виробництва сільськогосподарської продукції особистими селянськими господарствами;
- порушення логічності викладу. Наприклад, у розділі «Шляхи і способи розв'язання проблеми» неочікувано, без жодного узгодження з попередніми тезами, з'являється положення щодо створення прозорих механізмів набуття у власність земельних ділянок та прав на них.

Аналіз змісту Концепції, з наукової точки зору, є ще більш цікавим. Однак якість нормотворчої техніки далеко не найкраща. У розділі «Проблема, яка потребує розв'язання» серед великої кількості розрізнених статистичних даних вміщено наступне положення *«Переважна кількість фермерських господарств, які мають в обробітку невеликі площі, потребують підтримки, тому дана Концепція спрямована виключно на підтримку фермерських господарств, які мають в обробітку на праві власності та користування (з урахуванням корпоративних прав) земельні ділянки загальною площею не більше 100 гектарів»*. Слід зазначити, що незважаючи на засилля числової інформації, жодного обґрунтування того, що державної підтримки *не потребують* фермерські господарства, які обробляють більше 100 га, немає. Тобто аргументації головного обмежувального критерію концепції явно бракує.

Далі, цілком очевидно, має бути сформульовано шляхи реалізації Концепції. Справді, у розділі «Шляхи і способи розв'язання проблеми» знаходимо натяк на такі положення. Якщо узагальнити велику кількість слів, «вичистити» від дургорядного та представити основну формулу, що закладена у цей розділ, то отримуємо таку норму: *«Забезпечення пріоритетності підтримки фермерських господарств і кооперативів здійснюватиметься шляхом стимулювання виробництва, розвитку кредитно-фінансових механізмів, створення організаційних умов для ведення фермерства»*. Таке речення, насичене «правильними» словами, насправді позбавлене змісту. Пріоритетність підтримки може забезпечуватися запровадженням особливих цільових програм, наданням переваг під час конкурсів тощо, але аж ніяк не стимулюванням виробництва чи розвитком кредитних механізмів – тому що це не засіб, а мета. Далі, нормотворець, ніби розуміючи недолугість сказаного, встановлює, що *«Для цього необхідним є визначення критеріїв цільових груп*

отримувачів державної фінансової допомоги (за площею землекористування та обсягом доходів). За експертними оцінками, в разі визначення критерієм надання державної фінансової допомоги площі землекористування в розмірі 100 га, такий підхід дозволить охопити державною фінансовою підтримкою понад 70% загальної кількості економічно активних фермерських господарств». Із цього положення випливає кілька суттєвих питань:

- Висунуті критерії (площа земель та одержувані доходи) можна застосувати лише до фермерських господарств, оскільки сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи не використовують сільськогосподарські землі як засіб виробництва та функціонують на неприбуткових засадах. Відсутність будь-яких вказівок стосовно критеріїв для сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів розуміється нами як відмова від вибірковості взагалі – тобто усі кооперативи мають право на підтримку;

- Самі критерії у вигляді земельного та доходного цензів викликають серйозні зауваження. Як вже зазначалося вище, земельний ценз, що складає обмеження у 100 га, не аргументований та, на наш погляд, шкідливий. По-перше, фермерські господарства потребують державної підтримки априорі, з огляду на їхню особливу соціальну роль та сімейну орієнтованість. На питання, навіщо дискримінувати фермерські господарства, які обробляють більшу площу ніж 100 га, працюють ефективно, мають можливість впроваджувати нові технології, – відповіді у Концепції немає. По-друге, обидва запропоновані критерії є кількісними, а не якісними. Це означає, що державі буде байдуже на результати діяльності господарств, показники їх зростання, запровадження нових ефективних технологій тощо – державна підтримка жорстко прив'язана до сухих чисел: площі і доходу. Орієнтація лише на кількісні межі – це грубий і шкідливий підхід. За своєю суттю він призводить до антистимулювання, а саме: фермеру не вигідно зростати, адже з перевищенням показників земельної площі чи одержуваного доходу він позбавляється державної підтримки. Треба розуміти, що у такому вигляді дана формула – це класичний підхід для стримування перевиробництва, який характерний, зокрема, для країн ЄС. Однак він жодним чином не відповідає сучасним українським реаліям. Таким чином, задеклароване у такому вигляді спрямування державної підтримки невеликим аграріям – зовні є привабливим та навіть схоже на справедливий підхід, однак глибший аналіз демонструє негативний потенціал такої диференціації, її недалекоглядність та популізм. При цьому слід окремо оголосити, що основні напрями, за якими передбачається надавати державну фінансову підтримку фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам (стимулювання створення нових фермерських господарств; посилення їх конкурентоспроможності; стимулювання розвитку кооперативів; стимулювання переходу на виробництво органічної продукції; стимулювання первинної обробки та переробки; підтримка розвитку тваринництва; стимулювання розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства; техніко-технологічне оновлення) не є якісними критеріями, які би врівноважували вказані кількісні цензи;

- Недоопрацьованість Концепції проглядається також у тому, що задекларований другий критерій щодо обмеження обсягу доходів навіть схематично не розкритий.

Концепцією закріплено механізми, які пропонується застосувати під час надання державної фінансової підтримки фермерським господарствам та сільськогосподарським кооперативам. Однак ця практична частина програмного документу, яка складає головну динамічну основу та по суті є її двигуном, в аналізованій Концепції складається з переліку вже існуючих автономних програм підтримки суб'єктів господарювання в аграрному секторі економіки, що і так поширюються на фермерські господарства та кооперативи. Серед таких програм перераховано: надання фінансової підтримки на конкурсних засадах на поворотній основі фермерським господарствам через Укрдержфонд; часткова компенсація відсоткової ставки за залученими у національній валюті банківськими кредитами; фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу; державна підтримка шляхом здешевлення страхових платежів (премій); часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів та утворених на кооперативних засадах м'ясопереробних підприємств; часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення телиць, нетелей, корів вітчизняного походження та племінних телиць, нетелей, корів молочного, молочно-м'ясного і м'ясного напрямку продуктивності, племінних свинок та кнурців (класу «еліта»), племінних вівцематок, баранів, ярок; часткова компенсація вартості сільськогосподарської техніки та обладнання вітчизняного виробництва; часткова компенсація витрат на закладення багаторічних насаджень та догляд за ними; надання державних гарантій під інвестиційні проекти.

У зв'язку з цим виникає питання: як розуміти основну ідею даної Концепції? Можливо виділити, як мінімум, три варіанти тлумачення: 1) дані програми відтепер поширюватимуть свою дію лише на фермерські господарства площею до 100 га та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи; 2) фермерські господарства та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи мають право користуватися перерахованими програмами підтримки (проте це наразі існуючий стан речей); 3) фермерські господарства до 100 га та сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи стають пріоритетними одержувачами підтримки за переліченими програмами.

Низька якість Концепції, нечіткість формулювань та розмитість положень призводить до такого ганебного результату, коли під час встановлення змісту програмного документу окреслюються аж три варіанти його розуміння. Вимоги до концепції як програмного документу, на наш погляд, мають бути навіть вищі, ніж до регулятивних нормативно-правових актів, тому що орієнтири та вихідні положення, закріплені у концепції, мають стати чітким підґрунтям для майбутніх якісних регулятивних норм. Більше того, поліваріантність трактування завжди утворює благодатне поле для зловживань і маніпуляцій.

Окремо слід наголосити на тому, що Концепція жодним чином не окреслює стратегію державної підтримки сімейних фермерських господарств.

Якщо в цілому підвести підсумок, то Концепція не вносить нічого якісно нового у державну підтримку фермерських господарств, а навпаки – штучно звужує коло її отримувачів. Тобто декларація полягає у збільшенні підтримки, а по факту

закріплюються легальні основи її зменшення. На тлі таких суттєвих недоліків бліднуть окремі позитивні аспекти Концепції, а саме: наголошення на необхідності підтримки фермерів, що займаються тваринництвом, органічним виробництвом, вирощують багаторічні насадження.

У результаті проведеного дослідження можна констатувати незадовільну якість аналізованої Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. Недоліки даного документу лежать як у формальній, так і у змістовній площинах. У чинному вигляді дана Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки не лише не принесе користі фермерам і кооперативам, але й завдасть шкоди їхньому розвитку – адже пропонує обмежувальний підхід до державної підтримки, роблячи акцент на кількісних показниках, повністю ігноруючи якісні. Подібний підхід не можна визнати правильним у сучасних умовах, оскільки стимулювати необхідно зростання як кількісне, так і якісне. Більш того, прив'язка державної підтримки до певного граничного розміру земельних площ чи одержуваних доходів є латентним стримуванням зростання господарств. Така Концепція підтримки є неприйнятною для України. На наше переконання, уникнути вказаних негативних наслідків можна лише при схемі підтримки фермерства, яка будуватиметься на таких постулатах: по-перше, усі фермерські господарства отримують гарантований рівень підтримки; по-друге, за певні досягнення (екологізацію виробництва, запровадження нових ресурсощадливих, енергозберігаючих та інших технологій, диверсифікацію виробництва, зайняття тваринництвом, садівництвом, органічним землеробством тощо) фермери отримують додаткову підтримку; по-третє, за порушення (нецільове використання коштів підтримки, недотримання екологічних нормативів, порушення сівозмін тощо) підтримка зменшується. Закладення таких концептуальних підходів до Концепції підтримки фермерства було б дієвим стимулом для його активного розвитку в Україні. Натомість запропоновані кількісні обмеження лише стримуватимуть таке зростання.

Позитивним аспектом аналізованої Концепції можна визнати встановлення мінімальної суми, яка щорічно має виділятися на підтримку фермерства і кооперації, у розмірі 1 млрд грн. При чому позитив полягає не у сумі (можливо, доцільно спрямовувати значно більші кошти), а у закріпленні нижньої обов'язкової межі бюджетного фінансування, оскільки проблема періодичної відсутності коштів є болюче характерною для України.

Суттєві недоліки Концепції проявилися уже під час прийняття Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106¹. Зокрема, першою редакцією Порядку коло фермерських господарств, що мають право на підтримку, обмежувалося земельним (до 500 га земель сільськогосподарського призначення, а не 100 га як зазначається у Концепції) та доходним (до 15 млн грн чистий дохід (виручка)

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41

від реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) за останній рік) цензами. Слід особливо підкреслити, що уже того ж 2018 року рівень доходного цензу був підвищений до 20 млн грн, а вимоги до максимальних площ земель взагалі виключені. На жаль, внесення принципових змін (нехай навіть і позитивних) в агропротекційне законодавство відбувається абсолютно недисципліновано, наприклад, як у цьому випадку – наприкінці бюджетного періоду.

Здійснений аналіз правових засад державної підтримки фермерства протягом майже тридцятирічного періоду дає змогу зробити деякі узагальнення.

По-перше, тривалий час надання підтримки фермерським господарствам було рідкісним для вітчизняного агропротекційного законодавства прикладом послідовного правового регулювання, а саме: відносини щодо безповоротної та поворотної підтримки були регламентовані у Законі України «Про фермерське господарство», положення якого розвивалися та деталізувалися у підзаконному акті – Порядку 2004 року № 1102¹. Однак це зразкове послідовне регулювання поступово зруйнувалося. Спочатку приписи, спрямовані на регламентацію безповоротної підтримки фермерства, перетворилися на декларативну частину аграрного законодавства, оскільки фінансування цих заходів підтримки припинилося. Потім з'явився новий Порядок 2018 року № 106², що встановлює зовсім інший перелік механізмів державної підтримки, які не передбачаються у Законі України «Про фермерське господарство». І у результаті цих законодавчих перетворень утворюється класична для вітчизняного агропротекційного законодавства ситуація: законне і підзаконне нормативно-правове регулювання державної підтримки відрізняються, що вносить дисбаланс у агропротекційні відносини, порушує їх стабільність і прогнозованість.

По-друге, виділення сімейного фермерського господарства як особливого виду фермерського господарства теж вимагає вибору стратегії його державної підтримки. Ураховуючи, що єдиним економічним чинником заснування саме сімейного фермерського господарства є сподівання селянства на державну підтримку³, стимулювання розвитку фермерського руху в Україні має відбуватися не у напрямі специфічної підтримки сімейних фермерських господарств, а шляхом посилення підтримки у цілому фермерських господарств усіх різновидів та масштабів діяльності. Це є принципово важливим для України тому, що фермерські господарства у будь-якому випадку виконують важливі функції в нашій державі. Якщо це великі господарства, зі значним земельним банком, матеріально-технічним забезпеченням тощо, такі фермерські господарства виконують насамперед товарні, продовольчі функції і вимагають підтримки як класичні сільськогосподарські товаровиробники. Якщо це невеликі фермерські господарства, які займаються «нішовою»

сільськогосподарською діяльністю (виробництво ексклюзивної продукції органічного землеробства, екологічно чистої, продукції дитячого харчування¹), вони здебільшого виконують функції соціальні², соціокультурні³, забезпечують роботою членів такого господарства, підтримують розвиток сільських територій. Неправильно однозначно стверджувати про їх економічну неефективність з огляду лише на площі, які використовуються у виробництві, адже кожна галузь сільського господарства має свої особливості та різні потреби у земельних угіддях. Ефективність такого господарювання залежить від раціонального підходу до його організації, що давно доведено досвідом інших країн, наприклад, Польщі⁴. При цьому невеликі фермерські господарства вимагають підтримки з огляду на їх вразливість у ринковому середовищі та соціально-економічну значимість для нормального розвитку суспільства.

На наш погляд, оптимальна формула в умовах сучасної України має такий вигляд: усім фермерам гарантовано певний рівень підтримки, при цьому під час розширення, запровадження новітніх технологій, екологізації виробництва – підтримка збільшується за рахунок бонусних програм, а погіршення екологічних умов, порушення у сфері природокористування тягнуть навпаки зменшення підтримки. Такий підхід реально сформує стабільну основу для функціонування фермерства, а також стимулюватиме до якісного зростання і попереджатиме правопорушення⁵.

По-третє, важливим питанням, яке має принципове значення для державної підтримки фермерських господарств, є закріплення особливого значення фермерства на конституційному рівні. Так, до Верховної Ради України було подано законопроект «Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств» № 6236 від 24.03.2017 року, яким пропонується доповнити статтю 41 Конституції України новою частиною наступного змісту: «*Основою аграрного устрою України є фермерське господарство*». Обґрунтовуючи необхідність доповнення Конституції України цим положенням, автори законопроекту наголошують, що такі зміни забезпечать створення належних соціально-економічних та суспільно-політичних умов для майбутнього запровадження ефективного та справедливого ринку сільськогосподарської землі та збереження власності на землю в руках широких кіл громадян України, передусім тих, які проживають в

¹ Тулуш Л. Д., Радченко О. Д. Стан та перспективи державної підтримки молочної галузі. *Облік та фінанси АПК*. 2011. № 4. С. 161 – 167.

² Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах : монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 64; Пасхвер Б. Й. Малі форми аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2013. № 11. С. 20.

³ Корбут Л. В. Развитие фермерских хозяйств в системе сельских территорий Беларуси. *Вестник БДУ*. Сер. 3. 2009. № 3. С. 76.

⁴ Старостіна Л. Л. Місце фермерських господарств у формуванні пріоритетних напрямів стратегії аграрних перетворень в Україні. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 292.

⁵ Григор'єва Х. А. Правовий аналіз Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018–2020 роки. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного, земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції*: матер. круг. столу (Харків, 8 груд. 2017). Х., 2017. С. 125 – 128.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

³ Годованок А. Й. Фермерське господарство: новели та невирішені проблеми. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн.наук.-пр. акт. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 628.

сільській місцевості, для забезпечення добробуту сільського населення, сталого розвитку сільських територій, розбудови ефективного агропромислового комплексу, громадянського миру та соціальної злагоди, а також захисту національних інтересів та безпеки держави¹. Висновком Конституційного Суду України від 23 листопада 2018 року у справі № 2-362/2018 (5009/18) було підтверджено конституційність положень даного законопроекту. Як вказує В. Д. Сидор, вищезазначений висновок Конституційного Суду України є, безумовно, позитивним фактором для подальшого розвитку аграрного законодавства². При цьому залишаються питання. По-перше, нерозкритим є поняття аграрного устрою. У науковій літературі останнім часом теж активно використовується поняття аграрного устрою, однак цей термін має все ж більш економічне забарвлення, а ніж правове. Наприклад, учений-економіст І. Г. Кириленко для регулювання нової політики на селі пропонує прийняти базовий Закон «Про новий аграрний устрій», основою якого має стати стратегічна підтримка сімейних фермерських господарств³. Ми переконані, що як термінологічні, так і змістовні питання такого роду мають бути врегульовані у кодифікованому акті аграрного законодавства, а не в Конституції.

По-друге, викликає подив вибір статті, до якої пропонується внести відповідне положення. Так, у ст. 41 Конституції України йдеться про право власності, гарантії його охорони та захисту. На наш погляд, положення про основу аграрного устрою України у цьому контексті будуть виглядати недоречно. Ми розуміємо, що, судячи із назви самого законопроекту, автори роблять акцент не стільки на підтримці фермерства, скільки на «реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України», і саме цим обумовлюється обрання ст. 41 чинної Конституції України. Однак це порушує логіку побудови Основного Закону, адже розділ «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» опосередковано пов'язаний із фермерством, і пропонована норма виглядає у ньому чужорідною. Постає питання, чому не назвати речі своїми іменами: закріпити у Конституції права громадян на землю сільськогосподарського призначення та гарантії їх охорони і захисту? Законопроект намагається захистити ці права, завуалювавши це під фермерством. На наш погляд, це не найвдаліше рішення.

2.3.2. Спеціальна державна підтримка сільськогосподарської кооперації

Від загострення проблем політичного та соціально-економічного характеру в державі у першу чергу завжди потерпає сільське населення. Ґрунтовні наукові дослідження і накопичений практичний досвід переконливо доводять, що протистояння негативним тенденціям на селі можливе лише шляхом об'єднання та

співпраці, що узагальнюються таким явищем як кооперація. Наголошували на потребі збільшувати державну підтримку сільськогосподарської кооперації такі вчені як Я. З. Гаєцька-Колотило¹, В. М. Масін², А. М. Статівка³, В. І. Федорович⁴, Т. М. Чурилова⁵ та інші.

Однак залишається маловивченим важливий аспект співвідношення державної підтримки сільськогосподарських кооперативів із принципом їх автономії та незалежності. Встановлення цього співвідношення дасть змогу вирішити практичне питання: чи потрібна взагалі підтримка сільськогосподарської кооперації з боку держави, особливо у сучасних умовах дефіциту державних коштів, якщо кооперативи діють на принципових засадах автономного та незалежного існування?

Як відомо, Міжнародний кооперативний альянс у 1995 році узагальнив діяльність кооперативних організацій у всьому світі та на цій основі затвердив сім основних принципів кооперації, що повинні виступати як головні індикатори «кооперативності». У світлі нашого дослідження найбільш цікавим є четвертий принцип, який має назву «автономія та незалежність». Він тлумачиться наступним чином: «якщо кооперативи укладають угоди з іншими організаціями, зокрема з урядовими, або одержують кошти із зовнішніх джерел, вони роблять це на умовах, які забезпечують демократичний контроль з боку їх членів і збереження автономії кооперативів». Отже, цей міжнародно визнаний принцип кооперації дає змогу стверджувати, що кооперативи можуть залучати державні та приватні кошти для забезпечення власної діяльності. Однак все ж незрозумілим залишається, у чому ж полягає зазначена «автономія», яку потрібно зберігати як умову укладення таких договорів. При цьому не розкрито питання незалежності кооперативних організацій, а також неясним залишається співвідношення автономії та незалежності цих суб'єктів.

Вітчизняний Закон України «Про кооперацію» 2003 року був розроблений та прийнятий тоді, коли вищевказані міжнародні принципи були вже затверджені. Однак у легальному визначенні кооперативу не фігурує його незалежний статус. Крім того, у ст. 4 Закону, яка присвячена національним принципам кооперації, такого принципу як автономія та незалежність не закріплено та, як наслідок, не розкрито. Це все вказує на необхідність встановлення змістовного наповнення даного кооперативного принципу, зокрема для визначення можливості надання державної підтримки.

В економічній та правовій літературі зустрічаються одразу кілька подібних понять, що потребують свого розмежування: автономія, незалежність та

¹ Гаєцька-Колотило Я. З. Напрями розвитку державно-приватного партнерства на селі та в аграрному секторі економіки України. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 62 – 66.

² Масін В. М. Перспективи вдосконалення правового регулювання державної підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (Одеса, 9-10 вер. 2016). О., 2016. С. 165 – 169.

³ Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія. Х.: Право, 2007. 208 с.

⁴ Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні: монографія. Л., 1998. 144 с.

⁵ Чурилова Т. М. Правове регулювання діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 20 с.

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61420 (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Сидор В. Д. Фермерське господарство як основа аграрного устрою України: позиція Конституційного Суду України. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. круг. столу (Харків, 1 бер. 2019). Харків, 2019. С. 63.

³ Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 21 – 28.

самостійність кооперативу. Поняття *незалежності* вказує на ізольоване існування, відсутність будь-яких взаємозв'язків, що формують юридичні обов'язки. Господарський обіг, в який включені сільськогосподарські кооперативи, вимагає від них покладення на себе різного роду договірних та позадоговірних зобов'язань, котрі у своїй сукупності утворюють залежність. Отже, вважаємо, що незалежність сільськогосподарського кооперативу не може бути принципом діяльності, оскільки ігнорує об'єктивно існуючі господарські зв'язки, а також правове поле, в якому функціонує кооператив – адже законодавство теж встановлює правові межі діяльності.

У ракурсі такого розгляду незалежності більш оптимальним вважаємо формулювання принципу *автономії* кооперативу. Економічна література оперує поняттям коефіцієнту автономії підприємства, який полягає у визначенні питомої ваги власних коштів членів кооперативу у капіталі свого підприємства. Автономія у такому розумінні забезпечується рядом правових механізмів, основними з яких є наступні: а) вимога до суб'єктного складу засновників – лише виробники сільськогосподарської продукції; б) вимога до участі у господарській діяльності кооперативу; в) надання послуг лише членам кооперативу. Комплекс цих вимог дозволяє відмежувати від кооперативу та його капіталу сторонніх осіб, у тому числі і публічних. Автономний статус кооперативу означає його включеність у систему інших підприємств, у господарський обіг, однак при цьому вказує на його окреме положення, підпорядкованість лише своїм членам-власникам. У цьому вольовому аспекті цікавою є думка, що автономія кооперативу проявляється у волевиявленні усіх його членів.

Для повноти розкриття окресленої правової проблеми необхідним є дослідження поняття *самостійності* кооперативу. За своїм лексичним значенням самостійність полягає у можливості одноособово формувати цілі та досягати їх обраним шляхом. На нашу думку, доцільно провести поділ самостійності сільськогосподарського кооперативу на зовнішню та внутрішню. При цьому зовнішня або адміністративно-контрольна самостійність розуміється нами як самостійність у публічній сфері – захищеність від свавілля державного управління та контролю. Це означає, що інспектуючі, ліцензійні та інші публічні органи не мають права без законних підстав втручатися у діяльність підприємства. Внутрішня самостійність має кілька різновидів: а) операційна (полягає у самостійному здійсненні усіх господарських дій, що забезпечують виробництво, виконання обов'язків тощо); б) фінансово-майнова (полягає у відокремленості майна та наявності власного капіталу; неконтрольовані кредити та займи можуть підірвати фінансово-майнову самостійність кооперативу); в) організаційно-стратегічна (полягає у вільній організації власного самоуправління, внутрішнього контролю, вирішенні стратегічних завдань: обрання та зміна напрямів діяльності, реорганізація, ліквідація тощо).

Співвідношення понять автономії сільськогосподарського кооперативу та його самостійності можна виразити шляхом їх ототожнення. Автономний статус реалізується за допомогою самостійної діяльності та самостійних рішень кооперативу. У зв'язку з цим, ми вважаємо, що слід модифікувати кооперативний принцип і сформулювати його як *принцип самостійності кооперативів*.

Держава закріплює своє прагнення допомагати та сприяти розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні. Однак у цьому постулаті є внутрішня суперечність. Кооперація виникла як добровільна організація самопомоги та співробітництва осіб. Один з перших кооператорів Ш. Фур'є закликав до взаємодопомоги без звернення до держави. У кооперативному русі виділяють два періоди: а) ранній, під час якого кооперативні організації визнавалися абсолютно незалежними, у тому числі і від втручання держави; б) пізній період, у якому не лише допускалась, але навіть рекомендувалась державна підтримка кооперативних організацій. Отже, рельєфно виражається певна суперечливість принципу самостійності кооперативу. Це означає, що вся державна підтримка, що надається сільськогосподарській кооперації, балансує на межі порушення цього принципу, адже певною мірою впливає на самостійність кооперативу. У зв'язку з цим, вважаємо, що у цьому правовому питанні слід змінити акценти. Держава допомагає не сільськогосподарським кооперативам, адже дані організації автономні та самостійні, – вона має інший вектор. Публічна влада зацікавлена у підтримці сільськогосподарських товаровиробників, які будуть міцніші та у меншій мірі потребуватимуть державних коштів, якщо об'єднуюватимуться у кооперативи. З цього випливає, що державі вигідно надавати певні заходи підтримки сільськогосподарським кооперативам, цим самим стимулюючи виробників об'єднуватися. Такий опосередкований, більш глибокий підхід дозволяє «виправдати» державне втручання у розвиток сільськогосподарської кооперації, незважаючи на кооперативний принцип самостійності цих організацій.

Отже, можна зробити деякі висновки. По-перше, ст. 4 Закону України «Про кооперацію» варто доповнити принципом самостійності кооперативів. При цьому принцип самостійності виконується у тому випадку, якщо в адміністративно-контролюючій, операційній, фінансово-майновій та організаційно-стратегічній сфері кооператив має змогу діяти та діє таким чином, як вирішують його члени шляхом демократичного самоуправління.

По-друге, заходи державної підтримки сільськогосподарської кооперації мають бути спрямовані на стимулювання виробників сільськогосподарської продукції до об'єднання та співробітництва і ніяким чином не повинні посягати на самостійність кооперативних організацій у всіх її проявах. У такому випадку головною метою державного втручання є надання підтримки членам кооперативів, а не самим кооперативам як таким. Розуміння цих засадничих положень дозволяє обґрунтувати доцільність надання підтримки системі сільськогосподарської кооперації з боку держави, а також надає змогу виявити співвідношення між принципом самостійності кооперативу та принципом стабільної державної підтримки сільського господарства в Україні¹.

Історія агропротекційного законодавства щодо спеціальної підтримки сільськогосподарських кооперативів значно бідніша порівняно із спеціальною підтримкою фермерства. У розвитку правового регулювання державної спеціальної

¹ Григор'єва Х. А. Правовий принцип самостійності сільськогосподарських кооперативів в аспекті державної підтримки. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: матер. конф. (Житомир, 14 трав. 2015). Житомир, 2015. С. 384 – 387.

підтримки сільськогосподарських кооперативів окреслюються кілька етапів із досить чіткими часовими рамками та визначеними особливостями.

Перший етап (1991 – 2000 роки) характеризується як класичний для агропротекційного законодавства перехідний етап. Важливо, що під час утворення у 1991 році Укрдержфонду, він мав за мету підтримку не лише фермерських господарств, але й сільськогосподарських кооперативів. Однак згодом цей напрям було скасовано, і сільськогосподарська кооперація була позбавлена інституційної підтримки. На даному етапі правове регулювання державної підтримки сільськогосподарських кооперативів зосереджувалося переважно на підтримці виробничих кооперативів як виробників сільськогосподарської продукції. Прийнятий у 1997 році Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» не містив окремих агропротекційних положень, що було не лише відображенням тогочасного ставлення до підтримки кооперативного руху на селі, але й стало важливою відправною точкою для подальшого низького рівня державної підтримки сільськогосподарських кооперативів в Україні.

Другий етап (2000 – 2008 роки) характеризується деяким поштовхом законодавчих процесів у напрямі державної підтримки сільськогосподарських кооперативів. Зокрема, початок цієї позитивної тенденції поклав Указ Президента «Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах» від 19 грудня 2000 року № 1348/2000¹. Згодом постановою Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 року № 1858 було затверджено Програму розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки². Аналіз цієї програми вказує на кілька важливих аспектів.

По-перше, підтримка сільськогосподарської кооперації у цій програмі розглядалася як складова розвитку аграрного ринку, адже Програма була прийнята на виконання Указу Президента України від 8 серпня 2002 року № 694 «Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку»³. Тобто сільськогосподарська кооперація розумілася не як самостійне економіко-правове та соціальне явище, а як фактор розвитку аграрного ринку, що значно звужує її потенціал та значення.

По-друге, спеціальна програма підтримки була розрахована лише на обслуговуючі кооперативи. Це можна пояснити кількома причинами: а) низькою суттєвих відмінностей у правовому положенні сільськогосподарських виробничих та обслуговуючих кооперативів, які вимагають державну підтримку різного роду; б) необхідністю окремої підтримки саме обслуговуючої кооперації, яка була обділена агропротекційними заходами порівняно із виробничими кооперативами, що отримували державну підтримку як сільськогосподарські товаровиробники.

¹ Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах: Указ Президента України від 19 грудня 2000 року № 1348/2000. Урядовий кур'єр. 2001. № 13.

² Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 року № 1858. Офіційний вісник України. 2002. № 51. Стор. 38. Ст. 2293.

³ Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку: Указ Президента України від 8 серпня 2002 року № 694. Урядовий кур'єр. 2002. № 147.

По-третє, короткий термін реалізації Програми обумовлював перелік та зміст реалізованих агропротекційних заходів. Вони мали переважно організаційно-правовий характер та втілювалися, наприклад, у затвердженні Рекомендацій щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з використанням майнових паїв або часток в майні, що знаходиться у спільній частковій власності колишніх членів реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств¹; затвердженні примірних статутів сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу².

На другому етапі розвитку правового регулювання сільськогосподарська виробнича кооперація не отримувала спеціальної державної підтримки – такі кооперативи користувалися загальною підтримкою, що спрямовувалася на сільськогосподарських товаровиробників. При цьому епізодично окремим виробничим кооперативам надавалася екстрена державна допомога: наприклад, розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про виділення коштів для надання фінансової допомоги сільськогосподарському виробничому кооперативу агрофірма «Зоря» від 30 квітня 2004 року № 279-р конкретному виробничому кооперативу, що потерпів від несприятливих погодних умов, було виділено із резервного фонду державного бюджету 1 млн грн³.

Третій етап (2009 – 2012 роки) характеризувався активною спеціальною державною підтримкою сільськогосподарських кооперативів. У цей проміжок часу було прийнято значну кількість нормативно-правових актів протекційного спрямування. У зв'язку із цим А. М. Статівка відмічав тенденцію щодо стрімкого накопичення приписів щодо розвитку і державної підтримки сільськогосподарської обслуговуючої кооперації⁴.

Початок був закладений 11 лютого 2009 року, коли були прийняті два розпорядження Кабінету Міністрів України: Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року⁵ та Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції. Якщо План заходів помітно перегукується із попередньою Програмою на 2003-2004 роки та фактично дублює її, то Концепція містить розгорнутий аналіз ситуації, що склалась у сільському господарстві

¹ Про затвердження Рекомендацій щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з використанням майнових паїв або часток в майні, що знаходиться у спільній частковій власності колишніх членів реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств: наказ Мінагрополітики 18.03.2003 року № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0067555-03> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про затвердження примірних статутів сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ Мінагрополітики 26.06.2003 року № 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0191555-03> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратив чинність)

³ Про виділення коштів для надання фінансової допомоги сільськогосподарському виробничому кооперативу агрофірма «Зоря»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2004 року № 279-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279-2004-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Статівка А. М. Про деякі організаційно-правові питання розвитку і діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 48.

⁵ Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 року № 184-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 39.

України, з наведенням статистичних даних та аналітичними висновками. На основі розробленої Концепції була підготовлена Державна цільова економічна програма підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року, яка окрім плану завдань і заходів містила таблицю очікуваних результатів її виконання¹. Це позитивне рішення, оскільки вказує на економічні розрахунки та науковий підхід до розробки даної програми. Слід зауважити, що на реалізацію третього завдання Програми (а саме: поліпшення матеріально-технічної бази сільськогосподарських кооперативів через надання державної підтримки для придбання технічного обладнання вітчизняного виробництва) одразу було прийнято низку актів. Відповідно до Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 року № 723², передбачалося два правові механізми надання державної підтримки обслуговуючим кооперативам: а) компенсація 90% вартості придбаної сільськогосподарської техніки та/або технологічного обладнання сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам, до складу яких входили фермерські, особисті селянські господарства, фізичні особи – товаровиробники; б) компенсація 100% вартості придбання 20 молоковозів, що надавалася показовим сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам.

Для реалізації вказаних напрямів державної підтримки були прийняті однойменні постанови та розпорядження Кабінету Міністрів України «Про деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам», що передбачали надання обласними державними адміністраціями пропозицій щодо конкретних кооперативів, які мають право на державну підтримку³.

На початку 2011 року був затверджений Порядок використання коштів, передбачених в державному бюджеті для підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів від 9 березня 2011 року, який встановив умови та розміри надання фінансової підтримки обслуговуючим кооперативам. Порівняно з приватними суб'єктами сільськогосподарської діяльності (особистими та фермерськими господарствами, сільськогосподарськими виробничими кооперативами), що характеризуються виробничою ознакою, обслуговуючі кооперативи, які не мають відповідного профілю, мають менший обсяг державної підтримки в аспекті можливих напрямів її здійснення, і тому така протекційна діяльність з боку держави зосереджується в основному на здешевленні необхідної сільськогосподарської техніки⁴.

¹ Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року № 557. Урядовий кур'єр. 2009. № 103 (втратила чинність)

² Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 року № 723. Урядовий кур'єр. 2009. № 135.

³ Деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам: постанова Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2009 року № 1039. Урядовий кур'єр. 2009. № 190; Деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2009 року № 1014-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 175.

⁴ Гайдаржи Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Правове життя сучасної України: матер. міжн. наук.-практ. конф. проф.-виклад. складу (Одеса, 20 – 21 квіт. 2012). О., 2012. Т. 3. С. 455 – 457.

Саме у зв'язку із цим передбачалося фінансова підтримка кооперативу в розмірі 90% вартості техніки без врахування сум ПДВ за умови попередньої оплати кооперативом постачальнику техніки 10% її вартості та укладення з управлінням відповідного договору. Така значна підтримка сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу обумовлює певні спеціальні вимоги до кандидатів на її отримання. Так, закріплювалося наступне правило: у разі, коли кооператив надає у користування третім особам або відчужує придбану техніку до закінчення п'ятирічного строку її експлуатації (в тому числі, в зв'язку із ліквідацією кооперативу), сума спрямованих на його фінансову підтримку бюджетних коштів підлягає поверненню. Крім того, були передбачені обмеження щодо членського складу обслуговуючого кооперативу, який міг претендувати на державну підтримку за цією програмою, а саме: членами такого кооперативу мали бути виключно особисті селянські, фермерські господарства та фізичні особи – сільськогосподарські товаровиробники. Безповоротність бюджетних коштів та їх значний обсяг пояснюють запровадження конкурсу, передбачених критеріїв відбору переможців, а також систему двохетапного (регіонального та загальнодержавного) обрання кооперативів, що мали отримати відповідну підтримку.¹ Водночас, техніка, що могла стати об'єктом державної підтримки, обов'язково мала бути вітчизняною та входити у вичерпний перелік відповідних видів техніки із граничними цінами на них.

Активізація державної підтримки досить швидко дала свої результати. Як відмічає Т. Б. Саркісова, кількість сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів демонструвала зростаючу динаміку після декларування державної підтримки². Однак, незважаючи на позитивні агропротекційні рішення, що були послідовно реалізовані протягом 2009 – 2010 років, існування спеціальної програми підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів швидко припинилося. Так, на виконання п. 1 Національного плану дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»³ було прийнято рішення про скорочення кількості та укрупнення державних цільових програм. Разом з іншими «Програма підтримки розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації» була визнана такою, що втратила чинність. Проте в цьому ж 2011 році в Плані заходів на 2012 рік щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року окремим пунктом була відмічена необхідність створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів у деяких областях України⁴. Однак уже в Плані заходів на 2013 рік щодо реалізації Державної страте-

¹ Гайдаржи Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Перспективні напрями розвитку сучасної юридическої науки*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (Симферополь, 16 – 17 марта 2013). Симферополь, 2013. С. 93 – 95.

² Саркісова Т. Б. Сельскохозяйственная кооперация Украины и Беларуси: сравнительно-правовой аспект. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круглых столов / отв. ред.: С. А. Балашенко. Минск, 2014. С. 108 – 111.

³ Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Указ Президента України від 27 квітня 2011 року № 504/2011. Офіційний вісник України. 2011. № 33. Ст. 1375.

⁴ Про затвердження плану заходів на 2012 рік щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2011 року № 1237-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 243.

гії регіонального розвитку на період до 2015 року¹ жодної згадки про кооперацію немає. У 2012 році уряд прийняв постанову «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів у АПК», у якій підкреслив обов'язковість надання державної фінансової підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам².

Наступна віха правового регулювання державної підтримки сільськогосподарської кооперації пов'язана із запропонованою у 2012 році ініціативою «Рідне село», що була розроблена Мінагрополітики за участі Всеукраїнської асоціації сільських та селищних рад, профільних громадських організацій, аграрної науки, міжнародних експертів та аграріїв. Ініціатива «Рідне село» була частиною процесу соціально-економічної модернізації аграрного сектору, на прями та заходи якої спільно напрацьовувалися міністерством, державними органами виконавчої влади, аграрною наукою, громадськими організаціями в межах проекту Стратегії розвитку аграрного сектору. Одним з напрямів діяльності було проголошено підтримку сільськогосподарським кооперації як дієвого шляху підвищення конкурентоспроможності малих та середніх виробників сільськогосподарської продукції. У межах діючих програм розвитку аграрного сектору на прями фінансування було сформовано таким чином, щоб насамперед підсилити господарства населення і на цій основі сприяти формуванню та діяльності сільськогосподарських кооперативів³. Фактично, це повинно було проявитися всебічній підтримці домогосподарств, фермерських господарств, сільськогосподарських виробничих кооперативів, на міцній базі яких мали створюватися сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи. Державна допомога сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам у межах ініціативи «Рідне село» полягала в компенсації вартості сільськогосподарської техніки, обладнання та устаткування вітчизняного виробництва; фінансовому лізингу техніки, обладнання та устаткування для вирощування свиней та виробництва продукції тваринництва. Для сільськогосподарських виробничих кооперативів діапазон можливих напрямів підтримки ширший та мав дещо інший зміст: часткове відшкодування вартості закуплених племінних телиць, нетелей та корів молочного, м'ясного та комбінованого напрямку; дотації на приріст корів молочного напрямку продуктивності власного відтворення; створення насаджень та компенсація вартості обладнання у садівництві, виноградарстві та ягідництві, хмелярстві. Взагалі, одним з основних завдань ініціативи «Рідне село» можна назвати просвітництво та популяризацію кооперативної ідеї в сільському господарстві⁴, що є надзвичайно актуальним як тоді, так і сьогодні. Однак, незважаючи на досить прогресивні положення, аналізована ініціатива теж не була реалізована.

¹ Про затвердження плану заходів на 2013 рік щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 року № 627-р. Урядовий кур'єр. 2012. № 169.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів у агропромисловому комплексі: постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 року № 104. Офіційний вісник України. 2012. № 13. Ст. 483.

³ Ініціатива «Рідне село». Практичні кроки. Господарства населення та сільськогосподарська кооперація. URL: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=3389> (дата звернення: 09.03.2013 року)

⁴ Гайдаржи Х. А. Правові засади ініціативи «Рідне село» в сфері розвитку кооперації. *Сучасна цивілістика*: матер. VIII Між. цив. наук. конф. студ., асп. та молодих вчених (Одеса, 29 – 30 бер. 2013). О., 2013. С. 495 – 498.

Четвертий етап (2013 – 2017 роки) характеризується відсутністю спеціалізованої державної підтримки сільськогосподарської кооперації. Нова реакція Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» (редакція від 19.01.2013 року) отримала нову статтю 15 під назвою «Державна підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів». Аналіз її змісту вказує на:

а) відверту дискримінацію сільськогосподарської виробничої кооперації в аспекті державної підтримки. З цього приводу О. В. Гафурова пише, що прийняття нормативно-правових актів, спрямованих виключно на підтримку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, опосередковано проявляє негативне ставлення законодавця до розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації¹, а А. М. Статівка вбачає усталену тенденцію до ліквідації сільськогосподарських виробничих кооперативів²;

б) абстрактний характер агропротекційних положень. Як слушно відмітив П. Ф. Кулинич, положення ст. 15 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» є надзвичайно загальними та декларативними. Адже вони не визначають ні форми, ні зміст взаємодії держави і сільськогосподарських кооперативів. По суті, Закон передбачає лише саму можливість надання державою підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації, але не містить організаційно-правового механізму взаємодії між відповідними органами державної влади і органами місцевого самоврядування, з одного боку, та конкретними сільськогосподарськими кооперативами, з іншої³. Такі розмиті агропротекційні норми закономірно відображали припинення реальної підтримки.

У цей період за відсутності спеціальної підтримки деякий час надавалася опосередкована державна підтримка сільськогосподарської обслуговуючої кооперації. Така підтримка проявилася, наприклад, у Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102 (у редакції від 08.09.2016 року), в якому членство у сільськогосподарському обслуговуючому кооперативі було зазначене переважною умовою для виграшу у конкурсі на надання поворотної підтримки фермерським господарством.

П'ятий етап (з 2018 року) характеризується відновленням спеціальної підтримки сільськогосподарської кооперації відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106, якою затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств⁴. Одним з напрямків фінансування

¹ Гафурова О. В. Щодо розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 74.

² Статівка А. М. Про тенденції і перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні: правові аспекти. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 74.

³ Кулинич П. Ф. Земельно-правові аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні на засадах публічно-приватного партнерства: шляхи вдосконалення. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 247 – 251.

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

передбачено підтримку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Особливості запропонованого правового механізму підтримки сільськогосподарської кооперації полягають у наступному.

Перша особливість полягає у розповсюдженні державної підтримки виключно на кооперацію фермерів. Це підкреслюється тим, що підтримка кооперативів розглядається в якості лише одного із заходів підтримки фермерства, а не як самостійний вектор державної підтримки сільського господарства.

Друга особливість полягає в формуванні багаторівневої системи вимог до кооперативів – одержувачів державної підтримки. При цьому система таких вимог дуже динамічна. У першій редакції Порядку у 2018 році вимоги до кооперативу, який претендував на підтримку, були такими:

1) *суб'єктні вимоги*: а) до самого кооперативу – він мав бути виключно обслуговуючим (тобто виробничі кооперативи позбавляються державної підтримки) і налічувати не менше 20 членів; б) до членів кооперативу – серед них мало бути, як мінімум, одне фермерське господарство, а іншими членами – фізичні особи, кожна з яких володіла не більше 100 га землі сільськогосподарського призначення;

2) *функціональні вимоги* – підтримка надавалася тільки тим кооперативам, які зайняті в сфері молочного тваринництва і плодово-ягідного господарства;

3) *цільові вимоги* – фінансування надавалося під конкретні цілі, а саме: придбання обладнання для зберігання та переробки сільськогосподарської продукції.

З 2019 року система вимог до кооперативів – одержувачів підтримки суттєво змінилася: в основу було покладено диференціацію вимог залежно від галузевої спеціалізації кооперативу.

Якщо сільськогосподарський обслуговуючий кооператив молочарського або м'ясного напрямів, то у ньому має бути: а) не менше 20 членів; б) мінімум одне фермерське господарство, а інші – фізичні особи, у власності та/або користуванні кожної з яких перебувають землі сільськогосподарського призначення та за наявності тварин, ідентифікованих та зареєстрованих відповідно до законодавства.

Якщо сільськогосподарський обслуговуючий кооператив плодово-ягідного, овочевого напрямів, а також із заготівлі та переробки продукції бджільництва, дикорослих ягід, грибів і рослин, то у ньому має бути: а) не менш як 7 членів; б) мінімум одне фермерське господарство, а інші – фізичні особи, у власності та/або користуванні кожної з яких перебувають не більше 100 га земель сільськогосподарського призначення.

Аналізуючи підхід до обрання одержувачів підтримки, можна дійти висновку, що нормотворець ставить за мету не стільки підтримувати сільськогосподарську кооперацію, скільки програмувати утворення нових кооперативів із заданими показниками, засновники яких свідомо розраховують на державну підтримку. Цей висновок впливає зі значної деталізації умов, що висуваються до кооперативів – одержувачів державної підтримки. Як зазначають представники Мінагрополітики, Міністерство веде мову не про допомогу чи підтримку кооперативів, а про необхідність їх системної розбудови¹.

¹ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 77 – 79.

Однак обраний підхід має свої недоліки. Зокрема, держава диктує сільськогосподарським товаровиробникам, які саме кооперативи утворювати. Бажаючи отримати державну підтримку, засновники виконують формальні умови, що висуваються до кооперативів – претендентів, однак це не обов'язково найбільш оптимальне організаційне рішення. Сумнівна обґрунтованість таких жорстких формальних критеріїв (кількість членів кооперативу, площі земель у володінні тощо) проявилася у перший же рік реалізації програми підтримки, а також продовжилася у щорічному «перекроюванні» системи цих вимог. Можна припустити, що кооперативні організації, які утворені на цій агропротекційній хвилі, є досить вразливими, адже за умов згортання державної підтримки раціональність їх існування перевірятиметься практикою.

Третя особливість стосується способу надання державної підтримки. У першій редакції Порядку 2018 року передбачався незвичний для агропротекційного законодавства України механізм надання державної підтримки, що заслуговує особливого розгляду. Необхідно відзначити, що традиційно державна фінансова підтримка, яка була спрямована на полегшення придбання сільськогосподарської техніки та обладнання в Україні, надавалася двома способами: а) часткова компенсація вартості техніки сільськогосподарському виробнику, який попередньо повністю її оплатив (тобто відбувається повернення частини вартості аграрію); б) оплата державою частини вартості техніки замість сільськогосподарського виробника (тобто оплату за техніку продавцеві здійснювали і аграрій, і держава). Порядок у 2018 році пропонував новий спосіб надання фінансової підтримки, який передбачав використання такого фінансового інструменту як простий вексель. Кооператив, сплативши самостійно 30% вартості обладнання і ПДВ продавцю техніки, видавав йому вексель на суму, що залишилася. Далі кооператив формував пакет документів, передбачених у Порядку, і подавав їх разом із копією договору, векселя та документів, які підтверджують фактичне одержання обладнання, спеціальної комісії в облдержадміністрації. Ця комісія формувала реєстр одержувачів підтримки і направляла його в Мінагрополітики. Після розгляду поданих документів Мінагрополітики здійснював аваль векселя в рамках коштів, передбачених затвердженим розподілом. Потім продавець устаткування пред'являв вексель до оплати, а Мінагрополітики його викупував. Тобто держава запропонувала новий спосіб надання державної підтримки. Слід підкреслити, що оскільки вексель виписаний кооперативом, то боржником з оплати обладнання залишався кооператив. Не можна забувати, що авальвання векселя – це лише можливий результат розгляду документів, тобто зберігається потенційна можливість отримання відмови в авалі, а значить і в державній підтримці. Аваль розуміється як різновид забезпечення зобов'язання, і відповідно до Уніфікованого закону про переказні і прості векселі Мінагрополітики ставало ще однією зобов'язаною особою, однак його зобов'язання були обмежені: 70% вартості обладнання і не більше 3 млн грн на кооператив. У разі відсутності грошових коштів або їх нестачі в бюджеті продавці обладнання зберігали можливість вимагати у кооперативу повної оплати. У реаліях України це означало, що частково знімаються проблеми, які хронічно існували раніше в агропротекційних відносинах. Численні судові тяжби, що тривають роками, є незмінними супутниками програм державної підтримки сільського

господарства. При частковій компенсації вартості техніки виникала заборгованість держави перед аграріями, а при оплаті частини вартості замість аграрія – заборгованість держави перед продавцями техніки. У зв'язку з цим, введення векселя в агропротекційні відносини було вигідне, перш за все, державі; а вже потім – це відповідало інтересам продавця техніки, який отримує двох зобов'язаних осіб замість однієї. Сільськогосподарський кооператив найменш захищений в такому механізмі державної підтримки, оскільки на момент покупки устаткування він не може бути впевнений у наданні фінансування і його точному обсязі¹.

Проаналізований новаторський правовий механізм підтримки із застосуванням векселя був швидко змінений на звичайний компенсаційний. Так, з 2019 року фінансова підтримка надається кооперативам шляхом простої компенсації 70% вартості техніки та обладнання без урахування сум ПДВ, але не більш як 3 млн грн на один кооператив, за умови попередньої оплати кооперативом 100% вартості і ПДВ за придбані та одержані у поточному році техніку та обладнання.

Досліджені особливості еволюції правового регулювання державної підтримки сільськогосподарської кооперації вказують на те, що розвитку кооперації не відводиться належна увага, а значення цього суспільного явища суттєво недооцінюється. Якщо раніше сільськогосподарську кооперацію розглядали та підтримували лише в аспекті формування аграрного ринку, то сьогодні вона отримує підтримку лише у вузьких рамках обслуговування фермерства.

З огляду на це актуалізується питання заохочення утворення різних форм самопомогі населення, а також сприяння будь-якій підтримці кооперативного руху, яка надходить з інших джерел (приватних, міжнародних, іноземних). Дослідження правових аспектів такого сприяння є своєчасним у зв'язку з появою великої кількості реальних пропозицій щодо альтернативи державній підтримці сільськогосподарської кооперації в Україні. Надзвичайно важливо визначити місце і роль держави у цих процесах.

Проблеми, з якими зіткнулося сільське населення в Україні, набувають все більшої гостроти. Це у свою чергу об'єктивно утворює сприятливу основу для нової віхи розвитку кооперації на селі, адже як образно казав В. О. Поссе: «Кооперація – це дочка нужди і мати достатку». Ми бачимо можливий розвиток сільської кооперації у двох напрямках, а саме: відповідно до класифікації кооперативів на два основні види – кооперативи споживачів та кооперативи виробників. Принциповий поділ дозволяє пояснити відмінності між кооперативними організаціями, їх завданнями та особливостями діяльності. Кооперативи споживачів мають на меті знизити витрати на придбання речей та послуг особистого споживання. Економія є головною ціллю та досягається в результаті спільності зусиль об'єднаних осіб. Кооперація зародилася саме як споживча у тому числі тому, що була породженням бідності та нужди широких мас населення у західноєвропейських країнах у середині XIX століття. Споживча кооперація України – її система, особливості структурної побудови, організаційних та майнових зв'язків – незважаючи

на проведену модернізацію, є досить консервативним видом кооперації, продуктом історично-правової традиції. Ця характерна ознака є однією з основних причин невисокої популярності споживчої кооперації серед населення України, особливо молоді. Однак аналіз реалій сьогодення, що склалися у суспільстві, демонструє появу передумов для змін описаної ситуації. Споживча кооперація в силу свої специфічної мети та соціального складу отримує особливий розвиток у період кризових явищ та зниження рівня життя населення – тобто тоді, коли актуалізуються питання заощадження та економії. Відповідно до статистичних даних, опублікованих Державною службою статистики України, реальний наявний дохід населення України у 2015 році знизився порівно з попереднім роком на 22,2%. Такому різкому падінню реального наявного доходу населення передувало зниження на 8,4% – у 2014 році¹. Суттєвий та швидкий спад реальних доходів населення, продемонстрований протягом останніх років, становить сприятливе середовище для розвитку споживчої кооперації. Однак задля максимально ефективного використання сприятливого моменту споживча кооперація має започаткувати зміни та оновлення з метою залучення нових членів. Це стане можливо лише тоді, коли членство у споживчому кооперативі стане відчутно вигідним для пересічного громадянина – середньостатистичного споживача. За період незалежності України було кілька кризових періодів (90-ті роки, 2008-2009 роки), коли міг бути реалізований новий сценарій розвитку споживчої кооперації, однак на той час виникали питання щодо організаційної єдності, збереження майна – тобто питання виживання. На сьогодні складається найбільш вдалий момент для проведення реформування споживчої кооперації. Звичайно, найбільш доцільно було б оновити застарілий Закон України «Про споживчу кооперацію», задля приведення його у відповідність із загальним кооперативним, цивільним та господарським законодавством. Недосконалість положень спеціального Закону призвела до того, що локальна нормативно-правова основа функціонування споживчої кооперації суттєво розширилася та у деяких питаннях відійшла від законодавчих вимог. У момент соціальної напруги та економічної кризи споживча кооперація має реальні можливості для відновлення та розширення свого впливу у сільських місцевостях, шляхом надання різноманітних послуг сільському населенню у вирішенні його соціальних, економічних, культурних та інших проблем. Саме тому, незважаючи на те, що споживча кооперація не відноситься до сільськогосподарської у суто законодавчому розумінні, вона розглядається нами як потенційний дієвий різновид «соціальної» кооперації в сільській місцевості, який здатен у поєднанні із класичною сільськогосподарською кооперацією суттєво покращити рівень життя сільського населення. Використання сприятливого моменту має каталізуватися та супроводжуватися активною державною підтримкою.

На противагу кооперації споживачів, кооперація виробників спрямована на збільшення доходів суб'єктів, які ведуть господарську діяльність. У першу чергу, такий вид кооперації проявляється у сільському господарстві. Наразі склалися передумови для нового етапу розвитку сільськогосподарської кооперації в

¹ Григор'єва К. А. Государственная поддержка фермерской кооперации в Украине: законодательные новации. Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоохранного и энергетического права: тез. докл. межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апр. 2018). Минск: БГУ, 2018. С. 248 – 250.

¹ Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 03.03.2016 року)

Україні. Ці сприятливі передумови не в останню чергу пов'язані із появою нових джерел потенційного фінансування та інвестування. Моніторинг ситуації у сільському господарстві вказує на наявність таких основних видів фінансування кооперативів: державне, приватне, міжнародне та іноземне.

Звичайно, сприяння з боку держави у переважній більшості випадків стимулює утворення кооперативів та їх функціонування. Однак цей напрям заохочення кооперативного руху демонструє зниження свого потенціалу, що було проаналізоване нами вище. По-перше, це відбувається у зв'язку зі зменшенням бюджетного фінансування АПК в цілому. По-друге, це пов'язано зі згортанням спеціальних програм з підтримки сільськогосподарської кооперації. По-третє, держава намагається відійти від моделі активного учасника та регулятора економічних відносин. Це проявляється у багатьох тенденціях сучасності (дерегуляція, приватизаційні процеси тощо). Перелічені фактори у своїй сукупності вказують на незначний ступінь ефективності та масштабу державної підтримки сільськогосподарській кооперації на сьогодні та на прогнозоване майбутнє¹. Хоча наука генерує цікаві ідеї для надання підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації у новому руслі, що не потребує особливого навантаження на державний бюджет, наприклад, із застосуванням механізмів державно-приватного партнерства², ці способи надання підтримки кооперативам наразі залишаються не використаними.

Варто відмітити, що деякі неординарні кроки все ж зроблено: наприклад, Мінагрополітики провело конкурс серед студентів більш ніж 100 аграрних вузів країни на визначення кращого бізнес-проекту зі створення сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу³. Такі заходи можна охарактеризувати позитивно – вони зацікавлюють молодь, поширюють кооперативні знання тощо – однак такі заходи мають підкріплюватися додатковою організаційною та фінансовою підтримкою.

Слід визнати, що хоча державна підтримка сільськогосподарської кооперації в умовах кризи економіки є досить примарним сподіванням, однак потреба в активізації цих процесів не минає, а навпаки – загострюється. У зв'язку з цим актуальності набирає паралельний вид підтримки розвитку кооперації в сільському господарстві, а саме – приватне фінансування великих компаній. Як правильно відмітив І. С. Сашенко, держава та територіальні громади не лише повинні здійснювати ефективне розпорядження коштами з державного й місцевого бюджетів, важливого значення набуває створення належних організаційно-правових умов для залучення приватних та іноземних інвестицій⁴. На перший погляд, такі інвес-

тиції в кооперацію з боку крупних приватних гравців аграрного ринку виглядають нелогічними, адже кооперація є ефективним інструментом для дрібних та середніх товаровиробників. За допомогою кооперування невеликі учасники аграрного ринку мають можливість посилити свої позиції, скористатися ефектом масштабу. Здавалося б, крупним аграрним компаніям не вигідно стимулювати укрупнення конкурентів. Однак подібні міркування не завжди виправдовуються на практиці.

В Україні існують конкретні приклади стимулювання сільськогосподарської кооперації, профінансованого великими аграрними компаніями. Найбільш яскравим прикладом такого взаємовигідного співробітництва є інвестування компанії «Danon Україна» в утворення сільськогосподарських кооперативів молочарського напрямку. Сутність механізму інвестування проста, але ефективна. «Danon Україна» фінансує утворення фермерських господарств на базі бажаних сімей. Загальна сума кожного індивідуального проекту складає близько 6 тисяч євро, з яких громадяни сплачують лише 13%, а більшу частину покриває компанія. На наступному етапі «Danon Україна» ініціює об'єднання таких індивідуальних виробників у кооперативи. Мережа кооперативних організацій формується навколо переробних заводів «Danon Україна», що забезпечують закупівлю заготовленої молочної сировини. Приклад приватного інвестування у побудову кооперативних організацій, продемонстрований компанією «Danon Україна», не є альтруїзмом чи благодійництвом. Переваги такого інвестування є досить практичними та реальними. Серед них можна вказати на такі: 1) формування стабільних регулярних поставок сировини на переробні потужності (так, у 2015 році з кооперативного сектору «Danon Україна» отримала 12% сировини, необхідної для виробництва); 2) можливість контролю за якістю та безпечністю сировини; 3) перспектива утворення власної виробничої основи – мережі кооперативів, «зав'язаних» на переробних потужностях «Danon Україна»; 4) можливість організації навчання, консультування, тісного співробітництва з лідерами утворених кооперативів.

Значний позитивний потенціал такого проекту підтверджується рішенням компанії ввести в дію паралельний проект щодо утворення кооперативів з вирощування полуниці. Успішна реалізація даного інвестиційного рішення одразу дала свої плоди – компанія «Danon Україна» задовольнила повністю свої виробничі потреби в цій сировині.

Подібне інвестування в розбудову кооперативної мережі з боку приватної компанії формує довгостроковий економічний та соціальний ефект, тому є перспективним явищем у сучасних реаліях. З юридичного боку, формується фактичне об'єднання підприємств, однак воно якісно відрізняється від побудови традиційного для України агрохолдингу. Таку систему підприємств, об'єднаних на певній території єдиним циклом виробництва, можна назвати зародком кластеру.

Законодавством України передбачено утворення традиційних кооперативів за класичними принципами кооперативної ідеології. Така модель перешкоджає особам, подібним до компанії «Danon Україна», ставати повноправним членом кооперативу. Однак за такими особами зберігається право асоційованого членства. Це право не передбачає управлінських правомочностей, що по суті позбавляє компанію-інвестора потреби у вступі до кооперативу. Фактично, нинішнє законодавство ізолює кооперативні організації від дійсного членства господарських

¹ Григор'єва Х. А. Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 трав. 2016). О., 2016. С. 557 – 559.

² Кулинич П. Ф. Земельно-правові аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні на засадах публічно-приватного партнерства: шляхи вдосконалення. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 247 – 251; Гаєцька-Колотило Я. З. Напрями розвитку державно-приватного партнерства на селі та в аграрному секторі економіки України. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 63.

³ Мінагропрод провів конкурс бізнес-планов по створенню кооперативов. URL: <http://latifundist.com/novosti/17634-minagroprod-provel-konkurs-biznes-planov-po-sozdaniyu-kooperativov> (дата звернення: 03.03.2016 року)

⁴ Сашенко І. С. Деякі аспекти правового регулювання публічних інвестицій в соціальний розвиток села. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 131 – 134.

структур, подібних «Danon Україна», а також від входження кооперативу до систем агрохолдингов. Останнє пояснюється тим, що таке входження передбачає фінансову та організаційну залежність корпоративного підприємства від холдингової компанії. Однак кооперативне законодавство вказує на те, що кооператив управляється демократично – усіма членами спільно, а не тим членом, що вніс більшу долю майна. У зв'язку з цим, відносини між компанією-інвестором та сільськогосподарським кооперативом базуватимуться не на членстві, а на договорі, тобто матимуть договірну правову природу.

Протягом останніх років на фоні поглиблення економічної кризи спостерігається «бум» пропозицій щодо допомоги у розвитку сільськогосподарської кооперації з боку міжнародних та іноземних організацій. Для ілюстрації варто навести кілька прикладів. Так, міжнародна організація під егідою ООН Продовольча і сільськогосподарська організація (ФАО) проголосила свою готовність взяти участь у наданні допомоги українським виробникам молока у створенні ефективних кооперативів¹. Значна допомога надходить з інших держав, причому як від урядових, так і від неурядових організацій. Однією з найактивніших країн у цьому процесі є Канада. Саме у рамках реалізації Канадського кооперативного зернового проекту в Україні будується перший кооперативний елеватор. Допомога надається у вигляді гранту – тобто фінансові кошти, вкладені у будівництво першої лінії елеватора, українськими фермерами – членами кооперативу не повертаються².

Активно діє в Україні також урядова організація США – USAID (Агентство США з міжнародного розвитку), яка на Миколаївщині організувала допомогу фермерським господарствам, що займаються молочним скотарством, та ініціювала їх об'єднання в сільськогосподарські кооперативи³.

У Черкаській області було реалізовано проект «Створення регіонального навчально-практичного центру розвитку багатofункціональних кооперативів» за фінансовою та організаційною підтримкою ЄС. У рамках даного проекту готується утворення п'ятдесяти нових сільськогосподарських багатofункціональних кооперативів⁴.

З боку зарубіжних неурядових організацій теж надходять пропозиції щодо участі в кооперативних проектах. Наприклад, канадська організація SOCODEVI у співпраці з Івано-Франківською обласною адміністрацією реалізує проект по розширенню та зміцненню матеріально-технічної бази кооперативу «Еком»⁵. Це можна назвати прикладом успішного співробітництва вітчизняних органів державної влади з інвесторами у сфері сільськогосподарської кооперації.

Взагалі, слід визнати, що від активності та ефективності місцевих органів державної влади значною мірою залежить розвиток сільськогосподарської кооперації

¹ ФАО допоможе молочникам у створенні кооперативів. URL: <http://kurkul.com/news/2023-fao-dopomoje-molochnikam-u-stvorenni-kooperativiv> (дата звернення: 03.03.2016 року)

² Первый кооперативный элеватор – новый подход к строительству. URL: <http://elevatorist.com/blog/read/198-pervyy-kooperativnyy-elevator--novyy-podhod-k-stroitelstvu> (дата звернення: 03.03.2016 року)

³ USAID відкриває на Миколаївщині сімейні молочні міні-ферми. URL: <http://kurkul.com/news/3179-usaid-vidkrivaye-na-mikolayivschini-simeyni-molochni-mini-fermi> (дата звернення: 03.03.2016 року)

⁴ У 4 областях впроваджуються міжнародні проекти з підтримки розвитку малого підприємництва, сімейних ферм та кооперації на селі. URL: <http://minagro.gov.ua/node/21013> (дата звернення: 03.03.2016 року)

⁵ Канада допомагає розвивати кооперативний рух на Прикарпатті. URL: <http://kurkul.com/news/3173-kanada-dopomagaye-rozvivati-kooperativniy-ruh-na-prikarpatti> (дата звернення: 03.03.2016 року)

в регіоні. Вдалим прикладом такої активності у напрямі популяризації та підтримки кооперації на селі варто вказати реалізацію Львівською обласною адміністрацією проекту під назвою «500 успішних сімейних господарств». Відповідно до цього проекту в області пропонується розпочати масову організацію найпростішого, але дієвого та необхідного різновиду кооперації – заготівельно-збутового¹. Саме вирішення проблем з реалізацією сільськогосподарської продукції в нашій державі наразі є одним з найбільш актуальних питань, тому цей проект є дуже перспективним.

Проведений аналіз реального стану підтримки розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні демонструє, що дієвим та ефективним джерелом підтримки наразі є фінансування з боку приватних, міжнародних та іноземних організацій. Надання такої підтримки опосередковується різними документами (меморандуми, договори тощо) та набуває різних форм (гранти, співфінансування, організаційна допомога, надання матеріально-технічного забезпечення тощо). У такій ситуації держава, яка своїми силами не в змозі «запустити» масову кооперацію на селі, повинна всіляко підтримувати подібні проекти, спрямовані на розвиток сільськогосподарських кооперативів, та не заважати їх втіленню. Слід вказати на неадекватне відображення у Законі України «Про сільськогосподарську кооперацію» проаналізованих суспільних відносин, а саме: у ст. 15 Закону закріплені основні засади підтримки сільськогосподарської обслуговуючої кооперації лише з боку держави. При цьому жодним чином не регламентовано відносини державних органів з іншими суб'єктами надання підтримки кооперативам. Вважаємо, що ця стаття Закону потребує зміни та доповнення. По-перше, варто закріпити прямий обов'язок відповідних органів здійснювати вказану підтримку та сприяння сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам. По-друге, встановити обов'язок відповідних органів сприяти реалізації інвестиційних та інших проектів з боку приватних чи інших організацій, що спрямовані на розвиток сільськогосподарської кооперації в Україні. З огляду на це, пропонуємо викласти ч. 2 ст. 15 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» у наступній редакції: «Центральні та місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані забезпечувати сприяння розвитку і зміцненню економічної самостійності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та їх членів, підвищенню ефективності їх діяльності, не допускати будь-яких обмежень господарської активності та ініціативи таких кооперативів, вільної і рівноправної їх участі на ринках товарів, робіт і послуг, а також всебічно сприяти реалізації проектів підтримки сільськогосподарської кооперації з боку приватних осіб, міжнародних та іноземних організацій».

2.3.3. Спеціальна державна підтримка інших суб'єктів аграрного господарювання

Значну кількість питань викликає правове регулювання державної підтримки **особистих селянських господарств**. Науковці вже не один рік дискутують щодо правових особливостей ведення особистих селянських господарств

¹ На Львівщині стартував проект зі створення кооперативів. URL: <http://kurkul.com/news/2471-na-lvivschini-startuvav-proekt-zi-stvorenniya-kooperativiv> (дата звернення: 03.03.2016 року)

та пропонують шляхи удосконалення законодавчих засад такої діяльності. Так, наприклад, Я. З. Гаєцька-Колотило наполягає на необхідності кардинально переглянути роль та значення особистого селянського господарства, а також правовий і соціальний статус його членів¹; а М. Я. Ващишин конкретизує оптимальний, на її думку, напрям удосконалення, а саме: віднесення особистих селянських господарств до сільськогосподарських товаровиробників². Оскільки будь-які зміни законодавчих засад ведення особистих селянських господарств безпосередньо впливають на їхній агропротекційний статус, виникає потреба більш уважно проаналізувати поняття такого господарства. Закон України «Про особисте селянське господарство» дає таке легальне визначення: особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, зокрема й у сфері сільського зеленого туризму. Одне з найбільш розгорнутих наукових визначень особистого селянського господарства сформулювала Г. М. Беженар. Учена пропонує розуміти особисте селянське господарство як особливу форму організації за власною ініціативою господарської, особистої та трудової діяльності, яка здійснюється без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, що перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, із застосуванням за необхідності найманої праці на земельній ділянці, що знаходиться на праві власності та (або) на умовах оренди у осіб, які ведуть дане господарство, та пов'язана з виробництвом, переробкою і реалізацією сільськогосподарської продукції, наданням послуг з використанням майна членів особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму з метою отримання прибутків основних для осіб не зайнятих в суспільному виробництві, і додаткових для осіб, працюючих на підприємствах, організаціях, установах, або тих, що мають право на отримання пенсії³. Ураховуючи той факт, що особисті селянські господарства в Україні суттєво відрізняються між собою, Г. М. Беженар запропонувала їх класифікацію на:

1) господарства переважно натуральні споживчого характеру, в яких земельна ділянка як засіб виробництва використовується для виробництва продукції, що в основному споживається самими громадянами, які ведуть особисте селянське господарство, і тільки незначні залишки цієї продукції реалізуються з метою отримання прибутків;

¹ Гаєцька-Колотило Я. З. Напрями розвитку державно-приватного партнерства на селі та в аграрному секторі економіки України. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин: матер. Міжн. наук-практ. конф.* (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 65.

² Ващишин М. Я. Диференційовані джерела як нормативна основа діяльності сільськогосподарських товаровиробників. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні: зб. наук. праць Міжн. наук-практ. конф.* (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 149.

³ Беженар Г. М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 20 с.

2) відносно великі з рівнем товарності понад 75 %. Такий тип особистих селянських господарств характеризується високою інтенсивністю його ведення і практично вся вироблена в такому господарстві продукція має товарний характер;

3) середні, що займають проміжне становище між першою і другою групою¹.

Опираючись на приведену класифікацію, можна стверджувати, що кожна група особистих селянських господарств відіграє у сучасному суспільстві різні функції, і тому потребує різного роду підтримки.

Перший різновид особистих селянських господарств вимагає підтримки як соціальне явище, необхідне та затребуване у суспільстві в умовах соціально-демографічної і економічної кризи. Члени такого особистого селянського господарства виробляють певну продукцію на своїх земельних ділянках з метою особистого споживання, а в багатьох випадках і навіть прогонування. Члени такого господарства отримують від держави чи громади основний засіб виробництва – земельну ділянку та мають можливість самостійно себе забезпечувати. Можна вважати такий різновид особистого селянського господарства його класичним базовим варіантом.

Другий різновид особистих селянських господарств був породжений положеннями Закону України «Про особисте селянське господарство», відповідно до яких членам таких господарств надано право реалізовувати надлишки сільськогосподарської продукції, не набуваючи при цьому підприємницького статусу. Цей досить ліберальний підхід законодавця продиктований необхідністю «розв'язати руки» населенню, яке може у рамках господарювання на порівняно невеликих земельних ділянках отримувати продукції більше, ніж потрібно для власного споживання. Цілком легально члени таких господарств мають право реалізувати зайву продукцію іншим особам. З одного боку, члени особистих селянських господарств отримують додаткове джерело доходу; з іншого – держава не витрачає ресурси на завчасно неефективний контроль цих відносин.

Третій різновид особистих селянських господарств – це ті господарства, які користуючись наданими правами, підходять впритул до зловживання ними. Так, саме існування та поширення особистих селянських господарств, які здійснюють повноцінне сільськогосподарське товаровиробництво, обумовлює пропозиції щодо розповсюдження правового статусу сільськогосподарських товаровиробників на такі господарства.

Слід визнати, що у 90-х роках особисті підсобні господарства громадян розглядалися як рівноправні суб'єкти здійснення сільськогосподарського виробництва разом із фермерськими господарствами та кооперативами. В агропротекційному законодавстві це знайшло відображення у наданні окремих видів державної підтримки особистим підсобним господарствам на рівні із іншими суб'єктами сільськогосподарського виробництва. Яскравим прикладом може послужити постановою Кабінету Міністрів України «Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств» від 31 травня 1995 року № 381, відповідно до якої на особисті підсобні

¹ Беженар Г. М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2007. 20 с.

господарства громадян було поширено дію п. 2 постанови Кабінету Міністрів України від 20 липня 1991 року № 96 "Про розвиток селянських (фермерських) господарств і кооперативів по виробництву сільськогосподарської продукції" в частині забезпечення їх насінням та племінним молодняком худоби і птиці. Підтримка саме виробничого спрямування діяльності особистих підсобних господарств виражалася також у дорученні банку "Україна" вирішувати у встановленому порядку питання щодо надання разових кредитів особистим підсобним господарствам громадян, що матимуть товарну спрямованість¹.

Згодом ставлення до особистих селянських господарств все ж змінилося. У Законі України «Про особисте селянське господарство» агропротекційні положення сконцентровано у ст. 10. Аналіз норм цієї статті вказує на обмеженість державної підтримки лише організаційно-правовими заходами (сприяння організації кооперативів, кредитних спілок, інших об'єднань; організації надання послуг для ведення сільськогосподарського виробництва; сприяння у виділенні земельних ділянок єдиним масивом; сприяння в отриманні кредитів; сприяння організації фахової підготовки та перепідготовки членів особистих селянських господарств). Ще менше спеціальних заходів було передбачено у розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції» від 11 лютого 2009 року № 219-р². Зокрема, єдиним спеціальним заходом передбачалася підготовка пропозицій щодо законодавчого врегулювання питання зайнятості членів особистих селянських господарств. Як бачимо, після прийняття Закону України «Про особисте селянське господарство» нормотворець уникає запровадження безпосередніх спеціальних заходів підтримки таких господарств, особливо як виробників сільськогосподарської продукції. Така стратегія має свої причини.

По-перше, продуктивність праці у селянських господарствах у понад 12 разів нижча ніж продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах. Підвищення продуктивності праці можливе у випадку зміни акцентів у реалізації державної аграрної політики в напрямі вагомшої прямої та непрямої підтримки розвитку селянських господарств³. Товарність особистих підсобних господарств стимулюють, наприклад, у Білорусі, де Програмою розвитку і підтримки особистих підсобних господарств громадян у 2011-2015 роках, затвердженою постановою Ради Міністрів Республіки Білорусь від 27 жовтня 2010 року № 1578, передбачена виплата надбавок до закупівельних цін на деякі види сільськогосподарської продукції, що закуповується у населення. Метою такої підтримки є стимулювання

¹ Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 1995 року № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-95-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

² Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 року № 219-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 58.

³ Кропивко М. М. Основні напрями підвищення продуктивності селянських господарств. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 57.

виробництва і реалізації сільськогосподарської продукції громадянами, що ведуть особисті підсобні господарства¹. Деякі вітчизняні науковці теж висувують пропозиції щодо необхідності державної підтримки сільськогосподарського виробництва, що здійснюється в особистих селянських господарствах. Наприклад, пропонується запровадити фінансову підтримку особистих селянських господарств, їхнє мікрокредитування². С. І. Бугера вважає, що з позиції державного інтересу щодо забезпечення продовольчої безпеки держави така підтримка особистих селянських господарств є необхідною, однак зважаючи на сучасні економічні реалії, питання залишається відкритим³.

По-друге, невирішеною залишається проблема гарантування безпечності і якості сільськогосподарської продукції, яка виробляється в особистих селянських господарствах.

По-третє, якщо особистим селянським господарствам буде надаватися державна підтримка для стимулювання сільськогосподарського виробництва, тоді виникає закономірне питання щодо доцільності збереження за такими господарствами некомерційного статусу.

У зв'язку із вищесказаним, на нашу думку, державна підтримка діяльності особистих селянських господарств має відбуватися у напрямі активних організаційно-правових, соціально-правових заходів, а також фінансової підтримки налагодження зеленого туризму. Напівлегальне становище сільського зеленого туризму в Україні триває вже дуже довго. Останні нормотворчі кроки у напрямі врегулювання цієї діяльності були здійснені шляхом подання Проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму» № 2232а від 02.07.2015 року⁴.

Автори законопроекту під "сільським зеленим туризмом" розуміють специфічний різновид господарської діяльності у формі сільської гостинності, що уявляє собою надання послуг із забезпечення відпочинку міських жителів в приватних господарствах в сільській місцевості з використанням майна та трудових ресурсів членів особистого селянського господарства, природно-рекреаційних особливостей місцевості, культурної, історичної та етнографічної спадщини регіону⁵. Проектом пропонується доповнити ст. 7 Закону, в якій закріплені права членів особистих селянських господарств, правом добровільно надавати за плату або безоплатно послуги у сфері сільського зеленого туризму, а саме послуги з розміщення

¹ Чиж И. М. Правовое регулирование выплат надбавок за реализованную сельскохозяйственную продукцию. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круглых столов / отв. ред С. А. Балашенко. Минск, 2014. С. 121.

² Добрянська Н. Галузь тваринництва: проблеми розвитку та шляхи їх вирішення. *Аграрний вісник Причорномор'я*. 2010. Вип. № 53. С. 39 – 41.

³ Бугера С. І. До питання правового регулювання реалізації сільськогосподарської продукції. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 27.

⁴ Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму» № 2232а від 02.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2232%D0%B0&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Пояснювальна записка до Проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму» № 2232а від 02.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2232%D0%B0&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)

(проживання) не більше ніж на 10 місць, харчування, а також організації дозволів і заходів, пов'язаних із використанням майна особистого селянського господарства, місцевими звичаями і традиціями гостинності¹.

У випадку державної підтримки існування особистих селянських господарств саме як форми самозайнятості, регулятора соціальної напруги в суспільстві, осередка надання послуг у сфері сільського зеленого туризму – така державна підтримка не входить у резонанс із законодавчими приписами та економічними розрахунками фахівців.

Поряд із цим, не слід зводити в культ товарність та рентабельність, адже якщо йти цим шляхом, то найбільш потужними у цьому відношенні будуть **агрохолдинги**. Відповідно до Закону України «Про холдингові компанії в Україні» від 15.03.2006 року холдингова компанія визначена як акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше корпоративних підприємств². Схоже визначення дається і в ГК України, при цьому кодексом холдингові компанії відносяться до асоційованих підприємств.

Фахівці з аграрного права активно досліджують поняття та правові особливості функціонування агрохолдингів. Так, В. Ю. Уркевич, досліджуючи правовий статус аграрної холдингової компанії, розглядає її як публічне акціонерне товариство, яке володіє, користується та розпоряджається холдинговими корпоративними пакетами акцій (часток, паїв) двох або більше сільськогосподарських товариств³. О. М. Савельєва пропонує обов'язково вказувати у цьому визначенні, що в корпоративних сільськогосподарських підприємствах частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік має дорівнювати або перевищувати 75 %⁴. П. Ф. Кулинич відмічає, що агрохолдингова компанія не є особливою організаційно-правовою формою юридичної особи суб'єкта господарювання, а є різновидом публічного акціонерного товариства, що об'єднує й контролює аграрних товаровиробників⁵. Х. Н. Алієва вказує на те, що доцільним є визначення правового статусу агрохолдингів як організаційно-правової форми ведення товарного сільськогосподарського виробництва на законодавчому рівні. Як зазначає науковець, необхідною є розробка й прийняття Закону України «Про аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) в Україні»⁶. В. В. Єрмоленко пропонує під агрохолдингом розуміти договірне об'єднання агрохолдингової (материн-

ської) компанії, якою є публічне сільськогосподарське акціонерне товариство, що має у власності контрольний пакет акцій (часток, паїв) інших сільськогосподарських підприємств, й при цьому цей пакет забезпечує вирішальний вплив на їх діяльність, і безпосередньо корпоративних (дочірніх) сільськогосподарських підприємств¹.

Експерти-економісти відзначають яскраву тенденцію у галузі світового сільськогосподарства до концентрації суспільного виробництва. Згаданий процес в Україні (як і в більшості пострадянських країн) за своїм масштабом сміливо можна назвати надконцентрацією виробництва².

Об'єктивні економічні переваги агрохолдингів як суб'єктів сільськогосподарського виробництва практично не оспорується у спеціальній літературі. Так, системна пов'язаність переваг холдингового механізму господарювання надає агрохолдингу (як материнській компанії, так і дочірнім товариствам) можливість прискореного розвитку, самоокупності процесу аграрного виробництва та відносній незалежності від господарських ризиків ведення підприємницької діяльності у сфері сільськогосподарського виробництва³. Об'єднання дає можливість зосередити інвестиції і перерозподіляти ресурси всередині холдингу. У єдиній ланці із замкнутим циклом «виробництво-переробка-фірмова торгівля» знижуються виробничі витрати, підвищується питома вага продукції з високою додатковою вартістю. У кінцевому рахунку це забезпечує беззбиткову роботу підприємств аграрної сфери⁴. Незважаючи на те, що аграрні холдингові компанії (агрохолдинги) є порівняно новими суб'єктами аграрного права України, вони відіграють значну роль у забезпеченні продовольчої безпеки держави та зростанні експортного потенціалу АПК і нині є найбільш конкурентоспроможною формою організації агропромислового виробництва в Україні⁵.

У науковій літературі прийнято вважати, що агрохолдинги виступають найбільш зручною і вдалою організаційно-правовою формою для залучення інвестицій до сільського господарства. Однак останнім часом така думка оспорується. Так, наприклад, О. П. Подцерковний обґрунтовує відсутність прямого зв'язку між корпоратизацією та підвищенням ефективності менеджменту підприємств, між корпоратизацією та утворенням умов для залучення інвестицій в підприємницьке середовище⁶. Для агропротекційної політики це має велике значення, адже впливає на вирішення стратегічних завдань щодо спрямування державної підтримки.

¹ Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму» № 2232а від 02.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2232%D0%B0&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 34. Ст. 291.

³ Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. № 4. С. 115.

⁴ Савельєва О. М. Про визначення поняття «аграрна холдингова компанія» в законодавстві України. *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права в Україні очима студентів*: зб. тез наук. доп. Всеукр. студент. наук. конф. (Дніпропетровськ, 12 бер. 2010). Дніпропетровськ: Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара. 2010. С. 90.

⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. К.: Логос, 2011. С. 321.

⁶ Алієва Х. Н. Правове регулювання реформування аграрних відносин за законодавством України та Російської Федерації: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. С. 16.

¹ Єрмоленко В. В. Проблеми правового регулювання створення і функціонування агрохолдингів в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 54 – 62.

² Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 3 – 10.

³ Дударенко В. В. Особливості агрохолдингу як організаційно-правової форми господарювання у сільському господарстві України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 163 – 166.

⁴ Шпак А. П. Приоритетные направления повышения эффективности и устойчивости развития АПК Беларуси. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 28.

⁵ Платонова Є. О. Економіко-правові аспекти діяльності агрохолдингів в Україні. *Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 трав. 2017). О., 2017. С. 629 – 631.

⁶ Подцерковний О. П. Про розбіжність економічного змісту та юридичної форми суспільних відносин. *Наукові праці НУ «ЮА»*. 2010. Т. 9. С. 217 – 225.

Найбільш гострим питанням правового регулювання державної підтримки агрохолдингів є проблема оподаткування їх діяльності. Незважаючи на економічну єдність усіх підприємств, об'єднаних у структурі агрохолдингу, вони все ж виступають у правовому полі як окремі юридичні особи – суб'єкти сільськогосподарської діяльності. При цьому дочірні підприємства, які входять до агрохолдингу, найчастіше є суб'єктами державної підтримки та підлягають спрощеній системі оподаткування. Внаслідок того, що материнські компанії агрохолдингів, як правило, зареєстровані у містах держави та за її межами, місцеві бюджети сільських територіальних громад не отримують від них фінансових надходжень¹. З цього приводу В. В. Дударенко підкреслює, що сільськогосподарським товаровиробником буде визнаватися лише таке дочірнє товариство у структурі агрохолдингу, яке здійснює безпосереднє виробництво і самостійну переробку власновиробленої продукції рослинництва та (або) тваринництва. Саме з цих позицій холдингова компанія може не набути статусу сільськогосподарського товаровиробника, незалежно від того, що знаходиться на ієрархічній верхівці всього агрохолдингу, оскільки безпосередньо не здійснюватиме виробництво сільськогосподарської продукції².

Незважаючи на свій економічний потенціал, агрохолдинги здійснюють негативний соціальний та екологічний вплив на відносини у сільському господарстві та відносини соціального розвитку сільських територій. У зв'язку з цим агрохолдинги не лише не потребують спеціальної державної підтримки, на них мають бути покладені додаткові зобов'язання щодо соціально-економічної та природоохоронної діяльності. А. М. Статівка пропонує зобов'язати агрохолдинги сприяти розвитку соціальної сфери села через надання додаткових робочих місць сільським жителям, а також зобов'язати агрохолдинги сплачувати частину податкових платежів до відповідного бюджету за місцезнаходженням використовуваних ними земельних площ, з метою забезпечення інтересів територіальних громад³.

Для того, щоб визначити обсяг реальної державної підтримки агрохолдингам, корисною, на наш погляд, є пропозиція, висловлена В. В. Дударенко, який вважає за потрібне запровадження консолідованого оподаткування агрохолдингів. Дослідник пропонує єдиним платником податку вважати саме холдингову (материнську) компанію, а інші дочірні товариства повинні будуть надавати материнській компанії відповідну звітність за господарськими операціями. І лише за загальним сукупним розрахунком частки сільськогосподарського товаровиробництва має визначатися право такого агрохолдингу претендувати на спрощене оподаткування як сільськогосподарського товаровиробника⁴. Подібного висновку дійшов і

Т. Р. Шульжук, який наголошує на доцільності розгляду холдингу як повноцінного суб'єкта податкового права¹. Такий підхід може використовуватися і в інших агропротекційних відносинах, адже дає реальне уявлення про те, кому і якому обсязі спрямовується державна підтримка.

Агрохолдинги реалізують потужний потенціал, що формується у результаті об'єднання багатьох сільськогосподарських та інших підприємств, лише для задоволення приватних інтересів невеликої груп осіб – засновників цього холдингу. При цьому слід розуміти, що потреба до об'єднання зусиль товаровиробників в умовах ринкового середовища не просто перманентно існує, вона з часом лише загострюється. Як зазначає А. В. Духневич, на сьогодні Україні необхідно створити законодавчу базу, яка б стимулювала та спонукала вітчизняних виробників до створення великих підприємств, об'єднаних, науково-технічних і виробничих господарчих формувань, які б включали повний цикл – від ідеї до серійного виробництва нових видів товарів та послуг – і були б здатними протистояти зарубіжним конкурентам, зокрема транснаціональним корпораціям². Альтернативою пануванню агрохолдингів можна вказати утворення **кластерів**. Потреби розвитку конкурентоспроможного великотоварного сільськогосподарського виробництва на інноваційній основі диктують використання механізмів корпоратизації (в основу яких покладено відносини власності) та кластеризації (в основу яких покладено відносини спільної діяльності)³. Тобто незважаючи на схожість формальних ознак, агрохолдинг та кластер у сільському господарстві суттєво відрізняються.

Про ефективність кластерної стратегії в розвитку сільського господарства та сільської території свідчить зарубіжний досвід, зокрема успішне функціонування аграрних кластерів у США, Канаді, Австралії, Бразилії, Аргентині, Туреччині, Фінляндії, Нідерландах, Данії, Польщі, Швеції, Італії, Японії, Франції, Португалії та ін. Поширеним і яскравим є приклад Чилі, де за ініціативою глави держави було створено кластер чилійського вина. Об'єднання на підставі кластерної ідеології праці фермерів, наукових установ, органів державної влади та залучення зарубіжних експертів дало змогу в декілька разів наростити експорт вина, суттєво підняти рівень його якості та претендувати на численні міжнародні нагороди, випереджаючи Аргентину, у якій вдвічі більше виноградників (Чилі зараз посідає четверте місце у світі за експортом вина і прямує до 3 млрд доларів США річного прибутку, а Аргентина посідає лише 11–14-те місце⁴). Квітковий кластер в Еквадорі також має цікаву історію. У цій країні була велика кількість незадіяних сільськогосподарських площ, які вирішили використати для вирощування квітів, адже саме цей сегмент має найвищу рентабельність. У результаті заснування

¹ Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 62.

² Дударенко В. В. Правовий статус материнської та дочірніх компаній агрохолдингу в Україні та США: порівняльно-правовий аспект. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»*. 2018. № 3. С. 170.

³ Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 63.

⁴ Дударенко В. В. Правовий статус материнської та дочірніх компаній агрохолдингу в Україні та США: порівняльно-правовий аспект. *Міжнародний науковий журнал «Верховенство права»*. 2018. № 3. С. 171.

¹ Шульжук Т. Р. Холдинги як суб'єкти податкового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Х., 2019. С. 6.

² Духневич А. В. Приведення законодавства України у сфері АПК у відповідність до вимог СОТ. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 96.

³ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 31.

⁴ Бізнес-кластери: потрійна сила. URL: <http://www.innovations.com.ua/ua/articles/op-manage/19558/biznes-klasteri-potrijna-sila>. (дата звернення: 09.06.2019 року)

кластеру та залучення іноземних інвесторів, а також фахівців з Нідерландів, які привезли технології саджанці та насіння, Еквадор займає третє місце у світі за експортом квітів¹.

В Україні розуміння доцільності розвитку кластерів у сільському господарстві повільно, однак все ж проникає у нормотворчість та суспільну свідомість. Так, додатковим поштовхом стало передбачення в Угоді про асоціацію необхідність створення агорекреаційних кластерів у рамках впровадження стратегій розвитку малого та середнього бізнесу. Розвиток цього напряму сприяє життєдіяльності сільських територій за рахунок диверсифікації сільської економіки².

Стимування процесів кластеризації сільського господарства відбувається насамперед унаслідок пасивності законодавця. Розробленим Міністерством економіки України ще у 2008 році, але не затвердженим до цього часу залишається проект нормативно-правового акту щодо формування засад державної політики у сфері кластеризації економіки – «Концепція створення кластерів в Україні». За цією концепцією кластер визначався як група географічно локалізованих взаємопов'язаних компаній, постачальників обладнання, комплектувальних, спеціалізованих виробничих послуг, інфраструктури, науково-дослідних центрів, вищих навчальних закладів та інших організацій, взаємодоповнюючих один одного для досягнення конкретного господарського ефекту та посилюючих конкурентні досягнення окремих компаній і, відповідно, кластера в цілому. Відсутність нормативно-правового регулювання кластерної організації виробництва, визнання кластеру як самоврядного господарського об'єднання підприємств заважає їх функціонуванню та розробці спеціалізованих програм державної підтримки. Водночас, підтримка розвитку кластерів, зокрема в аграрному секторі, є одним із пріоритетів регіональної економічної політики. В аналітичній записці «Щодо державної політики підтримки розвитку аграрних кластерів в Україні», розробленої Національним інститутом стратегічних досліджень при Президенті України, вказано, що Україні слід залучати досвід розвитку кластерів і підтримувати кластерні ініціативи, зокрема в аграрній сфері³.

У сучасній науці розробку легального визначення поняття кластеру називають однією з першочергових задач⁴. Проведений аналіз законодавства України демонструє, що термін «кластер» застосовується, як мінімум, у таких найбільш популярних значеннях:

¹ Кластерна організація аграріїв: зволікати не можна об'єднуватися. Агробізнес сьогодні. 2015. № 19 (314). URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekspertnadumka/4153-klasterna-organizatsiia-agrariivzvolikaty-ne-mozhna-obiednuvatysia.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Мінагрополітики реалізовує комплексну підтримку малого та середнього бізнесу. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 87.

³ Самсонова Я. О. Правові питання розвитку ефективних форм господарювання в аграрному секторі України. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 203.

⁴ Сидоров Я. Державна політика розвитку кластерів як складова частина формування інноваційної моделі сільського господарства: аграрно-правовий погляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 118; Воронин Б. А. Проблемы формирования и развития современного аграрного законодательства. *Управленец*. 2012. № 7 – 8. С. 49.

- як суб'єкт інноваційної діяльності, елемент інноваційної інфраструктури¹;
- як об'єднання підприємств, установ, організацій, що функціонують на певній території та пов'язані певними виробничими процесами²;
- як нова форма кооперації³;
- як сукупність секторів економіки (даний підхід викладено у розпорядженні Кабінету Міністрів України «Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки» від 27 грудня 2017 року № 1017-р⁴; застосування поняття кластеру у контексті даного нормативно-правового акту є абсолютно зайвим, є синонімом звичайного слова «група» та переслідує лише мету завантажити текст більш «розумними» та «європейськими» термінами без урахування їхнього змісту і усталевого наукового значення).

Як бачимо, законодавець поки що використовує поняття кластеру «навпаки», без чіткого уявлення про його значення, але із впевненістю, що згадка про кластер – це правильна тенденція. До того ж відсутність законодавчого регулювання кластеризації спричинило появу нового його розуміння – практичного. Так, для української агробізнесової літератури характерне використання терміну «кластер» у значенні, що суттєво відрізняється від загальноприйнятого у світі: кластером називають організаційно об'єднану сукупність підприємств всередині агрохолдингу, які діють у єдиній господарській сфері. Наприклад, у агрохолдингу «HarvEast» 17 кластерів, у «UkrLandFarming» – 5 кластерів (вирощування зернових культур, виробництво яєць та яєчної продукції, виробництво цукру, тваринництво та дистрибуція). Тобто вітчизняний кластер поглинається поняттям холдингу та має господарське, а не юридичне значення. Така ситуація частково обумовлюється практично повною відсутністю законодавчого регулювання кластеризації.

Відсутність нормативного закріплення поняття кластеру, його основних ознак, особливостей організації та функціонування ставить таку форму господарювання

¹ Модельний Закон про інноваційну діяльність від 16.11.2006 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g12/sp:max100 (дата звернення: 09.06.2019 року); Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2008-2012 роки»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 року № 381-р. Офіційний вісник України. 2007. № 43. Стр. 65. Ст. 1726; Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19-20. Ст. 166; Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2012 року № 691-р. Урядовий кур'єр. 2012. № 180; Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014-2024 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 року № 641-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 173 (втратило чинність); Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на 2015-2019 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 року № 575-р. Урядовий кур'єр. 2015. № 108.

² Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 року № 1130. Офіційний вісник України. 2011. № 86. Стр. 9. Ст. 3139.

³ Про затвердження плану заходів з підтримання експортної діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 травня 2009 року № 569-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 115; Про затвердження плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 року № 896-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 188 (втратило чинність); Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 806-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 215.

⁴ Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1017-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 26.

поза рамками правового регулювання. Саме тому наразі кластер є науковим, а не законодавчим поняттям¹. Згідно з М. Портером, кластер – це об'єднання взаємопов'язаних і взаємодоповнюючих підприємств, організацій, установ і зв'язаних із ними за географічною та функціональною ознаками органів державного управління, наукових закладів, інших інфраструктурних складових, працюючих на певній території, з певною метою². Дещо вужче дане поняття характеризує Д. О. Соломонко, який вважає, що кластери створюються географічно сконцентрованою групою підприємств, які об'єднані одним життєвим циклом продукції, проте виконують різні виробничі функції – від виробництва сільськогосподарської сировини до реалізації готової продукції, а також наукове забезпечення усіх процесів³. У зв'язку з тим, що кластери найчастіше формуються навколо виробництва певного продукту, вони поділяються на аграрні, промислові, агропромислові, інноваційні та деякі інші. При цьому кластером не можна назвати інтеграційну структуру, наприклад, агрохолдинг, котрий не враховує інтересів сільських господарств, як постачальників агросировини, чи районну асоціацію, яка виконує в основному команду «зверху»⁴.

Проте слід пам'ятати правило, яке однаково діє відносно розвитку кооперативів та кластерів – ці організації можуть бути ефективними тільки тоді, коли самі підприємства приходять до необхідності об'єднання⁵. Але це не означає, що держава має самоусунутися від регулювання цих процесів – її завдання полягає в тому, щоб вчасно підхопити ініціативу до утворення кластеру та створити максимально сприятливе середовище для його становлення. У цьому аспекті цікавий недавній досвід зарубіжних країн, наприклад, у Франції було розроблено та затверджено близько 100 проектів програм розвитку регіонів, об'єднаних системою виробничих кластерів. У Великобританії кластерне планування було ініційоване центральним урядом, який здійснює лише загальну координацію і фінансування, а реально управляє проектами регіональна влада. Характерним для американських кластерів є те, що їхня діяльність заснована на принципах партнерства й орієнтована на комерціалізацію науково-дослідницьких та дослідно-конструкторських розробок⁶. Основною характерною рисою кластеру в Японії є провідна роль крупної компанії, що реалізує внутрішню економію від масштабу і знаходиться на передовому рубежі нових технологій, при чому особливе значення надається змішаним галузям: біовиробництву, еко- та біоінформатиці⁷.

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. О. : Юрид. література, 2015. С. 123.

² Кропивко М. Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 57.

³ Соломонко Д. О. Розвиток аграрного сектору регіону на основі кластерного підходу. *Економіка АПК*. 2008. № 3. С. 63.

⁴ Бармин А. П. Агрокооперація та інтеграція в АПК: прошле, настояще, будуще. *Аграрний вестник Урала*. 2011. № 6 (85). С. 60.

⁵ Матчанова А. А. Політика кооперації аграрного сектора Узбекистана та її перспективи в контексті опыта развитих стран Запада та Востока (США, Канада, Южной Кореи, Японии, Китая). *Вестник ЧГУ*. 2012. № 33 (287). Вып. 13. С. 80.

⁶ Порваткина М. В. Зарубежный опыт формирования и развития региональных кластеров в экономически развитых странах. *Вестник ТГПУ*. 2011. № 12 (114). С. 113.

⁷ Порваткина М. В. Зарубежный опыт формирования и развития региональных кластеров в экономически развитых странах. *Вестник ТГПУ*. 2011. № 12 (114). С. 114.

Діяльність у кластерному об'єднанні позитивно впливає на якість продукції, її популяризацію та брендування. У світовому господарстві найбільш відомими є кооперативні кластери у виноробній галузі Лангедок (Франція) та Емілія-Романья (Італія), кластер кооперативів нового покоління в Ренвіллі (Міннесота, США)¹. Взагалі, кожна країна має певну характерну специфікацію, наприклад, в Ірландії та Данії – молочні кластери, у Швейцарії – сироварні, у Канаді та США – зернові, у Білорусі – агроекотуристичні кластери (наприклад, «Край животворних криниць»). Слід зазначити, що процес утворення подібних кластерів із аграрним спрямуванням відбувається і в Україні. Наприклад, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 569-р затверджено надання державних коштів для розвитку сільського підприємництва та інфраструктури агротуристичного кластера «ГорбоГори»².

Доцільність переходу до кластерної моделі організації сільського господарства має відобразитися у реальній державній підтримці цих процесів. Залежно від ролі держави в проведенні кластерної політики розрізняють такі чотири підходи: 1) функціональна кластерна політика, за якої держава сприяє налагодженню співпраці між зацікавленими сторонами та надає певну фінансову підтримку щодо реалізації проекту; 2) підтримувальна кластерна політика, де функція держави доповнюється спрямуванням та підтримкою інвестицій в інфраструктуру кластера з метою стимулювання його розвитку; 3) директивна кластерна політика, коли підтримувальна функція держави доповнюється проведенням спеціальних програм, які спрямовані на трансформацію спеціалізації регіону через розвиток кластерів; 4) інтервенційна кластерна політика, коли держава разом зі своєю директивною функцією бере на себе відповідальність за подальший розвиток кластеру через надання трансфертів, субсидування, інших інструментів активного регулювання та формування його спеціалізації в аграрній економіці³.

На нашу думку, підтримка процесів кластеризації має відбуватися постійно, стабільно та передбачувано, адже налагодження необхідних господарських зв'язків, побудова інфраструктури тощо – це справа не одного року. Зважаючи на це, Я. О. Сидоров пропонує прийняття відповідної національної програми щодо розвитку аграрних кластерів⁴. Ми переконані у тому, що державна підтримка кластеризації сільського господарства – це прояв майбутньої зміни парадигми розвитку сільського господарства нашої держави. І ці відносини, з огляду на їх важливість,

¹ Дешковская Н. С. Между рынками и иерархиями: сельскохозяйственная кооперация как гибридная форма организации. *Вестник ТГУ*. 2010. № 3 (11). С. 41.

² Про затвердження пропозицій щодо розподілу у 2018 році бюджетних коштів за проектами регіонального розвитку, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів, отриманих від Європейського Союзу у рамках виконання Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України, що пройшли конкурсний відбір: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 569-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 159.

³ Антонюк Г. Кластери як ключ до розвитку сільського господарства. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile/3613.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року); Гришова І. Ю. Кластеризація як механізм нарощення фінансового потенціалу АПК. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/47.pdf (дата звернення: 09.06.2019 року); Сидоров Я. Державна політика розвитку кластерів як складова частина формування інноваційної моделі сільського господарства: аграрно-правовий погляд. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 2. С. 117.

⁴ Сидоров Я. О. До питання про пріоритетні напрями розвитку правового забезпечення діяльності господарюючих суб'єктів в аграрному секторі. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного* (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 174.

мають знайти законодавче регулювання на рівні Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Окрему групу суб'єктів сільськогосподарської діяльності складають **державні спеціалізовані сільськогосподарські підприємства**. На необхідність не лише збереження, але й всебічної підтримки таких суб'єктів вказувала Т. В. Лямцева. Учена запропонувала наукове визначення засобів стимулювання виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств – законодавчо закріплений економіко-правовий механізм регулювання аграрних відносин, за допомогою якого даним суб'єктам надається необхідна для здійснення їх виробничо-господарської діяльності різноманітна матеріальна та фінансова допомога і підтримка насамперед з боку держави, а також з боку інших осіб – господарюючих суб'єктів (інвесторів, кредиторів, фондів тощо), що має за мету забезпечити нормальний розвиток аграрного виробництва і підвищити ефективність виробничо-господарської діяльності¹. Для забезпечення такого стимулювання Т. В. Лямцева обґрунтувала необхідність прийняття Закону України «Про державне спеціалізоване сільськогосподарське підприємство»². На наш погляд, агропротекційні положення щодо спеціальної державної підтримки таких підприємств мають бути закріплені у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Отже, проведені дослідження законодавчих та теоретичних засад надання державної підтримки окремим суб'єктам сільськогосподарської діяльності залежно від їхньої організаційно-правової форми та пов'язаних із нею особливостей правового статусу, дає підстави для деяких висновків.

Розвиток правового регулювання державної підтримки фермерства та сільськогосподарської кооперації відбувається синхронно, що вказує на взаємозв'язок та взаємообумовленість цих суспільних явищ. У загальних рисах етапи надання державної підтримки та характеристики даних етапів демонструють схожі ознаки. Державна підтримка фермерських господарств буде неповноцінною, якщо не буде враховувати необхідність кооперування та зміцнення на цій основі. У свою чергу, сільськогосподарські кооперативи залежать від фермерів, адже саме фермерські господарства складають стабільний базис кооперації. Указаний діалектичний взаємозв'язок між сільськогосподарською кооперацією та фермерством враховано наразі лише у окремих нормативних документах.

Тривалий час законодавство у сфері державної підтримки фермерства було прикладом різноманітного та ефективного регулювання надання підтримки сільському господарству. Наразі ця позитивна характеристика втрачена унаслідок поглиблення неузгодженостей між законним та підзаконним регулюванням, а також у результаті недостатньо продуманого запровадження окремого правового статусу сімейного фермерського господарства.

Законодавство поступово змінило агропротекційний правовий статус особистих селянських господарств і наразі не розглядає ці господарства як

виробників сільськогосподарської продукції, що мають отримувати державну підтримку.

Спеціальну державну підтримку агрохолдингам чинне законодавство не передбачає. Це пояснюється тим, що згідно із нормами законодавства рамках холдингового об'єднання кожне підприємство зберігає свою організаційно-правову відокремленість та виступає в агропротекційних правовідносинах як самостійний суб'єкт. У результаті такі підприємства, незважаючи на їхнє входження до вертикально інтегрованих структур, що надають їм запас фінансової міцності та інші додаткові можливості, отримують державну підтримку на рівні із іншими сільськогосподарськими підприємствами. Така ситуація має корені у недостатньому правовому регулюванні утворення та діяльності агрохолдингів. Для упорядкування державної підтримки та підвищення її ефективності агропротекційне законодавство має враховувати факт входження сільськогосподарського підприємства до холдингового об'єднання.

Модель аграрного устрою України має змінюватися у бік формування аграрних кластерів. Ця зміна парадигми розвитку сільського господарства повинна знайти своє адекватне законодавче регулювання. Окрім регламентації основних термінологічних та функціональних правових питань, надзвичайно важливою є законодавче врегулювання агропротекційної складової кластеризації.

Спеціальна державна підтримка має надаватися суб'єктам сільськогосподарської діяльності певних організаційно-правових форм лише у тому випадку, коли така правова ознака носить додаткові соціально значущі функції.

¹ Лямцева Т. В. Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2001. 20 с.

² Лямцева Т. В. Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2001. 20 с.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

3.1. Державна підтримка переробки сільськогосподарської продукції: правові проблеми

Значною мірою проблеми сучасного сільського господарства України зумовлені тим, що воно концентрується переважно на виробництві, відносно повільно розвиваючи переробну складову. Така ситуація має багато причин, які мають правові, політичні та соціально-економічні корені, що не входять безпосередньо до предмету нашого дослідження та добре проаналізовані у спеціальній літературі. Головним наслідком такої ситуації є відірваність сільськогосподарського товаровиробника від переробки виробленої ним продукції. Це породжує цілком об'єктивні наслідки: сільськогосподарський товаровиробник заробляє менше, має більш вразливе положення на ринку, а в результаті – потребує більшої допомоги держави.

Водночас не є секретом, що українського аграрного товаровиробника на світових ринках сприймають як експортера сільськогосподарської сировини та імпортера готової харчової продукції, що загрожує зменшенням рівня диверсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищенням чутливості українського ринку до негативних світових тенденцій¹. Економічна наука, досліджуючи проблематику пропорції галузей АПК, встановила підвищення так званої «фермерської частки», тобто питомої ваги сільського господарства в кінцевій ціні агропродовольчого ринку. Цей показник – висока фермерська частка – є доказом недостатнього розвитку переробних галузей агропродовольчого комплексу, що зменшує додану вартість кінцевої продукції².

Світовий досвід підтверджує стратегічну важливість становлення переробної інфраструктури в сільському господарстві. Так, у процесі реформування аграрної сфери постсоціалістичним країнам Центральної Європи вдалося уникнути масового безробіття селян значною мірою завдяки зосередженню в сільській місцевості переробки сільськогосподарської сировини, її зберігання та масового виробництва продуктів харчування³.

В Україні слабо розвинені як практика переробки сільськогосподарської продукції її безпосередніми виробниками, так і законодавство, що регулює ці відносини. Перш ніж перейти до безпосереднього дослідження правових проблем надання державної підтримки в цій сфері, необхідно здійснити термінологічний аналіз основних понять.

Комплексний аналіз норм чинного законодавства, що легально пояснює поняття «переробка», «обробка», «доробка» сільськогосподарської продукції та

¹ Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 1.

² Пасхавер Б. Й. Платоспроможний продовольчий попит. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 58.

³ Земко А. М. Правове регулювання ринку праці в аграрній сфері. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 125.

оперує ними, відкриває можливості для виявлення системних зв'язків між цими поняттями. Аналіз законодавства з цього питання варто розпочати зі з'ясування змісту положення ч. 1 ст. 332 ЦК України, яке до переробки відносить «використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ»¹. У теорії цивільного права описана операція називається специфікацією та визнається одним із первинних способів набуття права власності.

Певний інтерес в аспекті нашого дослідження становить правова позиція, що закріплена в МК України, а саме: в ч. 2 ст. 150 МК надається «перелік операцій з переробки товарів, що можуть включати: 1) власне переробку товарів, у тому числі: обробку, монтаж, демонтаж, використання окремих товарів, які сприяють чи полегшують процес виготовлення продуктів переробки; 2) ремонт товарів»². З наведеної норми випливає, що митне законодавство вважає обробку різновидом переробки.

При вирішенні поставлених питань цікавим є положення ст. 14.1.134 ПК України в частині визначення операцій з давальницькою сировиною – як «операцій з переробки (обробки, збагачення чи використання) давальницької сировини (незалежно від кількості замовників і виконавців, а також етапів (операцій) з метою одержання готової продукції за відповідну плату»³. Наведена норма є свідченням того, що досліджувані правові позиції МК та ПК України збігаються в принциповому аспекті: у визначенні обробки частиною переробки як більш широкого поняття.

Для одержання комплексного багатовимірного уявлення щодо досліджуваного питання слід виявити підходи, які використовуються законодавцем для пояснення термінів «переробка» та «обробка» у спеціальних актах аграрного законодавства. Так, в Законі України «Про зерно і ринок зерна» немає чіткого визначення поняття переробки. Натомість надається перелік можливих продуктів переробки зерна: борошно, крупа, комбікорм, клейковина, солод, побічні продукти переробки зерна, зокрема висівки, макуха і шрот (п. 20 ст. 1 Закону)⁴. Перевагами використаної законодавчої техніки є легкість формулювання, образність вираження, уникнення перевантаження термінології, а до недоліків можна віднести недостатню чіткість через невизначеність характерних ознак предмету, що є важливою умовою для отримання якісної дефініції.

Закон України «Про виноград та виноградне вино»⁵ також не пропонує конкретного визначення переробки, незважаючи на те, що активно його використовує. Проте аналіз змісту вказаного Закону надає підстави вважати, що в ньому принаймні розмежовуються поняття «переробка винограду», «обробка виноматеріалів» тощо.

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

² Митний кодекс України від 13.03.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.

³ Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

⁴ Про зерно і ринок зерна: Закон України від 04 липня 2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 35. Ст. 258.

⁵ Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16 червня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 31. Ст. 419.

У Законі України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» більше уваги приділено визначенню поняття переробки. Тут бачимо вдалу спробу якомога детальніше описати можливі прояви такої діяльності. Так, в п. 21 ст. 1 цього Закону переробка водних біоресурсів подається як «зміна первинних властивостей гідробіонтів із застосуванням різноманітних способів технологічної обробки (охолодження, заморожування, соління, копчення, сушіння; обробка консервантами, кислотами, лугами чи ферментами, фізико-хімічна, біологічна, термічна обробка, консервування, подрібнення, розбирання тощо)»¹. Слід підкреслити, що акцент у такому визначенні зроблено на зміні властивостей сировини, а не на виробництві нового продукту як кінцевого результату. Разом із цим наведені способи обробки сировини викликають деякі зауваження. Наприклад, не зовсім логічно споріднювати сушіння, заморожування та консервування, подрібнення тощо. Слід звернути увагу на результати таких операцій: у першому випадку змінюються деякі властивості продукту, причому він залишається тим самим (наприклад, сушена чи заморожена риба); у другому – створюється новий продукт із первинної сировини (наприклад, рибні консерви або рибний фарш). Таким чином, залежно від одержаного результату слід розмежувати розглянуті операції: у першому випадку – це обробка, у другому має місце переробка.

З'ясувавши співвідношення понять переробки та обробки сільськогосподарської продукції, необхідно виявити їх взаємозв'язок із поняттям «добробка» сільськогосподарської продукції. Найбільш змістовно це поняття було розкрито в Технічному регламенті зернового складу, однак наказ Мінагрополітики про його затвердження втратив чинність у 2014 році. Проте визначення поняття доброби, яке містилося в цьому нормативно-правовому акті, представляє науковий інтерес: «добробка зерна – це сукупність технологічних операцій, спрямованих на забезпечення або поліпшення (при необхідності) встановлених показників якості зерна відповідно до умов договору складського зберігання зерна, контракту, державних стандартів»². Так, п. 6.10.2 регламенту встановлював, що «добробка зерна ... може включати: а) первинне очищення зернових культур; б) сушіння; в) вторинне очищення; г) активне вентильовання; г) охолодження; д) захист від шкідників; е) вилучення механічно пошкодженого або дрібного зерна; є) розділення культур; ж) інші послуги з доброби»³. Отже, доброби не змінює суттєві властивості сільськогосподарської продукції, а тим більше не створює нового продукту. Доброби спрямована на підтримання сільськогосподарської продукції в належному якісному стані, а також на її поліпшення шляхом здійснення механічних операцій, що не змінюють основних властивостей первинної продукції.

Концепція розвитку овочівництва та переробної галузі оперує цікавим терміном «післязбиральна доброби», проте не пояснює його змісту. Заслуговує на увагу

¹ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 8 липня 2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.

² Про затвердження Технічного регламенту зернового складу: наказ Мінагрополітики України від 15 червня 2004 року. Офіційний вісник України. 2004. № 27. Т. 2. Ст. 440 (втратив чинність)

³ Про затвердження Технічного регламенту зернового складу: наказ Мінагрополітики України від 15 червня 2004 року. Офіційний вісник України. 2004. № 27. Т. 2. Ст. 440 (втратив чинність)

положення Концепції, що закріплює наступне: «З боку держави овочівництву та переробній галузі повинна гарантуватися підтримка суб'єктів господарювання в овочівництві та переробній галузі, зокрема сільськогосподарських кооперативів, діяльність яких пов'язана з післязбиральною добробою, зберіганням та реорганізацією овочевої продукції і спрямована на інвестування, розроблення та виробництво інноваційних продуктів»¹.

Дослідження вимог чинного законодавства надає підстави для висновку про те, що переробка сільськогосподарської продукції означає виробництво якісно нової продукції із сільськогосподарської сировини. Процесу такої переробки завжди має передувати (та/або супроводжувати) обробка сільськогосподарської сировини за допомогою різноманітних технічних обладнань та технологічних методів, тобто здійснення впливу на сільськогосподарську сировину з метою зміни її первинних властивостей (наприклад, обробка парою, інфрачервоним світлом тощо). Доброби теж можлива як окрема кінцева операція, яка означає ще менший ступінь впливу на первинну сировину, ніж обробка.

Аналіз вітчизняного аграрного законодавства, яке активно оперує поняттям переробки, дозволяє провести градацію нормативно-правових актів на дві групи:

– *традиційні* – в них виробництво сільськогосподарської продукції та її переробка розмежовані. Такий підхід використовується у спеціалізованих аграрних законах, які регулюють відносини в певних галузях сільського господарства або щодо деяких видів сільськогосподарської продукції. До цієї групи відносяться, наприклад, закони України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів»² (1995), «Про бджільництво»³ (2000), «Про зерно та ринок зерна в Україні»⁴ (2002), «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них»⁵ (2004), «Про молоко та молочні продукти»⁶ (2004), «Про виноград та виноградне вино»⁷ (2005), «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів»⁸ (2011). Усі ці закони, прийняті до 2011 року, сформували установлену правову традицію щодо відділення переробки від сільськогосподарського виробництва. На цьому зав'язано багато інших правових конструкцій, зокрема, механізми оподаткування сільськогосподарської діяльності та надання держав-

¹ Про схвалення Концепції розвитку овочівництва та переробної галузі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1120-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 211.

² Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів: Закон України від 19.12.1995 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 46. Ст. 345.

³ Про бджільництво: Закон України від 22.02.2000 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.

⁴ Про зерно і ринок зерна: Закон України від 04 липня 2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 35. Ст. 258.

⁵ Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 06 лютого 2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.

⁶ Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24 червня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 47. Ст. 513.

⁷ Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16 червня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 31. Ст. 419.

⁸ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 8 липня 2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.

ної підтримки. Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України» прийнятий у цей же період та узгоджується зі вказаною правовою позицією в частині державної підтримки: вона надається тим виробникам, які здійснюють переробку власновиробленої сільськогосподарської продукції. Тобто заохочується переробка безпосередньо виробником, що посилює його ринкові позиції та диверсифікує його діяльність;

– *новітні* – в них переробка – це складова виробництва як універсальної категорії. Такий підхід застосовано, зокрема, в законах України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів»¹ (у редакції Закону від 22.07.2014 року), «Про безпечність та гігієну кормів»² (2017, набрання чинності в 2020 році), «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції»³ (2018, введення в дію в 2019 році). Усі ці законодавчі акти розроблені під егідою гармонізації із законодавством ЄС та використовують напрочуд схожі формулювання, які можна звести до єдиного універсального знаменника: виробництво – це вся діяльність, пов'язана зі створенням продукції, зокрема й усі стадії технологічного процесу: первинне виробництво, підготовка, змішування, обробка, переробка, наповнення, пакування, відновлення та інші зміни стану продукції. Слід погодитися з тим, що для Закону України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» як універсального акту, що регулює відносини щодо «забезпечення безпечності та окремих показників якості харчових продуктів», є несуттєвим розмежування суб'єктів на стадіях виробництва, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції, і тому новітній підхід законодавця є виправданим. Однак для аграрних законів України «Про безпечність та гігієну кормів», а особливо – «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» – розмежування виробництва й переробки є важливим, зокрема, тому що впливає на агропротекційний статус суб'єкта.

Державна підтримка переробної складової сільського господарства не ряєніє великою кількістю правових механізмів, і порівняно з підтримкою виробничої складової значно програє. Систему напрямів державної підтримки переробки сільськогосподарської продукції можна представити так:

1) **Організаційно-правова підтримка**, яка полягає у спрощенні умов ведення бізнесу. Яскравим прикладом є положення Закону України «Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів», відповідно до якого суб'єкт господарювання, який отримав ліцензію на виробництво алкогольних напоїв та виробляє їх з виноматеріалів виключно власного виробництва (не придбаних), має право здійснювати оптову торгівлю зазначеними алкогольними напоями без отримання окремої

ліцензії на таку оптову торгівлю¹. Тобто, цією нормою передбачено підтримку тих виробників алкогольної продукції, які є одночасно виробниками виноматеріалів для неї. А як відомо, виноматеріали – це продукти первинної переробки винограду, плодів та ягід, розчину натурального бджолиного меду, призначені для виробництва алкогольної продукції.

Указаний Закон містить ще один приклад організаційно-правової підтримки виробників, що здійснюють переробку сільськогосподарської продукції. Так, Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв» від 20 березня 2018 року було регламентовано правовий статус малих виробництв виноробної продукції з метою надання їм підтримки для подальшого розвитку як особливим суб'єктам, задіяним у переробці винограду. Так, під малими виробництвами виноробної продукції розуміються суб'єкти господарювання, які здійснюють за повним технологічним циклом без додавання спирту виробництво та розлив у споживчу тару вин виноградних, вин плодово-ягідних та/або напоїв медових в об'ємі, що не перевищує 10000 декалітрів на рік, з виноматеріалів виключно власного виробництва (не придбаних), отриманих шляхом переробки плодів, ягід, винограду, меду власного виробництва². Одержання такого правового статусу впливає на вимоги до матеріально-технічної бази суб'єктів малого виробництва виноробної продукції; на спрощення процедури ліцензування виробництва (на основі зареєстрованої декларації відповідності матеріально-технічної бази вимогам законодавства замість атестата виробництва). Передбачається можливість обліку як власних, так і залучених на договірних засадах аналітичних і вимірювальних лабораторій при визначенні повного технологічного циклу виробництва і, відповідно, можливість отримання ліцензії на виробництво за наявності договору з акредитованою відповідно до законодавства лабораторією.

Отже, законодавець наділив невеликі виноробні господарства, які здійснюють переробку власновиробленої сільськогосподарської продукції, особливим правовим статусом, який передбачає право на деякі спрощення ведення бізнесу.

2) **Податкова підтримка**, яка полягає в тому, що сільськогосподарський товаровиробник може зберегти за собою право сплачувати єдиний податок четвертої групи навіть тоді, коли здійснює не лише виробництво, але й переробку власної сільськогосподарської продукції. Відповідно до податкового законодавства сільськогосподарський товаровиробник – це юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, у якій частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 відсотків. Відповідно до ст. 298.8.3. ПК України для розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва враховується дохід сільськогосподарського товаровиробника, отриманий від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, який включає доходи, отримані від реалізації

¹ Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 19. Ст. 98.

² Про безпечність та гігієну кормів: Закон України від 21 грудня 2017 року. Відомості Верховної Ради. 2018. № 10. Ст. 53.

³ Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10 липня 2018 року. Відомості Верховної Ради. 2018. № 36. Ст. 275.

¹ Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів: Закон України від 19.12.1995 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 46. Ст. 345.

² Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв: Закон України від 20 березня 2018 року. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 17. Ст. 151.

власновиробленої продукції рослинництва, тваринництва і рибництва, та продуктів її переробки на власних підприємствах або орендованих виробничих потужностях.

Окремо слід відмітити, що у випадку, коли сільськогосподарське підприємство утворюється шляхом злиття, приєднання, перетворення, поділу або виділення, у рік такого утворення до суми, отриманої від реалізації сільськогосподарської продукції власного виробництва та продуктів її переробки, включаються також доходи, отримані від надання супутніх послуг, зокрема, послуги зі збирання врожаю, його брикетування, складування, пакування та підготовки продукції до збуту (сушіння, обрізування, сортування, очистка, розмелювання, дезінфекція (за наявності ліцензії), силосування, охолодження), які надаються покупцю такої продукції сільгосппідприємством-виробником. При детальному аналізі перерахованих операцій стає зрозуміло, що мова йде про послуги з обробки, вартість яких теж формує частку сільськогосподарського товаровиробництва.

Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів»¹ додатково надано право сплачувати єдиний податок четвертої групи малим виробництвам виноробної продукції, незважаючи на те, що такі суб'єкти провадять діяльність з виробництва підакцизних товарів.

3) **Митна підтримка**, яка полягає у звільненні від сплати ввізного мита. Так, відповідно до ч. 3 ст. 17-2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» при ввезенні на митну територію України безпосередньо сільськогосподарськими товаровиробниками виключно для власних потреб техніки та обладнання для переробки зерна, овочів, фруктів, м'яса, молока, відходів виробництва, для виробництва біопалива та інших альтернативних видів енергії), аналоги яких не виробляються в Україні, з цих товарів не справляється ввізне мито (застосовується нульова ставка ввізного мита згідно із Законом України «Про Митний тариф України»). Перелік такої техніки та обладнання затверджується Кабінетом Міністрів України за поданням Мінагрополітики.

Також цікавим прикладом опосередкованої підтримки переробної галузі сільського господарства є Закон України «Про ставки вивізних (експортних) мит на насіння деяких видів олійних культур»². У своєму дисертаційному дослідженні Ю. Ю. Бакай вказує на те, що це експортне мито виконує одне зі своїх головних завдань щодо активізації роботи переробної галузі та переорієнтації експорту сировини (насіння соняшнику) на продаж готової продукції вітчизняними олійно-переробними підприємствами (соняшникової олії)³.

4) **Фінансова підтримка**, яка полягає в наданні бюджетних коштів на утворення переробних потужностей, формування технічної бази або її переоснащення. У рамках цього напряму державної підтримки можна виокремити кілька різновидів:

¹ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів: Закон України від 23.11.2018 року. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 49. Ст. 399.

² Про ставки вивізних (експортних) мит на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 44. Ст. 389.

³ Бакай Ю. Ю. Правова регламентація відносин по вирощуванню та реалізації насіння соняшнику в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. С. 14.

а) **пряме фінансування**. Такий механізм передбачався в Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки розвитку підприємств молочної переробки, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2005 року № 1125¹. Правовий механізм підтримки, запроваджений цим актом, має досить специфічні ознаки. По-перше, він розрахований на суто переробні підприємства, тобто без органічного зв'язку з виробництвом. Це не характерно для вітчизняного аграрного протекційного законодавства. По-друге, не передбачалося конкретних шляхів використання коштів підтримки. У Порядку лише зазначалося, що Мінагрополітики укладає з підприємством договір, у якому визначаються напрями використання бюджетних коштів та відповідальність у разі порушення умов договору. По-третє, прийнятий на виконання цієї постанови наказ Мінагрополітики «Про затвердження Порядку визначення на конкурсних засадах виконавців програми «Фінансова підтримка розвитку підприємств молочної переробки», що фінансується з Державного бюджету України» від 07.12.2005 року № 682² передбачав надзвичайно вузькі критерії конкурсного відбору одержувачів підтримки. Аналіз цих критеріїв вказує на підтримку експортоорієнтованих молокопереробних підприємств, які мають потужну інноваційну матеріально-технічну базу. Слід визнати, що вказана бюджетна програма підтримки має ознаки лобістської, адже спрямована на надання бюджетних коштів переробним підприємствам, які (якщо вони відповідають конкурсним критеріям) і так настільки стабільні, що не потребують підтримки, особливо з огляду на те, що не мають прямих зв'язків із виробництвом молока. Побічно цю тезу підтверджує той факт, що Мінагрополітики, порушивши вимоги ч. 2 ст. 42 БК України, включило до складу видатків загального фонду Державного бюджету на 2005 рік цю бюджетну програму, не надавши бюджетні запити та обґрунтування необхідності таких видатків (10 млн грн)³. За результатами проведеного конкурсу кошти були надані чотирьом підприємствам на придбання обладнання для виробництва морозива, твердих та напівтвердих сирів і казеїнатів. У своєму звіті Рахункова палата дійшла висновку про те, що «у 2005 році кошти в сумі 10 млн грн, виділені з державного бюджету за програмою «Здійснення фінансової підтримки розвитку підприємств молочної переробки», економічного ефекту не принесли, а їх витрачання проводилося з бюджетними порушеннями»⁴.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки розвитку підприємств молочної переробки: постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2005 року № 1125. Урядовий кур'єр. 2005. № 233.

² Про затвердження Порядку визначення на конкурсних засадах виконавців програми «Фінансова підтримка розвитку підприємств молочної переробки», що фінансується з Державного бюджету України: наказ Мінагрополітики від 07.12.2005 року № 682. Офіційний вісник України. 2005. № 50. Стр. 83. Ст. 3145. (втрачена чинність)

³ Про ефективність використання коштів Державного бюджету України, виділених на розвиток АПК у 2005 році / Підготовлено департаментом з питань АПК, природних ресурсів та охорони навколишнього середовища і затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 22.02.2006 року № 5-1. Київ: Рахункова палата України, 2006. Вип. 7.

⁴ Про ефективність використання коштів Державного бюджету України, виділених на розвиток АПК у 2005 році / Підготовлено департаментом з питань АПК, природних ресурсів та охорони навколишнього середовища і затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 22.02.2006 року № 5-1. Київ: Рахункова палата України, 2006. Вип. 7.

б) надання пільгових кредитів. Така підтримка є спеціалізованою для фермерських господарств та регулюється постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам» від 25 серпня 2004 р. № 1102¹. Пільгові умови такого кредитування розповсюджуються й на ті фермерські господарства, що прагнуть здійснювати переробку сільськогосподарської продукції, яка ними виробляється. Зокрема, кредит надається в розмірі, що не перевищує 500 тис. грн, має цільовий характер, не передбачає сплату відсотків за користування кредитними коштами;

в) фінансовий лізинг. Законом України «Про молоко та молочні продукти» передбачено, що державна підтримка надається, зокрема, шляхом фінансування з Державного бюджету України лізингових послуг щодо придбання обладнання вітчизняного та зарубіжного виробництва для технічного переоснащення і запровадження сучасних технологій виробництва та переробки молока і молочних продуктів суб'єктами господарювання;

г) часткова компенсація витрат. У ч. 3 ст. 17-2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» передбачено, що сільськогосподарським товаровиробникам відшкодовується в обсязі до 50% вартість будівництва та реконструкції утворених на кооперативних засадах м'ясопереробних підприємств, а також в обсязі до 30% відшкодовується вартість закупівлі техніки та обладнання для будівництва та реконструкції підсобних підприємств з переробки сільськогосподарської продукції². Тобто Закон формує два напрями підтримки у вигляді компенсації витрат:

– утворення кооперативних м'ясопереробних підприємств (дуже вузький та спеціалізований за суб'єктним статусом та галузевим спрямуванням; має на меті стимулювати кооперування виробників м'яса для його спільної переробки);

– придбання техніки й обладнання для підсобних переробних господарств (цей напрям передбачений для сільськогосподарських товаровиробників, що функціонують у будь-якій галузі сільського господарства, та утворюють переробні потужності самостійно, в якості підсобних господарств, тобто як частину власного бізнесу).

Помітно, що перший напрям – кооперування у сфері переробки м'яса – стимулюється законодавцем активніше, з огляду на більший максимальний розмір компенсації. Такий же підхід сповідує і Концепція розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року³.

Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств,

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 р. № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Стор. 71. Ст. 2269.

² Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

³ Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року. Урядовий кур'єр. 2017. № 190.

затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 року¹, фінансова підтримка сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів надається кооперативам для придбання обладнання зі зберігання та переробки сільськогосподарської продукції. Фінансова підтримка надається сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам у розмірі 70% вартості придбаного обладнання без урахування сум ПДВ, але не більше ніж 3 млн грн на один сільськогосподарський обслуговуючий кооператив.

Утворення переробної інфраструктури стимулюється особливо активно в галузі тваринництва. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва» від 07.02.2018 року² із шести напрямів бюджетної підтримки два напрями націлені на підтримку саме переробки. Передбачені механізми підтримки дуже схожі: а) часткова компенсація вартості будівництва та реконструкції підприємств із переробки сільськогосподарської продукції в частині витрат, профінансованих за рахунок банківських кредитів; б) часткове відшкодування вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів, доїльних залів, підприємств із переробки сільськогосподарської продукції.

Позитивні умови першого правового механізму підтримки: укладення з 2018 року кредитного договору з банком-резидентом України, що підписав з Мінагрополітики Меморандум про загальні засади співробітництва; строк договору – до п'яти років, обсягом до 500 млн грн на один об'єкт у національній валюті; мета кредиту – здійснення будівництва та/або реконструкції підприємств з переробки сільськогосподарської продукції (молока, м'яса, побічних продуктів тваринного походження, що належать до II категорії), зокрема вартості обладнання згідно з проектно-кошторисною документацією. Компенсації підлягають 25% фактично понесених витрат на такі роботи.

Позитивні умови другого правового механізму підтримки: завершення в поточному році етапів будівництва та реконструкції підприємств із переробки сільськогосподарської продукції (молока, м'яса, побічних продуктів тваринного походження, що належать до II категорії), зокрема вартості обладнання згідно з проектно-кошторисною документацією. Компенсація має диференційований розмір і залежить від вартості об'єкту: для об'єктів вартістю до 500 млн грн – 30% вартості; для об'єктів вартістю більш як 500 млн грн – 30% від 500 млн грн; для об'єктів, які створюють 500 і більше робочих місць, незалежно від їх вартості – 30% вартості.

Отже, як помітно зі схематичного окреслення двох споріднених механізмів державної підтримки, нормотворець, по-перше, розмежовує суб'єктів, які будують переробні підприємства, залучаючи кредити в банків – партнерів Мінагрополітики, та тих суб'єктів, які інвестують кошти з інших джерел (власні, залучені в інших, крім указаних, банківських установах тощо) – при чому вигідніше

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 року. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.

залучити кредит в іншому банку та претендувати на 30% вартості замість 25%; по-друге, передбачає компенсацію вартості будівництва/реконструкції підприємства, включаючи вартість обладнання; по-третє, передбачає позитивну, але практично нездійсненну норму щодо підтримки утворення робочих місць – для сучасного переробного підприємства така кількість працівників є дуже значною. Взагалі, слід позитивно оцінити існування таких правових механізмів підтримки утворення переробних потужностей у тваринництві, при цьому слід наголосити на фінансуванні в 2018 році вказаних напрямів: так, для компенсації об'єктів, профінансованих за рахунок кредитів, передбачено 400 млн грн; для компенсації вартості об'єктів – 1,7 млрд грн¹.

Проведений аналіз системи заходів державної підтримки переробної складової сільського господарства демонструє наявність серйозних проблем у цій сфері, пов'язаних із недосконалим законодавчим забезпеченням. Правове регулювання державної підтримки, спрямованої на побудову і стабільне функціонування переробної інфраструктури в сільському господарстві, має деякі особливості.

По-перше, арсенал заходів такої підтримки значно вужчий порівняно з підтримкою сільськогосподарського виробництва. Це обумовлено об'єктивними особливостями переробної діяльності, для здійснення якої, насамперед, необхідними є пристосоване виробниче приміщення та технологічне обладнання, а не масштабне використання природних ресурсів, живих тварин тощо, як це відбувається під час сільськогосподарського виробництва. До того ж переробна діяльність не стикається з тими традиційними ризиками, які загрожують виробництву. Отже, головна потреба суб'єкта, який прагне здійснювати переробку сільськогосподарської продукції, – це потреба у фінансуванні (для утворення переробних потужностей) та в адміністративно-правовому сприянні (під час отримання дозволів, ліцензій тощо). Ураховуючи ці базові потреби, вивчення діючих механізмів державної підтримки переробки вказує на їх незначну кількість, спеціалізованість, низький рівень системності. Значна частина механізмів підтримки спрямована на забезпечення техніко-технологічних потреб переробників. Це позитивно, але при цьому слід розуміти, що ці потреби є ситуативними, разовими. Постійно діючий механізм державної підтримки полягає лише в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників. Організаційно-правова підтримка має значний потенціал як в аспекті разового заходу (спрощення одержання ліцензій тощо), так і в аспекті перманентної стимулюючої дії (формування особливого правового статусу переробників сільськогосподарської продукції тощо), однак її можливості застосовуються вкрай обмежено, а тому незадовільно.

Крім того, характерною ознакою є виражена галузева спрямованість значної кількості діючих механізмів підтримки (у виноробній, м'ясопереробній галузях тощо). Законодавча основа державної підтримки переробної складової сільського господарства вимагає універсалізації, тобто утворення поряд із галузевими спеціалізованими механізмами таких правових механізмів підтримки, якими б міг скористатися переробник будь-якої сільськогосподарської продукції.

¹ Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2018 року № 128-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 64.

По-друге, виробнику, який прагне здійснювати переробку своєї продукції, надзвичайно важливо зберегти свій правовий статус сільськогосподарського товаровиробника, який надає можливість користуватися державною підтримкою, спрямованою на виробництво. Ця особливість простежується в законодавчих актах та в переважній частині випадків враховується законодавцем.

По-третє, державна підтримка орієнтована на сільськогосподарського товаровиробника, який прагне переробляти свою продукцію, а не просто на переробні підприємства. Це важливо, тому що переробка є шляхом отримання доданої вартості, а її здійснення прямо впливає на збільшення доходів виробника. Сільськогосподарський товаровиробник завжди в більш вразливому становищі порівняно з переробником, а останній заробляє більше й легше. З позиції держави доцільним є стимулювання виробника здійснювати переробку та за рахунок цього самостійно укріплювати своє фінансове і ринкове становище. У той же час утворення переробних підприємств – справа затратна, тому найоптимальнішим шляхом є утворення об'єднань сільськогосподарських товаровиробників для спільної переробки своєї продукції. Це найбільш пріоритетний вектор державної підтримки – стимулювання утворення і функціонування кооперативних переробних підприємств, для яких у чинному законодавстві передбачена найбільш вдала організаційно-правова форма – сільськогосподарський переробний кооператив. Однак усе спеціалізоване правове регулювання їх організації та діяльності зводиться до єдиного речення – визначення, наданого у ч. 2 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», відповідно до якого сільськогосподарські переробні кооперативи – це кооперативи, які здійснюють переробку сільськогосподарської сировини, що виробляється членами таких кооперативів (виробництво хлібобулочних, макаронних виробів, овочевих, плодово-ягідних, м'ясних, молочних, рибних продуктів, виробів і напівфабрикатів із льону, луб'яних культур, лісо- і пиломатеріалів тощо)¹. На наше переконання, державна підтримка сільськогосподарської переробної кооперації в Україні має розпочатися з удосконалення правових засад її функціонування.

Ґрунтовні дослідження правового становища сільськогосподарських переробних кооперативів, проведені на дисертаційному² та монографічному³ рівнях, виявили деякі суттєві особливості, притаманні цим суб'єктам господарювання. У зв'язку з тим, що правове регулювання цього виду кооперативів базується на загальних законодавчих положеннях про кооперацію та сільськогосподарську обслуговуючу кооперацію, вважаємо, що наразі, ґрунтуючись на положеннях чинного законодавства, буде передчасним стверджувати, що сільськогосподарський переробний кооператив уже виокремився в самостійну організаційно-правову форму юридичної особи. Однак слід підкреслити необхідність такого визнання. Адже, слідуючи логіці законотворчого процесу, який

¹ Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 39. Ст. 261.

² Гайдаржи Х. А. Правове регулювання організації та діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2014. 228 с.

³ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 248 с.

активізувався відносно розвитку сільськогосподарської кооперації, – можна зробити висновок про методологічну важливість підходу до сільськогосподарського переробного кооперативу саме як до самостійної організаційно-правової форми юридичної особи. Такий підхід дозволить вдосконалювати законодавство і вносити до нього зміни так, щоб враховувати особливості правового становища сільськогосподарського переробного кооперативу, підкреслюючи, а не нівелюючи їх.

Об'єктивне підґрунтя формування сільськогосподарського переробного кооперативу як окремої організаційно-правової форми, безумовно, існує. Воно полягає, зокрема, в особливому «прикордонному» положенні такого кооперативу, який суттєво виділяється з групи сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів завдяки своїй виробничій ознаці, в результаті чого він тяжіє до іншого виду сільськогосподарських кооперативів, який має суттєві відмінності в правовому регулюванні – до виробничого кооперативу¹. Так, при аналітичному вивченні юридичної природи сільськогосподарського переробного кооперативу, рельєфно проявляється її особлива двоїстість: *по-перше*, сільськогосподарський переробний кооператив є невід'ємною частиною обслуговуючої інфраструктури, різновидом сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів; *по-друге*, сільськогосподарський переробний кооператив – єдиний серед інших видів обслуговуючих, що має виражену виробничу характеристику. Тобто, він є виробником сільськогосподарської продукції, виробником «другого рівня». Наразі в законодавстві не взято до уваги цю особливість сільськогосподарського переробного кооперативу, й у зв'язку з цим, не встановлено відповідних спеціальних положень щодо нього. Однак виробнича характеристика сільськогосподарського переробного кооперативу не повинна ігноруватися при подальшому законодавчому регулюванні правового положення цього виду юридичних осіб, адже тільки в тому випадку, коли форма відповідає змісту, об'єкт розвивається послідовно та продуктивно. Це особливо важливо, враховуючи той факт, що стимулювання створення та розвитку сільськогосподарських переробних кооперативів є одним з поставлених державних завдань у сфері АПК України².

Таким чином, сільськогосподарський переробний кооператив – це різновид сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, основною функцією якого є переробка сільськогосподарської сировини, виробленої членами цього кооперативу, в результаті чого утворюється нова сільськогосподарська продукція. Фактично такі кооперативні організації вже утворюються в Україні. Наприклад, в органічному кооперативі «Чиста флора», що на Прикарпатті, напрацьовано досвід виробництва варення, джемів, фіточаїв під відомою торговою маркою «Смак українських Карпат»³, що представляють собою класичні продукти переробки сільськогосподарської сировини.

¹ Гайдаржи Х. А. Сельскохозяйственный перерабатывающий кооператив как отдельная организационно-правовая форма юридического лица. *Право.бу.* 2014. № 1. С. 131 – 135.

² Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. С. 68.

³ Мармуль Л. О., Новак Н. П. Розвиток органічного виробництва в Україні на засадах кооперації. *Економіка АПК.* 2016. № 9. С. 30.

Хоча останні статистичні данні вказують на те, що сільськогосподарська переробна кооперація починає активізуватися в Україні, цей процес все ж залишається занадто повільним та має стимулюватися за допомогою удосконалення правового становища таких кооперативів. Важливою складовою правового становища сільськогосподарських переробних кооперативів є законодавча заборона надання послуг не членам кооперативу. Це положення має дуже суттєве значення саме для сільськогосподарського переробного кооперативу, оскільки жорстко прив'язує його до власної сировини, тобто лише до тієї сільськогосподарської продукції, що виробляється в господарствах його членів. Отже, у випадку зниження виробництва в одного чи кількох членів кооперативу, рентабельність функціонування кооперативу може бути поставлена під загрозу. Така ж ситуація виникає і при виході членів або зменшенні пайової участі. Заборона надання послуг іншим особам виправдана з огляду на дотримання кооперативної ідентичності та недопущення переходу сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу на комерційний шлях, особливо беручи до відома його неприбутковий статус. Проте в деяких випадках збереження кооперативу може бути забезпечене лише завантаженням його потужностей давальницькою сировиною третіх осіб. На наш погляд, збереження існуючого кооперативу є більш вагомою метою, і тому можливість обмеженої участі інших осіб у господарській діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів повинна бути законодавчо відновлена¹. При чому така практика застосовується в деяких зарубіжних країнах: наприклад, в Англії в умовах конкуренції кооперативи можуть укласти угоди з особами, які не є членами кооперативу, але при цьому необхідно дотримуватися певних умов: а) метою укладення угод повинно бути задоволення інтересів членів; 2) об'єм угод з не членами обмежений².

Другим аспектом, пов'язаним із удосконаленням правового становища сільськогосподарських переробних кооперативів, є необхідність подальшого розвитку правових засад договору контрактації. Наразі контрактантом по договору можуть виступати як держава в особі уповноважених органів та розпорядників державних коштів, так і особи приватного права. Необхідно відмітити, що така можливість є еволюційним надбанням договору контрактації, оскільки в радянський період такого суб'єкту як приватна особа в ролі контрактанта не передбачалось. Поява нового гравця є суттєвою зміною усталених правил. Приватні особи більш гнучкі, вони можуть запропонувати більше можливостей та варіацій, що, безсумнівно, йде на користь сільському господарству України. Проте їхній інтерес як контрактантів необхідно не лише частково задовольняти, його потрібно активно стимулювати, зокрема шляхом усунення зайвих бар'єрів, які є пережитками попередніх історичних періодів. Одним із можливих шляхів розширення вузьких рамок договору контрактації є законодавчий перегляд кола суб'єктів, що можуть бути контрагентами по цьому договору. За сучасним законодавством друга сторона

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. С. 63.

² Воронина Н. П. Определение правовой природы современных аграрных кооперативов (по законодательству Великобритании, ФРГ, Франции). *Право и политика.* 2013. № 11 (166). С. 1561.

договору контракції називається виробником сільськогосподарської продукції. Легальне тлумачення цього поняття, як вже зазначалось нами вище, міститься в ч. 1 ст. 1 Закону України «Про сільськогосподарський перепис»¹. Зрозуміло, що норма Закону, яка обмежує коло суб'єктів контракції лише безпосередніми виробниками сільськогосподарської продукції, направлена на усунення посередницьких, непродуктивних структур, що заповнили аграрний ринок, і має на меті підтримку вітчизняних сільськогосподарських виробників. Уважний аналіз вказує на те, що сільськогосподарська кооперація має ті самі цілі. Сільськогосподарський переробний кооператив є, насамперед, об'єднанням, як правило, дрібних сільськогосподарських товаровиробників, які самотужки не лише не зможуть виконати вигідний договір контракції, але й виживають з труднощами. Укладення договору контракції із сільськогосподарським переробним кооперативом є доцільним, адже: *по-перше*, дає змогу залучити набагато більшу кількість господарств до виробництва та забезпечити їм гарантований збут продукції задовго до її отримання; *по-друге*, метою діяльності сільськогосподарського переробного кооперативу не є комерційна нажива – він є неприбутковою організацією. Це тим самим задовольняє вимоги щодо відсутності спекулятивних механізмів при виконанні договору контракції; *по-третє*, сільськогосподарський переробний кооператив і сам виступає виробником сільськогосподарської продукції другого рівня – продукції переробки. Цією виробничою характеристикою він відрізняється від інших обслуговуючих кооперативів, що такої властивості не мають².

Надання переваги саме укладенню договору контракції, а не стандартних договорів купівлі-продажу чи поставки, має свою слушну аргументацію. Договір контракції є спеціалізованим щодо такої непростой сфери виробництва як сільське господарство, саме тому цей договір враховує особливості, що впливають із сезонності, ризикованості виробництва, його довготривалості тощо. Також, як зазначає В. С. Кайдашов, договір контракції сільськогосподарської продукції має всі передумови для того, щоб стати засобом формалізації правовідносин щодо комплексного впливу на її безпечність та якість³. Договір контракції є зручною правовою конструкцією для контрактанта з таких причин: а) дає змогу заздалегідь обрати виробника та укласти з ним відповідний договір; б) дозволяє «замовити» необхідну продукцію: потрібної кількості, якості, асортименту, пропорцій тощо, а у зв'язку з цим контрактант не залежатиме від перипетій ринку в сезон продажу сільськогосподарської продукції; в) надає можливість обумовити всі деталі, що мають значення для контрактанта: використання конкретних сортів рослин чи порід тварин; екологічні вимоги до продукції; особливості обробки; необхідність фасування тощо. Ці та інші переваги договору контракції роблять його все більш актуальним у нинішніх умовах, що потребують стабільних, довготривалих економічних зв'язків та захищеності суб'єктів ринку.

¹ Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 вересня 2008 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 9. Ст. 115.

² Гайдаржи Х. А. Правове регулювання організації та діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Одеса, 2014. 228 с.

³ Кайдашов В. С. Організаційно-правові засади безпечності та якості сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. С. 14.

Реформування договору контракції лише щодо кола суб'єктів буде половинчастим та неефективним. Щоб уникнути логічних суперечностей, необхідно одночасно врегулювати питання об'єкту договору контракції. Навколо цієї проблеми давно точаться наукові дискусії. Так, І. В. Апопій¹, О. Близнюк², Я. О. Самсонова³ та деякі інші науковці вважають, що за договором контракції продажу підлягає сільськогосподарська продукція у вигляді сировини або після первинної обробки. Перероблена сільськогосподарська продукція не може бути, на їхню думку, об'єктом договору контракції. Натомість З. І. Носова переконана, що факт реалізації сільськогосподарської продукції, яка піддавалась переробці (мова йде про переробку безпосереднім виробником вирощеної ним продукції), є додатковим видом діяльності відносно виробництва сільськогосподарської продукції і повністю залежить від нього, не усуває специфіку сільськогосподарського виробництва та його суб'єктів та не повинен позбавляти їх переваг, що надаються нормативною конструкцією договору контракції⁴. Деякі представники радянської аграрної науки також вважали, що в окремих випадках допускається контракція переробленої продукції⁵, така думка висловлюється також і в сучасних наукових роботах⁶. На наш погляд, об'єктом договору контракції повинні бути як сільськогосподарська сировина, так і продукти її переробки, одержані або безпосередньо виробниками цієї сировини, або сільськогосподарськими переробними кооперативами. При чому сільськогосподарська продукція, перероблена кооперативом, матиме більший попит, ніж перероблена в індивідуальних господарствах. Це пояснюється тим, що кооператив, як об'єднання, має більше можливостей для розвитку потужностей, вдосконалення виробництва, підвищення якості продукції, розширення асортименту тощо. У той же час слід підкреслити, що кооперативи нерозривно пов'язані з безпосередніми виробниками сільськогосподарської сировини та є їхнім органічним продовженням. Крім того, закріплення переробленої сільськогосподарської продукції як можливого об'єкту договору контракції додатково зацікавить потенційних контрактантів, які можуть отримувати за цим договором, користуючись його перевагами, продукцію одразу в необхідному їм вигляді. Це дозволяє не залучати додаткових контрагентів, які займались би переробкою сировини, що у свою чергу, зменшує витрати контрактанта. Наприклад, кондитерський завод може напряму замовляти в сільськогосподарського переробного кооперативу необхідні йому продукти (масло, сметану тощо), в обхід зайвих посередників⁷.

¹ Апопій І. Істотні умови договору контракції у сфері підприємницької діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 78.

² Близнюк О. Договір контракції сільськогосподарської продукції: історія та сучасність в застосуванні. *Юридичний журнал*. 2006. № 5. С. 107.

³ Самсонова Я. О. Договір контракції винограду. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 103. С. 135.

⁴ Носова З. И. Сельскохозяйственная продукция как объект договора контракции. *Юрист*. 2002. № 11. С. 24.

⁵ Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Попов В. К. Правовое положение производственных объединений в сельском хозяйстве. К.: Политиздат Украины, 1979. С. 152.

⁶ Мартинюк А. Права та обов'язки сторін у договорі контракції сільськогосподарської продукції. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 21 – 26.

⁷ Гайдаржи Х. А. Особливості правового положення сільськогосподарського переробного кооперативу як суб'єкту договору контракції. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 91 – 96.

Отже, еволюція договору контракції не повинна зупинитись, адже не можна допускати консервації застарілих положень. Обмеження, накладені сучасним законодавством на суб'єктний та об'єктний склад договору контракції, повинні бути переглянуті з метою усунення формалістичного та позитивістського підходів до таких правовідносин. Законодавчий дозвіл сільськогосподарським переробним кооперативам бути суб'єктами договору контракції нарівні з первинними виробниками сільськогосподарської продукції, суттєво розширить рамки правового регулювання, не забуваючи при цьому про основну мету цього договору, його глибинну суть – підтримку сільськогосподарських товаровиробників. Логічним продовженням буде законодавче закріплення розширеного тлумачення об'єкту договору контракції – сільськогосподарської продукції, як сировини та продукції її переробки, що здійснена або господарством-виробником самостійно, або сільськогосподарським переробним кооперативом¹.

Удосконалення вказаних нами вище законодавчих засад, що регулюють діяльність сільськогосподарських переробних кооперативів, здатне сформувати новий імпульс активного розвитку переробної кооперації в сільському господарстві нашої держави.

У той же час, на тлі енергетичної кризи в Україні переробна інфраструктура сільського господарства окрім традиційних векторів розвитку одержує нові можливості, в яких зацікавлені і держава, і суспільство, і самі сільськогосподарські товаровиробники. Останнім часом у науці значно поживались дослідження у сфері альтернативної енергетики, зокрема її біоенергетичної складової. Традиційна аграрна спрямованість економіки нашої держави цілком передбачено детермінує зацікавленість та особливу увагу до налагодження функціонування саме біоенергетичного комплексу, основа якого будуватиметься в сільському господарстві. У аграрно-правовій науковій літературі ці процеси теж знаходять своє відображення, зокрема, обґрунтовується теза щодо формування в системі сучасного аграрного права України норм, що регулюють такий вид суспільних відносин як сільськогосподарські біоенергетичні відносини². Висловлюються думки, що енергетичні правовідносини слід визначати як комплексний інститут природоресурсного права³; виокремлювати інститут правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії у природоресурсному праві⁴; виділяти міжгалузевий (комплексний) інститут права, який утворився на перетині енергетичного, екологічного, господарського, адміністративного, цивільного,

¹ Гайдаржи Х. А. Правове регулювання організації та діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2014. 21 с.

² Савельєва Е. Н. О перспективах развития сельскохозяйственных биоэнергетических отношений в Украине. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круг. стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 191.

³ Романко С. М. Енергетичне право – новий інститут природоресурсового права? *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 166.

⁴ Кишко-Єрлі О. Б. Інститут правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії природоресурсного права України. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 2. С. 251 – 254; *Природоресурсне право України*: навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. К.: Істина, 2005. 376 с.

фінансового, митного та інших галузей права¹. На нашу думку, віднесення біоенергетичних відносин до предмета природоресурсного права здійснюється ніби «за компанію» з іншими видами використання відновлюваних джерел енергії. Справа в тому, що біомаса як джерело енергії має зовсім інший правовий режим, порівняно з джерелами сонячної, вітрової, геотермальної енергії тощо – і автоматичне віднесення її до природних ресурсів викликає питання. Питання правової природи вказаних відносин заслуговують подальших глибоких досліджень з метою побудови досконалого законодавчого регулювання. Проте відносини щодо державної підтримки біоенергетичного виробництва (у частині виробництва біопалива із сільськогосподарської сировини), безумовно, входять до предмету агропротекційного права та регулюються ним. Це пояснюється тим, що: по-перше, об'єктами біоенергетичних відносин виступають біомаса та біопаливо, які є сільськогосподарською продукцією; по-друге, суб'єктами біоенергетичних відносин переважно виступають виробники сільськогосподарської продукції або її переробники; по-третє, зміст біоенергетичних відносин полягає у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції. Тобто біоенергетичні відносини на етапах виробництва (утворення) біомаси та її переробки в біопаливо складають різновид сільськогосподарської діяльності, державна підтримка якої регулюється агропротекційним правом.

Виробництво біопалива становить стратегічно важливий вектор розвитку переробної інфраструктури сільського господарства України. Ключовим процесом є переробка біомаси, в результаті чого утворюється один із різновидів біопалива – тверде, рідке чи газоподібне. В аграрно-правовій літературі ґрунтовно досліджувалося законодавче та наукове поняття біомаси². Так, деякий час легальне поняття біомаси було завузьким, однак з 2015 року Закон України «Про альтернативні види палива» розуміє під біомасою невикопну біологічно відновлювану речовину органічного походження, здатну до біологічного розкладу, у вигляді продуктів, відходів та залишків лісового та сільського господарства (рослинництва і тваринництва), рибного господарства і технологічно пов'язаних із ними галузей промисловості, а також складову промислових або побутових відходів, здатну до біологічного розкладу³. Цей підхід відповідає і науковим висновкам. Варто підкреслити, що в аспекті нашого дослідження нас цікавить лише *сільськогосподарська складова біомаси* (тобто особливості правового регулювання державної підтримки виробництва біопалива із промислових та побутових відходів як можливих різновидів біомаси ми не досліджуємо). Цим шляхом також йдуть сучасні науковці аграрно-правового спрямування. Так, наприклад, А. В. Пастух сформулювала поняття сільськогосподарської сировини для вироб-

¹ Бодак О. Місце альтернативних джерел енергії в системі об'єктів екологічного права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 60.

² Рудь Ю. М. Визначення поняття «біомаса» за законодавством України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 163 – 169; Пастух А. В. До питання про об'єкти правовідносин щодо вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Держава і право. Юрид. науки*. 2015. Вип. 68. С. 346 – 360; Голомозий Є. В. Деякі правові проблеми виробництва біопалива в Україні. *Форум права*. 2013. №1. С. 196 – 200.

³ Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 12. Ст. 94.

ництва біопалива як об'єкта правових відносин, під яким пропонується розуміти продукти, відходи та залишки рослинництва, тваринництва і рибництва, що мають природне походження від землі та живих біологічних організмів, які включені до переліків державних класифікаторів, і спрямовуються на подальше перероблення для отримання твердого, рідкого та газового біопалива¹. До продуктів рослинництва, що вирощуються для виробництва біопалива, належать: зерно різних сільськогосподарських культур (кукурудзи, тритикале, пшениці, сорго, проса, соняшнику та ріпаку), що використовується для виробництва рідкого біопалива, такого як біоетанол чи біодизель; енергетичні культури, такі як міскантус, тополя, верба та інші. Відходи та залишки рослинництва також використовуються для виробництва біопалива. Залишки є первинними, тобто утворюються безпосередньо при збиранні врожаю сільськогосподарських культур, а відходи вторинними – з'являються вже при обробці врожаю на підприємствах. Крім того, виробництво біопалива може здійснюватися також із продуктів та відходів тваринництва і рибництва: гнойових та інших відходів сільськогосподарського виробництва, а також водоростей². Деякі вчені пропонують використання відходів як енергетичних ресурсів називати утилізацією, а під переробленням цих відходів розуміти здійснення будь-яких технологічних операцій, пов'язаних зі зміною фізичних, хімічних чи біологічних властивостей відходів із метою підготовки їх до екологічно безпечного зберігання, перевезення, утилізації чи видалення³. Напевно, автор так вважає тому, що в першому випадку відходи як такі зникають, а у другому – зберігаються, просто в іншому вигляді. На наш погляд, це не є продуктивним та не відображає сутності переробки: використання відходів як енергетичної чи мінеральної сировини – це є переробка (тому що внаслідок технологічних операцій утворюється новий продукт, з іншими якостями – біопаливо, мінеральні добрива тощо); а підготовка відходів до зберігання, транспортування, утилізації чи видалення може відбуватися у вигляді і обробки, і переробки. Головним критерієм розрізнення є мета: в першому випадку вона полягає в утворенні нового продукту (наприклад, біопалива).

Біоенергетичні відносини є різноманітними та складаються на всіх етапах виробництва біопалива до його споживання, однак у рамках нашого дослідження нас найбільше цікавлять лише деякі з них, а саме: а) утворення (вирощування, збирання тощо) біомаси; б) переробка біомаси у біопаливо; в) безпосереднє споживання біопалива; г) переробка біопалива в електричну енергію.

Утворення біомаси (вирощування спеціальних енергетичних культур, формування залишків чи відходів сільськогосподарського виробництва тощо) наразі спеціальних правових механізмів державної підтримки не має. Розглядаючи це питання в ретроспективі, слід згадати Програму розвитку виробництва дизельного

біопалива, головний акцент у якій було зроблено на формуванні сировинної бази для виробництва біодизеля з ріпаку¹. Подібні кроки нормотворця є досить ризиковими і мають бути ретельно виваженими. Адже найбільшою проблемою є законодавче забезпечення збалансованого поєднання екологічних, економічних та соціальних інтересів у цілеспрямованому виробництві біомаси для біопалива. На необхідність встановлення правових обмежень щодо неконтрольованого вирощування енергетичних культур вказує у своїх працях, наприклад, Т. О. Коваленко². У той же час у літературі зустрічаються думки щодо «запровадження економіко-правового механізму стимулювання вирощування енергетичних культур з метою збільшення обсягів виробництва біопалива»³, а також, що «вирощування технічних культур для подальшої їх переробки на біопаливо потребує правової регламентації та державної підтримки»⁴. Представники господарсько-правової науки, опікуючись збереженням сировинної бази для біоенергетичного виробництва, з метою обмеження експорту ріпаку з України вважають за необхідне навіть встановити вивізні мито на нього⁵. Це дещо дивно з огляду на те, що показники росту ріпакової продукції вимірюються тисячами відсотків⁶. Деякі вчені обґрунтовують потребу в заходах щодо активізації вирощування енергетичної верби, наводячи аргументи екологічного характеру (наприклад, можливість засадження забруднених та малопродуктивних земель, для яких енергетична верба є природним фільтром для очищення ґрунтів тощо)⁷. Слід зазначити, що в європейському законодавстві використовується правовий механізм, спрямований на вирішення проблем співвідношення екологічних, енергетичних та соціальних інтересів під час виробництва біопалива. Так, відповідно до Директиви 2009 року встановлено такі критерії, що мають бути дотримані: показники скорочення викидів парникових газів, показники сталості біомаси та соціальної сталості біопалива. Так, наприклад, виконання критерію сталості біомаси в ЄС передбачає, що біопаливо та біопаливні рідини не можуть виготовлятися із сировини, що вирощується на землях, які мають особливе значення для збереження біологічної різноманітності⁸.

В аспекті формування законодавчої основи надання підтримки на етапі утворення біомаси слід враховувати дуже важливий момент. З огляду на наявність

¹ Про затвердження Програми розвитку виробництва дизельного біопалива: постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2006 року № 1774. Офіційний вісник України. 2006. № 52. Стор. 225. Ст. 3497.

² Коваленко Т. О. Охорона земель при вирощуванні сільськогосподарських культур для виробництва біопалива: дефекти правового регулювання. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2010. Вип. 156. С.137 – 148.

³ Пастух А. В. Правове регулювання вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. С. 84.

⁴ Горда О. Голландський досвід використання біосировини. *Фермер*. 2008. № 9 (18). С. 90 – 91.

⁵ Рибнікова Е. Ю. Господарсько-правове стимулювання використання відновлюваних джерел енергії в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2018. С. 194.

⁶ Орлова Н. В. Стан та чинники розвитку олійно-жирової галузі України. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 14–15 верес. 2018). Одеса: Фенікс, 2018. С. 84.

⁷ Федорович В. І. Правові проблеми використання нерозподілених (невитребуваних) земельних паїв. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 177.

⁸ Пастух А. В. Правове регулювання запровадження критерію сталості біомаси в Україні. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 204.

¹ Пастух А. В. Правове регулювання вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. С. 3.

² Пастух А. В. Правові аспекти реалізації сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Держава і право. Юридичні науки*. 2016. Вип. 73. С. 423 – 424.

³ Барабаш Т. О. Правові питання охорони довкілля в сільському господарстві: окремі аспекти. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 214.

великих площ родючої землі в поєднанні з низькою ефективністю земельного та екологічного законодавства, існує серйозна загроза перетворення України в біоенергетичний сировинний придаток інших країн. Наприклад, Нідерланди пропонують вкладати значні інвестиції в українське виробництво, зокрема, йдеться про замовлення виробництва мільйонів тонн ріпаку та інших енергетичних культур¹, необхідних для виробництва біопалива для цієї країни. Інвестиційний інтерес помножений на державну підтримку вирощування сільськогосподарської продукції на біомасу може мати негативний наслідок у вигляді замороження українського біоенергетичного потенціалу на сировинному рівні. Для України стратегічно важливим є налагодження саме переробки сировини в біопаливо, для того щоб експортувати не біомасу, а набагато дорожчий продукт її переробки. Це має економічні, екологічні, соціальні та політичні наслідки, які варті того, щоб в Україні терміново та ретельно готувалася нормативно-правова база надання державної підтримки не стільки утворення, скільки переробки біомаси.

Етап переробки біомаси в біопаливо характеризується необхідністю належного техніко-технологічного забезпечення процесу. Тому саме на задоволення цієї першочергової потреби спрямована державна підтримка. Водночас аналіз законодавства дає підстави стверджувати, що державна підтримка на цьому етапі має лише один діючий правовий механізм, і він полягає у звільненні від ввізного мита. Так, відповідно до ст. 282 МК України при ввезенні на митну територію України або вивезенні за її межі від оподаткування митом звільняються: енергозберігаюче обладнання та матеріали, засоби вимірювання, контролю та управління витратами паливно-енергетичних ресурсів, обладнання та матеріали для виробництва альтернативних видів палива або для виробництва енергії з відновлюваних джерел енергії за умови, що ці товари застосовуються платником податків для власного виробництва та якщо ідентичні товари з аналогічними якісними показниками не виробляються в Україні²; матеріали, устаткування та комплектуючі, що використовуються для виробництва матеріалів, сировини, устаткування та комплектуючих, що будуть використовуватися у виробництві альтернативних видів палива або виробництві енергії з відновлюваних джерел енергії³.

Слід зазначити, що раніше законодавством були передбачені й деякі інші правові механізми підтримки, що наразі не діють, однак викликають науковий інтерес. Так, тимчасово до 1 січня 2019 року звільнялися від оподаткування ввізним митом при ввезенні на митну територію України та поміщенні в митний режим імпорту техніка, обладнання, устаткування, що використовуються для реконструкції існуючих і будівництва нових підприємств з виробництва біопалив, які класифікуються за кодами УКТ ЗЕД, визначеними статтею 7 Закону України

«Про альтернативні види палива», якщо такі товари не виробляються та не мають аналогів в Україні. Порядок ввезення зазначених товарів визначався постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку ввезення на митну територію України техніки, обладнання, устаткування, технічних та транспортних засобів, що використовуються для розвитку виробництва і забезпечення споживання біологічних видів палива» від 18 травня 2011 року № 581¹.

Також до 1 січня 2019 року звільнялися від оподаткування ПДВ операції з: а) постачання техніки, обладнання, устаткування, визначених статтею 7 Закону України «Про альтернативні види палива», на території України; б) імпорту за кодами УКТ ЗЕД, визначеними статтею 7 Закону України «Про альтернативні види палива», техніки, обладнання, устаткування, що використовуються для реконструкції існуючих і будівництва нових підприємств із виробництва біопалива, якщо такі товари не виробляються та не мають аналогів в Україні². Указане строкове обмеження вченими оцінюється негативно, у зв'язку з чим пропонується закріпити вищевказані податкові пільги без обмеження строку їх дії³.

Суттєвою підтримкою було звільнення виробників біопалива від оподаткування прибутку, отриманого від продажу біопалива (такий напрям підтримки передбачався у п. 15 підр. 4 р. XX ПК України та мав діяти до 1 січня 2020 року, однак Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» від 28 грудня 2014 року⁴ ці пільги передчасно скасовано).

Історія знає також випадки надання підтримки у вигляді компенсації відсотків за кредитами (кредитної субсидії). У Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794⁵, передбачено надання компенсації за середньо- та довгостроковими кредитами, залученими сільськогосподарськими підприємствами та суб'єктами господарювання АПК для придбання, у тому числі на умовах фінансового лізингу, основних засобів сільськогосподарського призначення вітчизняного та іноземного виробництва, аналоги яких не виробляються в Україні, зокрема обладнання для переробки сільськогосподарських відходів і сировини, відходів заготівлі деревини лісу, в тому числі

¹ Про затвердження Порядку ввезення на митну територію України техніки, обладнання, устаткування, технічних та транспортних засобів, що використовуються для розвитку виробництва і забезпечення споживання біологічних видів палива: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 581. Урядовий кур'єр. 2011. № 104.

² Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

³ Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. С. 7.

⁴ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28 грудня 2014 року. Відомості Верховної Ради. 2015. № 7-8, № 9. Ст. 55.

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794. Урядовий кур'єр. 2010. № 172.

¹ Горда О. Голландський досвід використання біосировини. *Фермер*. 2008. № 9 (18). С. 90 – 91.

² Питання ввезення на митну територію України енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування та комплектуювальних виробів за проектами демонстрації японських технологій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 року № 293. Урядовий кур'єр. 2016. № 72.

³ Митний кодекс України від 13.03.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.

в біопаливо та інші альтернативні види енергії, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України.

Хоча цей Порядок № 794 наразі чинний, його положення є малоефективними. Це пояснюється тим, що в 2012 році бюджетна програма втратила свою самостійність та була включена в якості окремого напрямку до бюджетної програми «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі». Низька ефективність такої програми ілюструється, зокрема, тим, що у 2018 році на цю програму, яка нараховує 15 напрямів¹, було спрямовано лише 5 млн грн.

Утворене внаслідок переробки біомаси біопаливо залежно від своїх характеристик може або використовуватися безпосередньо (наприклад, у вигляді пального для транспорту, у вигляді пелет для обігріву приміщень тощо), або далі переробляється в електричну енергію. Якщо аграрна природа відносин виробництва і переробки сільськогосподарської продукції для утворення біопалива не викликає сумнівів, то необхідність дослідження правовідносин державної підтримки на етапі споживання біопалива вимагає окремого пояснення. Річ у тім, що стимулювання споживання біопалива є опосередкованою підтримкою його виробництва, з огляду на те, що такий продукт є відносно новим на ринку України порівняно з традиційними видами палива та часто вимагає особливих технічних умов використання. Підтримка, надана споживачам на етапі переходу до використання біопалива, є дієвим кроком підтримки його виробників, що отримують ринок збуту своєї продукції.

У зв'язку з вищезазначеним, *безпосереднє споживання біопалива* підтримується державою за допомогою правових механізмів звільнення від ввізного мита та ПДВ операцій постачання техніки і обладнання, які працюють на біопаливі. Також МК України передбачає звільнення від оподаткування митом ввезення технічних та транспортних засобів, зокрема самохідних сільськогосподарських машин, що працюють на біопаливі та класифікуються за кодами згідно з УКТ ЗЕД, визначеними статтею 7 Закону України «Про альтернативні види палива», якщо такі товари не виробляються в Україні².

Обмежена державна підтримка безпосереднього використання біопалива відбивається на повільному розвитку таких відносин. Найчастіше таке використання проявляється у використанні виробленого біопалива у власному господарстві (наприклад, в науково-дослідному господарстві «Великоснитинське» Фастівського району за рахунок біогазу опалюється значна кількість об'єктів виробничого та соціального призначення³). В Україні великі за територією господарські структури можуть дозволити собі виробництво біодизельного палива, і доки держава не створить сприятливі умови для торгівлі біодизелем, такі

сільськогосподарські підприємства можуть використовувати його для власних потреб. Це дасть змогу забезпечувати своє господарство паливом, не залежати від коливання цін на паливо-мастильні матеріали, економити значні кошти, відмовившись від закупівлі мінерального дизпалива¹. У той же час світова практика демонструє приклади цілеспрямованої державної політики в цій сфері, яка дає значні результати. Так, Бразилія у найближчій перспективі планує 80% транспорту перевести на етанол, який отримують із цукрової тростини².

Другий варіант *подальшої переробки біопалива з метою одержання електроенергії* концентрує наразі найбільшу державну підтримку, яка полягає у наданні «зеленого» тарифу. «Зелений» тариф встановлюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг, на електричну енергію, вироблену на об'єктах електроенергетики, зокрема на введених в експлуатацію чергах будівництва електричних станцій (пускових комплексах), з альтернативних джерел енергії. Відповідно до Закону України «Про альтернативні джерела енергії» «зелений» тариф для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з біомаси, встановлюється на рівні роздрібного тарифу для споживачів другого класу напруги на січень 2009 року, помноженого на коефіцієнт «зеленого» тарифу для електричної енергії, виробленої з біомаси. «Зелений» тариф для суб'єктів господарювання, які виробляють електричну енергію з біогазу, утвореного з біомаси в результаті біологічного розкладу, біогазу, отриманого шляхом примусової газифікації біомаси, біогазу, отриманого з відведених місць чи об'єктів, на яких здійснюються операції зі зберігання та/або захоронення відходів, утвореного з біомаси як складової промислових або побутових відходів, встановлюється на рівні роздрібного тарифу для споживачів другого класу напруги на січень 2009 року, помноженого на коефіцієнт «зеленого» тарифу для електричної енергії, виробленої з біогазу³.

Науковці, що вивчають проблематику державної підтримки біоенергетики, висувають пропозиції щодо удосконалення законодавчих засад надання «зеленого» тарифу. Так, у правовій літературі обґрунтовується необхідність запровадження спеціального підвищувального коефіцієнту для «зеленого» тарифу на біопаливо саме для сільськогосподарських товаровиробників⁴, але таке формулювання є не зовсім коректним, адже «зелений» тариф надається не на біопаливо, а на електричну енергію, вироблену з нього. На необхідність заохочувати сільськогосподарських товаровиробників здійснювати виробництво електроенергії з біомаси вказує і В. В. Латишева. Проблема полягає в тому, що процедуру отримання «зеленого» тарифу вважають занадто бюрократичною, унаслідок чого підприємствам АПК доцільно використовувати енергію для власних потреб,

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі: постановою Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 року № 104. Урядовий кур'єр. 2012. № 33.

² Митний кодекс України від 13.03.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.

³ Єрмоленко В. М. Правове регулювання використання альтернативних джерел енергії в сільському господарстві. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки сусільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 14–15 трав. 2015). Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 214 – 216.

¹ Арделян Д. В. Про ринок біодизеля в Україні. *Економіка АПК*. 2009. № 7. С. 136.

² Сіряченко І. І. Правові аспекти використання альтернативних джерел енергії в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 168.

³ Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 155.

⁴ Оболенська С. А. Правові питання застосування «зеленого» тарифу на біопаливо, що виробляється сільськогосподарськими товаровиробниками. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку*: матер. «круг. столу» (Київ, 27 трав. 2016). К., 2016. С. 220.

будуючи замкнутий цикл використання енергетичних ресурсів¹, а не продавати її третім особам, тобто до державної підтримки у вигляді одержання «зеленого» тарифу доходять далеко не всі виробники біопалива. Наприклад, 8 з 10 олійно-екстракційних заводів вітчизняного агрохолдингу «Кернел» використовують лушпиння соняшника в якості палива для виробництва парів та електроенергії для власних потреб².

Законом України «Про альтернативні джерела енергії» регулюється також двовекторний правовий механізм державної підтримки, спрямований як на стимулювання виробників електроенергії з біомаси, так і на підтримку актуального вітчизняного машинобудування. Йдеться про механізм надбавки до «зеленого» тарифу за дотримання рівня використання обладнання українського виробництва на введених в експлуатацію з 1 липня 2015 року по 31 грудня 2024 року об'єктів електроенергетики, які виробляють електричну енергію з альтернативних джерел енергії. Надбавка є фіксованою у відсотках доплатою до «зеленого» тарифу, пропорційною до рівня використання суб'єктом господарювання на відповідному об'єкті електроенергетики обладнання українського виробництва (на рівні 5 – 10%).

Слід відзначити, що державна підтримка вітчизняного машинобудування теж ослабла. Так, наприклад, ПК України передбачав звільнення до 1 січня 2020 року від оподаткування прибутку виробників техніки, обладнання та устаткування для виготовлення та реконструкції технічних і транспортних засобів, які споживають біологічні види палива. Однак ця норма була виключена Законом від 28 грудня 2014 року³.

Якщо аналізувати сучасне правове забезпечення державної підтримки на всіх етапах біоенергетичних відносин, то стає помітним, що безпосередньо переробці біомаси підтримка надається у критично малому обсязі. Основна підтримка спрямована на виробництво електроенергії з біомаси, а інші варіанти виробництва і використання біопалива залишаються поза увагою агропротекційного законодавства. Також характерною рисою законодавства наразі є відсутність жодної спеціалізованої щодо суб'єктів виробництва біопалива. Дослідження сучасної аграрно-правової наукової літератури дозволяє виділити три найбільш пріоритетні варіанти організаційно-правового забезпечення переробки біомаси в біопаливо: а) індивідуально сільськогосподарськими товаровиробниками; б) колективно сільськогосподарськими товаровиробниками на засадах об'єднання в сільськогосподарський переробний кооператив; в) колективно на засадах об'єднання в енергетичний кооператив.

С. А. Оболенська, досліджуючи правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками, виділяє такі його риси:

¹ Латишева В. В. Енергоефективність як засіб сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 146.

² Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: монографія. Х.: Юрайт, 2015. С. 60.

³ Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28 грудня 2014 року. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 7-8, № 9. Ст. 55.

а) відсутність єдиного комплексного нормативно-правового акту з виробництва біопалива названими товаровиробниками; б) наявність значної кількості підзаконних нормативно-правових актів, що мають концептуальний, програмний характер; в) неврахування законодавством специфіки провадження виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників із вироблення цього продукту; г) декларативність значної кількості існуючих нормативних приписів¹. Окремо дослідниця вказує на брак і правових приписів, спрямованих на стимулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками. Учена пропонує з метою активізації виробництва біопалива затвердити Кабінетом Міністрів України Державну програму виробництва сільськогосподарськими товаровиробниками різних видів біопалива на період до 2025 року, яка передбачатиме на найближчий період заходи з розвитку вироблення цими товаровиробниками рідкого і твердого (в рослинництві), а також газового (у тваринництві) біопалива². Інші дослідники теж обґрунтовують необхідність підтримувати індивідуальних сільськогосподарських товаровиробників, що прагнуть виробляти біопаливо. Наприклад, Ю. В. Рудь пропонує надавати державну фінансову підтримку фермерськими господарствами, які мають намір придбати обладнання для виробництва енергії з відновлювальних джерел³.

Звичайно, налагодження переробки біомаси сільськогосподарськими товаровиробниками у вигляді утворення підсобних підприємств є можливим шляхом розвитку, який має підтримуватися державою. При цьому слід враховувати, що така діяльність для невеликих товаровиробників не матиме масштабу та здебільшого орієнтуватиметься на енергозбереження та економію. Об'єднання сільськогосподарських товаровиробників для спільного виробництва біопалива дає зовсім інші можливості та відкриває більші перспективи. Саме тому актуальним є питання застосування організаційно-правової форми переробного кооперативу для провадження діяльності з виробництва біопалива. Як впливає з визначення сільськогосподарських переробних кооперативів, наданого Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію», законодавець акцентує увагу на створенні кінцевого нового продукту, перелік можливих різновидів якого не вичерпано. При цьому показовим є те, що легальна дефініція сільськогосподарських переробних кооперативів не містить вказівку на обов'язкове виробництво саме сільськогосподарської продукції. Головне, судячи з побудови законодавчого визначення, – це здійснення переробки сільськогосподарської сировини. Отже, сільськогосподарські переробні кооперативи можуть бути виробниками біопалива різних видів, що утворюється в результаті переробки сільськогосподарської сировини, яка належить членам таких кооперативів.

Використання саме сільськогосподарського переробного кооперативу як організаційно-правової форми ведення біоенергетичного виробництва має низку

¹ Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. С. 6.

² Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. С. 6.

³ Рудь Ю. М. Правове регулювання енергозбереження у сільському господарстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. С. 11.

плюсів. По-перше, сільськогосподарський переробний кооператив відповідно до ст. 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» користується правами непідприємницького суб'єкту господарювання, що впливає на режим оподаткування діяльності. По-друге, створення сільськогосподарського переробного кооперативу не вимагає поєднання інших сфер діяльності членів такого кооперативу, тобто вони зберігають свою господарську самостійність та зобов'язуються лише брати участь у діяльності переробного кооперативу у формах, встановлених статутом, правилами внутрішньогосподарської діяльності та угодами про господарську участь. По-третє, генерація та використання ефекту масштабу виробництва дозволяє на початку діяльності створити відповідну матеріально-технічну базу, а потім – продукувати крупні партії біопалива. Такий підхід дозволяє залучитися до біоенергетичного виробництва навіть дрібним господарствам, які самостійно не мали б змогу сформувати необхідне переробне підприємство. Також цей аспект впливає на забезпечення стабільної реалізації виробленого біопалива, що пояснюється полегшеною системою логістики у великого підприємства. По-четверте, утворення сільськогосподарського переробного кооперативу, що спрямований на виробництво біопалива, переслідує спільну для всіх сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів мету – збільшення прибутків членів та зменшення їх витрат. Побудова та функціонування біоенергетичного виробництва в Україні потребує значного стартового та поточного інвестування, що можливе за рахунок спільного капіталовкладення членів переробного кооперативу¹.

Отже, аналіз кооперативного законодавства дозволяє позиціонування сільськогосподарських переробних кооперативів як суб'єктів виробництва біопалива в Україні. Одночасно з цим слід зауважити, що такі кооперативи можуть розглядатися як сільськогосподарські товаровиробники та мати відповідний правовий режим, адже згідно ч. 2.15 ст. 2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» до сільськогосподарської продукції (товарів) також належать усе біологічне паливо та енергія, отримані при переробці та утилізації сільськогосподарської продукції (товарів) та їх відходів (біогаз, біодизель, етанол, тверде біопаливо, у виробництві якого була використана сільськогосподарська продукція (її відходи) в розмірі більше 50 відсотків від усієї використаної продукції, електрична енергія, пар, гаряча вода тощо)².

Погоджуючись із тим, що організаційно-правова форма сільськогосподарського переробного кооперативу є вдалою для провадження діяльності з виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками, С. А. Оболенська вказує на стримуючий чинник для використання таких об'єднань у біоенергетичному виробництві, а саме: припис п. 1 ст. 9 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», згідно з яким сільськогосподарський обслуговуючий кооператив надає послуги тільки своїм членам. Учена переконана, що з метою стимулювання використання сільськогосподарськими товаровиробниками

організаційно-правової форми сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу для виробництва біомаси в наведеному нормативному приписі слід закріпити, що таке обмеження не поширюється на надання послуг з виробництва біопалива з біомаси на тих суб'єктів, які не є членами цього кооперативу¹.

Думка про те, що кооператив – це оптимальна організаційно-правова форма виробництва біопалива, визнається й іншими вченими. Так, розвиваючи цю ідею, А. В. Пастух у своєму дисертаційному дослідженні аргументує необхідність запровадження нової організаційно-правової форми – енергетичного кооперативу². Науковець вважає, що безпосередня господарська діяльність енергетичного кооперативу в Україні повинна передбачати, зокрема, такі моменти: 1) здійснення діяльності щодо заготівлі сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива; 2) виробництво та постачання теплової енергії (для чого кооперативу, відповідно до Закону України «Про тепlopостачання» від 2 червня 2005 року, необхідно здійснити будівництво теплогенеруючих об'єктів, створити чи підключитись до існуючих теплових мереж, отримати ліцензії на виробництво й постачання теплової енергії, отримати тариф на теплову енергію, який встановлюється Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг); 3) виробництво й постачання електричної енергії (для чого кооперативу, відповідно до Закону України «Про електроенергетику» від 16 жовтня 1997 року³, необхідно здійснити будівництво генеруючих об'єктів, підключитись до мережі, отримати ліцензію та здійснювати продаж електричної енергії на Оптовому ринку електричної енергії України за «зеленим» тарифом). Кооператив повинен мати право надавати послуги не лише власним членам, а й іншим особам, а також здійснювати зазначені види діяльності з метою отримання прибутку⁴. Продовжуючи свої міркування, А. В. Пастух вважає, що до Закону України «Про кооперацію» варто внести зміни, якими необхідно забезпечити особливе правове становище енергетичних кооперативів (можливість здійснення діяльності без затвердження тарифів, отримання інших пільг) і державне стимулювання для створення й діяльності енергетичних кооперативів (шляхом забезпечення компенсації частини вартості будівництва теплових мереж та встановлення генеруючого обладнання)⁵. На нашу думку, енергетичний кооператив, правові особливості якого змальовані А. В. Пастух, є можливим варіантом розвитку та еволюції відносин щодо виробництва біопалива. Однак у сучасній Україні такої співпраці, що вимагає задіяння сільськогосподарських

¹ Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2017. С. 127.

² Пастух А. В. Правове регулювання вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. С. 3 – 4.

³ Закон України «Про електроенергетику» від 16.10.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 1. Ст. 1 (втратив чинність окрім деяких положень відповідно до Закону України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 року. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 27-28. Ст. 312)

⁴ Пастух А. В. Правові проблеми створення в Україні енергетичних кооперативів, що здійснюють вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. Вип. 1. Т. 2. С. 117 – 119.

⁵ Пастух А. В. Правові проблеми створення в Україні енергетичних кооперативів, що здійснюють вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2016. Вип. 1. Т. 2. С. 117 – 119.

¹ Григор'єва Х. А. Правове становище сільськогосподарських переробних кооперативів як суб'єктів біоенергетичного виробництва. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 220 – 222.

² Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24 червня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

товаровиробників, місцевої громади, фізичних осіб – споживачів, не просто важко досягнути, така ідея є утопічною. З іншого боку, ми не виключаємо можливості і доцільності подальшого еволюційного розвитку сільськогосподарських переробних кооперативів, що виробляють біопаливо, у таку складну організаційно-правову форму як енергетичний кооператив.

Звичайно, питання організаційно-правового забезпечення виробництва біопалива є надзвичайно важливим, однак із його вирішенням проблематика стимулювання біоенергетичного комплексу повністю не вичерпається. Зокрема, постають питання законодавчого забезпечення державної підтримки виробництва біопалива, щодо чого в літературі зустрічаються різні пропозиції. Наприклад, В. Д. Арделян пропонує прийняти Закон «Про ринок біопалива»¹, С. А. Оболенська обґрунтовує необхідність розробки Закону України «Про виробництво біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками», з наступним включенням у майбутньому відповідних норм до Особливої частини Аграрного кодексу України². Поважаючи авторські позиції, вказані вище, вважаємо запропоновані законодавчі акти занадто вузько направлені: перший спрямований лише на регулювання ринку (тобто на реалізацію та споживання біопалива); а другий – сконцентрований лише на виробництві біопалива окремою групою суб'єктів – сільськогосподарськими товаровиробниками. На нашу думку, назріла потреба прийняти Закон України «Про виробництво і реалізацію біопалива», який би утворив цілісне правове регулювання біоенергетичних відносин з урахуванням їхньої об'єктивної, суб'єктивної та змістовної специфічності. Якщо виробництво інших видів альтернативного палива в цілому успішно регулюється господарським, природоресурсним та екологічним правом, то виробництво біопалива регламентується переважно мірою аграрним правом як сільськогосподарська діяльність, і це забезпечує такому правовому регулюванню відповідну специфіку. Законом «Про виробництво і реалізацію біопалива» мають бути регламентовані основні засади виробництва (утворення) біомаси, її переробки в біопаливо та електроенергію, а також їх реалізації. Окремим розділом має передбачатися державна підтримка, що надається виробникам біопалива. На нашу думку, стимулювати виробництво біомаси варто лише тоді, коли така діяльність має науково обґрунтований позитивний екологічний ефект. Суб'єктам, що здійснюють переробку біомаси, державна підтримка має надаватися системно. Для стартової підтримки слід обов'язково передбачити правові механізми пільгового кредитування для утворення переробних потужностей. Основна підтримка діяльності має полягати в тому, що в питаннях оподаткування на біопаливо має бути розповсюджений режим сільськогосподарської продукції. Це дозволить сільськогосподарським товаровиробникам, які утворюють підсобні підприємства з виробництва біопалива чи об'єднуються в переробні кооперативи, не втрачати свій агропротекційний правовий статус.

Крім того, важливо передбачити деякі види організаційної державної підтримки, наприклад, утворення та забезпечення діяльності електронних ринків

біомаси, біопалива тощо. Такі нормотворчі ініціативи вже висувуються та обговорюються в літературі¹, однак вони мають бути не одиничними, а об'єднаними і систематизованими у пропонованому законодавчому акті.

Деякі дослідники пропонують окрім заходів позитивного стимулювання, активно запроваджувати заходи негативного стимулювання вироблення біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками та його споживання. Наприклад, С. А. Оболенська вважає за потрібне передбачення: а) імперативної вимоги використання «зеленої» енергії з біопалива у сфері сільського господарства; б) установлення квот на задіяння енергії, виробленої на основі біопалива, приміром, для обігріву приміщень у сільській місцевості; в) установлення обов'язкової квоти додавання біодизеля (біоетанола) в нафтове паливо². На нашу думку, будь-яке негативне стимулювання в цій сфері є недоцільним та може стати шкідливим у стратегічній перспективі. На будь-які адміністративні тиски сільське господарство реагує більш гостро ніж інші галузі економіки, тому впровадження імперативних вимог, квот тощо з метою підтримки виробництва біопалива не мають ставати основними інструментами державного впливу, незважаючи на їхню привабливість та незатратність. Ми повністю поділяємо думку Ю. М. Рудь, яка вважає, що впровадження способів негативного стимулювання використання відновлювальних джерел енергії доцільно вводити лише тоді, коли перед виробниками та споживачами «зеленої» енергетики вже буде реальний вибір – використовувати відновлювальну чи традиційну енергію³.

Отже, відносини щодо державної підтримки переробки сільськогосподарської продукції мають кілька відносно самостійних векторів: підтримка здійснення переробки власновиробленої сільськогосподарської продукції її виробником; підтримка утворення сільськогосподарських переробних кооперативів; підтримка біоенергетичного виробництва, в основі якого лежить процес переробки біомаси в біопаливо. Удосконалення агропротекційного законодавства у цій сфері має відбуватися шляхом: а) передбачення універсальних правових механізмів підтримки переробної діяльності у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України»; б) доповнення Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» агропротекційними положеннями щодо сільськогосподарських переробних кооперативів; в) прийняття Закону України «Про виробництво і реалізацію біопалива».

¹ Пастух А. Правове регулювання формування та функціонування системи електронної торгівлі твердим біопаливом в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 10. С. 68 – 72.

² Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. С. 8.

³ Рудь Ю. М. Правове регулювання енергозбереження у сільському господарстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. С. 12.

¹ Арделян В. Д. Про ринок біодизеля в Україні. *Економіка АПК*. 2009. № 7. С. 136.

² Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. С. 7.

3.2. Законодавче забезпечення державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції

Приділяючи значну увагу підтримці сільськогосподарського виробництва, державі не слід забувати про важливість вигідного та стабільного збуту виробленої продукції. За влучним висловом В. С. Єлісеєва, за відсутності можливості продати свою продукцію сільськогосподарський товаровиробник приречений за будь-якої державної підтримки¹. Теоретичні питання співвідношення понять «збут», «реалізація», «торгівля» щодо сільськогосподарської продукції у своєму дисертаційному дослідженні ґрунтовно аналізувала Л. І. Полюхович, яка дійшла висновку про доцільність використання поняття реалізації для позначення відносин відчуження сільськогосподарської продукції². Аналіз сучасного стану відносин реалізації сільськогосподарської продукції в Україні дозволяє виділити основні характерні риси, які мають враховуватися під час формування системи агропротекційного законодавства:

1. *Відсутність належної ринкової інфраструктури.* Це породжує комплекс взаємопов'язаних проблем, серед яких головні – це засилля посередників та зниження доходів виробників. Справді, особливістю функціонування сільськогосподарського ринку в Україні є невелика ємність первинного ринку реалізації сільськогосподарської продукції, тобто поставок продукції товаровиробниками безпосередньо переробним підприємствам, і зростаючий із року в рік обсяг вторинного ринку – посередництва³. Виробництво сільськогосподарської продукції – це, звичайно, центральна ланка сільськогосподарської діяльності, однак далеко не остання. У вітчизняних аграріях на поствиробничих етапах часто виникають найбільші проблеми, оскільки постає непросте питання вигідного збуту виробленої продукції. Як пише А. Л. Бейкун, нині є потреба у збалансуванні закупівельних цін на сільськогосподарську продукцію, оскільки існуючі схеми закупівлі враховують кон'юнктуру ринку, а не потреби сільськогосподарських товаровиробників⁴. Наразі існує розвинена мережа приватних заготівельників, які умисно тримають низькі ціни на закупівлю сільськогосподарської сировини, а потім реалізують її споживачам за значно вищими цінами. У результаті описаних дій виробник змушений продавати сировину за мінімально низьку ціну, що наближується до собівартості, споживач фактично оплачує високу комерційну надбавку за придбання сільськогосподарської продукції, а непродуктивна ланка – посередник – отримує

невиправдано високий дохід¹. Велика товарна частка сільськогосподарської продукції знаходиться під контролем трейдерів, якими монополізовано просування сільськогосподарської продукції до переробних підприємств, на оптові та дрібно-оптові ринки й на експорт, визначається цінова ситуація на внутрішньому ринку². Надходження сільськогосподарської продукції до кінцевого споживача супроводжується 3–4 разовим перепродажем (особливо в оптовій торгівлі), що підвищує трансакційні витрати і здорожчує кінцеву продукцію³. Ю. М. Павлюченко, досліджуючи вказані проблеми, вказує на відсутність зв'язків між різними рівнями внутрішнього аграрного ринку та пропонує нормативно-правове закріплення такої інфраструктурної моделі внутрішнього аграрного ринку, яка би сприяла просуванню сільськогосподарської продукції від виробника до споживача на взаємовигідних умовах на всіх рівнях ринку⁴.

2. *Переважає сировинний характер товарообороту.* Низький ступінь розвитку переробної складової сільського господарства зумовлює переважання торговельних операцій із сільськогосподарською сировиною. Це має безпосередній вплив на доходи виробників, диверсифікацію їхньої діяльності, структуру аграрного експорту тощо.

3. *Прямий вплив відносин реалізації сільськогосподарської продукції на стан продовольчої безпеки країни.* Відсутність зручної та розгалуженої інфраструктури аграрного ринку обумовлює проблему фізичної доступності продовольства для споживача, а наявність великої кількості посередників – проблему фінансової доступності через подорожчання продукції на шляху до кінцевого споживача.

4. *Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції формує інститут аграрного права,* однак не має уніфікованого законодавчого акту. Свого часу О. А. Поліводський дійшов висновку про наявність у галузі аграрного права самостійного інституту правового регулювання реалізації сільськогосподарської продукції. Такий висновок вчений обґрунтував особливостями правового регулювання в цій сфері, наявністю групи специфічних норм права, що стосуються правового статусу виробників сільськогосподарської продукції, застосування спеціальних форм її реалізації для державних потреб, зокрема – державних контрактів та державного замовлення⁵. У сучасних умовах не всі доводи вченого можна прийняти у зв'язку зі зміною законодавства, особливо щодо державних закупівель. Проте головна думка щодо формування правового інституту нами підтримується. Більше того, законодавство, що регулює ці правовідносини, є надзвичайно динамічним, відчуває сильний вплив

¹ Єлісеєв В. С. О развитии законодательства об аграрных рынках. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 35.

² Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 14

³ Головачова О. С. Напрямки удосконалення регуляторної політики у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. 2014. Вип. 2 (2). С. 170; Кирилюк Є. М., Прощаликіна А. М. Трансформація структури економічних відносин на аграрному ринку України. *Ефективна економіка*. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1323> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Бейкун А. Л. Соціально-правові та організаційно-правові критерії впровадження вільного цивільно- та господарсько-правового обігу земель сільськогосподарського призначення. Співвідношення екологічного, природо-ресурсного, земельного та аграрного права: матер. круг. столу (Харків, 9 груд. 2011). Х., 2011. С. 96.

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. С. 175.

² Розгон А. В. Формування та функціонування біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. *Агроінком*. 2008. № 1-2. С. 6.

³ Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 67.

⁴ Павлюченко Ю. М. Щодо класифікації аграрного ринку як об'єкта правового регулювання. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 168.

⁵ Поліводський О. А. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 1999. С. 3.

евроінтеграційних процесів, має низку невирішених проблем та прогалин, які ще чекають свого усунення.

Перераховані особливості відносин реалізації сільськогосподарської продукції визначають особливості правового регулювання цих відносин в аспекті державної підтримки. Агропротекційне законодавство має можливість позитивно впливати на проблемні моменти реалізації сільськогосподарської продукції в Україні.

Державна підтримка у сфері реалізації сільськогосподарської продукції може мати різні види, однак їх можна згрупувати і представити так: а) *цінове регулювання* (встановлення регульованих цін, здійснення інтервенцій); б) *компенсаційні заходи* (не втручаючись безпосередньо у формування ринкових цін, держава встановлює певний рівень гарантованих цін, і якщо ринкова ціна на продукцію стає нижчою, різниця між ними доплачується (компенсується) державою); в) *формування або стимулювання попиту на сільськогосподарську продукцію* (державні закупівлі, стимулювання експорту, продовольче субсидування тощо); г) *налагодження збутової інфраструктури* (підтримка утворення та діяльності інфраструктури біржового ринку, оптових ринків сільськогосподарської продукції, заготівельно-збутової кооперації тощо).

3.2.1. Правове забезпечення цінового регулювання

Цінове регулювання як напрям державної підтримки сільського господарства активно використовується у світі. Об'єктивними особливостями такої державної підтримки можна вказати: а) значні витрати державних коштів¹; б) ефективність такої підтримки значною мірою залежить від низки факторів, які не піддаються регулюючому впливу²; в) не є панацеєю державної підтримки, тобто не виключає необхідності здійснення підтримки виробництва і переробки³; г) спрямоване на підтримку доходів сільськогосподарських товаровиробників⁴; д) прямо залежить від стану економіки в цілому: економічний спад у державі вимагає активізації цінової підтримки⁵.

Хоча у світі існують немало варіацій державної цінової підтримки сільського господарства, усі вони мають багато спільного. Найбільш поширеним та опрацьованим є механізм встановлення цільових (гарантованих) цін, які забезпечують сільськогосподарським товаровиробникам певний рівень доходу з урахуванням

необхідності покрити витрати і одержати прибуток. Такі правові механізми функціонують у США¹, ЄС², Японії³, Великобританії⁴ тощо.

Вітчизняна модель державної цінової підтримки сільського господарства демонструє власний шлях розвитку. Так, еволюція законодавства України у сфері надання державної цінової підтримки сільському господарству пройшла такі етапи:

1) 1990-2002 роки – цінове регулювання в цей період часу відбувалося шляхом встановлення закупівельних цін на певні види сільськогосподарської продукції (зернові, олійні, м'ясо-молочну продукцію тощо), що закуповувалася до державного продовольчого резерву та для інших державних потреб. Об'єктивною особливістю нормативно-правової бази такого регулювання є підзаконний характер, оперативність прийняття і скасування правових актів, їх значна кількість;

2) 2002-2005 роки – запроваджується правове регулювання державних інтервенцій як основний механізм цінової підтримки сільського господарства. Передбачався Законом України «Про зерно та ринок зерна в Україні», тому мав обмежену об'єктну спрямованість підтримки – лише на зернову продукцію. Положення цього Закону продовжували тенденцію попереднього періоду – основний акцент було зроблено на закупівлі сільськогосподарської продукції. Крім того, відповідний розділ Закону був перенасичений технічними і процедурними нормами, які варто було б винести на підзаконне регулювання. Здійснення державних інтервенцій покладалося на Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном, яким було обрано і призначено ДАК «Хліб України»⁵;

3) 2005 – 2009 – правовий механізм державних інтервенцій було удосконалено: норми щодо його здійснення були вилучені із Закону України «Про зерно і ринок зерна в Україні» та передбачені в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України»; розширено об'єкти цінового регулювання. Крім того, у 2005 році на виконання положень Закону було утворено спеціалізовану державну установу – Аграрний фонд, на яку покладалася функція цінового регулятора, а також засновано Аграрну біржу як сферу державного цінового регулювання – організований аграрний ринок. У цей період ще існує тісний

¹ Киблицька О. С. Проблемы государственного правового регулирования деятельности сельхозтоваропроизводителя в Российской Федерации и за рубежом. *Северокавказский юридический вестник*. 2010. № 3. С. 37 – 43; Кучин С. А. Мировой опыт финансовой поддержки аграрного сектора экономики и возможность его адаптации в России. *Управление экономическими системами*. 2012. № 8. С. 27; Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Экономика и право*. 2011. № 2. С. 10 – 15; Бугай Ю. А. Оценка уровня государственной поддержки сельскохозяйственного производства в экономически развитых странах. *Вестник Алтайского государственного аграрного университета*. 2014. № 4. С. 164 – 167.

² Чабаненко М. М. Щодо вирішення цінової кризи на ринку сільськогосподарської продукції в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 106 – 110; Белоглазек А. Й. Регулирование цен в соответствии с правовыми нормами Европейского Союза. *Известия Тульского гос. ун-та. Экон. и юрид. науки*. 2013. № 4-2. С. 3 – 20.

³ Щодо розбудови механізмів державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/910/> (дата звернення: 09.06.2019 року); Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. Київ: Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 30.

⁴ Марченко С. І. Розвиток законодавства про стимулювання сільськогосподарського виробництва в країнах ЄС та деяких інших державах. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 38. С. 188 – 194.

⁵ Про визначення Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2003 року № 400-р. Урядовий кур'єр. 2003. № 128 (втрачено чинність)

зв'язок інтервенційного цінового механізму підтримки із державним продовольчим резервом;

4) 2009 – 2018 роки – було суттєво змінено і доповнено перелік об'єктів державного цінового регулювання, а також розмежовано на законодавчому рівні державний продовольчий резерв та державний інтервенційний фонд. Законом України «Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції» від 04.06.2009 року було передбачено, що державний інтервенційний фонд формується Аграрним фондом за рахунок фінансових інтервенцій, заставних, форвардних і ф'ючерсних закупівель та використовується для здійснення товарних інтервенцій з метою забезпечення цінової стабільності¹. Між державним продовольчим резервом та державним інтервенційним фондом і справді існують суттєві об'єктивні відмінності, насамперед функціонального характеру, які вимагали свого законодавчого втілення. У науці аграрного права в цей період з'явилося кілька публікацій, присвячених цьому питанню².

Сьогодні державна цінова підтримка сільського господарства зводиться до одного правового механізму – здійснення державних інтервенцій. Дослідження законодавчого забезпечення такого виду підтримки свідчить про накопичення певних проблем у цій сфері.

1) **Проблеми об'єктів державного цінового регулювання.** Так, відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» цінове регулювання здійснюється лише відносно окремих видів сільськогосподарської продукції. Слід зазначити, що цей перелік еволюціонував у бік розширення та деталізації (спочатку об'єктами цінового регулювання були пшениця, жито, овес, ячмінь, кукурудза, борошно, соєві боби, насіння льону, насіння ріпаку, насіння соняшнику, шишки хмелю, цукор; а в 2009 році були додані, зокрема, горох, гречка, просо, олія соняшникова, масло вершкове, сухе молоко, м'ясо та субпродукти забійних тварин та птиці³). Серед особливостей об'єктів державного цінового регулювання можна вказати наступні: а) до них включені найбільш важливі для забезпечення стабільної продовольчої та економічної ситуації види сільськогосподарської продукції; б) до цього переліку віднесено продукцію, придатну для тривалого зберігання (не таку, що швидко псується); в) наявність продукції у вигляді як сільськогосподарської сировини, так і продуктів її переробки (борошно, олія, цукор тощо); г) включення певного виду сільськогосподар-

¹ Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Законом України від 04.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 43. Ст. 638.

² Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко [та ін.] ; за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х.: ФОП Шевченко С. О., 2013. С. 134; Безус Р. М. Механізм стійкості аграрного сектора економіки України до глобальних викликів. *Європейський вектор економічного розвитку. Економічні науки*. 2014. № 2 (17). С. 22 – 29; Туєва О. М. До питання про правову природу державного продовольчого резерву. *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин: матер. міжнар. наук.-практ. конф.* (Одеса, 11-12 квіт. 2014). О., 2014. С. 77 – 79.

³ Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04 червня 2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 43. Ст. 638.

ської продукції до переліку об'єктів державного цінового регулювання не гарантує йому постійну дію режиму державної цінової підтримки. Справді, перелік є вичерпним, але цінове регулювання здійснюється вибірково. Так, щороку визначаються ті види сільськогосподарської продукції з переліку, які будуть підпадати під механізм державної підтримки. Ураховуючи цей фактор, розширення переліку можливих об'єктів цінового регулювання слід оцінити в цілому позитивно. Однак про ефективність таких законодавчих змін красномовно говорить той факт, що деякі об'єкти, вказані у Законі, протягом десяти років так жодного разу і не стали реальними об'єктами цінового регулювання та не залучалися до формування державного інтервенційного фонду (наприклад, соняшникова олія та м'ясо і субпродукти забійних тварин і птиці). З огляду на цей факт, цікавою, але не практичною є пропозиція Ю. І. Кудріної щодо доцільності регулювання на рівні підзаконних нормативно-правових актів здійснення Аграрним фондом державних аграрних інтервенцій тваринницької продукції, зокрема свинини, які би полягали в її придбанні або продажі на організованому аграрному ринку з метою забезпечення цінової стабільності¹.

Водночас, специфіка правового режиму об'єктів державного цінового регулювання, перерахованих у п. 3.3.1 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», окреслена нами вище, на жаль, не розуміється та не враховується суб'єктами законодавчої ініціативи. Так, яскравою ілюстрацією непрофесійності підготовки тексту майбутнього нормативно-правового акту став законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державного регулювання закупівельної ціни на молоко та підтримки села» від 10.02.2015 року № 2089². Автори цього законопроекту пропонували включити до переліку об'єктів державного цінового регулювання незбиране сире молоко. Однак для досягнення мети цього законопроекту – «підтримки особистого (підсобного) селянського господарства й усунення несправедливого розподілу додаткової вартості в молочній галузі» – було обрано абсолютно неправильний шлях, який демонструє повне нерозуміння механізму дії цінового регулювання відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Тобто, намагаючись підтримати молочне господарство, ініціатори законопроекту прагнули забезпечити виробникам молока певну мінімальну ціну на цю сільськогосподарську сировину. Однак не розібралися в тому, що правовий механізм цінового регулювання, в який вони намагалися включити незбиране молоко, розрахований лише на ту сільськогосподарську продукцію, що довго зберігається, а сам механізм функціонує лише на організованому аграрному ринку та передбачає інтервенційне регулювання, а не встановлення фіксованих мінімальних закупівельних цін.

2) **Проблеми правового механізму здійснення державних аграрних інтервенцій.** Відповідно до визначення, даного Законом України «Про державну

¹ Кудріна Ю. І. Правове становище Аграрного фонду України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. С. 4.

² Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державного регулювання закупівельної ціни на молоко та підтримки села» від 10.02.2015 року № 2089. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53968 (дата звернення: 09.06.2019 року)

підтримку сільського господарства України», державна аграрна інтервенція – це продаж або придбання сільськогосподарської продукції на організованому аграрному ринку з метою забезпечення цінової стабільності¹. Така дефініція є недосконалою, тому що відображає технічну, а не сутнісну сторону явища аграрних інтервенцій. Вказаний дефект добре досліджено у працях С. О. Костенко, яка зазначає, що відносини купівлі-продажу — це радше особливість інтервенцій, а не їхня суть. Учена переконана, що правильніше говорити про економічний вплив держави на аграрний ринок чи про стабілізацію цін на аграрному ринку або про формування продовольчого резерву, але в жодному разі не зводить інтервенції до відносини купівлі-продажу². Справді, державні аграрні інтервенції, перш за все, є заходом державної підтримки сільського господарства, спрямованим на регулювання на нестабільному ринку цінових коливань найбільш важливих видів сільськогосподарської продукції. Слід визнати, що серед можливих діючих в інших країнах механізмів державної цінової підтримки, вітчизняна модель демонструє низку *позитивних ознак*:

- максимальне врахування правил ринкових відносин. Справді, механізм аграрних інтервенцій передбачає втручання держави в ситуацію на ринку лише тоді, коли фактична ціна сільськогосподарської продукції виходить за межі встановлених обґрунтованих мінімальної та максимальної цін, що покликано забезпечувати інтереси виробника і споживача. У такому разі держава втручається, перетворюючись на ще одного учасника ринку: продавця (у випадку нестачі товару на ринку та, як наслідок, формування високої ціни на дефіцитний товар) або покупця (якщо ринок перенасичений продукцією, у зв'язку з чим ціна на неї впала). Тобто держава не змінює ринкових правил, а використовує їх для досягнення своєї мети. У зв'язку з цим, ми не згодні з думкою Л. О. Панькової, яка вважає, що механізм регулювання ринку сільськогосподарської продукції через запровадження інтервенцій не відповідає вимогам ринкової економіки, але є необхідним у сучасних умовах як тимчасовий захід³. Представлена в Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» модель державних інтервенцій максимально відповідає потребам збалансування ринкової економіки та аграрного протекціонізму. Інша річ, що цей механізм так і не запрацював на повну силу та не виконує своєї важливої ролі, однак це питання ми розкриємо нижче;

- багатоступеневий механізм впливу на ціни. Так, Закон передбачає кілька етапів державного втручання у формування ціни на сільськогосподарську продукцію. Перший етап – *буферний* – є етапом пасивної участі держави та складається у випадку збільшення або зниження ціни на 5% порівняно зі

встановленими максимальною та мінімальною інтервенційними цінами на об'єкт цінового регулювання. Відповідно до Закону така похибка в ціні ще не викликає здійснення аграрних інтервенцій. Другий етап – *інтервенційний* – підвищення або зниження ціни на 5 – 20% є підставою для здійснення аграрної інтервенції з метою досягнення ціни рівноваги. Третій етап – *консультаційний* – збільшення або зниження ціни більш ніж на 20% є підставою для призупинення торгівлю таким товаром та провадження консультацій з учасниками біржового ринку. У випадку недосягнення мети (у вигляді повернення ціни в рамки максимальної та мінімальної) можливими є два варіанти продовження державного регулювання: подання Аграрного фонду до Кабінету Міністрів України про доцільність введення тимчасового адміністративного регулювання цін на такий об'єкт державного цінового регулювання; або якщо з'ясується наявність ознак змови між учасниками біржового ринку, відповідне подання невідкладно направляється до органів Антимонопольного комітету України. Четвертий етап – *адміністративний* – під час дії режиму тимчасового адміністративного регулювання цін, який вводиться строком не довше шести місяців та розповсюджується на біржовий і позабіржовий ринки, держава використовує імперативні заходи для стабілізації цінової ситуації: обмеження рівня торгової націнки (знижки) на оптовому або роздрібному ринку; встановлення граничних рівнів рентабельності до витрат переробників та осіб, які надають послуги зі зберігання; встановлення граничних цін продажу. П'ятий етап – *дотаційний* – недосягнення бажаного ефекту протягом дії режиму тимчасового адміністративного регулювання вимагає від Кабінету Міністрів України невідкладно подати Верховній Раді України проект закону щодо надання тимчасової бюджетної дотації виробнику окремого об'єкта державного цінового регулювання, виходячи з метричної одиниці посівної площі.

Така послідовність засобів впливу на ціну сільськогосподарської продукції є безумовним плюсом правового механізму державної цінової підтримки сільського господарства;

- організований аграрний ринок як сфера застосування державного цінового регулювання. Біржова торгівля відбувається за певними правилами, чітко та регулярно піддається моніторингу, є зручною для здійснення механізмів цінового регулювання у вигляді державних інтервенцій. Крім того, в ідеалі розвинений біржовий ринок має безпосередньо впливати на цінову ситуацію на позабіржових ринках – розраховуючи на цей ефект, Закон обмежив державне втручання у вигляді аграрних інтервенцій і консультацій лише біржею;

- економічне використання бюджетних коштів. Справді, державна підтримка цін на сільськогосподарську продукцію є затратною справою. Однак при цьому побудований у вітчизняному Законі правовий механізм цінового регулювання є досить економічно виваженим. Це досягається завдяки тому, що цінова підтримка не відбувається у вигляді виплат виробникам (наприклад, компенсацій для досягнення гарантованих цін, гарантованої закупівлі по встановленій ціні тощо), а передбачає формування окремих товарних і фінансових ресурсів (інтервенційного фонду і виділених у державному бюджеті фінансових коштів) для проведення інтервенційних операцій. Враховуючи те, що фінансові ресурси йдуть на

¹ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

² Костенко С. О. Механізм правового регулювання здійснення аграрних інтервенцій в Україні. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулиничка. К. : Ред. журн. «Право України»; Х. : Право, 2013. С. 155.

³ Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: монографія / за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги ; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Київ : Вид. О. М. Ешке, 2014. С. 63; Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко [та ін.] ; за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги ; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х. : ФОП Шевченко С. О., 2013. С. 136.

поповнення інтервенційного фонду, а продукція з нього може реалізовуватися і поза державним ціновим регулюванням, то по суті, за умов грамотного менеджменту, державна цінова підтримка може навіть виходити на самоокупність та не бути тягарем для бюджету.

Однак, незважаючи на низку проаналізованих позитивних характеристик правового механізму державної цінової підтримки, він є неідеальним, а його потужний потенціал не реалізовано. Окремі *принципові проблеми*, які негативно впливають на здійснення державної цінової підтримки, полягають в наступному:

а) *слабкий розвиток біржового ринку*. Ключовий аспект ефективності здійснення цінового регулювання у вигляді аграрних інтервенцій полягає в тому, що вони здійснюються на біржовому організованому аграрному ринку. Саме на ньому, за ідеєю законодавця, мають формуватися цінові орієнтири, і через нього має проходити основна частина операцій із сільськогосподарською продукцією – об'єктом державного цінового регулювання. Лише за виконання цих умов вплив державних аграрних інтервенцій буде досягати своєї агропротекційної мети, реально змінюючи цінову ситуацію на ринку. На жаль, в Україні розвиток біржової торгівлі не відповідає необхідному рівню. Як зазначають дослідники, в Україні створено понад 500 універсальних, товарно-сировинних і агропромислових бірж, що значно більше, ніж в США та інших країнах із розвинутою ринковою економікою. Однак кількісна перевага зовсім не сприяла підвищенню ефективності діяльності українських бірж, оскільки більшість із них не спромоглися залучити до своїх послуг великих товаровиробників і платоспроможних покупців¹. У розрізі державної підтримки дуже красномовним є той факт, що в Україні через біржі фактично продають лише 0,1% від загальної кількості реалізованої продукції, основна ж маса реалізується комерційним посередникам – зернотрейдерам². Такий стан аграрного ринку спричиняє практично повну безпорадність механізму державних аграрних інтервенцій, незважаючи на всі його переваги.

Дослідження аграрного законодавства на предмет сприяння становленню ефективної біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією вказує на те, що цим питанням приділялася увага ще з початку періоду незалежності держави. Так, одним із перших законодавчих актів України був Закон «Про товарну біржу»³, чинний донині. Цим законом не регламентувалася специфіка діяльності аграрних бірж, тому з'явилася потреба в додатковому правовому регулюванні. Так, постановою Кабінету Міністрів України «Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку» від 17 листопада 1995 року № 916 була схвалена Концепція організації біржового сільськогосподарського ринку, якою визначалися принципи організації біржового сільськогосподарського ринку з урахуванням реальної економічної ситуації і потребою спрямування на децентралізацію системи товарно-фінансових ринкових відносин без втрати державою можливості регулювати і контролювати баланси продовольчих ресурсів країни, забезпечення

їх державних закупівель, здійснення аграрної протекціоністської політики¹. Уже через два роки постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 року № 848 було схвалено Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції². У ній уже були закладені правові основи механізму державних аграрних інтервенцій у разі несприятливої кон'юнктури ринку (різких змін попиту і пропозиції). Концепцією також визнавалося доцільним створення Державного інтервенційного фонду, однак не в сучасному його розумінні як товарних запасів продукції, а в якості сучасного Аграрного фонду, тобто як суб'єкта ринкових відносин. Важливим положенням Концепції, яке має значення і сьогодні, стало змаювання інфраструктури вказаного ринку сільськогосподарської продукції, до якої входять: товарні біржі; аукціони худоби (як самостійні заходи або підрозділи бірж); агроторгові дома; допоміжна база біржового ринку (елеватори, сховища, складські приміщення, транспортні структури тощо); добровільні об'єднання (асоціації, спілки тощо). Подальший розвиток аграрного законодавства щодо врегулювання діяльності кожного з елементів інфраструктури біржового ринку, на жаль, призупинився.

Законодавство України до сих пір не сформувало легального визначення агроторгового дому, хоча іноземний досвід показує, що агроторгові дома в багатьох розвинених країнах світу посіли важливе місце в торгівельній інфраструктурі. Наприклад, в Японії до 45% експорту та 77% імпорту сільськогосподарської продукції здійснюється через агроторгові дома³. На особливості такого суб'єкта та його необхідність у сучасних умовах наголошує В. М. Єрмоленко, який називає агроторгові дома допоміжною, більш ефективною формою надання невеликим сільськогосподарським підприємствам послуг із реалізації сільськогосподарської продукції, оскільки на біржах торгівля здійснюється переважно великими партіями сільськогосподарської продукції⁴. Однак правове становище агроторгових домів є невизначеним належним чином. У 2008 році втратив чинність наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України та УААН «Про затвердження Типового положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім» від 18 березня 1996 року № 85/17⁵. Це, зокрема, є причиною сумної статистики щодо діяльності агроторгових домів в Україні, відповідно до якої наразі створено близько 500 агроторгових домів, які однак є лише пасивними посередниками в торгових операціях і не скеровані на відстоювання інтересів сільськогосподарських товаровиробників при реалізації

¹ Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку: постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 року № 916. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-95-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 року № 848. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Покальчук М. Ю. Агроторгові дома як суб'єкти аграрного ринку. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного* (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 147.

⁴ Аграрне право України: підруч. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К.: Юрінком Інтер, 2010. С. 408.

⁵ Про затвердження Типового положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України та УААН від 18 березня 1996 року № 85/17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0185-96> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратив чинність)

¹ Жмуденко В. О., Брунь Є. Біржовий ринок України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва*. 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 139.

² Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики: монографія. К.: Юридична думка, 2015. С. 155.

³ Про товарну біржу: Закон України від 10.12.1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 10. Ст. 139.

продукції. Для зміни ситуації варто на нормативному рівні визначити статус названих суб'єктів¹.

Не більше уваги законодавець приділив і правовому становищу аукціонів живої худоби і птиці як елементу інфраструктури біржового аграрного ринку. О. М. Батигіна виділяє три види аукціонів живої худоби та птиці: а) аукціон живої худоби та птиці як підрозділ товарної біржі; б) аукціон живої худоби та птиці як господарюючий суб'єкт, що спеціально створюється для проведення аукціонів; в) аукціон живої худоби та птиці як один із видів діяльності, передбачений статутом вже існуючого господарюючого суб'єкта². Наказ Мінагрополітики та УААН «Про затвердження Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці» від 5 червня 2002 року передбачав, що аукціон худоби та птиці надає послуги у вигляді проведення публічного продажу худоби та птиці в зазначений час та в установленому місці³. На виконання цього наказу наступного року було організовано аукціон племінних овець⁴. Однак подальший розвиток організаційно-правового забезпечення аукціонів живої худоби та птиці зупинився, а функціонування таких суб'єктів аграрного права відбувається на загальних засадах, що не сприяє їх активному утворенню. Для виправлення такої ситуації О. М. Батигіна навіть пропонує прийняти Закон України «Про аукціони живої худоби та птиці», в якому було би закріплено організаційні, правові, економічні засади створення та функціонування таких аукціонів⁵. Однак, на наш погляд, ці питання мають бути врегульовані в майбутньому Законі України «Про біржовий ринок сільськогосподарської продукції».

В аспекті державної цінової підтримки особливою подією стало утворення в 2005 році Аграрної біржі, статут якої затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2005 року № 1285⁶. Відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» Аграрна біржа – юридична особа, створена згідно із Законом України «Про товарну біржу», яка підпадає під регулювання норм такого закону і статей 279-282 ГК України (з урахуванням особливостей, визначених цим Законом) та надає послуги суб'єктам господарювання з укладення біржових договорів (контрактів) щодо сільськогосподарської продукції, товарних деривативів, базовим активом яких є сільськогосподарська продукція, іпотечних сертифікатів та іпотечних закладних, а також з проведення розрахунково-клірингової діяльності за ними⁷. Значення Аграрної біржі в здійсненні державної цінової підтримки полягає в тому, що організований

¹ Павлюченко Ю. М. Щодо правового статусу учасників аграрного ринку. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 174.

² Батигіна О. Правове регулювання аукціонів живої худоби та птиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 4. С. 55.

³ Про затвердження Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці: наказ Мінагрополітики та УААН від 5 червня 2002 року № 153/44. Офіційний вісник України. 2002. № 33. Стор. 87. Ст. 1547.

⁴ Про організацію та проведення аукціону племінних овець: наказ Мінагрополітики та УААН від 22.04.2003 року № 115/37. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5_37555-03 (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Батигіна О. Правове регулювання аукціонів живої худоби та птиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 4. С. 56.

⁶ Про створення Аграрної біржі: постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2005 року № 1285. Урядовий кур'єр. 2006. № 14.

⁷ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

аграрний ринок – сукупність правовідносин, пов'язаних з укладенням та виконанням цивільно-правових договорів, предметом яких є сільськогосподарська продукція, за стандартизованими умовами та реквізитами біржових договорів (контрактів) і правилами Аграрної біржі.

В умовах незначної участі в ринкових операціях із зерновими (як основними об'єктами державного цінового регулювання), Аграрна біржа останнім часом змінила напрями своєї діяльності та освоює інші ринкові ніші. Наприклад, останнім часом Аграрною біржею активно організовуються аукціони із продажу біомаси (зокрема, необробленої деревини), біопалива, (наприклад, дров паливних та паливної тріски), проводяться навіть земельні торги¹. Співпраця з ПАТ «Аграрний фонд» наразі втілюється у проведенні електронних торгів із продажу борошна.

б) *нечітке законодавче розмежування аграрних інтервенцій та операцій із формування державного інтервенційного фонду і реалізації товарів із нього.*

Фінансові інтервенції (придбані товари) входять до інтервенційного фонду, проте формувати інтервенційний фонд через фінансові інтервенції за відсутності відповідної ситуації на ринку не логічно й не розумно. У разі допущення такої ситуації остаточно зітреться розуміння суті здійснення та цілей фінансових інтервенцій. Таке розмежування жодним чином не вплине на формування інтервенційного фонду й державного резерву, адже інша назва потрібних операцій не здатна знизити рівня якості дій, зате здатна значно покращити роботу Аграрного фонду й виконання покладених на нього завдань². С. О. Костенко вказує, що за законом формування інтервенційного фонду може відбуватися за рахунок фінансових інтервенцій, заставних, форвардних і ф'ючерсних закупівель. При цьому вчена підкреслює, що така закупівля Аграрним фондом на умовах форварду не може називатись фінансовою інтервенцією, хоча й за всіма формальними ознаками вона (закупівля) відповідає цій назві, але головною розмежувальною ознакою даних понять є мета здійснення відповідних закупівель: в одному випадку – це стабілізація аграрного ринку, в другому – це наповнення інтервенційного фонду³.

Розмежування між здійсненням фінансових і товарних інтервенцій та формуванням і реалізацією товарів з інтервенційного фонду є вкрай важливим, оскільки дає змогу якісніше виконувати безпосереднє завдання аграрних інтервенцій та унеможливує зловживання, коли під виглядом одних дій здійснюються зовсім інші. Більше того, таке розмежування дає змогу зрозуміти, що більшість прогалин права та у зв'язку з цим зловживань з боку Аграрного фонду припадає не на сферу здійснення аграрних інтервенцій, а на сферу формування і реалізацію товарів з інтервенційного фонду⁴.

¹ Офіційний сайт Аграрної біржі. URL: <https://agrex.gov.ua/zemtorgi/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Костенко С. О. Механізм правового регулювання здійснення аграрних інтервенцій в Україні. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. С. 162.

³ Костенко С. О. Правові особливості форвардної угоди та її доцільність при здійсненні аграрних інтервенцій. *Пріоритети інноваційного розвитку АПК України: досвід, можливості, технології*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (29-30 берез. 2012 р.). Ніжин: Лисенко М. М., 2012. С. 290 – 293.

⁴ Костенко С. О. Механізм правового регулювання здійснення аграрних інтервенцій в Україні. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. С. 168.

Вказана проблема тягне за собою негативні практичні наслідки. Як пише С. О. Костенко, на практиці інтервенційний фонд наповнюється форвардними закупівлями, що виключає можливість потім при необхідності здійснювати фінансові інтервенції в повному обсязі (щоб вони могли вплинути на ринкову ціну), оскільки кошти фонду вже витрачені. А з іншого боку, інтервенційний фонд повинен бути наповнений за будь-яких умов, навіть і при відсутності потреби здійснювати фінансові інтервенції. Тому дослідниця пропонує 50% передбачених коштів використовувати для формування інтервенційного фонду шляхом форвардних закупівель, а інших 50% – шляхом здійснення фінансових інтервенцій¹. Принциповий момент – розмежування фінансових інтервенцій та формування державного інтервенційного фонду – не завжди враховується навіть науковцями. Наприклад, висловлену пропозицію щодо оформлення державної інтервенції договором контрактації² варто було би змінити на застосування договору контрактації під час формування інтервенційного фонду;

в) *відсутність законодавчо встановлених строків проведення аграрних інтервенцій*. Законом України «Про державну підтримку сільського господарства України» не встановлено жодних строків проведення аграрних інтервенцій. У результаті, наприклад, у 2007 році Аграрний фонд під час здійснення фінансових інтервенцій дозволив собі затримати їх проведення аж на цілих три місяці³. Ми погоджуємося із думкою С. О. Костенко, яка вважає доцільним встановлення строку в три доби, протягом яких Аграрний фонд зобов'язаний здійснити інтервенції⁴.

3) **Проблематика правового статусу та діяльності Аграрного фонду**. У 2005 році на виконання положень Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» постановою Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 року № 543 було утворено державну спеціалізовану бюджетну установу – Аграрний фонд⁵. На нього покладалася низка важливих функцій, серед яких і проведення цінової політики в агропромисловому секторі економіки. Однак протягом свого існування Аграрний фонд виконав вкрай обмежену кількість аграрних інтервенцій, зосередивши свою діяльність на форвардних закупівлях та реалізації продукції поза режимом цінового регулювання. Так, не виконуючи свою пряму функцію державного регулятора цін шляхом проведення товарних інтервенцій, Аграрний фонд протягом 2011-2015 років провів реалізацію об'єктів державного цінового регулювання за процедурою,

¹ Костенко С. О. Державні аграрні інтервенції: окремі правові проблеми сьогодення. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (харків, 6 груд. 2013). С. 213 – 214.

² Петруненко Я. В. Контрактація як господарсько-правовий механізм забезпечення ефективного використання державних коштів. *Публічне право*. 2015. № 4 (20). С. 134.

³ Костенко С. О. Механізм правового регулювання здійснення аграрних інтервенцій в Україні. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України: монографія / за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. К.: Ред. журн. «Право України»; Х.: Право, 2013. С. 159; Продовольчий резерв держави: яке ставлення – такі й результати. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/control/taip/ик/риб115li/aiTic1e/1055447?caI_jb=411 (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Костенко С. О. Правове регулювання здійснення державних аграрних інтервенцій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 20 с.

⁵ Про Аграрний фонд: постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 року № 543. Урядовий кур'єр. 2005. № 127.

не пов'язаною з державним ціновим регулюванням, за постановами Кабінету Міністрів України «Про реалізацію об'єктів державного цінового регулювання з державного інтервенційного фонду»¹. Тобто функція здійснення державної цінової підтримки фактично була зведена нанівець. Ураховуючи цей факт, а також корупційні скандали та обвинувачення у неефективному використанні бюджетних коштів, недивним є те, що реформування діяльності Аграрного фонду було невідворотним. Однак обраний варіант вирішення накопичених проблем породив нові теоретичні і практичні питання, що досі залишаються без відповіді. Справа в тому, що в 2013 році було утворено новий суб'єкт – ПАТ «Аграрний фонд»², який функціонує паралельно із ДСБУ «Аграрний фонд», але на зовсім інших правових засадах. Від ДСБУ «Аграрний фонд» до новоутвореного ПАТ «Аграрний фонд» перейшли функції по проведенню форвардних закупівель сільськогосподарської продукції. При цьому можливості здійснювати аграрні інтервенції в ДСБУ «Аграрний фонд» досить обмежені. Протягом 2014 – 2016 років ДСБУ «Аграрний фонд» реалізувала цукор у режимі товарних інтервенцій, але до цих операцій теж висуваються претензії.

Отже, у пошуках виходу із попередньої складної ситуації з державним регулюванням цін на сільськогосподарську продукцію законодавець породив не менш складну проблему: блокування законодавчого механізму цінової підтримки сільського господарства за одночасного існування двох суб'єктів під одною назвою, але з різним правовим статусом. Не було зроблено жодних кроків з метою реанімувати Аграрний фонд в аспекті відновлення й укріплення його функції цінового регулятора – його «агонія» просто заморожена на невизначений час. При цьому слід розуміти, що ПАТ «Аграрний фонд» відповідно до свого статуту не є наразі повноцінним замінником державної установи. ПАТ «Аграрний фонд» є підприємницьким суб'єктом, відповідає правовим ознакам сільськогосподарського товаровиробника і виступає ще одним державним агрохолдингом поряд із Державною продовольчо-зерновою корпорацією України (ДПЗКУ). Хоча у статуті ПАТ «Аграрний фонд» метою його діяльності вказано «створення сприятливих умов для розвитку сільського господарства, функціонування ринку сільськогосподарської продукції, підтримки вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника»³, цей суб'єкт не має права здійснювати аграрні інтервенції, тобто виконувати роль цінового регулятора. Крім того, не можна ігнорувати той факт, що в умовах проголошеного «полювання на державні підприємства» з метою їх приватизації, ПАТ «Аграрний фонд» вимушений перш за все давати державі прибутки і якомога вищі. За таких умов агропротекційна складова його діяльності стає декларативною.

¹ Наприклад, див.: Про реалізацію об'єктів державного цінового регулювання з державного інтервенційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 2011 року № 95. Урядовий кур'єр. 2011. № 29; Про продаж цукру з державного інтервенційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 370. Урядовий кур'єр. 2014. № 154.

² Про утворення публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»: постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 року № 364. Урядовий кур'єр. 2013. № 97.

³ Про затвердження Статуту публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»: постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 698. Урядовий кур'єр. 2013. № 189.

Вирішення ситуації, що склалася, вимагає суттєвих законодавчих змін. У Верховній Раді України розглядається законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» (щодо Аграрного фонду)» від 08.02.2017 року № 6055¹, яким пропонується вичищення всіх норм щодо Аграрного фонду із відповідного Закону та запровадження натомість так званого державного інтервенційного агента. За законопроектом ним може стати суб'єкт господарювання державного сектору економіки, а фінансування державного інтервенційного агента здійснюється шляхом наповнення його статутного капіталу, в межах якого здійснюється формування державного інтервенційного фонду. Слід наголосити, що державний інтервенційний агент є суб'єктом змінним, тому що в законопроекті вказано, що строк його повноважень на здійснення державних аграрних інтервенцій встановлюватиметься Кабінетом Міністрів України.

На жаль, автори указанного законопроекту не враховують, що їхня пропозиція є поверненням до минулого, а саме: протягом 2002 – 2005 років згідно з чинними на той час законодавством державні аграрні інтервенції здійснювалися Державним агентом із проведення інтервенційних операцій із зерном, який обирався на конкурсній основі. Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України «Про визначення Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном» від 10 липня 2003 року № 400-р таким суб'єктом було визначено ДАК «Хліб України»². Згідно з постановами Кабінету Міністрів України «Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України» від 22 серпня 1996 року № 1000³ та «Про затвердження Статуту Державної акціонерної компанії «Хліб України» від 14 березня 2001 року № 240 метою цієї компанії було задоволення потреб населення, установ і підприємств будь-якої форми власності у продовольчому і фуражному зерні, продуктах його переробки, незерновій сировині, елітному і сортовому насінні, надання послуг зі зберігання, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції і отримання прибутку шляхом провадження підприємницької діяльності⁴. Тобто ДАК «Хліб України» представляв собою великий державний агрохолдинг, правонаступником якого стала нині діюча ДПЗКУ. Однак від практики залучення державних підприємств до механізму аграрних інтервенцій швидко відмовилися. На практиці стало швидко зрозуміло, що ціновий регулятор не може бути об'єктивним і неупередженим, якщо він є учасником ринку і має на меті одержання прибутку. Його власні інтереси рано чи пізно увійдуть у конфлікт з інтересами тих осіб, яких він має захищати від негативного впливу цінових коливань.

¹ Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» (щодо Аграрного фонду)» від 08.02.2017 року № 6055. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6055&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про визначення Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2003 року № 400-р. Урядовий кур'єр. 2003. № 128. (втратило чинність)

³ Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України»: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 року № 1000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про затвердження Статуту Державної акціонерної компанії «Хліб України»: постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2001 року № 240. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1375-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратив чинність)

У зв'язку з цим ми переконані, що запропонована ліквідація ДСБУ «Аграрний фонд» та передача його функцій у частині здійснення державних аграрних інтервенцій суб'єкту підприємницької діяльності є вкрай невдалим рішенням, що закладає основи майбутніх правових конфліктів та проблем із належним наданням державної цінової підтримки сільському господарству України. Натомість ми вважаємо, що Аграрний фонд має бути збережений в якості спеціалізованого, незацікавленого в прибутковій діяльності цінового регулятора. За умов удосконалення правового механізму державних аграрних інтервенцій, про які йшлося вище, Аграрний фонд здатен провадити ефективну цінову підтримку в сільському господарстві України.

3.2.2. Правові проблеми стимулювання попиту на сільськогосподарську продукцію

Принципово іншим підходом до здійснення державної підтримки реалізації сільськогосподарської продукції є забезпечення попиту на неї. Справді, формування стабільного збуту позитивно впливає на обсяги та якість виробництва, формує певний рівень доходів виробників тощо. Державна підтримка попиту на сільськогосподарську продукцію може мати два вектори: внутрішньодержавний та зовнішньоекономічний (експортний).

За часи незалежності в Україні сформовано цікавий досвід підтримки внутрішньодержавного попиту на сільськогосподарську продукцію як заходу державної підтримки її реалізації. Сучасні правові механізми, що діють із метою підтримки внутрішньодержавного попиту, не можна розглядати у відриві від їх історично-правового коріння. Лише встановивши еволюційний шлях становлення та розвитку аграрного законодавства в цій сфері, можна об'єктивно оцінити його сучасний стан та перспективи.

Історико-правовий аналіз вказує на те, що традиційно головним засобом підтримки внутрішньодержавного попиту на сільськогосподарську продукцію в Україні є закупівля такої продукції самою державою. Становлення законодавства в цій сфері пройшло складні етапи, що характеризувалися своїми особливостями, різними методами та завданнями.

Перший етап (1990-1995 роки) – етап активного стимулювання реалізації сільськогосподарської продукції державі. У цей період держава всілякими заходами – від стимуляційних до адміністративно-примусових – намагалася налагодити реалізацію сільськогосподарської продукції до власних резервів та для державних потреб. Протягом цього періоду встановлювалися єдині закупівельні ціни на сільськогосподарську продукцію, запроваджувалася оплата сільськогосподарської продукції матеріально-технічними засобами, а головною договірною конструкцією, що обслуговувала потреби державних закупівель у сільському господарстві, була контракція. Зазначений період у розрізі нашого дослідження є цікавим з огляду на велику кількість апробованих заходів державного стимулювання реалізації сільськогосподарської продукції. Так, протягом 1990-1995 років використовувалися такі заходи:

– *підвищення цін за збільшення обсягів реалізації зерна державі* (продаж до 70% обсягу, реалізованого від середньорічного рівня 1986 – 1990 років, – за діючими

закупівельними цінами; від 70 до 100% обсягу – за цінами, підвищеними на 50% порівняно з діючими закупівельними цінами; понад досягнутий за вказані роки рівень – за цінами, що складаються з біржових оцінок вартості зерна¹);

– *авансування* (наприклад, згідно з Положенням про механізм економічного стимулювання укладання договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1992 рік заготівельні організації на вимогу господарств видавали їм аванс у розмірі 50% вартості законтрактованого зерна та 25% - інших видів продукції²);

– *запровадження зустрічного продажу* (сільськогосподарським підприємствам, селянським (фермерським) господарствам, кооперативам за продажу сільськогосподарську продукцію реалізовувалися товари переробної промисловості за оптовими цінами (цукор, олія тощо)³;

– *встановлення доплат за продані державі молоко, молокопродукти, м'ясо і м'ясопродукти*⁴;

– *використання сум ПДВ для здійснення доплат за продажу державі м'ясо-молочну продукцію*. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і сировину» від 21 липня 1994 року № 496, з 1 липня 1994 року ПДВ від реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами та підприємствами м'ясної і молочної промисловості усіх форм власності зараховувався на спеціальний рахунок і в межах 13,6 трлн. крб. використовувався для виплати доплат на молоко, худобу і птицю, що реалізувалися в державні ресурси⁵;

– *звільнення від ПДВ та мита*. У постанові Кабінету Міністрів України «Про державний контракт і державне замовлення на сільськогосподарську продукцію, сировину і продовольство на 1994 рік» від 12 листопада 1993 року № 929 передбачалося звільнення сільськогосподарських товаровиробників, які виконали державний контракт і державне замовлення на поставку до державних ресурсів окремих видів сільськогосподарської продукції, від сплати ПДВ у разі їх реалізації в Україні та за її межами, а при проведенні бартерних (товарообмінних) операцій з власною сільськогосподарською продукцією, сировиною та продуктами їх переробки – також і від сплати вивізного (експортного) та ввізного

¹ Про стимулювання заготівель зерна урожаю 1991 року в державні ресурси: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 4 липня 1991 року № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-91-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

² Про механізм економічного стимулювання укладання договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1992 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 1991 року № 395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/395-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про механізм економічного стимулювання укладання договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1992 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 1991 року № 395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/395-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року); Про додаткові заходи матеріального стимулювання виробників цукрових буряків і цукру в 1992 році: постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 1992 року № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-92-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про заходи щодо вирішення невідкладних питань агропромислового виробництва в 1993 році: постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 1993 року № 477. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/477-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Про ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і сировину: постанова Кабінету Міністрів України «від 21 липня 1994 року № 496. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496-94-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

мита за умови імпорту ними матеріально-технічних ресурсів згідно із затвердженим переліком¹.

Окрім перерахованих вище заходів державної підтримки встановлювалися також інші правові механізми сприяння товаровиробникам під час реалізації ними своєї продукції. Наприклад, серед них можна виокремити такі:

– *встановлення попередньої оплати як пріоритетної форми розрахунків*. Наприклад, Указом Президента «Про розрахунок за поставки продовольства і сільськогосподарської продукції» від 15.10.1993 року було встановлено, що розрахунки між суб'єктами господарської діяльності за поставки сільськогосподарської продукції здійснюються шляхом попередньої оплати, якщо іншу форму розрахунків не обумовлено угодою сторін². У спеціальному роз'ясненні НБУ вказував, що за хлібопродукти та за продукцію тваринництва, що постачається за рахунок цільових кредитів, попередня оплата встановлена як найбільш доцільна форма розрахунків³;

– *зобов'язання підприємств торгівлі проводити розрахунки з постачальниками сільськогосподарської сировини*. Указом Президента «Про невідкладні заходи щодо фінансово-кредитного забезпечення формування державних продовольчих ресурсів 1994-1995 років» від 02.06.1994 року № 270/94 було зобов'язано підприємства оптової та роздрібною торгівлі, незалежно від форм власності, після проведення першочергових розрахунків усю виручку, що залишилася від реалізації сільськогосподарської продукції та продовольства, придбаних у товаровиробників, за вирахуванням торгової націнки, використовувати виключно для розрахунків із ними. За невиконання цього обов'язку передбачалося стягнення в безспірному порядку штрафу в розмірі 50% від сум, не перерахованих у встановлені строки постачальникам сільськогосподарської продукції, а також пені в розмірі 1,5 % від суми платежу за кожен день прострочення платежу понад десятиденний строк після реалізації продукції⁴.

На цьому етапі характерним є посилене прагнення держави забезпечити формування стабільного каналу постачання сільськогосподарської продукції до державних ресурсів. Утворення нової держави, кардинальна зміна економічного й політичного ладу, перекроювання налагоджених збутових зв'язків у купі зі спадом виробництва створили ситуацію, загрозливу для продовольчої безпеки держави, яка не може сформувати власні продовольчі резерви. Цим, зокрема, обумовлюється така кількість стимуляційних заходів, спрямованих на заохочення продажу сільськогосподарської продукції державі, якими рясніє аграрне

¹ Про державний контракт і державне замовлення на сільськогосподарську продукцію, сировину і продовольство на 1994 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 року № 929. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про розрахунок за поставки продовольства і сільськогосподарської продукції: Указ Президента України від 15.10.1993 року № 458/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458/93> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

³ Щодо правомірності застосування попередньої оплати: роз'яснення НБУ від 05 грудня 1994 року № 22017/847. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_847500-94 (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про невідкладні заходи щодо фінансово-кредитного забезпечення формування державних продовольчих ресурсів 1994-1995 років: Указ Президента України від 02.06.1994 року № 270/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/94> (дата звернення: 09.06.2019 року)

законодавство періоду 1990-1995 років. Ця думка підтверджується також тим фактом, що запроваджені стимуляційні заходи підтримки реалізації сільськогосподарської продукції переважно були короткостроковими і зникли із агропротекційного законодавства вже в другій половині 90-х років ХХ ст., коли система й механізми забезпечення державних продовольчих резервів були відносно налагоджені і ситуація стабілізувалася.

Цей період ознаменований поєднанням стимулювання та примусу, і найкраще ця ознака втілюється в поняттях державного замовлення та державного контракту. Спочатку Указом Президента «Про державне замовлення в Україні» 04.05.1992 року № 289 було встановлено, що державне замовлення формується в межах коштів Державного бюджету України й доводиться підприємствами і організаціями всіх форм власності¹. При цьому важливо наголосити, що на час переходу економіки України до ринкових відносин державне замовлення було обов'язковим до виконання за умови компенсації замовником витрат на виробництво. Основним документом, який визначав права та обов'язки сторін по виконанню державного замовлення, був державний договір (контракт).

Згодом підхід дещо змінився, і Указом Президента «Про державний контракт і державне замовлення на 1994 рік»² державний контракт і державне замовлення були визнані формами забезпечення потреб країни у продукції сільського господарства та його державної підтримки. Принципово, що державний контракт та державне замовлення стали обов'язковими для виконання лише для державних підприємств, а інші підприємства мали право укладати державний контракт і приймати державне замовлення на добровільній основі. При цьому в законодавстві було проведено межу між державним контрактом та державним замовленням:

а) *джерело фінансування*: фінансування державного контракту провадилося за рахунок Державного бюджету України, а державного замовлення – за рахунок власних і кредитних коштів підприємств і організацій;

б) *об'єкти*: державний контракт укладався на зерно, цукрові буряки, олійні культури, насіння сільськогосподарських культур та племінну худобу; державне замовлення розповсюджувалося на поставку до державних ресурсів худоби і птиці, молока, яєць, овочів, картоплі, льоносировини та інших видів сільськогосподарської продукції;

в) *порядок оплати*: продукція за державним контрактом оплачувалася шляхом надання позички заготівельним і переробним підприємствам і організаціям для поетапної попередньої оплати з видачею сільськогосподарським товаровиробникам авансів у розмірі не менше 50% вартості законтракованої продукції та для остаточних розрахунків за неї; продукція за державним замовленням оплачувалася щомісячно, відповідно до погодженого сторонами графіка, за умов попередньої (за 15 днів) оплати вартості худоби і птиці, молока та яєць з остаточним розрахунком за цінами, які склалися на момент реалізації продукції, а інших видів

¹ Про державне замовлення в Україні: Указ Президента України від 04.05.1992 року № 289. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/289/92> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втрапив чинність*)

² Про державний контракт і державне замовлення на 1994 рік: Указ Президента України від 28.10.1993 року № 489/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/93> (дата звернення: 09.06.2019 року)

продукції – шляхом попередньої поетапної оплати з видачею авансів розміром не менше 50% вартості законтракованої продукції та остаточних розрахунків за неї¹.

Тобто, як бачимо, держава закуповувала сільськогосподарську продукцію абсолютно різну за своїми якостями (строками виробництва, умовами зберігання і використання тощо), це і зумовило розмежування двох правових механізмів її закупівлі до державних ресурсів. За державним контрактом закуповувалися ті види сільськогосподарської продукції, які вирощувалися протягом року, мали особливо важливе значення для забезпечення продовольчої безпеки та підтримання стабільного функціонування економіки, могли зберігатися порівняно довго. За державним замовленням закуповувалися всі інші види сільськогосподарської продукції. Як правило, така продукція могла вироблятися періодично, мала короткий термін зберігання або потребувала особливих умов для цього.

Проте вже з 1995 року підхід до забезпечення державних потреб у сільськогосподарській продукції знову змінився. Указом Президента «Про державний контракт на 1995 рік» від 18.01.1995 року № 62/95² було встановлено, що держава забезпечує потреби в товарах, а також створення та поповнення державного резерву тільки через державний контракт. Указом Президента «Про державний контракт на сільськогосподарську продукцію на 1995 рік» 16.01.1995 року № 51/95 було передбачено, що держава забезпечує потреби у продукції сільського господарства для бюджетної сфери, формування державного резервного й елітного насінневих фондів та генетичного фонду у тваринництві через державний контракт³. На виконання цих указів було прийнято низку підзаконних нормативно-правових актів, спрямованих на створення організаційно-правового забезпечення закупівель вказаної сільськогосподарської продукції.

Так, закупівля насіння сільськогосподарських культур за державним контрактом регулювалася спільним наказом Міністерства сільського господарства і продовольства України та УААН «Про затвердження Порядку формування резервного і елітного насінневого фондів держави на 1995 рік» від 04.07.95 року № 174/92⁴. Особливістю описуваного правового механізму можна вказати передбачення авансу виробникам насіння в розмірі не менше 50% вартості законтракованої продукції. При цьому аванс надавався поетапно: половина – у двотижневий термін після укладання контракту, а друга половина – за місяць до збирання врожаю.

Цікавим є запропонований механізм закупівель зерна, особливостями якого були такі умови: а) ціна встановлювалася в доларах США за тону за курсом НБУ на дату укладання контракту; б) закупівля здійснювалася на умовах форвардного контракту з авансом 50% вартості; в) витрати по транспортуванню та зберіганню

¹ Про державний контракт і державне замовлення на сільськогосподарську продукцію, сировину і продовольство на 1994 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 року № 929. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про державний контракт на 1995 рік: Указ Президента України від 18.01.1995 року № 62/95. URL: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/62/95> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про державний контракт на сільськогосподарську продукцію на 1995 рік: Указ Президента України від 16.01.1995 року № 51/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про затвердження Порядку формування резервного і елітного насінневого фондів держави на 1995 рік: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України та УААН від 04.07.1995 року № 174/92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4_92244-95 (дата звернення: 09.06.2019 року)

зерна в межах контракту проводилися за рахунок заготівельника¹. Використання форвардного контракту як договірної конструкції, що опосередковує державний контракт, було знаковим, адже до цього панівним договором для подібних відносин була контрактація. При цьому важливо підкреслити, що на стороні замовника, який укладає з товаровиробниками державний контракт на закупівлю зерна, виступали заготівельні та переробні підприємства й організації Мінсільгосппроду. Таким підприємствам і організаціям надавалася безвідсоткова бюджетна позичка на зазначені цілі на умовах забезпечення повернення і відповідальності за цільове й ефективне використання коштів. Повернення позички передбачалося в міру реалізації продукції, але не пізніше 1 вересня 1996 року.

Другий етап (1995 – 2000 роки) – перехідний. Взагалі, 1995 рік став роком переламним в аспекті формування законодавчих засад державних закупівель сільськогосподарської продукції. Так, саме цього року було припинено практику щорічного регулювання державного контракту та державного замовлення і прийнято Закон України «Про поставки продукції для державних потреб», який зі змінами діяв до 2014 року. Цим Законом було встановлено, що державне замовлення – це засіб державного регулювання економіки шляхом формування на контрактній (договірній) основі складу та обсягів продукції, необхідної для державних потреб, розміщення державних контрактів на її поставку (закупівлю) серед підприємств, організацій та інших суб'єктів господарської діяльності України всіх форм власності². Указом Президента «Про задоволення державних і регіональних потреб у сільськогосподарській продукції на 1996 рік» від 18.01.1996 року № 62/96³ було здійснено черговий крок в еволюції договірних форм державних закупівель: формування державних зернових ресурсів могло здійснюватися шляхом укладання договорів заготівельних підприємств і організацій із сільськогосподарськими товаровиробниками та спотових і форвардних контрактів на біржовому ринку на умовах повного або часткового авансування з відстроченням остаточного розрахунку до 9 місяців, але не пізніше ніж до закінчення 1996 року.

У 1997 році постановою Кабінету Міністрів України «Про задоволення державних потреб у зерні в 1997 році» від 4 лютого 1997 року № 124 знову відбувається якісне зрушення: державними замовниками на закупівлю продовольчого зерна і сортового насіння сільськогосподарських культур визнано лише двох спеціалізованих суб'єктів: Мінсільгосппрод і ДАК «Хліб України»⁴. Про те, що в цей період ситуація змінилася, і держава більше не змушена приваблювати виробників, запроваджуючи заходи підтримки реалізації продукції для державних потреб, говорить той факт, що виконавці державного замовлення на закупівлю продовольчого зерна та сортового насіння зернових культур обиралися на конкурсній основі.

¹ Про державний контракт на продовольче зерно: лист НБУ від 10.02.95 року № 2-95/17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_17500-95 (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про поставки продукції для державних потреб: Закон України від 21.12.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 4. Ст. 28. (втрапив чинність)

³ Про задоволення державних і регіональних потреб у сільськогосподарській продукції на 1996 рік: Указ Президента України від 18.01.1996 року № 62/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/96> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про задоволення державних потреб у зерні в 1997 році: постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1997 року № 124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Постановою Кабінету Міністрів України «Про подальший розвиток ринку зерна в Україні» від 24 вересня 1997 року № 1062 доручалося вжити заходів для формування інфраструктури ринку в регіонах, зокрема створення агроторгових домів, самостійних брокерських контор при ДАК «Хліб України» на існуючих біржах, зовнішньоекономічних організацій різної спрямованості, а також сприяти збільшенню обсягів закупівлі зерна за форвардними контрактами та забезпеченню торгівлі ф'ючерсними контрактами на поставку зерна урожаю 1998 року¹. Важливим кроком було закріплення необхідності утворення Державного інтервенційного фонду у складі ДАК «Хліб України», а також затвердження Положення про нього. Відповідно до цього Положення передбачалося утворити організаційно-правовий механізм стабілізації цін на зерновому ринку у випадку їх значних коливань з метою захисту виробників і споживачів. Особливістю такого механізму було те, що стабілізаційна закупівля та продаж продовольчого зерна Фонду мала здійснюватися ДАК «Хліб України» через уповноважені брокерські контори, які визначалися на відкритому конкурсі. Аналіз правового механізму стабілізації цін на зерно, який пропонувався у 1997 році, вказує на його недосконалість та низький ступінь розвитку, особливо порівняно з правовим механізмом державних аграрних інтервенцій, запровадженим пізніше. Однак стабілізаційний механізм так і не мав змоги запрацювати, тому що положення про державний інтервенційний фонд та інші норми щодо нього втратили чинність вже наступного року.

Третій етап (2000 – 2013 роки) – стабільного розвитку законодавства. Наступний етап розвитку законодавства про державну підтримку реалізації сільськогосподарської продукції розпочався низкою програмних актів Президента, що покликані були якісно змінити ситуацію, яка склалася в сільському господарстві України. Так, уже в Указі Президента «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки» від 03.12.1999 року № 1529/99 наголошувалося, окрім іншого, на необхідності прискорення формування *потрібної* інфраструктури аграрного ринку, зокрема товарних бірж, оптових ринків, агроторгових домів, аукціонів, ярмарків, заготівельних кооперативів, підприємств фірмової торгівлі тощо, яка б забезпечувала заготівлю і реалізацію продукції всіх секторів агропромислового виробництва². Це положення було розвинуте в наступних актах глави держави. Так, уже в 2000 році було прийнято два важливі укази Президента: «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 06.06.2000 року № 767/2000³ та «Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна» від 29.06.2000 року № 832/2000⁴. Цими нормативно-правовими актами регламентувалися оновлені правові засади налагодження ринку

¹ Про подальший розвиток ринку зерна в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 1997 року № 1062. Офіційний вісник України. 1997. № 39. Стор. 37.

² Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 03.12.1999 року № 1529/99. Офіційний вісник України. 1999. № 49. Стор. 11. Ст. 2400.

³ Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку: Указ Президента України від 06.06.2000 року № 767/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 23. Стор. 20. Ст. 931.

⁴ Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна: Указ Президента України від 29.06.2000 року № 832/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 26. Стор. 51. Ст. 1090 (втрапив чинність)

сільськогосподарської продукції, що передбачали зокрема створення сприятливих умов для товаровиробників. Указом Президента «Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку» від 06.06.2000 року¹ передбачалося: а) утворення мережі заготівельно-збутових суб'єктів (торгових домів, оптових ринків сільськогосподарської продукції, збутових кооперативів, пунктів заготівлі тощо); б) здійснення закупівель та реалізації сільськогосподарської продукції з державних резервів лише на конкурентних засадах (на товарних біржах, аукціонах тощо); в) збільшення обсягів купівлі сільськогосподарської продукції на біржовому товарному ринку за форвардними контрактами; г) спрощення порядку митного оформлення сільськогосподарської продукції та продовольства, що переміщуються через митний кордон України, з метою збільшення обсягів їх експорту.

Указ Президента «Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна» від 29.06.2000 року № 832/2000 містив положення щодо необхідності: а) стимулювання продажу зерна за грошові кошти через прозору ринкову інфраструктуру (біржі, аукціони, торгові доми); б) впровадження механізму заставних закупок зерна, спрямованого на подолання негативних наслідків сезонних і кон'юнктурних коливань обсягів продажу і цін на зерно і хлібопродукти; в) здійснення закупівлі та продажу зерна в інтервенційних цілях з метою стабілізації внутрішнього ринку зерна і хлібопродуктів². На виконання Указу було схвалено програму «Зерно України – 2001-2004», відповідно до якої передбачалося: а) створити розгалужену інфраструктуру аграрного ринку, яка б забезпечувала формування оптових партій сільськогосподарської продукції та просування їх від безпосередніх товаровиробників до організованих оптових ринків; б) забезпечення функціонування біржового ринку ф'ючерсних та форвардних контрактів; в) забезпечення фінансування заставної закупівлі зерна; г) здійснення експорту зерна лише за експортними контрактами, укладеними та зареєстрованими на акредитованих для таких операцій біржах³.

На цій нормотворчій хвилі було прийнято і Закон України «Про зерно і ринок зерна в Україні» від 04.07.2002 року⁴. Важливо, що виключення норм щодо державної цінової підтримки (аграрних інтервенцій) із цього Закону та їх віднесення до сфери регулювання Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» було супроводжене внесенням особливого доповнення до спеціалізованого Закону про зерно. Так, одним із шляхів державного регулювання ринку зерна було встановлено запровадження системи державних форвардних закупівель. З цього моменту форвардні закупівлі зерна отримали законодавче підґрунтя саме в якості регуляторного агропротекційного інструменту.

¹ Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку: Указ Президента України від 06.06.2000 року № 767/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 23. Стр. 20. Ст. 931.

² Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна: Указ Президента України від 29.06.2000 року № 832/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 26. Стр. 51. Ст. 1090 (втрапив чинність)

³ Про Програму "Зерно України – 2001 - 2004": постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2000 року № 1739. Урядовий кур'єр. 2001. № 18.

⁴ Про зерно і ринок зерна в Україні: Закон України від 04.07.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 35. Ст. 258.

Подальший розвиток нормативно-правового забезпечення здійснення форвардних закупівель зерна відбувався у розрізі їх використання для формування державного інтервенційного фонду. Постановою Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 року № 736 було затверджено Порядок проведення державних форвардних закупівель зерна¹. У ньому прямо зазначається, що встановлений правовий механізм призначений для проведення Аграрним фондом державних форвардних закупівель зерна з метою формування державного інтервенційного фонду (до 2009 року – до державного продовольчого резерву).

Четвертий етап (2013 – понині) – кризовий. Форвардні закупівлі зернових здійснюються новоствореним ПАТ «Аграрний фонд», тоді як ДСБУ «Аграрний фонд» фактично позбавлена можливості формувати державний інтервенційний фонд та використовувати його для цінової стабілізації.

Аналіз виділених етапів правового забезпечення державного попиту на сільськогосподарську продукцію неодмінно торкається питань щодо договірних конструкцій, які опосередковують закупівельні операції. Найбільш популярними аграрними договорами, які використовуються з цією метою, є договір контрактної та форвардні контракти. Це обумовлює потребу в дослідженні їх агропротекційного значення.

Хоча договір контрактної добре відомий вітчизняним доктрині, законодавству і практиці, наукові дискусії щодо його особливостей не припиняються донині. Так, наприклад, у літературі обстоюються абсолютно протилежні думки щодо місця договору контрактної у системі договорів: від заперечення його існування в ролі самостійного різновиду договору купівлі-продажу (чи поставки)² до визнання його окремим самостійним різновидом договору³. Окрім традиційного вивчення контрактної як договірної конструкції, зустрічаються наукові розвідки, які аналізують договір контрактної під іншими кутами зору: наприклад, як спеціалізований інститут аграрного права⁴ та засіб державного регулювання⁵. У своєму дослідженні ми проаналізуємо договір контрактної у розрізі агропротекційного законодавства, а саме: як різновид державної підтримки сільського господарства України.

Історична еволюція договору контрактної вражає: ця договірна конструкція, з'явившись як така в радянському законодавстві, будучи породженням тогочасної правової та економічної систем, повністю змінила своє значення та зміст, внаслідок чого адаптувалась у сучасних умовах. Справді, протягом періоду незалежності України договір контрактної використовувався для різних потреб, а

¹ Про запровадження державних форвардних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 року № 736. Урядовий кур'єр. 2007. № 93.

² Горбунова Л. В. Поставка продовольствия для государственных нужд по российскому гражданскому праву: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Самара, 2003. 22 с.

³ Самсонова Я. О. Договор контрактной винограду. *Проблеми законності*. 2009. № 103. С. 134.

⁴ Правовое регулирование развития АПК Украины: монография. Відп. ред. Бичкова Ц.В. Киев : Наук, думка. 1993. С. 48.

⁵ Петруненко Я. В. Контрактация как господарско-правовой механизм обеспечения эффективного использования государственных средств. *Публічне право*. 2015. № 4 (20). С. 129.

його законодавче регулювання відображало ці трансформаційні процеси. Основне значення договору контрактації поступово змінювалося, адже він використовувався:

1) для обслуговування державного замовлення (початок 90-х ХХ ст.) – пріоритетом контрактації у цей період були інтереси держави як покупця сільськогосподарської продукції;

2) як торгова угода між виробниками та заготівельниками (переробниками) (середина 90-х ХХ ст.). На цьому етапі сторони договору контрактації були рівноправні, підтримки виробникам не надавалося;

3) як засіб державної підтримки виробникам під час кризових погодно-кліматичних умов (кінець 90-х років ХХ ст.). Держава використовувала знайомий механізм контрактації для надання виробникам, постраждалим від посухи, фінансової та матеріально-технічної підтримки авансом під майбутній урожай;

4) як спосіб зрівняння можливостей виробника та контрактанта (з 2003 року – з моменту прийняття ЦК та ГК України). Сучасна агропротекційна роль договору контрактації полягає у створенні режиму пасивного державного сприяння. Це є необхідним у зв'язку з тим, що виробник несе значно більші ризики під час виконання своїх обов'язків за договором порівняно з контрактантом. Відображаючи цю об'єктивну особливість сільськогосподарської діяльності, законодавець свідомо пішов на дискримінацію покупця сільськогосподарської продукції, яка насправді має на меті врівноважити правове становище виробника і контрактанта. У той же час відповідні положення не однаково відображені у ЦК та ГК України. З позицій цивільного законодавства, договір контрактації – це просто особлива назва для окремого випадку купівлі-продажу чи поставки: тоді, коли об'єктом договору виступає сільськогосподарська продукція, яку продавець зобов'язується виробити в майбутньому. Жодних особливостей, спеціальних умов, прав чи обов'язків, які б витікали з такої форми договору, ЦК України не передбачає. У той же час ГК України, регулюючи окремий випадок договору контрактації – державну закупівлю сільськогосподарської продукції, встановлює її особливості, які слугують врівноваженню економіко-правового становища виробника і контрактанта. Отже, сприяння сільськогосподарському товаровиробникові держава бере на себе, не зобов'язуючи цим приватних контрактантів. До подібного висновку дійшла Я. О. Самсонова, досліджуючи договір контрактації винограду¹. На об'єктивну необхідність покладення такого обов'язку саме на державу, а не на приватних покупців – замовників насінницької продукції – вказував і В. Н. Станіславський². Звичайно, відсутність закріпленого нормативного обов'язку не означає, що сторони не можуть про це домовитися, укладаючи свій договір (на цьому наголошує, зокрема, Л. О. Святченко³). У літературі зустрічається думка про необхідність піти далі – і закріпити в ЦК України обов'язок контрактанта сприяти виробникові у виробництві замовленої продукції, адже

такий обов'язок є ключовою особливістю цього виду договору, що сприятиме належному виконанню договору обома сторонами¹. На наш погляд, такий крок, попри його явний агропротекційний характер, призведе до зворотних наслідків, а саме: відмови практики від використання цієї договірної форми з огляду на її обтяжливність. Справді, механізм, передбачений у ГК України, виключає фактор добровільного вибору договірної конструкції, тому що зобов'язує державні закупівлі сільськогосподарської продукції оформлювати за правилами договору контрактації. Саме тому обов'язок сприяння є дієвим. У випадку запровадження обов'язку сприяти в цивільному законодавстві без передбачення обов'язку укласти саме договір контрактації під час замовлення сільськогосподарської продукції у виробника, сільськогосподарські товаровиробники не отримають жодних преференцій від такого законодавчого нововведення, тому що практика неминує піде по шляху найменшого опору – уникнення додаткових ускладнень у вигляді договору контрактації.

У літературі лунають різні думки щодо змістовного наповнення обов'язку контрактанта «сприяти виробникові у виробництві зазначеної продукції». Висловлені міркування можна узагальнено представити у вигляді можливих форм такого сприяння: а) *фінансове* (авансування, поетапна оплата та попередня оплата тощо); б) *матеріально-технічне* (надання на умовах зустрічного продажу чи інших умовах палива, пестицидів та агрохімікатів, насіння та садивного матеріалу, тари тощо); в) *надання послуг чи виконання робіт* (щодо транспортування, зберігання, пакування сільськогосподарської продукції, ремонту техніки, кадрового забезпечення, консультаційного супроводу тощо). За оплатністю наданої допомоги сільськогосподарському товаровиробникові Ю. Ю. Бакай поділяє її на оплатну та безоплатну².

Законодавець не встановив, які саме форми сприяння мають бути застосовані під час виконання договору контрактації, але це і не повинно регулюватися на рівні закону. Ми погоджуємося із О. М. Батигіною у тому, що конкретні форми й умови сприяння виробникові повинні самостійно формулюватися сторонами і включатися в зміст договору за їхнім власним бажанням³. При цьому важливо підкреслити, що обов'язок сприяння в будь-якій обраній формі не дає права контрактанту втручатися в процес виробництва (контролювати, управляти тощо).

Хоча існує велика спокуса погодитися із думкою вчених, які пропонують розповсюдити дію норм ГК України на всі договори контрактації, а не лише на випадки державних закупок⁴, все ж такий крок не буде далекоглядним. На наше переконання, шлях до посилення агропротекційного характеру договору контрактації лежить не через посилення імперативної складової, а через

¹ Мартинюк А. Права та обов'язки сторін у договорі контрактації сільськогосподарської продукції. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 25.

² Бакай Ю. Ю. Правова регламентація відносин по вирощуванню та реалізації насіння соняшнику в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. С. 12.

³ Батигіна О. М. Загальна характеристика договорів, які укладаються на оптовому ринку сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 88.

⁴ Святченко, Л. О. Правове регулювання цукробуряківництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. С. 15.

¹ Самсонова Я. О. Договір контрактації винограду. *Проблеми законності*. 2009. № 103. С. 136.

² Станіславський В. П. Договір контрактації продукції насінництва. *Університетські наукові записки*. 2008. № 2 (26). С. 117.

³ Святченко Л. О. Значення договору контрактації у цукробуряківництві на сучасному етапі розвитку аграрних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 9. С. 151.

позбавлення його від застарілих елементів, розширення можливостей сторін, підвищення зацікавленості агробізнесу в цій договірній конструкції. Як уже зазначалося в попередньому підрозділі, удосконалення в цьому напрямі ми бачимо, по-перше, у розширенні суб'єктів-виробників за рахунок сільськогосподарських переробних кооперативів; по-друге, в однозначному законодавчому дозволі контракувати продукцію переробки власновиробленої сільськогосподарської сировини (зокрема продукцію, вироблену сільськогосподарським переробним кооперативом). Продовжуючи думку щодо підвищення привабливості контракції, вважаємо шкідливим затвердження типових договорів контракції, які жорстко зв'язують ініціативу учасників договірних відносин. Натомість ми переконані в необхідності розробки примірних договорів контракції за основними видами сільськогосподарської продукції, яка відрізняється за своїми характеристиками та способом виробництва. Це суттєво спростить юридичну практику, уніфікує її, але не обтяжить.

Наразі нормативно-правове забезпечення договору контракції дуже обмежене. Науковці бачать його майбутній розвиток по-різному: від незначних змін при збереженні основних положень – до кардинальної зміни сучасних правових засад регулювання. Наприклад, Х. М. Марич пропонує виключити норми, спрямовані на врегулювання договірних відносин контракції, із ЦК та ГК України і закріпити відповідні положення в спеціальному нормативно-правовому акті – майбутньому Аграрному кодексі України¹. На наш погляд, подібне вилучення договору контракції із загальної системи договорів, яка окреслена в цивільному та господарському законодавстві, не принесе жодних позитивних результатів, навпаки – може призвести до втрати контракцією зайнятих позицій. При цьому додаткове врегулювання договору контракції на рівні спеціальних норм в аграрному законодавстві буде мати позитивний ефект.

Контракція як така використовується і в сучасному агробізнесі України, хоча й не може претендувати на визнання широко популярною договірною формою відносин. Однак законодавчі приписи, що регулюють контракцію, застосовуються не лише безпосередньо до таких договірних відносин. Так, нами виявлена тенденція щодо поширення судами законодавчих положень про контракцію сільськогосподарської продукції на регулювання відносин щодо державних форвардних закупівель зерна, які проводяться ПАТ «Аграрний фонд». Тобто судова практика йде шляхом ототожнення форвардних закупівель із контракцією сільськогосподарської продукції. Така позиція зустрічається в рішеннях судів усіх рівнів (наприклад, рішення Господарського суду Львівської області від 18 червня 2013 року у справі № 914/854/13-г², постанова Львівського апеляційного господарського суду від 14 жовтня 2013 року у справі № 914/854/13-г³, постанова Вищого господарського суду України від 06 квітня 2016 року у справі

№ 908/2422/14¹). Такий принциповий підхід вимагає свого дослідження та виявлення правових наслідків, що з'являються в результаті його застосування. Перш за все, слід обумовити, що описаний підхід має законодавче підґрунтя. Так, у ст. 272 ГК України вказано, що державна закупка сільськогосподарської продукції здійснюється за договорами контракції, які укладаються на основі державних замовлень на поставку державі сільськогосподарської продукції. У рамках нашого дослідження доцільно провести стислий порівняльно-правовий аналіз правових конструкцій форвардного контракту та договору контракції сільськогосподарської продукції:

а) *об'єктом* обох договорів виступає сільськогосподарська продукція, що буде вирощена в майбутньому. Однак об'єкт форвардного контракту вужчий – ним виступають лише встановлені зернові культури (наприклад, у 2016 році – пшениця, жито, гречка), тоді як об'єктом договору контракції може виступати будь-яка сільськогосподарська продукція;

б) *суб'єктами* форвардного контракту виступають державні підприємства (ПАТ «Аграрний фонд», ДПЗКУ) та сільськогосподарське підприємство у значенні ПК України. Суб'єктний склад договору контракції значно ширший та може охоплювати державних, комунальних та приватних суб'єктів;

в) *обов'язок контрактанта сприяти* виробникові у виробництві зазначеної продукції виступає характерною ознакою договору контракції. Форми такого сприяння в законодавстві не встановлені, а значить, можуть мати різні варіанти прояву. У зв'язку з цим обов'язкова сплата авансового платежу згідно з форвардним контрактом може розцінюватися як можлива форма сприяння виробникові, адже ці кошти використовуються для забезпечення посівної;

г) *ціна* договору контракції може бути встановлена за домовленістю сторін, тоді як ціна форвардного контракту визначається за встановленою формулою, яка прив'язується до ринкової кон'юнктури, мінімальних інтервенційних цін та фіксингу на момент укладання договору та його виконання;

г) *форма* договору контракції є простою письмовою без вказівки на особливі процедурні вимоги. Натомість форвардний контракт відноситься до біржових, а його укладання є порівняно складною процедурою.

Як помітно, біржовий договір поставки зерна (форвардний контракт) можна назвати окремим самостійним різновидом договору контракції сільськогосподарської продукції². Такий висновок, у свою чергу, породжує ряд важливих правових наслідків. Зокрема, по-перше, характерною ознакою договору контракції є сприяння виробнику з боку контрактанта. Вважаємо, що варто було б розширити спектр можливих форм сприяння сільськогосподарським підприємствам з боку ПАТ «Аграрний фонд». Наприклад, було б доцільно у певних випадках здійснювати допомогу у придбанні виробничих засобів, наданні послуг (зберігання, транспортування, обробка хімікатами тощо).

¹ Постанова Вищого господарського суду України від 06 квітня 2016 року у справі № 908/2422/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57035133> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григор'єва Х. А. Біржовий договір поставки зерна (форвардний контракт) як різновид договору контракції сільськогосподарської продукції. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: матер. IV Міжн. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 трав. 2016). Ж., 2016. С. 178.

¹ Марич Х. Договір контракції сільськогосподарської продукції. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 3. С. 91.

² Рішення Господарського суду Львівської області від 18 червня 2013 року у справі № 914/854/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32051538> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 14 жовтня 2013 року у справі № 914/854/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34139657> (дата звернення: 09.06.2019 року)

По-друге, розповсюдження законодавчих положень щодо контрактації на відносини державних форвардних закупівель зерна формально обумовлюють необхідність застосування механізму державних закупівель. Буквальне тлумачення норм ГК України вказує на застосування спеціального законодавства у цій сфері, а саме: Закону України «Про публічні закупівлі»¹. Однак при більш детальному аналізі сфери застосування вказаного закону, стає зрозуміло, що описана в ньому процедура не поширюється на укладення форвардних контрактів з ПАТ «Аграрний фонд». Справа в тому, що замовниками в розумінні цього закону виступають органи державної влади, органи місцевого самоврядування та органи соціального страхування, створені відповідно до закону, а також юридичні особи (підприємства, установи, організації) та їх об'єднання, які забезпечують потреби держави або територіальної громади, якщо така діяльність не здійснюється на промисловій чи комерційній основі. Відповідно до статуту ПАТ «Аграрний фонд», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року, товариство хоча і засноване державою в особі Кабінету Міністрів України, однак провадить свою діяльність на комерційній основі, тому не входить до кола замовників, що здійснюють державні закупівлі.

Отже, біржові договори поставки зерна майбутнього врожаю (форвардні контракти), що укладаються між державними підприємствами (ПАТ «Аграрний фонд», ДПЗКУ) та сільськогосподарськими підприємствами, мають ознаки договорів контрактації сільськогосподарської продукції, що підтверджується проведеним порівняльно-правовим аналізом та судовою практикою господарських судів України.

Опираючись на ці висновки, варто продовжити дослідження форвардних контрактів, специфіка яких проявляється насамперед у їх агропротекційному спрямуванні. Відповідно до ст. 17-2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» держава забезпечує підтримку у формі застосування державних форвардних закупівель зерна на організованому аграрному ринку України². Державні форвардні закупівлі зерна проводяться щороку та охоплюють значну кількість виробників. Так, наприклад, у 2016 році загальний обсяг закупівель складав понад мільйон тонн зерна, а загальна сума коштів, витрачена на придбання зерна – більше 1,5 млрд грн.

Основна позитивна дія форварду для аграріїв полягає в авансуванні їхньої сільськогосподарської діяльності, тобто отриманні попередньої оплати за майбутній урожай. Наразі в Україні масштабні форвардні програми підтримки сільськогосподарських товаровиробників реалізують ПАТ «Аграрний фонд» та Державна продовольчо-зернова корпорація України (ДПЗКУ).

Значною проблемою, яка великою мірою обумовила появу цілої низки інших проблемних аспектів, є відсутність належного спеціального нормативно-правового забезпечення відповідних форвардних відносин. У ст. 10 Закону України «Про зерно та ринок зерна» вказано, що Кабінет Міністрів України здійснює державне

регулювання ринку зерна шляхом запровадження системи державних форвардних закупівель. На виконання цього положення була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 року¹, якою встановлено основні засади здійснення цього правового механізму. Прийнято вважати, що відносини форвардних закупівель за участю ПАТ «Аграрний фонд» регулюються саме вказаною постановою 2007 року, однак це не зовсім правильно з огляду на таке.

Указана постанова відповідно до п. 1 «визначає механізм проведення Аграрним фондом державних форвардних закупівель зерна з метою формування державного інтервенційного фонду»². По-перше, у цій нормі йдеться не про ПАТ «Аграрний фонд» (який створений у 2013 році), а про Аграрний фонд – державну спеціалізовану бюджетну установу. Паралельне існування двох державних юридичних осіб з однаковою назвою, але різним юридичним статусом суттєво заплутує і так недосконале правове регулювання. По-друге, метою форвардних закупівель постанова вказує «формування державного інтервенційного фонду». Якщо ПАТ «Аграрний фонд» є комерційним підприємством, то Аграрний фонд як установа не має підприємницької мети діяльності. Відповідно до Положення про Аграрний фонд (установу) одним із його завдань виступає «формування державного інтервенційного фонду об'єктів державного цінового регулювання виключно для здійснення товарних та фінансових інтервенцій на організованому аграрному ринку»³. У статутах ПАТ «Аграрний фонд» та ДПЗКУ такої вказівки немає. Однак парадокс полягає в тому, що Аграрний фонд як установа де-факто не здійснює форвардних закупівель. Отже, постанова Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» від 16 травня 2007 року спрямована на регулювання діяльності суб'єкта, який не реалізує форвардних програм, тоді як діяльність суб'єктів, що фактично здійснюють форвардні закупівлі, регламентується лише загальним законодавством.

Відсутність спеціального законодавства, яке б регулювало ці відносини, обумовлює зменшення агропротекційного значення форвардних закупівель зерна⁴. Наприклад, у постанові Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» передбачено такі агропротекційні механізми: а) затвердження форми контракту Міністерством аграрної політики і продовольства України; б) встановлення твердого розміру авансу – 50% (наразі розмір попередньої оплати є диференційованим та встановлюється рішенням Комісії з ризиків ПАТ «Аграрний фонд» відповідно до системи оцінки клієнтів, але не перевищує 65% від загальної вартості поставки за договором); в) відсутність плати за користування коштами авансу (за даними ПАТ «Аграрний фонд», у 2018 році рівень

¹ Про запровадження державних форвардних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 року № 736. Урядовий кур'єр. 2007. № 93.

² Про запровадження державних форвардних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 року № 736. Урядовий кур'єр. 2007. № 93.

³ Про Аграрний фонд: постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 року № 543. Урядовий кур'єр. 2005. № 127.

⁴ Григор'єва Х. А. Форвардні угоди як правовий інструмент державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні. *Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 15 груд. 2017). К., 2018. С. 419 – 421.

¹ Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 року. Відомості Верховної Ради. 2016. № 9. Ст. 89.

² Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

відсоткової ставки за користування коштами попередньої оплати без урахування курсових коливань становив від 20% до 25%, з урахуванням курсових коливань – 15%¹). У зв'язку з тим, що аналізована постанова регулює фактично не існуючі відносини, ці корисні механізми не задіяні. У той же час безпосередні умови здійснення форвардних закупівель переглядаються кожного року і відображаються в договорі, який є єдиним для усіх суб'єктів, тобто являє собою договір приєднання.

Дослідження форвардних контрактів, за якими здійснюються закупівлі зерна, дозволяє вказати на деякі проблемні аспекти, породжені дефектами законодавства.

1) *Ускладнений порядок укладання договору.* Специфіка полягає в дотриманні цілої низки умов та виконанні комплексу дій, що передують укладенню договору. У зв'язку з тим, що форвардний контракт є біржовим, він укладається не напряму, а за допомогою посередників – брокерів, послуги яких мають бути оплачені. Також обов'язком сільськогосподарського підприємства є укладення договору страхування та договору застави майбутнього врожаю сільськогосподарських культур. При цьому договір застави має бути нотаріально посвідченим. Ці додаткові умови значно ускладнюють процес укладання форвардного контракту та зменшують його агропротекційний ефект. Це призводить, зокрема, до того, що для дрібних сільськогосподарських підприємств втрачається сенс брати участь у державних форвардних закупівлях зерна, що віддаляє їх від засобу державної підтримки.

В Україні сформувалася судова практика щодо визнання форвардних контрактів недійсними з огляду на недотримання законодавчих вимог щодо форми договорів. Від імені сторін виступають та підписують договір уповноважені на це особи – брокери, які діють на підставі довіреності чи договору доручення. Цікавий приклад продемонструвало ПП «Удача», яке намагалося визнати форвардний контракт недійсним на підставі того, що він був підписаний неуповноваженою на те особою. Сільськогосподарське підприємство уклало договір з брокерською компанією, яка в свою чергу видала довіреність своєму співробітнику. Тобто форвардний контракт був укладений за посередництвом брокерів. В обґрунтування позовних вимог сільськогосподарське підприємство посилалося на те, що продавцем у форвардному біржовому контракті на закупівлю зерна вказано ПП «Удача», однак підпис директора ПП «Удача» та відтиск печатки ПП «Удача» на біржовому контракті відсутні. У зв'язку з цим, сільськогосподарське підприємство наполягало на тому, що договір було укладено неуповноваженою особою, якій безпосередньо доручення не було надано. Однак суд дійшов висновку про правомірність такого порядку укладення форвардного контракту та не задовольнив позовних вимог сільськогосподарського підприємства².

2) *Питання щодо здійснення попередньої оплати.* У 2018 році ПАТ «Аграрний фонд» надавав попередню оплату в розмірі до 65% вартості зерна. Ці кошти є надзвичайно необхідними, адже можуть бути використані виробником для проведення посівних робіт. Саме тому не дивно, що основний ефект, який формує

привабливість форвардних контрактів, полягає в наданні частини суми оплати наперед. У постанові Кабінету Міністрів України «Про запровадження державних форвардних закупівель зерна» застосовується поняття авансового платежу, тоді як у форвардних договорах фігурують поняття авансу та попередньої оплати. Сума попередньої оплати вираховується на підставі мінімальної інтервенційної ціни на момент укладення договору. Важливо, що така попередня оплата названа саме авансовою, тобто немає вказівки на те, що така сума є завдатком. Це є принциповим питанням, адже породжує визначені правові наслідки. Так, відповідно до ЦК України завдаток виконує, окрім платіжної та компенсаційної функцій, також функцію забезпечення зобов'язання. Якби така попередня оплата мала б правову природу завдатку, то у випадку невиконання зобов'язання сільськогосподарське підприємство було би змушене повернути завдаток у подвійному розмірі відповідно до положень ст. 571 ЦК України. У випадку невиконання зобов'язання з боку ПАТ «Аграрний фонд» завдаток залишився б у сільськогосподарського підприємства. Такий сценарій не вигідний для ПАТ «Аграрний фонд», а також не відповідає вимогам щодо державної підтримки сільськогосподарського підприємства. У випадку невиконання зобов'язання аванс повертається за будь-яких обставин. Саме тому сума попередньої оплати має правову природу авансу, адже є оптимальним варіантом для обох сторін договору з урахуванням його специфіки. Незважаючи на позитивність авансу, форвардний контракт містить кілька положень, які суттєво зменшують протекційне значення механізму державних форвардних закупівель. Йдеться про передбачення обов'язкової сплати суми за користування грошовими коштами покупця. У 2015 році такий процент складав 18% річних від суми попередньої оплати за кожен день користування такими коштами, а в 2016 році – сягав 30% річних. У 2018 році рівень відсоткової ставки за користування коштами попередньої оплати було диференційовано: без урахування курсових коливань – 20-25%, з урахуванням курсових коливань – 15%. На нашу думку, плату за користування авансовими коштами варто взагалі скасувати. Відповідно до ч. 3 ст. 693 ЦК України проценти обов'язково нараховуються на суму попередньої оплати в період від дня, коли товар має бути переданий, до дня фактичного надання товару покупцеві або повернення авансу¹. Тобто нарахування процентів у цьому випадку є логічним наслідком, адже суб'єкт користується чужими коштами довше, ніж було передбачено в договорі. При цьому ЦК України встановлює диспозитивну норму: договором може бути передбачено обов'язок продавця сплачувати проценти на суму попередньої оплати від дня одержання цієї суми від покупця. Тобто це положення передбачається в договорі за бажанням сторін. Звичайно, зібрані суми, що формуються за рахунок процентів за використання грошових коштів, впливають на поповнення державного бюджету. Однак, з іншого боку, це знижує рівень державної підтримки. Саме отримання авансу є одним із головних мотиваційних факторів укладення форвардних біржових контрактів зі сторони сільськогосподарських підприємств. Встановлення необхідності оплати користування цим авансом нівелює різницю між залученням коштів за форвардним контрактом та звичайним банківським кредитом.

¹ Форвардна програма від Аграрного фонду. URL: <http://agrofond.gov.ua/products/forward-program/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 22.12.2015 року у справі № 917/1897/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54681598> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.

У розрізі нашого дослідження інтерес викликає випадок невиконання договору, тобто якщо продукція не була поставлена взагалі. У такому разі сільськогосподарське підприємство зобов'язується протягом 10 днів повернути попередню оплату та додатково сплатити відсотки за кожен день користування коштами, а також штраф у розмірі 50% від суми попередньої оплати¹. Вважаємо, що це положення цілком відповідає логіці проаналізованої вище ст. 693 ЦК України: адже в такому випадку сільськогосподарське підприємство користувалося коштами авансу, не виконавши основного зобов'язання, тому має оплатити проценти за фактичне користування грошима².

Аналіз судової практики демонструє досить поширену проблему невчасного нарахування суми попередньої оплати з боку ПАТ «Аграрний фонд». Відповідно до затвердженої форми форвардного біржового контракту на закупівлю зерна Аграрний фонд зобов'язаний перерахувати аванс протягом 5 днів з моменту укладення договору³. Однак у форвардному договорі з ПАТ «Аграрний фонд» вказано, що попередня оплата здійснюється протягом 5 днів з моменту набуття чинності договору застави та не раніше набрання чинності договором страхування. Вивчення судової практики виявило випадки прострочення виплати авансу на 50 і більше днів. У такому разі відповідно до положень договору сільськогосподарське підприємство має право вимагати пеню в розмірі подвійної облікової ставки НБУ, однак прострочення виплати авансу не є підставою для одностороннього розірвання договору продавцем. У попередні роки, посилаючись на положення ст. 538 ЦК України, сільськогосподарські підприємства повертали авансовані кошти та відмовлялися від виконання форвардних контрактів. Звернення покупця до суду з метою притягнення сільськогосподарських підприємств до відповідальності за невиконання зобов'язань за форвардним контрактом лише підтвердило позицію останніх⁴. У зв'язку з цим, із тексту форвардного контракту було виключено положення, відповідно до якого «в разі невиконання однією зі сторін своїх зобов'язань, або наявності очевидних підстав вважати, що вона не виконає своїх зобов'язань у встановлений строк, або виконає їх не у повному обсязі, друга сторона має право зупинити виконання своїх зобов'язань, відмовитись від їх виконання частково або в повному обсязі». Крім того вже в договорі зразку 2016 року з'явилося положення, відповідно до якого повернення сільськогосподарським підприємством самовільно без погодження з ПАТ «Аграрний фонд» попередньої оплати не звільняє підприємство від відповідальності, передбаченої договором, та сплати штрафних санкцій. Такі кроки не переслідують агропротекційні цілі.

¹ Форвардна програма від Аграрного фонду. URL: <http://agrofond.gov.ua/products/forward-program/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Григор'єва Х. А. Деякі правові питання проведення державних форвардних закупівель зерна. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку* : матер. «круг. столу» (Київ, 27 трав. 2016). К., 2016. С. 184 – 188.

³ Про затвердження форми форвардного біржового контракту: наказ Мінагрополітики України від 21.02.2008 року. Офіційний вісник України. 2008. № 21. Ст. 51.

⁴ Постанова Вищого господарського суду України від 02 грудня 2014 року у справі № 908/598/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41798238> (дата звернення: 09.06.2019 року); Постанова Вищого господарського суду України від 13 травня 2014 року у справі № 921/266/13-г/7. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38926911> (дата звернення: 09.06.2019 року)

3) *неврівноваженість правового положення сторін договору*. Щорічні видозміни змісту форвардного контракту спрямовані на всебічне укріплення позицій покупця, максимальний захист його інтересів, тоді як агропротекційна складова форварду неминуче страждає. Цю тезу ілюструє нововведення, яке запровадило ПАТ «Аграрний фонд» у 2017 році, – передбачення системи знижок за придбання товару, який виявився нижчої якості, ніж обумовлено договором. У 2018 році цю систему деталізовано, а розмір знижок збільшено. Слід зазначити, що знижки також введені в обов'язковому порядку відносно оплати авансу залежно від того, скількома платежами проводиться попередня оплата. Тобто сума форвардного контракту може бути суттєво зменшена протягом його дії, що відповідає інтересам державного підприємства. Запровадження системи доплат за підвищену якість законтрактованого зерна могло б певною мірою врівноважити ситуацію, однак воно не передбачається.

Домінування покупця також проявляється у відносинах страхування майбутнього врожаю, які супроводжують форвард в обов'язковому порядку. Зокрема, ПАТ «Аграрний фонд» самостійно обирає страхові компанії, які надають послуги сільськогосподарським товаровиробникам під час проведення форвардних закупівель. Показово, що постановою Вищого господарського суду України від 05 липня 2017 року у справі № 910/5691/15-г було визнано протиправними дії ПАТ «Аграрний фонд» щодо оголошення та проведення конкурсу (акредитації) з відбору страховиків для здійснення добровільного страхування сільськогосподарської продукції. Суд вважає, що ПАТ «Аграрний фонд», не будучи стороною в договорі страхування (товариство виступає вигодонабувачем), не має права обирати партнерів для сільськогосподарських товаровиробників, тому що це порушує принцип свободи договору¹.

Односторонність договору яскраво проявляється також у питанні розірвання форвардного контракту. У той час як ПАТ «Аграрний фонд» зберігає за собою право одностороннього розірвання договору (у випадку невиконання зобов'язання щодо укладення договорів застави та страхування майбутнього врожаю, а також у випадку прострочення поставки товару для зберігання), сільськогосподарське підприємство має лише один легальний шлях до розірвання договору в односторонньому порядку – якщо обставини непереборної сили діють більше одного місяця і такий факт підтверджується Торгово-промисловою палатою України. На наш погляд, слід врівноважити права сторін за форвардним контрактом, а саме: при невиконанні зобов'язань з боку «ПАТ «Аграрний фонд» щодо нарахування попередньої оплати у встановлені строки сільськогосподарське підприємство має право розірвати в односторонньому порядку такий договір, повернувши суму авансу, а також має право вимагати виплату штрафу в розмірі подвійної облікової ставки НБУ.

4) *односторонність у питаннях відповідальності* проглядається навіть при поверховому аналізі біржового форвардного контракту. Для сільськогосподарського підприємства як постачальника передбачена ціла система санкцій. Так, наприклад,

¹ Постанова Вищого господарського суду України від 05 липня 2017 року у справі № 910/5691/15-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67619337> (дата звернення: 09.06.2019 року)

у договорі 2016 року зазначалося таке: якщо до закінчення строків поставки сільськогосподарське підприємство не передасть ПАТ «Аграрний фонд» товар, загальна базова ціна всього недопоставленого обсягу автоматично зменшується удвічі порівняно з загальною базовою ціною. На щастя, це дискримінаційне положення зникло із форвардних договорів наступних років.

За порушення строків виконання поставки розраховується пеня в розмірі 0,1% вартості недопоставленого обсягу товару; за прострочення понад 10 календарних днів додатково стягується штраф у розмірі 10% вартості недопоставленого обсягу¹. У ч. 2 ст. 231 ГК України встановлено, що у випадку порушення господарського зобов'язання, в якому хоча б одна сторона є суб'єктом господарювання, що належить до державного сектора економіки, або порушення пов'язане з виконанням державного контракту, або виконання зобов'язання фінансується за рахунок Державного бюджету України чи за рахунок державного кредиту, за прострочення понад тридцять днів стягується штраф у розмірі семи відсотків вказаної вартості, якщо інше не передбачено законом чи договором². Це положення ГК України було дослівно використане у текстах форвардних контрактів у 2012 та 2013 роках. Як помітно, ПАТ «Аграрний фонд» збільшив запропонований законодавцем розмір штрафу у випадку прострочення виконання зобов'язання, а також втричі скоротив термін такого прострочення. Це обумовлено специфікою сільськогосподарської діяльності, зокрема сезонністю виробництва зернових. Збір врожаю має досить передбачувані часові межі та може бути прогнозований з великим ступенем вірогідності. Однак, незважаючи на це, вважаємо, що посилення відповідальності, продемонстроване у форвардних договорах ПАТ «Аграрний фонд», є недоцільним та невиправданим з позиції аграрного протекціонізму. Під час своєї еволюції протягом 2013-2018 років форвардний контракт із ПАТ «Аграрний фонд» стабільно характеризувався таким нагромадженням санкцій, що їх розмір у сукупності міг сягати половини суми договору. Такий обсяг відповідальності є невиправдано великим, що підтверджується формуванням стійкої тенденції до зменшення розміру санкцій за рішенням суду. Так, суди користуються наданим їм відповідно до ст. 233 ГК України правом зменшити розмір санкцій у разі, якщо належні до сплати штрафні санкції надмірно великі порівняно зі збитками кредитора. У своїх рішеннях суди, керуючись аналізом конкретних обставин, встановлюють різні варіанти зменшення: а) процентне (наприклад, на 70%³); б) у твердих сумах (наприклад, зменшивши суму пені з 162 900 грн до 60 000 грн, суму семивідсоткового штрафу з 63 000 грн до 30 000 грн, а двадцятивідсоткового штрафу з 180 000 грн до 60 000 грн⁴). При цьому суди по-різному мотивують свої рішення щодо зменшення сум санкцій. Популярним аргументом виступає

вказівка на те, що невиконання зобов'язання з боку сільськогосподарського підприємства не нанесло збитків ПАТ «Аграрний фонд», зокрема, вони рідко підтверджуються. Також суди вказують на той факт, що розмір санкцій є надмірно великим, і їх стягнення може призвести до ускладнень у виробництві сільськогосподарської продукції.

Сільськогосподарські підприємства звертаються з позовами до ПАТ «Аграрний фонд» значно рідше. При цьому частою вимогою є визнання форвардного контракту недійсним (повністю або частково) у зв'язку з невідповідністю нормам законодавства¹. Як приклад можна використати постанову Вищого господарського суду України від 29.04.2015 року у справі № 910/17044/14 за позовом ПП «Трейдсервіс» до ПАТ «Аграрний фонд» про визнання форвардного біржового контракту частково недійсним. Сільськогосподарське підприємство намагалося визнати недійсними два принципові положення контракту – щодо ціни договору та обсягу відповідальності. Доводячи свої вимоги, підприємство вказувало, що пункт щодо визначення ціни договору не повною мірою відповідає формі форвардного біржового контракту, затвердженій наказом Мінагрополітики від 21.02.2008 року². Однак суд відхилив це твердження, вирішивши, що недослівний виклад ще не означає суперечливості. Також сільськогосподарське підприємство наполягало на тому, що форвардний контракт не відповідає законодавчим вимогам у зв'язку з тим, що в ньому за одне порушення передбачається кілька санкцій, а саме: за недопоставку – штраф у розмірі 20% від вартості недопоставленого обсягу товару; за прострочення поставки більш ніж 30 днів – штраф 7%. Суд дійшов висновку, що це різні порушення, тому такі положення договору є правомірними та не суперечать законодавству³.

На нашу думку, відповідальність сільськогосподарського підприємства як постачальника за форвардним контрактом слід диференціювати: 1) у випадку прострочення виконання зобов'язання варто встановити обов'язок оплати пені у розмірі 0,1% вартості недопоставленого товару, а при простроченні більше, ніж на 30 днів – додатково штраф 7% вартості недопоставленого товару; 2) у випадку неповного виконання зобов'язання (поставка меншого обсягу товару ніж обумовлена в договорі) – оплата штрафу у розмірі 20% від недопоставленого товару; 3) у випадку повного невиконання зобов'язання за договором – повернення суми авансу, сплата 20% річних за користування коштами попередньої оплати та штраф у розмірі 20% від суми авансу. У випадку одночасного прострочення виконання та неповного виконання вважаємо, що слід застосувати лише один із механізмів відповідальності – той, що більший за розміром.

Виходячи з аналізу матеріалів практики, можна зробити висновок, що сільськогосподарське підприємство, яке не мало фізичної можливості здійснити поставку на зерновий склад обумовленого обсягу продукції у зв'язку з тим, що цей склад не

¹ Форвардна програма від Аграрного фонду. URL: <http://agrofond.gov.ua/products/forward-program/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Господарський кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.

³ Постанова Вищого господарського суду України від 06 квітня 2016 року у справі № 908/2422/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57035133> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Постанова Вищого господарського суду України від 12 лютого 2014 року у справі № 902/968/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37161153> (дата звернення: 09.06.2019 року)

¹ Григор'єва Х. А. Особливості захисту прав сільськогосподарських підприємств як сторін у форвардних контрактах. *Проблеми захисту приватних прав*: матер. круг. столу (Чернівці, 12 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 44 – 47.

² Про затвердження форми форвардного біржового контракту: наказ Мінагрополітики України від 21.02.2008 року. Офіційний вісник України. 2008. № 21 Ст. 51.

³ Постанова Вищого господарського суду України від 29.04.2015 року у справі № 910/17044/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43840241> (дата звернення: 09.06.2019 року)

мав вільного місця, все одно не захищене від штрафних санкцій за невиконання свого зобов'язання. Саме тому, вважаємо, що у форвардному контракті слід передбачити положення, згідно з яким ПАТ «Аграрний фонд» несе відповідальність за неприйняття зерна у встановлений строк (прострочення прийняття) в розмірі пені та штрафу.

Біржові форвардні контракти, що опосередковують державні закупівлі зерна, містять значний агропротекційний потенціал. Урахування цієї ознаки при розробці положень договору дозволить максимізувати державну підтримку, що надається широкому колу сільськогосподарських підприємств, без залучення додаткових бюджетних коштів. Проведений аналіз умов біржового договору поставки зерна вказує на мінімізацію протекційного значення форвардного контракту. На нашу думку, варто змінити підхід до розуміння сутності форвардного контракту, а саме: позиціонувати його насамперед як засіб державної підтримки. Такий підхід вимагає концептуально інших положень щодо укладення, виконання, оплати за форвардним контрактом, а також щодо відповідальності за його невиконання чи неналежне виконання¹.

Як бачимо, договірні конструкції форвардних закупівель розвивається поза межами спеціального правового регулювання, і це прогнозовано призводить до появи проаналізованих вище проблем. Так само еволюціонує, вийшовши за рамки законодавчого регулювання, й інша договірні агропротекційна конструкція, яка опосередковує *державні заставні закупівлі зерна*. У ст. 12 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» закріплені правові засади механізму державних заставних закупівель зерна, а детальні правила їх здійснення конкретизовані в постанові Кабінету Міністрів України «Про запровадження режиму державних заставних закупівель зерна» від 6 серпня 2008 року № 705². На відміну від умов форвардного контракту, об'єкт державних заставних закупівель уже вирощений та зібраний. Сільськогосподарський товаровиробник після збору урожаю перебуває у вразливій ситуації: у цей момент ціни на продукцію, як правило, низькі з огляду на високий рівень пропозиції, а зберігання зерна до формування більш сприятливої кон'юнктури ринку вимагає оплати. Також особливість сільськогосподарської діяльності полягає в тому, що грошові потоки є нерівномірними протягом року, і зазвичай у період збору урожаю обігові кошти для функціонування підприємства є вкрай необхідними. Для підтримки виробника йому пропонується механізм, за яким виробник здає своє зібране зерно на зберігання під заставу Аграрному фонду та одержує бюджетну позику в розмірі до 80% вартості зерна, порохованого за мінімальною інтервенційною ціною. Повернення у встановлений строк позики дозволяє виробнику розпоряджатися зерном, реалізувавши його за привабливими цінами. Вартість такої бюджетної позики встановлюється на рівні «50% від середньозваженого процента за кредитами банків, наданих строком до 12 календарних місяців та

¹ Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 47 – 52.

² Про запровадження режиму державних заставних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2008 року № 705. Урядовий кур'єр. 2008. № 149.

повністю забезпечених заставою, який фактично склався станом на 1 травня поточного бюджетного року»¹. Тобто плата за користування бюджетною позикою має бути вдвічі меншою за кредитні кошти комерційних банків – це є важливою агропротекційною складовою механізму державних заставних закупівель зерна. Державні заставні закупівлі зерна проводилися Аграрним фондом в основному до створення ПАТ «Аграрний фонд».

Однак потреби сільського господарства спричинили трансформацію цього правового механізму: на практиці така договірні конструкція вийшла за рамки законодавства про державні заставні закупівлі зерна, перетворившись на самостійний механізм підтримки із власними цікавими ознаками. Мова йде про один із напрямів діяльності ДПЗКУ, яка здійснює закупівлі зерна під заставу. Фактичні дії, як і назва, дуже схожі: виробник передає зерно на зберігання ДПЗКУ і одержує 70% його вартості за ціною на момент поставки. Остаточне переоформлення зерна відбувається протягом 90 календарних днів із моменту укладання договору по ціні, яка в цей проміжок часу діє на відповідній філії ДПЗКУ та є найбільш привабливою, на думку сільгоспвиробника². Тобто, як бачимо, незважаючи на схожість окремих правових ознак договірних конструкцій державних заставних закупівель та закупівлі зерна під заставу, між ними існують принципові відмінності:

- по-перше, суб'єктом здійснення державних заставних закупівель зерна законодавство передбачає Аграрний фонд як спеціалізовану бюджетну установу; в той час як закупівлі зерна під заставу провадяться ДПЗКУ – державним комерційним підприємством;
- по-друге, законом передбачено, що заставна закупівля виступає одним із способів наповнення державного інтервенційного фонду; ДПЗКУ закуплене зерно використовує у своїх підприємницьких цілях;
- по-третє, державні заставні закупівлі зерна кваліфікуються як кредитна підтримка сільськогосподарських товаровиробників. Незважаючи на те, що постановою Кабінету Міністрів України «Про порядок здійснення Аграрним фондом закупівель зерна, переданого у заставу за надану бюджетну позику в межах режиму державних заставних закупівель зерна» від 26 лютого 2009 року № 146³ передбачена можливість купівлі Аграрним фондом зерна, це не є основною метою заставних закупівель і відіграє лише допоміжну роль. Натомість правовий механізм закупівлі зерна під заставу має правову природу купівлі-продажу, є прикладом договору, в якому враховано специфіку сільськогосподарської діяльності та інтересів сільськогосподарських товаровиробників у сфері реалізації виробленої ними продукції;
- по-четверте, якщо в державних заставних закупівель зерна є спеціальне аграрно-правове регулювання на рівні Закону України «Про державну підтримку

¹ Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

² Закупівельні програми. URL: <http://www.pzcu.gov.ua/ua/purchases/forward> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про порядок здійснення Аграрним фондом закупівель зерна, переданого у заставу за надану бюджетну позику в межах режиму державних заставних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 2009 року № 146. Урядовий кур'єр. 2009. № 37.

сільського господарства України», то закупівля зерна під заставу регулюються загальними положеннями цивільного та господарського законодавства. При цьому правові особливості договору позики в рамках державних заставних закупівель досліджувалися у працях М. С. Кожуха¹, Ю. І. Кудріної², В. Ю. Уркевича³, і вчені дійшли висновку про комплексний характер цього договору, у складі якого поєднані ознаки позики, купівлі-продажу, страхування та застави.

Варто відмітити, що обидва правові механізми – і законодавчий, і похідний від нього – варті уваги та подальшого розвитку, тому що здійснюють різний агропротекційний ефект. Якщо державні заставні закупівлі зерна у своєму законодавчому втіленні мають на меті, перш за все, дешеве кредитування виробника, то закупівлі зерна під заставу є формою підтримки реалізації сільськогосподарської продукції.

Ще одним варіантом державної підтримки виробників у сфері реалізації сільськогосподарської продукції шляхом підтримки попиту на неї, слід виділити формування системи **продовольчого субсидування малозабезпечених верств населення**. Такий канал збуту вітчизняної сільськогосподарської продукції для своїх виробників налагоджують переважно економічно розвинуті країни, вирішуючи тим самим одразу дві проблеми: економічну (необхідність підтримки сільського господарства) та соціальну (потреба соціальної підтримки вразливих верств населення). Такий правовий механізм передбачає закупівлю у виробників сільськогосподарської продукції за ринковими цінами з наступним її наданням на пільгових умовах або безкоштовно малозабезпеченим громадянам, дитячим установам, лікарням тощо. Витрати держави на закупівлю продовольства для субсидування уразливих верств населення багато в чому більш виправдане, ніж безпосередня виплата їм грошових коштів в якості фінансової допомоги. Зокрема, за допомогою задіяння механізму продовольчого субсидування підтримка стає не одно-, а двовекторною, оскільки одержує додатковий агропротекційний зміст. Крім того, така державна підтримка не обмежується вимогами СОТ⁴, що відкриває додаткові агропротекційні можливості.

Однак вітчизняне законодавство не містить правових механізмів, що втілювали б ідею продовольчого субсидування, хоча окремі згадки про необхідність розробки таких законодавчих положень зустрічаються, наприклад, ще в 1993 році⁵. З тих пір проблему низького платоспроможного попиту населення України та його збідніння не лише не вдалося вирішити – вона отримала нові загострення⁶, які

можна частково подолати за допомогою застосування механізму продовольчого субсидування¹.

Для того, щоб визначитися із удосконаленням законодавства в цьому напрямі, важливо розмежовувати поняття продовольчого субсидування та продовольчої безпеки. Якщо продовольча безпека – це стан захищеності життєвих продовольчих потреб населення, то продовольче субсидування є одним із способів досягнення продовольчої безпеки для найбільш вразливих категорій громадян. При цьому, на наше переконання, в Україні має бути прийнято Закон України «Про продовольчу безпеку», в якому повинні закріплюватися положення щодо поняття, ознак, показників продовольчої безпеки; системи заходів, спрямованих на її досягнення і підтримання (зокрема, формування резервів, правові механізми продовольчого субсидування тощо); права громадян у сфері продовольчої безпеки, їх гарантування. В аграрно-правовій літературі пропозиція щодо розробки закону про продовольчу безпеку висловлювалася низкою авторів (Н. А. Берлач², Т. О. Коваленко³, Т. В. Курман⁴, А. М. Статівка⁵ тощо).

За своєю природою такий механізм державної підтримки як продовольче субсидування спрямований, насамперед, на задоволення потреб не виробників сільськогосподарської продукції, а її споживачів. Інтереси ж виробників задовольняються супутньо. Саме тому, на нашу думку, законодавчі положення щодо продовольчого субсидування мають увійти до предмету правового регулювання саме майбутнього Закону України «Про продовольчу безпеку», а не Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Надзвичайно важливим каналом реалізації сільськогосподарської продукції є її **експорт** за кордон. Збалансований експорт дозволяє реалізовувати надлишки продукції, підтримувати таким чином ціни на внутрішньому ринку, стимулювати виробництво за рахунок появи додаткових ринків збуту тощо. Не дивно, що держава, переслідуючи мету підтримки національних сільськогосподарських товаровиробників, надзвичайно зацікавлена у формуванні оптимального кількісного та якісного експорту. Залежно від дії політичних, економічних та соціальних умов, змістовне наповнення поняття «оптимальний експорт» в Україні змінювалося. Так, державне регулювання експортних операцій із сільськогосподарською продукцією еволюціонувало від жорстких обмежень продажу сільськогосподарської продукції за кордон (на початку 90-х років ХХ ст.) до розширення лібералізації умов експорту станом на сьогодні (після вступу до СОТ та утворення зони вільної

¹ Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики: монографія. Київ: Юридична думка, 2015. 199 с.

² Кудріна Ю. І. Окремі правові аспекти реалізації режиму державних заставних закупівель сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 106-114.

³ Уркевич В. Ю. Про правове забезпечення кредитування сільськогосподарських товаровиробників під заставу сільськогосподарської продукції. *Право та інновації*. 2015. № 3 (11). С. 9 – 14.

⁴ Гусалова А.А., Плаева А.А. Государственная поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей Российской Федерации: проблемы и перспективы. *Известия Горского гос. аграр. ун-та*. 2014. Вип. 51. Ч. 3. С. 241 – 244.

⁵ Про заходи щодо вирішення невідкладних питань агропромислового виробництва в 1993 році: постановва Кабінету Міністрів України від 24 червня 1993 року № 477. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/477-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁶ Пасхавер Б. Й. Платоспроможний продовольчий попит. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 60.

¹ Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність. *Економіка і прогнозування*. 2006. № 1. С. 120; Головачова О. С. Напрямки удосконалення регуляторної політики у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією України. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія Економіка*. 2014. Вип. 2 (2). С. 171; Кобута І. В. Оцінка наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 4. С. 147.

² Берлач А. І. Правове забезпечення земельної та аграрної реформ в Україні. *Право України*. 1998. № 11. С. 128.

³ Коваленко Т. О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30 – 41.

⁴ Курман Т. В. Щодо поняття та ознак продовольчої безпеки. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. № 165. Ч. 1. С. 121 – 127.

⁵ Статівка А. М. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські й торговельні організації: проблемні питання. *Право України*. 2003. № 4. С. 42 – 43.

торгівлі з ЄС), а також до визнання потреби державного сприяння експорту сільськогосподарської продукції в майбутньому.

У найбільш загальному розумінні держава може поліпшувати умови для здійснення експорту сільськогосподарської продукції двома шляхами: 1) шляхом міжнародної співпраці; 2) шляхом здійснення односторонніх, внутрішньодержавних заходів, спрямованих на підтримку експорту. Вигідність першого шляху полягає в тому, що міжнародні домовленості утворюють сприятливий режим для торгівлі, регулюють, як правило, комплекс взаємопов'язаних питань, мають довгостроковий та взаємний характер. Якщо аналізувати здобутки України на першому із вказаних шляхів, то варто виділити найбільш вагомий:

– *утворення зон вільної торгівлі* (з 2012 року – в рамках СНД, з 2014 року – з ЄС) та *укладення угод про вільну торгівлю* (наприклад, із Канадою – з 2017 року, Македонією – з 2001 року, Чорногорією – з 2012 року). Найбільш значущим стало підписання Угоди про асоціацію між Україною (з однієї сторони) та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами (з іншої сторони) від 27.06.2014 року¹, відповідно до якої була створена зона вільної торгівлі. Так, українські експортери матимуть відносні переваги внаслідок використання запропонованих ЄС імпорتنих тарифних квот на чутливі для ЄС товари, які зазвичай вилучаються з режиму лібералізації та підпадають під загальний режим оподаткування при митному оформленні. Україна отримала можливість завозити певні обсяги таких товарів без справляння ввізних мит. При цьому мова не йде про обмеження обсягів імпорту, а лише про те, що імпорт понад визначений обсяг підпадатиме під загальний режим імпорту, тобто оподатковуватиметься за тими ж умовами, які діють для України сьогодні². Аналізуючи переваги та недоліки утворення зони вільної торгівлі з ЄС, науковці вказують на такі особливості правового регулювання експорту сільськогосподарської продукції відповідно до нових правил: а) вимушена асиметричність процесу лібералізації торгівлі³; б) відмова ЄС від застосування експортних субсидій у торгівлі з Україною (хоча ЄС активно використовує експортні субсидії для просування продукції своїх виробників на зовнішні ринки, а в умовах економічної кризи відновив експортні субсидії на молоко і молочні продукти⁴); в) вкрай низькі тарифні квоти (наприклад, по яловичині та свинині – на рівні 0,07 % від обсягу ринку ЄС, м'ясу птиці – 0,09 %, молоку – 0,001 %⁵); г) високий рівень нетарифного захисту ринку ЄС (наявність технічних, санітарних, фітосанітарних та інших бар'єрів для українського експорту);

¹ Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України 16.09.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.

² Маханьова Ю. М. Асиметрія умов угод України про членство у СОТ і асоціацію з ЄС у зовнішнійторгівлі агропродовольчими товарами. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2014. № 9. С. 29.

³ Приходько І. Особливості взаємної торгівлі України та країн ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 235; Фалалеева Л. Г. Перспективи розвитку правового регулювання торговельних відносин між Україною та Європейським Союзом. *Зовнішня торгівля: право і економіка*. 2006. № 4 (27). С. 80 – 84.

⁴ Маханьова Ю. М. Асиметрія умов угод України про членство у СОТ і асоціацію з ЄС у зовнішнійторгівлі агропродовольчими товарами. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2014. № 9. С. 29.

⁵ Маханьова Ю. М. Асиметрія умов угод України про членство у СОТ і асоціацію з ЄС у зовнішнійторгівлі агропродовольчими товарами. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2014. № 9. С. 30.

– *участь у міжнародних торговельних організаціях* (зокрема, з 2008 року у СОТ). Участь у СОТ відкрила для українського аграрного бізнесу багато можливостей, однак разом із цим принесла значну кількість нових викликів. Ми зупинимось тільки на окремих питаннях, пов'язаних із експортом сільськогосподарської продукції. Заборона використання експортних субсидій не є абсолютною та однаковою для усіх членів. Так, Україна в рамках СОТ не використовує і зобов'язалася не використовувати експортні субсидії на продукцію сільського господарства. Водночас, експортні субсидії мають право використовувати 36 членів СОТ, а понад 20 країн – членів СОТ (серед яких – ЄС, США і Канада) їх фактично використовують. При цьому понад 90% усієї суми експортних субсидій, які використовуються членами СОТ, припадає на ЄС¹. Особливо гостро це проявляється в кризові періоди. Так, наприклад, під час світової економічної кризи 2008 року в ЄС були відновлені експортні субсидії на тваринне масло, сухе молоко і сири; Індонезія скасувала експортне мито на пальмову олію, В'єтнам – на рис; Аргентина знизилла вивізне мито на кукурудзу і пшеницю; Китай скасував експортне мито на кукурудзяне борошно, крохмаль, кукурудзу і сою та знизив – на рис, пшеницю і борошно. ЄС також збільшив обсяги експортних ліцензій та скоротив – імпорتنих². Усе це підтверджує той факт, що Україні необхідно послідовно вибудовувати внутрішньодержавну систему дозволеної підтримки експорту сільськогосподарської продукції, яка була би здатна реалізовувати свої функції як у поточному режимі, так і під час кризових явищ;

– *укладення двосторонніх договорів з окремих питань експорту сільськогосподарської продукції* (наприклад, Протокол між Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та Індонезійською Агенцією з сільськогосподарського карантину Міністерства сільського господарства Республіки Індонезія про співробітництво у сфері карантину та захисту рослин від 17.04.2018 року³; Протокол санітарних та фітосанітарних вимог щодо експорту шроту соняшникового з України до Китайської Народної Республіки між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Генеральною адміністрацією нагляду за якістю, інспекції та карантину Китайської Народної Республіки від 15.09.2017 року⁴).

Міжнародна співпраця надає широкі можливості для розвитку сільського господарства. Проте абсолютизувати можливості міжнародної співпраці не варто, тому що внутрішні національні інтереси кожної держави цікавлять насамперед її саму, а міжнародні домовленості є певним погодженим компромісом, за бортом

¹ Маханьова Ю. М. Асиметрія умов угод України про членство у СОТ і асоціацію з ЄС у зовнішнійторгівлі агропродовольчими товарами. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2014. № 9. С. 30.

² Шубравська О. В. Агропродовольчий сектор в умовах кризи: основні тенденції та виклики розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2009. № 3. С. 105 – 106.

³ Протокол між Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та Індонезійською Агенцією з сільськогосподарського карантину Міністерства сільського господарства Республіки Індонезія про співробітництво у сфері карантину та захисту рослин від 17.04.2018 року. Офіційний вісник України. 2018. № 59. Стор. 445. Ст. 2090.

⁴ Протокол санітарних та фітосанітарних вимог щодо експорту шроту соняшникового з України до Китайської Народної Республіки між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Генеральною адміністрацією нагляду за якістю, інспекції та карантину Китайської Народної Республіки від 15.09.2017 року. Офіційний вісник України. 2017. № 88. Стор. 266. Ст. 2725.

якого залишаються інші інтереси держав, за якими згоди дійти не виходить. Цим пояснюється, зокрема, той факт, що у світовій практиці розроблено багато можливих варіантів внутрішньодержавної підтримки експорту сільськогосподарської продукції. Запровадження таких заходів диктується необхідністю задоволення потреб продовольчої безпеки, захистом інтересів національних товаровиробників. Подібні заходи полягають, як правило, в активних діях, супроводжуються фінансовими та іншими затратами. Багато із заходів підтримки експорту, апробованих у зарубіжній та вітчизняній практиці, було заборонено чи обмежено в рамках функціонування СОТ. Загалом заходи державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності поділяють на тарифні та нетарифні. Тарифне регулювання полягає у встановленні мита. Як зазначають науковці, стягнення мита здійснюється не стільки з метою формування дохідної частини бюджету країни, скільки спрямоване на формування раціональної структури експорту та імпорту, обмеження ввозу іноземних товарів, захист і заохочення розвитку вітчизняного сільськогосподарського виробництва та стимулювання вивозу конкурентоспроможної на світових ринках продукції¹. Цій же меті служать і нетарифні заходи, до яких відносяться будь-які заходи неподаткового характеру з боку держави, спрямовані на здійснення впливу на суспільні відносини в зовнішньоекономічній сфері. Сутність нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності полягає в забезпеченні належного захисту не лише інтересів держави, а й інтересів окремих суб'єктів цієї діяльності².

Законодавче забезпечення державної підтримки експорту сільськогосподарської продукції має базуватися на таких основних пріоритетах:

1) *підтримка експорту переробленої сільськогосподарської продукції*. Економічна наука доводить неефективність сировинної економіки та приречення країн, які не можуть вийти за її межі, на постійну відсталість³. Сировинний склад українського аграрного експорту, на жаль, – це вже усталене явище, яке негативно впливає на рівень ефективності та інноваційності сільського господарства, на доходи сільськогосподарських товаровиробників, на повільний розвиток аграрної інфраструктури. Від експорту сільськогосподарської сировини з України має мільйонні прибутки лише порівняно вузьке коло компаній-посередників, тоді як виробники змушені продавати вирощену сільськогосподарську продукцію за цінами, продиктованими заготівельниками. Така ситуація не вигідна ні виробникам, ні державі, ні селу як соціальній спільноті, що вимагає поступального розвитку агросфери – свого середовища існування.

Україна має напрацьований власний досвід щодо спроб подолання засилля сировинного експорту. При цьому історія вітчизняного агропротекційного

законодавства знає приклад, коли один і той самий захід державного регулювання експорту мав позитивний та негативний ефект для розвитку переробки сільськогосподарської продукції.

Так, наприкінці 90-х років ХХ ст. у результаті неконтрольованого експорту насіння соняшнику виробничі потужності переробних підприємств були завантажені лише на 54%. Це призвело до цілої низки негативних наслідків: з'явилися проблеми забезпеченості внутрішнього ринку соняшником олією та продуктами її переробки, на промислових підприємствах – заборгованість по заробітній платі, платежам до бюджету. Держава втрутилась шляхом прийняття Закону України «Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур» від 10.09.1999 року¹, відповідно до якого запроваджувалось вивізне (експортне) мито на насіння льону, соняшнику, рижю в розмірі 23% від митної вартості, що робило експорт насіння соняшника недоцільним та дозволило спрямувати його на вітчизняні переробні потужності. Продовженням обраної державної стратегії стала заборона вивезення з митної території України насіння соняшнику, що використовувалося в операціях з давальницькою сировиною в зовнішньоекономічних відносинах, та зниження ставки експортного мита на насіння льону, соняшнику та рижю до 17%². Це стало початком переорієнтації олієжирового підкомплексу України із сировинного експорту насіння – на торгівлю продуктом більш високого рівня переробки – соняшником олією³. Вступ України до СОТ вплинув на законодавство про експорт насіння вказаних олійних культур, але не спричинив скасування агропротекційних заходів: ставка вивізного мита поступово знизилася до 10%. Науковці відзначають позитивний вплив обраного засобу державного регулювання експорту, внаслідок якого було зроблено акцент на продажу продукції переробки з більшою доданою вартістю. Слід підкреслити, що основні конкуренти України на світовому олійному ринку теж активно стимулюють переробку насіння в середині країни. Так, наприклад, експортне мито на соняшник в Аргентині складає 39% , в Росії – 20%⁴.

Той самий засіб державного регулювання було застосовано і щодо експорту тварин і шкіряної сировини шляхом прийняття Закону України «Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину» від 07.05.1996 року⁵. Відповідно до норм цього Закону встановлювалося експортне мито на продаж за кордон живої великої рогатої худоби й овець за ставкою 50-75%, а також шкур на рівні 27-30%. Однак політика експортних обмежень на продукцію тваринництва, а саме живої худоби та шкіряної сировини, не сприяла відродженню галузі, а навпаки, позбавила виробників мотивації до нарощування обсягів виробництва.

¹ Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10.09.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 44. Ст. 389.

² Про внесення змін до деяких Законів України: Закон України від 21.06.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 41. Ст. 203.

³ Антонюк П. О., Лисюк В. П., Антонюк О. П. Аналіз впливу державного регулювання на ринок олієжирової продукції в Україні. *Економіка харчової промисловості*. 2013. № 2 (18). С. 35.

⁴ Антонюк П. О., Лисюк В. П., Антонюк О. П. Аналіз впливу державного регулювання на ринок олієжирової продукції в Україні. *Економіка харчової промисловості*. 2013. № 2 (18). С. 37.

⁵ Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину: Закон України від 07.05.1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 28. Ст. 133.

¹ Фененко П. О. Оподаткування зовнішньої торгівлі сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08. К., 2013. С. 15.

² Тюріна Н. М., Карвацка Н. С. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2013. 408 с.

³ Артеменко І. А. Експорт зерна в новітній господарській стратегії України. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2017. № 2 (80). С. 18 – 28; Пахомов Ю. Біфуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів. *Економіка України*. 2008. № 4. С. 5–6, 8; Сиденко В. Р. Глобалізація – європейська інтеграція – економічне розвиток: українська модель : [у 2 т.]. Київ : Фенікс, 2008. Том 1. Глобалізація і економічне розвиток. С. 149 – 150.

При цьому ще й значно обмежила коло потенційних ринків збуту, оскільки для того щоб уникнути сплати вивізного мита, продукція вивозилася до країн, з якими укладено угоду про вільну торгівлю (країн СНД)¹. Отже, немає певного універсального засобу державної підтримки експорту переробленої сільськогосподарської продукції, який можна було б закріпити в аграрному законодавстві в ролі панацеї від засилля сировинного експорту. Перш за все, надзвичайно важливою передумовою підтримки експорту переробленої продукції є стимулювання побудови національної переробної інфраструктури в Україні, яка здатна була б забезпечувати потреби внутрішнього ринку та формувати цікаві експортні пропозиції. Крім того, ми переконані, що підтримка експорту переробленої сільськогосподарської продукції не має здійснюватися за рахунок будь-яких обмежень чи дискримінації експорту сировинного. Важливо забезпечити такі правові умови, коли експорт переробленої сільськогосподарської продукції полегшується за допомогою державних дій. У цьому аспекті дуже цікавим та перспективним, на наш погляд, є утворення Експортно-кредитного агентства (ЕКА), що відбувається відповідно до Закону України «Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту» від 20.12.2016 року².

У світі практика утворення спеціальних суб'єктів підтримки експорту вже отримала визнання та поширення. Існують такі інституційні моделі ЕКА: 1) департамент уряду як державна установа (у деяких країнах, що розвиваються, послуги щодо експортного кредитування реалізуються через центральний банк або міністерства торгівлі чи промисловості, корпорації або агентства, власником яких є держава); 2) приватне ЕКА як агент уряду (уряд укладає угоду з приватною компанією, яка проводить початковий аналіз ризиків і пропонує уряду ті чи інші стратегії підтримки експорту)³. Український варіант представляє собою змішану інституційну модель ЕКА, в якій передбачена можливість поєднати і приватний, і державний капітал. Так, відповідно до Закону ЕКА утворюється у формі акціонерного товариства, в якому засновником та акціонером, якому належить не менше 50 відсотків статутного капіталу плюс одна акція, є держава в особі Кабінету Міністрів України. Слід зазначити, що процес утворення цього суб'єкту вже запущено постановою Кабінету Міністрів України «Питання утворення Експортно-кредитного агентства» від 7 лютого 2018 року № 65⁴, якою затверджено статут товариства та низку інших документів, необхідних для налагодження його роботи.

2) *Першочергове сприяння експорту сільськогосподарської продукції, який здійснюється її виробником.* Це має на меті скоротити кількість та ринкову вагу посередників, сприяти підвищенню доходів безпосередніх сільськогосподарських

товаровиробників. На нашу думку, найбільш раціонально було б використати з цією метою потенціал новоствореного ЕКА. Однак у Законі, що регулює діяльність цього суб'єкта, не передбачається така сфера підтримки. Так, відповідно до ст. 8 Закону ЕКА при здійсненні своєї основної діяльності підтримує експорт робіт, послуг українського походження, а також товарів переробної промисловості. Перероблена сільськогосподарська продукція представлена за такими групами згідно з УКТ ЗЕД: Група 16. Готові харчові продукти з м'яса, риби або ракоподібних, молюсків або інших водяних безхребетних; Група 19. Готові продукти із зерна зернових культур, борошна, крохмалю або молока; борошняні кондитерські вироби; Група 20. Продукти переробки овочів, плодів або інших частин рослин; Група 21. Різні харчові продукти¹. Тобто підтримка поширюється на експорт не будь-якої сільськогосподарської продукції, а лише переробленої. Якщо аналізувати суб'єкта, який може скористатися такою підтримкою, то Закон визначає його як «українського експортера», під яким розуміється суб'єкт господарювання – резидент, який здійснює експорт товарів (робіт, послуг) українського походження. Отже, жодних вказівок на аграрно-правовий статус суб'єкта підтримки (сільськогосподарський товаровиробник, переробник, оптовий покупець тощо) Закон не містить. У такому разі закон робить акцент на підтримці експорту конкретних груп товарів, а не на залученні до аграрного експорту безпосередніх виробників цих товарів. На нашу думку, варто передбачити окрему статтю в Законі, у якій закріпити особливості суб'єктного складу українських експортерів – отримувачів підтримки. У цій статті слід зазначити надання спеціальних умов підтримки для виробників сільськогосподарської продукції, які експортують власновироблену продукцію.

Якщо аналізувати агропротекційне законодавство України в ретроспективі, то можна вказати на досвід впровадження деяких цікавих правових механізмів, що були спрямовані на стимулювання виробників до самостійного експорту власновиробленої продукції. Наприклад, у Законі України «Про вивіз (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину», за яким встановлювалося високе експортне мито на продаж за кордон живих тварин і шкір, протягом 1996-2008 років передбачалося виключення з цього правила, а саме: сільськогосподарським товаровиробникам – юридичним особам дозволялося здійснювати експорт цих товарів без сплати вивізного (експортного) мита, крім молодняка великої рогатої худоби вагою не більш як 350 кг і шкірсировини, якщо це були товари власного виробництва².

Інтереси виробника-експортера забезпечувалися і під час запровадження бюджетного відшкодування ПДВ при експорті зернових і технічних культур. Однак у цьому питанні податкове законодавство відзначається динамічністю та непередбачуваністю. Наприклад, якщо в 2014 році для сільськогосподарських підприємств – виробників технічних культур у разі самостійного експорту здійснювалось

¹ Фененко П. О. Оподаткування зовнішньої торгівлі сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08. К., 2013. 21 с.

² Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту: Закону України від 20.12.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 4. Ст. 43.

³ Белінська Я. В. Державна підтримка експорту: зарубіжний досвід та уроки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 126.

⁴ Питання утворення Експортно-кредитного агентства: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 р. № 65. Урядовий кур'єр. 2018. № 36.

¹ Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту: Закону України від 20.12.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 4. Ст. 43.

² Про вивіз (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину: Закон України від 07.05.1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 28. Ст. 133.

відшкодування ПДВ, то в 2015 році взагалі не передбачено відшкодування ПДВ експортерам незалежно від їх статусу – сільськогосподарський товаровиробник чи зернотрейдер¹.

3) Підтримка за рахунок надання дешевих послуг із кредитування, страхування, гарантування експортних операцій. Будь-які обмеження на шляху експорту, на нашу думку, мають бути повністю аргументовані та абсолютно необхідні в конкретній ситуації. Саме тому використання методів тарифного і нетарифного регулювання, які утворюють перепони для вітчизняних експортерів, мають бути виключенням, а їх застосування має обґрунтовуватися лише потребою гарантування продовольчої безпеки в державі. У зв'язку з цим основні зусилля держави на шляху підтримки експорту сільськогосподарської продукції мають бути сконцентровані на сприянні та полегшенні здійснення торговельних операцій. Формою такого сприяння може бути здешевлення фінансових послуг: кредитування, страхування та гарантування експортних контрактів. Слід вказати, що таким шляхом йдуть багато країн. Загалом, за експертними оцінками, на фінансову підтримку експорту в розвинених країнах витрачається в середньому 0,35% ВВП, а державне фінансування експорту в Китаї становило 1,3% ВВП².

У цьому аспекті дуже корисним може стати ЕКА як спеціально утворений для цих цілей суб'єкт. Згідно із законодавством ЕКА налагоджуватиме два механізми дешевого кредитування: надання кредитів за низькими процентними ставками та часткове відшкодування кредитних відсотків. З огляду на досить високий ступінь самостійності, передбачений правовим положенням ЕКА, агентство матиме змогу диференційовано підходити до обслуговування експортерів. Вважаємо за доцільне передбачити спеціальні умови обслуговування експортерів сільськогосподарської продукції.

4) Підтримка модернізації та сертифікації підприємств-експортерів. Окремою групою нетарифних бар'єрів, які захищають привабливі для українських виробників ринки, є вимоги до якості та безпечності сільськогосподарської продукції, її маркування, пакування тощо. Красномовною ілюстрацією міцності цих бар'єрів стали результати експорту сільськогосподарської продукції до ЄС після утворення зони вільної торгівлі. Так, квоти за окремими продуктами були повністю використані (наприклад, на виноградний та яблучний сік, оброблені помідори, ячмінну крупу і натуральний мед)³ з огляду на їх незначний обсяг та дотримання вимог щодо якості та безпечності. Проте за значною кількістю товарних позицій експортні поставки протягом кількох років взагалі не відбувалися. Перепорою стало обов'язкове ліцензування, оскільки значна частина вітчизняної сільськогосподарської продукції не відповідає вимогам щодо якості та безпечності. Так, згідно з даними Мінагрополітики, у 2016 році Україні були надані квоти на поставки 40 тис. т. свинини, 12 тис. т. яловичини, 1,5 тис. т. баранини, проте жодної поставки

продукції не відбулося¹. У 2019 році вже протягом січня було вичерпано квоти за окремими товарами (цукор, мед, виноградний сік, кукурудза), однак деякі квоти залишаються нерозпочатими через відсутність підтверджень успішного проходження дозвільних процедур щодо безпечності та якості продукції.

Така ситуація, зокрема, спричинена різницею в стандартах, що висуваються до виробників на національному та європейському рівнях. Про невідповідність вітчизняних державних стандартів європейським як одну з основних причин гальмування експорту сільськогосподарської продукції до країн ЄС, писала С. І. Марченко².

Хоча динаміка нарощування експорту за умовами угоди про вільну торгівлю з ЄС є позитивною, однак таке зростання все ж є повільним та важким. Державна підтримка експорту в цьому напрямі має полягати в запровадженні спеціальних програм, спрямованих на стимулювання модернізації підприємств, сприяння проходженню необхідних сертифікаційних процедур, надання інформаційно-консультаційного супроводу. Таким підприємствам мають бути забезпечені пільгові цільові кредити на техніко-технологічне оновлення, забезпечення розширення експортоорієнтованого виробництва. Умовами участі підприємств у таких спеціалізованих програмах можуть бути: високий рівень готовності до проходження необхідних дозвільних процедур, утворення додаткових робочих місць тощо. Подібні програми сприяння отримання доступу до експортних ринків мають бути впроваджені насамперед у тваринництві, овочівництві, садівництві, органічному виробництві. У літературі зустрічаються пропозиції щодо утворення спеціальних агропарків та агрозон підтримки експортної складової зовнішньої торгівлі, діяльність на території яких для сільськогосподарських підприємств мала би певні переваги, серед яких підвищення рівня рентабельності виробництва через зниження собівартості продукції та забезпечення її вищої якості³. Утворення таких спеціальних зон може бути складовою запропонованої нами програми підтримки модернізації сільськогосподарських підприємств у рамках досягнення необхідних показників якості та безпечності продукції.

У кожній країні, зокрема і в Україні, постає проблема утворення дієвого правового механізму забезпечення балансу експортних та продовольчих потреб. Відповідальна держава не може дозволити так званий «голодний експорт»⁴ і має перш за все стежити за повним задоволенням потреб внутрішнього ринку. Україна вже стикалася з подібними проблемами, коли були зафіксовані певні загрози внутрішній продовольчій безпеці та прогнозувалося неконтрольоване підвищення цін на продовольчі товари. Однак заходи держави щодо обмеження експорту сільськогосподарської продукції, які мали місце у відповідь на вказані загрози, продемонстрували наявність глибоких проблем у законодавчому забезпеченні відповідних

¹ Жадан Т. А. Основні етапи становлення та розвитку державної підтримки олійно-жирової галузі України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 7. С. 137.

² Белінська Я. В. Державна підтримка експорту: зарубіжний досвід та уроки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 127.

³ Нестеренко О. Агропродовольчий експорт з України до країн ЄС в умовах дії автономного преференційного торговельного режиму. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 98.

¹ Савченко В., Долгополов М. Малий бізнес – інструмент диверсифікації аграрного сектору. *Проблеми і перспективи економіки та управління: науковий журнал*. 2018. № 1. С. 35.

² Марченко С. І. Тенденції та перспективи законодавчого регулювання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 84. С. 51.

³ Фененко П. О. Оподаткування зовнішньої торгівлі сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08. К., 2013. С. 15.

⁴ Кузнецова І. Ринок зерна України: тенденції та стратегічний вектор розвитку. *Економіст*. 2010. № 10. С. 10–12.

дій. Справді, хаотичне нормативно-правове втручання в аграрний експорт призвело до збитків, а непередбачуваність дій уряду – до зростання нестабільності замість її ліквідації. Яскраво ці проблеми проявилися протягом 2010-2011 років, коли внаслідок посухи виникла занепокоєність уряду стосовно підвищення споживчих цін на хліб і оптових цін на корми. Вирішити ці проблеми спробували «найлегшим» шляхом – за допомогою встановлення експортних квот. Окремі квоти були встановлені для п'яти зернових культур (пшениця, кукурудза, ячмінь, жито і гречка). Загальний обсяг експорту п'яти видів зерна було обмежено 6,2 млн т. з жовтня 2010 року по травень 2011 року включно, а пшениці – 1 млн т.¹ Однак такі дії були економічно та юридично непослідовними, що призвело до появи низки негативних наслідків. По-перше, експортна квота призвела до втрат експортерів зерна і виробників, оскільки у 2010–2011 роках важливі зміни «правил гри» на аграрному ринку відбувалися не до початку маркетингового періоду, а вже після збирання врожаю, у розпал його реалізації. Так, встановлення квот на експорт зернових спричинило значні збитки експортерів зерна, які, уклавши контракти із зарубіжними контрагентами і зарезервувавши відповідні його обсяги, не змогли виконати взятих на себе зобов'язань². По-друге, було порушено питання про невідповідність цього заходу вимогам СОТ. По-третє, істотного впливу на зменшення роздрібних цін на продовольство ці заходи не мали, але вплинули на зменшення посівів зернових³. По-четверте, різкі непередбачувані нормотворчі дії, продемонстровані в цей період, посилюють ризики аграрного експорту, а не стабілізують його. Так, уже з 1 липня 2011 квоти були скасовані, натомість було запроваджено експортні мита на основні види зернових: 9% на пшеницю, 12% на кукурудзу, 14% на ячмінь. Такі ставки мали діяти до 1 січня 2012 року, проте в жовтні 2011 року Верховна Рада України скасувала мита на експорт пшениці та кукурудзи, але зберегла мито на експорт ячменю⁴.

Проаналізовані проблеми стали закономірним результатом використання «ручного режиму» для встановлення балансу потреб суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності (аграрних експортерів), виробників сільськогосподарської продукції та споживачів такої продукції (населення України, що потребує стану продовольчої безпеки в державі). Як наслідок, інтереси усіх груп суб'єктів, на яких була спрямована державна підтримка, не були захищені та постраждали внаслідок хаотичних нормотворчих рішень.

На нашу думку, правові основи державного регулювання експортно-імпорتنих операцій із сільськогосподарською продукцією мають бути встановлені в Законі України «Про державне регулювання експорту та імпорту сільськогосподарської продукції». Таким законом мають бути встановлені умови та засоби

втручання в експортні аграрні відносини, передбачено чіткі строки, правові засоби забезпечення інтересів усіх учасників експортних відносин у випадку встановлення тарифних та нетарифних обмежень експорту сільськогосподарської продукції. У світовій практиці правовим механізмом, який працює у фоновому режимі та дозволяє контролювати ситуацію на внутрішньому продовольчому ринку у зв'язку з експортом продукції, є декларування експорту (використовується, наприклад, у США та ЄС¹), яке дозволяє формувати точні баланси зерна для своєчасного їх коригування: якщо обсяги експорту можуть загрожувати продовольчій безпеці країни, вчасно застосовуються квоти². Український аналог декларування – запровадження реєстрації експортних контрактів на аграрній біржі³ – був недосконалим, мав шляхи обходу, а для виробників продукції означав лише заниження закупівельних цін у зв'язку з необхідністю експортера оплачувати реєстрацію контракту (за окремими підрахунками, збільшення витрат на оформлення угод сягало десятикратного розміру⁴). Вважаємо, що процедури реєстрації зовнішньоекономічних контрактів мають бути відновлені, але на безоплатній, деклараційній основі.

Вважаємо, що запропонований закон має бути прийнято на основі перегляду, осучаснення та розширення сфери регулювання Закону України «Про державне регулювання імпорту сільськогосподарської продукції».

3.2.3. Законодавче забезпечення налагодження збутової інфраструктури

Наступним шляхом державної підтримки реалізації сільськогосподарської продукції в Україні є підтримка побудови і функціонування інфраструктури аграрного ринку. Якщо правові проблеми біржового аграрного ринку в Україні вже були частково розглянуті нами вище, то наразі варто зупинитися на проблемах законодавчого регулювання державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції як важливої та незамінної складової інфраструктури сільського господарства України.

Побудова ефективної інфраструктури реалізації сільськогосподарської продукції є життєво важливим аспектом стабільного сільськогосподарського виробництва. У ст. 6 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» серед основних напрямів діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції названо «сприяння вітчизняним виробникам сільськогосподарської продукції в одержанні прибутку від реалізації сільськогосподарської продукції»⁵.

¹ Бабан Т. О. Світовий досвід державного регулювання ринку зерна: уроки для України. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2015. Вип. 161. С. 90, 92.

² Бабан Т. О. Світовий досвід державного регулювання ринку зерна: уроки для України. *Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка*. 2015. Вип. 161. С. 92.

³ Про негайні заходи в стимулюванні проведення і розвитку ринку зерна: Указ Президента України від 29.06.2000 року № 832/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 26. Стор. 51. Ст. 1090 (*втратив чинність*); Деякі питання укладення та реєстрації зовнішньоекономічних контрактів: постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 року № 1254. Офіційний вісник України. 2011. № 2. Стор. 36. Ст. 101 (*втратила чинність*)

⁴ Кобута І. В. Оцінка наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 4. С. 142.

⁵ Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 755.

¹ Кобута І. В. Оцінка наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 4. С. 142.

² Кирилюк С. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 69.

³ Кобута І. В. Оцінка наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 4. С. 141.

⁴ Фененко П. О. Генезис та еволюція державного регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. *Формування ринкових відносин*. 2012. № 12 (139). С. 162.

М. Я. Ващишин взагалі звертає увагу на те, що правові засади організації оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні значною мірою нагадують організаційно-правові форми державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників¹. Однак перспективи утворення мережі зручних та ефективних **оптових ринків сільськогосподарської продукції** в Україні, що з'явилися з прийняттям у 2009 році спеціального Закону, на жаль, не виправдалися. Кількість утворених оптових ринків сільськогосподарської продукції недостатня, а рівень їх активності та питома вага участі в торгівельних операціях країни залишаються незадовільними. Оптові ринки, покликані стати дієвим інструментом боротьби із засиллям комерційних посередницьких структур у сфері реалізації сільськогосподарської продукції, не виконують покладених на них завдань. Існує багато причин такої невтішної ситуації, однак однією з найбільш серйозних слід вказати пасивність держави. Прийнята Державна цільова програма створення оптових ринків сільськогосподарської продукції, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 року², була скасована вже через 2 роки, хоча заплановані нею показники не були досягнуті. Обсяги коштів, передбачених у державному бюджеті на відповідний рік для надання фінансової підтримки створення оптових ринків сільськогосподарської продукції, протягом останніх років були зведені практично до нуля. Отже, де-юре законодавство насичене деклараціями щодо державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції, а де-факто ці суб'єкти позбавлені реальної підтримки. Такий стан справ потребує якнайшвидших змін, однак «сліпе» реформування доводить свою неефективність та навіть шкідливість. У зв'язку з цим актуальності набирають дослідження, покликані проаналізувати законодавче забезпечення державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції з метою його обґрунтованого вдосконалення.

Важливість окресленої тематики доводить широке коло науковців, які займалися дослідженням правової проблематики функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. Серед них такі представники вітчизняної аграрно-правової науки: О. М. Батигіна³, М. Я. Ващишин, М. В. Гребенюк⁴, Д. В. Ковальський⁵, І. О. Прогляда⁶, А. М. Статівка⁷, В. Ю. Уркевич⁸ та інші. Неоднорідність

сільськогосподарської продукції та її якостей обумовлює потребу в диференційованій системі реалізації, яка би враховувала цю специфіку. Як переконують спеціалісти, торгові операції з транспортабельними товарами тривалого зберігання доцільно робити предметом діяльності агроторгових домів і аграрних бірж, тоді як для інших товарних груп – з меншим строком зберігання та реалізації – потрібна інфраструктура оптових ринків¹. Незважаючи на те, що в Україні статус оптового ринку сільськогосподарської продукції присвоєно 12 суб'єктам², проблема реалізації сільськогосподарської продукції стоїть дуже гостро. Це сталося тому, що система реалізації аграрної продукції віддана на відкуп комерційним посередницьким структурам, які деструктивно впливають на ціни: занижують їх при закупівлі та завищують при продажу. Відсутність зваженого державного регулювання в цій сфері призводить до складних ринкових «перекосів», що мають серйозні стратегічні наслідки. Ця проблема не є унікальною для України, вона виникає і в інших державах, де сповна розуміючи потенційну загрозу, її вирішують на національному рівні. Світова практика накопичила багатий досвід щодо способів державної підтримки становлення і розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції. Зокрема, можна виділити серед них такі: а) безпосередня фінансова участь держави у створенні статутного капіталу оптового ринку (такий спосіб є найбільш поширеним та використовується, наприклад, в Іспанії³, Китаї⁴, Японії⁵, Південній Кореї та Індії⁶ тощо); б) гарантування участі сільськогосподарських товаровиробників у статутному капіталі та управлінні оптовим ринком (такий підхід активно застосовується в Польщі – у такий спосіб держава намагається сприяти гарантуванню і дотриманню прав безпосередніх товаровиробників у системі реалізації їх продукції⁷); в) утворення ексклюзивних зон постачання (наприклад, французький оптовий ринок «Ронжі» забезпечений такою зоною, у межах якої всі продавці здійснюють торгівлю лише через цей ринок⁸); г) надання спеціальних грантів, пільгових кредитів (така практика використовується, зокрема, у Польщі⁹); г) ліцензування продавців та покупців на оптовому ринку (використовується в Японії та дає можливість державним органам максимально контролювати і збалансовувати за необхідності систему

¹ Ващишин М. Правове становище оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 268.

² Про затвердження Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 року. Офіційний вісник України. 2009. № 43. Ст. 21 (втрапила чинність)

³ Батигіна О. М. Правове регулювання системи інформаційного забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Форум права*. 2013. № 2. С. 30 – 33.

⁴ Гребенюк М. Правовий механізм гарантування продовольчої безпеки в сучасних умовах. *Право України*. 2010. № 12. С. 244 – 251.

⁵ Ковальський Д. Діяльність оптових ринків сільськогосподарської продукції: закордонний досвід. *Юридичний вісник України*. 2010. 3–9 квіт. (№ 14). С. 12.

⁶ Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 20 с.

⁷ Статівка А. М. Правові засади сучасної аграрної реформи в Україні та роль селянина в її проведенні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 45 – 55.

⁸ Уркевич В. Ю. Правові питання функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 108. С. 115 – 122.

¹ Губський Б. В. Аграрний ринок. К. : Нора-прінт, 1998. С. 58.

² Перелік, юридичних осіб, що отримали статус оптового ринку сільськогосподарської продукції. URK: www.minagro.gov.ua (дата звернення: 09.12.2016 року)

³ Камілова С. Р. Досвід функціонування оптових продовольчих ринків в країнах з ринковою орієнтацією. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 35. С. 47.

⁴ Ринденко Н. А. Закордонний досвід функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Агросвіт*. 2010. № 21. С. 62.

⁵ Камілова С. Р. Досвід функціонування оптових продовольчих ринків в країнах з ринковою орієнтацією. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 35. С. 46.

⁶ Ринденко Н. А. Закордонний досвід функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Агросвіт*. 2010. № 21. С. 63.

⁷ Мельник І. О., Колійчук О. В. Вивчення досвіду функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Польщі як ефективно діючого елемента ринкової інфраструктури. *Агросвіт*. 2012. № 1. С. 40.

⁸ Поперечний С. І., Клебан О. Л. Зарубіжний досвід організації оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник ЛНУВБТ імені С. З. Гжицького*. 2011. № 1 (47). Т. 13. Ч. 1. С. 452.

⁹ Ринденко Н. А. Закордонний досвід функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Агросвіт*. 2010. № 21. С. 65.

продовольчого постачання¹). Нами названі лише окремі поширені засоби державної підтримки становлення мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції в зарубіжних країнах. Характерно, що незважаючи на значний рівень розвитку ринкових відносин, іноземні держави займають активну позицію щодо підтримки створення дієвої системи оптової торгівлі сільськогосподарською продукцією. Україна в подібних відносинах займає прикро пасивну позицію.

Вітчизняна аграрно-правова наука сходиться на тому, що без допомоги держави процес створення оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні буде доволі повільним². Низькі темпи розвитку та непопулярність функціонування оптових ринків в умовах практичної відсутності державної підтримки протягом репрезентативного періоду часу – з 2009 по 2019 роки – вказують на справедливості цього твердження. З метою поживлення відносин у цій сфері науковцями пропонується застосування механізмів державно-приватного партнерства³, що було б досить доречним. О. М. Батигіна вважає, що державою та органами місцевого самоврядування має фінансуватися створення переважно зовнішньої інфраструктури оптового ринку⁴. До цього напряму державної підтримки, зокрема, відноситься вирішення земельно-правових питань, перш за все, надання земельних ділянок для розміщення оптових ринків сільськогосподарської продукції. З прийняттям спеціального Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» земельне законодавство зазнало деяких змін, а саме:

а) землі під інфраструктурою оптових ринків сільськогосподарської продукції отримали правовий режим несільськогосподарських угідь у складі земель сільськогосподарського призначення. Цей крок законодавця досі викликає дискусії серед науковців: так, О. М. Батигіна⁵ і М. Я. Ващишин⁶ переконані в його недоцільності, тоді як І. О. Прогляда вважає такий підхід цілком виправданим⁷;

б) у разі використання земельних ділянок для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції громадяни та юридичні особи звільняються від відшкодування втрат сільськогосподарського і лісогосподарського виробництва;

¹ Камілова С. Р. Досвід функціонування оптових продовольчих ринків в країнах з ринковою орієнтацією. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 35. С. 46.

² Прогляда І. О. Правові питання державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/> (дата звернення: 09.06.2019 року); Уркевич В. Ю. Правові питання функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 108. С. 115 – 122.

³ Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 4; Піддубна Д. С. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні – складова механізму державно-приватного партнерства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 150.

⁴ Батигіна О. М. Правове регулювання створення інфраструктури оптового ринку сільськогосподарської продукції. *Вісник нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 3 (14). С. 194.

⁵ Батигіна О. Особливості правового регулювання оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 3 (70). С. 164.

⁶ Ващишин М. Правове становище оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 271.

⁷ Прогляда І. О. Про правовий режим земельних ділянок оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 122.

в) земельні ділянки державної та комунальної власності для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції не підлягали конкурентному продажу. Однак Законом України «Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо проведення земельних торгів» від 18.02.2016 року¹ правила конкурентного продажу розповсюджено і на земельні ділянки для оптових ринків сільськогосподарської продукції. Вважаємо таке рішення недоцільним з огляду на таке. Підготовка до утворення оптового ринку сільськогосподарської продукції є масштабним процесом за участю органів публічної влади. Так, особи, які мають намір одержати статус оптового ринку сільськогосподарської продукції, проходять конкурсний відбір, а місця розташування майбутніх ринків визначаються державними органами. При цьому слід розуміти, що в результаті проведення аукціону право на цю земельну ділянку потенційно може отримати інша особа. Таким чином, оновлене земельне законодавство суперечить логіці положень законодавства про оптові ринки сільськогосподарської продукції. Цю думку також аргументовано в літературі². Отже, протекційність земельного законодавства щодо утворення оптових ринків сільськогосподарської продукції дещо знижена в результаті внесення аналізованих змін. На тлі загальної пасивності держави щодо розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції такий крок можна оцінити негативно.

Проблематика надання державної підтримки оптовим ринкам сільськогосподарської продукції в Україні має цілий комплекс складових. У межах цього дослідження нас цікавить фактор забезпечення сприятливого та ефективного законодавства. Детальний науковий аналіз положень Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» та постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції» від 29.09.2010 року³ вказує на існування кількох правових проблем у цій сфері.

1) *Декларативність*. Законодавець щедро передбачив у ст. 10, 13-15 Закону широкий перелік шляхів державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції. У спеціальній літературі було здійснено класифікацію цих видів підтримки. Так, І. О. Прогляда поділяє їх залежно від змісту на організаційні, правові, державної фінансової підтримки, інформаційні, інфраструктурні, податкової підтримки⁴; Д. С. Піддубна звужує перелік до політичних, організаційних, фінансових, податкових та інформаційних⁵. Однак, незважаючи на закріплення в Законі

¹ Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо проведення земельних торгів: Закон України від 18.02.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2016. № 16. Ст. 160.

² Караханян К. М. Щодо позааукціонного надання земельних ділянок для оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави і права в умовах євроінтеграції*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 трав. 2016). О., 2016. С. 565 – 567.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 року № 893. Офіційний вісник України. 2010. № 74. Ст. 60.

⁴ Прогляда І. О. Правові питання державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Піддубна Д. С. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні – складова механізму державно-приватного партнерства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 148.

широкого спектру різних потенційних видів державної підтримки, подальшого розвитку (тобто свого підзаконного та практичного втілення) набув фактично лише один напрям – фінансова підтримка в період становлення. Однак навіть цей напрям не фінансується рівномірно та в належному обсязі: у 2011 році на програму «Фінансова підтримка створення оптових ринків сільськогосподарської продукції» було спрямовано 10 млн грн, у 2012 році – 200 млн грн, а вже з 2013 року ця програма разом із багатьма іншими була включена до загальної програми «Фінансова підтримка заходів в АПК», на яку загалом було виділено лише 96,7 млн грн. Протягом наступних років (2014-2018) на загальну програму щорічно виділялося мізерні 5 млн грн. Критичне недофінансування державних програм призводить до фактичної відсутності державної підтримки становлення та розвитку мережі вітчизняних оптових ринків сільськогосподарської продукції.

Дослідниками окремо підкреслюється, що особливо бажаними були би податкові пільги, можливість встановлення яких передбачена у спеціальному Законі, однак не реалізована в податковому законодавстві. Так, наприклад, І. О. Прогляда наполягає на доцільності звільнення оптових ринків сільськогосподарської продукції від плати за землю, від сплати податку на прибуток підприємств і сплати ринкового збору¹. Проте на тлі докорінних змін в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників, що відбулися з 1 січня 2017 року (скасування спеціального режиму сплати ПДВ сільськогосподарськими підприємствами і підвищення ставок єдиного податку четвертої групи), сподіватися на спрощення оподаткування оптових ринків як суб'єктів не продуктивної, а посередницької ланки, було б недоречно.

2) *Диспозитивність норм щодо державної підтримки.* На розвиток положень ст. 10 Закону спрямована ст. 13, у якій йдеться про надання державної фінансової допомоги оптовим ринкам сільськогосподарської продукції в період їх становлення. Звертає на себе увагу характер формулювань норм цієї статті, що вказує на їхню особливу диспозитивність. Ця ознака проявляється, зокрема, в тому, що передбачаються саме права, а не обов'язки органів влади щодо надання підтримки. Так, «Кабінет Міністрів України у проекті Закону України про Державний бюджет України на наступний рік *може* передбачати видатки на створення та забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції», «Кабінет Міністрів України *може* передбачати ... субвенції з Державного бюджету України бюджету АПК, обласним бюджетам ... на виконання інвестиційних проектів і створення оптового ринку сільськогосподарської продукції та забезпечення його діяльності», «Рада міністрів АПК, місцеві державні адміністрації та виконавчі органи відповідних рад у проектах рішень про відповідні місцеві бюджети *можуть* передбачати видатки на створення та забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції»². Диспозитивністю відзначаються також норми щодо оподаткування: «Законами про оподаткування *можуть* передбачатися пільги або спеціальний режим оподаткування діяльності оптових ринків

сільськогосподарської продукції», «Органи місцевого самоврядування у межах своїх повноважень *можуть* надавати оптовим ринкам сільськогосподарської продукції пільги із сплати місцевих податків і зборів»¹. Диспозитивний характер норм, що спрямовані на регулювання державної підтримки, на практиці призводить до того, що заходи підтримки сприймаються як необов'язкові та зрештою просто не здійснюються.

3) *Компенсаційний характер підтримки.* Така ознака правового механізму державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції полягає в тому, що відповідно до Порядку підтримка здійснюється шляхом компенсації певних видів здійснених витрат (витрати на розроблення проектно-кошторисної документації; будівництво під'їзних шляхів до території оптового ринку, мереж водо- та електропостачання, інших комунікацій загального призначення; викуп земельних ділянок, об'єктів виробничого і невиробничого призначення, торговельних та адміністративних будівель (приміщень), інших об'єктів інфраструктури; створення (впровадження) системи інформаційного забезпечення діяльності оптових ринків). Державна фінансова підтримка надається також у вигляді виплати компенсації в розмірі до 50% обсягу видатків на придбання устаткування та обладнання, зокрема іноземного виробництва, для комплектування та облаштування оптових ринків та видатків на оплату будівельно-монтажних або інших робіт, товарів і послуг, пов'язаних з будівництвом оптових ринків². Сам по собі компенсаційний вид підтримки не є проблемним, однак у вітчизняних умовах він не досить доречний. Справа в тому, що такий вид підтримки передбачає попереднє повне фінансування вказаних заходів самим суб'єктом господарювання та подальшу державну компенсацію здійснених витрат. Тобто засновникам оптового ринку сільськогосподарської продукції слід самостійно віднайти кошти на його створення в повному обсязі, а за оцінками експертів, саме в цьому найчастіше ховається проблема утворення оптового ринку в Україні. Таким чином, компенсаційний підхід у справі підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції не є оптимальним рішенням у сучасних соціально-економічних реаліях України, тому що не містить стимулюючого фактору та не задовольняє потреби ринку на етапі становлення.

Відповідно до Порядку отримання коштів компенсації оптовим ринком сільськогосподарської продукції передбачається без проведення конкурсу чи іншого відбору. До суб'єктів отримання фінансової підтримки висуваються лише негативні (відсутність простроченої більше ніж півроку заборгованості перед державним та місцевими бюджетами, Пенсійним фондом; відсутність провадження у справі про банкрутство, визнання банкрутом, рішення про ліквідацію; відсутність виявлених фактів нецільового використання бюджетних коштів) та позитивні вимоги (набуття статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції відповідно до Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку

¹ Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. С. 14.

² Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради. 2009. № 51. Ст. 755.

¹ Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради. 2009. № 51. Ст. 755.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 року № 893. Офіційний вісник України. 2010. № 74. Ст. 60.

сільськогосподарської продукції¹). Відсутність конкурсу та конкуренції у процесі одержання державної підтримки має забезпечити гарантоване отримання компенсації всіма суб'єктами, які отримали статус оптового ринку сільськогосподарської продукції. Це є логічним рішенням, особливо якщо враховувати, що відповідно до Закону статус оптового ринку присвоюється в результаті проходження конкурсу. Тобто на етапі утворення оптового ринку сільськогосподарської продукції державою оцінюються його економічні та інші показники, доцільність та перспективність його організації, саме тому відпадає необхідність проведення повторного конкурсу на одержання державної підтримки.

Якщо держава готова здійснити фінансову підтримку оптового ринку сільськогосподарської продукції при його становленні, то було б більш доцільно здійснити ці фінансові знаходження у вигляді вкладу в статутний капітал чи іншим безпосереднім способом. Такий підхід цілком відповідає потребам практики та позитивному досвіду інших держав.

4) *Термінологічна невизначеність*. У ст. 10 та 13 Закону йдеться про надання державної підтримки оптовим рынкам сільськогосподарської продукції в період їх становлення. Однак у назві постанови Кабінету Міністрів України, спрямованої на затвердження порядку надання такої допомоги, використовується поняття «створення». Цим вноситься плутанина в нормативно-правове регулювання. Справа в тому, що законодавець надає легальне визначення періоду становлення, під яким розуміється термін виконання проекту (бізнес-плану) створення та організації діяльності юридичної особи в статусі оптового ринку сільськогосподарської продукції, але який не може перевищувати семи років з дня набуття оптовим ринком сільськогосподарської продукції такого статусу. Отже, становлення включає в себе створення ринку як один з етапів. Вважаємо, що назва постанови Кабінету Міністрів України містить дефект нормотворчої техніки та має бути викладена в новій редакції, що відповідатиме положенням Закону. Становлення оптового ринку сільськогосподарської продукції, за оцінками спеціалістів, займає досить тривалий час (від 7 до 12 років²), тому надання підтримки має бути підпорядковане цим об'єктивним закономірностям.

5) *Дефекти постпрограмного контролю*. Слід одразу вказати, що заходів спеціального постпрограмного контролю у сфері надання підтримки оптовим рынкам сільськогосподарської продукції законодавство не передбачає. Порядок містить загальну вказівку на те, що «контроль за цільовим та ефективним використанням бюджетних коштів здійснюється в установленому законодавством порядку». Стосовно цього положення виникають деякі питання. По-перше, кошти компенсації надають без зазначення їхнього цільового використання, що є логічним наслідком компенсаційного характеру цього виду підтримки. Тобто цільові витрати були вже здійснені, а за них була виплачена державна компенсація. Кошти цієї компенсації оптовий ринок сільськогосподарської продукції може спрямовувати

на будь-які цілі, тому що жодних зобов'язань з цього приводу законодавство не містить. У зв'язку з цим «контроль за цільовим використанням бюджетних коштів», передбачений у п. 17 Порядку, не відповідає правовій природі компенсаційного виду підтримки та може бути здійснений лише відносно розпорядника бюджетних коштів, а не їх одержувачів. По-друге, серед переліку документів, які подає оптовий ринок сільськогосподарської продукції для отримання компенсації, зазначено «письмове зобов'язання повернути у місячний строк одержані кошти у разі встановлення факту їх нецільового використання»¹. Доцільність складання такого документу викликає сумнів не лише у зв'язку з вищенаведеними аргументами, але ще й тому, що в БК України закріплена пряма вказівка щодо повернення бюджетних коштів до відповідного бюджету у випадку нецільового їх використання (ст. 116-117)².

На наш погляд, в аналізованому Порядку має йти мова про відповідальність у разі виявлення *незаконного* отримання фінансової підтримки, тобто у випадку виявлення порушень на етапі отримання коштів (подання недостовірних даних, завищення понесених витрат тощо). Як ілюстрацію можна навести приклад судової справи за позовом Державної фінансової інспекції в Київській області до ТОВ «Ринок сільськогосподарської продукції «Столичний». Контролюючий орган вимагав повернення до Державного бюджету України у зайвому обсязі отриману компенсацію вартості будівництва оптового ринку сільськогосподарської продукції в сумі майже 206 тис. грн. Судом було встановлено, що оптовий ринок кілька разів подавав одні й ті самі видаткові накладні для обґрунтування своїх затрат і отримання компенсацій. У своєму рішенні суд наголосив, що «подвійне включення сум до заявки на компенсацію не відповідає законодавству, оскільки збільшує рівень компенсації. Надання підтримки щодо кожного конкретного переліку документів позбавляє позивача права подальшого включення таких документів до інших заявок»³.

Аналіз еволюції законодавства у сфері оптових ринків сільськогосподарської продукції дозволяє констатувати зниження рівня його протекційності, що проявляється, зокрема, в наступному: а) необґрунтованому виключенні земель для розміщення інфраструктури оптових ринків сільськогосподарської продукції з переліку земель, що підлягають позааукціонному продажу; б) скасування цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції та відсутність її адекватної заміни; в) відсутність розроблених правових механізмів реалізації перерахованих у Законі України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» шляхів підтримки цих суб'єктів господарювання. Аналіз державної фінансової підтримки в період становлення вказує на те, що така підтримка є: а) фінансовою (тобто надається у вигляді грошових коштів); б) безконкурсною; в) безповоротною; г) компенсаційною; д) стартовою (тобто надається лише в

¹ Про затвердження Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 року № 141. Офіційний вісник України. 2010. № 11. Ст. 53.

² Головки Г. М., Маслак О. М. Передумови розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Вісник СНАУ. Серія «Економіка та менеджмент»*. 2010. Вип. 5/2. С. 15.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 року № 893. Офіційний вісник України. 2010. № 74. Ст. 60.

² Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572.

³ Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 24 лютого 2014 року у справі № 826/18667/13-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37618369> (дата звернення: 09.06.2019 року)

період становлення та не спрямована на підтримку подальшого функціонування оптового ринку). Головними проблемами надання державної фінансової підтримки оптовим ринкам сільськогосподарської продукції в період їх становлення слід вказати хронічну недостатність фінансування та виключно компенсаційний спосіб надання, який не можна визнати оптимальним у сучасних умовах. Вважаємо доцільним збільшити обсяги коштів, спрямованих на підтримку оптових ринків сільськогосподарської продукції, та зробити акцент на безпосередній участі держави у фінансуванні процесів їх створення¹.

Дефекти законодавчої техніки, виявлені в результаті аналізу Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції, вказують на необхідність викладення назви постанови Кабінету Міністрів України в новій редакції («Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки оптовим ринкам сільськогосподарської продукції в період їх становлення»), а також передбачення заходів постпрограмного контролю, які відповідатимуть наданій підтримці.

Проблемним питанням, на яке постійно звертають увагу дослідники, є встановлення правових вимог щодо організаційно-правової форми та форми власності оптових ринків сільськогосподарської продукції, запровадження яких найбільш повно відповідало би меті та завданням таких ринків. З цього приводу жодних обмежень та вказівок законодавців не дає, і це породжує низку наукових думок. Так, неодноразово обґрунтовано необхідність активного залучення державних та комунальних фінансових та організаційних ресурсів до утворення та функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції². З іншого боку, низка науковців писала про потребу законодавчого забезпечення представництва інтересів виробників у керівництві оптового ринку³. Переважання організаційно-правової форми ТОВ у сучасних оптових ринків оцінюється негативно⁴ з огляду на відсутність необхідного спеціального правового інструментарію охорони інтересів виробників сільськогосподарської

продукції. У цьому аспекті кооперативна форма вважається запорукою дотримання інтересів сільськогосподарських товаровиробників. З іншого боку, як цілком слушно розмірковує І. О. Бова, організаційно-правова форма СОК для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції навряд чи може бути застосована¹, хоча можливість утворення кооперативних ринків передбачається Законом України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції».

При цьому цікаво, що Закон підкреслює особливу приналежність оптових ринків сільськогосподарської продукції до виробництва, їхній органічний зв'язок. Цим, зокрема, виправдовується задекларована державна підтримка таких суб'єктів. У ст. 10 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції» наголошено, що оптові ринки сільськогосподарської продукції мають розглядатися як підприємства АПК, що продовжують процес виробництва сільськогосподарської продукції, обслуговують інших виробників сільськогосподарської продукції шляхом забезпечення обігу такої продукції².

На наш погляд, організаційно-правова форма та форма власності грають важливу, але не основну роль у становленні в Україні ефективної мережі оптових ринків сільськогосподарської продукції. Значною мірою на заваді налагодження функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції стає транспортно-логістична проблема. Переважній більшості виробників затратно та складно організувати регулярні поставки своєї продукції до оптового ринку, який може знаходитися на відстані більш ніж 200 км, а також забезпечувати кадрову складову для реалізації своєї продукції. Цей фактор обумовлює поширення практики скуповування посередниками у виробників на місцях продукції, але за нижчою ціною. Втрачаючи в прибутках, виробник заощаджує час та інші ресурси, які були б затрачені на забезпечення продажу продукції на оптовому ринку. Це зумовлює незатребуваність функціонуючих оптових ринків тією мірою, якою це мало би бути для оптимальної структури аграрного ринку. Оптовий ринок сільськогосподарської продукції відіграє відведену йому роль інфраструктурного об'єкта лише в тому випадку, коли на ньому представлено значну кількість товару, наявний широкий асортимент, відбуваються регулярні поповнення пропозиції тощо. Незважаючи на форму власності чи організаційно-правову форму, оптовий ринок – як комерційна юридична особа – зацікавлений в налагодженні активної торгівлі та залученні продавців і покупців. Саме тому, на нашу думку, першочергове вирішення окреслених проблем слід шукати не в правовому становищі ринку.

Нейтралізація транспортно-логістичної проблеми, на наш погляд, лежить на шляху активної кооперації виробників. Централізована заготівля, транспортування і реалізація сільськогосподарської продукції на оптовому ринку від імені та в інтересах сільськогосподарських товаровиробників дозволяє їм скористатись усіма вигодами оптового ринку, не відволікаючись та не витрачаючи зайві ресурси на організацію самого процесу реалізації своєї продукції. Особливо слід наголосити, що правова основа такої оптимізації процесу оптової торгівлі закладена у

¹ Григор'єва Х. А. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції: теоретико-правові та практичні проблеми. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 133 – 137.

² Куницька – Ляш М. В. Оптові ринки сільськогосподарської продукції в системі аграрного ринку. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2011. Т. 13. № 2 (48). Ч. 3. С. 97; Поліщук Я. П. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції – важлива складова розвитку сільських територій. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2014. Т. 16. № 1. Ч. 2. С. 96 – 101; Алейнікова А. В. Система оптових ринків сільськогосподарської продукції: необхідність державного регулювання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 9. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=178> (дата звернення: 09.06.2019 року); Яснолоб І. О. Адаптація зарубіжного досвіду при формуванні оптових ринків плодоовочевої продукції. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. Вип. 2. Т. 1. Економічні науки. Полтава: ПДАА. 2011. С. 320; Піддубна Д. С. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні – складова механізму державно-приватного партнерства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 148.

³ Батигіна О. М. Організаційно-правові питання оптового ринку сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. С. 5; Мельник І. О., Колійчук О. В. Вивчення досвіду функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Польщі як ефективно діючого елемента ринкової інфраструктури. *Агросвіт*. 2012. № 1. С. 40; Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко [та ін.]; за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х. : ФОП Шевченко С. О., 2013. 326 с.

⁴ Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко [та ін.]; за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х. : ФОП Шевченко С. О., 2013. С. 149.

¹ Бова І. О. Про поняття та ознаки оптового ринку сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 93.

² Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 755.

ст. 10 Закону України «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», в якій серед шляхів здійснення державної політики підтримки вказано сприяння кооперації виробників сільськогосподарської продукції для продажу такої продукції на ринку¹. При цьому варто підкреслити, що особиста участь для виробника сільськогосподарської продукції під час її реалізації на ринку не вимагається, адже у визначенні поняття «продавець» Законом поряд із виробниками зазначені також уповноважені ними особи.

Проаналізований нами стримуючий фактор характерний і для розвитку біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. На наш погляд, саме заготівельно-збутові кооперативи мають брати участь у діяльності аграрних бірж, здійснюючи цю діяльність професійно, на непідприємницькій основі та в інтересах виробників.

Заготівельно-збутова кооперація в Україні не розвинута на належному рівні. При чому ця проблема є не лише практичною, вона пролягає і в законодавчій площині. Слід зазначити, що об'єктивні передумови для становлення в Україні заготівельно-збутової кооперації виробників більш ніж достатні. Так, наприклад, організація першого молочного кооперативу в Нідерландах стала результатом опортуністичної поведінки фірми, яка закупляла сире молоко та не здійснювала належну оплату за поставки фермерської продукції². Дослідження історії кооперативного руху демонструє, що подібна ситуація є не породженням сьогодення, а закономірним явищем, що в ринкових умовах отримує живильне середовище у зв'язку з розрізненістю та неконсолідованістю дрібних товаровиробників, які не здатні захистити свої інтереси самостійно. При цьому, як відмічає Н. С. Дешковська, стимули до вертикальної інтеграції через кооперативну форму з метою подолання опортуністичної поведінки є найбільшими там, де товари швидко псуються, що робить їх переміщення на альтернативні ринки в короткий проміжок часу дуже складним. Прикладами є виробництво свіжих овочів, фруктів, масло-молочної продукції³. Крім того, можливість виходу на зовнішньоекономічні ринки дуже важлива для вітчизняних виробників, тому Н. С. Койдан із цього приводу стверджує, що без власної кооперативної мережі збутових та переробно-збутових кооперативів одержання валютних надходжень від операцій на зовнішніх ринках для дрібних і середніх сільськогосподарських товаровиробників практично неможливе⁴.

У вітчизняних умовах заготівельно-збутова кооперація, яку в спеціальній літературі часто називають торговою, потребує активного розвитку. Створення збутових кооперативів є одним із найважливіших факторів реформування сучасного сільськогосподарського виробництва в Україні⁵, при чому збутовим кооперативам

належить ключова роль у зв'язку з тим, що саме вони визначають напрям діяльності виробника й переробника за умов ринку¹. На відповідне співвідношення вказує також Л. В. Скульська, яка наголошує, що система збуту повинна розвиватися випереджувальними темпами порівняно з виробництвом продукції², чого наразі не спостерігається в Україні.

Відповідно до ч. 3 ст. 5 Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» заготівельно-збутові сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи здійснюють, зокрема, заготівлю, зберігання, передпродажну обробку та продаж продукції, виробленої членами таких кооперативів, надають їм маркетингові послуги. Отже, такі кооперативи можуть надавати цілий ряд послуг, однак у їхню назву винесені лише дві – заготівля та збут, що вирізняє ці послуги у якості основних та обов'язкових функцій цього виду обслуговуючих кооперативів. Торгові кооперативи здійснюють також зберігання сільськогосподарської продукції, її сортування, сушку, миття, розфасування, упакування, транспортування, укладають угоди, проводять вивчення ринку збуту, організують рекламу вказаної продукції та інше³. Такі послуги можна назвати допоміжними, оскільки вони мають не самостійне значення, а спрямовані на організацію якісного надання основних послуг із заготівлі та збуту.

Вітчизняне законодавство приділяє надзвичайно мало уваги регулюванню заготівельно-збутової кооперації. Окрім Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію», питання діяльності таких кооперативів регулюються в наказі Мінагрополітики від 30.10.2013 року № 643, яким затверджені Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу, однак до них виникає багато зауважень. На нашу думку, для стимулювання утворення та ефективного функціонування заготівельно-збутових кооперативів варто розробити Примірний статут та Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності заготівельно-збутового кооперативу. У цих документах мають бути закріплені особливості ведення діяльності такого кооперативу. Окремо кожен член кооперативу – сільськогосподарський товаровиробник – має укласти із кооперативом угоду про господарську участь. При підписанні угоди про господарську участь член кооперативу вказує, у якому об'ємі він планує отримувати кооперативні послуги, тобто скільки сільськогосподарської продукції він прагне збувати через кооператив. Зобов'язання члена щодо постачання продукції сільськогосподарському кооперативу можуть передбачати відсотковий варіант розрахунку (у відсотках від виробленої продукції), кількісний (у вигляді чітко зафіксованої кількості продукції, незалежно від загального врожаю) та комбінований (певна частина зобов'язання фіксована, а інша – виражена у відсотках). Також у Примірних правилах має бути закріплено, що член кооперативу має право самостійно здійснювати операції по підготовці власної продукції до заготівлі та

¹ Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 755.

² Дешковская Н. С. Институциональные особенности кооперативной формы вертикальной интеграции в агропродовольственном секторе. *Вестник ТГУ*. 2008. № 314. С. 130.

³ Дешковская Н. С. Институциональные особенности кооперативной формы вертикальной интеграции в агропродовольственном секторе. *Вестник ТГУ*. 2008. № 314. С. 130.

⁴ Койдан Н. С., Бондар В. В. Кооперация – путь интеграции Украины в мировую экономику. *Вісник Чернігівського державного технологічного ун-ту*. 2013. № 4 (70). С. 83.

⁵ Глушко Ю. В. Организация создания сбытовых кооперативов на виноградарско-винодельческих предприятиях. *Молодий вчений*. 2013. № 1 (01). С. 14.

¹ Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. *Никоновские чтения*. 2006. № 11. С. 432.

² Скульская Л. В., Широкова Т. К. Проблемы и направления развития кооперации на селе. *Научные труды: Ин-т народнохозяйственного прогнозирования РАН*. 2014. № 12. С. 220.

³ Донник И. М. Система сельской кооперации в современной России. *Аграрный вестник Урала*. 2013. № 5 (111). С. 59.

збуту відповідно до норм і правил, запроваджених кооперативом, або може скористатися відповідними послугами кооперативу за плату. При цьому окрема регламентація порядку транспортування сільськогосподарської продукції в процесі її заготівлі буде цілком виправданою, оскільки в процесі перевезення спостерігається найвищий ступінь ризику знищення чи пошкодження продукції. При перевезенні продукції транспортом кооперативу відповідальність за збереження продукції несе кооператив, а при транспортуванні продукції транспортом члена кооперативу відповідальність за збереження продукції до розвантажування її в призначеному кооперативом місці несе член кооперативу.

На етапі заготівлі продукції актуалізується питання її якості та безпечності. Так, наприклад, в європейських збутових кооперативах ведеться цілеспрямована діяльність з підвищення якості й однорідності сировини, що виробляється в господарствах членів. Наприклад, молочні кооперативні підприємства ряду західноєвропейських країн уже в перші роки свого існування розробили обов'язкові для всіх членів правила утримання й годування худоби, доїння корів, транспортування молока. До порушників цих правил застосовуються жорсткі санкції¹. У п. 2.2.6 Примірних правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу² теж надається право розробляти та встановлювати для членів вимоги з дотримання певних норм при виробництві продукції з метою її відповідності стандартам якості та безпечності. Ці вимоги можуть регламентувати обсяги продукції в розрізі її видів, сортів, порядок застосування хімічних засобів захисту рослин, дотримання норм та стандартів якості продукції, а також екологічних стандартів та вимог виробництва органічної продукції тощо. При цьому правління кооперативу може відмовити члену кооперативу в разі документального підтвердження невиконання встановлених норм при виробництві продукції (відповідність встановленим вимогам, насамперед – якості та безпечності). Виникає питання щодо юридичних наслідків такої відмови, а саме: чи вважатиметься член кооперативу, якому відмовили в заготівлі його продукції, таким, що не виконав свої зобов'язання перед кооперативом? Якщо відмова кооперативу унеможливує виконання членського зобов'язання, то складається ситуація, за якої член кооперативу позбавляється права скористатися послугами кооперативу, а також додатково на нього накладаються санкції за недоотримання послуг, які передбачені договором про господарську участь. Можливо, було б доцільно передбачити альтернативні варіанти, наприклад, у голландських кооперативах молоко нижчої якості все ж приймається, але оплачується за ціною 30% від вартості продукції першої категорії³.

У п. 2.2.2. Примірних правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу пропонується здійснювати збут

¹ Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. *Никоновские чтения*. 2006. № 11. С. 432.

² Про затвердження Примірних правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ Мінагрополітики 30.10.2013 року № 643. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0643730-13> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. *Никоновские чтения*. 2006. № 11. С. 432.

сільськогосподарської продукції на основі укладених між членами та кооперативом *договорів-доручень* про надання послуг зі збуту сільськогосподарської продукції. Оформлення такого договору вказує:

а) на роль кооперативу у відповідних правовідносинах – він виступає посередником. Відмінність заготівельно-збутового кооперативу від комерційного посередника полягає в тому, що, по-перше, комерційний посередник є суб'єктом підприємницької діяльності (ст. 295 ГК України) і, по-друге, оплата послуг кооперативу здійснюється за собівартістю, а комерційного представника – з урахуванням його винагороди;

б) на те, що кооператив не набуває права власності на сільськогосподарську продукцію, яка передається йому членами для збуту. Цей момент є практично важливим, адже Ю. О. Алісова з цього приводу пише, що сільськогосподарський товаровиробник, передаючи кооперативним організаціям свій продукт на реалізацію, не втрачає права власності на нього, і тому дохід від цієї реалізації не може обкладатися податком двічі¹.

Укладення саме договорів доручення між заготівельно-збутовим кооперативом та його членами вимагає більш детального аналізу. Відповідно до ч. 1 ст. 1000 ЦК України за договором доручення одна сторона (повірений) зобов'язується вчинити від імені та за рахунок другої сторони (довірителя) певні юридичні дії. Правочин, вчинений повіреним, створює, змінює, припиняє цивільні права та обов'язки довірителя. У ст. 1003 ЦК України встановлено зміст договору доручення: у ньому мають бути чітко визначені юридичні дії, які належить вчинити повіреному. Дії, які належить вчинити повіреному, мають бути правомірними, конкретними та здійсненними. Як впливає зі статті, об'єктом договору доручення виступають не будь-які, а саме юридичні дії. Відносно заготівельно-збутового кооперативу слід вказати, що його основна юридична дія від імені та в інтересах своїх членів – це укладення договору купівлі-продажу сільськогосподарської продукції. Однак за Примірними правилами внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу в договорі-дорученні пропонується передбачити також надання допоміжних послуг (перепродажна підготовка, тимчасове зберігання, транспортування тощо). Перераховані допоміжні послуги обумовлюють дії не юридичного, а фактичного характеру, що до предмету договору доручення цивільним законодавством не віднесені.

Взагалі, перелік істотних умов договорів-доручень, що укладаються з членами заготівельно-збутового кооперативу, вимагає детального вивчення. Так, згідно п. 2.2.2 Примірних правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу до основних умов таких договорів віднесено наступні: перелік та обсяги продукції; графіки/періодичність поставки; вимоги до якості та підготовки продукції; вартість послуг із реалізації (включаючи допоміжні послуги); порядок розрахунків; санкції за невиконання умов договору. Впадає в очі відсутність самого предмету договору, тобто чіткого формулювання тих дій, що зобов'язуються здійснити сторони. Крім того, дивним виглядає відсутність

¹ Алісова Ю. А. Правовой механизм государственного регулирования и поддержки сельскохозяйственных кооперативов на современном этапе. *Вестник СГАП*. 2011. № 6 (82). С. 209.

серед перерахованих істотних умов договору ціни продажу самої продукції. Відповідна умова може бути виражена у фіксованому вигляді, із зазначенням мінімальної межі або зі встановленням цінового діапазону. З цього приводу С. І. Маслова зазначає, що як тільки починається аналіз поняття збуту, від принципу безпроблемності обслуговуючого кооперативу нічого не залишається, адже збут повинен бути здійснений на найбільш вигідних умовах. Якась загальна «вигода» трансформується у реально досягну мету – одержання найбільшого прибутку¹. Проте авторка забуває, що ці найбільш вигідні умови та прибуток формуються саме у члена кооперативу, адже сам кооператив, виступаючи як представник, не набуває прав ні на продукцію, ні на одержані грошові кошти за її продаж. Примірні правила внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу не виправдано опускають важливу умову щодо ціни, оскільки члена-виробника цікавить не просто сам факт збуту, а реалізація за найбільш високу ціну.

Цілком доречно, що в договорі-дорученні повинен встановлюватися порядок розрахунків. Слід відмітити, що в затверджених Примірних правилах детально описано умови поставки продукції кооперативу, проте жодної уваги не приділено регламентації проведення післяпродажних розрахунків. Вони мають двосторонній характер: з одного боку, член кооперативу оплачує вартість отриманих ним послуг, а з другого – кооператив передає членові грошові кошти, одержані від реалізації його сільськогосподарської продукції. Ці операції можуть здійснюватися різними способами. По-перше, оплата послуг може бути передбачена на дореалізаційному чи післяреалізаційному етапі; по-друге, кооператив може самостійно здійснювати необхідні вирахування за надані послуги із суми продажу, яка повертається члену кооперативу; по-третє, за бажанням члена кооперативу може видавати йому кошти готівкою, перераховувати їх на банківський рахунок або акумулювати їх в якості додаткового паю в кооперативі.

Слід окремо зупинитися на питанні щодо санкцій за невиконання господарських зобов'язань, що передбачаються в договорі-дорученні. Зокрема, необхідно підкреслити, що такі санкції повинні мати двосторонній характер, оскільки можуть накладатися і на члена, і на сам кооператив. Наприклад, у багатьох країнах при порушенні умов договору кооперативом (наприклад, невчасне вивезення продукції з господарства, недотримання строку поставки засобів виробництва тощо) передбачено штраф на користь фермера з поверненням не лише завданих збитків, але й упущеної вигоди². Відповідні приписи покликані захищати права членів кооперативу та одночасно виступати гарантіями дотримання цих прав.

Заготівельно-збутові кооперативи мають багато переваг, але в процесі свого функціонування вони стикаються з багатьма проблемами конкурентного та ринкового характеру. У літературі зустрічаються цікаві пропозиції щодо застосування альтернативних шляхів збуту сільськогосподарської продукції, одним із яких є електронна комерція. І. Д. Котляров вважає, що, об'єднавшись, кілька фермерів

могли б утворити електронний магазин, запропонувати клієнтам досить широкий асортимент товарів, а їхні спільні ресурси дозволили б їм здійснити інвестиції в придбання транспортних засобів, а також оплатити послуги спеціалістів зі створення й підтримки сайту¹. Вчений іде далі та пропонує надавати такій збутовій кооперації державну підтримку – хоча б у формі надання безоплатної послуги зі створення сайту, а також навчання фермерів азам електронної комерції².

Не виступаючи підприємницьким суб'єктом, заготівельно-збутовий кооператив провадить діяльність у сфері бізнесу, а це знаходить свій безпосередній вираз у пошуку партнерів, укладенні з ними найбільш вигідних контрактів, напрацюванні певної клієнтської бази тощо. Діяльність такого роду вимагає відповідного позиціонування себе на ринку, формування ділової репутації, позитивного іміджу та стабільної клієнтелі. Усі ці статусні елементи суб'єкта вітчизняного агробізнесу пов'язані з поняттям комерційного (фірмового) найменування. На нашу думку, незважаючи на використання характерного терміну «комерційне», фірмове найменування може належати та використовуватися заготівельно-збутовим кооперативом і відповідно до ч. 1 ст. 489 ЦК України вирізняти цю особу з-поміж інших. Існує і протилежна думка щодо неможливості некомерційним організаціям, зокрема заготівельно-збутовим кооперативам, мати комерційне найменування, оскільки останнє може належати лише підприємницьким товариствам та фізичним особам-підприємцям³. Проте, на наш погляд, з чинного законодавства цей висновок не випливає, оскільки основною правовою ознакою комерційного найменування позиціонується його вирізняльна функція, а не спеціальний суб'єкт.

Заготівельно-збутова кооперація – це один із найперших та найпростіших різновидів об'єднання сільськогосподарських виробників, саме тому він часто виступає платформою для початкового кооперативного об'єднання. А. Г. Папцов у збутовій кооперації розрізняє прості (кооператив – добровільне об'єднання його членів з метою спільного продажу своєї продукції) та складні зв'язки (переробка сільськогосподарської продукції, оптова торгівля тощо)⁴. Ідея поділу не випадкова та має скоріше не теоретичну, а емпіричну основу. Досвід кооперативного руху у світі демонструє досить стійку тенденцію: кооперативи, які успішно виконують прості заготівельно-збутові функції для своїх членів, поступово розширюють асортимент своїх послуг у напрямі організації більш складного обслуговування. При цьому найбільш перспективним напрямом діяльності збутових кооперативів визнається нарощування потужностей з переробки сільськогосподарської продукції. Таким чином, не применшуючи самостійного значення заготівельно-збутових кооперативів як монофункціональних організацій, їх можна охарактеризувати як підготовчий етап до подальшого розвитку та переходу сільськогосподарських

¹ Котляров І. Д. Внедрение электронной торговли в деятельность фермерских хозяйств на основе сбытовой кооперации. *Никоновские чтения*. 2012. № 17. С. 148.

² Котляров І. Д. Внедрение электронной торговли в деятельность фермерских хозяйств на основе сбытовой кооперации. *Никоновские чтения*. 2012. № 17. С. 149.

³ Правове регулювання некомерційних організацій в Україні: монографія / І. В. Спасибо-Фатеева, В. І. Борисова, О. П. Печений та ін.; за заг. ред. І. В. Спасибо-Фатеевої. Х.: Право, 2013. С. 75; Ішук С. І. Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. С. 11.

⁴ Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. *Никоновские чтения*. 2006. № 11. С. 432.

¹ Маслова С. И. Методологические основы сельскохозяйственной кооперации. *International Journal of Applied and Fundamental research*. 2013. № 8. С. 82.

² Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. *Никоновские чтения*. 2006. № 11. С. 432.

виробників до кооперування на поліфункціональній основі, особливо із додаванням послуг переробки¹.

У літературі обговорюються правові шляхи активізації процесів становлення заготівельно-збутової кооперації², і однією з найбільш оригінальних є думка про необхідність перетворення агроторгових домів у заготівельно-збутові кооперативи із прийняттям Закону України «Про агроторгові дома кооперативного типу (на кооперативній основі)». Є. М. Кирилюк також пропонує зробити членство в такому кооперативі умовою для одержання виробниками права першочергової державної підтримки³.

На жаль, на сьогодні кооперативні формування у сфері збуту, утворені сільськогосподарськими підприємствами (крім фермерських господарств), позбавлені будь-якої державної підтримки, хоча саме вони повинні стати ключовою ланкою в розвитку конкурентного середовища на аграрному ринку⁴. На наш погляд, державна підтримка функціонування заготівельно-збутових кооперативів має бути сконцентрована в напрямі утворення необхідних матеріально-технічних ресурсів (обладнання приміщень зберігання, придбання та пристосування транспортних засобів, забезпечення паливом, електроенергією, водою тощо). У літературі зустрічається думка щодо використання потенціалу публічно-приватного партнерства у сфері будівництва приміщень і сховищ для зберігання сільськогосподарської продукції та сільськогосподарської техніки⁵. Однак це не зовсім та сфера, яка підпадає під завдання державно-приватного партнерства. Відповідно до законодавства партнерство між публічним та приватним суб'єктами складається тоді, коли певна функція має виконуватися публічним суб'єктом відносин, однак реалізація такої функції приватним суб'єктом є більш економічно вигідною.

Проведений нами масштабний аналіз задекларованих та фактичних правових механізмів державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції вказує на наявність серйозних проблем у правовому регулюванні. Так, частина законодавчих механізмів не діє, залишаючись декларативними (наприклад, державні аграрні інтервенції, підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції), частина правових механізмів переживає активну трансформацію поза рамками статичного законодавства та модифікує своє агропротекційне значення (наприклад, форвардні контракти, державні заставні закупівлі зерна). Занепокоєння викликає також той факт, що велика частина важливих суспільних відносин у сфері реалізації сільськогосподарської продукції залишається без належного законодавчого регулювання та державної підтримки (наприклад, розвиток аграрного біржового ринку, продовольче субсидування, розвиток заготівельно-збутової

кооперації тощо). Здійснене нами дослідження дозволяє стверджувати, що три з чотирьох напрямів державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції не працюють. Йдеться про цінове регулювання, підтримку інфраструктурного ринкового розвитку та компенсаційну цінову підтримку. На жаль, такий прикрий стан склався, незважаючи на наявність досить розвинутого законодавства за окремими з вказаних напрямів. Фактично, єдиний напрям, за яким відбуваються певні заходи державної підтримки, є підтримка попиту. При цьому практично всі заходи в рамках цього напрямку сконцентровані на підтримці експорту сільськогосподарської продукції. Однак спостерігається гострий брак якісного законодавчого забезпечення цих заходів підтримки. Виявлені тенденції державної агропротекційної політики спричиняють її обмеженість і недалекоглядність. Надання державної підтримки у сфері реалізації сільськогосподарської продукції переважно експортерам означає утворення вузького кола одержувачів підтримки, при чому не всі вони є сільськогосподарськими товаровиробниками. Концентруючись на налагодженні експорту, держава не приділяє увагу формуванню внутрішньої ринкової інфраструктури, збалансованому ціновому регулюванню, досягненню певного рівня доходів сільськогосподарських товаровиробників, налагодженню стабільного внутрішнього аграрного ринку. Однак державна підтримка саме в цих напрямках означає охоплення якомога більшого кола сільськогосподарських товаровиробників, врівноваження потреб виробників та споживачів сільськогосподарської продукції в Україні. На наш погляд, ці питання є фундаментальними, оскільки безпосередньо впливають на стан продовольчої безпеки держави.

¹ Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. С. 182.

² Міщенко Д. А. Удосконалення системи державної фінансової підтримки сільського господарства України. *Агросвіт*. 2015. № 18. С. 36 – 40.

³ Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 72.

⁴ Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 71.

⁵ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: монографія / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 46.

3.3. Правові аспекти надання державної підтримки у сфері інформаційно-консультаційного забезпечення сільського господарства

Відповідаючи вимогам часу, предмет аграрного права невинно еволюціонує. Зокрема, інформатизація суспільства відбивається і на таких консервативних відносинах як сільськогосподарські, вимагаючи при цьому відповідної правової регламентації найважливіших аспектів цього процесу. За результатами цікавого дослідження, проведеного О. М. Савельєвою, серед нових видів аграрних відносин як елементів предмета аграрно-правового регулювання визнано аграрні інформаційні відносини¹. Цей висновок дає поштовх проведенню подальших наукових розвідок, особливо в аспекті державної підтримки повноцінного інформаційного забезпечення сільського господарства. Учена вважає, що аграрні інформаційні відносини як складова предмета сучасного аграрного права, виникають і функціонують із приводу: 1) забезпечення сільськогосподарським товаровиробникам доступу до окремих видів необхідної їм інформації; 2) інформаційного обміну в процесі функціонування системи моніторингу аграрного ринку; 3) розвитку системи сільськогосподарського дорадництва; 4) міжнародного інформаційного співробітництва в аграрній сфері². При уважному вивченні запропонованих дослідницею видів агроінформаційних відносин стає помітно, що вони не однопорядкові. Так, забезпечення доступу до потрібної інформації носить процедурний характер; обмін ринковою інформацією – змістовний; розвиток дорадництва – інституціональний; міжнародне інформаційне співробітництво – політичний. Саме тому вказані види аграрних інформаційних відносин не можуть претендувати на вичерпність та узагальнення – вони окреслюють лише найбільш важливі та репрезентативні сфери агроінформаційних відносин, однак не змальовують їх універсальну структуру. На нашу думку, агроінформаційні відносини мають взаємопов'язані, але все ж досить автономні блоки відносин, які можна представити таким чином:

1) *адміністративний* (відносини щодо надання доступу до публічної інформації, надання адміністративних послуг суб'єктам аграрного права, що стосуються здійснення сільськогосподарської діяльності. Державна підтримка в цій сфері значною мірою полягає в режимі сприяння: спрощенні процедур одержання інформації, зведення до мінімуму бюрократичних вимог та бар'єрів на шляху отримання суб'єктами аграрного права необхідних їм інформаційних даних тощо);

2) *освітнянський* (інформаційні відносини, що складаються у сфері аграрної освіти, науки, підвищення кваліфікації фахівців);

3) *культурно-просвітницький* (відносини щодо регулярної просвітницької роботи у сільській місцевості, пропагування новітніх способів ведення сільського господарства, підвищення рівня життя сільського населення тощо. Цей блок інформаційних відносин відрізняється від освітянського тим, що останній

спрямований на конкретну навчальну групу осіб (студентів, фахівців тощо), яка після успішного проходження навчання одержує відповідний підтверджуючий документ та кваліфікацію, а культурно-просвітницькі відносини складаються із неіндивідуалізованим колом осіб, спрямовані на формування певного рівня свідомості, бажаної поведінки тощо);

4) *аналітичний* (відносини щодо здійснення аналітичної, статистичної роботи, проведення моніторингу ринків). Результатами такої діяльності стають звіти, статистичні дані, експертні прогнози, аналітичні записки тощо. Актуальним наразі є формування переліків вимог, що висувуються до суб'єктів сільськогосподарської діяльності в певних сферах (наприклад, для осіб, що бажають експортувати свою продукцію до ЄС в режимі вільної торгівлі, або осіб, які прагнуть вести органічне виробництво, тощо). Слід зазначити, що позитивна практика регулярної підготовки та публікації аналітичних звітів щодо стану і перспектив аграрних ринків існує, зокрема, у США¹, та дає гарні результати;

5) *консультаційний* (відносини професійного консультування суб'єктів сільськогосподарської діяльності щодо питань, які стосуються такої діяльності). Відрізняється цей блок агроінформаційних відносин від попереднього тим, що аналітичні агроінформаційні відносини не мають конкретного замовника, вони здійснюються в постійному режимі, а результати такої діяльності (графіки, аналітичні таблиці, статистичні дані тощо) використовуються різними особами за необхідністю. Консультації як різновид агроінформаційних відносин, навпаки, складаються на замовлення, мають індивідуальний характер, при цьому можуть мати різне змістовне наповнення (консультації з економічних, правових, технологічних та інших питань).

Суб'єктне коло агроінформаційних відносин надзвичайно широке та вимагає своїх окремих досліджень. Проте особливе місце серед суб'єктів, що забезпечують належний інформаційно-консультаційний супровід сільськогосподарської діяльності, посідають суб'єкти сільськогосподарського дорадництва, які можуть брати участь у різних блоках агроінформаційних відносин (наприклад, здійснювати освітянську, культурно-просвітницьку роботу). Тобто сільськогосподарська дорадча діяльність і дорадчі послуги носять комплексний характер, включають різноманітні види діяльності, головна мета здійснення якої – збільшення прибутковості аграрного господарювання, поліпшення добробуту сільського населення, розвиток сільської місцевості через надання відповідних послуг² переважно інформаційного характеру. Саме на аналізі законодавчого забезпечення державної підтримки цього виду агроінформаційних відносин варто зупинитися та розглянути його більш детально.

Законодавче регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні є досить сприятливим та ліберальним. Однак чи є це достатнім та необхідним для успішного становлення і стабільного функціонування системи сільськогосподарського дорадництва – питання неоднозначне. Сучасне становище

¹ Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 9.

² Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 5.

¹ Савченко В., Долгополов М. Малий бізнес – інструмент диверсифікації аграрного сектору. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2018. № 1 (13). С. 37.

² Арістова І. В., Уркевич В. Ю. Правова природа сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 2 (4). С. 77.

сільськогосподарського дорадництва можна охарактеризувати такими правовими ознаками:

1) *варіативність організаційно-правової форми здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності*. Дорадча діяльність може провадитися індивідуально або колективно із утворенням юридичної особи – сільськогосподарської дорадчої служби. Остання може функціонувати в будь-якій організаційно-правовій формі. Нами вітається такий ліберальний підхід законодавця, але об'єктивні обмеження щодо організаційно-правової форми дорадчої служби все ж існують. Наприклад, сумнівною є можливість утворення сільськогосподарської дорадчої служби у формі сільськогосподарського кооперативу, фермерського господарства тощо. Практика показує, що переважна більшість сучасних дорадчих служб функціонує у формі громадських організацій, оскільки це дає їм право бути непідприємницьким товариством відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання»¹. Некомерційний статус позитивно впливає на оподаткування діяльності. У літературі зустрічаються пропозиції щодо встановлення певних нормативних вимог щодо організаційно-правової форми сільськогосподарських дорадчих служб. На нашу думку, відносно розвитку сільськогосподарського дорадництва має діяти режим повного сприяння та мінімуму обмежень. Саме тому ми переконані, що організаційно-правова форма не повинна жорстко встановлюватися нормативно, головним має бути зміст діяльності – надання інформаційно-консультаційних дорадчих та інших послуг сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню. У зв'язку з цим ми не підтримуємо думку Л. С. Тараненко щодо необхідності розроблення Типового положення про сільськогосподарську дорадчу службу², оскільки це встановлює не виправдані імперативні рамки її діяльності;

2) *можливість перебування в будь-якій формі власності*. Найбільш складним питанням є утворення системи державного сільськогосподарського дорадництва. Учені, опираючись на світовий досвід та аналізуючи сумні реалії сьогодення, наполягають на необхідності утворення сільськогосподарських дорадчих служб державної форми власності, які би надавали послуги на переважно безоплатній основі³. Такий вектор розвитку сільськогосподарського дорадництва було проголошено також у Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1098-р⁴. З боку агропротекційного права, утворення системи дер-

¹ Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 1. Ст. 1.

² Тараненко Л. С. Про деякі питання удосконалення законодавства України про сільськогосподарську дорадчу службу. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин*: зб. тез Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17-18 трав. 2013). Хмельницький, 2013. С. 351.

³ Кропивко М. Ф. Шляхи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч. 3. С. 10–16; Кудінова І. П. Розвиток дорадчої діяльності в сільському господарстві України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч. 3. С. 247 – 251; Кравченко Т. А. Становлення інституту дорадництва в Україні: історичний аспект та зарубіжний досвід. *Економіка та держава*. 2008. № 10. С. 73 – 76; Сокольська І. П. Інформаційно-консультаційне забезпечення сільськогосподарського виробництва. *Зб. наук. праць УНУС*. 2011. Вип. 76. Ч. 2. С. 174 – 180.

⁴ Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1098-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 208.

жавного сільськогосподарського дорадництва є самостійним потужним заходом підтримки сільського господарства, який не лише формує колосальну віддачу (за підрахунками фахівців, економічний ефект дорадчої діяльності складає 15-40% від здійснених вкладень¹), але й не лімітується вимогами СОТ та заохочується ЄС. На необхідності надання безоплатної дорадчої допомоги з боку власної країни принаймні до досягнення вітчизняним сільським господарством стабільного розвитку наполегливо наголошує у своїх працях Д. В. Бусуйок². При цьому слід розуміти, що забезпечення такого розвитку сільськогосподарського дорадництва вимагає від держави значних організаційних, фінансових, кадрових ресурсів. Аналізуючи ретроспективу та реалії сучасної державної підтримки сільського господарства, ми переконуємося в тому, що утворення державного сільськогосподарського дорадництва в найближчому майбутньому – це ідея утопічна для України. При цьому гостра потреба в інформаційно-консультаційному професійному забезпеченні сільського господарства лише підвищуватиметься. Тому правове регулювання державної підтримки сільськогосподарського дорадництва має полягати не в перебиранні державою на себе функцій дорадництва, а у створенні максимально комфортних правових та організаційних умов його функціонування;

3) *превалюючий зміст вітчизняного сільськогосподарського дорадництва – це навчання*. У літературі виділяють різні моделі сільськогосподарського дорадництва залежно від основного змісту діяльності. Наприклад, О. А. Галич пропонує класифікувати дорадчу діяльність за чотирма типами: просвітницьким; академічним; консультаційним; інтеграційним³. Відповідно до цієї класифікації вітчизняне законодавство тяжіє до академічної моделі, тобто робить акцент на навчанні. У зв'язку з цим дослідники звертають увагу на невідповідність законодавчої назви «сільськогосподарська дорадча служба» змісту діяльності цього суб'єкта. Так, С. А. Романов вважає, що застосування терміну «служба» є більш доречним для публічно-правової сфери, тоді як у відносинах сільськогосподарського дорадництва більш органічним було б застосування терміну «спілка»⁴. Однак ми не погоджуємося із вченим, оскільки чинне законодавство передбачає організаційно-правову форму «громадська спілка», що буде вносити чергову термінологічну плутанину. Крім того, науковці звертають увагу на невіддалене обрання терміну «сільськогосподарська» у визначенні дорадчої діяльності та пропонують запровадити використання (передусім у законодавчих актах) таких категорій, як «аграрна дорадча діяльність», «аграрні дорадчі послуги», «аграрна дорадча служба», що точніше відбивали б сутність досліджуваних явищ⁵. Ми не бачимо принципової

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону України від 04.02.2003 року «Про аграрну дорадчу службу». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=14151 (дата звернення: 09.06.2019 року); Щодо державної підтримки розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні: Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1521> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Бусуйок Д. В. Управлінські та сервісні правовідносини в земельному праві України: монографія. К.: Ніка-Центр, 2017. С. 313.

³ Галич О. А., Сосновська О. О. Сільськогосподарське дорадництво: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. С. 78.

⁴ Романов С. А. Сільськогосподарська дорадча служба як суб'єкт господарювання. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 69.

⁵ Арістова І. В., Уркевич В. Ю. Правова природа сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 2 (4). С. 83.

проблеми в цьому питанні, оскільки основна спеціалізація надання дорадчих послуг полягає все ж у сільському господарстві;

4) *організаційно-правова роз'єднаність сільськогосподарських дорадчих служб*. Відповідно до Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» суб'єкти, що здійснюють таку діяльність, є автономними одне від одного, а їх об'єднання в громадську професійну організацію відбувається лише за бажанням самих суб'єктів дорадництва. Позитивним результатом такої децентралізації є господарсько-правова та економічна самостійність дорадників, відсутність відносин підпорядкування тощо. Негативними наслідками такої атомарної системи сільськогосподарського дорадництва стали: зниження ефективності, низький рівень представництва спільних інтересів, відсутність централізованого методичного забезпечення діяльності сільськогосподарських дорадників тощо. На необхідності утворення єдиної системи сільськогосподарського дорадництва неодноразово наголошувалося в науковій літературі¹. Зокрема, Д. В. Бусуйок пропонує утворити Державну дорадчу службу як центральний орган виконавчої влади². Хоча у складі Мінагрополітики в 2005 році було утворено спеціальний підрозділ по здійсненню керівництва сільськогосподарською дорадчою діяльністю в областях³, такий крок не одержав свого подальшого розвитку. Як зазначається в літературі, держава в особі Мінагрополітики дистанціювалась від обов'язку сприяти вітчизняним дрібним та середнім товаровиробникам сільськогосподарської продукції у розвитку їх господарств, хоча дорадництво є тією сферою, якою потрібно активно опікуватися⁴. Вітчизняні вчені бачать потенціал використання сільськогосподарського дорадництва з метою розвитку інших важливих аграрних відносин, наприклад, органічного сільського господарства⁵, сільськогосподарської кооперації⁶, впровадження агроінновацій⁷. Окрім цього можливості сільськогосподарського дорадництва також слабо реалізовані в напрямі охорони прав селян⁸ та щодо роз'яс-

¹ Бусуйок Д. В. Дорадництво як форма підтримки державою розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 87.

² Бусуйок Д. В. Дорадництво як форма підтримки державою розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 89.

³ Тараненко Л. С. Правові особливості громадського регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 185.

⁴ Бусуйок Д. В. Правові аспекти надання сільськогосподарських дорадчих послуг. *Часопис Київського університету права*. 2014. Вип. 3. С. 207.

⁵ Ільків Л. А. Екологічні аспекти дорадчої діяльності. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2014. Вип. 200. С. 170 – 173; Писаренко В. В., Серов О. О. Місце дорадчих служб в розвитку органічного землеробства. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: зб. матер. II Міжн. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2014. С. 372 – 378.

⁶ Кудінова І. П. Розвиток дорадчої діяльності в сільському господарстві України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч. 3. С. 247 – 251.

⁷ Гиренко І. В. Правове регулювання агроінноваційної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 19 с.

⁸ Савельєва О. М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 трав. 2015). Київ, 2015. С. 181 – 185; Статівка А. М. Правове забезпечення комплексного розвитку сільських територій. *Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення*: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича та М. В. Шульги. К. і Видавець О. М. Ешке, 2014. С. 244 – 265.

нення виробникам специфіки діяльності в контексті членства України в СОТ¹. Слід констатувати, що без належної державної підтримки сільськогосподарське дорадництво не здатне реалізувати наявний у нього потенціал, навіть якщо буде представлено об'єднаною централізованою структурою.

Серед усієї різноманітності напрямів державної підтримки, що містить вітчизняне законодавство, підтримка сільськогосподарської дорадчої діяльності займає особливе місце. Специфічність такої підтримки полягає в тому, що вона не спрямована безпосередньо на виробництво, але здійснює неоціненний вплив на його розвиток шляхом підвищення рівня знань та поширення інноваційних і ефективних технологій. Історія державної підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні складна та суперечлива: з одного боку, постійне декларування її необхідності, а з іншого – згортання бюджетного фінансування.

Державна підтримка сільськогосподарського дорадництва в Україні характеризується низхідною динамікою, навіть незважаючи на досить сприятливу нормативно-правову основу, що регулює ці правовідносини. Так, у Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність»² присвячено окрему статтю питанням державної підтримки дорадництва. Аналіз цієї статті виявляє три основні види державної підтримки дорадчої діяльності: 1) передбачення щорічно в Державному бюджеті України окремим рядком коштів на фінансування такої підтримки; 2) передбачення щорічно в місцевих бюджетах коштів на відповідні цілі; 3) передбачення в державних цільових програмах, спрямованих на розвиток сільського господарства та сільської місцевості, фінансування дорадчої діяльності в розмірі не менше 5% коштів. Практика невблаганно вказує на декларативність цих положень. Зокрема, у жодній державній програмі, спрямованій на розвиток сільського господарства та сільської місцевості, не було передбачено 5% коштів на консультаційний (дорадчий) супровід³, а виділення коштів на місцевому рівні є епізодичним явищем та є скоріше виключенням, ніж загальним правилом. Зменшення фінансування та ігнорування агропротекційних норм законодавства у сфері сільськогосподарського дорадництва дозволили О. В. Гафуровій дійти висновку, що держава не здійснює належних заходів для розвитку мережі сільськогосподарських дорадчих служб⁴. Хоча, як пише О. М. Туєва, аналіз законодавства дає підстави виділити серед принципів правового регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності принцип її державної підтримки⁵.

¹ Полюхович Л. Деякі організаційно-правові питання підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника в контексті вимог Світової організації торгівлі. *Підприємство, господарство і право*. 2011. № 10. С. 86 – 89; Слома В. М. Правове забезпечення функціонування агробізнесу в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 150 – 154.

² Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 року. Відомості Верховної Ради. 2004. № 38. Ст. 470.

³ Коринець Р. Становлення сільськогосподарського консультування в Україні. URL: http://www.dorada.org.ua/Korinets_RU_KIEV.pptx (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Гафурова Е. В. Роль сельскохозяйственных совещательных служб в инновационном развитии сельского хозяйства Украины. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21–22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 464.

⁵ Туєва О. М. Про деякі правові питання функціонування дорадчої сільськогосподарської служби. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. «круг. столу» (Харків, 13 черв. 2014). Харків, 2014. С. 189; Туєва О. М. Окремі організаційно-правові засоби забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 90 – 94. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2015/25.pdf (дата звернення: 15.12.2015).

Найбільший інтерес представляє саме пряма підтримка сільськогосподарського дорадництва за рахунок коштів державного бюджету. Сутність такого механізму полягає в наступному. Уповноважені державні органи визначають перелік заходів у рамках сільськогосподарського дорадництва, які будуть профінансовані за рахунок державного бюджету на відповідний рік. Законодавством такі послуги названі соціально спрямованими. Загальна концепція сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні побудована на засадах оплатності таких послуг за рахунок замовника. Однак є такі дорадчі послуги, які суб'єкти господарювання та сільське населення не замовляють та не оплачують із різних причин, але в наданні таких послуг є необхідність і державний інтерес. Саме ці послуги підпадають під категорію соціально спрямованих та є об'єктом державної підтримки. Серед суб'єктів дорадчої діяльності, які бажають здійснити такі заходи, проводиться конкурс, з переможцями якого управління агропромислового розвитку облдержадміністрації укладає договір про надання дорадчих послуг. За умовами такого договору повне виконання обумовлених послуг передуює їх оплаті, що надає цьому виду державної підтримки компенсаційного характеру. У такий спосіб держава в особі уповноважених органів виступає замовником надання певних послуг для суб'єктів господарювання та сільського населення. Слід зазначити, що зарубіжний досвід свідчить про те, що запуск сільськогосподарського дорадництва переважно відбувається саме за ініціативи та за кошти держави¹, тому передбачена законодавством державна підтримка в Україні не є унікальною та є цілком закономірним явищем. Розглянемо деякі правові аспекти надання державної підтримки сільськогосподарському дорадництву за описаним правовим механізмом.

Коло суб'єктів отримання державної підтримки визначено нечітко. У Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» передбачено, що претендентами на підтримку є всі суб'єкти дорадчої діяльності, тобто сільськогосподарські дорадчі служби, дорадники та експерти-дорадники. Однак постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 року вносить невизначеність у це питання своєю назвою: «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби»². При цьому в тексті цієї постанови йдеться про всіх суб'єктів дорадчої діяльності, а не лише про служби. Виявлена суперечність, на наш погляд, вказує на прикрий дефект законодавчої техніки.

При цьому, незважаючи на формальний допуск усіх суб'єктів дорадчої діяльності до участі в конкурсі, де-факто його здатні пройти лише дорадчі служби.

¹ Тараненко Л. С. Правове регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 20 с.; Кропивко М. Ф. Шляхи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч. 3. С. 10–16; Кравченко Т. А. Становлення інституту дорадництва в Україні: історичний аспект та зарубіжний досвід. *Економіка та держава*. 2008. № 10. С. 73 – 76; Щодо державної підтримки розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1521> (дата звернення: 09.06.2019 року); Хрипко С. И. Некоторые вопросы правового регулирования государственной поддержки фермеров по законодательству ЕС. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений* : матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апреля 2013). Минск: Изд. центр БГУ, 2013. С. 102.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби : постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 року № 1131. Офіційний вісник України. 2007. № 71. Ст. 9

Такий висновок випливає з аналізу критеріїв, що висуваються до переможців, а саме: а) спеціалізація (відповідність дорадчих послуг, передбачених кваліфікаційними свідоцтвами, запропонованим планам заходів); б) кадрова забезпеченість (наявність достатньої кількості кваліфікованих кадрів, що можуть бути залучені); в) матеріально-технічна забезпеченість (наявність необхідної матеріально-технічної та інформаційної бази, організаційно-методичного забезпечення); г) вартісна пропозиція (запропонована вартість витрат на надання соціально спрямованих дорадчих послуг)¹. Фактично другий та третій критерії спрямовані не на індивідуального дорадника, а на їх сформований колектив. Варто також окремо наголосити, що в якості конкурсного критерію не розглядається попередній досвід та досягнення суб'єктів дорадчої діяльності, що потенційно відкриває новоствореним суб'єктам дорадництва рівний доступ до програми державної підтримки.

Напрями та обсяги фінансування в рамках аналізованої програми державної підтримки визначені на підзаконному рівні. У постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби» від 19.09.2007 року надається узагальнений перелік соціально спрямованих дорадчих послуг: а) проведення навчальних семінарів, б) організація демонстраційних показів форм і методів роботи, в) надання індивідуальних дорадчих послуг, г) випуск і розповсюдження друкованої продукції². Як бачимо, акцент зроблено саме на формах послуг, а не на їхньому змісті. Загальний характер такого формулювання має позитивні аспекти (адже охоплює велику кількість можливих змістовних варіантів дорадчих послуг) та деякі негативні аспекти. Останні виявлені в ході дослідження судової практики та полягають у складності встановлення факту цільового чи нецільового використання бюджетних коштів. Наприклад, Глибочкій районній громадській організації «Сільськогосподарська дорадча служба» довелося доводити в суді, що витрати на фуршет (каву, воду і солодоші), який був проведений у рамках навчального семінару, були оплачені за рахунок державного бюджету правомірно. Суд встановив, що відповідно до п. 2 Порядку бюджетні кошти спрямовуються на оплату дорадчих послуг без розшифрування конкретних складових таких заходів та видатків на їх оплату, а тому факту нецільового використання бюджетних коштів не відбулося³.

Специфіка цього виду державної підтримки полягає в попередньому наданні дорадчих послуг та подальшій їх оплаті у строго лімітованих обсягах. Так, наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства економіки України «Про затвердження вартості соціально спрямованих дорадчих послуг» від 21.11.2007 року встановлено граничний розмір державної підтримки по кожному виду послуги (одноденний семінар на 25 осіб – 2000 грн, демонстраційний

¹ Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсу з надання соціально спрямованих дорадчих послуг : наказ Міністерства аграрної політики України від 12.03.2008 року № 135. Офіційний вісник України. 2008. № 29. Ст. 74.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби : постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 року № 1131. Офіційний вісник України. 2007. № 71. Ст. 9

³ Рішення Господарського суду Чернівецької області від 31.01.2011 року у справі № 10/67. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13672489> (дата звернення: 09.06.2019 року)

показ на 30 осіб – 3294,24 грн, індивідуальна послуга за 1 годину консультації – 25 грн, інформаційні видання за 1 примірник – 200 грн)¹. Судова практика вказує на такий проблемний аспект. У випадку присутності на заході (семінарі чи демонстраційному показі) меншої кількості учасників, ніж зазначено в наказі (менше 25 та 30 осіб відповідно), надання такої послуги за рахунок державного бюджету не оплачується (див., наприклад, рішення²). З іншого боку, присутність більшої кількості учасників додатково не фінансується. На наш погляд, такий підхід є позитивістським та не відповідає принципу аграрного протекціонізму. Було б більш правильно здійснити оплату пропорційно кількості фактичних учасників заходу, і тим самим стимулювати залучення більшої кількості слухачів.

Основними проблемами надання державної підтримки сільськогосподарському дорадництву можна вказати такі:

– *Згортання фінансування.* Статистика є досить красномовною: до 2007 року в державному бюджеті коштів на державну підтримку сільськогосподарської дорадчої діяльності не передбачалося, у 2007 році було виділено 10 млн грн, у 2008 році – 10,5 млн грн, у 2009 році – 1,5 млн грн, у 2010-2012 роках – по 2 млн грн. З 2013 по 2016 роки на всі напрями бюджетної програми «Фінансова підтримка заходів в АПК», до якої входить і програма підтримки дорадництва, виділялося по 5 млн грн, що є сміховинною сумою для серйозного фінансування таких проєктів. Таким чином, падіння рівня фінансування сільськогосподарського дорадництва впритул наблизилося до нуля. Передбачення в Державному бюджеті України на 2017 рік на загальну програму «Фінансова підтримка заходів в АПК» (до її складу входить і підтримка сільськогосподарського дорадництва) коштів в обсязі 60 млн грн було епізодичним та змінилося в наступних роках поверненням до мізерної п'ятимільйонної суми.

– *Безсистемність надання.* Програмні документи, що приймалися відносно розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні, відзначалися стабільно декларативним характером та безрезультатністю. Державна цільова програма сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року³, Концепція формування державної системи сільськогосподарського дорадництва⁴ залишилися невиконаними, а сільськогосподарська дорадча діяльність розвивається стихійно, без плану та орієнтирів. Цьому сприяє також і відсутність єдиної системи суб'єктів, яка б мала бути представлена центральною та місцевими ланками⁵.

– *Територіальна та змістовна фрагментарність.* Розподіл бюджетних коштів відбувається пропорційно кількості сільських жителів в області. Фахівцями підраховано, що сільськогосподарським дорадництвом охоплено мізерні 5%

¹ Про затвердження вартості соціально спрямованих дорадчих послуг : наказ Міністерства аграрної політики України та Міністерства економіки України від 21.11.2007 року. Офіційний вісник України. 2007. № 92. Ст. 6.

² Рішення Сумського районного суду Сумської області від 18.11.2009 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6902310> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року : постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 року. Офіційний вісник України. 2007. № 52. Ст. 116.

⁴ Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1098-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 208.

⁵ Бусуйок Д. В. Правові аспекти надання сільськогосподарських дорадчих послуг. *Часопис Київського університету права*. 2014. Вип. 3. С. 210.

сільського населення¹. При цьому державною підтримкою охоплено лише деякі дорадчі служби, а це зменшує відсоток сільського населення, яке отримує соціально спрямовані дорадчі послуги. Змістовне наповнення соціально спрямованих дорадчих послуг (тематику семінарів, демонстраційних показів тощо) визначає відповідний підрозділ облдержадміністрації. Існує потреба в науковій розробці та обґрунтуванні системного надання соціально спрямованих послуг, що посилює ефект від їх організації, а значить і від державної підтримки.

Отже, дослідження правових засад державної підтримки сільськогосподарського дорадництва у вигляді механізму фінансування соціально спрямованих дорадчих послуг в Україні демонструє наявність ряду проблем у цій сфері. Незважаючи на те, що цей вид підтримки відноситься до заходів «зеленої скриньки» СОТ, тобто обсяги її надання не лімітуються, а навіть вітаються, корінь проблеми полягає саме в цьому аспекті. Відсутність належного фінансування протягом довгого часу зробила існування такої підтримки декларацією, що згубно впливає на виконання завдань, покладених на систему сільськогосподарської дорадчої діяльності. У сучасних умовах державна підтримка сільськогосподарського дорадництва в Україні вимагає не лише відновлення, але й розширення форм і способів її надання. Перш за все, доцільним є перегляд та осучаснення порядку фінансування соціально спрямованих дорадчих послуг, а саме: а) перерахування вартості окремих послуг з урахуванням актуального рівня цін; б) запровадження механізму пропорційної оплати надання соціально спрямованих дорадчих послуг залежно від кількості учасників, охоплених організаторами².

Довгий час сільськогосподарська дорадча діяльність мала лише один правовий механізм підтримки, проаналізований нами вище. Однак посилена державна підтримка фермерства в Україні, що була заявлена в 2018 році, здійснила побічний вплив на стимулювання розвитку багатостраждальної системи сільськогосподарської дорадчої діяльності. Запровадження бюджетної програми «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств» отримало відлуння і в сільськогосподарському дорадництві. Так, одним із видів підтримки, що надається фермерським господарствам і кооперативам за цією програмою, закріплено часткову компенсацію витрат, пов'язаних із наданими сільськогосподарськими дорадчими послугами. На реалізацію цього нормативного положення було прийнято наказ Мінагрополітики від 20.03.2018 року «Про затвердження Порядку часткової компенсації витрат сільськогосподарським дорадчим службам, пов'язаних з наданням дорадчих послуг» № 149³ (далі – Порядок 2018 року №149). Новий нормативно-правовий акт, який доповнив законодавство про сільськогосподарську дорадчу діяльність, вимагає свого наукового аналізу. Особливо це актуально з огляду на таке. По-перше, важливо встановити, як

¹ Калетнік Г. М. Стратегіко-інституційні засади ефективності використання потенціалу аграрного сектору економіки. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 1. С. 8.

² Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні: реалії та перспективи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 1. С. 138 – 141.

³ Про затвердження Порядку часткової компенсації витрат сільськогосподарським дорадчим службам, пов'язаних з наданням дорадчих послуг: наказ Мінагрополітики від 20.03.2018 року № 149. Офіційний вісник України. 2018. № 26. Стор. 184. Ст. 958.

механізм, запропонований у Порядку 2018 року № 149, впливатиме на державну підтримку сільського господарства в цілому. По-друге, потребує з'ясування співвідношення прийнятого в 2018 році Порядку та чинної постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби» від 19.09.2007 року № 1131 (далі – Порядок 2007 року № 1131). Отже, можна констатувати, що перед нами є два питання, перше з яких практичне, а друге – теоретичне.

Спочатку розкриємо практичний аспект, а саме: як Порядок 2018 року № 149 впливатиме на підтримку сільського господарства країни? Держава пропонує такий механізм підтримки: державний бюджет оплачує 90% вартості певних дорадчих послуг, які надані фермерам та кооперативам, але не більше 10 тис. грн на одного замовника протягом бюджетного року. Фактично, фермер чи кооператив оплачують символічну десятку частину вартості послуги дорадника. Логіка нормотворця слідує наступним чином: а) зменшення вартості дорадчих послуг має стимулювати фермерські господарства та обслуговуючі кооперативи звертатися за їх отриманням. У свою чергу, це підвищить рівень обізнаності, інноваційності, грамотності сільськогосподарських виробників; б) збільшення кількості запитів за дорадчими послугами має активізувати діяльність системи сільськогосподарського дорадництва, що сприятиме її виходу зі стагнації та оновлення; в) потужна система дорадництва у країні є важливим допоміжним фактором розвитку екологічно збалансованого і відповідального сільського господарства. Таким чином, державна підтримка зрештою спрямовується не дорадникам, а виробникам.

Переходячи до другого (теоретичного) питання, слід зазначити, що Порядок 2018 року № 149 увів до законодавства новий вид підтримки та ще має знайти своє місце в системі законодавства про сільськогосподарську дорадчу діяльність. Особливо це актуально з огляду на дію Порядку 2007 року № 1131. Насправді в паралельній дії цих двох нормативно-правових актів проблеми немає, тому що вони обслуговують різні бюджетні програми. Порядок 2007 року № 1131 закріплює механізм надання державної підтримки шляхом фінансування соціально спрямованих дорадчих послуг за бюджетною програмою «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби». Тоді як Порядок, прийнятий у 2018 році, втілює в життя іншу бюджетну програму – «Фінансова підтримка розвитку фермерських господарств».

Отже, наразі маємо два правових механізми підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні, різниця між якими досить значна. По-перше, у Порядку 2018 року № 149 зміщено акцент державної підтримки з дорадчої служби на безпосереднього замовника (фермерське господарство чи обслуговуючий кооператив). Це проявляється в такому: а) підтримку в оплаті послуг одержують не будь-які суб'єкти, а лише ті, що відповідають встановленим критеріям; б) дорадчу службу обирає сам замовник, а не державні структури. У зв'язку з вказаними аргументами виглядає недосконалою назва Порядку, яка входить у дисонанс із його змістом, адже вказує на грошову компенсацію дорадчим службам, а не виробникам.

По-друге, за Порядком 2018 року № 149 порівняно із Порядком 2007 року № 1131 акцент державної підтримки переходить із форми на зміст дорадчих

послуг. Так, Порядок 2007 року № 1131 особливо виділяє, що держава оплачує лише послуги, «які мають найбільшу ефективність» – семінари, демонстраційні покази тощо – тоді як зміст цих послуг навіть орієнтовно не окреслюється і залишається на розсуд місцевих органів. Порядок 2018 року № 149, навпаки, не цікавиться формами дорадчої діяльності, зробивши наголос на змістовних напрямках дорадчих послуг: агрономія, ветеринарія, зоотехнія, бухгалтерський облік, маркетинг, юридичні консультації.

По-третє, відмінності присутні також і в питанні організаційно-правового забезпечення надання підтримки. Якщо за Порядком 2007 року № 1131 надання підтримки забезпечується через адміністративний апарат, то оплата 90% вартості послуг за Порядком 2018 року № 149 здійснюється через уповноважені банки.

Отже, в результаті проведеного дослідження ми встановили, що наразі в Україні сформувалися два паралельні правові механізми надання державної підтримки сільськогосподарському дорадництву. Такий стан є позитивним, адже претендує на взаємодоповнюваність. Перший механізм (оплата соціально спрямованих послуг за Порядком 2007 року) є орієнтованим на саму дорадчу службу як суб'єкта одержання підтримки та закріплює формальний підхід до її надання. Другий механізм (компенсація 90% вартості послуг для фермерських господарств та СОК) є орієнтованим на одержувача послуги, спеціалізованим, сконцентрованим на змістовному наповненні дорадчої діяльності¹.

Виклики сьогодення вимагають від держави не лише активних агропротекційних дій, але й деякої пасивності в певних ситуаціях. Відносно сільськогосподарського дорадництва це проявляється, наприклад, в утворенні максимально сприятливого правового режиму, при якому законодавчі обмеження зведені до необхідного мінімуму. На наш погляд, сільськогосподарська дорадча діяльність у тому вигляді, що закріплений у чинному законодавстві, не затребувана та малоефективна. Реформування моделі сільськогосподарської дорадчої діяльності та правового режиму її здійснення ми бачимо в суттєвому розширенні напрямів діяльності дорадчих служб. Поряд із традиційним навчально-просвітницьким напрямом діяльності сільськогосподарських дорадників варто передбачити можливість надання консультацій, формування експертних висновків, представництва замовників (сільськогосподарських товаровиробників чи сільських жителів) у відносинах із органами державної влади, органами місцевого самоврядування, контрагентами тощо. Переформатування правової моделі сільськогосподарського дорадництва має на меті створити систему суб'єктів, які професійно надають цілий спектр послуг у сфері агроінформаційних відносин, працюють на комерційних засадах, зацікавлені у збереженні та задоволенні замовника, перетворенні його в постійного клієнта, а також несуть відповідальність за якість наданих послуг. При цьому важливо, щоб правове становище сільськогосподарської дорадчої служби дозволяло їй проявляти необхідну гнучкість та бути корисною як великим сільськогосподарським підприємствам, так і

¹ Григор'єва Х. А. Правові механізми державної підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні. Актуальні проблеми юридичної науки. Сімнадцяті осінні юридичні читання: зб. тез Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19-20 жовт. 2018). Хмельницький, 2018. Ч. 2. С. 172 – 174.

звичайним жителям сільської місцевості. Щодо соціальної складової діяльності сільськогосподарського дорадництва наголошували у своїх працях А. М. Статівка та О. М. Савельєва¹, і цей важливий аспект має бути провідним, незважаючи на комерційні засади дорадчої діяльності. Збереження такого соціального характеру сільськогосподарського дорадництва має забезпечуватися державою шляхом надання стабільної та прогнозованої підтримки.

Оновлення Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» має відбутися насамперед у частині визначення сільськогосподарської дорадчої діяльності, під якою наразі розуміється сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб особистих селянських та фермерських господарств, господарських товариств, інших сільськогосподарських підприємств усіх форм власності і господарювання, а також сільського населення в підвищенні рівня знань та вдосконаленні практичних навичок прибуткового ведення господарства². Вважаємо, що назріла потреба в запровадженні в законодавство більш широкого поняття «сільськогосподарське дорадництво». Такий підхід дозволить розглядати сільськогосподарське дорадництво цілісно, як суспільне і правове явище, що має багато складових, зокрема й змістовну – діяльність у вигляді надання агроінформаційних послуг. Пропонуємо такий варіант дефініції *сільськогосподарського дорадництва*: діяльність спеціальних суб'єктів, які відповідають законодавчим вимогам, спрямована на надання інформаційно-консультаційних послуг сільськогосподарським підприємствам та фізичним особам – жителям сільської місцевості щодо підвищення рівня знань та формування практичних навичок прибуткового та екологічно безпечного ведення сільського господарства; надання консультацій та експертних висновків з питань оптимізації господарювання; представництва інтересів у відносинах із органами публічної влади та приватними особами.

Державна підтримка має бути спрямована в тих векторах, які наразі вже окреслені в чинному законодавстві: а) підтримка організації та функціонування сільськогосподарських дорадчих служб; б) здешевлення їхніх послуг для сільськогосподарських товаровиробників і сільських жителів. При цьому мають бути активовані всі задекларовані, але не реалізовані шляхи державної підтримки сільськогосподарського дорадництва, закріплені у ст. 8 Закону. Особливу увагу, на наш погляд, варто приділити державній підтримці у сфері навчання фахівців дорадників та підвищенню їхньої кваліфікації.

Субсидування оплати дорадчих послуг, на наш погляд, варто розповсюдити на широке коло суб'єктів сільськогосподарського виробництва. При цьому вважаємо за доцільне розробити механізм індивідуального субсидування отримання дорадчих послуг суб'єктами господарювання з питань, що стосуються пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства (наприклад, у випадках

¹ Савельєва О. М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 трав. 2015). Київ, 2015. С. 185; Статівка А. М. Щодо екологічної безпеки при здійсненні господарської діяльності особистими селянськими господарствами. *Актуальні проблеми становлення і розвитку права екологічної безпеки в Україні*: матер. наук.-практ. кругл. Столу (Київ, 28 берез. 2014). Чернівці, 2014. С. 46.

² Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 року. Відомості Верховної Ради. 2004. № 38. Ст. 470.

переходу господарства на органічне виробництво, організації сільського зеленого туризму, використання альтернативних джерел енергії в сільськогосподарській діяльності тощо).

Популяризації сільськогосподарської дорадчої діяльності серед основної цільової аудиторії (дрібних та середніх сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення) посприяло б залучення суб'єктів сільськогосподарського дорадництва до системи державної підтримки сільського господарства. Таке залучення може мати безліч корисних форм: поширення інформації щодо різновидів державної підтримки серед потенційних отримувачів; консультування та формування пакетів документів, їх подання до уповноважених органів; залучення до експертного оцінювання конкурсних проектів на отримання державної підтримки тощо. Для запровадження таких засобів державної підтримки сільськогосподарського дорадництва необхідним є доповнення ст. 8 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» та комплексне оновлення постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби».

Подальший розвиток аграрного законодавства у сфері державної підтримки інформаційного забезпечення сільського господарства вчені бачать по-різному. Наприклад, І. Ю. Ломакіна пропонує утворити мережу закладів, основним видом діяльності яких є надання інформаційних послуг; безоплатно забезпечувати сільськогосподарських товаровиробників окремими видами інформації; оподатковувати діяльність, пов'язану з отриманням відповідної інформації, на пільгових умовах; зобов'язати державні органи здійснювати інформаційне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників; встановити відповідальність за ненадання відповідної інформації¹. Для реалізації цих завдань науковець пропонує прийняти Національну програму інформаційного забезпечення розвитку АПК, яка має закріпити комплексний правовий підхід до новітнього інформаційного забезпечення суб'єктів сільськогосподарського виробництва². Слід визнати, що мережа закладів інформаційного забезпечення, змальована вченою, має публічно-правовий характер. У цьому аспекті запропонована мережа закладів нагадує аналізовану вище ідею державного сільськогосподарського дорадництва, яка за своєю сутністю є комплексним заходом державної підтримки сільського господарства.

Ми погоджуємося із І. Ю. Ломакіною в тому, що державна підтримка належного інформаційно-консультаційного забезпечення сільського господарства має бути комплексною, і переконані, що вона має охоплювати усі блоки агроінформаційних відносин (адміністративний, освітній, культурно-просвітницький, аналітичний, консультаційний). Слід зауважити, що надання такої підтримки значною мірою лежить у площині удосконалення адміністративного, адміністративно-процедурного законодавства, законодавства про освіту, та в цілому полягає

¹ Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. 20 с.

² Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. С. 15.

в загальній організації спрощених умов доступу до потрібної інформації. Спеціальна ж державна підтримка має бути спрямована на налагодження функціонування сільськогосподарського дорадництва. За умов реформування правових засад діяльності сільськогосподарських дорадчих служб та надання належної державної підтримки, такі служби здатні забезпечити всі рівні агроінформаційних відносин: інституціональний, формальний, змістовний. Для цього варто розширити поняття сільськогосподарської дорадчої діяльності, передбачивши широке коло прав дорадників.

Державна підтримка налагодження відносин сільськогосподарського дорадництва має бути диференційована та спрямована на дві групи суб'єктів цих відносин: виконавцям та одержувачам дорадчих послуг. Сільськогосподарським дорадчим службам – у вигляді модернізованого правового механізму фінансування соціально спрямованих дорадчих послуг; співфінансування підвищення кваліфікації дорадників. Одержувачам дорадчих послуг (сільськогосподарським товаровиробникам та сільським жителям) – у вигляді субсидування оплати таких послуг.

Розмірковуючи про конкретні нормотворчі кроки з метою удосконалення державної підтримки системи сільськогосподарського дорадництва, учені переважно пропонують розробку програмних документів. Наприклад, Л. С. Тараненко пропонує розробити Загальнодержавну програму розвитку та діяльності сільськогосподарської дорадчої діяльності на 2015-2030 роки¹. Не заперечуючи можливість прийняття подібного акту², вважаємо, що будь-які програми, спрямовані на державну підтримку сільськогосподарського дорадництва, будуть ефективними лише за умови попереднього оновлення спеціального Закону.

РОЗДІЛ 4. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ТА ІННОВАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ

4.1. Правове регулювання державної підтримки селекційно-племінної роботи в сільському господарстві

Селекційно-племінна робота в Україні ведеться у трьох основних галузях: тваринництві, рослинництві та рибництві. Правове регулювання державної підтримки кожної з галузей має свої відмінності, тому ми розглянемо їх по черзі.

Правове регулювання державної підтримки племінної справи у тваринництві. Світова наука і практика давно дійшли висновку про важливість та незамінність племінної справи у тваринництві – саме така діяльність забезпечує сталий розвиток тваринництва в напрямі створення, збереження, відтворення та раціонального використання племінних (генетичних) ресурсів вищої племінної (генетичної) цінності, одержання тварин із новими високими генетичними ознаками, збереження генофонду існуючих, локальних і зникаючих вітчизняних порід; забезпечення генетичного різноманіття тощо. Криза тваринництва в Україні спричинена зокрема і проблемами в племінній справі, яка практично позбавлена державної підтримки. Представники економічної науки доводять, що зведення державної підтримки до стимулювання збільшення обсягів виробництва тваринницької продукції є недалекоглядним. Пріоритетним має стати підтримка поліпшення племінних якостей худоби, що дасть змогу підвищити продуктивність тварин¹.

Питанням правової регламентації племінної справи у тваринництві присвячували свої праці такі вітчизняні вчені: І. В. Горіславська², В. М. Єрмоленко³, Т. О. Коваленко⁴, С. Ковальова⁵, В. В. Мушенок⁶, Г. В. Остафійчук⁷, А. М. Статівка⁸, В. В. Шовкун⁹ та інші. У вказаних та інших працях науковці торкалися питань

¹ Горбонос Ф. В., Паленчик Н. Ф., Павленчик А. О., Корчинський І. О. Напрями та ефективність інституційної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Вісник ЖНАЕУ* 2009. № 2. С. 51.

² Горіславська І. В., Сіра Д. М. Селекційні досягнення в рослинництві та тваринництві як об'єкти права інтелектуальної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 214 – 217.

³ Єрмоленко В. Правовий захист селекційних досягнень у тваринництві. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. С. 29 – 32.

⁴ Коваленко Т. О. Правове регулювання ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин як гарантія безпечності та якості продукції тваринництва. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка: Юридичні науки*. 2006. № 70 – 71. С. 23 – 27.

⁵ Ковальова С. Щодо системи принципів правового регулювання племінною справою у тваринництві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 8. С. 20 – 23.

⁶ Мушенок В. В. Правові основи програмно-цільового методу бюджетної підтримки тваринництва та птахівництва на сільськогосподарських підприємствах. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 220.

⁷ Остафійчук Г. В. Державна підтримка галузі птахівництва в Україні в ринкових умовах: правові аспекти фінансового контролю. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. № 173. Ч. 2: Право. С. 110 – 117.

⁸ Статівка А. О. Договоре на создание племенных сельскохозяйственных животных. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 8. С. 52 – 53.

⁹ Шовкун В. В. Правове регулювання племінної справи у тваринництві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 19 с.

¹ Тараненко Л. С. Развитие законодательства про сільськогосподарську дорадчу діяльність в Україні. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту*. 2014. Вип. 3. Т. 2. С. 120.

² Однак за умови переформулювання назви: наприклад, Загальнодержавна програма розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні на 2020 – 2030 роки.

державної підтримки, однак не приділяли цьому достатньої уваги та не розглядали це питання ґрунтовно.

У своєму дисертаційному дослідженні В. В. Шовкун (2012 рік) надав обширну історичну періодизацію розвитку правового впорядкування племінної справи у тваринництві. Зокрема, вчений виділяє сучасний період розвитку правового регулювання племінної справи у тваринництві: кінець 1993 р. (із прийняттям Закону України «Про племінне тваринництво») – до сьогодні¹. Використовуючи це напрацювання, ми спрямували наше дослідження на аналіз правового регулювання цього часового періоду в ракурсі надання державної підтримки.

Відповідно до чинного законодавства племінна справа – це система зоотехнічних, селекційних та організаційно-господарських заходів, спрямованих на поліпшення племінних і продуктивних якостей тварин. Важливість стабільно функціонуючої, ефективної племінної справи у тваринництві для вітчизняного сільського господарства розуміє кожен кваліфікований учений у галузі аграрного права, і тому ми не доводимо аксіом. Однак реалії сьогодні вказують на те, що держава забула ці основоположні істини, залишаючи суб'єктів племінної справи у тваринництві без належної державної підтримки. Слід усвідомлювати, що така ситуація не є одномоментною дією – вона стала результатом багаторічного розвитку аграрного законодавства у сфері державної підтримки племінної справи. Для здійснення зручного та всебічного наукового аналізу правового регулювання державної підтримки племінної справи у тваринництві нами було здійснено періодизацію такого регулювання, яка включає три етапи.

Перехідний етап тривав протягом дії першої редакції Закону України «Про племінну справу у тваринництві» (1993-2000 роки) та характеризувався слабо вираженою межею між державною підтримкою, державним фінансуванням та державним управлінням. Це пояснюється, зокрема, тим, що саме на цей часовий період припадають активні приватизаційні процеси та формування кризових явищ у сільському господарстві. Перехід майже всіх економічних, правових, соціальних засад суспільного життя на новий лад знаменує собою цей часовий проміжок та надає назву цьому етапу правового регулювання. Недосконалість правової системи молодій державі знаходила свій яскравий прояв у регулюванні відносин державної підтримки, зокрема племінної справи у тваринництві. Так, у спеціальному Законі України «Про племінне тваринництво» в цей період єдина стаття (ст. 14), що регламентує вказані питання, була доволі абстрактною: у ній було вказано, що «фінансування державних цільових програм селекції у тваринництві здійснюється за рахунок коштів державного бюджету та фонду підтримки племінного тваринництва»². У цей час діяла Державна програма по селекції і захисту рослин і тварин.

На зміну перехідному етапу прийшов *етап активної державної підтримки* (2000-2011 роки), який започаткувало прийняття нової редакції профільного Закону. Окрім іншого, оновлений Закон більше уваги приділяв і питанням

¹ Шовкун В. В. Правове регулювання племінної справи у тваринництві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. С. 3.

² Про племінну справу у тваринництві: Закон України від 15.12.1993 року. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 2. Ст. 7 (у редакції від 15.12.1993 р.)

державної підтримки. Зокрема, з'явилися законодавчі положення про загальнодержавні програми селекції, а також засади їх фінансування (ст. 8, 23). Щоправда, реалізація цих положень відбулася не одразу, а в 2004 році – із прийняттям Закону України «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року» від 19.02.2004 року¹. Характерними рисами цієї програми є: а) високий юридичний статус документа, яким затверджено програму, – закон; б) темпоральна обмеженість (2004-2010 роки); в) високий рівень спеціалізованості змісту: у тексті програми ґрунтовно та за допомогою професійної лексики окреслюються засади підтримки селекційної складової племінної справи у тваринництві; г) наявність механізму реалізації, а саме: окремого Положення про умови проведення конкурсу з визначення виконавців Загальнодержавної програми селекції у тваринництві, що фінансується з Державного бюджету України, затвердженого наказом Мінагрополітики 31.12.2004 року² (з 2012 року – нечинний).

Слід наголосити, що пожвавлення нормотворчих процесів на етапі активної державної підтримки племінної справи у тваринництві відбулося не лише на законодавчому рівні. Так, одразу ж було розроблено Програму стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001-2004 роки, затверджену постановою Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 року № 799. У цьому документі багато уваги приділено підтримці племінної справи та багаторазово наголошено на важливості такого напрямку. Надання державної підтримки племінній справі у тваринництві і птахівництві цією Програмою названо пріоритетним напрямом вдосконалення селекційно-племінної роботи у тваринництві і птахівництві. Красномовними є також, наприклад, такі положення: «основним завданням у галузі свинарства є відновлення роботи племзаводів, племгоспів і племферм», «у сучасних умовах і в перспективі конярство розвиватиметься за 5 напрямками. Перевага повинна надаватися племінному конезаводству»³. У цей період також була прийнята Програма збереження та раціонального використання генетичних ресурсів сільськогосподарських тварин на 2001-2005 роки, затверджена наказом Мінагрополітики та УААН від 24.10.2001 року № 319/93.

Протягом усього аналізованого етапу активної державної підтримки підзаконна нормативно-правова основа, якою регламентувалися безпосередні механізми державної підтримки, динамічно еволюціонувала, а її розвиток теж можна представити у вигляді окремих часових відрізків.

Державна підтримка протягом 2001-2003 років надавалася відповідно до порядків, які приймалися щорічно та були майже тотожними. Основними засадами надання підтримки в цей період можна назвати: конкурсність, компенсаційність (підтримка шляхом відшкодування витрат), договірне оформлення. Саме з цього часового проміжку започаткували свою дію дві основні бюджетні програми,

¹ Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року: Закон України від 19.02.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 23. Ст. 319.

² Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу з визначення виконавців Загальнодержавної програми селекції у тваринництві, що фінансується з Державного бюджету України : наказ Мінагрополітики 31.12.2004 року. Офіційний вісник України. 2005. № 3. Ст. 178 (*втратив чинність*)

³ Про затвердження Програми стабілізації та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001-2004 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 № 799. Офіційний вісник України. 2001. № 28. Ст. 73.

які спрямовувалися на фінансування підтримки племінної справи: «Селекція у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу» та «Селекція у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах». Тобто дві програми були розмежовані за суб'єктами-виконавцями: підприємства та науково-дослідні господарства. Незважаючи на правильне по своїй суті відмежування підприємств як суб'єктів комерційного інтересу від науково-дослідних господарств, головна мета яких пролягала в науковій площині, довгий час (2002 – 2010 роки) приймався єдиний порядок використання коштів для обох програм.

У 2004 році від практики щорічного калькування порядків відмовилися: Порядок використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково-дослідних господарствах, затверджений наказом Мінагрополітики, УААН та Мінфінансів від 06.04.2004 року №124/27/244¹, діяв кілька років. Новелами правового регулювання державної підтримки відповідно до Порядку 2004 року були: а) поряд із традиційним відшкодуванням витрат з'явилися доплати як додатковий механізм стимулювання розширення виробництва; б) запроваджено пропорційний розподіл бюджетних коштів між галузями тваринництва.

У 2007 році з'явився новий Порядок використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково-дослідних господарствах, затверджений наказом Мінагрополітики, УААН та Мінфінансів від 13.02.2007 року №88/10/187². Серед нововведень слід виокремити такі: чітко проявлено позитивні, негативні та переважні умови для конкурсантів; запроваджено пропорційність розподілу бюджетних коштів не лише між галузями тваринництва, але й між виконавцями.

У 2011 році було зроблено важливий крок: розмежування програм підтримки за суб'єктами її одержання – підприємства АПК та науково-дослідні господарства – відобразилося у прийнятті не єдиного, а окремих порядків: Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18.05.2011 року № 515³, та Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від

22.08.2011 року № 886¹. Статус суб'єктів одержання підтримки змінюється: якщо раніше вони були «виконавцями програми», то з 2011 року перетворюються на «одержувачів бюджетних коштів».

Головними критеріями, що доводять єдність етапу активної державної підтримки у правовому регулюванні племінної справи у тваринництві і тим самим аргументують його виділення, є такі: а) активна нормотворча діяльність у цій сфері, що характеризувалася поступовим формальним та змістовним удосконаленням; б) реальне фінансування програм, що означало реалізацію права в суспільних відносинах. Дослідження цієї складової державної підтримки демонструє щорічне підвищення сум, що спрямовувалися на бюджетну програму «Селекція у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу», з 2001 (56 млн грн) по 2005 (124 млн грн.) та з 2007 по 2008 роки (по 125 млн грн). Різке зменшення в 2009 році (30 млн грн) змінилося в наступних роках підвищенням (у 2010 – 80 млн грн, у 2011 – 75 млн грн). Бюджетна програма «Селекція у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах» мала стабільне фінансування протягом усього періоду (на рівні 5,5 млн грн).

Діаметрально протилежними ознаками характеризується наступний етап розвитку правового регулювання державної підтримки племінної справи у тваринництві – *етап пасивної державної підтримки*. Він розпочався з 2012 року, коли внаслідок виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.04.2011 року № 292-р «Питання оптимізації кількості бюджетних програм» бюджетна програма «Селекція у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу» була включена до програми «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі». Якщо в 2012 році за напрямом селекції у тваринництві в рамках цієї програми ще було виділено кошти, які було спрямовано на погашення кредиторської заборгованості за минулий рік², то надалі бюджетне фінансування цього напрямку припинилося.

Поряд із припиненням фінансування, припинилася і нормотворча активність. Так, дія Закону України «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року» закінчилася, а нової програми всупереч вимогам Закону України «Про племінну справу у тваринництві» прийнято не було (хоча ще в 2009 році спільним наказом Мінагрополітики та УААН було затверджено склад робочої групи з розробки проекту нової програми до 2020 року). На доцільності її розробки наголошують і представники аграрно-правової науки³.

При цьому справедливості не дозволяє назвати період 2012-2018 років етапом повної відсутності державної підтримки племінної справи у тваринництві. Із

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково-дослідних господарствах: наказ Мінагрополітики, УААН та Мінфінансів від 06.04.2004 року №124/27/244. Офіційний вісник України. 2004. № 17. Стор. 245 (втрапив чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково-дослідних господарствах: наказ Мінагрополітики, УААН та Мінфінансів від 13.02.2007 року №88/10/187. Офіційний вісник України. 2007. № 14. Стор. 60 (втрапив чинність)

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2011 року № 515. Офіційний вісник України. 2011. № 37. Стор. 98.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах: постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2011 року № 886. Офіційний вісник України. 2011. № 65. Стор. 8.

² Про затвердження розподілу коштів, передбачених у 2012 році Міністерству аграрної політики та продовольства України в загальному фонді державного бюджету за програмою 2801180 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» за заходом виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві підприємствах агропромислового комплексу, для проведення відшкодування одержувачам бюджетних фактичних витрат: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11.12.2012 року № 763. URL: <http://minagro.gov.ua/node/3277> (дата звернення: 23.10.2018 року)

³ Шовкун В. В. Правове регулювання племінної справи у тваринництві: автореф. дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.06. К., 2012. 19 с.

припиненням спеціалізованої, найбільш ефективної підтримки збереглися хоча б загальна та опосередкована:

а) *загальна державна підтримка* розповсюджується на суб'єктів племінної справи у тваринництві, якщо вони підпадають під вимоги до одержувачів неспеціалізованих бюджетних програм та/або є сільськогосподарськими товаровиробниками. Тобто такі суб'єкти мають можливість скористатися програмами кредитної, лізингової підтримки, перейти на спрощений режим оподаткування, які передбачені для підприємств АПК. При цьому під час розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва для отримання права переходу на єдиний податок четвертої групи ст. 291.4.2. ПК України встановлює, що в селекційних центрах, на підприємствах (в об'єднаннях) з племінної справи у тваринництві до продукції власного виробництва сільськогосподарського товаровиробника також належать племінні (генетичні) ресурси, придбані в інших селекційних центрах, на підприємствах (в об'єднаннях) із племінної справи у тваринництві та реалізовані вітчизняним підприємствам для осіменіння маточного поголів'я тварин;

б) *опосередкована підтримка* надається через підтримку споживачів вітчизняних племінних ресурсів, яка стимулює їх придбання, а значить опосередковано активізує діяльність суб'єктів племінної справи у тваринництві. Така підтримка знаходить свій прояв, наприклад, у положеннях Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 року¹. Одним із напрямів використання бюджетних коштів за цим Порядком є часткове відшкодування вартості закуплених для подальшого відтворення племінних тварин.

Отже, стан правового забезпечення державної підтримки племінної справи у тваринництві викликає занепокоєння, тому що період пасивності нормотворця затягнувся. Слід усвідомити, що активізацію розвитку такої важливої складової сільського господарства України як племінна справа не можливо забезпечити лише частковою дерегуляцією. Справді, послаблення адміністративно-бюрократичних вимог (відмова від атестації і ліцензування тощо) є серйозним полегшенням для бізнесу, однак племінна справа у тваринництві через свої особливості вимагає також активної та дієвої підтримки. Г. Ф. Остафійчук вважає, що тенденція зменшення державного фінансування може бути пояснена зокрема тим, що більшість господарств є приватними. А отже, вони мають бути зацікавленими в придбанні якісного племінного матеріалу і у відповідному фінансуванні досліджень на підставі господарсько-правових відносин з селекційними господарствами. З іншого боку – недостатня адаптація українських селекційних господарств (перш за все державної форми власності) до ринкових умов, призводить до того, що сільськогосподарським виробникам стає вигідніше отримувати готовий племінний матеріал із-за кордону, аніж інвестувати власні кошти в розвиток національної племінної справи². Держава не може стояти осторонь таких процесів, адже формування національної міцної селекційно-племінної бази тваринництва є стратегічним завданням аграрної політики.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 року. Офіційний вісник України. 2018. № 22. Стор. 88.

² Остафійчук Г.В. Державна підтримка галузі птахівництва в Україні в ринкових умовах: правові аспекти фінансового контролю. Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право». 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 114 – 115.

Однак у результаті проведеного дослідження встановлено, що чинне законодавство не надає належного нормативного підґрунтя для здійснення належної державної підтримки. У зв'язку з цим нормативно-правова основа надання державної підтримки племінної справи у тваринництві потребує покрокового оновлення.

По-перше, Закон України «Про племінну справу у тваринництві» має доповнитися окремою статтею про державну підтримку. Також у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», який наразі не містить жодних положень щодо підтримки племінної справи, мають з'явитися відповідні норми. Варто окремо підкреслити, що внесення подібних змін до двох вказаних законодавчих актів не буде дублюванням, тому що такими діями переслідуються різні цілі: до спеціального Закону про племінну справу – для того, щоб закріпити державну підтримку як невід'ємний, обов'язковий елемент державного регулювання племінної справи у тваринництві; до Закону про державну підтримку – з метою вписати такі заходи у єдину систему державної підтримки, визначити їх місце та особливості¹.

По-друге, оновлення вимагає і підзаконна база. Так, Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18.05.2011 року № 515, має бути осучаснений та суттєво реформований, зокрема: а) необхідно відмовитися від конкурсних засад надання підтримки. Замість цього доречно запровадити розвинену систему позитивних та переважних умов, які, з одного боку, формуватимуть стабільну основу підтримки для суб'єктів такої вразливої діяльності як племінна справа у тваринництві, а з іншого – створюватимуть стимули для їх розвитку та удосконалення; б) мінімізація бюрократичного тиску (відхід від щорічного утворення складної системи органів-комісій, звільнення від щомісячних та щоквартальних звітів тощо); в) перегляд напрямів та механізмів підтримки. По-третє, необхідно зберегти та додатково розвивати корисну практику стимулювання споживачів вітчизняних племінних ресурсів.

Правове регулювання державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва в Україні має довгий та складний шлях розвитку. Розуміння важливості впровадження нових досягнень у цій сфері є запорукою ефективності сільськогосподарської діяльності та сталого розвитку рослинництва. У сучасному землеробстві потенціал приросту врожайності сільськогосподарських культур лише за рахунок освоєння досягнень селекції та насінництва досягає 25-30%².

Серед вітчизняних учених, що досліджували правові питання селекції, насінництва та розсадництва, можна виділити Ю. Ю. Бакай³, В. М. Єрмоленка⁴,

¹ Hryhorieva K. Legal supply of state support for pedigree cattle breeding: development and improvement. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 5. Ч. 2. С. 16 – 21.

² Гадзало Я. М. Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 9.

³ Бакай Ю. Ю. Правове регламентація відносин по вирощуванню та реалізації насіння соняшнику в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 20 с.

⁴ Єрмоленко В. М. Концептуальні засади правового регулювання селекційної діяльності. *Право України*. 2005. № 3. С. 46 – 48; Єрмоленко В. Правове регулювання селекційної діяльності в рослинництві. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 4. С. 53 – 56.

Т. В. Лямцеву¹, С. І. Марченко², А. М. Радченко³, С. М. Садового⁴, Л. О. Святченко⁵, В. П. Станіславського⁶ та інших. У результаті проведеного дисертаційного дослідження А. М. Радченко (2018) здійснила масштабну періодизацію аграрно-правового регулювання відносин селекції рослин і насінництва, відповідно до якої учена виділила *сучасний період* правового регулювання селекційної діяльності та насінництва (1993 р. – нинішній час)⁷. У своєму дисертаційному дослідженні В. П. Станіславський, розглядаючи лише законодавче забезпечення періоду незалежності (тобто сучасний період), пропонує таку періодизацію правового регулювання виробництва та реалізації насіння зернових: 1) поч. 90-х – сер. 2002 року – етап формування засад правового механізму регулювання вказаних відносин; 2) сер. 2002 – 2005 роки – етап активного удосконалення правових засад⁸. Опіраючись на напрацювання вказаних вчених та враховуючи особливий предмет нашого дослідження – правове регулювання відносин щодо державної підтримки селекції, насінництва і розсадництва, – ми удосконалимо вказані періодизації та представимо їх поєднання наступним чином: 1) перехідний етап (поч. 90-х років – 2002 р.); 2) етап активного удосконалення законодавства у сфері підтримки (2002-2008 рр.); 3) етап спаду державної підтримки (2009-2011 рр.); 4) етап пасивної державної підтримки (2012-2018 рр.).

Отже, перший виділений нами етап збігається за часовими рамками із тим, що запропонований В. П. Станіславським. У розрізі державної підтримки селекції, насінництва і розсадництва цей *етап можна назвати перехідним*, тому що в цей час відбувався перехід від радянської моделі фінансування і забезпечення цієї системи відносин до ринкових умов. Роль держави в цей період була значною, але не завжди позитивною.

Ретельне вивчення правового регулювання державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва на цьому етапі дозволяє відзначити такі його особливості:

– декларування пріоритетності матеріально-технічної бази насінництва (постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розвитку матеріально-технічної бази насінництва в 1993-1995 роках» від 11 вересня 1993 року № 724⁹);

¹ Лямцева Т. В. Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2001. 20 с.

² Марченко С. І. Правове забезпечення організації насінництва. *Молодь в юридичній науці*: зб. тез доп. І Всеукр. осінніх юрид. читань студ. та аспір. Хмельницький: ХІУП, 2002. С. 178 – 181.

³ Радченко А. М. Сорти рослин як об'єкти аграрних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2018. 20 с.

⁴ Садовой С. М. Правове регулювання виробництва зерна в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 20 с.

⁵ Святченко Л. О. Шляхи та заходи підтримки і розвитку цукробуряківництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 87.

⁶ Станіславський В. П. Правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 20 с.

⁷ Радченко А. М. Сорти рослин як об'єкти аграрних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2018. С. 3.

⁸ Станіславський В. П. Правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. С. 3.

⁹ Про заходи щодо розвитку матеріально-технічної бази насінництва в 1993-1995 роках: постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1993 року № 724. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/724-93-%D0%BF> (дата звернення: 29.10.2018 року)

– відсутність належного забезпечення державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва на законодавчому рівні (тогочасний Закон України «Про насіння»¹ згадував про державну підтримку лише побічно та не конкретизував нормативні положення щодо неї);

– поява міжнародно-правової складової державної підтримки: підписання Угоди про надання позики (Проект з розвитку насінництва) між Україною та Міжнародним банком реконструкції та розвитку, яку ратифіковано Законом № 265/96-ВР від 03.07.96². Відповідно до цієї Угоди Україна одержала 32 млн доларів США на розвиток відповідних відносин;

– правове забезпечення маніпуляцій із державним резервом, відповідно до яких активно надавалося насіння для посівних кампаній (розпорядження Кабінету Міністрів України «Про виділення з державних ресурсів насіння озимих зернових культур для осінньої сівби 1997 року» від 19 вересня 1997 року № 515-р³, постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки до проведення весняно-польових робіт у 1998 році» від 29 грудня 1997 року № 1476⁴, постанова Кабінету Міністрів України «Про надання допомоги сільськогосподарським товаровиробникам Луганської області» від 7 вересня 1998 року № 1390⁵, постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо стабілізації сільськогосподарського виробництва» від 18 вересня 1998 року № 1461⁶);

– затвердження групи галузевих програм розвитку селекції, насінництва та розсадництва: «Зерно України – 2000», «Кукурудза-2000», «Ріпак – 2000», «Льон 2000», «Хміль 2000», «Насіння овочевих культур 2000», «Картопля України 2000», «Програма вирощування та переробки ріпаку в Україні на 2000-2005 роки», «Програма відродження хмелярства на 2000-2010 роки».

Перехідний етап характеризувався досить хаотичним правовим регулюванням відносин державної підтримки, що в цілому є закономірним для того історичного періоду та притаманним також правовому регулюванню багатьох інших груп суспільних відносин.

Другий етап розпочався із прийняття нового спеціального Закону України «Про насіння та садивний матеріал»⁷ від 26.12.2002 року. В. П. Станіславський досить

¹ Про насіння: Закон України від 15.12.1993 року. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 2. Ст. 5. (*втратив чинність*)

² Про ратифікацію Угоди про надання позики (Проект з розвитку насінництва) між Україною та Міжнародним банком реконструкції і розвитку: Закон України від 03.07.1996 року № 265/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 38. Ст. 172.

³ Про виділення з державних ресурсів насіння озимих зернових культур для осінньої сівби 1997 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 вересня 1997 року № 515-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/515-97-%D1%80> (дата звернення 29.10.2018 року)

⁴ Про заходи щодо підготовки до проведення весняно-польових робіт у 1998 році: постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1997 року № 1476. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1476-97-%D0%BF> (дата звернення 29.10.2018 року)

⁵ Про надання допомоги сільськогосподарським товаровиробникам Луганської області: постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 року № 1390. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1390-98-%D0%BF> (дата звернення 29.10.2018 року)

⁶ Про заходи щодо стабілізації сільськогосподарського виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1998 р. № 1461. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1461-98-%D0%BF/struBF> (дата звернення 29.10.2018 року)

⁷ Про насіння та садивний матеріал: Закон України від 26.12.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 13. Ст. 92.

обґрунтовано називає період з 2002 по 2005 роки *етапом активного удосконалення законодавства* у сфері насінництва. При цьому розглядаючи значно довший проміжок часу (до 2018 року) та акцентуючи увагу саме на правовому регулюванні підтримки, вважаємо за доцільне продовжити часові рамки цього етапу до 2008 року. Новий Закон задав тон подальшого регулювання. Так, ст. 33 Закону України «Про насіння та садивний матеріал» містила широкий та невичерпний перелік заходів підтримки: «Державна підтримка селекції, насінництва та розсадництва здійснюється шляхом компенсації витрат у цих галузях, виділення державних інвестицій та дотацій, державного регулювання цін, компенсації затрат на виробництво оригінального та елітного насіння, надання кредитів на пільгових умовах, а також іншими заходами, встановленими законодавством». Хоча законодавець так щедро авансував та перерахував заходи підтримки, проте не всі з них були втілені в життя.

Головними бюджетними програмами, що фінансувалися в цей період, були: «Селекція у рослинництві», «Селекція сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва», «Селекція в галузі сорто випробування». На виконання цих програм була розроблена масштабна та заплутана підзаконна нормативно-правова база. Достатньо вказати, що в 2002-2005 і 2007 роках приймалися нові порядки використання коштів, виділених за вказаними вище програмами. Опрацювання всіх нормативних актів, що регулювали підтримку селекції, насінництва та розсадництва в період 2002-2008 років, дає змогу зробити важливі узагальнення та виокремити головні правові засади такої підтримки.

Суб'єктами одержання підтримки протягом 2002-2008 років були чотири основні групи осіб:

А) науково-дослідні суб'єкти (під цією узагальненою назвою ми розуміємо велику кількість суб'єктів, що мали за основну мету здійснення наукових завдань, а не підприємницьких цілей: науково-дослідні установи УААН, навчально-дослідні господарства вищих навчальних закладів, дослідні господарства і дослідні станції науково-дослідних установ УААН та НАН України, дослідні та навчально-дослідні господарства навчальних закладів аграрної освіти та науки Мінагрополітики). Перелік цих суб'єктів варіювався за незначними змінами протягом усього етапу, проте науково-дослідні суб'єкти завжди були серед одержувачів державної підтримки (2002-2008);

Б) сільськогосподарські виробники – суб'єкти насінництва та розсадництва, яким надано право на виробництво та реалізацію насіння і садивного матеріалу (2002-2008);

В) сільськогосподарські виробники, які закупили насіння в суб'єктів насінництва та розсадництва (2005-2008);

Г) Державна комісія України по випробуванню та охороні сортів рослин (2002), Український інститут експертизи сортів рослин, державні центри експертизи сортів рослин, державні сортодослідні станції, Державна служба з охорони прав на сорти рослин (2003-2007).

Механізми підтримки в цей період не відрізняються особливою різноманітністю, їх можна представити так:

А) науково-дослідним суб'єктам:

– повна (2002) та часткова компенсація витрат на селекцію (2002-2004);
– часткова компенсація вартості робіт в ланках первинного насінництва (2005-2008);

Б) експертним установам: часткова компенсація витрат на придбання елітного насіння та садивного матеріалу, матеріально-технічних засобів, необхідних для проведення сорто випробування;

В) суб'єктам насінництва та розсадництва:

– часткова компенсація сортонадбавки (2002-2005);

– часткова компенсація вартості придбаного насіння (2005-2008);

Г) товарним господарствам, які закупили насіння та садивний матеріал: часткова компенсація вартості придбаного насіння (2005-2008).

Якщо проаналізувати зміст порядків¹ цього періоду, то можна вказати, що вони – за незначними відмінностями – мають спільні принципові засади: а) конкурсність; б) компенсація як головний інструмент підтримки; в) поєднання в рамках бюджетних програм підтримки суб'єктів із різним правовим статусом – наукових та комерційних. Звичайно, відмінності між цими суб'єктами, виконувані ними діяльністю та потребами у фінансуванні були та залишаються досить значними. Розмежування підтримки представників наукового та комерційного спрямування проводилося і за напрямками підтримки, і за конкурсними умовами.

За програмою сорто випробування, яка з 2004 року була винесена за рамки програми «Селекція у рослинництві» та одержала власний Порядок використання коштів Державного бюджету України на виконання програми селекції в галузі сорто випробування, затверджений наказом Мінагрополітики та Мінфіну від 25.03.2003 року №75/234, відповідальним виконавцем було встановлено Державну службу з охорони прав на сорти рослин.

Отже, аналізований етап (2002 – 2008 років) характеризується активним насиченням аграрного законодавства підзаконними нормативно-правовими

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції в рослинництві та сорто випробування, селекції сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 19.02.2002 року № 49/112. Офіційний вісник України. 2002. № 10. Стор. 206. Ст. 487 (*втрапив чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції в рослинництві та селекції сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 04.02.2003 року № 27/97. Офіційний вісник України. 2003. № 8. Стор. 198. Ст. 328 (*втрапив чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програми селекції в галузі сорто випробування: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 25.03.2003 року № 75/234. Офіційний вісник України. 2003. № 16. Стор. 341. Ст. 730 (*втрапив чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції в рослинництві та селекції сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 22.03.2004 року № 94/23/210. Офіційний вісник України. 2004. № 13. Стор. 16. Ст. 909 (*втрапив чинність*); Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 6.05.2005 року № 325. Офіційний вісник України. 2005. № 19. Стор. 73. Ст. 997; Про затвердження умов і порядку проведення конкурсу та критерії відбору його переможців з виконання бюджетної програми «Селекція в рослинництві»: наказ Мінагрополітики України від 25.05.2005 року № 229. Офіційний вісник України. 2005. № 24. Ст. 1358 (*втрапив чинність*); Про затвердження умов і порядку проведення конкурсу та критерії відбору його переможців з виконання бюджетної програми «Селекція в рослинництві»: наказ Мінагрополітики України від 14.07.2006 року № 375. Офіційний вісник України. 2006. № 31. Стор. 256. Ст. 2264; Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 7.03.2007 року № 425. Офіційний вісник України. 2007. № 18. Стор. 105. Ст. 733; Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 року № 269. Офіційний вісник України. 2008. № 25. Стор. 64. Ст. 788.

актами у сфері державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва. Цей процес супроводжувався бюджетним фінансуванням, тому не був відірваним від життя. Так, за програмою «Селекція у рослинництві» фінансування збільшувалося з 39,4 млн грн у 2003 році до 100 млн грн у 2005, із подальшим стабільним виділенням по 90 млн грн протягом 2006-2008 років. Фінансування самостійної програми «Селекція в галузі сортовипробування» здійснювалося протягом 2003-2007 років та лише зростало: з 2,45 млн грн (2003 р.) до 5 млн (2007 р.). Фінансування програми «Селекція сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва» теж мало в цілому позитивну динаміку: 7,5 млн грн (2002-2003 рр.), 6,7 млн грн (2004-2005 рр.), 8,25 млн грн (2006-2008 рр.).

Етап активного удосконалення припинився в 2009 році, поступившись місцем *етапу спаду підтримки*. Переломний момент ознаменувався прийняттям Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 18.03.2009 року № 232¹, який різко скоротив коло суб'єктів підтримки та її напрями. Так, за Порядком 2009 року державна підтримка надавалася лише на часткову компенсацію вартості виконаних робіт у первинному насінництві. У цей період державна підтримка за програмами «Селекція у рослинництві» та «Селекція сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва» надавалася лише підприємствам, які перебували у віданні НААН та НАН, дослідним та навчально-дослідним господарствам навчальних закладів аграрної освіти і науки, які належать до сфери управління Мінагрополітики, внесеним до Державного реєстру виробників насіння і садивного матеріалу, які виконують роботи з первинного насінництва.

Скорочення бюджетного фінансування стало одночасно причиною та віддзеркаленням таких змін: обсяг виділених за програмою «Селекція у рослинництві» коштів зменшився утричі (2009 році – 30 млн грн, 2010 – 40 млн грн, 2011 – 30 млн грн). Фінансування програми по сортовипробуванню припинилося взагалі.

Етап спаду підтримки невдовзі змінився її кардинальним зменшенням та переходом в *етап пасивної підтримки*. У праві це ознаменувалося двома кроками нормотворця, що відбулися в 2012 році. Першим кроком стало позбавлення програм «Селекція у рослинництві» та «Селекція сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва» самостійності. Унаслідок виконання розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.04.2011 року № 292-р «Питання оптимізації кількості бюджетних програм»² бюджетна програма «Селекція у рослинництві» була включена до програми «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі», а «Селекція сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва» – до програми «Здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств». Слід підкреслити, що такий крок не є просто «перестановкою доданків» – це пониження окреслених програм до рівня «одного з напрямів

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 232. Офіційний вісник України. 2009. № 21. Стор. 24. Ст. 674.

² Питання оптимізації кількості бюджетних програм: розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.04.2011 року № 292-р. Офіційний вісник України. 2011. № 26. Стор. 132. Ст. 1090.

підтримки» серед багатьох інших таких же «знедолених». Такий висновок добре ілюструється станом фінансування. Так, у 2012 році по програмі «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» за напрямом селекції в рослинництві коштів не спрямовано взагалі. Програма «Здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств» фінансувалася по лінії НААН та мала на всі три передбачені Порядком¹ напрями близько 10 млн грн у 2011-2013 роках та лише 1,5 млн грн у 2018 році. І це при тому, що вченими НААН розроблено амбітну галузеву програму «Зерно України», якою передбачено збільшення виробництва зерна до 100 млн тонн до 2025 року за рахунок впровадження нових технологій, сортів і гібридів зернових культур, урожайність яких сьогодні вдвічі більша ніж 10-15 років тому, а потенціал їхніх можливостей ще далеко не вичерпаний².

Другим кроком, який лише погіршив ситуацію, стало прийняття нової редакції спеціального Закону України «Про насіння та садивний матеріал», яка торкнулась і питань підтримки. Так, відтоді і дотепер державна підтримка регулюється у Законі ст. 27, яка складається з єдиної невтішної фрази: «Державна підтримка селекції, насінництва та розсадництва здійснюється в межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України на відповідний рік». По-перше, слід визнати, що ця стаття не несе жодного самостійного нормативного змісту: правова система України містить достатньо спеціалізованих норм, які детально регламентують дотримання правила «підтримка надається лише у межах виділених на рік коштів». Тобто, по-іншому і не може бути. Однак ця стаття містить інший посил та має важливе значення: державна підтримка селекції, насінництва і розсадництва ставиться в повну і безмежну залежність від щорічного фінансування, тоді як Закон України про бюджет на певний рік має обслуговувати законодавчі вимоги, а не вигадувати нові (низка рішень Конституційного Суду України підтверджує, що закон про державний бюджет не може встановлювати нові норми, змінювати закони тощо³). Так, формулювання ст. 27 Закону України «Про насіння та садивний матеріал» знецінює роль спеціального законодавства, відриває правове регулювання державної підтримки від правового інституту селекції, насінництва та розсадництва, має вкрай негативний вплив на розвиток аграрного законодавства в цій сфері.

Подібно до правового регулювання підтримки племінної справи у тваринництві, за відсутності спеціальної підтримки все ж зберігається загальна та опосередкована. Опосередкована підтримка надається за допомогою стимулювання попиту на об'єкти насінництва та розсадництва. Так, наприклад, ст. 17-2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» встановлює,

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2012 року № 530. Офіційний вісник України. 2012. № 45. Стор. 146. Ст. 1763.

² Гадзало Я. М. Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 6.

³ Відповідного змісту правова позиція була сформульована, наприклад, у рішенні Конституційного Суду України від 30.11.2010 року № 22-рп/2010, в якому з урахуванням правових позицій, висловлених у рішеннях від 9.07.2007 року № 6-рп/2007 та від 22.05.2008 року № 10-рп/2008, визнані неконституційними положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2010 рік», якими внесено зміни та доповнення до ряду законодавчих актів, а також встановлено правове регулювання відносин, що є предметом інших законів України.

що підтримка сільськогосподарських товаровиробників може надаватися шляхом часткового бюджетного відшкодування вартості висіяного високорепродукційного насіння сільськогосподарських культур¹. Ця норма частково реалізована в постанові Кабінету Міністрів України від 07.02.2018 року «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств»², відповідно до якого фінансова підтримка надається фермерам та кооперативам, зокрема за напрямом часткової компенсації вартості закупленого в суб'єктів насінництва насіння сільськогосподарських рослин вітчизняної селекції.

Аналіз чинного законодавства виявив також додаткові види підтримки селекції, насінництва та розсадництва, які не залежать від бюджетного фінансування, тобто не полягають у спрямуванні коштів відповідним суб'єктам. Найбільш дієвими є такі:

а) боротьба з фальсифікованим насінням і садивним матеріалом, які є дешевшими та демпінгують ціни на продукцію, що відповідає законодавчим вимогам. Підтримка полягає у правовому забезпеченні сертифікації насіння і садивного матеріалу, виокремленні суб'єктів насінництва та розсадництва (внесення до Реєстру, встановлення особливостей їхньої правосуб'єктності);

б) особливості оподаткування – рентна плата за спеціальне використання води не справляється за воду, що забирається науково-дослідними установами, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, для проведення наукових досліджень у галузі рисосіяння та для виробництва елітного насіння рису (ст. 255.4.5 ПК України);

в) митні особливості – зразки насіння і садивного матеріалу, що ввозяться в Україну або вивозяться з України для селекційних, дослідних робіт і експонування суб'єктами господарювання, не підлягають сертифікації. Карантинний огляд зазначених зразків здійснюється безоплатно (ч. 19 ст. 20 Закону України «Про насіння і садивний матеріал»);

г) надання переваги насінневим посівам – суб'єкти насінництва та розсадництва мають право на перевагу при розташуванні насінневих посівів сортів рослин (клонів, ліній, гібридів першого покоління) перехреснозапильних культур перед іншими суб'єктами господарювання, що здійснюють товарне сільськогосподарське виробництво (ст. 13 Закону України «Про насіння і садивний матеріал», наказ Мінагрополітики «Про затвердження Порядку узгодження розташування насінневих посівів» від 07.10.2016 року № 365).

Наявність таких додаткових важелів підтримки селекції, насінництва та розсадництва є, безумовно, позитивним явищем, однак їх ефективність досить низька у зв'язку з позасистемним застосуванням і точковим характером.

Отже, в результаті аналізу правового регулювання досить яскраво проявлено стійку тенденцію до припинення державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва в Україні. На цьому прикладі дуже добре простежується характерний

дисбаланс системи державної підтримки сільського господарства України: підтримка селекції, насінництва та розсадництва є напрямом, що досить легко вписати в рамки «зеленого кошика СОТ», однак фінансування цих наукоємних відносин прямує до нуля. Слід усвідомлювати, що ослаблення вітчизняного насінництва та розсадництва означає полегшення монополізації ринку потужними транснаціональними гігантами, а це, у свою чергу, формує глибоку залежність усього рослинництва нашої аграрної держави від імпортного насіння – його якості, кількості та безпечності. Питання належної підтримки селекції, насінництва та розсадництва – це не просто питання припинення чергової програми підтримки в сільському господарстві, це важлива невід'ємна складова національної аграрної політики, її стратегічний напрям. Саме тому нинішній стан правового регулювання державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва вимагає змін¹.

По-перше, слід викласти ст. 27 Закону України «Про насіння та садивний матеріал» у новій редакції, що передбачатиме обов'язковий характер державної підтримки, її основні напрями та механізми. По-друге, необхідно розробити адекватну підзаконну нормативну основу реалізації вказаних вище законодавчих положень. На нашу думку, найбільш доречно не змінювати чинний Порядок 2009 року², який занадто далекий від належного правового забезпечення державної підтримки селекції, насінництва та розсадництва, а прийняти новий порядок. У ньому слід передбачити правові механізми підтримки суб'єктів насінництва і розсадництва на таких засадах: а) відмова від конкурсу (натомість – запровадження розвиненої системи позитивних та переважних умов); б) відмова від регіонального розподілу коштів програми (натомість – єдиний по країні рейтинг одержувачів).

Правове регулювання державної підтримки селекційно-племінного рибництва. Рибництво (аквакультура) наразі є повноправною складовою частиною сільського господарства України поряд із рослинництвом і тваринництвом. Проблеми розвитку галузі лежать, окрім іншого, у площині неналежного правового регулювання державної підтримки рибництва. При цьому слід розуміти, що хоча рибництво входить до системи сільського господарства, воно саме теж формує повноцінну систему відносин. Це досить яскраво проявляється в суб'єктному складі рибництва. Так, у своєму дисертаційному дослідженні Ю. В. Шовкун обґрунтувала поділ суб'єктів правовідносин рибництва на три групи за колом прав та обов'язків: а) суб'єкти, що здійснюють рибництво як сільськогосподарську діяльність; б) суб'єкти, що реалізують селекційно-племінну роботу у рибництві; в) суб'єкти, що мають право на здійснення контролю за дотриманням законодавства у сфері рибництва³. Перша група суб'єктів є виробниками сільськогосподарської рибницької продукції, вони спрямовують свою діяльність на одержання прибутку шляхом вирощування та реалізації продукції аквакультури. Друга група – це суб'єкти, що забезпечують функціонування товарних рибницьких господарств

¹ Григорьева К. А. Эволюция и современное состояние законодательства Украины о государственной поддержке семеноводства и селекции в растениеводстве. *Legea și viața*. 2018. № 12. С. 42 – 46.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 232. Офіційний вісник України. 2009. № 21. Стор. 24. Ст. 674.

³ Шовкун Ю. В. Правове регулювання рибництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. С. 6.

шляхом здійснення селекційно-плеїнної роботи. Відповідно до Порядку присвоєння відповідного статусу суб'єктам плеїнної справи у тваринництві, затвердженому наказом Мінагрополітики від 19.06.2015 року №234, залежно від напряму діяльності, якості плеїнних (генетичних) ресурсів та рівня ведення селекційно-плеїнної роботи суб'єктам плеїнної справи у рибництві присвоюються такі статуси: плеїнний завод, плеїнний репродуктор, генофондне господарство, селекційний центр, підприємство (лабораторія) генетичного контролю¹. У спеціальній літературі вказують на тенденцію зростання вимог до якості вирощуваних порід і культивованих видів риб та забезпечення ними рибницьких господарств². В умовах глобалізації аграрних ринків й активізації зовнішньоторговельних операцій досягти вказаного ефекту можливо за умови забезпечення рибогосподарських підприємств необхідною кількістю якісного рибопосадкового матеріалу об'єктів аквакультури саме рибовідтворювальними комплексами на основі селекційних досягнень³. Отже, від стабільності та якості роботи селекційно-плеїнних рибницьких господарств залежить функціонування товарної ланки аквакультури, а значить і продовольча безпека держави в цій сфері.

Хоча у вітчизняній правовій науці були проведені дослідження, що торкалися законодавчого забезпечення рибництва (М. В. Гребенюк⁴, Т. В. Григор'єва⁵, В. М. Єрмоленко⁶, С. І. Марченко⁷, А. М. Статівка⁸, Ю. В. Шовкун⁹, К. О. Худавердова¹⁰ та інші), наразі зберігається гостра потреба в поглибленому науковому дослідженні становлення та сучасного стану законодавства України про державну підтримку селекційно-плеїнного рибництва.

Законодавче забезпечення державної підтримки селекційно-плеїнної роботи в рибництві має періодизацію розвитку, схожу із тваринництвом та рослинництвом, проте вона все ж демонструє власні особливості. Так, еволюцію правового регулювання державної підтримки селекційно-плеїнної роботи в рибництві можна представити так: 1) перехідний етап (поч. 90-х років ХХ ст. – 2001 рік); 2) етап активної державної підтримки (2002 – 2008 рр.); 3) етап спаду підтримки (з 2009). Розглянемо особливості, притаманні кожному з етапів, більш детально.

¹ Про затвердження Порядку присвоєння відповідного статусу суб'єктам плеїнної справи у тваринництві та Технологічних вимог до проведення селекційно-плеїнної роботи в галузі бджільництва: наказ Мінагрополітики від 19.06.2015 року №234. Офіційний вісник України. 2015. № 60. Стор. 99. Ст. 1985.

² Андрющенко А. І., Алімов С. І. Ставові рибництво: підручник. Київ: НАУ, 2008. С. 200.

³ Вдовенко Н. М. Державне регулювання розвитку аквакультури в Україні: монографія. Київ: Кондор-Видавництво, 2013. С. 184.

⁴ Гребенюк М. Правове регулювання аквакультури як складової системи забезпечення продовольчої безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 10. С. 48 – 51.

⁵ Григор'єва Т. В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 19 с.

⁶ Єрмоленко В. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 6. С. 58 – 61.

⁷ Марченко С. І. Особливості правового регулювання рибного господарства в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 85 – 93.

⁸ Статівка А. М. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські організації: проблемні питання. *Право України*. 2003. № 4. С. 42 – 45.

⁹ Шовкун Ю. В. Правове регулювання рибництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. 20 с.

¹⁰ Худавердова К. О. Правове регулювання використання та охорони водних ресурсів у сільському господарстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2014. 19 с.

Перехідний етап був досить тривалим. Зміни до законодавства у сфері рибництва прийшли не одночасно з появою самостійної держави, а відбувалися поступово. Першим із числа нормативно-правових актів незалежної української держави, що дав визначення «рибництва», «водосховища», «озера», «рибогосподарського об'єкта» був Водний кодекс України, прийнятий лише в 1995 році¹. Державна підтримка з одержанням незалежності почала поступово відділятися від державного управління та державного фінансування. Цей процес з огляду на складність історичного періоду, недосконалість правової системи, брак концептуальних розробок тягнувся досить тривалий час.

Важливим стало прийняття нової редакції Закону України «Про плеїнну справу у тваринництві»² (редакція від 25.01.2000 року), в якій серед об'єктів плеїнної справи у тваринництві названо рибу, і хоча це викликає деякі термінологічні і теоретичні питання, ця норма розповсюджує нормативно-правове регулювання державної підтримки плеїнної справи у тваринництві і на суб'єктах, задіяних у рибництві.

У цей період фінансувалася програма «Селекція у рибництві», для реалізації якої було прийнято Порядок використання коштів Державного бюджету України на виконання програми «Селекція в рибництві на 2001–2005 роки», затверджений наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 21.05.2001 року № 135/245. Відповідно до положень цього нормативно-правового акту державна підтримка надавалася двом групам суб'єктів: а) селекційним центрам, підприємствам, які мають селекційні дільниці з плеїнної справи в рибництві, іншим підприємствам і господарствам, де утримується плеїнне поголів'я локальних видів, що зникають, та маточне поголів'я чистопородних видів, репродуктив поліпшених порід та видів закордонного походження; б) підприємствам, установам, організаціям, що надають відповідні сервісні послуги з плеїнної справи в рибництві та беруть участь у створенні та використанні плеїнних (генетичних) ресурсів³.

Хоча вказаний Порядок був розрахований на кількарічне застосування, уже наступного року було затверджено новий – Порядок використання коштів Державного бюджету України на проведення робіт із селекції в рибному господарстві у 2002 році, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 27.02.2002 року № 64/143 (далі – Порядок 2002 року № 64/143)⁴. Саме ним було започатковано новий етап розвитку правового регулювання – *етап активної державної підтримки*.

Головним досягненням Порядку 2002 року № 64/143 стало розширення кола суб'єктів одержання підтримки, якими стали: а) власники плеїнних (генетичних)

¹ Шовкун Ю. В. Генезис законодавства у сфері рибництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 84.

² Про плеїнну справу у тваринництві: Закон України від 15.12.1993 року. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 2. Ст. 7.

³ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програми «Селекція в рибництві на 2001 - 2005 роки»: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 21.05.2001 року № 135/245. Офіційний вісник України. 2001. № 25. Стор. 64. Ст. 1122.

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення робіт із селекції в рибному господарстві у 2002 році: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 27.02.2002 року № 64/143. Офіційний вісник України. 2002. № 12. Стор. 279. Ст. 634.

ресурсів; б) селекційні центри, племінні заводи та репродуктори; в) підприємства, установи, організації, що надають відповідні сервісні послуги з племінної справи в рибному господарстві та беруть участь у створенні та використанні племінних (генетичних) ресурсів; г) власники неплемінних продуктивних тварин – споживачів племінних (генетичних) ресурсів та замовників послуг із племінної справи в рибному господарстві¹. Вказаним суб'єктам надавалася повна і часткова компенсація витрат на придбання, вирощування та реалізацію племінних ресурсів. Виконавці робіт визначалися Укрдержрибгоспом на конкурсній основі.

За період з 2003 по 2006 роки було прийнято ще три порядки, спрямовані на реалізацію програми «Селекція у рибному господарстві»², проте вони не змінювали основних засад Порядку 2002 року № 64/143 та були його калькованими продовженнями.

Поява Закону України «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 06.02.2003 року³ не справила жодного суттєвого впливу на відносини державної підтримки селекції в рибництві, тому що цей законодавчий акт не регулював ні селекційно-племінну роботу в цій сфері, ні надання державної підтримки. Натомість важливою подією стало прийняття в 2004 році двох законів програмного характеру: Закону України «Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року» від 19.02.2004 року⁴ та Закону України «Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року» від 19.02.2004 року⁵. Останній передбачав, що для збільшення обсягів вирощування і вилову товарної риби та інших водних живих ресурсів здійснюватимуться такі заходи: а) створення та забезпечення функціонування єдиної системи селекції в рибництві на основі розвитку спеціалізованих племзаводів і репродукторів високопродуктивних порід та видів риб під контролем селекційно-генетичного центру племінного рибництва; б) забезпечення рибницьких підприємств у різних фізико-географічних зонах країни високопродуктивними районуваними плідниками культивованих видів риб; в) поступове оновлення генофонду існуючих стад плідників рослиноїдних та інших перспективних цінних видів риб шляхом завезення їх чистокровних ліній з інших країн⁶.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення робіт із селекції в рибному господарстві у 2002 році: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 27.02.2002 року № 64/143. Офіційний вісник України. 2002. № 12. Стор. 279. Ст. 634.

² Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення робіт із селекції в рибному господарстві: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 04.06.2003 року № 158/386. Офіційний вісник України. 2003. № 26. Стор. 320. Ст. 1302 (*втратив чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів, що передбачені у державному бюджеті для проведення заходів, пов'язаних із селекцією в рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 21.12.2005 року № 1239. Офіційний вісник України. 2005. № 52. Стор. 339. Ст. 3282; Про використання у 2006 році коштів державного бюджету для проведення заходів, пов'язаних із селекцією в рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2006 року № 254. Офіційний вісник України. 2006. № 10. Стор. 217. Ст. 625.

³ Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 06.02.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.

⁴ Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року: Закон України від 19.02.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 23. Ст. 319.

⁵ Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року: Закон України від 19.02.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 22. Ст. 313.

⁶ Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року: Закон України від 19.02.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 22. Ст. 313.

Протягом строку своєї дії ці програмні нормативно-правові акти забезпечували законодавче підґрунтя надання державної підтримки селекції в рибному господарстві. Їх прийняття вплинуло також на зміну підзаконної нормативно-правової бази.

У 2007 році було прийнято Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції в рибному господарстві, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352¹, яким було запроваджено деякі новели.

По-перше, було побудовано систему позитивних та негативних умов надання підтримки. Позитивна умова досить лаконічна: одержувачами бюджетних коштів є юридичні особи (крім бюджетних установ), які є суб'єктами племінної справи в рибництві. Уперше з'явилися чітко окреслені негативні умови: одержувачами бюджетних коштів не можуть бути суб'єкти племінної справи, яких визнано банкрутами, проти яких порушено справу про банкрутство, які перебувають у стадії ліквідації або мають прострочену протягом більш як півроку заборгованість перед державним і місцевими бюджетами та Пенсійним фондом України². Слід зазначити, що на підставі недотримання негативних умов щодо відсутності заборгованості було встановлено низку порушень, здійснено судові провадження та повернуто незаконно виділені кошти до Державного бюджету (наприклад, див. рішення³). Основними критеріями визначення переможців були такі: а) забезпечення високорезультативної племінної роботи відповідно до бюджетної програми; б) належне дотримання вимог відповідності суб'єктів племінної справи наданому статусу; в) забезпечення збільшення поголів'я основного стада, кількісних та якісних показників продуктивності; г) ефективне освоєння бюджетних коштів у попередні періоди; г) задовільний стан фінансово-господарської діяльності та належний рівень матеріально-технічної бази суб'єктів племінної справи; г) досвід роботи на ринку племінних (генетичних) ресурсів⁴.

По-друге, удосконалено порядок здійснення підтримки, а саме: конкурс проводився для реалізації програми в наступному році, тобто переможці обиралися заздалегідь, перед здійсненням ними витрат на селекційно-племінні роботи. Для реалізації цього механізму Мінагрополітики затверджувало План заходів (наприклад, див.⁵), Держкомрибгосп (потім – Державне агентство рибного господарства) проводило конкурс, після чого розробляло індивідуальні Плани заходів для кожного переможця.

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Стор. 78. Ст. 624.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Стор. 78. Ст. 624.

³ Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 27 квітня 2011 року у справі № 2-а-646/11/2070. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15529798> (дата звернення: 02.11.2018 року)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Стор. 78. Ст. 624.

⁵ Про затвердження Плану заходів на проведення селекційно-племінної роботи у рибництві на 2007 рік за бюджетною програмою КПКВК 2804080 "Селекція у рибному господарстві": наказ Мінагрополітики від 28.03.2007 року № 221. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0221555-07/sp:max20?sp:max20&lang=uk> (дата звернення: 02.11.2018 року)

Спад державної підтримки, який фактично розпочався в 2009 році, мав здебільшого фінансовий прояв, а у праві відбувся не так явно. Цей дисонанс є лише додатковим свідченням того, що законодавство у сфері державної підтримки хронічно відстає від реальних суспільних відносин. Починаючи з 2009 року фінансування програми селекції у рибному господарстві або мізерне, або взагалі відсутнє (2009 рік – 3 млн грн, 2010 – коштів не виділено; 2011 – 10,5 млн грн).

Прийняття в 2011 році Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» продемонструвало зацікавленість держави в розвитку цієї галузі національної економіки. У ст. 53 Закону зазначаються основні вектори державної підтримки рибного господарства, серед яких: а) формування цінового та кредитного механізму з урахуванням специфіки рибного господарства як галузі з уповільненим обігом капіталу та низькою нормою прибутку; б) сприяння будівництву та модернізації підприємств рибного господарства шляхом включення до планів державного замовлення рибницьких заводів (риборозплідників) з вирощування цінних видів риби для зариблення рибогосподарських водних об'єктів (їх частин) загальнодержавного значення; в) визнання суб'єктів рибогосподарського комплексу, діяльність яких пов'язана з промисловим виловом водних біоресурсів на водних об'єктах загальнодержавного значення, розведенням, вирощуванням та переробкою власної продукції, товаровиробниками сільськогосподарської продукції¹.

Логічним розвитком нормотворчої активності та свого роду «підтвердженням намірів» стало прийняття в 2011 році Державної цільової економічної програми розвитку рибного господарства на 2012-2016 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 року № 1245². Відповідно до її положень проблеми рибного господарства мають бути вирішені в тому числі шляхом «формування і утримання селекційно-племінної бази для підвищення якості об'єктів аквакультури»³.

Однак уже через рік, у 2012 році бюджетна програма «Селекція у рибному господарстві» втрачає свою самостійність та об'єднується із програмою «Відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні». При цьому новий Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо селекції в рибному господарстві та відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29.02.2012 року № 206⁴, встановлює, що бюджетні кошти за

¹ Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08.07.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.

² Про затвердження Державної цільової економічної програми розвитку рибного господарства на 2012-2016 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 року № 1245. Офіційний вісник України. 2011. № 95. Стор. 70. Ст. 3455.

³ Про затвердження Державної цільової економічної програми розвитку рибного господарства на 2012-2016 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 року № 1245. Офіційний вісник України. 2011. № 95. Стор. 70. Ст. 3455.

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо селекції у рибному господарстві та відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні: постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.2012 року № 206. Офіційний вісник України. 2012. № 20. Стор. 87. Ст. 765.

напрямом селекції в рибному господарстві надаються все одно за правилами Порядку 2007 року¹. Отже, незважаючи на об'єднання та втрату самостійності програмою по селекції в рибному господарстві, з 2012 року механізм і умови підтримки не змінилися.

Знаковою подією стало прийняття в 2012 році Закону України «Про аквакультуру», який нарешті врегулював селекційно-племінні відносини в рибному господарстві на рівні закону, встановив законодавче забезпечення державної підтримки цієї галузі. У ст. 22 Закону серед напрямів державної підтримки у сфері аквакультури передбачено «розвиток та фінансування селекційно-племінної роботи, включаючи створення і підтримання суб'єктів племінної справи у рибництві, маточних стад та генофондних колекцій об'єктів аквакультури»².

Проте, незважаючи на ці позитивні нормотворчі зрушення, спад державної підтримки неухильний: фінансування програми різко скорочується аж до повного припинення: 2012 року – 54,08 млн грн (на спільну програму); 2013 року – 13 млн грн; 2014-2016 роки – коштів не виділено. Лише у 2017 році фінансування програми відновлене: на спільну програму виділено 40 млн грн (з них на селекцію – лише 7 млн грн). Проте це поживлення підтримки було епізодичне, адже в 2018 році на спільну програму було спрямовано лише 10,53 млн грн. При цьому відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 року «Про перерозподіл деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству аграрної політики та продовольства на 2018 рік» відбулося зменшення обсягу видатків розвитку за програмою «Селекція у рибному господарстві та відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні» на суму 10530,7 тис. грн³. Отже, ми маємо ситуацію, типову для вітчизняного правового регулювання державної підтримки сільського господарства: законодавство є, а фінансування немає.

Отже, можна вказати на деякі особливості правового регулювання державної підтримки селекції в рибництві. Так, становлення законодавства в цій сфері відбувалося подібно до законодавства щодо підтримки селекції в рослинництві, насінництва і розсадництва, племінної справи у тваринництві. При цьому слід відзначити, що правове регулювання підтримки селекції в рибництві було більш стабільним, менше зазнавало змін, що робило умови надання такої підтримки більш передбачуваними та прогнозованими. Виділення трьох етапів розвитку правового регулювання державної підтримки селекції в рибництві – перехідний (поч. 90-х років ХХ ст. – 2001), етап активної підтримки (2002 – 2008), етап спаду підтримки (з 2009) – здійснено нами за урахуванням двох основних критеріїв:

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Стор. 78. Ст. 624.

² Про аквакультуру: Закон України від 18.09.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 43. Ст. 616.

³ Про перерозподіл деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству аграрної політики та продовольства на 2018 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 року № 562-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 162.

якісні зміни правових засад та фактичний стан надання підтримки, що полягає перш за все у фінансуванні програм підтримки¹.

Аналіз сучасного стану законодавства у сфері державної підтримки селекції у рибництві дозволяє зробити деякі висновки. По-перше, наразі існує мінімально достатня нормативно-правова основа для надання підтримки селекції в рибництві: діють Закон України «Про аквакультуру» та Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. По-друге, механізм пропонованої підтримки не є характерним для сучасних програм підтримки сільського господарства. Це пояснюється тим, що Порядок 2007 року² за останні п'ять років «працював» лише один раз, тому його зміст ще не осучаснений на кшталт порядків інших бюджетних програм. Так, він спрямований на підтримку, яка надається виконавцям – обраним за конкурсом суб'єктам, які мають виконати в наступному році затверджений для них план заходів селекційно-плеєнних робіт у рибництві. Зараз такий підхід нехарактерний для державної підтримки сільського господарства, яка надмірно захоплюється компенсацією здійснених витрат постфактум. Натомість позиція держави, закріплена в Порядку 2007 року, є більш відповідальною, передбачає більш тісну взаємодію із суб'єктами селекційно-плеєнної справи, поєднує публічні та приватні інтереси, має ознаки підтримки-замовлення. Удосконалення порядку реалізації програми селекції в рибництві має відбуватися в напрямі залучення суб'єктів товарної аквакультури до формування плану заходів селекційно-плеєнної роботи в рибництві. Це дозволить максимально врахувати потреби виробників продукції під час підтримки суб'єктів селекційно-плеєнної справи, що, у свою чергу, посилить ефективність підтримки та її адресність.

Підбиваючи загальні підсумки щодо правового регулювання державної підтримки селекційно-плеєнної діяльності в сільському господарстві, слід зазначити наступне. Правове регулювання державної підтримки суб'єктів селекції та плеєнної справи в трьох основних галузях сільського господарства – рослинництві, тваринництві та рибництві – пройшло подібний еволюційний шлях розвитку. Це пояснюється схожістю суспільних відносин, спільною метою, подібністю правового статусу задіяних суб'єктів, схожістю їхніх завдань та цілей діяльності. Крім того, законодавство, що регулювало відносини державної підтримки селекції та плеєнної справи в рослинництві, тваринництві та рибництві, формувалося під впливом одних і тих самих об'єктивних факторів (перехід до ринкових умов господарювання, приватизація, фінансові кризи, соціально-економічні злами тощо). Подібність правового регулювання державної підтримки селекційно-плеєнної діяльності в сільському господарстві проявляється особливо яскраво в ідентичному механізмі такої підтримки – наданні повної або часткової компенсації витрат на різні складові такої діяльності. Тобто спеціалізована державна

¹ Григор'єва Х. А. Становлення та сучасний стан правового регулювання державної підтримки селекції у рибництві. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. № 6. С. 155 – 159.

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Стор. 78. Ст. 624.

підтримка селекційно-плеєнної діяльності полягає в її здешевленні. Такий підхід має свої позитивні наслідки, але при цьому все ж є однобічним. Як зазначає Т. О. Зінчук, компенсація витрат забезпечує лише покриття щорічного зростання цін на споживані ресурси¹. Сама лише компенсація витрат не стимулює внутрішні фактори зростання господарств. Законодавство щодо підтримки селекційно-плеєнної діяльності має єдиний приклад підтримки, що формує стимул зростання – це механізм доплат, що проводилися за виконання деяких видів робіт з плеєнної справи (наприклад, за розширення власної плеєнної бази; одноразова виплата – чемпіонам порід коней; за проведення штучного осіменіння тварин в особистих селянських господарствах населення тощо).

Також спільною характерною ознакою державної підтримки селекційно-плеєнної діяльності в рослинництві, тваринництві та рибництві є конкурсна основа. У правовій літературі часто зустрічаються погляди, що схвалюють такий підхід². На наш погляд, конкурс як складова механізму державної підтримки впродовж довгого часу існування довів свою неефективність. Конкурс не створює здорового конкурентного середовища – він породжує корупційні схеми, тому що має суб'єктивну складову відбору, яку неможливо усунути. Правове регулювання державної підтримки селекційно-плеєнної діяльності в сільському господарстві України має будуватись на розвиненій системі позитивних і переважних умов. Тобто підтримка на певному рівні гарантується усім суб'єктам, що відповідають позитивним умовам (наявність відповідних правових статусів). Стимулювання до зростання має забезпечуватись додатковою підтримкою, що надається за покращення, удосконалення, зростання, інноваційність тощо.

Характерною ознакою сучасного правового регулювання державної підтримки селекційно-плеєнної діяльності в рослинництві та тваринництві є використання механізмів опосередкованої підтримки. Однак у цьому напрямі – стимулюванні та заохоченні споживання результатів вітчизняної селекційно-плеєнної діяльності – криється значно більший потенціал, ніж наразі реалізований. Цю думку також поділяє В. Ю. Уркевич, пропонуючи передбачити стимулюючі чинники (передусім, економічного характеру) для сільськогосподарських товаровиробників щодо запровадження інноваційних досягнень, продуктів і продукції (нових технологій, нових сортів сільськогосподарських рослин і порід тварин) в аграрне виробництво³. О. В. Білінська теж вважає нагальною необхідністю державну підтримку впровадження інноваційного продукту, тобто результатів науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок, в аграрний сектор економіки України⁴. Деякі можливості можна знайти в досвіді інших країн. Наприклад, у американських фермерів є чітка процедура участі у

¹ Зінчук Т. О. Вектори аграрного протекціонізму в умовах членства України в СОТ та європейської перспективи. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*. 2008. Вип. 367. С. 80.

² Остафійчук Г. В. Державна підтримка галузі птахівництва в Україні в ринкових умовах: правові аспекти фінансового контролю. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 114-115.

³ Уркевич В. Ю. Інноваційна модель розвитку сільського господарства України: окремі правові питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2011. № 1. С. 32 – 36.

⁴ Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. С.10.

виробництві насіння сільськогосподарських культур у рамках програм селекції. Фермери мають можливість здійснювати відповідне виробництво за ліцензіями дослідних центрів університетів, науковці яких є селекціонерами тих чи інших сільськогосподарських культур, або співпрацювати за контрактом із насінневими компаніями¹.

На жаль, аналіз сучасного правового регулювання державної підтримки демонструє невтішні та навіть тривожні результати, виявляючи три блоки проблем: законодавчі недоліки, проблеми втрати самостійності спеціалізованих бюджетних програм, проблеми зменшення та припинення фінансування.

Отже, можна констатувати згортання та припинення спеціалізованої державної підтримки суб'єктів селекції, насінництва, розсадництва та племінної справи у тваринництві та племінної справи в рибництві й відмітити перехід правового регулювання цих відносин у пасивний режим: коли законодавство – нехай і з недоліками – є, а реалізації немає. Це вже здійснило свій вкрай негативний вплив на сільськогосподарське виробництво. Наприклад, в Україні залишилося тільки три господарства, які займаються виробництвом посадкового матеріалу для виноградарства, із діючих 70-ти в 2006 році². Не набагато краща ситуація в інших сферах селекційно-племінної діяльності. У рослинництві в найближчі роки три чверті представлених сортів матимуть іноземне походження. За такими традиційними культурами, як кукурудза, соняшник, цукровий буряк, картопля, овочі та баштанні в Україні вже зареєстровано понад 50% видів іноземної селекції. У тваринництві кількість маточного поголів'я порід вітчизняної селекції становить: у скотарстві – від 6 до 15%, у свинарстві – від 0,2 до 4,5%, птахівництво ж практично повністю орієнтоване на зарубіжні розробки, що пропонуються комплексно як завершені технології³.

Вважаємо, що слід негайно здійснити запропоновані нами вище нормотворчі кроки з відновлення та вдосконалення державної підтримки селекції та племінної справи в рослинництві, тваринництві та рибництві.

¹ Шубравська О. В. Розвиток селекційної діяльності та ринку селекційної продукції в Україні та світі. *Економіка і прогнозування*. 2012. С. 94; Seed production in 2009. URL: www.notrans.iastate.edu/growing.html (дата звернення: 10.06.2012 року)

² Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції: навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків: Юрайт, 2015. С. 56.

³ Шубравська О. В. Розвиток селекційної діяльності та ринку селекційної продукції в Україні та світі. *Економіка і прогнозування*. 2012. С. 88.

4.2. Правове забезпечення державної підтримки екологізації сільськогосподарської діяльності

Проблематика екологізації сільського господарства, особливо в частині аграрного виробництва, стає все більш актуальною для сучасної України. У правовій літературі все частіше використовуються близькі терміни «екологізація аграрного виробництва», «екологізація аграрного законодавства», «екологізація аграрного права». Встановлення їхнього значення та взаємозв'язку є принципово важливим на сучасному етапі розвитку аграрно-правової наукової думки. Вважаємо, що класичне розуміння співвідношення права й закону як змісту та форми має використовуватися й тут. Екологізація аграрного права як галузі права означає набуття ним нової характерної риси, орієнтиру для подальшого розвитку, мірила відповідності сучасним запитам суспільного життя. Наразі аграрне право регулює перш за все економічні та соціальні відносини. Цей вектор має поступово зміщуватися, а тест на екологічність має проходити кожна аграрно-правова норма. Екологічність має стати пріоритетом порівняно з економічними та соціальними інтересами, насамперед, задля нормального втілення останніх же.

Слід відзначити, що екологізація аграрного права України започаткована не нормотворцем, а все ж наукою, саме тому нормативне вираження цього процесу запізнюється порівняно з науково-концептуальними розробками цього явища. Цей розрив помітний при аналізі та зіставленні сучасних наукових аграрно-правових досліджень та чинного аграрного законодавства. Так, у науці екологізацію аграрного законодавства розглядають як один із найважливіших напрямів його розвитку на сучасному етапі¹, як першочергове завдання². Однак при цьому принцип екологізації аграрного виробництва на сьогодні нормативно не закріплений і наразі виводиться з норм, що вказують на наявність розвинутого масиву певної галузевої належності (екологічне, земельне законодавство)³.

Екологізація аграрного законодавства є матеріальним відображенням екологізації аграрного права. Науковці бачать цей процес у різних, але все ж у подібних

¹ Боголюбов С. А. Проблемы экологизации аграрного законодательства. *Правовое регулирование аграрных земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украине, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования: Межд. сборник науч. трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Т. 1 / Отв. ред. Быстров Г. Е. М. : РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. С. 111 – 122; Минина Е. Л. Правовые вопросы экологизации сельского хозяйства. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Москва, 2 марта 2012). М.: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 86 – 90; Кузьмич И. П. Правовые проблемы охраны окружающей среды в свете современной аграрной политики Республики Беларусь. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Москва, 2 марта 2012). М.: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 91 – 96; Шаршун Е. В. К вопросу обеспечения экологической безопасности при производстве сельскохозяйственной продукции. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Москва, 2 марта 2012). М.: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 168 – 172.*

² Кацубо С. П. О правовом обеспечении охраны окружающей среды при осуществлении сельскохозяйственного производства. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апр. 2013). Минск: Изд. центр БГУ, 2013. С. 75.

³ Статівка А. М. Деякі принципи екологічної політики в сільському господарстві України. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжн. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20-21 квіт. 2012). О., 2012. С. 406 – 407; Кравець Н. В. До питання про правове закріплення принципу екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 45.

ракурсах: а) як впровадження в матеріально-правові й процесуально-правові норми та приписи різних вимог, правил і нормативів екологічної безпеки¹; б) як закріплення в нормативно-правових актах вимог щодо вжиття превентивних заходів, спрямованих на недопущення забруднення навколишнього природного середовища в процесі здійснення господарської діяльності, а також на створення умов для поступового підвищення якості життя населення²; в) як наповнення екологічним змістом правових приписів³; г) як юридичне оформлення екологічних вимог в аграрному законодавстві⁴.

Безумовно, як вказує Ю. А. Краснова, екологізація в праві позначається на екологізації самої сільськогосподарської діяльності⁵. Такий процес – екологізація аграрного виробництва – це мета й результат екологізації аграрного права та законодавства.

У найбільш загальному вигляді прискорення екологізації сільськогосподарської діяльності можливо досягти шляхом:

а) посилення імперативних вимог до ведення сільськогосподарської діяльності (зобов'язання щодо здійснення природоохоронних заходів, заборона чи обмеження щодо ведення окремих небезпечних видів діяльності, заборона чи обмеження щодо використання деяких способів та засобів виробництва, посилення відповідальності тощо);

б) посилення стимуляційних механізмів (надання державної підтримки, обумовленої екологічністю виробництва);

в) підвищення екологічної культури суспільства, перш за все шляхом екологічної освіти. Ще В. Л. Мунтян прозорливо наголошував на тому, що «прийняттям законів можна примусити землекористувачів застосовувати ґрунтозахисні заходи. Але цього мало. Тільки добра воля і розумний погляд на проблему самих землекористувачів, широкої громадськості у поєднанні з досконалим законодавством принесуть бажані результати. Треба широко роз'яснювати населенню економічні переваги охорони ґрунтів, обов'язки кожного громадянина щодо землі, виробляти звичку турбуватися про землю»⁶.

Варто наголосити на тому, що екологізація сільськогосподарської діяльності – це не статична категорія, це процес, у якого немає меж: техніко-технологічний прогрес не зупиняється, постійно породжуючи нові способи та можливості для зменшення негативного впливу сільськогосподарського виробництва на

довкілля, підвищення якості і безпечності сільськогосподарської продукції тощо. Тобто екологізація сільськогосподарської діяльності має стати невід'ємною частиною сільського господарства, його атрибутивною ознакою. Для досягнення цієї мети слід використовувати всі три запропоновані шляхи: імперативний, стимуляційний та освітньо-культурний.

Найлегший шлях – це імперативно вимагати в сільського господарства дотримуватися екологічних пріоритетів. Однак використання лише методу імперативної вказівки в таких відносинах – це не ефективно та не відповідає рівню розвитку і сучасному стану аграрного бізнесу нашої держави. Ми не виключаємо його необхідність, ми говоримо про неефективність домінування жорсткого тиску на бізнес. Посилити імперативні вимоги заходами економічного стимулювання – означає не лише пришвидшити процес екологізації аграрного виробництва, але й зробити це безболісно для сільськогосподарських товаровиробників.

У рамках нашого дослідження важливо встановити роль агропротекційного права в екологізації сільськогосподарської діяльності. Незважаючи на те, що в науковій літературі висловлюються різні думки щодо змістовних складових екологізації сільського господарства¹, на наше переконання, екологізація сільськогосподарської діяльності включає кілька складових: а) природоресурсну (екологізацію використання природних ресурсів); б) техніко-технологічну (екологічну модернізацію підприємств, техніко-технологічних процесів); в) органічну (розвиток органічного сільського господарства). Ми побудуємо своє дослідження на послідовному розгляді правового регулювання державної підтримки кожного блоку відносин екологізації аграрного виробництва.

1. Екологізація використання природних ресурсів. Сільське господарство безпосередньо взаємодіє з навколишнім природним середовищем і тому напряму залежить від кількості та якості необхідних природних ресурсів. На багатосторонні зв'язки між сільським господарством і довкіллям вказували у своїх працях О. В. Гафурова², В. М. Єрмоленко³, І. І. Каракаш⁴, М. В. Краснова⁵, П.Ф. Кулинич⁶, В. В. Носік⁷, М. П. Раджоньєрі⁸, Н. І. Титова⁹ та інші. Сталий розвиток сільського

¹ Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Х.: Юрайт, 2018. С. 322.

² Гафурова Е. В. Развитие аграрного права в современных условиях. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 146.

³ Єрмоленко В. М. Категорія «сільськогосподарська діяльність» в аграрному праві. *Підприємство, господарство і право*. 2007. № 4. С. 124 – 127.

⁴ Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. Одеса : Юрид. літ., 2017. 438 с.

⁵ Краснова М. В. Обеспечение экологически сбалансированного природопользования – основной принцип современного экологического, природоресурсного и аграрного права. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круг. столов / ред. кол.: С.А. Балашенко (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 49.

⁶ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. К.: Логос, 2011. 688 с.

⁷ Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

⁸ Раджоньєри М. П., Валетта М. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. С. 4.

⁹ Землі сільськогосподарського призначення: Права громадян України : наук.-навч. посіб / відп. ред.: Н. І. Титова. Львів: ПАІС, 2005. 367 с.

¹ Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-прак. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. С. 60.

² Гафурова О. В. Розвиток наукових підходів щодо екологізації аграрного законодавства. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 79.

³ Власова І. С. Правове регулювання екологізації сільськогосподарського виробництва в Україні. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 141.

⁴ Ільків Н. В. Екологізація законодавства як міждисциплінарний процес. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матер. кругл. столу (Харків, 24 трав. 2013). Х., 2013. С. 122.

⁵ Краснова Ю. А. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки у сільському господарстві України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 88

⁶ Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів в Українській РСР. К.: Наукова думка, 1965. 98 с.

господарства неможливий без регулярних природоохоронних заходів, перманентного відтворення та відновлення задіяних у виробництві природних ресурсів. Звичайно, найбільше потерпають від сільськогосподарської діяльності земельні ресурси, саме тому вони вимагають першочергових заходів охорони. Найбільш бажаним варіантом, звичайно, є здійснення всього комплексу необхідних дій з охорони земель їхніми власниками та користувачами. Однак це наразі є лише ідеалом, до якого має рухатися суспільство. Сьогодні землевласники й користувачі здебільшого здійснюють лише мінімально необхідні дії, які забезпечують виробництво¹. Н. Р. Малишева правильно відмічає, що ринок стимулює власника до різних перетворюючих заходів, які мають за мету підвищення рентабельності відповідної території, що далеко не завжди «корисно» для самої природи, і, як правило, порушує її природний баланс². Держава має активно залучитися до процесу стимулювання власників і користувачів до здійснення ними землеохоронних заходів. Хоча земля може бути в різних формах власності, вона є особливим загальнонаціональним ресурсом, тому всі вкладення держави в її поліпшення, відновлення родючості ґрунтів обумовлюються стратегічним інтересом українського народу.

Аналіз законодавства у сфері державної підтримки землеохоронних заходів демонструє низку проблем:

1) *неповне застосування можливих шляхів економічного стимулювання*. Законодавство України містить правові основи такого стимулювання. Так, ст. 48 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» вказує на можливі шляхи стимулювання природоохоронних заходів: надання пільг при оподаткуванні, надання на пільгових умовах короткострокових і довгострокових позичок; встановлення підвищених норм амортизації основних виробничих природоохоронних фондів; звільнення від оподаткування фондів охорони; передачі частини коштів фондів охорони навколишнього природного середовища на договірних умовах; надання можливості отримання природних ресурсів під заставу³. Закон України «Про охорону земель» теж пропонує власний перелік шляхів стимулювання: надання податкових і кредитних пільг; звільнення від плати за землю; компенсування сільськогосподарським товаровиробникам недоодержаної частки доходу внаслідок консервації деградованих, малопродуктивних, а також техногенно забруднених земель; застосування прискореної амортизації основних фондів землеохоронного і природоохоронного призначення⁴.

Логічно постає питання про реальні дії держави по задекларованих напрямках. На жаль, податкове законодавство не рясніє стимулюючими нормами щодо проведення землеохоронних заходів. У ст. 283 ПК України серед земельних ділянок, які не підлягають оподаткуванню земельним податком, вказано землі

¹ Григор'єва Х. А. Правове стимулювання охорони земель у розрізі державної підтримки природоохоронних заходів. *Майбутнє науки в обрях права: до 100-річчя Національної академії наук України*: матер. IX Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2018). Київ, 2018. С. 165 – 168.

² Малишева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе. К.: Фірма КІТ, 1996. С. 141.

³ Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.

⁴ Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.

сільськогосподарських угідь, що перебувають у тимчасовій консервації або в стадії сільськогосподарського освоєння¹. Такий захід стимулювання є традиційним для української правової системи, адже був запроваджений ще в 1992 році з прийняттям Закону України «Про плату за землю»² (наразі втратив чинність). З огляду на те, що сільськогосподарські товаровиробники, що перейшли до спрощеної системи оподаткування (єдиний податок четвертої групи), звільнюються від сплати земельного податку, то механізм податкового стимулювання їхніх землеохоронних заходів має бути прокладений в іншому напрямі.

2) *Декларативність та/або низька ефективність програм охорони земель*. Як зазначається в літературі, у найбільш загальному вигляді система землеохоронних заходів складається з трьох напрямів: збереження земель (тобто недопущення погіршення їх якісних показників); відновлення земель (шляхом рекультивациі); покращення стану земель (шляхом меліорації)³. На жаль, ці напрями не знайшли свого адекватного регулювання у вітчизняному земельному законодавстві. П. Ф. Кулинич бачить корені цієї ситуації в тому, що в 90-их роках ХХ ст. питання організації раціонального використання сільськогосподарського земельного фонду країни та його охорони втратили статус пріоритетних і відійшли на задній план. Відповідно було фактично припинено бюджетне та інше фінансування та згорнуті землеохоронні заходи у сфері сільськогосподарського виробництва. Як наслідок, земельна реформа стала свого роду каталізатором поглиблення негативних тенденцій у якісному стані сільськогосподарських земель⁴. Крім того, важливу негативну роль зіграло те, що загальне реформування земельних відносин в Україні здійснюється без державної цільової програми розвитку земельних відносин⁵. Як зазначає Т. О. Коваленко, в Україні розроблені та законодавчо затверджені лише державні програми в певних сферах земельних відносин⁶. Більша частина таких програм тією чи іншою мірою стосується меліоративних відносин: наприклад, Комплексна програма розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року, схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року⁷; Комплексна

¹ Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.

² Про плату за землю: Закон України від 03.07.1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 38. Ст. 560. (втратив чинність)

³ Общая теория советского земельного права / Отв. ред. Г. А. Аксененко М.: Наука, 1983. С. 287; Бакирова Р. Т., Левахин В. Г. Федеральный Закон «О сельском хозяйстве»: проблемы и противоречия. *Известия Оренбургского государственного аграрного университета*. 2007. № 2. С. 167 – 173.

⁴ Кулинич П. Ф. Проблема якості сільськогосподарських земель в земельному праві України. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 10.

⁵ Ковтун О. М. Правове регулювання програмування використання та охорони земель в Україні: 20-річний досвід реформування та перспективи розвитку земельних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (21). С. 231 – 234.

⁶ Коваленко Т. О. Реалізація принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні: проблеми законодавчого забезпечення: монографія. К.: Правова єдність, 2017. С. 270.

⁷ Про Комплексну програму розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року: постановою Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року. Офіційний вісник України. 2000. № 46. Стор. 232. Ст. 2003.

програма захисту сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод на період до 2010 року та прогноз до 2020 року, схвалена постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 року¹; Концепція Державної програми запобігання і боротьби з підтопленням земель, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 року²; Концепція розвитку агролісомеліорації в Україні, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2013 року³; Концепція боротьби з деградацією земель та опустелюванням, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 року⁴; Національний план дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 року⁵.

Сконцентрованість нормотворця на меліоративних програмах охорони земель пояснюється великою кількістю проблем у цій сфері. Особливо гостро стоїть питання налагодження оптимального водного балансу на сільськогосподарських угіддях. На думку міжнародної наукової спільноти, пріоритетним завданням на майбутні десятиліття стає стрімке нарощування виробництва аграрної продукції на кожному краплі використаної води⁶. У той час в Україні загальна частка витрат на воду в структурі собівартості польової продукції збільшилася до 25-35%, тоді як світова практика констатує рентабельність зрошуваного землеробства за умови, що цей показник не перевищує 10%⁷. Окрім цього, за роки реформування земельних відносин в Україні, накопичилася велика кількість проблем, пов'язаних із правовим режимом меліоративних систем та об'єктів, їх належним збереженням, модернізацією тощо.

Вітчизняна наука, відгукуючись на виклики сьогодення, досліджує правові питання забезпечення меліорації в Україні⁸. Так, М. А. Дейнега визначила відносини у сфері меліорації земель сільськогосподарського призначення як агролісомеліоративні відносини і запропонувала розглядати їх як відносини, що виникають, змінюються і припиняються у зв'язку зі здійсненням комплексу меліоративних заходів з метою покращення природних властивостей земель

¹ Про затвердження Комплексної програми захисту сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод на період до 2010 року та прогноз до 2020 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 року. Урядовий кур'єр. 2006. № 132 (втратила чинність)

² Про схвалення Концепції Державної програми запобігання і боротьби з підтопленням земель: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 42. Стор. 67. Ст. 2228.

³ Про схвалення Концепції розвитку агролісомеліорації в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2013 року. Урядовий кур'єр. 2013. № 189.

⁴ Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 року. Урядовий кур'єр. 2014. № 201.

⁵ Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 року. Урядовий кур'єр. 2016. № 82.

⁶ Нечипоренко О. М. Наукові засади управління продуктивністю поливної води. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 57.

⁷ Нечипоренко О. М. Особливості господарювання на зрошуваних землях України. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 45.

⁸ Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 19 с.; Покальчук М. Ю. К вопросу о правовом регулировании обслуживания сельскохозяйственных предприятий. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 177; Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції: навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Харків: Юрайт, 2015. С. 38.

сільськогосподарського призначення для підвищення врожайності сільськогосподарських культур та отримання високоякісної продукції¹. Питання правового забезпечення меліорації земель сільськогосподарського призначення лежать переважно в публічно-правовій площині та одночасно перетинаються із предметом агропротекційного права. Це підтверджується не лише вітчизняним, але й зарубіжним досвідом. Ще з середини XIX ст. в більшості європейських країн і США стартувало безліч програм державного фінансування землевпорядних, меліоративних робіт. Регіональна влада США почала засновувати компанії (irrigation districts), які координували іригаційні роботи на рівні штату, що підштовхнуло федеральний уряд у 1902 році до прийняття закону про держфінансування іригаційних проектів у 20 штатах у посушливих західних районах країни, а в 1916 році місцевій владі дозволили брати позики (з федеральним урядом в якості гаранта) на розвиток проектів по зрошенню, дренажу, запобіганню повеням тощо². Активна підтримка державою агролісомеліоративних робіт шляхом прямого фінансування та стимулювання приватних інвестицій є необхідністю у зв'язку з тим, що сільське господарство самостійно «зі своїх» ресурсів вирішити це завдання здебільшого не може.

Важливо розуміти меліорацію земель у двох аспектах: 1) як захід, спрямований на поліпшення сільськогосподарських земель і створення сприятливих природних умов для інших природних об'єктів; 2) як захід, що здійснює сильний вплив на землі та може завдати значної шкоди сільському господарству і навколишньому середовищу³. Саме така дуалістичність явища меліорації відносить її до сфери публічних інтересів. Стратегічне бачення державної підтримки меліоративних заходів у сільському господарстві полягає в поступовому зменшенні прямого фінансування та стимулюванні капіталовкладень землевласників і землекористувачів з одночасним збереженням публічного контролю над цими процесами. Наприклад, правові заходи організації меліорації за кордоном включають створення об'єднань земельних поліпшень, впровадження принципу постійного підвищення продуктивності земель, підтримку професійної практики тривалого поліпшення структури ґрунтів і недопущення їх зайвого ущільнення, попередження водної і вітрової ерозії, зокрема за допомогою звільнення від податків як стимулу дбайливого використання і підвищення родючості земель⁴. Окремі кроки в напрямі стимулювання землевласників і землекористувачів до співпраці на договірних засадах зроблено шляхом прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування в масивах земель сільськогосподарського

¹ Дейнега М. А. Агролісомеліоративні відносини як предмет правового регулювання аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 76.

² Мальцева В. А. О зарождении государственной аграрной политики в промышленно развитых странах. *Управленец*. 2012. № 11-12. С. 71.

³ Боголюбов С. А. Зарубежное законодательство о сельском хозяйстве как предмет сравнительно-правовых исследований. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2015. № 5. С. 786.

⁴ Боголюбов С. А. Зарубежное законодательство о сельском хозяйстве как предмет сравнительно-правовых исследований. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2015. № 5. С. 786.

призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні»¹ від 10.07.2018 року.

В умовах України найбільш гострим питанням є налагодження стабільної гідромеліорації, тобто здійснення зрошування й осушення земель. Указом Президента «Про заходи щодо розвитку зрошуваного землеробства в Україні» від 03.03.2006 року наголошувалося на необхідності розроблення та коригування програмних завдань розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року, зокрема щодо: проведення робіт із реконструкції та будівництва зрошувальних систем, пріоритетного розвитку в південних регіонах України зрошуваного землеробства та рисосіяння; технічної модернізації зрошувальних систем, впровадження новітніх технологій зрошення, виробництва сучасних машин і обладнання для поливу та іншої меліоративної техніки нового покоління; державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях; компенсаційних виплат сільськогосподарським товаровиробникам, пов'язаних із будівництвом та реконструкцією зрошувальних систем². Незважаючи на оптимістичні положення вказаного президентського Указу, не всі заходи були втілені в життя. Державна підтримка сільськогосподарських товаровиробників, які здійснювали зрошення, протягом 2003-2012 років надавалася у формі компенсації вартості електроенергії, витраченої на полив³. Два роки (2008-2009 рр.) додатково компенсувалася вартість палива, витраченого на роботу насосних станцій та дощувальної техніки.

На сьогодні пряме бюджетне фінансування гідромеліоративних заходів в Україні проводиться по лінії Державного агентства водних ресурсів України. Так, у 2018 році фінансуються програми «Захист від шкідливої дії вод сільських

населених пунктів та сільськогосподарських угідь, у тому числі в басейні р. Тиса у Закарпатській області» (139,25 млн грн), «Розвиток та поліпшення екологічного стану зрошуваних і осушених систем» (91,5 млн грн), однак ці програми розраховані на підприємства, установи і організації Держводагенства і не спрямовані на підтримку виробників чи їх стимулювання.

Розглядаючи проблеми правового забезпечення меліорації земель у контексті державної підтримки, варто згадати про утворення в 2016 році Координаційної ради з питань відновлення роботи та розвитку зрошувальних систем з метою вивчення проблемних питань щодо відновлення роботи та розвитку зрошувальних систем та розроблення проекту Стратегії відновлення роботи та розвитку зрошувальних систем⁴. Однак така стратегія досі не прийнята.

3) *Відсутність діючих програм підтримки родючості ґрунтів*. Правові проблеми використання і охорони ґрунтів досліджувалися у працях Н. С. Гавриш⁵, О. В. Конишевої⁶, В. О. Костенка⁷, П. Ф. Кулинич⁸, В. Л. Мунтяна⁹, Л. В. Ришкової¹⁰, О. О. Родік¹¹, С. В. Сидорової¹², С. В. Хомінець¹³, С. І. Хом'яченко¹⁴, В. Д. Швеця¹⁵ та інших науковців. Учені пропонують різні шляхи правового забезпечення родючості ґрунтів. Популярною є позиція, що вдало сформульована Б. В. Даниленко: забезпечення екологічних інтересів при здійсненні сільськогосподарського землекористування здійснюється двома шляхами: перший полягає в регламентації використання землі (визначення обов'язкових агротехнічних правил тощо), другий – у тому, що на підставі наукових досліджень визначається оптимальне співвідношення екологічно стабілізуючих та дестабілізуючих угідь, з метою збереження екологічного балансу¹⁶. Тезу щодо встановлення оптимального співвідношення сільсько-

¹ Про утворення Координаційної ради з питань відновлення роботи та розвитку зрошувальних систем: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2016 року № 50. Урядовий кур'єр. 2016. № 27.

² Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2001. 20 с.; Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні. О., 2008. 228 с.; Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. О., 2018. 466 с.

³ Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2002. 20 с.

⁴ Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 19 с.

⁵ Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 39 с.

⁶ Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів Української РСР. К., 1966. 99 с.

⁷ Ришкова Л. В. Правове регулювання охорони та використання особливо цінних земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 17 с.

⁸ Родік О. О. Правова охорона ґрунтів у доктрині земельного права України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 294 – 300.

⁹ Сидорова С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.

¹⁰ Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: монографія / під заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Фінарт, 2015. 169 с.

¹¹ Хом'яченко С. І. Правове забезпечення контролю за використанням та охороною земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2004. 19 с.

¹² Швець В. Д. Органи державної влади України як суб'єкти земельних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2009. 18 с.

¹³ Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 19 с.

господарських угідь підтримують у своїх працях також й інші учені (наприклад, С. В. Сидорова¹, М. І. Максименко² та інші).

П. Ф. Кулинич бачить перспективу у використанні механізму публічно-приватного партнерства для надання сільськогосподарським товаровиробникам допомоги в організації раціонального використання та охорони сільськогосподарських земель. На думку вченого, така допомога може надаватися при обстеженні ґрунтів, складанні агрохімічних паспортів, проектів сівозмін, створенні полезахисних лісосмуг тощо. Публічний партнер (держава) має узяти на себе частину турбот землевласника щодо вжиття землеохоронних заходів, знати все про стан ґрунтів партнера і разом з тим планувати заходи з їх використання та забезпечувати їх здійснення³. Раціональною є також пропозиція Н. С. Гавриш, яка переконує в необхідності розроблення і прийняття Національної програми використання та охорони земельних і ґрунтових ресурсів⁴. Програмний підхід є не лише виваженим, він ще й відповідає вітчизняній правовій традиції. Саме на дослідженні цього аспекту ми зупинимося та спробуємо встановити, які саме бюджетні програми підтримки родючості ґрунтів були реалізовані в Україні.

У ст. 23 Закону України «Про пестициди та агрохімікати» зазначається, що за рахунок коштів державного бюджету фінансуються витрати на проведення культуртехнічних робіт, зокрема вапнування і гіпсування ґрунтів⁵. На виконання цієї норми в період 2008-2011 років діяла бюджетна програма «Фінансування заходів по захисту, відтворенню та підвищенню родючості ґрунтів», яка була спрямована на стимулювання власників і користувачів до підвищення родючості земель. Відповідно до Порядку використання в 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 25 червня 2008 року № 579, суб'єктам господарювання незалежно від організаційно-правової форми і форми власності, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції, компенсувалися витрати, пов'язані з проведенням заходів щодо хімічної меліорації ґрунтів та витрати на культивування сидеральних культур⁶ (рослин, вирощування яких здатне поліпшувати структуру ґрунту, збагачувати його азотом та пригнічувати ріст бур'янів). За чотири роки існування ця програма демонструвала, на жаль, не розвиток, а переважно згортання: спочатку напрямів підтримки, а потім і обсягів фінансування. Так, Порядком використання в 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для фінансування заходів із захисту, відтворення

та підвищення родючості ґрунтів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 року № 914¹, частковій компенсації підлягала лише вартість фосфоромісних мінеральних добрив, які виготовляються вітчизняними виробниками та придбані сільськогосподарськими підприємствами для використання у власному виробництві за прямими договорами у вітчизняних виробників з 1 серпня по 31 грудня 2009 року. Тобто відбулося звуження підтримки за напрямами (компенсувалася лише вартість добрив, без витрат на їх внесення, транспортування; а компенсація витрат на вирощування сидеральних культур взагалі зникла), за позитивними умовами (до добрив – вимога щодо вітчизняного походження; до придбання – лише за прямими договорами з виробниками добрив, тобто без посередників; за строковими рамками – придбання добрив лише в конкретний проміжок часу). Наступного року було прийнято Порядок використання в 2010 році коштів Стабілізаційного фонду, виділених для здійснення заходів з охорони та підвищення родючості ґрунтів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 року № 892². Згідно з його положеннями було здійснено незначне, але все ж розширення підтримки: відпали вимоги щодо прямих договорів із виробниками добрив (було дозволено придбання через посередників), строкові межі купівлі добрив теж було розширено.

Останній прийнятий Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 180³, знову змінив правила надання підтримки. Відповідно до його положень бюджетні кошти спрямовуються на виплату в поточному бюджетному періоді компенсації витрат, пов'язаних зі здійсненням заходів із вапнування дуже сильнокислих та сильнокислих ґрунтів суб'єктам господарювання незалежно від організаційно-правової форми і форми власності, які займаються виробництвом сільськогосподарської продукції. Компенсація надається на такі витрати: оплату робіт із виготовлення проектно-кошторисної документації; оплату вартості меліорантів; їх транспортування, внесення у ґрунт. Було встановлено фіксований розмір компенсації (500 грн за 1 га земель, на яких здійснено заходи з вапнування) та запроваджено конкурсні засади отримання підтримки. Отже, спостерігається часткове відновлення правил державної підтримки родючості ґрунтів, запроваджених Порядком 2008 року⁴.

Проаналізувавши еволюцію програми підтримки родючості ґрунтів протягом 2008-2011 років, вважаємо, що механізм, закладений в основу її найпершого варіанту (2008 року), є найбільш прогресивним з огляду на таке:

¹ Сидорова С. В. Оптимізація структури сільськогосподарського землекористування як комплексна правова форма забезпечення підвищення родючості ґрунтів. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матер. кругл. столу (Харків, 24 трав. 2013). Х., 2013. С. 57.

² Максименко М. І. Оптимізація структури землекористування за законодавством України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2 (10). С. 166.

³ Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах : монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. С. 73.

⁴ Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис...докт. юрид. наук: 12.00.06. О., 2018. С. 368.

⁵ Про пестициди та агрохімікати: Закон України від 02.03.1995 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.

⁶ Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2008 року № 579. Урядовий кур'єр. 2008. № 128.

¹ Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 року № 914. Урядовий кур'єр. 2009. № 161.

² Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду, виділених для здійснення заходів з охорони та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 року № 892. Урядовий кур'єр. 2009. № 185.

³ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 180. Урядовий кур'єр. 2011. № 41.

⁴ Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2008 року № 579. Урядовий кур'єр. 2008. № 128.

- надання компенсацій із фіксованою ставкою (розмивання цього елементу механізму підтримки в наступних роках призвів до того, що одні й ті самі землеохоронні роботи підтримувалися державою в різному обсязі через втручання адміністративно-територіальних факторів);
- підтримка вирощування сидеральних культур, які позитивно та органічно впливають на ґрунти;
- відсутність конкурсних засад надання підтримки (відносно землеохоронних робіт це є абсолютно виправданим, тому що конкурс може бути між суб'єктами господарювання, а не між земельними ділянками)

На жаль, програма «Фінансування заходів по захисту, відтворенню та підвищенню родючості ґрунтів» припала на кризовий період скорочення і скасування програм підтримки сільського господарства, зумовлений наслідками світової фінансової кризи та її негативним впливом на економіку і бюджет України. Вважаємо, що такий механізм підтримки має бути відновлений.

Ще одним цікавим прикладом державної підтримки землеохоронних заходів у сільському господарстві можна вказати програму щодо докорінного поліпшення земель. Цю програму можна назвати певною мірою попередницею програми «Фінансування заходів по захисту, відтворенню та підвищенню родючості ґрунтів», проаналізованої вище. Так, Порядком використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт по докорінному поліпшенню земель, затвердженим наказом Мінагрополітики та Мінфіном від 19.02.2001 року № 30/87¹, закріплювалися правила надання підтримки за програмою «Оплата робіт по докорінному поліпшенню земель». Відповідно до цього Порядку надавалася підтримка у вигляді часткової компенсації витрат на хімічну меліорацію земель (вапнування і гіпсування) сільськогосподарськими підприємствами усіх організаційно-правових форм господарювання. Підтримка надавалася на конкурсних засадах, при цьому передбачалися переважні умови, які полягали в якісних характеристиках ґрунтів. У 2002 році програма була розщеплена на дві: «Докорінне поліпшення земель підприємств агропромислового комплексу» та «Докорінне поліпшення земель науково-дослідних господарств». На їх виконання було прийнято новий Порядок використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт із докорінного поліпшення земель, затверджений наказом Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року № 58/136². Цим порядком основний механізм підтримки зберігався. Відмінність суб'єктного складу одержувачів підтримки обумовила появу розгалуженої інституційної системи проведення конкурсу (через галузеві об'єднання, через державні адміністрації, через УААН). У багатьох нормах цей Порядок було продубльовано в Положенні про умови проведення конкурсу на надання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт по докорінному поліпшенню земель: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 19.02.2001 року № 30/87. Офіційний вісник України. 2001. № 11. Стр. 184. Ст. 465 (втрапив чинність)

² Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року № 58/136. Офіційний вісник України. 2002. № 19. Стр. 76. Ст. 970.

докорінного поліпшення земель, затвердженому наказом Мінагрополітики від 31.07.2002 року № 216¹.

Згодом програма докорінного поліпшення земель підприємств АПК еволюціонувала в програму «Фінансування заходів по захисту, відтворенню та підвищенню родючості ґрунтів», а програма «Докорінне поліпшення земель науково-дослідних господарств» одержала самостійний розвиток у подальших нормативно-правових актах. Так, Порядком використання в 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 7 травня 2008 року № 428², УААН надавалося право утворювати комісію для визначення науково-дослідних господарств, яким виділяються бюджетні кошти, затвердити перелік документів та критерії відбору науково-дослідних господарств. У 2009 та 2010 роках вносилися лише незначні зміни до встановленого порядку надання підтримки³. У 2011 році знову прийнято новий Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 945⁴. Відмінністю цього документу від попередніх є закріплення системи позитивних, негативних умов та критеріїв проведення конкурсу (досвід роботи за відповідним профілем не менш як два роки та наявність відповідної кваліфікації; затвердження бездефіцитного фінансового плану на поточний рік, фінансово-економічного розрахунку (обґрунтування) здійснення заходів з хімічної меліорації ґрунтів; відсутність збитків за результатами господарської діяльності за останні два роки та простроченої заборгованості з погашення кредитів). Аналіз зазначених критеріїв конкурсного відбору вказує на необхідність відсторонення від державної підтримки неефективних господарств. У 2012 році програма «Докорінне поліпшення земель науково-дослідних господарств» припинила своє самостійне існування. Відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств, затвердженого постановою кабінету Міністрів України від 13 червня 2012 року № 530⁵, докорінне поліпшення земель є наразі лише одним із трьох напрямів

¹ Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель: наказ Мінагрополітики від 31.07.2002 року № 216. Офіційний вісник України. 2002. № 34. Стр. 310. Ст. 1640.

² Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2008 року № 428. Урядовий кур'єр. 2008. № 106.

³ Про використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2009 року № 405. Урядовий кур'єр. 2009. № 84; Про використання у 2010 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 року № 669. Урядовий кур'єр. 2010. № 150.

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 945. Урядовий кур'єр. 2011. № 168.

⁵ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2012 року № 530. Урядовий кур'єр. 2012. № 126.

фінансування програми «Здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств» та проводиться відповідно до Порядку 2011 року № 945¹.

На тлі згорання державних програм підтримки землекористувачів, яке неухильно відбувалося останніми роками, досить цікаво виглядає досвід запровадження регіональних програм, спрямованих на стимулювання землевласників і землекористувачів проводити меліоративні заходи. Так, наприклад, Комплексна програма підтримки та розвитку агропромислового виробництва Львівської області на 2016-2020 роки передбачає фінансову підтримку суб'єктів господарювання в галузі сільського господарства у вигляді дотації на площу угідь, на яких проводимуться заходи зі збереження та відтворення родючості ґрунтів. Дотація надається на: а) освоєння земель під садівництво, ягідництво після проведення агрохімічного обстеження земельних ділянок у розмірі до 400 грн/га; б) розкислення ґрунтів (вапнування) шляхом внесення вапнякових меліорантів до 500 грн/га; в) збагачення ґрунтів біологічним азотом шляхом інокулянтів азотфіксуючих мікроорганізмів до 160 грн/га; г) сидерацію ґрунтів до 350 грн/га².

4) *Ігнорування землекористувачів напряму в загальних природоохоронних програмах.* Слід визнати, що бюджетні програми, які фінансуються по лінії Міністерства екології та природних ресурсів України, обділяють увагою землекористувачів та стимулювання власників і користувачів до їх здійснення. Це простежується на таких прикладах.

З 2012 року виконується бюджетна програма «Здійснення природоохоронних заходів», яка фінансується до сьогодні. Важливо, що в постанові Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1147 «Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів»³ передбачено окремий розділ щодо заходів охорони та раціонального використання земель. Крім того, до природоохоронних заходів окремо включено впровадження економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища.

Надання підтримки за аналізованою програмою відбувається відповідно до Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення природоохоронних заходів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2011 року № 163⁴. Відмітимо, що лише в 2015 році до напрямів фінансування за програмою додали землекористувачів – рекультивацію порушених земель та використання родючого шару ґрунту під час проведення робіт, пов'язаних із порушенням земель. Однак із 2018 року за цією програмою кошти загального фонду державного бюджету спрямовуються виключно

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 945. Урядовий кур'єр. 2011. № 168

² Комплексна програма підтримки та розвитку агропромислового виробництва Львівської області на 2016-2020 роки. URL: https://loda.gov.ua/agr_progamy (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1147. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-96-%D0%BF/carg6#Public> (дата звернення: 25.11.2018 року)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення природоохоронних заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2011 року № 163. Урядовий кур'єр. 2011. № 49.

на природоохоронні заходи, які здійснюються на об'єктах державної власності (а це становить 96,6% від усіх бюджетних коштів на програму – 348,8 млн грн із 361,094 млн грн). Слід визнати також, що це нововведення не змінить суттєво реальної картини підтримки за цією програмою, адже в затверджених планах останніх років (2017, 2018) відсутні заходи, спрямовані на стимулювання землекористувачів у сільському господарстві. Отож, аналізована програма, незважаючи на наявність фінансування та стабільність, не виконує стимулюючої функції у сфері охорони земель сільськогосподарського призначення.

Постановою Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2011 року № 877 «Деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України» затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо реалізації пріоритетів розвитку сфери охорони навколишнього природного середовища¹. За цією програмою землекористувачів напряму також не передбачено.

5) *Проблеми здійснення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення.* Вважаємо, що державна підтримка землекористувачів не має майбутнього без налагодження системи суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення. Дані агрохімічної паспортизації земель мають в ідеалі виступати підставою для надання державної підтримки та основою для оцінки ефективності її надання. Про важливість та необхідність проведення агрохімічної паспортизації усіх сільськогосподарських земель в Україні неодноразово нагадують науковці, серед яких, зокрема, О. В. Гафурова², А. С. Євстігнєєв³, М. В. Мозальова⁴ та інші. Так, М. В. Мозальова називає агрохімічну паспортизацію земельних ділянок найбільш врегульованим нормами права видом моніторингу ґрунтів. Вчена наголошує, що метою агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення серед іншого є надання висновків щодо зміни показників родючості ґрунтів та екологічного стану земель для здійснення економічного стимулювання заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів⁵. О. В. Гафурова наполягає на проведенні суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, вказуючи на безпосередній вплив результатів паспортизації на охорону та використання ґрунтів, здійснення заходів запобігання їх деградації, на становлення ринку земель, грошову оцінку земель, продовольчу безпеку країни. Учена навіть пропонує прийняти Закон України «Про державну агрохімічну паспортизацію

¹ Деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2011 року № 877. Урядовий кур'єр. 2011. № 155.

² Гафурова Е. В. О правовом регулировании агрохимической паспортизации земель сельскохозяйственного назначения в Украине. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений*: матер. междунауч.-практ. конф. (Минск, 26-27 апр. 2013). Минск: Изд. центр БГУ, 2013. С. 70 – 72.

³ Євстігнєєв А. С. Правове забезпечення екологічної безпеки землекористування як необхідна умова здійснення органічного землеробства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Харків: «Доміно», 2017. С. 62.

⁴ Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. 20 с.

⁵ Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. С. 8.

земель»¹. У той же час в економічній літературі зустрічаються думки щодо обмежених можливостей агрохімічної паспортизації. Так, А. Мартин вважає, що агрохімічна паспортизація земель не дає навіть повного уявлення про зміни ґрунтового покриву, не кажучи вже про належну оцінку стану землекористування². В. М. Мангер, погоджуючись із важливістю проведення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, що дасть змогу ефективніше виділяти кошти на раціональне використання та підвищення родючості ґрунтів, поліпшення їх агроекологічного стану, у той же час сумнівається в доцільності цього заходу, коли знищується родючість ґрунту через відсутність видатків за програмою фінансування заходів щодо захисту, відтворення та підвищення їхньої родючості³. У будь-якому разі слід погодитися з тим, що дані агрохімічної паспортизації формують орієнтири для надання державної підтримки. Так, у Білорусі надання державної підтримки у вигляді субсидій на одиницю площі сільськогосподарської ділянки поставлено в залежність від динаміки даних агрохімічної паспортизації: якщо показники погіршилися порівняно з даними останнього агрохімічного обстеження, це є підставою для відмови в державній підтримці⁴.

В Україні агрохімічна паспортизація активно розпочалася з Указу Президента «Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення» від 02.12.1995 року № 1118/95, відповідно до якого Українській державній службі моніторингу і якості продукції (Укрґрунтомоніторинг) Міністерства сільського господарства і продовольства України доручалося провести в період до 2000 року агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення⁵. Основним завданням Укрґрунтомоніторингу відповідно до Указу було визначення показників якісного стану ґрунту, їх зміни внаслідок господарської діяльності, видача агрохімічного паспорта поля. Цим Указом також встановлювалося, що обстеження земель для поновлення показників у агрохімічному паспорті поля проводиться на осушених та зрошуваних землях кожні 3 роки, на богарних землях – кожні 5 років. У разі зміни власника чи користувача землі її паспортизація здійснюється в обов'язковому порядку незалежно від часу останнього обстеження. Порядок використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 15.03.2001 року № 66/124, передбачив, що до заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення належать: польові та камеральні роботи з

визначення агрохімічних та фізичних показників ґрунту, вмісту важких металів, залишків пестицидів та радіонуклідів; виготовлення агрохімічного паспорта; виготовлення картограм (агрохімічних та забрудненості); складання проектів і розроблення рекомендацій щодо ефективного використання агрохімікатів; складання проектів на дезактивацію сільськогосподарських угідь та присадибних ділянок у радіоактивно забруднених районах¹. Бюджетні кошти спрямовувалися системі державних проектно-технологічних центрів охорони родючості ґрунтів і якості продукції АРК і областей. У 2002 році було прийнято Порядок використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення, затверджений наказом Міністерства аграрної політики України та Міністерства фінансів України від 27 лютого 2002 року № 59/137², який продублював основні положення попереднього порядку та залишається чинним донині. У 2006 році Мінагрополітики видало наказ «Про науково-методичне та фінансове забезпечення робіт з агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення» від 04.04.2006 року № 172³, яким визначено базові центри для розроблення та удосконалення науково-методичного забезпечення агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення. При цьому фінансування програми стабільно збільшувалося у період 2000-2008 років (з 900 тисяч грн до 7,9 млн грн), різко знизилося у 2009-2010 роках (до 790 тис. грн та 1 млн грн відповідно), а потім припинилося взагалі.

За вітчизняним законодавством стимулювання власників і користувачів до проведення агрохімічної паспортизації не здійснюється, залишаючи ці відносини в суто імперативній площині. Аналізуючи законодавство, М. В. Мозальова пропонує агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення розглядати, як правову форму державного превентивного контролю, що полягає в проведенні агрохімічних робіт, фіксації їх якісних показників в агрохімічному паспорті земельної ділянки (поля), аналізі та наданні висновків з метою виявлення та попередження порушень норм землекористування⁴. На наш погляд, такий підхід до агрохімічної паспортизації з позицій державного контрольного заходу не позбавлений позитивних ознак, зокрема, наслідком має бути проведення державного контролю за рахунок держави.

2. Екологічна модернізація підприємств і техніко-технологічних процесів. З 2013 року запроваджено бюджетну програму «Фінансове забезпечення цільових проектів екологічної модернізації підприємств». Відповідно до

¹ Гафурова Е. В. О правовом регулировании агрохимической паспортизации земель сельскохозяйственного назначения в Украине. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апр. 2013). Минск: Изд. центр БГУ, 2013. С. 70 – 72.

² Мартин А. Реформування системи моніторингу земель в Україні: напрями та механізми. *Землевпорядний вісник*. 2017. URL: <http://zemvisnuk.com.ua/news/prozozits-vchenikh> (дата звернення 25.11.2018 року)

³ Мангер В. М. Роль держави у фінансуванні екологічних заходів в аграрній сфері регіону. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2011. Вип. 3. С. 131.

⁴ Кузьмич И. П., Шахрай И. С. Правовое обеспечение охраны окружающей среды в сельском хозяйстве Республики Беларусь. *Lex Russica*. 2016. № 8. (117). С. 121.

⁵ Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення: Указ Президента від 02.12.1995 року № 1118/95. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118/95> (дата звернення 25.11.2018 року)

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 15.03.2001 року № 66/124. Офіційний вісник України. 2001. № 13. Стор. 196. Ст. 570. (*втрапив чинність*)

² Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 27 лютого 2002 року № 59/137. Офіційний вісник України. 2002. № 15. Стор. 137. Ст. 833.

³ Про науково-методичне та фінансове забезпечення робіт з агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: наказ Мінагрополітики від 04.04.2006 року № 172. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0172555-06> (дата звернення 25.11.2018 року) (*втрапив чинність*)

⁴ Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. С. 5.

постанови Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2013 року № 569 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансового забезпечення цільових проектів екологічної модернізації підприємств» одержувачами бюджетних коштів є підприємства – платники екологічного податку, безпосередні замовники заходів із модернізації об'єктів, які обліковуються на балансі таких підприємств. Кошти за програмою надаються безповоротно та спрямовуються на забезпечення: раціонального використання та зберігання відходів виробництва й побутових відходів; охорони та раціонального використання водних ресурсів; охорони атмосферного повітря¹. Як бачимо, фінансування землеохоронних заходів за програмою модернізації підприємств не передбачено. Це пояснюється тим, що платниками екологічного податку є лише спеціально визначені забруднювачі. Однак механізм, запропонований програмою, відноситься до екологічного стимулювання раціонального використання та охорони навколишнього природного середовища та є досить перспективним. Підприємства, які планували екологічну модернізацію, пропонували свій проект до участі в конкурсі на державне співфінансування. Модель такої підтримки з необхідною адаптацією було би доречно використати і для землеохоронного напрямку. Програма фінансувалася лише 2 роки (2013-2014 рр.).

Важливим напрямом державної підтримки є стимулювання підвищення енергоефективності сільськогосподарських підприємств. Так, постановою Кабінету Міністрів України від 18.05.2006 року № 695 затверджено порядок надання пільгових кредитів для реалізації інвестиційних проектів впровадження енергозберігаючих технологій та технологій з виробництва альтернативних джерел палива. Пільгові кредити надаються суб'єктам господарювання на реалізацію проектів, вартість яких становить не менш як 100 тис. гривень². Для ілюстрації дії цієї програми можна навести конкретний приклад: у 2007 році СГК «Південь-хліб» (м. Мелітополь) одержало від Державної інноваційної фінансово-кредитної установи кредит під 7% річних із метою впровадження та реалізації інвестиційного проекту «Впровадження виробництва біопалива на базі сільськогосподарського підприємства».

Цікавою бюджетною програмою, якою теж опосередковано стимулюється екологізація аграрного виробництва, є «Державна підтримка заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів». Йдеться про компенсацію банківських кредитів, взятих для здійснення енергозберігаючих заходів. На прикладі цієї програми добре проглядається проблема негарантованості державної підтримки в Україні. Казусна ситуація склалася в 2008 році, коли низка підприємств уклали з Національним агентством України з питань забезпечення ефективного використання енергетичних ресурсів відповідні договори, відповідно до яких мали одержати компенсацію, але Державне казначейство України повернуло їм

¹ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансового забезпечення цільових проектів екологічної модернізації підприємств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2013 року № 569. Урядовий кур'єр. 2013. № 160.

² Про затвердження Порядку надання пільгових кредитів для реалізації інвестиційних проектів впровадження енергозберігаючих технологій та технологій з виробництва альтернативних джерел палива: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2006 року № 695. Урядовий кур'єр. 2006. № 101.

документи без виплат. Це сталося тому, що кредити були отримані в іноземній валюті, а Міністерство фінансів України постфактум (тобто після проходження усіх процедур з надання підтримки) заборонило виплачувати компенсації за такими договорами, посилаючись на те, що прив'язка розміру компенсації до облікової ставки НБУ обумовлює лише національну валюту. Ця ситуація породила низку судових справ¹, які закінчилися не на користь підприємств, що постраждали від помилки в бюрократичному апараті. Нині ця програма реалізується відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 року № 439, якою затверджено Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів². Стимулювання екологізації виробництва цією програмою полягає, зокрема, в тому, що серед критеріїв, за якими комісія оцінює такі проекти, враховується зменшення обсягу викидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище. На виконання зазначеної постанови Міністерством економічного розвитку і торгівлі України було прийнято наказ від 27.09.2011 року № 64 «Про затвердження порядку конкурсного відбору енергоефективних проектів для їх державної підтримки за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Державна підтримка заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів»³.

Досліджуючи вищевказані та деякі інші нормативно-правові акти, О. А. Ніжніченко доходить висновку, що еколого-правове стимулювання ресурсо- та енергозберігаючих заходів складається із системи податкових, кредитних, інвестиційних пільг і гарантій, а також організаційно-правових стимулів, що надаються з метою впровадження безвідходних, маловідходних, ресурсозберігаючих, енергозберігаючих заходів, проектів, технологій, устаткування, а також збільшення частки використання альтернативних видів палива та розширення використання альтернативних джерел енергії в паливно-енергетичному комплексі, що в кінцевому результаті призводять до позитивного екологічного ефекту⁴.

Дослідники все частіше акцентують увагу на тому, що використання альтернативних джерел енергії не є автоматично екологічно безпечним. Так, І. В. Кременовська категорично вказує, що екологічна вигода від використання альтернативних джерел виробництва електроенергії вбачається вкрай сумнівною і непідтвердженою⁵. О. А. Ніжніченко помірковано зазначає, що здебільшого впровадження

¹ Див., наприклад, Ухвалу ВАС України від 27 вересня 2012 року у справі № К/9991/8576/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26314349> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 13.04.2011 року № 439. Урядовий кур'єр. 2011. № 78.

³ Про затвердження Порядку конкурсного відбору енергоефективних проектів для їх державної підтримки за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Державна підтримка заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів»: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 27.09.2011 року № 64. Офіційний вісник України. 2011. № 79. Стр. 79. Ст. 2928.

⁴ Ніжніченко О. А. Еколого-правове стимулювання впровадження ресурсо- та енергозберігаючих заходів. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 3. С. 42.

⁵ Кременовська І. В., Святогор О. А. Альтернативний погляд на «альтернативну» енергетику та «зелені» тарифи. Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 3. С. 114.

енергозберігаючих (енергоефективних) заходів передбачає одночасне досягнення як економічних, так і екологічних результатів. Проте слід пам'ятати, що в деяких випадках ці завдання можуть кардинально розходитися: наприклад, виробництво та використання деяких видів біопалива може спричинити більшу шкоду довкіллю, ніж палива, отриманого з корисних копалин. У зв'язку з цим необхідно відокремлювати еколого-правове стимулювання в цій сфері від стимулювання енергозбереження, що здійснюється з метою зменшення затратності виробництва та зниження собівартості виготовленої продукції і не призводить до зменшення забруднення чи іншого шкідливого впливу на навколишнє середовище. Погоджуємося з дослідницею в тому, що в подальшому слід впроваджувати обов'язкові екологічні вимоги в такі види енергозберігаючих заходів¹.

3. **Розвиток органічного сільськогосподарського виробництва.** У сучасній науковій літературі дослідження правових питань екологізації сільського господарства практично не обходяться без згадки про органічне господарювання. Так, Н. В. Кравець у своєму дисертаційному дослідженні доводить, що правові засади органічного сільського господарства слід розглядати як засіб реалізації принципу екологізації аграрного виробництва². Схожою є думка Т. В. Курман та О. В. Туєвої, які вважають органічне землеробство найбільш ефективним способом запровадження екологізації аграрного виробництва³.

Правові проблеми розвитку органічного сільського господарства в Україні все частіше стають предметом досліджень вітчизняних науковців. Так, С. І. Бугера наголошував на наявності «невирішених питань» у сфері забезпечення органічного сільськогосподарського виробництва⁴; а В. М. Єрмоленко вказував, що головною правовою проблемою в цій сфері є формально прийняте законодавство, яке реалізувати неможливо, тому воно не створює належних основ для формування правового механізму зайняття органічним виробництвом⁵. Майже всі сучасні науковці сходяться на думці щодо необхідності забезпечення виробників органічної сільськогосподарської продукції особливими заходами державної підтримки. Однак аналіз аграрного законодавства демонструє протилежні результати – нормативно-правова основа надання державної підтримки органічному сільському господарству знаходиться на незадовільному рівні.

У спеціальному Законі України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» (у редакції до 2015 року) передбачався Розділ VIII, який мав назву «Державна та наукова підтримка виробництва та обігу органічної продукції та сировини» та складався з трьох статей – при цьому лише дві з них були спрямовані на регулювання безпосередньо відносин державної

підтримки (ст. 33 і 34). У ст. 33 Закону зазначалося, що «державна підтримка суб'єктів господарювання, які здійснюють діяльність у сфері виробництва та обігу органічної продукції (сировини), надається відповідно до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». Таке відсылне положення не передбачало, за яким принципом надається така підтримка. Тому розуміти цю норму можна у двох варіантах: перший (диференційований підхід) – у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» має бути додатково передбачений спеціальний правовий механізм, спрямований на підтримку органічного виробництва; другий (недиференційований) – виробники органічної продукції отримують державну підтримку на загальних підставах як звичайні сільськогосподарські товаровиробники в рамках загальних програм підтримки. Незважаючи на неоднозначність формулювань положень ст. 33 Закону, що були чинними в попередній редакції, жодних змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» не було внесено. Це стало де-факто підтвердженням обрання недиференційованого підходу до державної підтримки виробників органічної продукції, тобто урівняло їх можливості отримати державну допомогу з виробниками традиційної сільськогосподарської продукції.

Ст. 34 Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» містила підстави ненадання державної підтримки в цій сфері. Слід відмітити їх загальний характер, тобто ці обмеження були типовими негативними умовами одержання переважної більшості видів державної підтримки. Зокрема, було передбачено, що державна підтримка не надається особам, які: 1) є нерезидентами України, за винятком випадків, передбачених міжнародними договорами України; 2) визнані банкрутами або стосовно яких порушено справу про банкрутство; 3) перебувають у стадії припинення юридичної особи або припинення підприємницької діяльності фізичної особи – підприємця; 4) подали завідомо недостовірні відомості та документи під час звернення за наданням державної підтримки; 5) отримали державну підтримку з порушенням умов її надання або умов щодо цільового використання бюджетних коштів, що доведено в установленому порядку; 6) отримують аналогічну за видами державну підтримку, строк надання якої не закінчився.

Відсутність спеціального правового механізму підтримки органічного виробництва в сукупності з переліком загальних обмежень її надання сформуливали низку обґрунтованих претензій до законодавчих засад надання державної підтримки виробникам органічної продукції. Однак замість вдосконалення цих законодавчих положень шляхом їх розвитку і спеціалізації, законодавець прийняв неоднозначне рішення, а саме: Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення умов ведення бізнесу (дерегуляція)» від 12.02.2015 року Розділ VIII Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» було виключено. Логіка такого рішення залишається незрозумілою: закон про дерегуляцію, судячи зі своєї назви, змісту та пояснювальної записки до відповідного законопроекту, спрямований на спрощення ведення бізнесу, усунення зайвих узгоджувальних, ліцензійних та інших процедур, що формують необґрунтовані адміністративні бар'єри для розвитку. Яким чином скасування державної підтримки сприяє бізнесу та досягненню мети закону про

¹ Ніжніченко О. А. Еколого-правове стимулювання впровадження ресурсо- та енергозберігаючих заходів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 3. С. 41.

² Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис...канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. С. 5.

³ Курман Т. В., Туєва О. В. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74 – 79.

⁴ Бугера С. І. Правове регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 637.

⁵ Єрмоленко В. М., Черняк Є. О. Деякі правові проблеми органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 44.

дерегуляцію – є риторичним питанням. На жаль, дефективні положення спеціального Закону України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини» щодо державної підтримки були виключені без жодної заміни, що залишило виробників органічної продукції навіть без декларативної основи її потенційного надання.

З 02 серпня 2019 року планується введення в дію Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» від 10 липня 2018 року. Цей Закон позиціонується як такий, що враховує вимоги законодавства ЄС. У ст. 8 цього Закону, яка має назву «Державна підтримка органічного виробництва та обігу органічної продукції», пропонується лаконічна норма: «Державна підтримка може надаватися виробникам органічної продукції в рамках загальнодержавних та регіональних програм за рахунок і в межах видатків за бюджетними програмами, спрямованими на підтримку розвитку сільськогосподарських товаровиробників». Як бачимо, новий Закон сповідує два принципові підходи до державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції: недиференційованість (підтримка здійснюється в рамках не спеціалізованих, а загальних програм) та диспозитивність (формулювання норми не містить імперативних зобов'язань щодо обов'язкового надання державної підтримки органічному сільськогосподарському виробництву). Отже, введення в дію нового спеціального Закону про органічне сільськогосподарське виробництво суттєво не вплине на стимулювання такого виробництва за рахунок належної державної підтримки.

З огляду на досліджені нами попередні, чинні та перспективні законодавчі норми щодо державної підтримки органічного сільського господарства, особливо цікавим видається досвід Чернігівської області, в якій було прийнято Програму фінансової підтримки органічного виробництва в Чернігівській області на 2015-2020 роки загальним обсягом фінансування 1,5 млн грн. Підтримка за програмою полягає в компенсації витрат, понесених у зв'язку з проведенням та підтвердженням відповідності виробництва органічної продукції (сировини) та видачею сертифіката відповідності в рослинництві, тваринництві та переробці сільськогосподарської продукції, зокрема в перехідний період, у розмірі 100% незалежно від видів сільськогосподарської діяльності та видів продуктів переробки. У Полтавській області запроваджено ще й компенсацію частини вартості поставленої органічної продукції дитячим дошкільним, шкільним, медичним та соціальним закладам області на умовах державних закупівель (Програма розвитку та підтримки аграрного комплексу Полтавщини за пріоритетними напрямками на період до 2020 року, затверджена рішенням Полтавської обласної ради від 29 квітня 2016 року). Тобто, незважаючи на несприятливе законодавче підґрунтя, на регіональному рівні вказані програми стають проявом класичного диференційованого підходу до спеціальної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції.

У той же час сприяння розвитку органічного сільського господарства з боку держави може набувати нетрадиційних рис та проявлятися в організаційно-правовій площині. Наприклад, Мінагрополітики та Держгеокадастр заявили про розробку механізму стимулювання виробництва органічної продукції шляхом проведення спеціалізованих земельних аукціонів. Передбачається, що на серії таких аукціонів

учасникам ринку будуть запропоновані земельні ділянки для виробництва органіки за пільговими орендними ставками. Пільги вступатимуть у дію тільки після початку фактичної реалізації інвестиційного проекту (наприклад, з початку процесу сертифікації), тобто діятимуть лише відносно підтверджених і фіксованих намірів¹.

Отже, незважаючи на декларування необхідності активізації розвитку органічного сільського господарства в Україні, законодавством не лише не стимулюється такий розвиток шляхом запровадження продуманої державної підтримки – навпаки, спеціальний закон «вичищається» від норм, спрямованих на регулювання такої підтримки. При цьому перспективи законодавчих змін у цій сфері полягають у запровадженні недиференційованої та диспозитивної державної підтримки органічних виробників – тобто не обіцяють позитивних зрушень. На тлі такого неналежного законодавчого забезпечення особливого значення набувають поодинокі випадки нормативного закріплення підтримки органічного сільського господарства на локальному рівні шляхом затвердження регіональних програм, а також відомчі ініціативи щодо розробки заходів організаційно-правової підтримки виробників органіки. Однак такі «точкові» та несистематичні прояви не формують цілісного механізму підтримки, а тому мають досить слабкий потенціал. Для досягнення відчутного ефекту, який полягатиме в динамічному стабільному зростанні обсягів органічного виробництва в Україні, існує нагальна потреба в розробці належного законодавчого забезпечення державної підтримки органічного сільського господарства².

Останніми роками в науці аграрного, земельного та екологічного права, а також в економічних науках питання правового забезпечення державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва досить активно досліджуються. Так, низка учених називають відсутність державної підтримки основною причиною повільного становлення органічного сільськогосподарського виробництва та наполягають на її запровадженні (Н. М. Андрєєва³, Н. А. Берлач⁴, Я. З. Гаєцька-Колотило⁵, О. В. Гафурова⁶, С. П. Кацубо⁷, І. О. Костяшкін⁸,

¹ Мінагрополітики підтримає виробництво органіки та виноградарство через механізм земельних аукціонів. URL: <http://minagro.gov.ua/node/23027> (дата звернення: 01.06.2017 року)

² Григор'єва Х. А. Проблеми законодавчого забезпечення державної підтримки органічного сільського господарства в Україні. *Актуальні питання реформування правової системи* : матер. XIV Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16-17 чер. 2017). Луцьк, 2017. С. 151 – 153.

³ Андрєєва Н. М. Органічне виробництво як складова забезпечення продовольчої безпеки України: економіко-правовий аспект впровадження. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матер. Міжн. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2013. С. 28.

⁴ Берлач Н. А. Розвиток органічного напрямку у сільському господарстві України (адміністративно-правові основи) : автореф. дис...докт. юрид. наук: 12.00.07. К., 2010. 32 с.

⁵ Гаєцька-Колотило Я. З. Проблеми екологізації аграрного законодавства. *Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку* : матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 груд. 2007). Х., 2007. С. 60.

⁶ Гафурова О. В. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції за законодавством України та ЄС. *Правові засади ведення органічного землеробства* : збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Харків, 2017. С. 39.

⁷ Кацубо С. П. О перспективах экологизации сельскохозяйственной деятельности. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права* : матер. Респ. круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 127.

⁸ Костяшкін І. О. Окремі методологічні засади реалізації права власності на землю в Україні в умовах сталого розвитку. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України* : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 119.

Н. Я. Кутаренко¹, Л. О. Мармуль², В. О. Мельник³, М. М. Пархоменко⁴, Д. К. Семенда⁵, А. М. Статівка⁶, Н. В. Фролова⁷, О. В. Ходаківська⁸, В. А. Чудовська⁹, Б. І. Шувар¹⁰ та інші).

Державна підтримка органічного сільськогосподарського виробництва зумовлена двома основними причинами:

а) *стратегічною*. Полягає у вдячності держави за обрання суб'єктами господарювання екологобезпечного способу виробництва, який не чинить такий потужний негативний вплив на навколишнє природне середовище, як традиційне сільське господарство. Розвиток органічного господарювання має для держави два основні наслідки: а) вимагається менше фінансових, організаційних, строкових та інших затрат на охорону, відновлення, відтворення природних ресурсів, які використовуються в такому органічному виробництві; б) споживання органічної сільськогосподарської продукції населенням держави позитивно впливає на його здоров'я, репродуктивний та трудовий потенціал;

б) *тактичною*. Виробництво органічної сільськогосподарської продукції має низку особливостей, що роблять його більш дорогим порівняно з традиційним (необхідність проходження перехідного періоду, застосування ручної праці, висока вартість сертифікаційних процедур тощо). Підтримка за тими позиціями, які здорожчують органічне виробництво порівняно з традиційним, є об'єктивною необхідністю у випадку зацікавленості держави в розвитку органічного сільського господарства.

Науковці, що працюють над питаннями правового забезпечення державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва, пропонують різні комбінації механізмів підтримки. Види підтримки, які найчастіше пропонуються у правовій та економічній літературі, ми згрупували у такий спосіб:

1) фінансова підтримка:

¹ Кутаренко Н. Я. Державна підтримка у сфері органічного аграрного виробництва. URL: <http://www.stationline.org.ua/ekonom/60/8118-derzhavna-pidtrimka-u-sferi-organichnogo-agrarnogo-virobnictva.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Мармуль Л. О., Новак Н. П. Розвиток органічного виробництва в Україні на засадах кооперації. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 31.

³ Мельник В. О. Правове регулювання сертифікації органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 68 – 75.

⁴ Пархоменко М. М. Правове регулювання органічного виробництва в Україні. *Вісник Донецького університету. Серія «Економіка і право»*. 2011. Т. 2. С. 81.

⁵ Семенда Д. К., Семенда О. В. Розвиток органічного виробництва в сільськогосподарських підприємствах. *Агросвіт*. 2014. № 7. С. 44.

⁶ Статівка А. М. Деякі правові питання органічного виробництва сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук. конф. «Тринадцять осінніх юридичних читань» (Хмельницький, 14-15 лист. 2014). Хмельницький, 2014. Ч. 3. С. 100.

⁷ Фролова Н. В. Правове регулювання здійснення органічного виробництва. *Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 трав. 2017). О, 2017. С. 644.

⁸ Ходаківська О. В., Корчинська С. Г. Світова практика державного регулювання та підтримки органічного виробництва. *Вісник Харківського національного університету сільського господарства. Серія «Економічні науки»*. 2011. Вип. 113. С. 418 – 423.

⁹ Чудовська В. А. Державна підтримка виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2012. № 2 (2). С. 442 – 450.

¹⁰ Шувар Б. І. Організаційно-економічне забезпечення ведення органічного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ...канд. екон. наук: 08.00.04. Львів, 2012. С. 14.

а) субсидії та дотації в перехідний період (Є. Ю. Білоусов¹, Є. О. Бойко², А. М. Земко³, В. Ф. Камінський⁴, К. А. Козмуляк⁵, Є. В. Мілованов⁶, О. Г. Михайленко⁷, Я. О. Самсонова⁸, О. М. Туєва⁹, В. Ю. Уркевич¹⁰, П. Т. Філюк¹¹, Т. О. Чайка¹² та інші);

б) пільги в оподаткуванні (А. П. Анісімов¹³, А. М. Земко¹⁴, К. А. Козмуляк¹⁵, О. Г. Михайленко¹⁶, С. М. Романко¹⁷, О. М. Туєва¹⁸, В. А. Чудовська¹⁹ та інші);

¹ Білоусов Є. Ю. Принципи, напрями та механізми державної підтримки розвитку органічного землеробства в Україні. *Молодий вчений*. 2015. № 6 (21). Ч. 1. С. 75.

² Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції: автореф. дис. ...канд. екон. наук: 08.00.04. Миколаїв, 2011. 20 с.

³ Земко А. М., Філюк П. Т. Деякі питання правового регулювання виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 67.

⁴ Камінський В. Ф., Чорний Г. М., Корсун С. Г. Принципи управління розвитком органічного виробництва в контексті продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 8.

⁵ Козмуляк К. Правове регулювання економічного стимулювання ведення екологічно безпечного рослинництва в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 94.

⁶ Мілованов Є. В. Тенденції розвитку ринку української органічної продукції. *Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції*: матер. наук.-практ. сем. (Львів, 31 бер. 2004). Львів, 2004. С. 37 – 42.

⁷ Михайленко О. Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2014. Вип. 6. Ч. 3. С. 44.

⁸ Самсонова Я. О. Правове забезпечення державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 97.

⁹ Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 216.

¹⁰ Уркевич В. Ю. Органічне сільськогосподарське виробництво: правові питання розвитку в аспекті євроінтеграції України. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 76.

¹¹ Земко А. М., Філюк П. Т. Деякі питання правового регулювання виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 67.

¹² Чайка Т. О., Чужмир К. М. Фінансове забезпечення запровадження органічного виробництва в аграрному секторі економіки. *Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток території*: матер. міжнар. наук.-метод. конф. (Київ, 11-12 лист. 2011). К., 2011. С. 293.

¹³ Анісімов А. П. Органическое земледелие как вид экологического предпринимательства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 7 – 8.

¹⁴ Земко А. М., Філюк П. Т. Деякі питання правового регулювання виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 67.

¹⁵ Козмуляк К. Правове регулювання економічного стимулювання ведення екологічно безпечного рослинництва в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 94.

¹⁶ Михайленко О. Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2014. Вип. 6. Ч. 3. С. 44.

¹⁷ Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 19 с.

¹⁸ Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 216.

¹⁹ Чудовська В. А. Державна підтримка виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2012. № 2 (2). С. 442 – 450.

- в) пільгове кредитування (А. П. Анісімов¹, Є. О. Бойко², А. М. Земко³, К. А. Козмуляк⁴, О. Г. Михайленко⁵, О. М. Туєва⁶, Т. О. Чайка⁷, В. А. Чудовська⁸);
- г) здешевлення сертифікації (Є. Ю. Білоусов⁹, В. О. Мельник¹⁰, Я. О. Самсонова¹¹);
- г) пільги в страхуванні (С. М. Романко¹², Т. О. Чайка¹³);
- д) здешевлення технічного переоснащення (В. І. Гордєєв¹⁴, О. Корніцька¹⁵);
- е) оплата послуг (І. О. Костяшкін пропонує надавати підтримку в оплаті послуг з розробки проектів землеустрою щодо дотримання сівозмін чи науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт¹⁶; а Т. О. Чайка наполягає на проведенні безкоштовної державної експертизи ґрунтів¹⁷);
- 2) інформаційно-консультаційна підтримка:
- а) надання дорадчих послуг (Є. О. Бойко¹⁸, К. А. Козмуляк¹⁹);

¹ Анісімов А. П. Органическое земледелие как вид экологического предпринимательства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 7 – 8.

² Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Миколаїв, 2011. 20 с.

³ Земко А. М., Філюк П. Т. Деякі питання правового регулювання виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 67.

⁴ Козмуляк К. Правове регулювання економічного стимулювання ведення екологічно безпечного рослинництва в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 94.

⁵ Михайленко О. Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2014. Вип. 6. Ч. 3. С. 44.

⁶ Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 216.

⁷ Чайка Т. О. Розвиток органічного виробництва в аграрному секторі економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Миколаїв, 2012. С. 11 – 12.

⁸ Чудовська В. А. Державна підтримка виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2012. № 2 (2). С. 442 – 450.

⁹ Білоусов Є. Ю. Принципи, напрями та механізми державної підтримки розвитку органічного землеробства в Україні. *Молодий вчений*. 2015. № 6 (21). Ч. 1. С. 75.

¹⁰ Мельник В. О. Правове регулювання сертифікації органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 68 – 75.

¹¹ Самсонова Я. О. Правове забезпечення державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 97.

¹² Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 19 с.

¹³ Чайка Т. О. Розвиток органічного виробництва в аграрному секторі економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Миколаїв, 2012. С. 11 – 12.

¹⁴ Гордєєв В. І. Правове забезпечення виробництва органічної продукції аквакультури. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 44.

¹⁵ Корніцька О. З досвіду розвитку виробництва продукції органічного землеробства у Республіці Польща. *Вісник Львівського нац. аграр. ун-ту. Агрономія*. 2009. № 13. С. 100 – 104.

¹⁶ Костяшкін І. О. Правове забезпечення органічного землеробства в умовах сталого розвитку. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 125.

¹⁷ Чайка Т. О., Чужмир К. М. Фінансове забезпечення запровадження органічного виробництва в аграрному секторі економіки. *Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток території*: матер. міжнар. наук.-метод. конф. (Київ, 11-12 лист. 2011). К., 2011. С. 293.

¹⁸ Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Миколаїв, 2011. 20 с.

¹⁹ Козмуляк К. А. Правове регулювання державної підтримки органічного агровиробництва в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 110.

- б) популяризація органічних виробництва та продукції (К. А. Козмуляк¹, Д. С. Піддубна²);
- в) формування інформаційно-консультаційного забезпечення органічного виробництва (С. І. Марченко³, О. М. Туєва⁴, О. М. Савельєва⁵, Т. О. Чайка⁶);
- 3) організаційно-правова підтримка:
- а) налагодження системи сертифікації (Н. А. Берлач⁷, Є. В. Гаваза⁸);
- б) розвиток ринку органічної продукції (А. П. Анісімов⁹, О. А. Томашевська¹⁰, О. М. Туєва¹¹);
- в) запровадження наукових досліджень з органічного сільського господарства у сферах селекції рослин і тварин (О. М. Туєва¹²);
- г) формування державного замовлення на органічну сільськогосподарську продукцію (Є. О. Бойко¹³, В. А. Чудовська¹⁴);
- д) налагодження механізмів державно-приватного партнерства (В. Ю. Уркевич¹⁵).
- Проблема відсутності державної підтримки органічного сільського господарства особливо гостро відчувається на тлі надання такої підтримки в інших країнах.

¹ Козмуляк К. А. Правове регулювання державної підтримки органічного агровиробництва в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 110.

² Піддубна Д. С. Правове забезпечення захисту органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: монографія. Кривий Ріг: Вид. Козлов Р. А., 2015. С. 64.

³ Марченко С. І. Правові питання державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 166.

⁴ Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 216.

⁵ Савельєва О. М. Деякі правові аспекти розвитку агро-виробничих відносин в Україні у XXI сторіччі. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 293.

⁶ Чайка Т. О. Розвиток органічного виробництва в аграрному секторі економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Миколаїв, 2012. С. 11 – 12.

⁷ Берлач Н. А. Адміністративно-правовий механізм вдосконалення сертифікації органічної сільськогосподарської продукції. *Часопис Київського університету права*. 2009. Вип. 4. С. 159.

⁸ Гаваза Є. В. Державна підтримка розвитку ринку органічної продукції. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2013. № 1-2 (2). С. 332 – 340.

⁹ Анісімов А. П. Органическое земледелие как вид экологического предпринимательства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 7 – 8.

¹⁰ Томашевська О. А. Органічне виробництво в світі: реалії та перспективи. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 162.

¹¹ Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 216.

¹² Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 216.

¹³ Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Миколаїв, 2011. 20 с.

¹⁴ Чудовська В. А. Державна підтримка виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Житомирського національного агроекологічного університету*. 2012. № 2 (2). С. 442 – 450.

¹⁵ Уркевич В. Ю. Про державно-приватне партнерство в сфері органічного виробництва. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 46.

При чому, на відміну від України, законодавче забезпечення такої підтримки пройшло еволюційний розвиток, що нараховує подекуди кілька десятиріч. Найбільш поширеними різновидами державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва за кордоном є:

1) *різні варіації дотування виробників у перехідний період*. Приміром, у Швеції державна підтримка виробників органічної сільськогосподарської продукції здійснюється шляхом надання протягом 3 років субвенцій у сумі від 82 до 320 євро в розрахунку на 1 га земель на рік залежно від середньої врожайності в цьому господарстві або у відповідному регіоні¹. У Німеччині під час перехідного періоду та періоду подальшого ведення органічного сільського господарства ставки державної підтримки теж різняться². У Чехії субсидії надаються як на період переходу на органічне виробництво, так і в такому ж обсязі на постійній основі на всю площу сертифікованих земель на території господарств³. В Ірландії господарства розміром менше 3 га в період конверсії отримують дотацію в розмірі 242 євро/га, а після отримання статусу «органічного» господарства – 121 євро/га. Для господарств, що мають земельні площі від 3 до 40 га, ця підтримка відповідно становить 181 і 91 євро/га⁴;

2) *здешевлення сертифікації*. Наприклад, більшість органічних господарств Німеччини можуть отримати право на допомогу до 530 євро на ферму для того, щоб відшкодувати витрати на органічну сертифікацію⁵. У деяких регіонах Франції можна отримати субсидії для компенсації витрат на сертифікацію та інспектування, розмір яких змінюється залежно від регіону⁶;

3) *пільгове кредитування*. Цікавий досвід сформовано в Туреччині, у якій з 2004 року Сільськогосподарський банк Туреччини надає кредити з привабливим відсотком (зниженим на 60%) для всіх підприємців органічного сектору⁷;

4) *інформаційно-консультаційна підтримка*. Особливо наочним є приклад Польщі, в якій утворено Дорадчий центр сільського господарства. Фермери та переробні підприємства можуть прийти в центр та дізнатися детальну інформацію про органічне виробництво та законодавство. Там також знаходиться навчальний центр для проведення тренінгів щодо практичних аспектів переробки органічних продуктів, а також демонстраційна ферма. Загалом у Польщі діє мережа з 60 демонстраційних органічних господарств⁸. Туреччина віднайшла

цікавий механізм популяризації органічного виробництва, а саме: згідно з ухваленим у 2004 році законом про органічне сільське господарство державне телебачення Туреччини повинне кожний місяць транслювати в ефірі півгодинні освітні програми та/або програми для популяризації органічного сектору¹;

5) *стимулювання попиту, підтримка збуту органічної продукції*. Цей важливий напрям підтримки реалізується, наприклад, у Німеччині, у якій крім прямих субсидій фермерам, федеральні та регіональні органи державної влади також підтримують ініціативи збуту та розвитку виробничо-збутових ланцюгів². Іншим цікавим прикладом є відкриття в Туреччині в 2006 році першого ринку, на якому продавали виключно сертифіковані органічні продукти. Сьогодні кількість органічних ринків лише у Стамбулі зросла до шести, низка ринків також функціонує по всій державі³.

Особливу концепцію державної підтримки органічного сільського господарства обрали Нідерланди. Ця країна зробила акцент не на підтримці виробництва, а на стимулюванні попиту на органіку. Такий концептуальний підхід є унікальним в Європі, оскільки більшість сусідніх країн стимулюють в основному виробництво. При цьому лише 20% коштів, зарезервованих для розвитку органічного сектору, були спрямовані на підвищення попиту – головну ж частину фінансування було спрямовано на дослідницькі роботи⁴.

Підхід Нідерландів здається досить привабливим та логічним, а головне менш бюджетно-затратним, і це спричиняє появу у вітчизняній правовій літературі пропозицій щодо необхідності побудови державної підтримки виключно на стимулюванні попиту (наприклад, така теза обґрунтовується Д. С. Піддубною⁵). Однак реалії нашої держави не сприяють успішному застосуванню такого підходу та навіть прямо йому суперечать. Економічна наука добре опрацювала питання прямої залежності обсягів споживання органічної продукції та рівня доходів населення⁶: попит на органіку в суспільстві зростає при збагаченні населення. Збідніння населення України протягом останніх років ілюструється статистичними даними, за якими «споживання основних продуктів харчування в Україні залишається нижчим від раціональних норм, розрахованих Міністерством охорони здоров'я України. Раціональні норми споживання досягнуті лише по рослинній олії і хлібопродуктах. Недосягнення норм раціонального споживання значною мірою спричинено недостатнім рівнем доходів домогосподарств»⁷. Отже, органічна продукція для пересічного українця є розкішшю.

¹ Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий и эффективного функционирования агропромышленного комплекса / науч. ред. И. П. Кузьмич. Минск: Бизнесофсет, 2013. С. 386.

² Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 36.

³ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 63.

⁴ Берлач Н. А. Становлення органічного сільського господарства в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Право України*. 2010. № 4. С. 314 – 321.

⁵ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 36.

⁶ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 52.

⁷ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 82.

⁸ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 66.

¹ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 82.

² Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 36.

³ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 83.

⁴ Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 43.

⁵ Піддубна Д. С. Правове забезпечення захисту органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: монографія. Кривий Ріг: Вид. Козлов Р. А., 2015. С. 62 – 64.

⁶ Михайленко О. Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2014. Вип. 6. Ч. 3. С. 43.

⁷ Лише хліба та олії українці споживають більше раціональних норм. *Економіка АПК*. 2018. № 9. С. 15.

Інший бік стимулювання попиту полягає в стимулюванні експорту органічної сільськогосподарської продукції з України в держави з платоспроможним населенням. Задля справедливості слід зазначити, що нині і так 90% продукції вітчизняних органічних сільськогосподарських підприємств спрямовується на експорт¹. Для розуміння суті такого експортоорієнтованого стимулювання цікавим є досвід Молдови, яка в 2009 році запровадила програму субсидій, що надає бонус для органічної продукції, призначеної на експорт, у розмірі 40% від ціни традиційного продукту і 20% – для товарів, проданих на внутрішньому ринку². Отже, подібними діями держава свідомо спрямовує органічну сільськогосподарську продукцію вітчизняного виробництва за кордон. Така політика переслідує лише економічні цілі, забуваючи про продовольчу безпеку населення.

У літературі, окрім перерахованих та згрупованих вище поглядів щодо механізмів державної підтримки, зустрічаються пропозиції щодо більш-менш комплексного законодавчого запровадження такої підтримки. Так, К. А. Козмуляк пропонує розробити та впровадити комплексну загальнодержавну програму підтримки органічного агровиробництва³; а С. М. Романко обґрунтовує необхідність прийняття Довгострокової програми впровадження технологій ведення екологічно безпечного (органічного) сільського господарства⁴. Деякі вчені, погоджуючись із необхідністю державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва, наголошують на потребі концептуального вирішення низки земельно-правових питань (І. І. Каракаш⁵, К. Л. Коваль⁶, О. І. Менів⁷, Р. А. Циліорик⁸), у чому мають рацію.

Аналіз численних наукових публікацій, присвячених правовим проблемам органічного сільського господарства, а також детальне вивчення іноземного досвіду дозволяє нам запропонувати введення до вітчизняного аграрного законодавства норм щодо комплексної державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. На наше переконання, найпершим кроком має стати внесення відповідних змін і доповнень до спеціального Закону України «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної

продукції». У ньому мають бути закріплені, по-перше, принципи протекціонізму органічного виробництва та пріоритетності цього напрямку в сільському господарстві¹; по-друге, передбачені окремі норми, які присвячені державній підтримці та гарантують обов'язковість її надання. Наше бачення такої комплексної підтримки можна схематично виразити наступним чином:

1) *підтримка виробництва*: а) *стартова* (дотація переходу, відшкодування витрат на сертифікацію, пільгове кредитування); б) *поточна* (пільгове оподаткування, пільгове кредитування);

2) *підтримка інфраструктурної розбудови*: а) стабільне розширення державного замовлення на органічну продукцію (спрямоване на формування перспективного внутрішнього ринку органічної продукції, підвищення попиту на неї); б) сприяння побудові збутових ланцюгів, насамперед за допомогою стимулювання кооперації виробників органіки; в) утворення державних органів сертифікації, які б надавали відповідні послуги за пільговими умовами;

3) *підтримка науково-освітньої сфери*: а) залучення сільськогосподарських дорадчих служб на умовах часткового фінансування діяльності, пов'язаної з популяризацією органічного способу виробництва та інформування аграрної спільноти щодо особливостей його здійснення; б) фінансування наукових досліджень у сфері органічного сільського господарства.

Незважаючи на беззаперечну важливість кожної складової окресленої нами комплексної підтримки, центральною все ж є підтримка виробництва. При цьому кожен із запропонованих елементів підтримки виробництва заслуговує окремого дослідження та виваженого формування правової основи його надання. Особливої уваги потребує запровадження механізму дотації переходу. У країнах ЄС дотацію переходу для виробників органічної сільськогосподарської продукції прийнято розраховувати на 1 га угідь, тобто без прив'язки до обсягів виробництва. При цьому, наприклад, у Польщі така підтримка має регресуючий характер, тобто зі збільшенням площі зменшується дотація. На наш погляд, дотація переходу має компенсувати виробнику зменшення доходів, яке неминуче чекає на нього в конверсійний період. Саме тому прив'язка до площ угідь не може ефективно відобразити суть підтримки, а значить – досягти її мети. При цьому треба враховувати, що деякі види органічного сільськогосподарського виробництва взагалі не використовують сільськогосподарські угіддя як засіб виробництва, у зв'язку з чим критерій площі не є універсальним. Вважаємо, що компенсуватися має різниця між порохованим середнім доходом, який отриманий у цьому регіоні виробниками звичайної сільськогосподарської продукції за звітний період (рік, сезон), та отриманим доходом виробника органічної продукції. На нашу думку, загальним правилом має бути повна компенсація вимушених втрат, які несе суб'єкт господарювання при переході до органічного виробництва, однак зі встановленням фіксованого максимуму на одного суб'єкта. Слід пам'ятати, що перехідний період за чинним законодавством не має граничних строкових рамок. Саме тому з метою підвищення ефективності державної підтримки та уникнення зловживань у цій

¹ Томашевська О. А. Органічне виробництво в світі: реалії та перспективи. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 162.

² Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. Київ, 2013. С. 76.

³ Козмуляк К. А. Правове регулювання державної підтримки органічного агровиробництва в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 110.

⁴ Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 19 с.

⁵ Каракаш І. І. Органічне землеробство та перспективи його розвитку в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 84.

⁶ Коваль К. Л. Проблеми забезпечення балансу екологічної та економічної функції земель як природного ресурсу. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 103.

⁷ Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції прослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 8.

⁸ Циліорик Р. А. К началу дискуссии об органическом земледелии как правовой категории. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 226.

¹ Самсонова Я. О. Правове забезпечення державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 99.

сфері слід закріпити максимальні строкові межі для виплат дотацій виробникам на стадії переходу до органічного господарювання.

Пільгові умови кредитування мають виражатися в такому. На стартовому етапі підтримка має надаватися державою шляхом укладення договору безвідсоткової позики. При цьому повернення коштів повинно розпочинатися після набуття статусу виробника органічної сільськогосподарської продукції. У випадку не одержання такого статусу протягом встановленого обґрунтованого строку, кредит повертається з нарахуванням відсотків, розмір яких прогресує залежно від продовження додаткового строку перехідного періоду. Для поточної підтримки органічного виробництва пропонуємо механізм здешевлення кредитів, із підвищенням розміру компенсації порівняно з виробниками традиційної сільськогосподарської продукції.

Пільгове оподаткування має бути у спрощеному режимі та полягати у виділенні особливої групи платників єдиного податку. Для тих сільськогосподарських товаровиробників, частка органічного виробництва яких дорівнює або перевищує 50%, мають передбачатися знижені ставки оподаткування.

З метою ефективності та дієвості запровадження комплексної підтримки органічного сільського господарства, необхідним є не лише оновлення спеціального Закону та розробка відповідних підзаконних нормативно-правових актів, також мають бути внесені зміни до ПК України і Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України».

Отже, проаналізувавши три складові екологізації сільськогосподарської діяльності – екологізацію використання природних ресурсів, екологічну модернізацію підприємств, техніко-технологічних процесів та розвиток органічного сільського господарства – можемо підвести певні підсумки.

Так, особливо важливо усвідомити, що екологізація сільськогосподарської діяльності в кінцевому підсумку проводиться сільськогосподарськими товаровиробниками. Саме вони мають добровільно та свідомо прагнути зробити своє господарювання більш екологічним: обрати екологобезпечний спосіб виробництва, дотримуватися правил сівозміни, здійснювати науково обґрунтовані меліоративні заходи тощо. Перехід на новітні, більш екологічні технології обробітку земель, які завдають меншого негативного впливу на навколишнє природне середовище – це завжди є рішенням самого сільськогосподарського товаровиробника. Саме тому із трьох принципових шляхів екологізації сільськогосподарської діяльності – шляху імперативної вказівки, економіко-правового стимулювання та культурно-освітнього шляху – найбільш дієвим є саме другий. Адже економіко-правове стимулювання виробника до екологізації не лише прискорює процес прийняття ним рішення (цю функцію виконує і екологічна освіта, і підвищення екологічної культури), але і – що дуже важливо в сучасних умовах – полегшує фінансове та ресурсне навантаження, яке лягає на виробника у зв'язку з екологізацією. З огляду на це, екологізація сільськогосподарської діяльності напряму залежить від якості, ефективності та дієвості законодавства у сфері державної підтримки.

Послідовний аналіз складових екологізації сільськогосподарської діяльності дозволяє дійти висновку, що найбільш нормативно врегульованим є блок

відносин щодо екологізації використання природних ресурсів, зокрема, земельних. Головним недоліком правового регулювання державної підтримки в цій сфері слід визнати низький рівень правового стимулювання землевласника і землекористувача до здійснення екологічних перетворень у своєму виробництві. Держава має надавати підтримку на всіх етапах екологізації:

а) етапі підготовки (проведення агрохімічних досліджень, підготовка рекомендацій по зберіганню, відновленню та покращенню якості ґрунтів на земельних ділянках, задіяних у сільськогосподарському виробництві). Зараз ці роботи є платними та дорогими. І вже на цьому етапі більша кількість господарств втрачає «екологічний запал». Вважаємо, що мають функціонувати паралельні інституційні системи виконання повного комплексу підготовчих робіт: приватна і державна. Головною відмінністю між ними має стати вартість робіт: державні структури мають здійснювати їх за собівартістю;

б) етапі запровадження (закупівля необхідних матеріалів, речовин, техніки, насіння тощо, транспортування, витрати на внесення в ґрунт (пальне, оплата праці) тощо). Дієвим механізмом на найближчу перспективу ми бачимо відроджену та удосконалену погектарну компенсацію витрат, розмір якої встановлюється залежно від здійснених заходів.

Екологізація сільськогосподарської діяльності – це та сфера, де державна підтримка іде пліч-о-пліч з державним контролем та одночасно виступає інструментом здійснення загальної екологічної функції держави. При цьому залишаються відносини, які мають бути предметом особливої уваги, а саме: державна підтримка масштабних заходів екологізації використання природних ресурсів, які виходять за рамки інтересів одного чи кількох виробників. Йдеться про підтримку будівництва іригаційних споруд, великих меліоративних систем – такого рівня заходи мають бути в пріоритеті державної підтримки, а на їх реалізацію мають бути спрямовані кошти окремою бюджетною програмою.

Другим за ступенем розвитку законодавства щодо державної підтримки є блок відносин щодо екологічної модернізації підприємств та техніко-технологічних процесів. Хоча існують програми підтримки цього напрямку, на жаль, вони не є спеціалізованими для сільськогосподарських підприємств.

Найбільш бездоленим у контексті державної підтримки є третій блок відносин екологізації сільськогосподарської діяльності – розвиток органічного сільськогосподарського виробництва. У цьому напрямі є потреба не в змінах, а в побудові правового забезпечення державної підтримки органічного господарювання.

Окреслені нами напрями удосконалення агропротекційного законодавства мають вилитися в конкретні пропозиції по законодавчим перетворенням. Найбільш популярними в літературі є пропозиції щодо програмно-концептуального шляху законодавчого забезпечення. Учені пропонують розробити різні програмні документи, які тією чи іншою мірою стосуються питання екологізації сільськогосподарської діяльності: Загальнодержавну цільову програму екологізованого використання та охорони земель¹; Концепцію переходу України на модель

¹ Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 19 с.

сталого використання земель сільськогосподарського призначення та Програму розвитку сталого використання земель сільськогосподарського призначення на 2011–2020 роки¹; Державну програму з проведення моніторингу ґрунтів на землях сільськогосподарського призначення² тощо.

Не заперечуючи в цілому доцільність розробки нових концептуально-програмних правових актів, все ж вважаємо, що аграрне право України наразі вже значною мірою насичене програмними документами, зокрема й у сфері екологізації сільськогосподарської діяльності. Однак, на жаль, правильні за своїм змістом програмні документи залишаються в полі «декоративного» права. Яскравим прикладом є Концепція збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року, затверджена наказом Мінагрополітики від 20.08.2003 року № 280³. Цією Концепцією передбачено широкий перелік напрямів та засобів забезпечення розвитку сільського господарства в контексті охорони навколишнього природного середовища. Поставлено ідеальні цілі та завдання, оголошено про необхідність скорочення площ орних земель, активізацію селекційної та наукової діяльності тощо. Передбачено необхідність розроблення порядку економічного стимулювання землевласників та землекористувачів щодо ведення екологічно збалансованої сільськогосподарської діяльності. Проте ця Концепція протягом свого 15-річного існування не породила жодного дієвого акту, який був би спрямований на реалізацію закладених у ній завдань.

Як бачимо з наведеного вище прикладу та проведеного в підрозділі аналізу, правова концептуальна та нормативно-правова основа екологізації сільськогосподарської діяльності у значній частині давно сформована, але вона і досі перебуває у «світі ідей». На деякі причини такого стану вказувала С. Кузнецова: ще з радянських часів існувала та продовжує бути незмінною тенденція виділення коштів на природоохоронні потреби в нашій країні за залишковим принципом; це знаходить своє відображення і в законодавстві⁴. Таке ставлення до природоохоронних заходів є обурливим та неприйнятним у правовій державі. Науковці висували альтернативні варіанти правового забезпечення стабільного фінансування природоохоронних заходів: наприклад, П. Ф. Кулинич пропонує акумулювати частину надходжень від продажу вітчизняної сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках для створення державного фонду охорони сільськогосподарських земель та формування сталих агроландшафтів⁵; В. А. Зуєв обґрунтовує необхідність прив'язки суми видатків на охорону навколишнього природного середовища, забезпечення раціонального природокористування та відтворення природних об'єктів у відсотковій ставці до загальної суми видат-

ків Державного бюджету¹; С. В. Кузнецова пропонує встановлення певного рівня фінансування природоохоронних заходів по відношенню до ВВП². Указані шляхи покликані вирішити проблему хронічного браку коштів у державному бюджеті на охорону природи в цілому та її окремого напрямку – екологізації аграрного виробництва; а також спрямовані на встановлення такого фінансування природоохоронних заходів, яке буде адекватним коштам, заробленим із використанням природних ресурсів.

Ще один висновок, який витікає із проведеного дослідження, лежить у теоретичній площині. Тенденція до насичення аграрного права екологічними нормами розцінюється вченими по-різному. На наш погляд, процес зближення аграрного права із екологічним полягає саме в набутті галузю аграрного права нового повноправного принципу – екологізації сільськогосподарської діяльності, якому має відповідати аграрно-правове регулювання суспільних відносин. При цьому висунута в літературі пропозиція щодо формування агроєкологічного права як правового утворення, окремого від аграрного права (агровиробничого)³, вважаємо, є загрозливою у зв'язку з наступним. По-перше, аграрне право є цілісною галузю права, яка і так постійно змушена доводити власну самостійність та взагалі право на існування. По-друге, ядро предмета аграрного права складають виробничі сільськогосподарські відносини, які невід'ємно пов'язані з використанням природних ресурсів, а значить і з їх охороною. Штучний розрив відносин сільськогосподарського виробництва та охорони задіяних у ньому природних ресурсів є непродуктивним та породжує внутрішній конфлікт. Альтернатива цьому – це екологізація аграрного права, тобто набуття ним нової обов'язкової риси, поєднання виробничих інтересів із природоохоронними. Саме тому, на нашу думку, основні сили вітчизняної науки мають бути спрямовані на дослідження шляхів якомога більш швидкого, безболісного та ефективного впровадження принципу екологізації аграрного виробництва в аграрно-правові механізми, насамперед за допомогою стимулювання виробників заходами державної підтримки.

¹ Паляничко Н. І. Еколого-економічна оцінка використання земель сільськогосподарського призначення в контексті сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.06. К., 2010. 21 с.

² Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. 20 с.

³ Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року: 20.08.2003 року № 280. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0280555-03> (дата звернення 29.11.2018 року)

⁴ Кузнецова С. В. Правове забезпечення фінансування у сфері охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2000. 20 с.

⁵ Кулинич П. Ф. Проблема якості сільськогосподарських земель в земельному праві України. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право*: актуальні проблеми теорії та практики: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 11.

¹ Зуєв В. А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2003. 20 с.

² Кузнецова С. В. Правове забезпечення фінансування у сфері охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2000. 20 с.

³ Кулинич П. Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 45.

4.3. Правове забезпечення державної підтримки агроінноваційної діяльності

Ефективність, конкурентоспроможність та екологічна безпечність сучасного сільського господарства прямо залежать від ступеня його інноваційності. Те, що активне застосування інноваційних розробок – це єдиний обґрунтований перспективний шлях розвитку сільського господарства, переконливо доводили у своїх працях багато вчених із різних галузей знань¹, саме тому ми не будемо зупинятися на повторній аргументації очевидних речей. Набагато цікавішим, з наукової точки зору, є дослідження законодавчого відображення та практичної реалізації задекларованих безліч разів намірів держави перевести вітчизняне сільське господарство на інноваційний шлях розвитку. Це питання є невід'ємною частиною предмету нашого дослідження з огляду на те, що саме державна підтримка є головним інструментом перетворення традиційного сільського господарства України в інноваційне.

Спершу варто визначитися з тим, що розуміє законодавець під інноваціями загалом, та інноваціями в сільському господарстві зокрема. Так, Законом України «Про інноваційну діяльність» інноваціями названі «новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоздатні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери. Тобто інновації можуть приймати практично будь-яку форму, головне, що їх відрізняє, – це результат їх впровадження, що полягає в суттєвому покращенні виробництва. У науці аграрного права інновації, які стосуються сільського господарства, називаються агроінноваціями.

Важливо відмежувати агроінновації від суміжних понять. Так, наприклад, Й. Шумпетер підкреслював, що інновацією є не кожне нововведення, а лише те, що сприяє удосконаленню технології і переходу її на вищий ступінь свого розвитку². Наразі в Україні найчастіше відбувається заміна модернізації (проводиться на принципах новітніх технологій) простим і поспішним переоснащенням, яке потребує значних витрат коштів при низькій його віддачі. Модернізація як унікальний

процес і явище проявляється тоді, коли аграрне виробництво знаходиться в стані суттєвих трансформаційних перетворень, що відбуваються під впливом чинників внутрішнього і зовнішнього середовищ та покликані забезпечити якісні зміни у виробничих процесах його основних галузей¹. Тобто модернізація сільського господарства відбувається тоді, коли впроваджуються агроінновації.

Досліджуючи ці питання, І. В. Гиренко сформувала визначення агроінноваційної діяльності як процесу, спрямованого на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок щодо сільськогосподарської продукції, що зумовлює виробництво, присвоєння, розподіл, перерозподіл, споживання та зберігання сільськогосподарської продукції, відносини з формування правового становища їх суб'єктів, удосконалення технологій виробництва сільськогосподарської продукції або послуг у сільському господарстві, а також сприяють розвитку соціальної сфери села².

Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» серед стратегічних пріоритетних напрямів інноваційної діяльності на 2011-2021 роки вказано технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу³. На розвиток цього положення була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки» від 28 грудня 2016 року № 1056. За напрямом «Технологічне оновлення та розвиток агропромислового комплексу» передбачено такі інноваційні пріоритети: 1) розроблення та впровадження технологій виробництва, збереження і переробки високоякісної рослинницької продукції; 2) розроблення та впровадження технологій адаптивного ґрунтоохоронного землеробства; 3) розроблення та впровадження новітніх біотехнологій у рослинництві, тваринництві та ветеринарії; 4) технологічне оновлення виробництва продукції скотарства та свинарства; 5) розроблення та впровадження технологій створення високопродуктивних альтернативних джерел для отримання пального; 6) розроблення та впровадження технологій виробництва діагностикумів захворювань тварин і засобів їх захисту; 7) розроблення та впровадження технологій виробництва діагностикумів захворювань рослин⁴.

Ці пріоритетні напрями інноваційної діяльності здалися нормотворцю досить абстрактними, що спричинило появу постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017-2021 роки» від 18 жовтня 2017 року № 980⁵.

¹ Лаврук В. В. Модернізація галузі тваринництва як умова продовольчого забезпечення населення України. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 44.

² Гиренко І. В. Правове регулювання агроінноваційної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. С. 3.

³ Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19-20. Ст. 166.

⁴ Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року № 1056. Урядовий кур'єр. 2017. № 12.

⁵ Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017-2021 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 року № 980. Урядовий кур'єр. 2017. № 246.

¹ Гиренко І. В. Правове регулювання агроінноваційної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 19 с.; Уркевич В. Ю. Інноваційна модель розвитку сільського господарства України: окремі правові питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2011. № 1. С. 32 – 36; Янчук В. В. Правове забезпечення впровадження інтенсивних технологій в рослинництві. К.: Урожай, 1990. 152 с.; Святченко Л. О. Шляхи та заходи підтримки і розвитку цукробуряківництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 87; Михайлов М. Г. Методичні засади вдосконалення системи матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 76; Халатур С. М. Удосконалення організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку сільського господарства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 12. С. 46 – 50; Гринь В. І. Стратегічні напрями державної підтримки підвищення конкурентоспроможності галузей аграрного виробництва. *Агросвіт*. 2016. № 8. С. 69 – 72; Малоземов С. И. Опыт государственной поддержки сельского хозяйства за рубежом. *Наука и современность*. 2014. № 32-1. С. 136 – 141; Жушман В. П., Корнієнко В. М. Екологічні аспекти аграрної політики. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 106; Семчик О. О. Правові засади фінансування інноваційного розвитку України. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. 2010. Вип. 50. С. 468 – 474; Шубравська О. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект. *Економіка України*. 2012. № 1. С. 27 – 35; Готра В. В. Сучасний стан та проблеми інноваційного розвитку аграрного сектору України. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 6 (156). С. 79 – 84.

² Лаврук В. В. Модернізація галузі тваринництва як умова продовольчого забезпечення населення України. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 44.

У цьому нормативно-правовому акті кожен пріоритетний напрям, перерахований вище, підданий деталізації та конкретизації, а значить – звууженню можливих пріоритетів інноваційної діяльності порівняно з початковим варіантом.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності» середньострокові пріоритетні напрями загальнодержавного і галузевого рівнів реалізуються шляхом формування та виконання державних цільових програм, державного замовлення та окремих інноваційних проектів. Цією статтею встановлено, що для реалізації середньострокових пріоритетних напрямів державою запроваджуються заходи щодо: 1) розвитку інноваційної інфраструктури (інноваційних центрів, технологічних парків, наукових парків, технополісів, інноваційних бізнес-інкубаторів, центрів трансферу технологій, інноваційних кластерів, венчурних фондів тощо); 2) першочергового розгляду заявок на винаходи, що відповідають середньостроковим пріоритетним напрямам загальнодержавного рівня; 3) прямого бюджетного фінансування та співфінансування; 4) відшкодування відсоткових ставок за кредитами, отриманими суб'єктами господарювання в банках; 5) часткової компенсації вартості виробництва продукції; 6) кредитів за рахунок коштів державного бюджету, кредитів (позик) і грантів міжнародних фінансових організацій, залучених державою або під державні гарантії; 7) субвенцій із державного бюджету місцевим бюджетам; 8) податкових, митних та валютних преференцій. Таке щедре аносування державної підтримки пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, зокрема в сільському господарстві, має суттєві розбіжності з реальним станом справ.

Так, спершу проаналізуємо деякі особливості законодавства щодо розвитку інноваційної системи в Україні:

1. **Велика кількість актів концептуально-програмного характеру.** Аналіз структури інноваційного законодавства України демонструє, що законів у сфері розвитку інновацій налічується менше, ніж різноманітних концепцій і програм (наприклад, Концепція науково-технологічного та інноваційного розвитку України, затверджена постановою Верховної Ради України від 13 липня 1999 року¹; Загальнодержавна комплексна програма розвитку високих наукоємних технологій, затверджена Законом України від 09 квітня 2004 року²; Рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації», схвалені постановою Верховної Ради України від 27 червня 2007 року³; Концепція науково-технічного розвитку галузей агропромислового виробництва України на період до 2015 року, затверджена наказом Мінагрополітики від 10 квітня 2008 року⁴; Державна цільова економічна програма

«Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 року¹; Концепція розвитку національної інноваційної системи, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 року²; Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів», схвалені постановою Верховної Ради України від 21 жовтня 2010 року³; Концепція реформування державної політики в інноваційній сфері, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2012 року⁴ та інші). Кожним наступним актом перераховувалися проблеми інноваційного розвитку України, декларувалися наміри та шляхи вирішення зазначених проблем, а головне – заявлялася необхідність посилення державної підтримки, яка проте демонструвала лише спад. Тобто нормотворці всіх рівнів приймали концептуально-програмні документи щодо розвитку інноваційної діяльності в економіці взагалі, та в сільському господарстві зокрема, але ці документи не стали основою реальної подальшої побудови інноваційного законодавства, його якісного перетворення.

2. **Спадна тенденція розвитку протекційної складової інноваційного законодавства.** Преамбула Закону України «Про інноваційну діяльність» закріпила, що державну підтримку одержують суб'єкти господарювання всіх форм власності, що реалізують в Україні інноваційні проекти, і підприємства всіх форм власності, які мають статус інноваційних⁵. Цією нормою можна виразити основну ідею та «дух» цього Закону – вони полягають не стільки в регулюванні інноваційної діяльності, скільки саме в наданні всебічної державної підтримки суб'єктам, що займаються нею. Таких суб'єктів Закон фактично поділяє на дві групи: звичайні суб'єкти, які здійснюють інноваційну діяльність поряд зі своєю основною, та спеціалізовані – інноваційні підприємства. Інноваційним підприємством визнається підприємство (об'єднання підприємств) будь-якої форми власності, якщо більше ніж 70% обсягу його продукції (у грошовому вимірі) за звітний податковий період становлять інноваційні продукти і (або) інноваційна продукція. При цьому інноваційне підприємство може мати різні організаційно-правові форми та функціонувати у вигляді інноваційного центру, бізнес-інкубатора, технополісу, технопарку тощо⁶.

У своїй першій реакції Закон України «Про інноваційну діяльність» містив досить потужну систему заходів державної підтримки, яка передбачала три напрями:

¹ Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 року. Урядовий кур'єр. 2008. № 106.

² Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 року. Урядовий кур'єр. 2009. № 114.

³ Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів»: постанова Верховної Ради України від 21 жовтня 2010 року. Урядовий кур'єр. 2010. № 208.

⁴ Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2012 року. Урядовий кур'єр. 2012. № 180.

⁵ Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 36. Ст. 266.

⁶ Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 36. Ст. 266.

¹ Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України: постанова Верховної Ради України від 13 липня 1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 37. Ст. 336.

² Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій: Закон України від 09.04.2004. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 32. Ст. 384.

³ Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації»: постанова Верховної Ради України від 27 червня 2007 року. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 46. Ст. 525.

⁴ Про затвердження Концепції науково-технічного розвитку галузей агропромислового виробництва України на період до 2015 року: наказ Мінагрополітики від 10.04.2008 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/cu/v0240555-08/sp:tax15> (дата звернення: 09.06.2019 року)

а) *фінансовий*: – кредитна підтримка шляхом повного та часткового безвідсоткового кредитування, повної чи часткової компенсації відсотків по залученим кредитам; – гарантійна підтримка; – страхова;

б) *податковий*: за умови державної реєстрації інноваційного проекту та дотримання строкових обмежень щодо його реалізації, суб'єктам інноваційної діяльності надавалося право 50% нарахованого ПДВ по операціях з продажу товарів (виконання робіт, надання послуг), пов'язаних з виконанням інноваційних проектів, та 50% податку на прибуток, одержаний від виконання цих проектів, зараховувати на спеціальний рахунок і використовувати для подальших інновацій. Крім того, вказаний вище поділ суб'єктів інноваційної діяльності, відповідно до якого окремо виділяються інноваційні підприємства, набував вагомого значення в оподаткуванні: інноваційні підприємства додатково одержували право на прискорену амортизацію основних фондів та право сплачувати лише 50% земельного податку;

в) *митний*: у ст. 22 Закону України «Про інноваційну діяльність» в редакції від 04.07.2002 року при ввезенні в Україну протягом строку чинності свідоцтва про державну реєстрацію інноваційного проекту звільнялися від сплати ввізного мита та ПДВ необхідні для виконання пріоритетного інноваційного проекту (яким передбачався випуск інноваційного продукту, щодо якого прийнята постанова Кабінету Міністрів України про його особливу важливість) сировина, устаткування, обладнання, комплектуючі та інші товари (крім підакцизних товарів), які не виробляються в Україні або виробляються, але не відповідають вимогам проекту.

Однак вказана система заходів державної підтримки значною мірою так і залишилася декоративною конструкцією: спочатку законами про державний бюджет на 2003, 2004 та 2005 роки дію статей 21 і 22 Закону України «Про інноваційну діяльність» було зупинено, а потім Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» від 25.03.2005 року положення щодо податкової і митної підтримки були взагалі виключені¹. Отже, реально Законом України «Про інноваційну діяльність» державна підтримка надавалася лише в одному з трьох напрямів – фінансовому. Розглянемо деякі особливості надання такої підтримки, яка має досить довгий власний шлях розвитку.

Витоки фінансової підтримки інноваційної діяльності слід шукати ще в 1992 році, коли постановою Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1992 року № 77 був утворений Державний інноваційний фонд для фінансування та матеріально-технічної підтримки заходів щодо забезпечення розвитку і використання досягнень науки і техніки². Для регламентації його функціонування було прийнято низку нормативно-правових актів, серед яких найбільш важливими є два Положення про Державний інноваційний фонд, затверджені постановами Кабінету

¹ Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 25.03.2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 17-19. Ст. 267.

² Про створення Державного інноваційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1992 року № 77. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-92-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Міністрів України від 4 липня 1992 року № 368¹ та від 2 березня 1998 року № 243², Порядок формування та використання коштів Державного інноваційного фонду, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 серпня 1998 року № 1242³. Для формування коштів Державного інноваційного фонду (окрім бюджетних) було запроваджено інноваційний збір: підприємства, об'єднання й організації відраховували до фонду кошти в розмірі до 1% обсягу реалізації продукції (робіт, послуг). Такий механізм мав сприяти залученню кожного суб'єкта господарювання до інноваційної діяльності. Функціонування Державного інноваційного фонду мало вплив і на сільськогосподарські відносини. Наприклад, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 26 листопада 1999 року № 1298-р було погоджено пропозицію ДАК «Хліб України» про доцільність використання коштів Державного інноваційного фонду для фінансування інноваційного проекту створення єдиної державної системи експрес-контролю якості зерна вартістю до 13 млн грн⁴.

Згодом Державний інноваційний фонд було ліквідовано, а замість нього утворено Державну інноваційну фінансово-кредитну установу⁵ (ДІФКУ). Фактично цей суб'єкт був утворений раніше, ніж Закон України «Про інноваційну діяльність» передбачив його правове положення і завдання. На ДІФКУ покладається здійснення фінансової підтримки інноваційної діяльності суб'єктів господарювання різних форм власності, а також залучення вітчизняних та іноземних інвестицій для розвитку реального сектору економіки, підвищення вітчизняного потенціалу з експорту продукції, що виробляється на підприємствах галузей національної економіки, захисту та підтримки національного товаровиробника⁶. Серед усіх поданих інноваційних проектів, для реалізації яких суб'єкти прагнуть одержати фінансову підтримку, ДІФКУ проводить конкурс. Порядок його проведення регулювався наказами Держінвестицій «Про затвердження Порядку конкурсного відбору інноваційних проектів для їх фінансової підтримки» від 16.11.2006 року № 34⁷ та «Питання конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для їх фінансування за рахунок коштів Державної інноваційної фінансово-кредитної установи» 23.11.2010 року № 122⁸. Відповідно до цих наказів кожен інноваційний

¹ Питання Державного інноваційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 1992 року № 368. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-92-%D0%BF/ed19921005> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

² Питання Державного інноваційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 року № 243. Офіційний вісник України. 1998. № 9. Ст. 350.

³ Порядок формування та використання коштів Державного інноваційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 1998 року № 1242. Урядовий кур'єр. 1998. № 163-164 (втрапила чинність)

⁴ Про використання коштів Держіннофонду для фінансування інноваційного проекту створення єдиної державної системи експрес-контролю якості зерна: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 листопада 1999 року № 1298-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-99-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи: постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 2000 року № 979. Офіційний вісник України. 2000. № 25. Стор. 90. Ст. 1048.

⁶ Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи: постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 2000 року № 979. Офіційний вісник України. 2000. № 25. Стор. 90. Ст. 1048.

⁷ Про затвердження Порядку конкурсного відбору інноваційних проектів для їх фінансової підтримки: наказ Держінвестицій від 16.11.2006 року № 34. Офіційний вісник України. 2006. № 49. Стор. 148. Ст. 3274 (втрапив чинність)

⁸ Питання конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для їх фінансування за рахунок коштів Державної інноваційної фінансово-кредитної установи: наказ Державного агентства України з інвестицій та розвитку від 23.11.2010 року № 122. Офіційний вісник України. 2010. № 96. Стор. 84. Ст. 3425 (втрапив чинність)

проект оцінюється за такими критеріями: науково-технічним, виробничим, ринковим, фінансово-економічним, екологічним та соціальним. Залежно від ступеня розкриття кожного критерію в інноваційному проекті, він оцінюється за трибальною школою. Ті суб'єкти, інноваційні проекти яких набрали більшу кількість балів, одержують право укласти договори з ДІФКУ щодо одержання державної фінансової підтримки.

ДІФКУ, окрім іншого, активно залучалася до реалізації бюджетних програм стосовно надання державної кредитної підтримки інноваційної діяльності. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання в 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для надання кредитів на реалізацію інноваційних та інвестиційних проектів у галузях економіки» від 14 березня 2007 року № 455 ДІФКУ уклала договір із Держінвестицій, згідно з умовами якого отримала бюджетні кошти для кредитування суб'єктів господарювання, які реалізовували інноваційні та інвестиційні проекти в галузях економіки, у першу чергу з впровадження передових енергозберігаючих технологій та технологій з виробництва альтернативних джерел палива¹. Отже, ДІФКУ була уповноважена надавати пільгові кредити на реалізацію інноваційних проектів. Основні умови такої підтримки полягали у наступному: а) низька відсоткова ставка (до 7% річних, при чому з них 0,5% спрямовується до Державного бюджету в якості плати за користування бюджетними коштами); б) строк кредитного договору не довше 5 років; в) початок повернення коштів відтермінований на 1-2 роки. Особливість цього виду бюджетної підтримки полягала в тому, що ДІФКУ уклала договори на кредитування із суб'єктами, яких обирала для цього спеціальна конкурсна комісія. Обрання інноваційних проектів, які кредитувалися на пільгових умовах, відбувалося за Порядком конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для надання кредитів на їх реалізацію за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті на 2007 рік, затвердженим наказом Держінвестицій від 03.05.2007 року № 33², та передбачало оцінку інноваційних проектів за вже відомими нам критеріями: науково-технічним, виробничим, ринковим, фінансово-економічним, соціальним та екологічним. Слід окремо зазначити, що запроваджений механізм «розщеплення кредитора» – коли обирає позичальників конкурсна комісія, а надання фінансування фактично здійснює ДІФКУ – породив проблеми на практиці. Так, у випадку нецільового використання позичальником кредитних коштів відповідальність понесла ДІФКУ (за те, що допустила зміну умов договору)³; і у випадку неправомірного виділення бюджетних коштів внаслідок незаконного обрання конкурсною комісією переможців конкурсу – теж понесла відповідальність

¹ Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для надання кредитів на реалізацію інноваційних та інвестиційних проектів у галузях економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2007 року № 455. Урядовий кур'єр. 2007. № 55.

² Про затвердження Порядку конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для надання кредитів на їх реалізацію за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті на 2007 рік: наказ Держінвестицій від 03.05.2007 року № 33. Офіційний вісник України. 2007. № 37. Стор. 247. Ст. 1504 (втрапив чинність)

³ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 04 липня 2013 року у справі № К-41761/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32365888> (дата звернення: 09.06.2019 року)

ДІФКУ¹. Взагалі правове становище ДІФКУ досить уразливе, особливо в тих випадках, коли вона бере участь у фінансуванні бюджетних програм. Наприклад, в іншій справі² ДІФКУ вимагала в позичальника – ТОВ «Сільськогосподарська компанія «Південь-Хліб» – виконання умов кредитного договору, яке фактично полягало у вимозі якнайшвидше витратити кредитні гроші на придбання сільськогосподарської техніки. Об'єктивні причини, які зумовлювали необхідність у такій затримці, не могли бути враховані ДІФКУ унаслідок обов'язку цільового використання бюджетних коштів.

Якщо аналізувати відповідність цього правового механізму підтримки положенням ст. 17 Закону України «Про інноваційну діяльність», яка передбачає види фінансової підтримки інноваційної діяльності, то слід підкреслити схожість, але нетотожність передбаченого в Законі механізму безвідсоткового кредитування з дослідженим вище механізмом надання пільгового кредитування. Головна відмінність полягає в тому, що механізм підтримки, який реально діяв, передбачав платність.

Незважаючи на окремі недоліки, вказаний механізм пільгового кредитування за низькими відсотковими ставками, вважаємо досить перспективним у зв'язку з тим, що: а) суб'єкт інноваційної діяльності одержує кошти за значно нижчу плату порівняно з послугами комерційних фінансово-кредитних установ; б) бюджетні кошти надаються на умовах повернення, що сприяє економії державної казни; в) кредит передбачає символічну, але все ж платність – 0,5%. Однак, незважаючи на привабливість механізму пільгового кредитування за низькими відсотковими ставками, він не став в Україні основним механізмом кредитної підтримки інноваційної діяльності. Більш популярним став механізм здешевлення кредитів шляхом компенсації відсоткової ставки.

Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку надання фінансової підтримки суб'єктам інноваційної діяльності за рахунок коштів державного бюджету шляхом здешевлення довгострокових кредитів» від 17 листопада 2004 року № 1563³ спеціально утворена робоча група обирала серед претендентів суб'єктів – переможців конкурсу. Вигравши конкурс, позичальники мали право укласти з банком, у якому вони одержали кредит, додаткову угоду, відповідно до якої здійснювалося перерахування відсотків, що підлягають сплаті. Державна підтримка полягала у сплаті компенсації витрат, пов'язаних з придбанням основних засобів у вітчизняного виробника, в розмірі 200%, з будівництвом і реконструкцією виробничих об'єктів, а також із закупівлею технологічного обладнання у вітчизняних виробників і здійсненням платежів фінансового лізингу, – у розмірі 160 % облікової ставки НБУ. Тобто, де-факто суб'єкт інноваційної діяльності сплачує меншу відсоткову ставку, а держава оплачує залишок

¹ Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 квітня 2013 року у справі № К/9991/39618/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30569749> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Постанова Вищого господарського суду України від 18 липня 2011 року у справі № 4/94/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17079731> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про затвердження Порядку надання фінансової підтримки суб'єктам інноваційної діяльності за рахунок коштів державного бюджету шляхом здешевлення довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 року № 1563. Урядовий кур'єр. 2004. № 232.

безпосередньо банку. Обрання одержувачів кредитної підтримки відбувалося згідно з Порядком конкурсного відбору інвестиційних проектів, що реалізуються за рахунок кредитів комерційних банків із частковим відшкодуванням відсоткових ставок, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 29 січня 2002 року № 101¹.

Із плином часу механізм кредитної підтримки у вигляді компенсації відсотків поступово і неухильно змінювався. Так, Порядком використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки інноваційних та інвестиційних проектів, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 329, здешевлення кредитів надавалося насамперед суб'єктам, які реалізовували інноваційні проекти з впровадження у виробництво передових технологій в галузях промисловості, зокрема технологічними парками². Тобто інноваційні проекти у сільському господарстві були позбавлені режиму пріоритетності в наданні цього виду державної підтримки. Разом із тим, змінилася важлива складова механізму підтримки: компенсація надавалася лише за фактично сплачені відсотки, тобто позичальник спочатку розраховувався з банком, а вже потім претендував на державну компенсацію.

Подальший розвиток аналізованого механізму кредитної підтримки підтримав тенденцію до її згорання. Так, відповідно до Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки реалізації інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки, у тому числі через механізм здешевлення кредитів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 2010 року № 476, змінилася інша ключова умови підтримки: розмір компенсації був зменшений до 1,2 облікової ставки НБУ³.

Згодом до виконання бюджетної програми по здешевленню кредитів було залучено і ДІФКУ. Так, відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки реалізації інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки через механізм здешевлення кредитів» від 17 березня 2011 року № 308⁴ саме ДІФКУ укладає з переможцями конкурсу договори про виплату компенсації, головні умови за якими не змінилися.

Передбачений Законом України «Про інноваційну діяльність» **гарантійний механізм** державної фінансової підтримки теж одержав свій подальший нормативно-правовий розвиток та втілення в життя. Так, протягом 2010-2013 років

¹ Про затвердження Порядку конкурсного відбору інвестиційних проектів, що реалізуються за рахунок кредитів комерційних банків з частковим відшкодуванням відсоткових ставок: постанова Кабінету Міністрів України від 29 січня 2002 року № 101. Урядовий кур'єр. 2002. № 53.

² Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки інноваційних та інвестиційних проектів: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 329. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Ст. 612.

³ Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки реалізації інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки, у тому числі через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2010 року № 476. Урядовий кур'єр. 2010. № 127 (втратила чинність)

⁴ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки реалізації інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 року № 308. Урядовий кур'єр. 2011. № 72.

надавалися державні гарантії як спосіб забезпечення державою боргових зобов'язань за кредитами, залученими під реалізацію інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку економіки України, зокрема імпортозамінних і експортоорієнтованих галузей. Аналізуючи законодавство, можна виділити такі характерні особливості правового механізму гарантійної підтримки:

а) нестабільність правового регулювання, яка проявилася в щорічному прийнятті нових підзаконних актів, покликаних встановити порядок реалізації цього виду підтримки¹;

б) обмеженість кола суб'єктів одержання такої підтримки лише суб'єктами господарювання державного сектору економіки. Якщо в 2010 році право залучити під державні гарантії кредитні кошти та спрямувати їх на кредитування суб'єктів інноваційної діяльності мали лише ДІФКУ та Державна інвестиційна компанія, то з 2011 року правом претендувати на державні гарантії наділено також інші суб'єкти господарювання державного сектору економіки, які реалізують інноваційні проекти;

в) платність підтримки. Так, окрім безпосереднього внесення плати за отримання державної гарантії, суб'єкт інноваційної діяльності зобов'язувався відшкодувати витрати державного бюджету, пов'язані з виконанням гарантійних зобов'язань держави, пені за прострочення такого відшкодування, а також надати забезпечення виконання своїх зобов'язань;

г) надання державних гарантій лише в межах граничного обсягу, встановленого державним бюджетом на кожен рік, тобто обсяг гарантування кожному конкретному суб'єкту встановлюється в «ручному режимі»;

д) неспеціалізованість щодо підтримки реалізації агроінноваційних проектів.

Отже, підводячи проміжний підсумок, можна вказати, що протекційна складова інноваційного законодавства України демонструє спадну тенденцію у зв'язку з наступним:

¹ Про затвердження Порядку та умов надання у 2010 році державних гарантій щодо виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання державного сектору економіки, залученими для фінансування інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку економіки України, в тому числі імпортозамінних і експортоорієнтованих галузей: постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2010 року № 567. Урядовий кур'єр. 2010. № 142; Про затвердження Порядку конкурсного відбору інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку з метою надання у 2010 році державних гарантій для їх фінансування: наказ Держінвестицій 10.08.2010 року № 40. Офіційний вісник України. 2010. № 63. Стор. 181. Ст. 2207; Про затвердження Порядку та умов надання у 2011 році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 року № 611. Урядовий кур'єр. 2011. № 120; Про затвердження Порядку та умов надання у 2012 році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 782. Урядовий кур'єр. 2012. № 156; Про затвердження Умов надання у 2013 році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання - резидентів України державного сектору економіки, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2013 р. № 500. Урядовий кур'єр. 2013. № 141.

а) норми щодо особливостей оподаткування та митного оформлення, які передбачали підтримку інноваційної діяльності, так і не запрацювали в реальному правовому полі, а згодом були взагалі виключені;

б) фінансова кредитна підтримка одержала односторонній розвиток: пріоритетний напрям – пільгове кредитування – не отримав активного розвитку та не став стабільно функціонуючим; здешевлення кредитів шляхом компенсації відсоткової ставки здійснюється частіше, але умови надання такої підтримки демонструють її згорання; безвідсоткове кредитування, передбачене законом, не надавалося взагалі;

в) гарантійний механізм державної підтримки, який був спрямований лише на суб'єкти господарювання державного сектору економіки, що реалізують інноваційні проекти, застосовувався нестабільно та неспеціалізовано.

3. **Незначна кількість спеціалізованих актів щодо правового регулювання агроінноваційної діяльності.** Складно собі уявити високий рівень розвитку сільського господарства за відсутності добре розвинутого аграрного інноваційного законодавства¹. Однак, незважаючи на важливість і перспективність стимулювання інноваційного розвитку в сільському господарстві, відокремленого структурованого масиву агроінноваційного законодавства на сьогодні не створено, а регулювання інноваційних аграрних відносин здійснюється переважно в рамках механізму правового регулювання, сформованого загальним інноваційним законодавством². Серед актів, які спеціалізовані щодо агроінновацій, можна вказати: наказ Мінагрополітики та УААН «Про використання досвіду концерну «Віадук» щодо інновацій інтеграції, інвестицій в насінництві та племінній справі» від 15 травня 2001 року № 125/35; наказ Мінагрополітики та МОН «Про забезпечення активізації інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки та регіонах України» від 15.06.2004 року № 227/494; розпорядження Мінагрополітики «Про уточнення пріоритетних напрямів інноваційної діяльності в АПК» від 22.06.2004 року № 38 тощо.

Спеціалізована державна підтримка інновацій у сільському господарстві регулюється вкрай малою кількістю нормативно-правових актів та надається нерегулярно і безсистемно. Прикладами спеціалізованих механізмів державної підтримки агроінноваційної діяльності можна вказати такі:

а) надання безвідсоткової інноваційної позички ВАТ «Український концерн хмелярства «Укрхміль» для придбання технологічного обладнання для виробництва гранул шишок хмелю³;

б) фінансування інновацій у сфері вітчизняного машинобудування для АПК. Відповідно до Порядку використання у 2006 році коштів, передбачених у

¹ Пахомова А. О. Особливості адміністративно-правового регулювання аграрної науки Республіки Білорусь. *Молодий вчений*. 2017. № 12.1 (52.1). С. 109.

² Зарецкая И. М. Генезис инновационного законодательства Украины в контексте правового регулирования агроинновационных отношений. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь: матер. Межд. науч.-практ. конф.* (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 470.

³ Про виділення в поточному році ВАТ «Український концерн хмелярства «Укрхміль» (м. Житомир) безвідсоткової інноваційної позички для придбання обладнання: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 1998 року № 695-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-98-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

державному бюджеті для підтримки інновацій та інвестицій, у тому числі вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2006 року № 757, бюджетні кошти спрямовувалися на: а) фінансування інвестиційних проектів, спрямованих на реалізацію інноваційного продукту та/або інноваційної продукції у сфері промисловості, зокрема вітчизняного машинобудування для АПК; б) проведення науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт відповідно до Програми виробництва технологічних комплексів машин та обладнання для агропромислового комплексу на 1998-2005 роки, схваленої постановою Кабінету Міністрів України від 30 березня 1998 року № 403; в) розроблення і виготовлення дослідних зразків нових видів складної сільськогосподарської техніки відповідно до Державної програми розвитку виробництва складної сільськогосподарської техніки на 2004-2006 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 13 липня 2004 року № 906¹;

г) створення системи біржової торгівлі ф'ючерсними контрактами на зерно відповідно до однойменної галузевої інноваційної програми, затвердженої наказом Мінагрополітики від 13.12.2007 року № 916. У ній вказано, що галузева інноваційна програма є об'єктом інноваційної діяльності відповідно до Закону України «Про інноваційну діяльність», а послуги товарних (аграрних) бірж щодо обслуговування ф'ючерсного ринку зерна треба розглядати як нові конкурентноздатні послуги на ринках капіталу²;

д) створення спеціалізованих агроінноваційних інституцій. Наприклад, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів на 2010-2011 роки із створення інноваційно-технологічного кластера «Сорочинський ярмарок» для сприяння розвитку сільських територій» від 27 січня 2010 року № 165-р³ передбачено таку форму як кластер; а розпорядження Кабінету Міністрів України «Про утворення Українського навчально-науково-інноваційного центру новітньої сільськогосподарської техніки і технологій» від 17 лютого 2010 року № 264-р⁴ – центр з конструкторсько-технологічним бюро на базі університету.

Як бачимо, проблема законодавчого забезпечення державної підтримки агроінноваційного розвитку сільського господарства стоїть більш ніж гостро. Фактично, спеціалізованої нормативно-правової основи системної підтримки досі не сформовано. Для того щоб розробити концептуальне бачення утворення такої законодавчої основи, необхідно встановити, який шлях формування проходять агроінновації.

¹ Про затвердження Порядку використання у 2006 році коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки інновацій та інвестицій, у тому числі вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2006 року № 757. Урядовий кур'єр. 2006. № 106.

² Про затвердження галузевої інноваційної програми «Створення системи біржової торгівлі ф'ючерсними контрактами на зерно»: наказ Мінагрополітики від 13.12.2007 року № 916. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0916555-07>

³ Про затвердження плану заходів на 2010-2011 роки із створення інноваційно-технологічного кластера «Сорочинський ярмарок» для сприяння розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 року № 165-р. Урядовий кур'єр. 2010. № 25.

⁴ Про утворення Українського навчально-науково-інноваційного центру новітньої сільськогосподарської техніки і технологій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2010 року № 264-р. Урядовий кур'єр. 2010. № 49.

Можна виділити три етапи формування агроінновації в Україні:

1) *Етап розробки*, на якому агроінновація зароджується в результаті проведених досліджень, формується у вигляді певних пропозицій, конструкцій, креслень тощо. На етапі розробки функціонують переважно суб'єкти науково-освітньої та науково-дослідної діяльності;

2) *Етап підготовки* є найбільш багатогранним, має безліч проявів залежно від конкретних завдань. На цьому етапі агроінновації проходять ринкову та виробничу апробацію, у результаті успішності яких формується інноваційний проект та/або інноваційний продукт чи продукція. Підготовку агроінновації забезпечують фінансово-кредитні, консультаційні, маркетингові та інші суб'єкти. У своїй сукупності вони складають інфраструктуру інноваційної діяльності;

3) *Етап впровадження* у виробництво є фінальною стадією формування агроінновації та свідченням того, що вона справді здатна покращити сільськогосподарську діяльність у певному напрямі.

Слід особливо відмітити, що із представленої етапізації лише останній – виробничий етап – є обов'язковим. Він виступає свого роду «ініціативою» агроінновації, знаменує її повноцінне формування. Перший етап – розробки – може бути відсутнім, якщо агроінновація розроблена за кордоном і потрапила в Україну уже у вигляді готового інноваційного продукту та/або продукції. Другий етап теж потенційно може випадати, якщо інноваційна розробка не потребує жодних підготовчих дій та одразу впроваджується у виробничий процес.

Такий аналіз шляху формування інновацій проведено не дарма, адже це ставить нас перед головним питанням: на якому етапі (а значить – і на групі суб'єктів, і на напрямі діяльності) має бути сконцентрована державна підтримка: на розробці, підготовці чи впровадженні агроінновацій – та в якому вигляді вона має надаватися? Відповіді на ці питання обумовлюють шляхи законодавчого забезпечення державної підтримки агроінноваційної діяльності.

Етап розробки агроінновацій. У сучасному суспільстві наука стала істотним фактором поступального розвитку економіки, тому в наукові дослідження вкладаються дедалі більше коштів¹. Країни СНД фінансують науку у розмірі від 0,2 до 0,7% ВВП, тоді як розвинуті країни ЄС – 2-3%. Звичайно, Україна, маючи намір приєднатися до європейської спільноти, повинна збільшувати фінансування науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт хоча б до норми, що законодавчо визначена на рівні 1,7%, а в перспективі 3% ВВП². Для прикладу, у 2017 році було передбачено видатки на вітчизняну науку в обсязі трохи більше 4 млрд грн, а це становить 0,18% від НВП – такий рівень фінансування науки існує в Албанії, Болівії, Панамі, Мадагаскарі³. Проблеми фінансування аграрної науки актуалізують питання максимально ефективного спрямування бюджетних коштів, які йдуть безпосередньо на зародження агроінновацій у науковому середовищі.

¹ Гадзало Я. М. Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 7.

² Мельник Л. Ю. Системно-структурний аналіз національної економіки та аграрної сфери у вимірі економіки знань. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 21.

³ Гадзало Я. М. Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 8.

Якщо аналізувати державну підтримку суб'єктів інноваційної діяльності, які працюють на першому етапі – етапі розроблення інновації, то варто вказати, що це питання є досить складним і багатоаспектним, вартим окремого поглибленого вивчення. У своєму дослідженні ми зупинимось на окремих правових аспектах, які безпосередньо стосуються розроблення агроінновацій.

Для розуміння особливостей аграрної науково-дослідної системи України важливо відзначити, що її основні риси значною мірою сформувалися ще в радянський період. Їхнім стрижнем можна вважати науково-технічний комплекс, що включав чисельні науково-дослідні інститути, вищі навчальні заклади, конструкторські бюро, науково-технічні підрозділи підприємств, об'єднання винахідників та раціоналізаторів тощо¹. Тривалий час основним принципом було фінансування дослідних інститутів, а не наукових проблем². Хоча такий підхід має свої переваги, однак у ринкових умовах за необхідності утворення міцних зв'язків між наукою і практикою, необхідно перейти на новий принцип розподілу коштів, призначених для наукової роботи: потрібно фінансувати дослідний колектив, що здійснює науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи³. Ця думка зараз активно обговорюється у спеціалізованій науковій літературі. Так, А. О. Пахомова впевнена в необхідності нормативного затвердження принципів прямого фінансування основних структурних підрозділів наукових інституцій (відділів, лабораторій, відділень), а також поетапного зменшення існуючої диспропорції між обсягами прямого (базового) та програмно-цільового фінансування наукових видатків до пропорційного співвідношення 40:60⁴. Такий підхід вже частково реалізовується в сучасному законодавстві, однак для того, щоб він став пануючим та дієвим, потрібен час.

Так, цікавою формою державної підтримки, яка спрямована насамперед на заохочення наукового колективу, стала запроваджена в 2012 році Премія Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій. Ця премія присуджується щороку за особливі досягнення в розробленні і впровадженні інноваційних технологій у виробництво та виведення на ринок вітчизняної інноваційної продукції⁵. Наприклад, у 2018 році розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про присудження Премії Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій»⁶ сумами в 200 тис грн було відзначено авторські колективи за такі роботи у сфері сільського господарства: «Біологізація землеробства – якість і безпека продукції АПК» та «Розробка та

¹ Стратегія і тактика науково-технологічної політики: зарубіжний досвід, проблеми та перспективи України / Згуровський М. З., Бегма В. М., Ільченко М. Ю та ін.; за ред. В. П. Горбуліна. К.: НТУУ «КПІ», 2006. С. 126.

² Монаєнко А. О. Правове регулювання фінансування видатків на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 1. С. 24.

³ Манжула А. А. Проблеми фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності науково-дослідних установ. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2015. Т. 15. С. 339.

⁴ Пахомова А. О. Шляхи реформування системи державного управління в сфері науково-технологічного забезпечення АПК. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1 (26). С. 98.

⁵ Про Премію Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій: постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2012 року № 701. Урядовий кур'єр. 2012. № 144.

⁶ Про присудження Премії Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року № 289-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 95.

впровадження інноваційних ресурсозберігаючих та імпортозамісних технологій харчових продуктів в структурі продовольчої безпеки України».

Головною проблемою, пов'язаною зі створенням інновацій, є встановлення міцного зв'язку між їх розробленням та потребою в них. Саме цей аспект проглядається в аналізованій вище державній підтримці у вигляді премії – вона надається за розроблений та реалізований інноваційний продукт. Протягом вже більше двадцяти років залишається невирішеним питання чіткої регламентації відносин між розробниками наукоємної продукції та сільськогосподарським виробником¹. Стимулювання налагодження двосторонніх зв'язків між генеративним та споживчим сектором інновацій лягає на державу, однак вона з цим тягарем не справляється належним чином. Шлях, обраний в Україні (принаймні законодавчо) – це утворення додаткових проміжних суб'єктів, покликаних поєднати науку і практику.

Етап підготовки агроінновацій. Налагодження прямих зв'язків між розробником агроінновації та сільськогосподарським підприємством – споживачем такого продукту наразі є рідкістю в українських реаліях. Деякі науковці бачать саме в такій моделі подальший розвиток інноваційного сільського господарства. Наприклад, В. С. Кайдашов і І. О. Костяшкін переконані, що саме через укладення договорів на виконання науково-дослідних або дослідно-конструкторських робіт у сільському господарстві та їх активне запровадження в діяльність аграрних товаровиробників лежить шлях до втілення інноваційної економіки². Проте до такого рівня розвитку необхідно ще дійти, у сільського господарства мають бути достатні ресурси для фінансування наукових розробок «під себе». Більш реальним в умовах вітчизняної економіки є побудова інноваційної інфраструктури – системи взаємодіючих суб'єктів, діяльність яких спрямована на забезпечення створення та підготовки агроінновацій до їхнього виробничого впровадження. Інноваційну інфраструктуру складають агротехнопарки, інноваційні кластери, венчурні фонди, консалтингові компанії тощо. Хоча в Україні була розроблена і прийнята Державна цільова економічна програма «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 року³, де-факто проблеми в цій сфері на сьогодні не тільки залишилися, але й загострилися.

Звичайно, для вирішення окреслених проблем здійснювалися окремі кроки. Для прикладу: науково-дослідними установами УААН щорічно завершується близько 800 наукових розробок. Доведення цих розробок до рівня інновацій, адаптація їх до ґрунтово-кліматичних умов та просування наукової продукції на ринок інновацій в регіонах України – ці головні завдання свого часу були покладені на

регіональні центри наукового забезпечення агропромислового виробництва. Наприкінці 2000 року за ініціативи УААН та Мінагрополітики України з метою впорядкування системи наукового забезпечення агропромислового виробництва АР Крим та областей України, підвищення рівня інноваційних перетворень в аграрному секторі економіки, дієвого впливу аграрної науки на конкурентоздатність галузей сільського господарства було прийняте рішення – в кожному регіоні України створити центри наукового забезпечення агропромислового виробництва¹. Однак остаточно правову регламентацію своєї діяльності центри отримали лише в липні 2007 року, коли з метою підвищення рівня інноваційних процесів в аграрному секторі економіки, дієвого впливу аграрної науки на конкурентоспроможність галузей сільського господарства Мінагрополітики спільно з УААН видали нову редакцію наказу «Про систему наукового забезпечення агропромислового виробництва АР Крим та областей України»². Діяльність таких центрів дає свої плоди. Так, у всіх регіонах Центрами розроблені науково обґрунтовані системи ведення агропромислового виробництва. Центрами наукового забезпечення агропромислового виробництва Харківської, Житомирської областей спільно з облдержадміністраціями розроблені комплексні програми інвестиційно-інноваційного розвитку агропромислового виробництва на 2011–2015 роки та на період до 2020 року. У Запорізькій області розроблена Програма продовольчої безпеки області на період до 2015 року³.

Однак існування центрів наукового забезпечення недостатньо. Найбільш розвинутим є законодавче забезпечення функціонування такого інфраструктурного елементу як технологічний парк – юридична особа або група юридичних осіб, що діють відповідно до договору про спільну діяльність без створення юридичної особи та без об'єднання вкладів з метою створення організаційних засад виконання проектів технологічних парків з виробничого впровадження наукоємних розробок, високих технологій та забезпечення промислового випуску конкурентоспроможної на світовому ринку продукції⁴. У рамках нашого дослідження найбільше нас цікавить правове регулювання державної підтримки діяльності *агротехнопарків*. На жаль, державна підтримка агротехнопарків неспеціалізована та повністю тотожна загальній підтримці технопарків.

Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» у своїй першій редакції від 16 липня 1999 року передбачав таку систему державної підтримки технопарків: а) суми ПДВ і податку на прибуток зараховувалися на спеціальні рахунки підприємств і використовувалися на інноваційну

¹ Пахомова А. О. Окремі питання адміністративно-правового регулювання відносин наукової діяльності в аграрній сфері України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 256 – 258.

² Костяшкін І. О. Забезпечення соціальної функції у процесі охоронного використання земель. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 107; Кайдашов В. С. Організаційно-правові засади безпеки та якості сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. С. 6.

³ Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 року. Урядовий кур'єр. 2008. № 106.

¹ Про вдосконалення наукового забезпечення агропромислового виробництва на регіональному рівні: наказ Мінагрополітики України та УААН від 26.12.2000 року. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.573.0> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Пахомова А. О. Адміністративно-правові аспекти науково-дослідної системи АПК. *Форум права*. 2011. № 2. С. 715 – 721; Про систему наукового забезпечення агропромислового виробництва АР Крим та областей України: наказ Мінагрополітики України та УААН від 13.07.2007 року № 496/69. URL: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v496_555-07 (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Про засідання Бюро Президії Національної академії аграрних наук України з питання «Про організацію науково-інноваційної діяльності в системі НААН». URL: <http://www.uaan.gov.ua>. (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16.07.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 40. Ст. 363.

діяльність; б) звільнення від збору до Державного інноваційного фонду; в) пріоритет у наданні державних гарантій під час залучення кредитів; г) пріоритет кредитування у Державному інноваційному фонді; д) звільнення від ввізного мита та ПДВ під час імпорту необхідних матеріалів і обладнання для реалізації інноваційних проектів.

У 2006 році Закон України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» був прийнятий у новій редакції, яка передбачала зміну системи державної підтримки. Відповідно до нових правил державне сприяння технопаркам здійснюється шляхом державної фінансової підтримки та цільового субсидювання проектів технологічних парків. Під державною фінансовою підтримкою розуміється надання пільгових безвідсоткових кредитів та компенсація відсотків за залученими кредитами. Субсидування відповідно до Закону передбачало три види цільових субсидій, а саме: звільнення від сплати ввізного мита, відстрочення сплати ПДВ шляхом видачі податкового векселя на суми податкового зобов'язання та зарахування на спеціальні рахунки технологічних парків сум податку на прибуток, одержаних при реалізації проектів технологічних парків¹. Суми вказаних податків зараховувалися на спеціальні рахунки та використовувалися для інноваційної діяльності. Водночас необхідно зазначити, що починаючи з 2008 року норма щодо можливості надання органу митного контролю податкового векселя на суму податкового зобов'язання з ПДВ не застосовувалася у зв'язку з тим, що окремими статтями законів України про Державний бюджет на 2008 – 2010 роки заборонено надання відстрочок щодо термінів сплати податкових зобов'язань суб'єктів господарювання за податками і зборами (обов'язковими платежами)². Також як вид державної підтримки варто вказати прискорену амортизацію основних фондів технопарку. Слід зазначити, що цей вид підтримки активно застосовується за кордоном, адже за допомогою амортизаційної політики, з одного боку, зменшується податок на прибуток інноваційних підприємств, а з іншого боку, стимулюється використання пріоритетних для держави інновацій через відмову підприємств від використання застарілих техніки та технологій³.

У 2010 році спеціальний режим державної підтримки технопарків суттєво змінився внаслідок прийняття ПК України. Із Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» було виключено норми, які стосувалися цільових субсидій у вигляді сум ПДВ та податку на прибуток, а також норми щодо прискореної амортизації. Фактично, єдиним дієвим правовим механізмом державної підтримки (з усієї змальованої системи, передбаченої під час прийняття спеціального Закону про технопарки!) залишилася цільова субсидія у вигляді сум ввізного мита.

¹ Щодо надання роз'яснення: лист Мінюст від 22.06.2006 року № 20-36-124. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-124323-06> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Щодо спеціального режиму діяльності технологічних парків: лист Державної податкової адміністрації від 04.10.2010 року № 10253/6/15-0116. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1025225-10> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Сіренко Н., Мельник О. Бюджетно-податкове стимулювання інноваційного розвитку аграрного сектора економіки. *Економіст*. 2013. № 4. С. 30.

З огляду на схематично змальовану ретроспективу згортання державної підтримки технопарків в Україні, особливо цинічно виглядає норма спеціального Закону, відповідно до якої «держава гарантує стабільність установами спеціального режиму інноваційної діяльності технологічних парків», а «внесення змін до законодавства не повинно погіршувати умови діяльності технологічних парків». Ставлення законодавця до державної підтримки технопарків безвідповідальне, і тому не дивно, чому в Україні динаміка створення таких інноваційних структур невідома, а в сільськогосподарському секторі за весь період було створено лише один «Агротехнопарк» ще в 2003 році.

Саме за ініціативи Національного університету харчових технологій – базової організації технологічного парку «Агротехнопарк» – було затверджено один із небагатьох спеціалізованих актів агроінноваційного законодавства – наказ Мінагрополітики та МОН «Про забезпечення активізації інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки та регіонах України» від 15.06.2004 року № 227/494. Цим актом передбачалася необхідність активізації інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки та забезпечення створення регіональних інноваційних структур – технополісів, як складової інноваційної системи України¹.

У науці жваво обговорюється перспектива утворення агротехнопарків по всій території України, перераховуються та аналізуються переваги такої моделі агроінноваційного розвитку. Агротехнопарк – це комплексний інфраструктурний об'єкт інноваційної діяльності, орієнтований на інтеграцію інтелектуального потенціалу аграрної науки, який провадить свою діяльність по всіх циклах інноваційного процесу: розробка наукомісткої науково-технічної продукції, її випробування, освоєння виробництвом і широкомасштабна реалізація². Наголошується на тому, що агротехнопарк, перш за все, утворюється для забезпечення підтримки малого та середнього підприємництва, покликаний служити формуванню інноваційного середовища в агропромисловому секторі економіки, здійснюючи комплексне сприяння підприємцям, починаючи від формування до досягнення рівня «зрілості» та здатності підприємства самостійно функціонувати на ринку³. Представники аграрно-правової науки аргументовано вказують на важливість функціонування в Україні агротехнопарків. Так, В. В. Панченко називає агротехнопарки однією з найефективніших структур з підтримки інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки, особливо для галузі рослинництва⁴. О. В. Білінська обґрунтовує, що значення й доцільність створення в Україні агротехнопарків полягає в тому, що ці суб'єкти є ефективною формою поєднання науки, освіти і

¹ Про забезпечення активізації інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки та регіонах України: наказ Мінагрополітики та МОН від 15.06.2004 року № 227/494. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0227555-04> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 68.

³ Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 65.

⁴ Панченко В. В. Деякі питання щодо інноваційного розвитку в аграрному секторі економіки України. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 201.

виробництва¹. Якщо аналізувати іноземний досвід, то основна частина фінансування технопарків у Західній Європі здійснюється державою: у Великобританії – 62%, Німеччині – 78%, Франції – 74%, Нідерландах – 70%². За зразком агротехнопарків утворюються й інші, але подібні інфраструктурні формування. Так, у районі Янлін в Китаї на площі 135 км² займаються науковими розробками і зразу ж впроваджують їх у виробництво, пропагують найкращі здобутки серед аграріїв, переробників, машинобудівників. Янлін організував 223 показові демонстраційні парки сучасного сільського господарства в усіх провінціях країни, перетворився на аграрну «Кремнієву долину» Китаю. Визнано, що він не досяг би цього без підтримки держави та уряду провінції³.

Вітчизняні реалії державної підтримки агротехнопарків не лише є сумними, вони до того ж не мають більш-менш осяжних перспектив. Так, Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності технологічних парків № 2216а від 01.07.2015 року⁴, який знаходиться на розгляді в парламенті, не передбачає жодних суттєвих зрушень у правовому забезпеченні державної підтримки агротехнопарків, навпаки: своїм прийняттям такий Закон законсервує сучасний стан практично повної відсутності державної підтримки технопарків.

Агротехнопарки – це найбільш відомі представники інфраструктурної складової інноваційної діяльності, однак не єдині. У 2009 році було утворено законодавчу основу появи та функціонування ще однієї форми співпраці наукової та практичної складових інноваційної діяльності – наукових парків. Відповідно до Закону України «Про наукові парки» науковий парк – це юридична особа, що створюється з ініціативи вищого навчального закладу та/або наукової установи шляхом об'єднання внесків засновників для організації, координації, контролю процесу розроблення і виконання проектів наукового парку. Під проектом наукового парку розуміється пакет документів, що визначає процедуру і комплекс необхідних заходів щодо розроблення, створення та реалізації інноваційного продукту чи інноваційної продукції і містить дані про ресурси, необхідні для його виконання⁵.

Закон України «Про наукові парки» містить окремий розділ під назвою «Державна підтримка діяльності наукових парків». Однак аналіз його змісту виявляє, що лише дві з чотирьох статей цього розділу справді стосуються державної підтримки, тоді як інші дві – віднесені до нього безпідставно. У результаті можемо підсумувати, що діяльність наукових парків має два види підтримки: 1) пріоритетність розгляду звернення наукових парків щодо державного замовлення на поставку продукції, виконання робіт і надання послуг для забезпечення пріоритетних державних потреб (ст. 18); 2) звільнення від сплати ввізного мита за

ввезення наукового, лабораторного і дослідницького обладнання, а також комплектуючих та матеріалів, передбачених проектом наукового парку, що ввозяться науковим парком та партнерами наукового парку для його виконання (ст. 19).

При цьому слід підкреслити, що останній механізм підтримки не аналогічний тому, який діє для технопарків, адже не передбачає зарахування мита на спеціальні рахунки для подальшого цільового використання. Тобто є звільнення від сплати мита, але немає цільової субсидії. Для одержання державної підтримки проект наукового парку має пройти державну реєстрацію відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку державної реєстрації проектів наукових парків, реалізація яких потребує державної підтримки» від 14 листопада 2012 р. № 1101¹.

Навіть поверхового розгляду правового регулювання державної підтримки інноваційної діяльності наукових парків достатньо для констатації його низького рівня. У сучасному вигляді законодавство щодо наукових парків демонструє незацікавленість держави в розвитку цієї форми інноваційної діяльності та способу зближення її наукової і практичної складових. В Україні утворено кілька десятків наукових парків, серед яких функціонують і наукові парки аграрного спрямування: наприклад, Науковий парк Миколаївського національного аграрного університету «АГРОПЕРСПЕКТИВА», ТОВ «Науковий парк «ДонНУ-Поділля», ТОВ «Науковий парк «Агрозоовет», ТОВ «Науковий парк Одеського державного аграрного університету»².

У концептуально-програмних документах інноваційного законодавства неодноразово наголошувалося на необхідності утворення диференційованої інноваційної інфраструктури, серед елементів якої фігурує інноваційний кластер. Термін «кластер» використовується у вітчизняному законодавстві все частіше, але легального визначення – універсального чи спеціалізованого – на жаль, досі бракує. Цим, зокрема, обумовлюється використання поняття кластеру в різних значеннях, що в умовах відсутності належного нормативно-правового забезпечення правового положення, породжує ще більшу плутанину. Аналіз нормативно-правової бази дозволяє стверджувати, що найчастіше кластер вживається в розумінні саме суб'єкта інноваційної діяльності. Однак при цьому жодного спеціалізованого законодавчого регулювання не передбачено. Єдине легальне визначення кластеру зустрічається в Модельному законі СНД про інноваційну діяльність від 16.11.2006 року. Відповідно до цього Закону інноваційні технологічні кластери – це договірна форма кооперації наукових центрів, освітніх комплексів (Університетів), малих інноваційних компаній і промислових підприємств, розташованих на прилеглих територіях, яка організовується з метою забезпечення технологічних коридорів для просування результатів наукових досліджень і розробок і поширення інновацій³.

¹ Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. С. 11.

² Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 65 – 73.

³ Сільськогосподарські «Кремнієві долини» Піднебесної. URL: <http://propozitsiya.com/ua/u-silskogospodarskiy-kremniyeviy-dolyni-pidnebesnoyi> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності технологічних парків № 2216а від 01.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55805 (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁵ Про наукові парки: Закону України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 757.

¹ Про затвердження Порядку державної реєстрації проектів наукових парків, реалізація яких потребує державної підтримки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2012 року № 1101. Урядовий кур'єр. 2012. № 228.

² Наукові парки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/naukovi-parki> (дата звернення: 09.06.2019 року)

³ Модельний закон СНД про інноваційну діяльність від 16.11.2006 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g12 (дата звернення: 09.06.2019 року)

Досі в науці аграрного права правові питання кластеризації, зокрема інноваційної, не стали предметом широкомасштабних досліджень, однак поодинокі наукові розвідки все ж проводилися. Так, наприклад, І. В. Гиренко запропонувала розуміти агроінноваційний кластер як концентрацію та об'єднання агропромислових та інших підприємств різних форм власності з метою формування на певній території замкнутої повної системи розроблення, виробництва, переробки та реалізації агропромислової інноваційної продукції, технології або послуг з метою одержання й розповсюдження конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції та сприяння розвитку соціальної сфери села¹. Учена пропонує розглядати формування та функціонування агроінноваційних кластерів як основу інноваційного розвитку сільського господарства України та виходу села з кризи². Проте відсутність законодавчого визначення, регулювання особливостей утворення та функціонування, забезпечення державної підтримки – зумовлюють гальмування розвитку такої форми інфраструктурного елементу інноваційної системи, як агроінноваційні кластери.

Важливою функцією інноваційної інфраструктури є популяризація інновацій, налагодження обміну інформацією про наукові досягнення та існуючі інноваційні продукти тощо. Це є життєво важливим для інноваційної системи, адже саме впровадження у реальні виробничі відносини є кінцевою метою інноваційної розробки. Однією із форм популяризації агроінноваційних досягнень є *проведення виставково-ярмаркових заходів*. Така діяльність також є об'єктом надання державної підтримки та виступає складовою предмету аграрного права. Головною тенденцією розвитку законодавства в цій сфері є поступовий перехід від державної підтримки національних виставково-ярмаркових заходів у межах України до фінансування участі в міжнародних виставкових заходах.

На початковому етапі державна підтримка надавалася ситуативно та незаплановано. Так, наприклад, на проведення виставки-ярмарку «Агро-98» Мінагропрому на зворотній і платній основі було дозволено використати 250 тис. грн за рахунок коштів, передбачених на фінансування витрат на селекцію у тваринництві. Крім того, було терміново вирішено здійснювати часткове відшкодування господарствам-покупцям витрат на придбання племінних тварин під час проведення цієї виставки³. Так само поспіхом було прийнято рішення фінансувати витрати, пов'язані з підготовкою та проведенням у 2001 році у Виставковому центрі в с. Чубинське Київської області XIII Міжнародної агропромислової виставки-ярмарку «Агро-2001» за рахунок видатків, передбачених у державному бюджеті на інші заходи⁴.

¹ Гиренко І. В. Правове регулювання агроінноваційної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. С. 4.

² Гиренко І. В. Правове регулювання агроінноваційної діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. С. 4.

³ Про підготовку та проведення виставки-ярмарку «Агро-98»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 червня 1998 року № 431-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/431-98-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про фінансування витрат, пов'язаних з підготовкою і проведенням XIII Міжнародної агропромислової виставки-ярмарку «Агро-2001»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 314-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2001-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Наступний етап правового регулювання виставкових відносин в АПК розпочався в 2002 році, коли державна підтримка була передбачена та запланована в державному бюджеті, надавалася шляхом фінансування затвердженого плану заходів на території України¹. З 2005 року державна підтримка цих відносин отримує новий вектор, що віднині є домінуючим – підтримка участі українських представників у міжнародних виставкових заходах. Так, Порядком використання коштів державного бюджету, що спрямовуються для проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 року № 325, встановлено, що граничний обсяг фінансування виставкових заходів, які проводяться в Україні, не перевищує 40%, а виставкових заходів за кордоном – 60 % загального обсягу витрат². У 2008 році на тлі загального спаду програм підтримки у зв'язку зі світовою кризою, уся державна підтримка була сконцентрована виключно на фінансуванні участі у закордонних виставкових заходах³. Відновлення пропорційного співвідношення підтримки національних та міжнародних заходів здійснено в 2010 році відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок використання у 2010 році коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу» від 23 червня 2010 року № 504⁴.

У законодавстві, яке регулює виставково-ярмаркові аграрні відносини, особливо відзначається розпорядження Кабінету Міністрів України «Про подальший розвиток виставкового комплексу у с. Чубинське Київської області» від 16 листопада 2002 року № 650-р. Цим нормативно-правовим актом було утворено постійно діючу виставку-ярмарку племінної та високопродуктивної худоби і птиці, продукції харчової промисловості, сільськогосподарської техніки. У затвердженому плані заходів перераховуються не лише суто організаційні заходи по створенню виставки, у ньому передбачається використовувати виставку як інструмент поширення інноваційних знань такими шляхами: розкриття сутності наукових розробок і досягнень; створення школи підвищення кваліфікації керівників та фахівців сільськогосподарських підприємств з проблем новітніх технологій; забезпечення постійного показу досягнень ветеринарної медицини; широкої популяризації досягнень у рибному господарстві; демонстрації досягнень інтеграції вищих аграрних навчальних закладів за схемою «освіта-наука-виробництво»;

¹ Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 11.05.2002 року. Офіційний вісник України. 2002. № 21. Стор. 180. Ст. 1055 (*втрапив чинність*); Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 17.04.2003 року № 113/299. Офіційний вісник України. 2003. № 20. Стор. 555. Ст. 900.

² Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 року № 325. Урядовий кур'єр. 2005. № 90.

³ Про забезпечення участі вітчизняних суб'єктів господарювання у міжнародних виставково-ярмаркових заходах у 2008 році: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 року № 371-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/371-2008-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

⁴ Про порядок використання у 2010 році коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 504. Урядовий кур'єр. 2010. № 120.

показу нових зразків вітчизняної та іноземної техніки, зокрема в польових умовах¹. Вказані в аналізованому розпорядженні заходи є свого роду втіленням тієї моделі виставки-ярмарки в сільському господарстві, яка має виконувати роль провідника інноваційного продукту (продукції) до їхнього безпосереднього споживача. Однак така ініціатива не набула масштабного впровадження та державної підтримки. Натомість державному фінансуванню підлягає участь у національних та закордонних виставкових заходах. Звичайно, це також має позитивний вплив, але не спрямоване на масовий вжиток, на пересічного українського сільськогосподарського товаровиробника.

Аналіз матеріалів практики вказує, що фінансування бюджетної програми «Проведення державних виставкових заходів у сфері АПК» теж зіткнулося з типовими проблемами вітчизняної державної підтримки. Так, у судовому порядку ТОВ «Виставковий комплекс «Чубинське» вимагав стягнути з Мінагрополітики борг, який виник унаслідок неналежного виконання останнім своїх зобов'язань по договору. Сторони домовилися про надання послуг, пов'язаних із організацією участі України в Міжнародній виставці-ярмарку «WOCHE -2010» (Берлін, Німеччина), у сумі 4,274 млн грн, але після організації надання послуг Мінагрополітики оплатило лише чверть цієї суми².

Проведене вище дослідження вказує, що інфраструктурна складова агроінноваційної діяльності розвивається повільно та складно. Це є логічним наслідком виявленого недосконалого законодавчого забезпечення державної підтримки цієї діяльності.

Етап впровадження агроінновацій. Якщо аналізувати агроінноваційне законодавство на предмет наявності механізмів державної підтримки сільськогосподарських підприємств, які здійснюють впровадження агроінновацій у свою виробничу діяльність, то можна дійти висновку про наявність лише механізму здешевлення кредитів, який було проаналізовано вище. Окрім спеціалізованої підтримки слід вказати на існування пасивної підтримки впровадження агроінновацій, але цих випадків не багато, і вони не впливають суттєво на загальну сумну картину.

На нашу думку, державна підтримка агроінноваційної діяльності має бути комплексною, системною і стабільною. Для утворення таких умов найважливіше значення має побудова якісного виваженого законодавства. Ми переконані, що державна підтримка має надаватися за всіма етапами інноваційної діяльності: розробкою, підготовкою та впровадженням.

Беззаперечно, вимагають підтримки наукові, дослідно-конструкторські та інші розробки, які передують появі інноваційного проекту, оскільки забезпечують саме зародження інноваційної ідеї в процесі наукових пошуків. Першочергово держава має турбуватися про ті розробки, в яких зацікавлений вітчизняний бізнес. Це стимулюватиме зближення науки і практики у сфері агроінновацій – їхнє взаємопроникнення і постійну співпрацю.

¹ Про подальший розвиток виставкового комплексу у с. Чубинське Київської області: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 року № 650-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2002-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

² Рішення Господарського суду м. Києва від 01.03.2010 року у справі № 44/12501.03.10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8957151> (дата звернення: 09.06.2019 року)

Надзвичайно важливим завданням є законодавче забезпечення стабільного функціонування агроінноваційної інфраструктури. Для активізації її утворення, а також стимулювання налагодження інфраструктурних зв'язків державна підтримка має надаватися пріоритетно тим науковим колективам, які інтегровані до певного інфраструктурного інноваційного об'єднання (агротехнопарку, інноваційного кластеру тощо). З іншого боку, привабливість утворення інноваційних інфраструктурних об'єднань має бути законодавчо відновлена, насамперед, в аспекті державної підтримки. Зміни інноваційного законодавства призвели до «вичищення» його від норм протекційного характеру, внаслідок чого в правовому режимі функціонування інноваційних об'єднань наразі переважають обов'язки, а державний вплив зосереджений не на підтримці, а на посиленні контролю. Головна проблема лежить у площині декларативності законодавчих положень щодо державної підтримки, їх нестабільної дії, ситуативного впровадження та відміни. Справді, навіть просте відновлення повноцінної дії тієї системи державної підтримки, яка була передбачена під час прийняття Закону України «Про інноваційну діяльність», спеціалізованого Закону про технопарки, уже мало б потужний позитивний ефект та стимулювало б агроінноваційну діяльність.

Однак ми глибоко переконані, що стимулювання поступального розвитку науки, налагодження її співпраці з практикою, утворення і зміцнення елементів інноваційної інфраструктури так і залишаться марними зусиллями, якщо не вилляються в широкомасштабну кампанію по впровадженню агроінновацій у сільське господарство. Головна проблема переводу традиційного сільського господарства на інноваційний лад, на нашу думку, криється саме в цьому: у важкодоступності, дороговизні, відсутності фахової компетентної підтримки у впровадженні агроінноваційних досягнень у кожне сільськогосподарське підприємство. Зараз такі агроінноваційні заходи є свого роду елітарними, доступними лише для великих підприємств і агрохолдингів. Основна мета держави – переломити цю тенденцію, зробити інновації доступними, наблизити їх до кожного українського сільськогосподарського підприємства. І головним інструментом на шляху досягнення цієї мети є державна підтримка.

Для побудови універсального «агроінноваційного містку», якого зараз не вистачає в системі вітчизняної інноваційної діяльності, вважаємо за доцільне використати потенціал сільськогосподарських дорадчих служб, удосконаливши їхнє правове положення. Саме ці організації мають служити провідниками агроінновацій, стати чимось на кшталт «сімейного лікаря» для кожного суб'єкта сільськогосподарської діяльності.

Договірні відносини між сільськогосподарськими підприємствами та сільськогосподарськими дорадчими службами за своєю правовою природою є договорами про надання послуг, а сам перелік та змістовне наповнення цих послуг можуть мати безліч варіантів для максимального задоволення потреб сільськогосподарських підприємств. Договірні відносини можуть будуватися на постійній основі (консультаційний супровід сільськогосподарської діяльності, під час якого дорадники здійснюють постійний моніторинг можливих удосконалень, шляхів оптимізації виробництва тощо); а також передбачати надання разових послуг (тестування проблемних аспектів бізнесу; підготовка рекомендацій по оптимізації

діяльності; обґрунтування різних варіантів інноваційного оновлення бізнесу; консультаційний супровід впровадження обраного інноваційного проекту; допомога в придбанні необхідних матеріалів для інноваційного проекту тощо).

Привабливість такого механізму «агроінноваційного містка» полягає, зокрема, у такому:

– *взаємовигідність*: сільськогосподарські дорадчі служби, незважаючи на форму власності, функціонують на платній основі, і активізація діяльності за рахунок агроінноваційного аспекту є вагомим матеріальним стимулом. Суб'єктам сільськогосподарської діяльності, зі свого боку, зручно звернутися до професійної сільськогосподарської дорадчої служби, яка функціонує в геолокаційній доступності, працює за необхідності он-лайн, підлаштовується під вимоги клієнта (комерційна складова діяльності дорадників передбачає боротьбу за кожного клієнта, а також виключає бюрократичність як головну проблему будь-якого державного утворення), не виступає публічно-правовим суб'єктом, а значить відстоює перш за все інтереси клієнта тощо;

– *фаховість інформаційно-консультативного забезпечення*: суб'єкт сільськогосподарської діяльності не може перманентно і якісно відслідковувати появу агроінноваційних рішень, досліджувати практику їх впровадження тощо – йому для цього бракує часу та інформаційно-технічних можливостей. Ця титанічна робота має виконуватися спеціалістами – фахівцями дорадчих служб, які беруть на себе тягар постійного моніторингу, вивчення, аналітичного дослідження агроінновацій, формування компетентних висновків щодо найбільш оптимальних удосконалень для кожного конкретного підприємства з урахуванням його особливостей. Для забезпечення постійного інформаційного оновлення сільськогосподарські дорадчі служби мають тісно співпрацювати з усіма елементами інноваційної інфраструктури аграрного спрямування. Крім того, за участі держави має проводитися робота із формування бази даних інноваційних проектів, агроінноваційних продуктів та агроінноваційної продукції. Це є необхідною умовою для централізації інформації, її якісного та швидкого пошуку, відстеження результатів по впровадженню інноваційних проектів, дотримання майнових прав інтелектуальної власності тощо. Така база даних має формуватися не лише з тих агроінновацій, які розроблені в Україні, вона має містити інформацію про агроінновації, які розроблені за кордоном, але можуть бути застосовані в Україні. Подібна ідея обстоюється А. О. Пахомовою, яка пропонує утворення єдиного інформаційного ресурсу аграрної науки¹, та О. М. Николюк, яка пропонує утворити на базі університетів аграрного спрямування загальнодержавну систему інформаційного забезпечення трансферу технологій, яка б об'єднувала сфери науки, фінансів і товаровиробників². Однак ми вважаємо, що така інформаційна платформа має бути утворена та контрольована державними органами, а право доступу, внесення даних, корегування тощо повинні мати університети, наукові установи, представники інноваційної інфраструктури, і звичайно сільськогосподарські дорадчі служби;

¹ Пахомова А. О. Особливості інформатизації аграрної науки в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 57.

² Николюк О. М. Напрями сприяння інноваційному розвитку сільськогосподарських підприємств. *Економіка України*. 2016. № 10. С. 35 – 45.

– *можливість держави впливати на агроінноваційні процеси* через сільськогосподарські дорадчі служби, що є швидшим і легшим шляхом порівняно з намаганням донести до кожного сільськогосподарського підприємства необхідність агроінновацій. У результаті побудови «агроінноваційного містка» державі залишається сконцентруватися на трьох напрямках підтримки:

а) підтримка сільськогосподарських дорадчих служб – має полягати, перш за все, в підтримці підвищення кваліфікації дорадників, полегшенні доступу до нових знань, розширенні інформаційно-консультативних можливостей. Це може відбуватися за допомогою часткового або повного компенсування витрат, оплати за рахунок державного замовлення підготовки фахівців, їх навчання за кордоном, участі в національних та міжнародних виставкових заходах, семінарах тощо. Активізації діяльності сільськогосподарської дорадчої служби, зокрема її посередницької складової, може слугувати надання премій за залучення до інфраструктурних інноваційних об'єктів сільськогосподарських підприємств, згодних співпрацювати для реалізації інноваційних проектів;

б) підтримка суб'єктів сільськогосподарської діяльності на етапі впровадження агроінновацій. По-перше, державна підтримка має надаватися у вигляді часткової компенсації плати за сільськогосподарські дорадчі послуги, при чому чим активніше звертається сільськогосподарське підприємство за цими послугами – тим більшою має бути підтримка. По-друге, на основі даних сільськогосподарських дорадчих служб держава має актуальну інформацію щодо реального впровадження агроінновацій кожним конкретним підприємством, і це дає змогу надати адекватну підтримку на етапі цього впровадження (кредитну, податкову, страхову тощо);

в) підтримка наукових досліджень у необхідних напрямках. Це є невід'ємною ланкою кругового процесу інноваційної діяльності, яка передбачає зворотній зв'язок між практикою та науковими пошуками. Так, аналізуючи масштабну статистичну інформацію про агроінноваційні потреби вітчизняних аграріїв, держава має можливість цілеспрямовано фінансувати дослідження, у яких є необхідність.

Для реалізації такої моделі «агроінноваційного містка» вже існує початкова нормативно-правова основа: у ст. 4 Закону України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» серед основних завдань дорадчої діяльності вказано поширення та впровадження у виробництво сучасних технологій, новітніх досягнень науки і техніки¹. Однак зміст цього Закону вимагає осучаснення, унаслідок якого має сформуватися таке правове становище сільськогосподарської дорадчої служби, яке забезпечить її активне і ефективне функціонування в Україні. Про низький рівень пристосованості чинної редакції цього Закону до виконання вагомих соціально-економічних завдань говорить навіть той красномовний факт, що у ній немає жодної згадки про договірні відносини як основу дорадчої діяльності.

Оновлення законодавства про сільськогосподарську дорадчу службу має виступати невід'ємною складовою побудови агроінноваційного законодавства України, його перетворення в повноцінну частину аграрного законодавства

¹ Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 року. Відомості Верховної Ради. 2004. № 38. Ст. 470.

України. Хоча в науці обстоюється думка щодо існування агроінноваційного права в якості підгалузі в системі аграрного права¹, проаналізувавши сучасне агроінноваційне законодавство, ми вважаємо це твердження передчасним. Це, зокрема, пояснюється тим, що запропонований предмет агроінноваційного права охоплює занадто широке коло суспільних відносин. Так, предметом агроінноваційного права як підгалузі аграрного права пропонується вважати врегульовані нормами аграрного та інноваційного права виробничі відносини в аграрному секторі економіки, за рахунок яких здійснюється великомасштабний приріст сільськогосподарської продукції і продовольства з метою забезпечення людей продовольчими товарами та іншими матеріальними ресурсами, вивільнення їх від важкої фізичної землеробської праці, підвищення добробуту та поліпшення їх життєвого рівня, а також забезпечення достатнього збалансованого рівня рентабельності аграрного виробництва і прибутків для підприємців аграрної сфери². Ми розуміємо предмет агроінноваційного права вужче та формулюємо його більш лаконічно: як врегульовані нормами аграрного права відносини щодо розробки, підготовки та впровадження інновацій у сільськогосподарську діяльність.

У такому розумінні агроінноваційне право в Україні знаходиться не те що на рівні розвитку підгалузі – воно заледве взагалі існує. Спеціалізоване агроінноваційне законодавство нараховує мізерну кількість нормативних актів переважно підзаконного і відомчого походження, а за змістом – концептуально-програмного характеру. У своєму сучасному вигляді агроінноваційне право України фактично повністю поглинається агропротекційним, тому що майже всі існуючі нормативні акти в цій сфері регулюють саме державну підтримку агроінноваційної діяльності. Агроінноваційне право, з наукової точки зору, має нереалізований потенціал для розвитку і перетворення в повноцінний правовий інститут аграрного права України. Це може відбутися лише за умови цілеспрямованого утворення якісного агроінноваційного законодавства.

У літературі зустрічаються різні думки щодо подальшого шляху інноваційного законодавства: від пропозиції узагальненого уніфікованого розвитку (прийняття Інноваційного кодексу України³) до пропозиції спеціалізованого розвитку законодавства в цій сфері, наприклад, шляхом прийняття Закону України «Про агроінноваційну діяльність»⁴. В. М. Єрмоленко, висуваючи указану пропозицію, зосередився переважно на термінологічних аспектах правового регулювання, а саме на необхідності закріплення спеціалізованих понять «агроінновація», «агроінноваційна діяльність», «агротехнологічний парк» тощо. Підтримуючи думку вченого щодо необхідності прийняття такого нормативно-правового акту, вважаємо, що

¹ Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України: монографія. кол. авторів; За ред. В.І. Семчика. К.: Видавництво "Юридична думка", 2010. 456 с.

² Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України: монографія. Кол. авторів; За ред. В.І. Семчика. К.: Видавництво "Юридична думка", 2010. 456 с.

³ Семчик О. О. Правові засади фінансування інноваційного розвитку України. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. 2010. Вип. 50. С. 473.

⁴ Єрмоленко В. М. Концептуальні напрями формування і розвитку агроінноваційного законодавства України. *Правове забезпечення інноваційного розвитку економіки Республіки Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Мінск, 21-22 окт. 2010). Мінск: Позитив-центр, 2010. С. 432.

такий Закон має містити основні засади правового регулювання агроінноваційної діяльності з урахуванням специфіки сільського господарства. Важливо, щоб цим Законом регулювалася державна підтримка на всіх етапах становлення агроінновацій – це дасть змогу говорити про системне правове забезпечення державної підтримки розвитку агроінноваційної діяльності в Україні.

Паралельно слід оновити зміст Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», в якому «жодного слова не сказано про фінансування наукових досліджень з метою впровадження нових технологій та інновацій в сільське господарство»¹.

У науковій літературі зустрічаються пропозиції щодо прийняття нових концептуально-програмних документів (наприклад, Державної цільової програми інноваційного розвитку агропромислового виробництва²), але ми переконані, що в цьому немає потреби: вже і так існує застосування документів, що містять різноманітні концепції та програми інноваційного розвитку, і це, на жаль, жодним чином не вплинуло на формування реально діючого ефективного законодавства в цій сфері. Необхідно переходити від калькування багаточисельних концепцій до утворення агроінноваційного законодавства, що відповідає потребам регулювання суспільних відносин.

При цьому формування якісного правового регулювання державної підтримки неможливе без врахування характерних тенденцій агроінноваційної діяльності:

а) *екологізація*. Якщо на попередньому етапі розвитку суспільно-економічних відносин, інновації мали за першочергову мету збільшити та інтенсифікувати виробництво, то зараз спостерігається потреба в таких агроінноваціях, які б дозволяли зменшувати негативний вплив на навколишнє природне середовище та «застосувати засоби, що екологізують рослинництво і тваринництво»³. Як зазначає Т. В. Курман, інноваційна діяльність в Україні має стати одним із головних інструментів в оздоровленні природного середовища⁴. Ця суттєва зміна вектору агроінноваційної діяльності уже стала мейнстрімом у розвинутих країнах та повинна остаточно відбутися і в Україні. Перспективою розвитку екологізації сільськогосподарського виробництва мають стати так звані «біотехноенергетичі» відносини, тобто практично безвідходне виробництво⁵. Особливо перспективні і стратегічно важливі інноваційні проекти, спрямовані на екологізацію сільськогосподарської діяльності, мають бути безпосередньо фінансовані державою.

¹ Костенко С. О. Перспективні тенденції законодавчого регулювання аграрної політики в Україні. *Сучасні тенденції розвитку правової держави в Україні та світі*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 трав. 2016). Житомир: ЖНАЕУ, 2016. С. 283.

² Готра В. В., Ігнатенко М. І. Теоретичні основи управління інноваційним розвитком агропромислового виробництва України. *Науковий вісник Мукачівського держ. ун-ту. Серія «Економіка»*. 2017. Вип. 1. С. 19.

³ Туєва О. М. Органічне землеробство в контексті екологізації аграрних правовідносин. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 129.

⁴ Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва як новела аграрно-правового регулювання. *Актуальні питання реформування правової системи*: матер. XIV Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16 – 17 черв. 2017). С. 172; Курман Т. В. Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 79.

⁵ Курман Т. В. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: поняття, ознаки, зміст. *Право і сусільство*. 2017. № 1. С. 126.

Доцільним є надання пільг і субсидій розробникам і користувачам кінцевої інноваційної продукції¹. Не можна забувати про те, що невід'ємною складовою цих процесів є паралельне дотримання екологічних прав громадян, адже зниження антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище виступає безпосередньою передумовою реалізації таких прав²;

б) *механізація* сільського господарства за рахунок впровадження новітніх агроінноваційних досягнень має два аспекти. Позитивний аспект полягає в здешевленні, автоматизації виробництва, мінімізації суб'єктивних ризиків, зростанні потреби сільськогосподарських підприємств у кваліфікованих працівниках. Негативний аспект проявляється у вивільненні робочої сили, зростанні соціального напруження в сільських місцевостях у зв'язку зі зменшенням зайнятості. Держава має врахувати ці об'єктивні аспекти механізації та відреагувати на них підтримкою аграрної освіти в частині підготовки затребуваних фахівців, підтримкою господарств, які утворюють додаткові робочі місця тощо;

в) *цифровізація*. Відповідно до Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р, з метою розвитку сільського господарства важливим є впровадження цифрового землеробства – принципово нової стратегії менеджменту, що базується на застосуванні цифрових технологій, та новий етап розвитку агросфери, пов'язаний із використанням геоінформаційних систем, глобального позиціонування, бортових комп'ютерів та смарт-устаткування, а також управлінських та виконавських процесів, здатних диференціювати способи оброблення, внесення добрив, хімічних меліорантів і засобів захисту рослин³. Справді, агроінноваційні цифрові технології вже стають сьогоденням, особливо у великих агрохолдингових компаніях. У низці сільськогосподарських підприємств активно застосовуються технології точного землеробства, одна зі складових якого полягає в моделюванні погодних умов та управлінні ризиками на основі прогнозу. Погодне прогнозування здатне знизити втрати врожаю, зекономити воду та енергетичні ресурси для зрошення, зменшити втрати при транспортуванні сільськогосподарської продукції⁴.

Мінагрополітики, намагаючись відповідати сучасним тенденціям, ініціює розробку та впровадження інноваційної ІТ-платформи для усіх, хто пов'язаний з аграрним сектором та його розвитком. Додаток матиме спеціальний чат для вільного спілкування, обміну досвідом, знаннями, ідеями і пропозиціями. Також завдяки цьому додатку аграрії зможуть отримувати інформацію щодо державних

програм підтримки, дотацій, оперативних статистичних даних та перспективних напрямів діяльності¹;

г) *біотехнологізація* теж є характерною тенденцією інноваційної діяльності у зв'язку з тим, що все частіше агроінновації стають результатом діяльності у сфері біотехнологій. Правова наука визначає сферу біотехнологій як сукупність видів наукової й технічної діяльності в різних галузях суспільного буття, що включає застосування прийомів і методів використання біологічних ресурсів та процесів з метою задоволення потреб людини та суспільства². О. Ю. Піддубний, досліджуючи правовідносини у сфері біотехнологій, зокрема їх застосування в сільському господарстві, приходять до висновку про необхідність стимулювання правовими засобами інноваційного розвитку в Україні на матеріалах інноваційного розвитку у сфері біотехнологій³. Однак у такій складній сфері суспільних відносин усе далеко не однозначно. Так, різновидом біотехнологій є генно-інженерна діяльність – практична сфера діяльності, пов'язана зі створенням, випробуванням та впровадженням ГМО в обіг.

Відносно правової природи таких відносин у науці точаться дискусії. Так, наприклад, Ю. О. Лякішева доходить висновку про еколого-правову природу відносин у сфері генно-інженерної діяльності, тоді як Г. Ю. Бистров вважає, що правове регулювання генно-інженерної діяльності – це комплексний інститут аграрного і екологічного права⁴. Іншу думку обстоює О. Ю. Піддубний, який переконує, що ядром правового регулювання правовідносин у сфері біотехнологій повинно стати природоресурсне право, оскільки регулюється використання унікального природного ресурсу – життя, життєвих процесів живих організмів. При цьому вчений наголошує на тому, що цей вид природокористування не можна зводити до сільськогосподарської діяльності⁵. З точки зору агропротекційного права, відносини у сфері біотехнологій (зокрема і генно-інженерної діяльності) охоплюються поняттям агроінновацій у випадку утворення такого інноваційного продукту, який здатен підняти певну складову сільського господарства на якісно інший рівень, – а значить підлягають державній підтримці. Цим можна пояснити той факт, що в Законі України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» одним із основних принципів державної політики в галузі генетично-інженерної діяльності та поводження з ГМО закріплено державну підтримку генетично-інженерних досліджень та наукових і практичних розробок у галузі біологічної і генетичної

¹ Міністр аграрної політики та продовольства України ініціює запуск нової ІТ-платформи для аграріїв. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 66.

² Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. С. 4.

³ Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. С. 6.

⁴ Быстров Г. Е. Проблемы совершенствования законодательства о генно-инженерной деятельности в условиях инновационного развития аграрной экономики. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 426.

⁵ Поддубный А. Ю. Правовое регулирование научной и производственной деятельности в сфере биотехнологий как фактор устойчивого развития биосферы. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 513.

¹ Шубравська О. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України теоретико-методологічний аспект. *Економіка України*. 2012. № 1. С. 29.

² Калишук Л. А. Становлення та розвиток екологічних прав громадян у національному та міжнародному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 126 – 128.

³ Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 88.

⁴ Савельєва О. М. Деякі правові аспекти розвитку агро-виробничих відносин в Україні у XXI сторіччі. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 292.

безпеки при створенні, дослідженні та практичному використанні ГМО в господарських цілях. Хоча такий підхід законодавця викликає критику в науці. Наприклад, аналізуючи зміст Закону та зокрема його положення щодо державної підтримки, Д. С. Піддубна робить висновок про планомірне запровадження ГМО на землях сільськогосподарського призначення¹ та оцінює його різко негативно. О. І. Менів, з іншого боку, говорить лише про необхідність заборони вирощування ГМО сортів сільськогосподарських рослин на землях, які призначені для виробництва органічної продукції та сировини, а також яким надано статус спеціальної зони з виробництва сировини, що використовується для виготовлення продуктів дитячого та дієтичного харчування², і таким чином уникає оцінки положень щодо державної підтримки генно-інженерної діяльності.

Загалом, слід визнати, що біотехнологічний розвиток неминучий та перспективний. Агробіотехнології (генна модифікація, маркерна селекція, селекція сільськогосподарських культур для виробництва біопалива II покоління, створення біопестицидів, біодобрив, ферментів³) відкривають можливості, які ставлять навіть найконсервативніше суспільство перед необхідністю залучення до цих процесів, а державу – перед необхідністю якісного регулювання цих процесів. До речі, необхідність державної підтримки агроінноваційної діяльності у сфері біотехнологій вже визнано і вітчизняним законодавцем, оскільки серед пріоритетів інноваційної діяльності в АПК зазначено «розроблення та впровадження новітніх біотехнологій у рослинництві, тваринництві та ветеринарії». Зусилля держави необхідно зосередити не на заморожуванні біотехнологічних процесів та супротиві, а на зваженому правовому регулюванні діяльності в цій сфері. При цьому надзвичайно важливо, щоб будь-яка державна підтримка агроінноваційної діяльності із застосуванням біотехнологій відповідала принципам, які О. Ю. Піддубний сформулював щодо правового регулювання відносин у сфері біотехнологій: принципу безпеки біотехнологічної діяльності; принципу перестороги, принципу інформованості про ризик; принципу соціального партнерства; принципу платного користування біологічним ресурсом, принципу безумовної відповідальності за спричинену шкоду, принципу відповідності завданням суспільного розвитку, принципу стимулювання розвитку наукомісткої діяльності⁴.

Отже, державна підтримка агроінноваційної діяльності в сільському господарстві України має отримати якісне та прогресивне правове регулювання з урахуванням проаналізованих проблемних аспектів та висловлених пропозицій.

¹ Піддубна Д. С. Правове забезпечення захисту органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні : монографія. Кривий Ріг : Вид. Козлов Р. А., 2015. С. 41.

² Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. С. 8.

³ Шубравська О. В. Інноваційні трансформації агропродовольчого сектора економіки: світові тенденції та вітчизняні реалії. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 3. С. 91.

⁴ Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. С. 5.

ВИСНОВКИ

У результаті комплексного монографічного дослідження концептуальних питань правового регулювання державної підтримки сільського господарства в Україні було сформульовано і розвинуто низку авторських положень щодо характеристики поняття та змісту державної підтримки сільського господарства, її напрямів, форм, засобів, способів та правових механізмів. Крім того, обґрунтовано авторське бачення сутності деяких нових категорій аграрного права, що з'явилися останнім часом, і на цій основі запропоновано уточнення дефініцій деяких категорій і понять відповідних відносин.

У межах проведеного дослідження було сформовано низку висновків та коло пропозицій стосовно вдосконалення законодавчого забезпечення цих відносин. Їх можна звести до наступного:

1. Сформульовано концептуальне бачення державної підтримки сільського господарства як публічно-правової категорії, яка може бути визначена як закріплена в законодавстві система заходів організаційного, фінансового та інформаційно-консультативного характеру, що здійснюються уповноваженими державними органами та іншими суб'єктами відносно суб'єктів аграрного господарювання на виконання основних завдань аграрної політики з метою гарантування продовольчої безпеки, утворення стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, охорони навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності, соціального розвитку села.

2. Зроблено концептуальний висновок про самостійний характер державної підтримки сільського господарства, яка не належить до системи державного регулювання сільського господарства. По-перше, ця ознака повністю поглинається іншою – ознакою обслуговування потреб аграрної політики, адже державне регулювання за своєю суттю теж виступає способом досягнення агрополітичних цілей та завдань. По-друге, не всі заходи державної підтримки можна ідентифікувати як державне регулювання. Наприклад, заходи щодо дерегуляції аграрних відносин набувають характеру державного сприяння як різновиду державної підтримки.

3. На продовження попередньої тези запропоновано виокремлення державної підтримки сільського господарства в окрему підгалузь агропротекційного законодавства.

4. Під галуззю агропротекційного законодавства запропоновано розуміти підгалузь аграрного законодавства, що представляє собою взаємопов'язану та структуровану сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, якими регулюються відносини щодо державної підтримки сільського господарства.

5. Встановлено, що формування підгалузі агропротекційного права відбувається набагато повільніше, ніж підгалузі агропротекційного законодавства, і найголовнішими причинами можна вказати відсутність концепції агропротекційного права, пов'язану з недостатністю науково-теоретичних досліджень у цій сфері, недоліки та хаотичний розвиток самого агропротекційного законодавства, а також відсутність політичної волі до активних систематизаційних нормотворчих дій у цій сфері. Однак при цьому формування підгалузі агропротекційного права об'єктивно відбувається, оскільки вже на цьому етапі йому притаманні

риса, що характеризують підгалузь права (предмет регулювання, метод, правовий режим та принципи), а також у його прискореному формуванні зацікавлена юридична практика.

6. З метою формування концепції агропротекційного права як підгалузі аграрного права запропоновано розрізняти в її складі три складні правові інститути: 1) *правовий інститут загальногалузевої державної підтримки* (охоплює субінститут податкової підтримки сільського господарства, субінститут державної підтримки кредитування сільського господарства, субінститут державної підтримки матеріально-технічного забезпечення сільського господарства, субінститут державної страхової підтримки сільського господарства); 2) *правовий інститут державної підтримки сільськогосподарського виробництва* (включає субінститут державної підтримки рослинництва, субінститут державної підтримки тваринництва, субінститут державної підтримки фермерства, субінститут державної підтримки сільськогосподарської кооперації); 3) *правовий інститут державної підтримки агрообслуговування* (субінститут державної підтримки переробки сільськогосподарської продукції, субінститут державної підтримки реалізації сільськогосподарської продукції, субінститут державної підтримки інформаційно-консультаційного обслуговування сільського господарства).

7. Предметом агропротекційного права виступають агропротекційні відносини – врегульовані правом суспільні відносини, які виникають з приводу надання державної підтримки сільському господарству з метою стимулювання розвитку аграрного сектору економіки. Агропротекційні відносини регулюються особливим методом заохочення, що є характерним для агропротекційного права у зв'язку з особливістю предмета, який полягає у стимулюванні розвитку сільського господарства і є уособленням заохочення сільськогосподарської діяльності. Отже, для агропротекційного права характерний власний метод правового регулювання, який виступає основним порівняно з родовим галузевим методом.

8. Виходячи з того, що державна підтримка сільського господарства є способом досягнення основних завдань державної аграрної політики, а характерною рисою останньої виступає аграрний протекціонізм, зроблено висновок, що в межах аграрного права сформовано *правовий режим аграрного протекціонізму*, який лежить в основі формування підгалузі агропротекційного права. Цей правовий режим полягає у формуванні особливого порядку правового регулювання, який виражається в поєднанні таких юридичних засобів, як заохочення сільськогосподарської діяльності, стимулювання розвитку сільського господарства, захист інтересів вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції, інших суб'єктів аграрного господарювання, населення, майбутніх поколінь, який створює бажаний соціальний стан та конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості для задоволення інтересів зазначених суб'єктів права.

9. Сформульовано систему принципів агропротекційного права. Принципами агропротекційного права є: 1) *принцип системності державної підтримки* (формування розгалуженої стабільно функціонуючої системи взаємопов'язаних та узгоджених заходів державної підтримки); 2) *принцип гарантованості державної підтримки* (забезпечення сталості агропротекційних заходів, їх захищеності від ситуативних змін та інших дестабілізуючих факторів); 3) *принцип*

диференційованості державної підтримки (варіативність агропротекційних заходів, які спрямовані на різних суб'єктів, галузі сільського господарства, на досягнення різних цілей та виконання різних завдань); 4) *принцип екологічного пріоритету* (під ним розуміється: а) державна підтримка природоохоронних заходів у сільському господарстві; б) надання додаткової державної підтримки тим суб'єктам аграрного господарювання, які здійснюють екологізацію своєї діяльності та виробничих процесів; в) оцінка будь-яких агропротекційних заходів із позицій впливу на екологічну складову сільськогосподарської діяльності); 5) *принцип прозорості агропротекційних процедур* (досконалість усіх процедурних аспектів надання державної підтримки сільського господарства: а) формування мінімально необхідного пакету документів; б) максимально спрощений порядок подання документів (із поступовим запровадженням електронного документообороту, активним залученням органів місцевого самоврядування, банків, сільськогосподарських дорадчих служб як оперативних посередників та помічників у поданні документації); в) формування Єдиного агропротекційного реєстру).

10. Під державною аграрною політикою пропонується розуміти комплекс взаємопов'язаних цілеспрямованих заходів уповноважених органів держави, що має за мету здійснювати стратегічний вплив та формувати певну парадигму розвитку аграрних відносин, відповідно до якої відбувається гарантування продовольчої безпеки, формування стабільного середовища існування товарних виробників сільськогосподарської продукції, охорона навколишнього природного середовища під час здійснення сільськогосподарської діяльності, соціальний розвиток села. Державна підтримка сільського господарства *виступає універсальним способом* досягнення цілей та реалізації завдань державної аграрної політики. Відповідно до авторської концепції запропоновано розуміти аграрний протекціонізм як рису державної аграрної політики, відповідно до якої забезпечується стан реальної захищеності інтересів виробників сільськогосподарської продукції, інших суб'єктів аграрного господарювання, населення, майбутніх поколінь, який досягається за допомогою системи державної підтримки сільського господарства. У зв'язку з цим аграрний протекціонізм та державна підтримка сільського господарства співвідносяться як ідеальна характеристика державної аграрної політики та реальний спосіб її досягнення. З огляду на це аграрний протекціонізм слід визнати одним із основних галузевих принципів сучасного аграрного права.

11. В основу структурної побудови монографії покладено авторську класифікацію видів державної підтримки сільського господарства за колом відносин, на які така підтримка спрямована: 1) *загальногалузева* (розповсюджується на максимально широке коло отримувачів, не прив'язується до різновиду та масштабу сільськогосподарської діяльності, організаційно-правової форми отримувачів тощо); 2) *спеціальна галузева* (спрямована на окремі галузі сільського господарства: рослинництво, тваринництво, рибництво); 3) *спеціальна суб'єктна* (спеціалізована на певних організаційно-правових формах суб'єктів аграрного господарювання – фермерських господарствах, сільськогосподарських кооперативах тощо); 4) *спеціальна інфраструктурна* (спеціалізована на розбудові та розвитку інфраструктури сільського господарства, системи агрообслуговування шляхом підтримки переробки сільськогосподарської продукції, її реалізації, підтримки

інформаційно-консультаційного забезпечення); 5) *спеціальна пріоритетна* (спеціалізована на всебічне стимулювання та розвиток основних галузевих пріоритетів аграрної політики: екологізацію сільськогосподарської діяльності, впровадження агроінновацій, розвиток вітчизняної селекційно-плеємної діяльності. Така підтримка стоїть поза межами поділу суб'єктів та галузей і полягає в заохоченні особливо корисної для суспільства діяльності чи перетворень у сільському господарстві).

12. У результаті дослідження еволюції численних правових механізмів державної підтримки сільського господарства в історичній ретроспективі, зроблено висновок про те, що агропротекційне законодавство в цілому пройшло три періоди свого розвитку. *Перехідний період (90-ті роки ХХ ст.)* характеризувався кількома основними ознаками: 1) домінування підзаконного регулювання відносин державної підтримки сільського господарства, мізерна кількість законодавчих агропротекційних норм; 2) збереження тісного зв'язку державної підтримки сільського господарства з державним управлінням та державним фінансуванням; 3) значна роль організаційно-правової підтримки сільського господарства, у якій держава виступала активним посередником під час забезпечення необхідними ресурсами виробників сільськогосподарської продукції; 4) апробування великої кількості різноманітних засобів державної підтримки сільського господарства, більшість яких застосовувалися короткостроково та більше не використовувалися в агропротекційному законодавстві. Саме за рахунок цього перехідний період розвитку законодавства про державну підтримку сільського господарства можна назвати найбільш насиченим різноманітними правовими механізмами, і ця ознака адекватно відображає історичний період пошуку оптимальних агропротекційних рішень та зародження вітчизняного агропротекційного законодавства. *Період стабільного розвитку (2000-ні роки)* характеризувався такими ознаками: 1) суттєве збільшення кількості та якості агропротекційних норм у законодавчих актах; 2) здійснення спроб первинної систематизації агропротекційного законодавства з метою узгодження його розвитку шляхом прийняття законів України «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» та «Про державну підтримку сільського господарства України»; 3) поступовий, але не остаточний перехід до практики прийняття універсальних (багаторічних) підзаконних актів, що регулюють правові механізми державної підтримки сільського господарства; 4) утворення та відносно стабільне функціонування низки ключових агропротекційних правових механізмів, які сформували основну підтримку вітчизняного сільського господарства (спеціальні механізми оподаткування, здешевлення комерційних кредитів, надання техніки на пільгових умовах лізингу, поворотна та безповоротна підтримка фермерства тощо); 5) активне використання всіх різновидів фінансової підтримки: дотацій, субсидій та компенсацій. *Кризовий період (2010-ті роки)* характеризується такими ознаками: 1) окреслення тенденції спаду державної підтримки сільського господарства, яка стала одним із наслідків світової економічної кризи (2008-2009 років) та перш за все проявилася в обмеженні та припиненні бюджетного фінансування агропротекційних заходів; 2) агропротекційне законодавство відобразило вказану спадну тенденцію шляхом: а) втрати чинності низки агропротекційних норм та правових

механізмів; б) переходу частини агропротекційних положень у декларативний режим; в) повільної появи нових правових механізмів державної підтримки; 3) затягнення спадної тенденції та перетворення її в кризу агропротекційного законодавства. Наразі склалася ситуація, коли переважна більшість реально діючих правових механізмів державної підтримки сільського господарства регулюються ситуативними підзаконними нормативно-правовими актами, тоді як великий масив формально чинного агропротекційного законодавства стабільно ігнорується та перетворюється в сукупність декларативних «мертвих» норм.

13. Агропротекційному законодавству притаманні такі основні ознаки: 1) наявність спеціального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», який так і не набув ознак кодифікованого акту; 2) розпорошеність норм по нормативно-правовим актам різної галузевої належності; 3) суттєве переважання підзаконного нормативно-правового регулювання; 4) значна кількість недоліків формального, змістовного та реалізаційного характеру. Найбільш поширеними та проблемними *формальними недоліками* аграрного законодавства у сфері державної підтримки можна назвати наступні: а) несистематизованість нормативно-правової основи; б) підміна законного регулювання підзаконним; в) низький рівень нормотворчої техніки; г) гіпердинамічність. На противагу формальним недолікам, *недоліки змісту* стосуються безпосереднього смислового наповнення аграрно-правових приписів у сфері державної підтримки сільського господарства. Змістовні недоліки несуть на собі основний тягар недосконалості законодавства, що регулює державну підтримку аграріїв. Якщо формальні дефекти мають здебільшого технічний характер та можуть бути усунуті при більш професійному і відповідальному підході до побудови системи законодавства, то змістовні недоліки для свого виправлення мають одержати ідейну, концептуальну основу. Найбільш серйозними недоліками змісту є такі: а) відсутність чіткої виваженої системи заходів державної підтримки; б) відсутність законодавчо закріпленої системи принципів надання державної підтримки; в) декларативність; г) латентна підтримка окремих конкретних виробників. У своїй сукупності недоліки змісту призводять до того, що правове регулювання державної підтримки сільського господарства є розбалансованим, несистемним, низькоефективним, а подекуди і неіснуючим.

В умовах сучасної України вагомим фактором, що впливає на рівень реалізації програм підтримки аграріїв, є організаційно-правове забезпечення цих відносин. Практика свідчить про великий пласт проблем у цій сфері, а зазначені недоліки правового регулювання є *недоліками реалізації*. Серед них виокремлюються найбільш суттєві: а) інституційна недосконалість; б) бюрократичність, затягування процедури; в) відсутність гарантій фактичного отримання підтримки; г) у випадку використання договірних конструкцій для надання державної підтримки – нерівноправність у договірних відносинах.

14. Дослідження виявило значний розрив між спеціальним аграрним законодавством, яке закріплює основи державної підтримки сільського господарства, та бюджетно-правовим втіленням, яке регулює порядок і умови її надання. Фактично наразі сформувалися дві автономні площини законодавства, яке регулює державну підтримку сільського господарства: а) *декларативна*: аграрні законодавчі

акти, які містять велику кількість формально чинних, однак застарілих або недіючих агропротекційних норм; б) *реальна*: законодавство у сфері реалізації щорічних бюджетних програм, яке сконцентроване на підзаконному та відомчому рівнях, має високу динамічність та жодним чином не пов'язане зі спеціальними аграрними законами. У зв'язку з цим усі прогресивні законодавчі рішення приречені залишитися деклараціями за умови подальшого збереження існуючого стану розриву аграрного та бюджетного регулювання державної підтримки сільського господарства.

15. Усунення основних формальних недоліків агропротекційного законодавства лежить у напрямі його докорінної перебудови та оновлення. Побудова системного та ефективного агропротекційного законодавства України повинна бути відцентровано направленою, втілюючи ідею «утворення кіл на воді», згідно з якою основні зміни мають бути націлені на один конкретний закон, але ці перетворення повинні бути настільки глибокими і фундаментальними, що впливатимуть на широке коло пов'язаних законодавчих актів, тягнучи за собою їх відповідні зміни та оновлення. Покрокове змістовне наповнення цієї ідеї можна представити так.

Перший крок: прийняття нової редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України», яка відповідатиме потребам систематизації сучасного агропротекційного законодавства. Насамперед це має проявитися в концентрації правового регулювання всієї системи державної підтримки сільського господарства: в єдиному взаємоузгодженому законодавчому акті має бути сформована цілісна система агропротекційних заходів, закріплені термінологічні й принципові засади правового регулювання надання державної підтримки. При цьому такий закон не повинен мати ознаки програмного декларативного документу – його норми мають бути нормами прямої дії. Слід окремо наголосити, що прийняття нової редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» не означатиме спробу звести все агропротекційне правове регулювання лише до цього закону, адже роль оновленого Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» полягає в систематизації законодавства та впорядкуванні правового регулювання. Це необхідно для того, щоб кожен захід державної підтримки сільського господарства мав чітке законодавче підґрунтя, своє місце в загальній системі державної підтримки, узгоджувався з іншими заходами, відповідав загальним принципам державної підтримки. У результаті проведеного дослідження ми пропонуємо таку структуру нової редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: *Розділ 1. Загальні положення* (у ньому мають бути, зокрема, однозначно вирішені головні термінологічні питання; закріплені принципи державної підтримки сільського господарства; сформовано коло суб'єктів одержання державної підтримки та втілено концепцію агропротекційних статусів). *Розділ 2. Основні засади загальногалузевої підтримки сільського господарства* (у цьому розділі мають бути передбачені основні правові засади загальної податкової, кредитної, страхової та матеріально-технічної підтримки. При цьому положення щодо податкової підтримки мають бути окреслені в загальному вигляді з посиланням на спеціальне податкове законодавство. Уведення норм щодо податкової підтримки

до головного агропротекційного закону є абсолютно необхідним, оскільки визначає місце та роль такої підтримки у всій системі підтримки сільського господарства, підкреслює невід'ємний агропротекційний характер відповідних податкових правових механізмів. Також у цьому розділі мають знайти місце положення щодо інституційного забезпечення кредитної, страхової та матеріально-технічної підтримки, правові засади поступового поширення договірних способів надання підтримки в цих напрямках). *Розділ 3. Спеціальна галузева підтримка сільського господарства* (у цьому розділі мають бути передбачені спеціальні правові механізми, які спрямовані на підтримку галузей сільського господарства: рослинництва, тваринництва і рибництва (аквакультури). При цьому важливо враховувати, що державна підтримка кожної галузі сільського господарства може мати особливості, пов'язані з наявністю власних підгалузей, які суттєво відрізняються одна від одної та потребують різних засобів підтримки. Така специфіка повинна знайти своє відображення на рівні головного агропротекційного закону). *Розділ 4. Спеціальна суб'єктна підтримка сільського господарства* (у цьому розділі мають бути сконцентровані положення, які передбачають спеціальну державну підтримку, що надається залежно від організаційно-правової форми суб'єкта отримання такої підтримки. Перш за все, у цьому розділі мають бути закріплені правові засоби підтримки фермерських господарств та сільськогосподарських кооперативів. Перспективним є також передбачення правових засобів підтримки аграрних кластерів). *Розділ 5. Спеціальна інфраструктурна підтримка сільського господарства* (у межах цього розділу має бути передбачено систему правових засобів підтримки переробки сільськогосподарської продукції, всебічної підтримки реалізації сільськогосподарської продукції (підтримка розвитку біржового ринку, оптових ринків сільськогосподарської продукції, експорту, а також правові засади цінового регулювання в сільському господарстві), підтримки становлення інформаційно-консультативного забезпечення). *Розділ 6. Спеціальна пріоритетна підтримка сільського господарства* (у межах цього розділу мають бути закріплені правові засади стимулювання процесів екологізації сільського господарства та впровадження агроінновацій. Крім того, цим розділом мають врегулюватися правові засоби підтримки селекційної діяльності та племінної справи у тваринництві та рибництві). *Розділ 7. Прикінцеві та перехідні положення*.

Другий крок: прийняття спеціальних агропротекційних законів, спрямованих на розвиток і деталізацію окремих положень загального Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України». З огляду на значну розгалуженість агропротекційних відносин у межах загальногалузевої підтримки сільського господарства, їх складність та використання багатьох різних заходів підтримки, а також урахування суспільного значення цих відносин, обґрунтовується потреба у прийнятті законів України «Про державну підтримку кредитування сільського господарства», «Про державну підтримку матеріально-технічного забезпечення сільського господарства», «Про державну підтримку страхування в сільському господарстві» (при чому цей закон має бути прийнятий у результаті запровадження нової моделі державної страхової підтримки та має супроводжуватися вилученням норм щодо фінансової підтримки з чинного Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною

підтримкою»). Також доводиться необхідність розвинути положення щодо спеціальної галузевої підтримки шляхом прийняття законів «Про державну підтримку рослинництва» та «Про державну підтримку тваринництва», що зумовлюється потребою детального регулювання агропротекційних відносин з метою якісної та спеціалізованої підтримки численних підгалузей рослинництва і тваринництва. Ураховуючи відсутність такої особливості в галузі рибництва, вважаємо, що відносини його державної підтримки можуть бути врегульовані в загальному Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України» та не потребують прийняття окремого агропротекційного закону.

Третій крок: прийняття законів, які покликані врегулювати важливі аграрні відносини та містять супутній агропротекційний зміст. Серед законодавчих актів такого роду пропонується прийняти: 1) Закон України «Про державну аграрну політику», в якому має бути встановлено, що одним із завдань аграрної політики є досягнення стану аграрного протекціонізму; 2) Закон України «Про виробництво та реалізацію біопалива», у якому мають бути регламентовані основні засади виробництва (утворення) біомаси, її переробки в біопаливо та електроенергію, а також їх реалізації. Окремим розділом має передбачатися державна підтримка виробників біопалива; 3) Закон України «Про продовольчу безпеку», до якого мають увійти положення щодо продовольчого субсидування як різновиду опосередкованої державної підтримки реалізації сільськогосподарської продукції; 4) Закон України «Про біржовий ринок сільськогосподарської продукції», нормами якого будуть врегульовані питання активного розвитку аграрних біржових відносин, що складають невід'ємну складову інфраструктури сільського господарства; 5) Закон України «Про державне регулювання експорту та імпорту сільськогосподарської продукції», яким мають бути встановлені умови та засоби втручання в експортні аграрні відносини, передбачено чіткі строки, правові засоби забезпечення інтересів усіх учасників експортних відносин у випадку встановлення тарифних та нетарифних обмежень експорту сільськогосподарської продукції; 6) Закон України «Про кредитну кооперацію», у якому мають знайти своє регулювання відносини щодо кооперації виробників сільськогосподарської продукції з метою кредитування своїх виробничих потреб за рахунок власних коштів, а також державної підтримки цих процесів.

Четвертий крок: оновлення та/або доповнення чинних законів, що містять застарілі, декларативні або недосконалі агропротекційні норми. Перш за все йдеться про оновлення та приведення у відповідність до нової редакції Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» та інших агропротекційних законів норм таких законодавчих актів як: Земельний кодекс України, Податковий кодекс України, закони України «Про фермерське господарство», «Про особисте селянське господарство», «Про оптові ринки сільськогосподарської продукції», «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність», «Про бджільництво», «Про молоко та молочні продукти», «Про племінну справу у тваринництві», «Про насіння і садивний матеріал» тощо. Внесення відсутніх агропротекційних положень вимагають такі закони як: Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію», «Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції» та деякі інші.

П'ятий крок: прийняття універсальних підзаконних актів, спрямованих на деталізацію та процедурну регламентацію правових механізмів, закріплених у законах.

Шостий крок: проведення робіт із вичищення агропротекційного законодавства від формально діючих, але вже не актуальних підзаконних нормативно-правових актів. Така діяльність може відбуватися у фоновому режимі, вона не потребує оперативності, адже не впливає безпосередньо на регулювання реальних агропротекційних відносин. Саме тому цей крок може бути здійснений після побудови якісного нового агропротекційного законодавства.

Слід наголосити на тому, що серед необхідних нормотворчих дій не передбачено жодних програмно-концептуальних документів, оскільки в агропротекційному законодавстві вони довели свою безпорадність та абсолютну декларативність, і тому їх тиражування варто припинити, сконцентрувавши нормотворчі зусилля на проходженні вищевказаних кроків до побудови дієвого законодавчого забезпечення державної підтримки сільського господарства.

16. Вирішення проблем, пов'язаних із недоліками змісту агропротекційного законодавства, полягає в обранні нової концептуальної основи надання державної підтримки, що має бути втілена в ідеї «агропротекційних статусів». З урахуванням здійсненої класифікації суб'єктів аграрного господарювання, що претендують на державну підтримку, запропоновано запровадити таку ієрархію агропротекційних статусів: 1) *агропротекційний статус суб'єкта аграрного господарювання* (найбільш загальний, значення якого полягає перш за все в тому, що він надає право доступу до загальногалузових видів державної підтримки суб'єктам, що обслуговують виробників сільськогосподарської продукції); 2) *агропротекційний статус виробника сільськогосподарської продукції* (надає право суб'єктам, що виробляють сільськогосподарську продукцію, отримувати не лише загальногалузову державну підтримку, але й низку спеціальних різновидів підтримки); 3) *агропротекційний статус основного товаровиробника* (дає максимальний рівень державної підтримки суб'єктам, для яких виробництво сільськогосподарської продукції є основним видом діяльності – більше 50%). Принциповим є те, що набуття певного агропротекційного статусу має відбуватися автоматично на підставі наявності низки позитивних умов та відсутності негативних умов, передбачених у законодавстві. Без додаткових дій та проходження відборів, тобто в силу прямої вказівки закону, володіння певним агропротекційним статусом має надавати право на гарантований обсяг державної підтримки за різними напрямками. При цьому під час розширення виробництва, запровадження новітніх технологій, екологізації виробничих процесів – підтримка має збільшуватися за рахунок бонусних програм, а погіршення екологічних умов, порушення у сфері природокористування повинні тягнути навпаки зменшення підтримки. Такий підхід реально сформує стабільну основу для функціонування сільського господарства, а також стимулюватиме суб'єктів аграрного господарювання до якісного зростання і попереджатиме правопорушення. Застосування ідеї агропротекційних статусів під час надання підтримки виключає проведення конкурсного відбору її одержувачів. Конкурс як складова механізму державної підтримки впродовж довгого часу існування довів свою неефективність. В агропротекційній сфері конкурс не створює

здорового конкурентного середовища – він породжує корупційні схеми, тому що має суб'єктивну складову відбору, яку неможливо повністю усунути.

Ієрархічна побудова агропротекційних статусів дозволяє відкрити доступ найбільш широкому колу суб'єктів аграрного господарювання до державної підтримки, а також стимулює суб'єктів аграрного господарювання до розвитку та переходу в наступний агропротекційний статус.

17. Усуненню недоліків реалізації агропротекційного законодавства сприятимуть такі заходи: 1) удосконалення інституційного забезпечення (утворення Державного аграрного банку, державної страхової компанії, реформування правового становища Аграрного фонду, Украгролізингу, Укрдержфонду); 2) утворення Єдиного агропротекційного реєстру, який би містив усю необхідну інформацію про кожного суб'єкта аграрного господарювання, що отримував та/або отримує державну підтримку, актуальний стан розгляду його поданих заявок на державну підтримку; випадки порушення агропротекційного законодавства та результати здійснення постпрограмного контролю тощо; 3) послідовна інформатизація агропротекційних процедур; 4) застосування договірних способів державної підтримки у всіх випадках, коли це є можливим з огляду на природу цих агропротекційних відносин; 5) встановлення чітких та обґрунтованих строків для проходження усіх агропротекційних процедур із одночасним забезпеченням жорсткої дисципліни щодо їх дотримання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Hryhorieva K. Legal supply of state support for pedigree cattle breeding: development and improvement. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 5. Ч. 2. С. 16 – 21.
2. Regulation European Union № 1307/2013 of the European Parliament and of the Council of 17 December 2013 establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy and repealing Council Regulation No 637/2008 and Council Regulation No 73/2009. Official Journal of the European Union Legislation 347/608 20.12.2013. URL : <http://eurlex.europa.eu> (дата звернення: 09.06.2019 року)
3. Seed production in 2009. URL: www.notrans.iastate.edu/growing.html (дата звернення: 10.06.2012 року)
4. USAID відкриває на Миколаївщині сімейні молочні міні-ферми. URL: <http://kurkul.com/news/3179-usaid-vidkrivaye-na-mikolayivschini-simeyni-molochni-mini-fermi> (дата звернення: 03.03.2016 року)
5. Авер'янов В. Б. Адміністративне право України. К. : Юрид. думка, 2004. 584 с.
6. Аграрии в 2016 г. приобрели техники на 9 млрд грн – Кутовой. URL: <http://latifundist.com/novosti/34293-agrarii-v-2016-g-priobrel-i-tehniki-na-9-mlrd-grn--kutovoj> (дата звернення: 09.06.2019 року)
7. Аграрне право України : підруч. / за заг. ред. В. М. Єрмоленка. К. : Юрінком Інтер, 2010. 608 с.
8. Аграрне право України : підручник / за ред. О. О. Погрібного. К.: Істина, 2007. 448 с.
9. Аграрне право України: навч. посіб. / за ред. Т. Є. Харитонові, І. І. Каракаша. О.: Юридична література, 2017. 436 с.
10. Аграрне право України: підручник / За ред. О. О. Погрібного. К.: Істина, 2004. 445 с.
11. Аграрное право: учебник / С. А. Боголюбов, М. М. Бринчук, Н. О. Ведішева и др.; отв. Ред. М. И. Палладина, Н. Г. Жаворонкова. М.: Проспект, 2011. 432 с.
12. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / О. М. Батигіна, В. М. Жушман, В. М. Корнієнко [та ін.] ; за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Х.: ФОП Шевченко С. О., 2013. 326 с.
13. Алейнікова А. В. Система оптових ринків сільськогосподарської продукції: необхідність державного регулювання. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2010. № 9. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=178> (дата звернення: 09.06.2019 року)
14. Алексеев С. С. Собрание сочинений: в 10 т. Справоч. том. М.: Статут, 2010. Т. 6: Восхождение к праву: Поиски и решения. 558 с.
15. Алисова Ю. А. Правовой механизм государственного регулирования и поддержки сельскохозяйственных кооперативов на современном этапе. *Вестник СГАП*. 2011. № 6 (82). С. 205 – 211.
16. Алієва Х. Н. Правове регулювання реформування аграрних відносин за законодавством України та Російської Федерації: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 19 с.
17. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки: навч. та наук.-практ. посіб. К.: Знання-Прес, 2002. 332 с.
18. Андреева Н. М. Органічне виробництво як складова забезпечення продовольчої безпеки України: економіко-правовий аспект впровадження. *Органічне виробництво і продовольча безпека* : зб. матер. Міжн. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2013. С. 25 – 30.
19. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 3 – 10.
20. Андрищенко А. І., Алімов С. І. Ставові рибництво: підручник. Київ: НАУ, 2008. 637 с.
21. Анисимов А. П. Органическое земледелие как вид экологического предпринимательства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: зб. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 5 – 9.
22. Анисимов А. П., Рыженков А. Я., Черноморец А. Е. Теоретические проблемы совершенствования аграрного законодательства. *Аграрное и земельное право*. 2008. № 4. С. 18.
23. Антонов А. В. Напрямами удосконалення форм державної підтримки розвитку сільських територій. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)
24. Антонюк Г. Кластери як ключ до розвитку сільського господарства. URL: <http://socrates.vsau.org/repository/getfile/3613.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

25. Антонюк П. О., Лисюк В. П., Антонюк О. П. Аналіз впливу державного регулювання на ринок олійно-жирової продукції в Україні. *Економіка харчової промисловості*. 2013. № 2 (18). С. 34 – 39.
26. Апопій І. Стотні умови договору контрактації у сфері підприємницької діяльності. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 2. С. 77 – 79.
27. Арделян Д. В. Про ринок біодизеля в Україні. *Економіка АПК*. 2009. № 7. С. 134 – 137.
28. Арістова І. В., Уркевич В. Ю. Правова природа сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Адміністративне право і процес*. 2013. № 2 (4). С. 76 – 84.
29. Артеменко А. М., Артеменко С. И. Правовое регулирование ценовой политики в Республике Беларусь. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 117 – 120.
30. Артеменко І. А. Експорт зерна в новітній господарській стратегії України. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. 2017. № 2 (80). С. 18 – 28.
31. Артеменко Л. В. Правовий механізм державної підтримки аграріїв *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. Спецвипуск. Ч. 1. С. 100 – 103.
32. Ахмадеева В. Р. Государственное регулирование и поддержка сельского хозяйства в Российской Федерации. URL: <http://min.usasa.ru/uploads/article/attachment/515/%D0%90%D1%85%D0%BC%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B0.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)
33. Бабан Т. О. Світовий досвід державного регулювання ринку зерна: уроки для України. *Вісник Харків. нац. техн. ун-ту сіл. госп-ва ім. Петра Василенка*. 2015. Вип. 161. С. 89 – 95.
34. Багай Н. О. Методи правового регулювання аграрних відносин. *Поєднання публічно-правових та приватноправових механізмів регулювання господарських відносин*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 19-20 жовт. 2007). Івано-Франківськ, 2007. С. 235 – 240.
35. Багай Н. О. Принципи аграрного законодавства України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 90 – 94.
36. Багай Н. О. Принципи аграрного права і законодавства України: проблеми законодавчого закріплення. *Jurnalul Juridic national: teorie și practică*. 2016. № 6. С. 107 – 110.
37. Багай Н. О. Розвиток науки аграрного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2002. 19 с.
38. Бакай Ю. Ю. Правова регламентація відносин по вирощуванню та реалізації насіння соняшнику в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 20 с.
39. Бакирова Р. Т., Левахин В. Г. Федеральный Закон «О сельском хозяйстве»: пробелы и противоречия. *Известия Оренбург. гос. аграр. ун-та*. 2007. № 2. С. 167 – 173.
40. Балюк Г. І. Держава як суб'єкт регулювання еколого-правових відносин в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 202 – 205.
41. Барабаш А. Г. Правове регулювання лізингових відносин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2004. 20 с.
42. Барабаш Л. О. Державна підтримка галузі садівництва. *Зб. наук. пр. Уманського нац. ун-ту садівництва*. 2013. Вип. 82. С. 264 – 270.
43. Барабаш Л. О. Формування стабільних джерел інвестицій у садівництві. *Вісник ХНАУ*. 2013. № 6. С. 54 – 60.
44. Барабаш Т. О. Правові питання охорони довкілля в сільському господарстві: окремі аспекти. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 213 – 215.
45. Бармин А. П. Агрокооперация и интеграция в АПК: прошлое, настоящее, будущее. *Аграрный вестник Урала*. 2011. № 6 (85). С. 59 – 61.
46. Батигіна О. М. Загальна характеристика договорів, які укладаються на оптовому ринку сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 83 – 90.
47. Батигіна О. М. Організаційно-правові питання оптового ринку сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 21 с.
48. Батигіна О. М. Правове регулювання системи інформаційного забезпечення діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Форум права*. 2013. № 2. С. 30 – 33.
49. Батигіна О. М. Правове регулювання створення інфраструктури оптового ринку сільськогосподарської продукції. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 3 (14). С. 189 – 195.
50. Батигіна О. Особливості правового регулювання оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 3 (70). С. 159 – 167.
51. Батигіна О. Правове регулювання аукціонів живої худоби та птиці. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 4. С. 53 – 56.
52. Бахрах Д. Н. Административное право: учебник для вузов. М.: Издательство БЕК, 1999. 368 с.
53. Беженар Г. М. Правове регулювання використання земель сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 20 с.
54. Безус Р. М. Механізм стійкості аграрного сектора економіки України до глобальних викликів. *Європейський вектор економічного розвитку. Економічні науки*. 2014. № 2 (17). С. 22 – 29.
55. Бейкун А. Л. Дискусійна передумова пошуку нових правових «алгоритмів» розв'язання питання цивільно-правового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 82 – 84.
56. Бейкун А. Л. Нові правові категорії як структурні та системоутворюючі елементи сучасного аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 57 – 61.
57. Бейкун А. Л. Соціально-правові та організаційно-правові критерії впровадження вільного цивільно- та господарсько-правового обігу земель сільськогосподарського призначення. *Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 9 груд. 2011). Х., 2011. С. 89 – 99.
58. Белінська Я. В. Державна підтримка експорту: зарубіжний досвід та уроки для України. *Стратегічні пріоритети*. 2008. № 3 (8). С. 120 – 131.
59. Белоглазев А. Й. Регулирование цен в соответствии с правовыми нормами Европейского Союза. *Известия Тульского гос. ун-та. Экон. и юрид. науки*. 2013. № 4-2. С. 3 – 20.
60. Берлач А. І. Правове забезпечення земельної та аграрної реформ в Україні. *Право України*. 1998. № 11. С. 125 – 128.
61. Берлач Н. А. Адміністративно-правовий механізм вдосконалення сертифікації органічної сільськогосподарської продукції. *Часопис Київського університету права*. 2009. Вип. 4. С. 158 – 162.
62. Берлач Н. А. Розвиток органічного напрямку у сільському господарстві України (адміністративно-правові основи): автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. К., 2010. 32 с.
63. Берлач Н. А. Становлення органічного сільського господарства в Україні: адміністративно-правовий аспект. *Право України*. 2010. № 4. С. 314 – 321.
64. Берлач Н. А. Сучасний стан та основні напрями державної підтримки сільського господарства України. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 3. С. 104 – 108.
65. Берлач Н. Шляхи вдосконалення державної політики в лізингових відносинах АПК України. *Підприємництво, господарство, право*. 2009. № 10. С. 219 – 221.
66. Бізнес-кластери: потрібна сила. URL: <http://www.innovations.com.ua/ua/articles/op-manage/19558/biznes-klasteriipotrijna-sila>. (дата звернення: 09.06.2019 року)
67. Білінська О. В. Правові засади державної аграрної політики України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2013. 20 с.
68. Білоусов Є. Ю. Принципи, напрями та механізми державної підтримки розвитку органічного землеробства в Україні. *Молодий вчений*. 2015. № 6 (21). Ч. 1. С. 74 – 77.
69. Близнюк О. Договір контрактації сільськогосподарської продукції: історія та сучасність в застосуванні. *Юридичний журнал*. 2006. № 5. С. 98 – 107.
70. Бобкова А. Г. Щодо правового забезпечення державної аграрної політики. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 21 – 25.
71. Бова І. О. Про поняття та ознаки оптового ринку сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 89 – 95.
72. Богдан А. Й. Правове забезпечення виробництва сільськогосподарської продукції в Україні у контексті вимог законодавства ЄС: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 20 с.
73. Богдан А. Й. Щодо правових аспектів виробництва зерна в Україні порівняно з вимогами законодавства Європейського Союзу. *Право України*. 2009. № 11. С. 201 – 206.

74. Боголюбов С. А. Зарубежное законодательство о сельском хозяйстве как предмет сравнительно-правовых исследований. *Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения*. 2015. № 5. С. 783 – 789.
75. Боголюбов С. А. Проблемы экологизации аграрного законодательства. *Правовое регулирование аграрных земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования*: Межд. сборник науч. трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Т. 1 / Отв. ред. Быстров Г. Е. М. : РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. С. 111–122.
76. Бодак О. Місце альтернативних джерел енергії в системі об'єктів екологічного права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 57 – 61.
77. Бойко Є. О. Розвиток підприємств органічного сектору агробізнесу в контексті викликів глобалізації та євроінтеграції: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Миколаїв, 2011. 20 с.
78. Бойко О. В. Державна політика в галузі рибного господарства. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 101 – 107.
79. Бондар В. С., Фурса А. В. Стратегічні напрями високоєфективного функціонування цукробурякового підкомплексу АПК. *Економіка АПК*. 2016. № 10. С. 30 – 40.
80. Бондар О. Г. Контрольно-наглядова діяльність у сільському господарстві України: аграрно-правовий аспект: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. 38 с.
81. Борисовський Д. В. Ефективність державної фінансової підтримки фермерських господарств. *Вісник Харківського нац. техн. ун-ту сільського господарства імені Петра Василенка*. 2014. Вип. 149. С. 105 – 113.
82. Борнякова Е. В. Международный опыт государственной помощи сельскому хозяйству. *Вестник Удмуртского университета. Экономика и право*. 2011. № 2. С. 10 – 15.
83. Бородіна О. М. Державна підтримка сільського господарства: концепція, механізми, ефективність. *Економіка і прогнозування*. 2006. № 1. С. 109 – 125.
84. Брінцов А. І. Кодифікація аграрного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2018. 21 с.
85. Брінцов А. І. Принципи кодифікації аграрного законодавства України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 9. С. 93 – 98.
86. Бугай Ю. А. Оценка уровня государственной поддержки сельскохозяйственного производства в экономически развитых странах. *Вестник Алтайского гос. аграр. ун-та*. 2014. № 4. С. 164 – 167.
87. Бугера С. І. До питання правового регулювання реалізації сільськогосподарської продукції. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 25 – 28.
88. Бугера С. І. Правове регулювання органічного виробництва сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 636 – 642.
89. Будаї О. В. Поняття та ознаки державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 3. С. 92 – 96.
90. Будаї О. В. Правове розуміння сільськогосподарської продукції як результату діяльності сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 95 – 98.
91. Будаї О. В. Проблемні питання віднесення рибництва (аквакультури) до сільськогосподарської діяльності. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 226 – 228.
92. Бурлака С. І. Поняття «сільськогосподарська продукція» у праві Європейського Союзу. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 42 – 44.
93. Бусуйок Д. В. Дорадництво як форма підтримки державою розвитку сільських територій. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 87 – 90.
94. Бусуйок Д. В. Правові аспекти надання сільськогосподарських дорадчих послуг. *Часопис Київського університету права*. 2014. Вип. 3. С. 207 – 212.
95. Бусуйок Д. В. Управлінські та сервісні правовідносини в земельному праві України : монографія. К. : Ніка-Центр, 2017. 352 с.
96. Быстров Г. Е. Понятие и функции государственного регулирования сельским хозяйством в России. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 26 – 31.
97. Быстров Г. Е. Проблемы совершенствования законодательства о генно-инженерной деятельности в условиях инновационного развития аграрной экономики. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 426 – 428.
98. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 50-51. Ст. 572.
99. В Украине втрое сократились посадки винограда. URL: <http://ubr.ua/market/agricultural-market/v-ukraine-vtroie-sokratilis-posadki-vinograda-382943> (дата звернення: 09.06.2019 року)
100. Вакарюк Л. В. До питання інтерпретації категорії «правовий режим» в юридичній науці. *Часопис Київського університету права*. 2017. № 4. С. 20 – 24.
101. Ващишин М. Правове становище оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2013. Вип. 58. С. 268 – 273.
102. Ващишин М. Я. Диференційовані джерела як нормативна основа діяльності сільськогосподарських товаровиробників. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 147 – 150.
103. Ващишин М. Я. До питання про критерії самостійності аграрного права як галузі права. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 114 – 119.
104. Ващишин М. Я. Земельні правовідносини у селянських фермерських господарствах: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 2000. 18 с.
105. Ващишин М. Я. Принципы аграрного права Украины. *Правовое регулирование аграрных земельных отношений, природопользования и охраны окружающей среды в сельском хозяйстве в России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС: состояние, проблемы, пути совершенствования*: Межд. сборник науч. трудов аграрных и юридических высших учебных заведений России, Украины, Белоруссии, Казахстана, других стран СНГ и государств ЕС. Т. 1 / Отв. ред. Быстров Г. Е. М. : РГАУ-МСХА им. К. А. Тимирязева, 2009. С. 195 – 198.
106. Ващишин М. Я. Розвиток фермерського законодавства України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2008. Вип. 46. С. 152 – 158.
107. Ващишин М. Я. Тенденції розвитку аграрного права України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 63 – 67.
108. Ващишин М. Я. Юридичні ознаки фермерського господарства. *Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 263 – 269.
109. Вдовенко Н. М. Державне регулювання розвитку аквакультури в Україні: монографія. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 464 с.
110. Власова І. С. Правове регулювання екологізації сільськогосподарського виробництва в Україні. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 140 – 143.
111. Вовк Д. Л. Сільськогосподарська продукція як об'єкт митного контролю. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 209 – 217.
112. Воронин Б. А. Проблемы формирования и развития современного аграрного законодательства. *Управленец*. 2012. № 7 – 8. С. 46 – 51.
113. Воронина Н. П. Определение правовой природы современных аграрных кооперативов (по законодательству Великобритании, ФРГ, Франции). *Право и политика*. 2013. № 11 (166). С. 1557 – 1569.
114. Гаваза Є. В. Державна підтримка розвитку ринку органічної продукції. *Вісник Житомирського нац. агроєколог. ун-ту*. 2013. № 1-2 (2). С. 332 – 340.
115. Гавінська О. А. Підгалузі права в системі права сучасної України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. О., 2017. 19 с.
116. Гавриш Н. С. Відповідальність за забруднення та засмічення ґрунтів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2001. 20 с.

117. Гавриш Н. С. Правова охорона ґрунтів в Україні. Одеса, 2008. 228 с.
118. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. О., 2018. 466 с.
119. Гадзало Я. М. Про підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2016 рік та основні завдання на перспективу. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 5 – 14.
120. Гаєцька-Колотило Я. З. Аграрна політика Української держави у контексті її побудови як соціальної та правової держави та інтеграції до ЄС. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: зб. матер. круг. столу (Харків, 24 трав. 2013). Х., 2013. С. 80 – 81.
121. Гаєцька-Колотило Я. З. До питання співвідношення понять «сільськогосподарський товаровиробник» та «виробник сільськогосподарської продукції». *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 101 – 106.
122. Гаєцька-Колотило Я. З. Напрями розвитку державно-приватного партнерства на селі та в аграрному секторі економіки України. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 62 – 66.
123. Гаєцька-Колотило Я. З. Проблеми екологізації аграрного законодавства. *Екологічне законодавство України: стан та перспективи розвитку*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 13-14 груд. 2007). Х.: Право. С. 57 – 60.
124. Гайдаржи Х. А. Правове регулювання організації та діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. О., 2014. 228 с.
125. Гайдаржи Х. А. Правове регулювання організації та діяльності сільськогосподарських переробних кооперативів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2014. 21 с.
126. Гайдаржи Х. А. Сільськогосподарська продукція як об'єкт виробничих правовідносин в обслуговуючих переробних кооперативах. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «круг. столу» (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 251 – 253.
127. Гайдаржи Х. А. Особливості правового положення сільськогосподарського переробного кооперативу як суб'єкту договору контрактизації. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2013. № 7. С. 91 – 96.
128. Гайдаржи Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. професор.-виклад. складу (Одеса, 20 – 21 квіт. 2012). О., 2012. Т. 3. С. 455 – 457.
129. Гайдаржи Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Перспективні напрями розвитку сучасної юридическої науки*: матер. Межд. науч.-практ. конф., (Симферополь, 16 – 17 марта 2013). Симферополь, 2013. С. 93 – 95.
130. Гайдаржи Х. А. Правові засади ініціативи «Рідне село» в сфері розвитку кооперації. *Сучасна цивілістика*: матер. VIII Між. цив. наук. конф. студ., асп. та молодих вчених (Одеса, 29 – 30 бер. 2013). О., 2013. С. 495 – 498.
131. Гайдаржи Х. А. Сельскохозяйственный перерабатывающий кооператив как отдельная организационно-правовая форма юридического лица. *Право.бу*. 2014. № 1. С. 131 – 135.
132. Гайнутдинов Ф. Ф. Развитие рынка страхования в сельском хозяйстве. *Актуальные проблемы экономики и права*. 2010. № 1. С. 32 – 38.
133. Галета О. Підгалузь права й підгалузь законодавства: аспекти співвідношення. *Юридичний вісник*. 2014. № 6. С. 28 – 32.
134. Галиновская Е. А. Оборот земель и направления российской аграрной политики. *Журнал российского права*. 2010. № 10. С. 53 – 60.
135. Галич О. А., Сосновська О. О. Сільськогосподарське дорадництво: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 368 с.
136. Галушко В. О. Державне регулювання технічного переоснащення аграрної сфери на засадах фінансового лізингу: автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. Запоріжжя, 2009. 22 с.
137. Гафурова Е. В. О правовом регулировании агрохимической паспортизации земель сельскохозяйственного назначения в Украине. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апр. 2013). Минск : Изд. центр БГУ, 2013. С. 70 – 72.
138. Гафурова Е. В. Развитие аграрного права в современных условиях. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 141 – 150.
139. Гафурова Е. В. Роль сельскохозяйственных совещательных служб в инновационном развитии сельского хозяйства Украины. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21–22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 462 – 464.
140. Гафурова О. В. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції за законодавством України та ЄС. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 36 – 39.
141. Гафурова О. В. Деякі питання типології сільських територій. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 150 – 152.
142. Гафурова О. В. Розвиток наукових підходів щодо екологізації аграрного законодавства. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 77 – 82.
143. Гафурова О. В. Сучасні тенденції розвитку аграрного законодавства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 44 – 53.
144. Гафурова О. В. Що до розвитку сільськогосподарської виробничої кооперації. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 73 – 75.
145. Гафурова О. В., Сиволюцька С. І. Загальна характеристика нефінансових заходів державної підтримки фермерських господарств. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2017. Вип. 264. С. 66 – 74.
146. Гетьман А. П., Зуєв В. А. Екологічне право: роздуми про його витоки та перспективи розвитку. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 137. С. 75 – 91.
147. Гиренко І. В. Правове регулювання агроінноваційної діяльності: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 19 с.
148. Гірняк К. М. Функціонування та розвиток підприємств з виробництва свинини: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.04. Львів, 2011. 20 с.
149. Гладченко С. М., Касяненко О. І. Ідентифікація тварин – запорука покращення епізоотичного стану в Україні. *Вісник Сумського нац. аграр. ун-ту. Серія «Ветеринарна медицина»*. 2014. Вип. 1 (34). С. 34 – 40.
150. Глеба О. В. Правовое регулирование государственной поддержки сельского хозяйства в России: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2010. 35 с.
151. Глотова О. В. Правове регулювання правочинів щодо земельних ділянок в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2003. 20 с.
152. Глушко Ю. В. Организация создания сбытовых кооперативов на виноградарско-винодельческих предприятиях. *Молодий вчений*. 2013. № 1 (01). С. 13 – 16.
153. Годованюк А. Й. Фермером може стати кожен? Про правові аспекти проблеми. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 67. С. 418 – 424.
154. Годованюк А. Й. Фермерське господарство: новели та невирішені проблеми. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн.наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 627 – 629.
155. Головачова О. С. Напрямки удосконалення регуляторної політики у сфері зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією України. *Науковий вісник Мукачівського держ. ун-ту. Серія Економіка*. 2014. Вип. 2 (2). С. 169 – 174.
156. Головки Г. М., Маслак О. М. Передумови розвитку оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Вісник ШНАХ Серія «Економіка та менеджмент»*. 2010. Вип. 5/2. С. 11 – 16.
157. Головчук А. Ф., Непочатенко О. О. Агророзлігінг як механізм реалізації державної інвестиційної політики. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва*. 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 7 – 16.
158. Голомозий Є. В. Деякі правові проблеми виробництва біопалива в Україні. *Форум права*. 2013. № 1. С. 196 – 200.
159. Голуб Т. І. Державний протекціонізм в аграрному секторі економіки в умовах членства України в СОТ: дис. канд. екон. наук: 08.00.03. Київ, 2016. 193 с.
160. Гончаренко В. В. Становлення світової системи кредитної кооперації: теорія, методологія, практика: автореф. дис. ... докт. екон. наук: 08.05.01. К., 2002. 35 с.

161. Горбонос Ф. В., Паленчик Н. Ф., Павленчик А. О., Корчинський І. О. Напрями та ефективність інституційної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Вісник ЖНАЕУ*. 2009. № 2. С. 38 – 51.
162. Горбунова Л. В. Поставка продовольства для государственных нужд по российскому гражданскому праву: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Самара, 2003. 22 с.
163. Горда О. Голландський досвід використання біосировини. *Фермер*. 2008. № 9 (18). С. 90 – 91.
164. Гордєєв В. І. Правове забезпечення виробництва органічної продукції аквакультури. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 40 – 44.
165. Горіславська І. В. Правове регулювання страхових відносин сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 16 с.
166. Горіславська І. В., Плаксієв І. І. До питання суб'єктного складу аграрних страхових правовідносин. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 75 – 80.
167. Горіславська І. В., Сіра Д. М. Селекційні досягнення в рослинництві та тваринництві як об'єкти права інтелектуальної власності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 2. С. 214 – 217.
168. Горіславська І. В., Терешко А. Р. Окремі питання правового регулювання страхування сільськогосподарських тварин в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 42 – 47.
169. Горіславська І. Специфіка договору страхування у сільському господарстві. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 10. С. 136 – 137.
170. Господарський кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 18, № 19-20, № 21-22. Ст. 144.
171. Готра В. В. Сучасний стан та проблеми інноваційного розвитку аграрного сектору України. *Актуальні проблеми економіки*. 2014. № 6 (156). С. 79 – 84.
172. Готра В. В., Ігнатенко М. І. Теоретичні основи управління інноваційним розвитком агропромислового виробництва України. *Науковий вісник Мукачівського держ. ун-ту. Серія «Економіка»*. 2017. Вип. 1. С. 16 – 21.
173. Гофман О. Р. Державна гарантія як засіб забезпечення виконання господарських зобов'язань: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. О., 2014. 20 с.
174. Гребенюк М. Запровадження правового механізму аграрних розписок – запорука створення надійної системи продовольчого забезпечення в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2013. № 1. С. 56 – 60.
175. Гребенюк М. Правове забезпечення дерегуляції ринку сільськогосподарської продукції як складова системи гарантування продовольчої безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 7. С. 127 – 130.
176. Гребенюк М. Правове регулювання аквакультури як складової системи забезпечення продовольчої безпеки. *Підприємництво, господарство і право*. 2012. № 10. С. 48 – 51.
177. Гребенюк М. Правовий механізм гарантування продовольчої безпеки в сучасних умовах. *Право України*. 2010. № 12. С. 244 – 251.
178. Григор'єва Т. В. Правове регулювання використання й охорони водних живих ресурсів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 19 с.
179. Григор'єва Х. А. Біржовий договір поставки зерна (форвардний контракт) як різновид договору контрактної сільськогосподарської продукції. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: матер. IV Міжн. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 трав. 2016). Ж., 2016. С. 177 – 179.
180. Григор'єва Х. А. Бюджетна дотація сільськогосподарським товаровиробникам як особлива правова трансформація спецрежиму ПДВ. *Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн.наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 645 – 647.
181. Григор'єва Х. А. Державна підтримка агрострахування: правові особливості та перспективи удосконалення. *Четверте зібрання фахівців споріднених кафедр «Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах»*: матер. збір. (Одеса, 6-9 чер. 2019). Одеса, 2019. С. 79 – 82.
182. Григор'єва Х. А. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції: теоретико-правові та практичні проблеми. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 6. С. 133 – 137.
183. Григор'єва Х. А. Державна підтримка тваринництва в Україні: окремі правові новели. *Пріоритетні напрями розвитку аграрного законодавства і права в сучасних умовах*: матер. наук.-практ. конф. (Харків, 20 кв. 2018). Х., 2018. С. 156 – 161.
184. Григор'єва Х. А. Державна підтримка у сфері ідентифікації та реєстрації тварин: етапи законодавчої трансформації. *Зб. матер. Першого зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* (Одеса, 9-10 вер. 2016). О., 2016. С. 101 – 104.
185. Григор'єва Х. А. Деякі правові питання державної кредитної підтримки суб'єктів агропромислового комплексу. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матер. «круг. столу» (Харків, 2 груд. 2016). Х., 2016. С. 91 – 93.
186. Григор'єва Х. А. Деякі правові питання проведення державних форвардних закупівель зерна. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку*: матер. «круг. столу» (Київ, 27 трав. 2016). К., 2016. С. 184 – 188.
187. Григор'єва Х. А. Еволюція законодавчих змін в оподаткуванні сільськогосподарських товаровиробників. *Аграрна наука та освіта Поділля*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 14-16 бер. 2017). Кам'янець-Подільський, 2017. С. 143 – 145.
188. Григор'єва Х. А. Іпотека земель сільськогосподарського призначення у агропротекційному праві України. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 2. Ч. 2. С. 19 – 24.
189. Григор'єва Х. А. Кредитування сільського господарства: правові реалії державної підтримки. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019). О., 2019. Т. 1. С. 609 – 612.
190. Григор'єва Х. А. Надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам: аналіз законодавчих змін. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства*: зб. матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 4-5 лист. 2016). К., 2016. С. 105 – 106.
191. Григор'єва Х. А. Науковий аналіз нормативно-правового забезпечення надання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 6. С. 78 – 82.
192. Григор'єва Х. А. Новели правового регулювання державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні. *Актуальні проблеми приватного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присв. пам'яті Ю. С. Червоного (Одеса, 15 груд. 2017). О., 2017. С. 163 – 167.
193. Григор'єва Х. А. Окремі правові новели державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні. *Розвиток аграрного, земельного та екологічного права на зламі тисячоліть*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 18-19 трав. 2018). К., 2018. С. 119 – 121.
194. Григор'єва Х. А. Окремі правові питання надання державної підтримки у сфері виноградарства, садівництва і хмелярства. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Л., 2016. С. 233 – 235.
195. Григор'єва Х. А. Окремі правові проблеми державної підтримки аграріїв на прикладі компенсації вартості техніки. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 трав. 2018). Одеса, 2018. С. 554 – 556.
196. Григор'єва Х. А. Окремі правові проблеми державної підтримки сільського господарства України на прикладі відшкодування вартості теплиць. *Актуальні проблеми соціального права в умовах євроінтеграції*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 31 жовт. 2017). О., 2017. С. 169 – 172.
197. Григор'єва Х. А. Особливості захисту прав сільськогосподарських підприємств як сторін у форвардних контрактах. *Проблеми захисту приватних прав*: матер. круг. столу (Чернівці, 12 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 44 – 47.
198. Григор'єва Х. А. Переробна кооперація в сільському господарстві України: правове регулювання організації та діяльності: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 248 с.
199. Григор'єва Х. А. Правове становище сільськогосподарських переробних кооперативів як суб'єктів біоенергетичного виробництва. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. «круг. столу» (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 220 – 222.
200. Григор'єва Х. А. Правове стимулювання охорони земель у розрізі державної підтримки природоохоронних заходів. *Майбутнє науки в об'рях права: до 100-річчя Національної академії наук України*: матер. IX Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 5 груд. 2018). К., 2018. С. 165 – 168.
201. Григор'єва Х. А. Правовий аналіз Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. *Сучасний стан та перспективи розвитку екологічного,*

земельного й аграрного права в умовах євроінтеграції: матер. круг. столу (Харків, 8 груд. 2017). Х., 2017. С. 125 – 128.

202. Григор'єва Х. А. Правовий механізм державної підтримки виноградарства, садівництва і хмелярства в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2016. № 40. С. 121 – 125.

203. Григор'єва Х. А. Правовий принцип самостійності сільськогосподарських кооперативів в аспекті державної підтримки. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: матер. конф. (Житомир, 14 трав. 2015). Ж., 2015. С. 384 – 387.

204. Григор'єва Х. А. Правові аспекти приватного інвестування у створення сільськогосподарських кооперативів. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 трав. 2016). О., 2016. С. 557 – 559.

205. Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні: реалії та перспективи. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2017. Вип. 1. С. 138 – 141.

206. Григор'єва Х. А. Правові засади конкурсного відбору суб'єктів АПК для одержання компенсації кредитних відсотків. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 101 – 105.

207. Григор'єва Х. А. Правові засади надання поворотної фінансової підтримки фермерським господарствам в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 105 – 109.

208. Григор'єва Х. А. Правові механізми державної підтримки сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Актуальні проблеми юридичної науки. Сімнадцяті осінні юридичні читання*: зб. тез Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 19-20 жовт. 2018). Хмельницький, 2018. Ч. 2. С. 172 – 174.

209. Григор'єва Х. А. Правові особливості бюджетної дотації сільськогосподарським товаровиробникам. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 травня 2017). К., 2017. С. 101 – 104.

210. Григор'єва Х. А. Проблеми законодавчого забезпечення державної підтримки органічного сільського господарства в Україні. *Актуальні питання реформування правової системи*: матер. XIV Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16-17 чер. 2017). Луцьк, 2017. С. 151 – 153.

211. Григор'єва Х. А. Реформування законодавчих засад оподаткування сільськогосподарських товаровиробників: агропротекційний вимір. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2017. Вип. 42. С. 146 – 150.

212. Григор'єва Х. А. Сільськогосподарські переробні кооперативи як суб'єкти аграрних розписок: правові питання. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 3. С. 212 – 215.

213. Григор'єва Х. А. Становлення та сучасний стан правового регулювання державної підтримки селекції у рибництві. *Jurnalul juridic național: teorie și practică*. 2018. № 6. С. 155 – 159.

214. Григор'єва Х. А. Суб'єкти отримання часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки: аналіз законодавчих новел. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 8-10 вер. 2017). Івано-Франківськ, 2017. С. 140 – 142.

215. Григор'єва Х. А. Теоретико-правовий аналіз Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 85 – 89.

216. Григор'єва Х. А. Форвардні угоди як правовий інструмент державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників в Україні. *Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 15 груд. 2017). К., 2018. С. 419 – 421.

217. Григор'єва Х. А. Формальні недоліки аграрного законодавства у сфері державної підтримки сільського господарства України. *Актуальні проблеми правового регулювання аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносин в Україні*: колект. монографія / відп. ред.: Т. Є. Харитонова, І. І. Каракаш. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2018. С. 309 – 323.

218. Григор'єва Х. А. Правовий аналіз форвардних закупівель зерна як засобу державної підтримки сільськогосподарських підприємств. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 5. С. 47 – 52.

219. Григор'єва Х. А. Правовий механізм державної підтримки у сфері ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 9. С. 61 – 65.

220. Григор'єва Х. А. Правові засади державної підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу шляхом здешевлення кредитів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 35. Ч. 2. С. 46 – 49.

221. Григор'єва Х. А. Шляхи реформування законодавства щодо оподаткування аграріїв у контексті вимог МВФ. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 3. С. 266 – 269.

222. Григор'єва К. А. Государственная поддержка фермерской кооперации в Украине: законодательные новации. *Влияние межгосударственных интеграционных процессов на развитие аграрного, экологического, природоресурсного и энергетического права*: тез. докл. межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апр. 2018). Минск: БГУ, 2018. С. 248 – 250.

223. Григор'єва К. А. Единый налог для сельскохозяйственных товаропроизводителей в Украине: законодательные новеллы. *Economics, management, law: problems of establishing and transformation*: Collection of scientific articles. Al-Ghurair Printing & Publishing LLC, Dubai, UAE. 2016. P. 299 – 301.

224. Григор'єва К. А. Правовые механизмы государственной поддержки в сфере лизинга сельскохозяйственной техники в Украине: сравнительный аспект. *Current scientific research*: Collection of scientific articles. Publishing house "BREEZE", Montreal, Canada, 2017. P. 169 – 172.

225. Григор'єва К. А. Эволюция и современное состояние законодательства Украины о государственной поддержке семеноводства и селекции в растениеводстве. *Legea și viața*. 2018. № 12. С. 42 – 46.

226. Гринчук С. В. Зарубіжний досвід функціонування системи земельно-іпотечного кредитування та можливість його застосування в Україні. *Ефективна економіка*. 2013. № 5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=2041> (дата звернення: 09.06.2019 року)

227. Гринь В. І. Стратегічні напрями державної підтримки підвищення конкурентоспроможності галузей аграрного виробництва. *Агросвіт*. 2016. № 8. С. 69 – 72.

228. Грицай С. В. Анализ существующей системы государственной поддержки сельхозпроизводителей в России. *Транспортное дело России*. 2008. № 6. С. 105 – 107.

229. Гришова І. Ю. Кластеризація як механізм нарощення фінансового потенціалу АПК. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Ekfor/2011_2/47.pdf (дата звернення: 09.06.2019 року)

230. Грищук Н. В. Правове регулювання іпотеки землі за законодавством України та ФРН: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 21 с.

231. Грушина Е. Ю., Семенова Н. Н. Страхование в системе государственной финансовой поддержки сельского хозяйства. *Актуальные вопросы экономических наук*. 2009. № 10. С. 233 – 237.

232. Грущинський Я. М. Правове регулювання агроінвестиційної діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 16 с.

233. Губський Б. В. Аграрний ринок. К.: Нора-прінт, 1998. 184 с.

234. Гудзь О. Є. Сучасний вимір становлення та перспектив розвитку лізингових послуг в аграрній сфері. *Зб. наук. пр. Уманського нац. ун-ту садівництва. Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 73. Ч. 2. С. 24 – 34.

235. Гусаков В. Г. Совершенствование механизма государственного регулирования АПК. *Весті Національної академії наук Білорусі. Сер. аграр. наук*. 2012. № 2. С. 5 – 19.

236. Гусалова А. А., Плаева А. А. Государственная поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей Российской Федерации: проблемы и перспективы. *Известия Горского гос. аграр. ун-та*. 2014. Вип. 51. Ч. 3. С. 241 – 244.

237. Гутникова А. С. Направления совершенствования российского законодательства в сфере агрострахования на основе анализа отечественной и зарубежной практики. *Государственный аудит. Право и экономика*. 2013. № 1. С. 75 – 80.

238. Даниленко Б. В. Еколого-правове забезпечення сталого сільськогосподарського землекористування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 19 с.

239. Дейнега М. А. Агротеліоративні відносини як предмет правового регулювання аграрного права України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 75 – 78.

240. Дейнега М. А. Правове регулювання меліорації земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 19 с.

241. Дейнега М. А., Качур П. В. Стан гармонізації законодавства України про ринок цукру із законодавством Європейського Союзу. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 41 – 51.

242. Дем'яненко М. Я., Алексійчук В. М., Гудзь О. Є., Сомик А. В. Іпотечне кредитування в аграрному секторі економіки України: монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2005. 106 с.
243. Державна аграрна політика України: проблеми правового забезпечення: монографія / за ред.: В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги; Нац. юрид. ун-т ім. Я. Мудрого. Київ: Вид. О. М. Ешке, 2014. 268 с.
244. Державні банки України: офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <http://www.minfin.gov.ua/news/derzhavni-banki-ukraini> (дата звернення: 09.06.2019 року)
245. Дешковская Н. С. Институциональные особенности кооперативной формы вертикальной интеграции в агропродовольственном секторе. *Вестник ТГУ*. 2008. № 314. С. 128 – 132.
246. Дешковская Н. С. Между рынками и иерархиями: сельскохозяйственная кооперация как гибридная форма организации. *Вестник ТГУ*. 2010. № 3 (11). С. 26 – 43.
247. Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на 2017-2021 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2016 року № 1056. Урядовий кур'єр. 2017. № 12.
248. Деякі питання визначення середньострокових пріоритетних напрямів інноваційної діяльності галузевого рівня на 2017-2021 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 18 жовтня 2017 року № 980. Урядовий кур'єр. 2017. № 246.
249. Деякі питання виконання Угоди про фінансування програми «Підтримка реалізації Стратегії національної екологічної політики України: постанова Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2011 року № 877. Урядовий кур'єр. 2011. № 155.
250. Деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам: постанова Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2009 року № 1039. Урядовий кур'єр. 2009. № 190.
251. Деякі питання надання державної підтримки сільськогосподарським обслуговуючим кооперативам: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 серпня 2009 року № 1014-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 175.
252. Деякі питання реалізації пункту 1 підрозділу 2 розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України: наказ Мінагрополітики від 02.03.2012 року № 101. Офіційний вісник України. 2012. № 23. Стор. 121. Ст. 895 (*втратив чинність*)
253. Деякі питання реалізації пункту 11.21 статті 11 Закону України «Про податок на додану вартість»: постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2010 року № 152. Урядовий кур'єр. 2010. № 36 (*втратила чинність*)
254. Деякі питання укладення та реєстрації зовнішньоекономічних контрактів: постанова Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 року № 1254. Офіційний вісник України. 2011. № 2. Стор. 36. Ст. 101 (*втратила чинність*)
255. Джоробаева М. О государственном регулировании финансово-кредитных отношений в сельском хозяйстве Кыргызстана. *Общество и экономика*. 2009. № 8-9. С. 148 – 157.
256. Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика. К.: ВПД «Формат», 2008. 488 с.
257. Добрянська Н. Галузь тваринництва: проблеми розвитку та шляхи їх вирішення. *Аграрний вісник Причорномор'я*. 2010. Вип. № 53. С. 39 – 41.
258. Долинська М. С. Правові основи створення та діяльності селянських (фермерських) господарств в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 1999. 178 с.
259. Домбровський С. Ф. Про деякі правові питання подальшого розвитку страхування в сільському господарстві України. *Сучасні тенденції розвитку національного законодавства України*: зб. тез Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 19-20 трав. 2011). Київ, 2011. С. 285 – 287.
260. Домбровський С. Ф., Тарасенко Л. В. Аграрна розписка як інструмент регулювання договірних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Університетські наукові записки*. 2013. № 4 (48). С. 315 – 324.
261. Донник И. М. Система сельской кооперации в современной России. *Аграрный вестник Урала*. 2013. № 5 (111). С. 58 – 60.
262. Дроздов П. А. Государственный агролизинг. Проблемы и пути решения. *Белорусское сельское хозяйство*. 2008. № 12. С. 22 – 25.
263. Другова В. А. Договір іпотеки за цивільним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2010. 18 с.
264. Дударенко В. В. Особливості агрохолдингу як організаційно-правової форми господарювання у сільському господарстві України. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічної права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 163 – 166.
265. Дударенко В. В. Правовий статус материнської та дочірніх компаній агрохолдингу в Україні та США: порівняльно-правовий аспект. *Международный научный журнал «Верховенство права»*. 2018. № 3. С. 165 – 172.
266. Дудчик О. Ю. Оптимізація державного лізингу в аграрному секторі України. URL: www.sworld.com.ua/konfer27/495.pdf (дата звернення: 09.06.2019 року)
267. Дулов С. В. Державна підтримка виноградарства та виноробства України. *Вісник Запорізького нац. ун-ту*. 2011. № 3. С. 113 – 118.
268. Духневич А. В. Вплив вступу України до СОТ на галузь рослинництва. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 3. С. 16 – 18.
269. Духневич А. В. Організаційно-правове забезпечення реалізації угод Світової організації торгівлі у сільському господарстві України: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 389 с.
270. Духневич А. В. Приведення законодавства України у сфері АПК у відповідність до вимог СОТ. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 93 – 96.
271. Духневич І. В. Розвиток аграрного законодавства України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 19 с.
272. Елисеєв В. С. Государственное регулирование сельского хозяйства России как экономика-правовая категория. *Lex Russica*. 2016. № 6 (115). С. 103 – 118.
273. Елисеєв В. С. О проблемах правового обеспечения государственной поддержки субъектов сельского хозяйства. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 117 – 122.
274. Елисеєв В. С. О проблемах правового обеспечения лизинга в сельском хозяйстве. *Образование. Наука. Научные кадры*. 2011. № 1. С. 41 – 44.
275. Елисеєв В. С. О развитии законодательства об аграрных рынках. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 32 – 40.
276. Елисеєв В. С. Проблемы совершенствования механизма государственно-правового регулирования аграрных отношений в государственном секторе экономики (на примере законодательства республики Беларусь и Российской Федерации). Калуга: Издательство АКФ «Политон», 2001. 112 с.
277. Ермоленко В. М. К вопросу об отраслевой самостоятельности современного аграрного права. *Аграрное и земельное право*. 2015. № 7 (127) С. 4 – 10.
278. Ермоленко В. М. Концептуальные направления формирования и развития агроинновационного законодательства Украины. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 431 – 436.
279. Ермоленко В. М. Некоторые «узловые» моменты современной теории аграрного права. *Аграрное и земельное право*. 2012. № 5 (89). С. 22 – 25.
280. Євстігнєєв А. С. Правове забезпечення екологічної безпеки землекористування як необхідна умова здійснення органічного землеробства. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 59 – 63.
281. Євчук Л. А. Державне регулювання розвитку економічної конкуренції в аграрній сфері. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2010. Вип. 1. Т. 1. С. 149 – 156.
282. Єлісеєв В. С., Земко А. М. Динаміка розвитку пільгового страхування в сільському господарстві (Росія, Білорусь, Україна). *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 60 – 68.
283. Ермоленко В. В. Проблеми правового регулювання створення і функціонування агрохолдингів в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 54 – 62.
284. Ермоленко В. М. Аграрні майнові правовідносини приватних сільськогосподарських підприємств в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2008. 36 с.
285. Ермоленко В. М. Актуальні питання систематизації законодавства про продовольчу безпеку. *Сучасні проблеми систематизації екологічного, земельного та аграрного законодавства України*: зб. наук. праць круг. столу (Київ, 18 бер. 2011). К.: ВГЛ «Обрії». С. 113 – 119.
286. Ермоленко В. М. Державна аграрна політика: поняття і принципи. *Правова політика Української держави*: матер. Міжн. наук.-практ. конф., присв. 70-річчю Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. Т. 1. Івано-Франківськ: Прикарп. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2010. С. 28 – 32.

287. Ермоленко В. М. Деякі теоретичні проблеми аграрного права. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 30–31 жовтня 2009). К.: ІРІДІУМ, 2009. С. 21 – 24.
288. Ермоленко В. М. До питання про предмет аграрного права. *Стан та перспективи розвитку аграрного права*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 26-27 трав. 2005). К.: Магістр-XXI сторіччя, 2005. С. 74 – 79.
289. Ермоленко В. М. Категорія «сільськогосподарська діяльність» в аграрному праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 4. С. 124 – 127.
290. Ермоленко В. М. Концептуальні засади правового регулювання селекційної діяльності. *Право України*. 2005. № 3. С. 46 – 48.
291. Ермоленко В. М. Правове регулювання використання альтернативних джерел енергії в сільському господарстві. *Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 14–15 трав. 2015). Вінниця: ДонНУ, 2015. С. 214 – 216.
292. Ермоленко В. М. Сучасні тенденції розвитку аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. наук.-практ. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 9 – 12.
293. Ермоленко В. М. Характерні особливості сучасних аграрних законів. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 1. С. 53 – 57.
294. Ермоленко В. М., Семчик В. І. Доктринальні проблеми сучасного аграрного права. *Правова доктрина України* [у 5-ти томах. – Т. 4]. Х., 2013. С. 736 – 775.
295. Ермоленко В. М., Черняк Є. О. Деякі правові проблеми органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 40 – 45.
296. Ермоленко В. Правове регулювання селекційної діяльності в рослинництві. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 4. С. 53 – 56.
297. Ермоленко В. Правовий захист селекційних досягнень у тваринництві. *Підприємництво, господарство і право*. 2005. № 3. С. 29 – 32.
298. Ермоленко В. Сільськогосподарська продукція як аграрно-правова категорія. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 6. С. 58–61.
299. Жадан Т. А. Основні етапи становлення та розвитку державної підтримки олійно-жирової галузі України. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 7. С. 133 – 139.
300. Жадан Т. А. Сучасне трактування економічного змісту державної підтримки розвитку олійно-жирової галузі. *Агросвіт*. 2013. № 4. С. 33 – 40.
301. Жаренко В. Ф. Застава майбутнього врожаю за аграрною розпискою. *Правовий вісник Української академії банківської справи*. 2013. № 2 (9). С. 82 – 87.
302. Жмуденко В. О., Брунь Є. Біржовий ринок України: сучасний стан і перспективи розвитку. *Зб. наук. праць Уманського нац. ун-ту садівництва*. 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 138 – 144.
303. Жмудінський В. П. Птахівничі господарства як суб'єкти сільськогосподарського товаровиробництва, їх види. *Держава і право. Юридичні науки*. 2017. Вип. 75. С. 286 – 298.
304. Жмудінський В. Порівняльно-правовий аналіз оподаткування сільськогосподарських підприємств в Україні та в окремих країнах світу. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 94 – 98.
305. Журавель А. В. Розвиток інституту іпотеки в Україні: історичний досвід, проблеми та перспективи: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Х., 2009. 20 с.
306. Журавель А. В. Розвиток інституту іпотеки в Україні: історичний досвід, проблеми та перспективи: монографія. Одеса: ОДУВС, 2010. 156 с.
307. Жушман В. П. Особливості кредитування сільськогосподарських товаровиробників в умовах становлення ринкової економіки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 19 – 22.
308. Жушман В. П. Підтримка вітчизняного аграрного товаровиробника – найважливіший напрямок подолання економічної й соціальної кризи: правові аспекти. *Проблеми законності*. 2010. № 108. С. 107 – 114.
309. Жушман В. П., Корнієнко В. М. Екологічні аспекти аграрної політики. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 104 – 106.
310. Жушман В. П., Корнієнко Г. С. Опорно-логічні схеми з навчальної дисципліни «Аграрне право» та аграрне законодавство України: навч. посіб. Х.: Одиссей, 2009. 400 с.
311. Заверюха М. М. Організаційно-правове забезпечення державного управління лісовим господарством України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. Вип. 9-1. С. 70 – 72.
312. Загнітко О. П., Волинець О. К., Островська К. В. Державна гарантія забезпечення виконання зобов'язань. *Вісник ІСПД НАН України*. 2010. № 1. С. 58 – 64.
313. Закупівельні програми. URL: <http://www.pzcu.gov.ua/ua/purchases/forward> (дата звернення: 09.06.2019 року)
314. Запорожець А. М. Аграрне право. Х.: Фирма «Консул», 1997. 109 с.
315. Зарецька І. М. Генезис інноваційного законодавства України в контексті правового регулювання агроінноваційних відносин. *Правове забезпечення інноваційного розвитку економіки Республіки Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Мінськ, 21-22 окт. 2010). Мінськ: Позитив-центр, 2010. С. 467 – 470.
316. Захарчук О. В. Матеріально-технічне забезпечення сільськогосподарських підприємств України та їх модернізація. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 72 – 79.
317. Збарський В. К., Єременко Д. В. Теоретичні засади диверсифікації економічної діяльності фермерських господарств. *Економіка АПК*. 2016. № 10. С. 17 – 22.
318. Здирко Н. Г. Вплив механізму надання державної підтримки на формування облікової інформації у фермерських господарствах. *Зб. наук. пр. Таврійського держ. агротехнолог. ун-ту (економічні науки)*. 2013. № 1 (1). С. 202 – 214.
319. Земко А. М. До питання про захист прав селян в Україні. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 240 – 242.
320. Земко А. М. До проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки в Україні. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних правових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України*: зб. матер. (Одеса, 9-10 вер. 2016). О., 2016. С. 114 – 166.
321. Земко А. М. Правове регулювання ринку праці в аграрній сфері. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 122 – 127.
322. Земко А. М., Філюк П. Т. Деякі питання правового регулювання виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 65 – 68.
323. Землі сільськогосподарського призначення: Права громадян України: наук.-навч. посіб. / відп. ред.: Н. І. Титова. Львів: ПАІС, 2005. 367 с.
324. Зимовець В. В. Ефективність надання державних гарантій підприємствам в Україні. *Фінанси України*. 2014. № 12. С. 56 – 68.
325. Зінчук Т. О. Вектори аграрного протекціонізму в умовах членства України в СОТ та європейської перспективи. *Науковий вісник Чернівецького університету. Економіка*. 2008. Вип. 367. С. 78 – 84.
326. Зуєв В. А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2003. 20 с.
327. Иода Е. В., Голикова О. А. Агрострахование с господдержкой как инструмент управления рисками. *Инновационная экономика и право*. 2016. № 4 (5). С. 23 – 29.
328. Ібатулін І. І., Пабат В. О., Туринський В. М. Стан та шляхи підвищення експортного потенціалу галузі вівчарства України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва»*. 2016. Вип. 236. С. 30 – 45.
329. Ідентифікація тварин підвищить конкурентоспроможність експортерів. URL: <http://minagro.gov.ua/node/15360> (дата звернення: 09.06.2019 року)
330. Ільків Л. А. Екологічні аспекти дорадчої діяльності. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2014. Вип. 200. С. 170 – 173.
331. Ільків Н. В. Екологізація законодавства як міждисциплінарний процес. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матер. кругл. столу (Харків, 24 трав. 2013). Х., 2013. С. 122 – 124.

332. Ініціатива «Рідне село». Практичні кроки. Господарства населення та сільськогосподарська кооперація. URL: <http://minagro.gov.ua/apk?nid=3389> (дата звернення: 09.03.2013 року)
333. Ісаєн А. М. Пільгове кредитування підприємств АПК: теорія і практика. *Вісник Університету банківської справи Національного банку України*. 2013. № 1. С. 66 – 70.
334. Іщук С. І. Право інтелектуальної власності на комерційне (фірмове) найменування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 19 с.
335. Кайдашов В. С. Організаційно-правові засади безпечності та якості сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 19 с.
336. Калантіря Ю. С. Деретуляція аграрного сектору економіки. *Глобальні проблеми економіки і фінансов: тез. докл. IV Межд. науч.-практ. конф. (Київ-Прага-Вена, 28 дек. 2015)*. URL: <https://www.inter-nauka.com/issues/conf-2015/december/623/> (дата звернення: 09.06.2019 року)
337. Калетнік Г. М. Стратегіко-інституційні засади ефективності використання потенціалу аграрного сектору економіки. *Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2015. № 1. С. 3 – 15.
338. Калетнік Г. М., Пчелянська Г. О., Терещук С. М. Аграрна розписка як альтернативний варіант фінансового забезпечення аграрного виробництва. *Зб. наук. праць ВНАУ. Серія «Економічні науки»*. 2012. № 4 (70). Т. 2. С. 74 – 79.
339. Калишук Л. А. Становлення та розвиток екологічних прав громадян у національному та міжнародному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 4. С. 126 – 128.
340. Камілова С. Р. Досвід функціонування оптових продовольчих ринків в країнах з ринковою орієнтацією. *Культура народів Причорномор'я*. 2002. № 35. С. 45 – 48.
341. Камінський В. Ф., Чорний Г. М., Корсун С. Г. Принципи управління розвитком органічного виробництва в контексті продовольчої безпеки України. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 5 – 9.
342. Канада допомагає розвивати кооперативний рух на Прикарпатті. URL: <http://kurkul.com/news/3173-kanada-dopomagaє-rozvivati-kooperativniy-ruh-na-prikarpatti> (дата звернення: 03.03.2016 року)
343. Канарик Ю. С. Законодательное обеспечение производства молока и молочного сырья в Украине: состояние и перспективы. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010)*. Минск : Позитив-центр, 2010. С. 476 – 477.
344. Канарик Ю. С. Якість молока в особистих селянських господарствах: проблеми правового регулювання. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012)*. К., 2012. С. 146 – 148.
345. Каракаш І. І. Правовые основы создания и деятельности земельно-ипотечных банков в Украине. *Юридична освіта і правова держава (до 150-річчя юридичного інституту ОДУ): зб. наук. праць*. 1997. С. 176 – 181.
346. Каракаш І. І. Нагальні питання правового регулювання застави (іпотеки) земельних ділянок. *Земельне право України: теорія і практика*. 2007. № 3. С. 52 – 58.
347. Каракаш І. І. Органічне землеробство та перспективи його розвитку в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017)*. Х., 2017. С. 80 – 84.
348. Каракаш І. І. Право власності на природні об'єкти та їх ресурси в Україні: монографія. О.: Юрид. літ., 2017. 438 с.
349. Караханян К. М. Щодо позааукціонного надання земельних ділянок для оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави і права в умовах євроінтеграції: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 трав. 2016)*. О., 2016. С. 565 – 567.
350. Катан Л. І., Зубко О. В. Інвестиційне кредитування підприємств галузі рибництва. Фінансово-облікове забезпечення сталого розвитку аграрного сектора України : колект. монографія / за заг. ред. Л. І. Катан та Н. І. Демчук. Дніпро : Пороги, 2017. С. 257 – 267.
351. Кацубо С. П. О мерах государственной поддержки крестьянских (фермерских) хозяйств в рамках евразийского интеграционного процесса. *Актуальные проблемы совершенствования правового регулирования агробизнеса*. 2016. Вып. 1. С. 48 – 56.
352. Кацубо С. П. О перспективах экологизации сельскохозяйственной деятельности. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права: матер. Респ. круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой*. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 125 – 128.
353. Кацубо С. П. О правовом обеспечении охраны окружающей среды при осуществлении сельскохозяйственного производства. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений: матер. межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26-27 апр. 2013)*. Минск : Изд. центр БГУ, 2013. С. 75 – 77.
354. Качний О. С. Державне регулювання розвитку рибного господарства України: автореф. дис. ... канд. наук. з держ. управ: 25.00.02. К., 2010. 20 с.
355. Кашпер Л. П. Еволюція та передумови розвитку земельної іпотеки в Україні. *Регіональна економіка*. 2008. № 1. С. 165 – 171.
356. Кваша С. М., Вдовенко Н. М. Специфічні особливості державного регулювання аквакультурного виробництва в Україні. *Ефективна економіка*. 2011. № 8. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2011_8_7 (дата звернення: 09.06.2019 року)
357. Квіт Н. М. Цивільно-правове регулювання іпотечного кредитування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 19 с.
358. Киблицкая О. С. Проблемы государственно-правового регулирования деятельности сельхозтоваропроизводителя в Российской Федерации и за рубежом. *Северокавказский юридический вестник*. 2010. № 3. С. 37 – 43.
359. Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 21 – 28.
360. Кирилов Ю. Є., Грановська В. Г. Агротехнопарки – інноваційний напрям конкурентоспроможного розвитку підприємств аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 65 – 73.
361. Кирилюк Є. М. Реалізація інтересів суб'єктів аграрного ринку у господарській системі сучасної України. *Економіка України*. 2012. № 11. С. 62 – 75.
362. Кирилюк Є. М., Прощаликіна А. М. Трансформація структури економічних відносин на аграрному ринку України. *Ефективна економіка*. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=1323> (дата звернення: 09.06.2019 року)
363. Кишко-Єрлі О. Б. Інститут правового регулювання використання відновлюваних джерел енергії природоресурсного права України. *Часопис Київського університету права*. 2010. Вип. 2. С. 251 – 254.
364. Кізлова О. С. Специфіка договору застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 51. С. 305 – 310.
365. Кійко В. В., Зелінський А. В. Проблеми правового регулювання виробництва м'яса та м'ясної продукції в законодавстві України. *Якість і безпека харчових продуктів: тези доп. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 12-13 лист. 2015)*. К., 2015. С. 369 – 372.
366. Класифікація видів економічної діяльності ДК 009:2010: наказ Держспоживстандарту України від 11.10.2010 року № 457. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vb457609-10> (дата звернення: 09.06.2019 року)
367. Кластерна організація аграріїв: зволікати не можна об'єднуватися. *Агробізнес сьогодні*. 2015. № 19 (314). URL: <http://www.agro-business.com.ua/ekspertnadumka/4153-klaster-na-organizatsiia-agrariivzvolikaty-ne-mozhna-obiednuvatsia.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)
368. Клеріні Г. В. З історії правового регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку: матер. круг. столу (Київ, 27 трав. 2016)*. Чернівці, 2016. С. 217 – 219.
369. Клеріні Г. В. Правове регулювання страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. 219 с.
370. Клеріні Г. В. Про суб'єктів страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою. *Науковий вісник МГУ. Серія «Юриспруденція»*. 2016. № 22. С. 138 – 140.
371. Клеріні Г. Про розвиток законодавчого забезпечення страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою в Україні. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. № 4 (20). С. 147 – 151.
372. Ключнікова А. О. Правове забезпечення ведення тепличного господарства в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 20 с.
373. Ключнікова А. О. Правове забезпечення ведення тепличного господарства в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2017. 244 с.
374. Кобута І. В. Оцінка наслідків державного регулювання експорту зерна в Україні. *Економіка і прогнозування*. 2011. № 4. С. 139 – 147.
375. Коваленко С. М. Правові принципи забезпечення аграрного виробництва кваліфікованими кадрами. *Право і суспільство*. 2015. № 5. Ч. 3. С. 109 – 114.

376. Коваленко Т. О. Банкрутство фермерських господарств: закон оновлено – дефекти залишилися. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі* : зб. тез наук. доп. (Харків, 13 чер. 2014). Х. : Оберіг, 2014. С. 86 – 88.
377. Коваленко Т. О. Деретуляція земельних правовідносин: позитивні та негативні аспекти. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 2 (8). С. 88 – 93.
378. Коваленко Т. О. Забезпечення комплексного та сталого розвитку сільських територій України: дефекти правового регулювання. *Правові проблеми розвитку сільських територій України* : матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 32 – 35.
379. Коваленко Т. О. Охорона земель при вирощуванні сільськогосподарських культур для виробництва біопалива: дефекти правового регулювання. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2010. Вип. 156. С. 137 – 148.
380. Коваленко Т. О. Поняття, ознаки та критерії продовольчої безпеки за законодавством України та інших держав. *Адміністративне право і процес*. 2018. № 1 (20). С. 30 – 41.
381. Коваленко Т. О. Правове регулювання ідентифікації та реєстрації сільськогосподарських тварин як гарантія безпечності та якості продукції тваринництва. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Т. Шевченка: Юридичні науки*. 2006. № 70 – 71. С. 23 – 27.
382. Коваленко Т. О. Правові аспекти виноробства в Україні. *Держава і право. Юридичні науки*. 2015. Вип. 68. С. 333 – 346.
383. Коваленко Т. О. Реалізація принципу законності у регулюванні земельних відносин в Україні: проблеми законодавчого забезпечення: монографія. К.: Правова єдність, 2017. 672 с.
384. Коваль К. Л. Проблеми забезпечення балансу екологічної та економічної функції земель як природного ресурсу. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 100 – 103.
385. Ковальова С. Щодо системи принципів правового регулювання племінною справою у тваринництві України. *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 8. С. 20 – 23.
386. Ковальський Д. Діяльність оптових ринків сільськогосподарської продукції: закордонний досвід. *Юридичний вісник України*. 2010. 3–9 квіт. (№ 14). С. 12.
387. Ковтун О. М. Правове регулювання програмування використання та охорони земель в Україні: 20-річний досвід реформування та перспективи розвитку земельних правовідносин. *Вісник Академії адвокатури України*. 2011. № 2 (21). С. 231 – 234.
388. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року. Відомості Верховної Ради УРСР. 1984. № 51. Ст. 1122.
389. Коденська М. Ю., Єремєєва А. В. Державна підтримка розвитку аграрного сектору економіки. *Зб. наук. паць Уманського нац. ун-ту садівництва. Економіка*. 2012. Вип. 81. Ч. 2. С. 224 – 235.
390. Кожух М. С. Господарсько-правове забезпечення реалізації державної продовольчої політики: монографія. К.: Юридична думка, 2015. 199 с.
391. Козмуляк К. А. Правове регулювання державної підтримки органічного агровиробництва в Україні. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 107 – 110.
392. Козмуляк К. Правове регулювання економічного стимулювання ведення екологічно безпечного рослинництва в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2014. № 11. С. 90 – 95.
393. Козырь М. И. Аграрное право России: состояние, проблемы и тенденции развития. 2-е изд., перераб. и доп. М., Норма, 2008. 336 с.
394. Козырь М. И. Государственная поддержка сельского хозяйства. Специфика государственной поддержки крестьянских (фермерских) хозяйств. Предпринимательская деятельность в сельском хозяйстве России. Правовые вопросы. М.: Институт государства и права Российской Академии наук, 1998. С. 77 – 92.
395. Козырь М. И. Правовые проблемы развития агропромышленного комплекса России. *Журнал российского права*. 2010. № 4. С. 28 – 37.
396. Койдан Н. С., Бондар В. В. Кооперация – путь интеграции Украины в мировую экономику. *Вісник Чернігівського держ. технолог. ун-ту*. 2013. № 4 (70). С. 75 – 83.
397. Коломієць Я. Л. Правове регулювання обмежень у здійсненні виробничо-господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 20 с.
398. Колпаков В. К. Адміністративне право України: підручник. 3-тє вид., стер. К.: Юрінком Інтер, 2001. 752 с.
399. Колюбакин В. Яловичина по-канадському. *Фермер*. 2008. № 4 (13). С. 94 – 96.
400. Комплексна програма підтримки та розвитку агропромислового виробництва Львівської області на 2016-2020 роки. URL: https://loda.gov.ua/agr_programa (дата звернення: 09.06.2019 року)
401. Кондратьєва К. А. Правове регулювання екологічної безпеки в сфері сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2013. 18 с.
402. Конишева О. В. Правове забезпечення запобігання деградації земель сільськогосподарського призначення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2002. 20 с.
403. Корбут Л. В. Развитие фермерских хозяйств в системе сельских территорий Беларуси. *Вестник БДУ*. Сер. 3. 2009. № 3. С. 76 – 78.
404. Коринец Р. Становление сельскохозяйственного консультирования в Украине. URL: http://www.dorada.org.ua/Korinets_RU_KIEV.pptx (дата звернення: 09.06.2019 року)
405. Корнієнко В. М. Проблеми правового регулювання виробництва і реалізації цукру в Україні в контексті вимог права ЄС. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 103 – 107.
406. Корнієнко Г. С. «Агробізнес» як правова категорія. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. круг. столу, присвяч. 90-річчю В. К. Попова (Харків, 1 бер. 2019). Х., 2019. С. 135 – 137.
407. Корнієнко Г. С. Деякі проблемні питання кредитування державних сільськогосподарських підприємств. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 123 – 125.
408. Корнієнко Г. С. Правова регламентація матеріально-технічного забезпечення фермерських господарств в Україні. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 3. С. 113 – 117.
409. Корнієнко Г. С. Правове регулювання матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників в умовах реформування АПК: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 20 с.
410. Корнієнко Г. С. Щодо можливих змін до Закону України «Про фермерське господарство». *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права* : матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю від народж. акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). Київ, 2015. С. 129 – 131.
411. Корніцька О. З досвіду розвитку виробництва продукції органічного землеробства у Республіці Польща. *Вісник Львівського нац. аграр. ун-ту. Агрономія*. 2009. № 13. С. 100 – 104.
412. Костенко В. О. До визначення структури економіко-правового механізму використання і охорони земель. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 98 – 100.
413. Костенко В. О. Економіко-правове забезпечення використання та охорони земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 19 с.
414. Костенко С. О. Аналіз правового забезпечення здійснення аграрної політики в Україні. *Держава і право. Юридичні науки*. 2016. Вип. 72. С. 362 – 372.
415. Костенко С. О. Державні аграрні інтервенції: окремі правові проблеми сьогодення. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). С. 212 – 214.
416. Костенко С. О. Механізм правового регулювання здійснення аграрних інтервенцій в Україні. Проблеми розвитку аграрного та земельного права України : монографія / за заг. ред. В. І. Семчика, П. Ф. Кулинич. К. : Ред. журн. «Право України»; Х. : Право, 2013. С. 154 – 170.
417. Костенко С. О. Перспективні тенденції законодавчого регулювання аграрної політики в Україні. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі*: матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Житомир, 19 трав. 2016). Ж., 2016. С. 281 – 283.
418. Костенко С. О. Правове регулювання здійснення державних аграрних інтервенцій в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 18 с.
419. Костенко С. О. Правові особливості форвардної угоди та її доцільність при здійсненні аграрних інтервенцій. *Пріоритети інноваційного розвитку АПК України: досвід, можливості, технології*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (29–30 берез. 2012 р.). Ніжин: Лисенко М. М., 2012. С. 290 – 293.
420. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища). К.: ІЗП і ПЗ, 2003. 772 с.
421. Костяшкін І. О. Забезпечення соціальної функції у процесі охоронного використання земель. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земель-*

них, екологічних та космічних відносин: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 106 – 109.

422. Костяшкін І. О. Іпотека землі: проблеми законодавчого регулювання. *Університетські наукові записки*. 2009. № 2. С. 139 – 142.

423. Костяшкін І. О. Окремі методологічні засади реалізації права власності на землю в Україні в умовах сталого розвитку. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 116 – 120.

424. Костяшкін І. О. Правове забезпечення органічного землеробства в умовах сталого розвитку. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 122 – 126.

425. Котенева О. Агрострахування будет обов'язательним. *Первая крымск. информ.-аналит. газ.* 2012. № 11 (47). С. 6.

426. Котляров І. Д. Внедрение электронной торговли в деятельность фермерских хозяйств на основе сбытовой кооперации. *Никоновские чтения*. 2012. № 17. С. 147 – 149.

427. Кошій О. Продовольча безпека України. *Економіст*. 2004. № 11. С. 40 – 44.

428. Кравець Н. В. До питання про правове закріплення принципу екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 39 – 47.

429. Кравець Н. В. Екологізація аграрного виробництва як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 19 с.

430. Кравченко А. А. Основные направления политики Японии в области обеспечения продовольственной безопасности. *Азиатско-Тихоокеанский регион: экономика, политика, право*. 2013. Т. 15. № 2. URL: <https://www.dvfu.ru/apr-magazine/issues/2013-2/2013-2-article5/> (дата звернення: 09.06.2019 року)

431. Кравченко Т. А. Становлення інституту дорадництва в Україні: історичний аспект та зарубіжний досвід. *Економіка та держава*. 2008. № 10. С. 73 – 76.

432. Краснова М. В. Обеспечение экологически сбалансированного природопользования – основной принцип современного экологического, природоресурсного и аграрного права. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круг. столов / ред. кол.: С. А. Балашенко (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 47 – 50.

433. Краснова Ю. А. Проблемы правового обеспечения экологической безопасности у сільському господарстві України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 87 – 90.

434. Крестелев Р. Н. Направления развития государственной поддержки сельского хозяйства. *Вестник Евразийской Академии административных наук*. 2011. № 3 (16). С. 165 – 173.

435. Кременовська І. В., Святогор О. А. Альтернативний погляд на «альтернативну» енергетику та «зелені» тарифи. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 111 – 115.

436. Кривко М. Є. Історико-правовий аспект вирощування лікарських рослин сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 47 – 51.

437. Кривко М. Є. Правове регулювання відносин з вирощування та реалізації лікарських рослин сільськогосподарськими товаровиробниками: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 20 с.

438. Кривко М. Є. Правові проблеми вирощування лікарських рослин сільськогосподарськими виробниками. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матер. кругл. столу (Харків, 24 трав. 2013). Х., 2013. С. 112 – 113.

439. Кропивко М. М. Основні напрями підвищення продуктивності селянських господарств. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 51 – 58.

440. Кропивко М. Ф. Шляхи розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч. 3. С. 10 – 16.

441. Кропивко М. Ф. Кластерний підхід до управління сільським розвитком. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 55 – 58.

442. Кудінова І. П. Розвиток дорадчої діяльності в сільському господарстві України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2011. Вип. 168. Ч. 3. С. 247 – 251.

443. Кудріна Ю. І. Окремі правові аспекти реалізації режиму державних заставних закупівель сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 106 – 114.

444. Кудріна Ю. І. Правове становище Аграрного фонду України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 19 с.

445. Кузнецова І. Ринок зерна України: тенденції та стратегічний вектор розвитку. *Економіст*. 2010. № 10. С. 10 – 12.

446. Кузнецова С. В. Правове забезпечення фінансування у сфері охорони навколишнього природного середовища: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2000. 20 с.

447. Кузьмич І. П. Правовые проблемы охраны окружающей среды в свете современной аграрной политики Республики Беларусь. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. между. науч.-практ. конф. (Москва, 2 марта 2012). М.: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 91 – 96.

448. Кузьмич І. П., Шахрай І. С. Правовое обеспечение охраны окружающей среды в сельском хозяйстве Республики Беларусь. *Lex Russica*. 2016. № 8. (117). С. 117 – 129.

449. Кулаковська Т. А. Реалії державної підтримки розвитку аграрного сектору України. *Економічні інновації*. 2013. Вип. 52. С. 103 – 112.

450. Кулинич О. П. Новели аграрного законодавства щодо правового становища фермерських господарств в Україні. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. круг. столу (Київ, 27 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 193 – 196.

451. Кулинич П. Ф. Деретуляція і децентралізація як ціннісні орієнтири розвитку земельного законодавства України на сучасному етапі. *Альманах права*. 2015. Вип. 6. С. 48 – 54.

452. Кулинич П. Ф. До питання про розвиток предмета аграрного (сільського) права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 43 – 46.

453. Кулинич П. Ф. Земельно-правові аспекти розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні на засадах публічно-приватного партнерства: шляхи вдосконалення. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 247 – 251.

454. Кулинич П. Ф. Іпотека крізь призму земельного законодавства. URL: https://land-ukraine.com/news/ipoteka_kriz_pryzmu_zemelnoho_zakonodavstva/ (дата звернення: 09.06.2019 року)

455. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: монографія. К.: Логос, 2011. 688 с.

456. Кулинич П. Ф. Правові проблеми охорони і використання земель сільськогосподарського призначення в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 39 с.

457. Кулинич П. Ф. Принцип плюралізму форм господарювання у правовому забезпеченні товарного сільськогосподарського землекористування в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2013. Вип. 2. С. 258 – 262.

458. Кулинич П. Ф. Проблема якості сільськогосподарських земель в земельному праві України. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 10 – 11.

459. Кулинич П. Ф. Проблеми вдосконалення правового регулювання сільськогосподарського землекористування в Україні: методологічні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2009. № 1. С. 219 – 224.

460. Кульнев В. Н. Правовое регулирование государственной поддержки сельскохозяйственных товаропроизводителей в РФ: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Москва, 2002. 29 с.

461. Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 20 с.

462. Кульчій І. М. Організаційно-правове забезпечення диверсифікації сільських територій за участю сільськогосподарських товаровиробників: монографія. Х.: Юрайт, 2015. 176 с.

463. Кульчій І. М. Правові засади організації диверсифікації аграрного виробництва за участю сільськогосподарських товаровиробників. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 109 – 111.

464. Кундиус В. А. Экономика АПК: уч. пособ. для системы доп. проф. образовани. М.: Кнорус, 2010.

465. Куницька-Іляш М. В. Оптові ринки сільськогосподарської продукції в системі аграрного ринку. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2011. Т. 13. № 2 (48). Ч. 3. С. 93 – 98.

466. Курило В. І. Про дуалізм норм аграрного права. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 28 – 31.
467. Курило В. І. Про поняття адміністративного правопорушення у сільському господарстві. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 11 – 15.
468. Курман Т. В. Агросфера як основа сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 48 – 54.
469. Курман Т. В. До питання про правове регулювання державної підтримки аграрних товаровиробників. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 97. С. 97 – 101.
470. Курман Т. В. Конституційно-правові засади забезпечення продовольчої безпеки. *Проблеми розвитку аграрного та земельного права України*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 25 трав. 2011). К.: Обрії, 2011. С. 83 – 87.
471. Курман Т. В. Поняття та ознаки сталого розвитку сільськогосподарського виробництва як аграрно-правової категорії. *Науковий вісник НУБіП. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 75 – 85.
472. Курман Т. В. Правові засади удосконалення механізму державної підтримки як засобу забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 142 – 144.
473. Курман Т. В. Про принцип екологізації аграрного виробництва. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 90 – 92.
474. Курман Т. В. Система заходів забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: поняття, ознаки, зміст. *Право і суспільство*. 2017. № 1. С. 123 – 128.
475. Курман Т. В. Сталий розвиток сільських територій як засіб забезпечення продовольчої безпеки. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013). Дніпропетровськ: ДДУВС, 2013. С. 189 – 192.
476. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва як новела аграрно-правового регулювання. *Актуальні питання реформування правової системи*: матер. XIV Міжн. наук.-практ. конф. (Луцьк, 16 – 17 черв. 2017). Луцьк, 2017. С. 171 – 173.
477. Курман Т. В. Сталий розвиток сільськогосподарського виробництва: проблеми правового забезпечення: монографія. Х.: Юрайт, 2018. 376 с.
478. Курман Т. В. Теоретико-методологічні засади правового забезпечення сталого розвитку сільськогосподарського виробництва: автореф. дис.. докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2019. 40 с.
479. Курман Т. В. Характеристика законодавчої бази, що забезпечує функціонування сучасного сільськогосподарського виробництва. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 244 – 246.
480. Курман Т. В. Щодо кредитного забезпечення сільськогосподарських підприємств як засобу стимулювання їх господарської діяльності. *Проблеми законності*. 2004. Вип. 67. С. 90 – 95.
481. Курман Т. В. Щодо поняття та ознак продовольчої безпеки. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. № 165. Ч. 1. С. 121 – 127.
482. Курман Т. В., Сімсон О. Е. Державна підтримка птахівництва: порівняльно-правовий аспект. *Право і суспільство*. 2015. № 3. Ч. 2. С. 62 – 67.
483. Курман Т. В., Туева О. В. Щодо поняття та змісту екологізації аграрного виробництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 74 – 79.
484. Кутаренко Н. Я. Державна підтримка у сфері органічного аграрного виробництва. URL: <http://www.staationline.org.ua/ekonom/60/8118-derzhavna-pidtrimka-u-sferi-organichnogo-agrarnogo-virobnictva.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)
485. Кучин С. А. Мировой опыт финансовой поддержки аграрного сектора экономики и возможность его адаптации в России. *Управление экономическими системами*. 2012. № 8. С. 27.
486. Лаврінченко І. А., Панченко І. М. Аграрна розписка та вексель: форми кредитування агробізнесу. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 289 – 294.
487. Лаврук В. В. Модернізація галузі тваринництва як умова продовольчого забезпечення населення України. *Економіка АПК*. 2016. № 12. С. 43 – 50.
488. Латинін М. А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005.

№ 2. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/Dutp/2005-2/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)

489. Лагишева В. В. Енергоефективність як засіб сталого розвитку сільських територій: правовий аспект. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 144 – 147.
490. Лебідь В. І. Організаційно-правова форма фермерського господарства: чи потрібна імперативність? *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2006. № 4 (54). С. 68 – 74.
491. Лемишко Е. А. Проблеми бюджетного фінансування основного капітала сільського господарства України і пути их решения. *Вестник ГГТУ ім П. О. Сухого*. 2015. № 4. С. 90 – 102.
492. Лисанець О. С. Проблемні питання розвитку овочівництва в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2012. Вип. 20. Ч. 2. Т. 2. С. 72 – 75.
493. Лисанець О. С. Становлення фермерства в Україні. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 114 – 116.
494. Лише хліба та олії українці споживають більше раціональних норм. *Економіка АПК*. 2018. № 9. С. 15.
495. Лічак Д. В. Проблеми визначення поняття «державна підтримка суб'єктів господарювання». *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 50. С. 403 – 411.
496. Логуш Л. В. Фермерство у США: правові аспекти (досвід для України): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Львів, 1997. 185 с.
497. Ломакіна І. Ю. Державне регулювання сільського господарства в Україні (адміністративно-правовий аспект): автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. 20 с.
498. Лук'янов В. С. Податкові імперативи та податкове регуляторне адміністрування в сучасних умовах. *Актуальні проблеми економіки*. 2015. № 2 (164). С. 322 – 327.
499. Лушпаєв С. О. Правове регулювання відносин з виробництва меду в аспекті продовольчої безпеки України. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 119 – 121.
500. Лушпаєв С. О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 19 с.
501. Лушпаєв С. О. Розвиток законодавства України про сімейне фермерське господарство. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 204 – 207.
502. Лушпаєв С. О. Щодо законодавства України про продовольчу безпеку. *Форум права*. 2012. № 2. С. 419 – 425.
503. Лушпаєв С. Правове становище сімейного фермерського господарства: окремі питання. *Підприємство, господарство і право*. 2017. № 3. С. 107 – 110.
504. Любарець А. Ю. Аналіз розвитку фермерського законодавства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 77 – 81.
505. Любич А. М. Процедурні норми в аграрному праві: автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. 20 с.
506. Лямцева Т. В. Правове забезпечення виробничо-господарської діяльності державних спеціалізованих сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2001. 20 с.
507. Мазур Г. Ф. Удосконалення механізму державного регулювання та стимулювання розвитку агропромисловості. *Економіка АПК*. 2013. № 2. С. 21 – 25.
508. Майстро С. В. Екологічні засади державного регулювання розвитку аграрного сектору. Аграрна політика та аграрна економіка: теоретико-прикладні аспекти: монографія / за заг. ред. Г. П. Пасемко. Х., «Міськдрук»: ХНАУ, 2013. С. 126 – 147.
509. Макаренко Ю. П. Малі форми господарювання в аграрному виробництві: монографія. К.: ННЦ ІАЕ, 2011. 296 с.
510. Макарова Т. І. К вопросу о правовом механизме охраны окружающей среды. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 39 – 42.
511. Максименко М. І. Оптимізація структури землекористування за законодавством України. *Вісник Вищої ради юстиції*. 2012. № 2 (10). С. 158 – 168.
512. Малий В. Ю. Правове регулювання іпотеки землі в Україні: автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2007. 20 с.

513. Малишева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе. К. : Фірма КІТ, 1996. 233 с.
514. Малініна Н. М. Концептуальні засади побудови системи прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників. *Зб. наук. праць Нац. ун-ту держ. служби України*. 2012. № 1. С. 242 – 260.
515. Малініна Н. М. Оцінювання ефективності спеціальних режимів прямого оподаткування в сільському господарстві та шляхи їх оптимізації. *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 5-6 (2). С. 41 – 44.
516. Малоземов С. И. Опыт государственной поддержки сельского хозяйства за рубежом. *Наука и современность*. 2014. № 32-1. С. 136 – 141.
517. Малолітнева В. К. Активізація господарської діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва: застосування принципу «спочатку подумай про малий бізнес». *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 3. С. 116 – 119.
518. Мальцев Д. О. Застава як спосіб забезпечення банківського кредиту за цивільним законодавством України: автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.03. О., 2005. 20 с.
519. Мальцева В. А. О зарождении государственной аграрной политики в промышленно развитых странах. *Управленец*. 2012. № 11-12. С. 66 – 73.
520. Мангер В. М. Роль держави у фінансуванні екологічних заходів в аграрній сфері регіону. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2011. Вип. 3. С. 127 – 132.
521. Манжула А. А. Проблеми фінансового та матеріально-технічного забезпечення діяльності науково-дослідних установ. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2015. Т. 15. С. 334 – 342.
522. Манкевич И. П. О совершенствовании правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск : Позитив-центр, 2010. С. 503 – 505.
523. Марич Х. Договір контрактації сільськогосподарської продукції. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 3. С. 87 – 92.
524. Мармуль Л. О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 80 – 86.
525. Мармуль Л. О., Новак Н. П. Развитие органичного виробництва в Україні на засадах кооперації. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 26 – 32.
526. Мартин А. Реформування системи моніторингу земель в Україні: напрями та механізми. *Землевпорядний вісник*. 2017. URL: <http://zemvisnuk.com.ua/news/propozits-vchenikh> (дата звернення 25.11.2018 року)
527. Мартин О. М. Поточне кредитування як складова ринку сільськогосподарських земель в Україні. *Наукові записки. Серія «Економіка». Фінансова система України*. Ч. 2 (Вип. 10). С. 222 – 227.
528. Мартинюк А. Права та обов'язки сторін у договорі контрактації сільськогосподарської продукції. *Підприємство, господарство і право*. 2016. № 8. С. 21 – 26.
529. Марченко С. И. Организационно-правовые вопросы реализации принципа государственной поддержки пчеловодства в Украине. *Leges et iura*. 2014. № 10. С. 99 – 102.
530. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: монографія. К. : ВГЛ «Обрії», 2010. 200 с.
531. Марченко С. І. Організаційно-правові питання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 210 с.
532. Марченко С. І. Особливості правового регулювання рибного господарства в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 85 – 93.
533. Марченко С. І. Поняття «товарне сільськогосподарське виробництво» як правова категорія. *Підприємство, господарство і право*. 2009. № 12. С. 196 – 199.
534. Марченко С. І. Правове забезпечення організації насінництва. *Молодь в юридичній науці*: зб. тез доп. І Всеукр. осінніх юрид. читань студ. та аспір. Хмельницький : ХІУП, 2002. С. 178 – 181.
535. Марченко С. І. Правові питання державної підтримки органічного сільськогосподарського виробництва. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 164 – 167.
536. Марченко С. І. Проблемні питання правового режиму відокремлених фермерських садіб у складі сільської поселенської мережі. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Львів, 2016. С. 246 – 248.
537. Марченко С. І. Реалізація принципу державної підтримки сільського господарства шляхом проведення аграрних інтервенцій в Україні. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 113 – 115.
538. Марченко С. І. Развитие законодательства про стимулювання сільськогосподарського виробництва в країнах ЄС та деяких інших державах. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 38. С. 188 – 194.
539. Марченко С. І. Тенденції та перспективи законодавчого регулювання товарного сільськогосподарського виробництва в Україні. *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 84. С. 49 – 52.
540. Марченко С. І. Юридичні ознаки виробництва та реалізації цукру як виду господарської діяльності в агропромисловому комплексі України. *Науковий вісник Херсонського державного ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2014. Вип. 4. Т. 1. С. 236 – 239.
541. Масін В. М. Перспективи вдосконалення правового регулювання державної підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Перше зібрання фахівців споріднених кафедр з обговорення актуальних наукових проблем та методики викладання аграрного, земельного, екологічного та природоресурсного права у вищих навчальних закладах України* : зб. матер. (Одеса, 9-10 вер. 2016). О., 2016. С. 165 – 169.
542. Масін В. М. Проблеми правового забезпечення розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 20 с.
543. Маслов В. Ф., Подопригора З. А., Попов В. К. Правовое положение производственных объединений в сельском хозяйстве. К.: Политиздат Украины, 1979. 183 с.
544. Маслова С. И. Методологические основы сельскохозяйственной кооперации. *International Journal of Applied and Fundamental research*. 2013. № 8. С. 80 – 82.
545. Матвеев Д. Г. Особенности и приоритеты государственной поддержки экономики Беларуси на современном этапе. *Белорусский экономический журнал*. 2014. № 3. С. 29 – 44.
546. Матчанова А. А. Политика кооперации аграрного сектора Узбекистана и ее перспективы в контексте опыта развитых стран Запада и Востока (США, Канады, Южной Кореи, Японии, Китая). *Вестник ЧГУ*. 2012. № 33 (287). Вип. 13. С. 78 – 80.
547. Маханьова Ю. М. Асиметрія умов угод України про членство у СОТ і асоціацію з ЄС у зовнішній торгівлі агропродовольчими товарами. *БІЗНЕСІНФОРМ*. 2014. № 9. С. 26 – 34.
548. Мельник В. О. Правове регулювання сертифікації органічного виробництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 68–75.
549. Мельник І. О., Колійчук О. В. Вивчення досвіду функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції в Польщі як ефективно діючого елемента ринкової інфраструктури. *Агроекономіка*. 2012. № 1. С. 37 – 41.
550. Мельник Л. Л. Сільські домогосподарства: стан, перспективи та необхідність державної підтримки. *Агроекономіка*. 2013. № 13. С. 14 – 20.
551. Мельник Л. Ю. Системно-структурний аналіз національної економіки та аграрної сфери у вимірі економіки знань. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 17 – 24.
552. Менів О. І. Правове забезпечення використання ГМО при вирощуванні сільськогосподарської продукції рослинного походження в Україні та ЄС: автореф. дис.. канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.
553. Минагропрод провів конкурс бізнес-планів по створенню кооперативів. URL: <http://latifundist.com/novosti/17634-minagroprod-provel-konkurs-biznes-planov-po-sozdaniyu-kooperativov> (дата звернення: 03.03.2016 року)
554. Минаев В. Н. Обзор основных подходов к государственной поддержке аграрного сектора за рубежом. *Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса*. 2016. № 2 (35). С. 291–296.
555. Минина Е. Л. Законодательное обеспечение аграрной политики в России. *Журнал российского права*. 2006. № 5. С. 46 – 52.
556. Минина Е. Л. Правовые вопросы экологизации сельского хозяйства. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 2 марта 2012). М.: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 86 – 90.
557. Митний кодекс України від 13.03.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.

558. Михайленко О. Г. Розвиток органічного сільського господарства в системі євроінтеграційних процесів в Україні. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Економічні науки»*. 2014. Вип. 6. Ч. 3. С. 40 – 45.
559. Михайлов М. Г. Методичні засади вдосконалення системи матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 73 – 79.
560. Михнюк А. И. Особенности правового обеспечения кредитования сельскохозяйственных производителей в Республике Беларусь. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21–22 окт. 2010). Минск : Позитив-центр, 2010. С. 505 – 506.
561. Михнюк А. И. Принципы как важнейший элемент аграрно-правового механизма государственной поддержки производителей сельскохозяйственной продукции. *Вестник Полоцкого государственного университета. Серия D. Экономические и юридические науки*. 2016. № 14. С. 178 – 183.
562. Мілованов Є. В. Тенденції розвитку ринку української органічної продукції. *Сучасні тенденції виробництва та маркетингу органічної продукції*: матер. наук.-практ. сем. (Львів, 31 бер. 2004). Львів, 2004. С. 37 – 42.
563. Мінагро розгортає мобільні інформцентри з підтримки фермерства. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2706536-minagro-rozhortae-mobilni-informcentri-z-pidtrimki-fermerstva.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)
564. Мінагрополітики підтримає виробництво органіки та виноградарство через механізм земельних аукціонів. URL: <http://minagro.gov.ua/node/23027> (дата звернення: 01.06.2017 року)
565. Мінагрополітики реалізовує комплексну підтримку малого та середнього бізнесу. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 87.
566. Міністр аграрної політики та продовольства України ініціює запуск нової ІТ-платформи для аграріїв. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 66.
567. Мінка Т. П. Адміністративно-правові режими та їх забезпечення органами внутрішніх справ: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.07. Дніпропетровськ, 2011. 610 с.
568. Міщенко Д. А. Удосконалення системи державної фінансової підтримки сільського господарства України. *Агросвіт*. 2015. № 18. С. 36 – 40.
569. Міщенко Д. А. Шляхи удосконалення державної фінансової підтримки сільськогосподарського комплексу України на сучасному етапі розвитку. *Агросвіт*. 2015. № 3-4. С. 10 – 14.
570. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери. Ужгород: ІВА, 2005. 400 с.
571. Модельний закон СНД про інноваційну діяльність від 16.11.2006 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_g12 (дата звернення: 09.06.2019 року)
572. Можливості державної підтримки для розвитку органічного сільського господарства: досвід інших країн. К., 2013. 122 с.
573. Мозальова М. В. Правові засади моніторингу ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2011. 20 с.
574. Молчанов А. В. Политика протекционизма в рамках общего аграрного рынка государств ЕВРАЗЭС. Многофункциональность сельского хозяйства и устойчивое развитие сельских территорий. М.: ВИАПИ им. А.А. Никонова, Энциклопедия российских деревень, 2007. С. 511 – 513.
575. Монаєнко А. О. Правове регулювання фінансування видатків на науково-дослідні та дослідно-конструкторські роботи. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 1. С. 24 – 27.
576. Муквич М. Г. Сучасний стан, проблеми та завдання розвитку рибництва в Україні. *Рибогосподарська наука України*. 2009. № 1. С. 4 – 8.
577. Мунтян В. Л. Правова охорона ґрунтів в Українській РСР. К.: Наукова думка, 1965. 98 с.
578. Мунтян В. Л. Правовые проблемы рационального природопользования: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. К., 1975. 49 с.
579. Мушенко В. В. Державна підтримка аграрного виробництва як важливе питання аграрно-правової науки. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 101 – 103.
580. Мушенко В. В. Податкові ризики сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 381 – 384.
581. Мушенко В. В. Порівняльно-правовий аналіз методів державної фінансової підтримки сільського господарства. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 1. С. 99 – 102.
582. Мушенко В. В. Правові основи програмно-цільового методу бюджетної підтримки тваринництва та птахівництва на сільськогосподарських підприємствах. *Право і суспільство*. 2018. № 1. С. 217 – 221.
583. Мушенко В. В. Правовое регулирование агрострахования в Украине: современное состояние и перспективы. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круг. столу / редкол.: С. А. Балашенко (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2014. С. 86 – 89.
584. Мушенко В. В. Про переваги механізму державної фінансової підтримки страхування ризиків аграрного виробництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 4. С. 63 – 68.
585. Мушенко В. В. Проблеми правового регулювання ПДВ-підтримки аграрників. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 319 – 323.
586. Мушенко В. В. Сучасна державна політика України щодо фінансової підтримки сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 244 – 249.
587. Мушенко В. В. Фінансово-правове регулювання державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2011. 20 с.
588. Мушенко В. В., Шевченко А. Е. Економічна політика держави щодо регулювання господарської діяльності аграрних товаровиробників України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 3. С. 149 – 153.
589. На Львівщині стартував проект зі створення кооперативів. URL: <http://kurkul.com/news/2471-na-lvivschini-startuvav-proekt-zi-stvorennya-kooperativiv> (дата звернення: 03.03.2016 року)
590. Назаркевич О. Б. Державна підтримка розвитку малих сільськогосподарських підприємств в Україні. *Економічний форум*. 2014. № 4. С. 19 – 24.
591. Настанови Спільноти щодо державної допомоги в аграрному секторі. ОJ – С – № 28 – 01.02.2000.
592. Наукові парки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/nauka/innovacijna-diyalnist-ta-transfer-tehnologij/naukovi-parki> (дата звернення: 09.06.2019 року)
593. Науково-практичний коментар Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» / За ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2013. 432 с.
594. Нестеренко О. Агротривольчий експорт з України до країн ЄС в умовах дії автономного преференційного торговельного режиму. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 3. С. 95 – 100.
595. Нечипоренко О. М. Наукові засади управління продуктивністю поливної води. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 57 – 65.
596. Нечипоренко О. М. Особливості господарювання на зрошуваних землях України. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 44 – 53.
597. Николок О. М. Напрями сприяння інноваційному розвитку сільськогосподарських підприємств. *Економіка України*. 2016. № 10. С. 35 – 45.
598. Нів'євський О. Нова політика підтримки Мінагропроду 1: компенсація вартості української сільгосптехніки. URL: <http://agroportal.ua/ua/views/blogs/novaya-politika-podderzhki-minagroproda-1-kompensatsiya-stoimosti-ukrainskoi-selkhoztekhniki/> (дата звернення: 09.06.2019 року)
599. Ніжніченко О. А. Еколого-правове стимулювання впровадження ресурсо- та енергозберігаючих заходів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2012. Вип. 20. Ч. 1. Т. 3. С. 40 – 43.
600. Ніжніченко О. Теоретико-правові аспекти принципів екологічного стимулювання. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. № 92. С. 79 – 83.
601. Ніжніченко О. Теоретичні засади розуміння стимулювання в екологічному праві. *Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 91. С. 119 – 122.
602. Ніщима С. Правове регулювання державного кредитування сільського господарства: зарубіжний досвід. *Право України*. 2006. № 10. С. 138 – 141.
603. Новичихина Н. А. Теоретические аспекты государственного регулирования сельского хозяйства. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 5. С. 358.
604. Носік В. В. Методологічні основи юридичної природи сучасного земельного та аграрного права у забезпеченні конкурентоспроможності України в умовах світових інтеграційних економічних та державно-правових явищ. *Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природоресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Біла Церква, 21-22 трав. 2010). Біла Церква, 2010. С. 17 – 18.
605. Носік В. В. Право власності на землю Українського народу: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 544 с.

606. Носік В. В. Предмет аграрно-правового регулювання в сучасних умовах: теоретичні аспекти. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 26 – 28.
607. Носова З. И. Сельскохозяйственная продукция как объект договора контрактации. *Юрист*. 2002. № 11. С. 23 – 27.
608. Обзор рынка агрострахования Украины за 2015-2016 андеррайтинговый год. URL: <http://agro-insurance.com/statistica/429> (дата звернення: 09.06.2019 року)
609. Облікова ставка Національного банку України URL: http://www.bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=53647 (дата звернення: 09.06.2019 року)
610. Оболенська С. А. Правове регулювання виробництва біопалива сільськогосподарськими товаровиробниками в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2017. 20 с.
611. Оболенська С. А. Правові питання застосування «зеленого» тарифу на біопаливо, що виробляється сільськогосподарськими товаровиробниками. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права України: 20 років розвитку*: матер. «круг. столу» (Київ, 27 трав. 2016). К., 2016. С. 219 – 220.
612. Общая теория советского земельного права / Отв. ред. Г. А. Аксененко М.: Наука, 1983. 357 с.
613. Оніщенко Н. М. Деякі проблеми правового регулювання створення та діяльності фермерських господарств. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. 2004. Вип. 23. С. 392 – 396.
614. Орлова Н. В. Стан та чинники розвитку олійно-жирової галузі України. *Право, економіка та управління: генезис, сучасний стан та перспективи розвитку*: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 14–15 вер. 2018). О., 2018. С. 82 – 87.
615. Осадько А. С. Природа договору лізингу сільськогосподарської техніки. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 140 – 142.
616. Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 210 с.
617. Осадько А. С. Правове регулювання лізингових відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.
618. Осадько А. С. Про значення лізингу в сільському господарстві та його закріплення у законодавстві України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 56 – 61.
619. Осадько А. С. Роль договору лізингу в сільському господарстві України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 91 – 95.
620. Остафійчук Г. В. Державна підтримка галузі птахівництва в Україні в ринкових умовах: правові аспекти фінансового контролю. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 110 – 117.
621. Офіційний сайт Аграрної біржі. URL: <https://agrex.gov.ua/zemtorgi/> (дата звернення: 09.06.2019 року)
622. Офіційний сайт Державного підприємства «Агентство з ідентифікації і реєстрації тварин». URL: <https://www.agro-id.gov.ua/index.php/stats> (дата звернення: 09.07.2016 року)
623. Офіційний сайт Державної служби статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)
624. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики і продовольства України. URL: http://minagro.gov.ua/uk/support_ark?tid_hierachy=1347 (дата звернення 22.04.2018 року)
625. Офіційний сайт НАК «Украгролізинг». URL: <http://www.ukragroleasing.com.ua> (дата звернення: 09.06.2019 року)
626. Павлович З. А. Проблеми розвитку законодавства про агропромисловий комплекс України. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності* / За ред. В. І. Семчика. К.: Вид-во «Наукова думка», 1998. С. 197 – 224.
627. Павлюченко Ю. М. Щодо класифікації аграрного ринку як об'єкта правового регулювання. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 167 – 170.
628. Павлюченко Ю. М. Щодо правового статусу учасників аграрного ринку. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 173 – 175.
629. Паляничко Н. І. Еколого-економічна оцінка використання земель сільськогосподарського призначення в контексті сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.06. К., 2010. 21 с.
630. Панченко В. В. Деякі питання щодо інноваційного розвитку в аграрному секторі економіки України. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 200 – 202.
631. Панькова Л. О. Окремі правові аспекти страхування ризиків в сільському господарстві. *Вісник академії адвокатури України*. 2007. Ч. 1. С. 80 – 85.
632. Папцов А. Г. Состояние и тенденции развития сельскохозяйственной кооперации в Европейском Союзе. *Никоновские чтения*. 2006. № 11. С. 431 – 433.
633. Папцов А. Государственная поддержка сельского хозяйства в Финляндии. *АПК: экономика и управление*. 1995. № 6. С. 61 – 64.
634. Пархоменко М. М. Господарсько-правове забезпечення якості харчової продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. К., 2013. 20 с.
635. Пархоменко М. М. Правове регулювання органічного виробництва в Україні. *Вісник Донецького університету. Серія «Економіка і право»*. 2011. Т. 2. С. 79 – 81.
636. Пастух А. В. До питання про об'єкти правовідносин щодо вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. 2015. Вип. 68. С. 346 – 360.
637. Пастух А. В. Правове регулювання вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 18 с.
638. Пастух А. В. Правове регулювання запровадження критерію сталості біомаси в Україні. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 203 – 207.
639. Пастух А. В. Правові аспекти реалізації сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Держава і право. Юридичні науки*. 2016. Вип. 73. С. 421 – 432.
640. Пастух А. В. Правові проблеми створення в Україні енергетичних кооперативів, що здійснюють вирощування та перероблення сільськогосподарської сировини для виробництва біопалива. *Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія Юридичні науки*. 2016. Вип. 1. Т. 2. С. 117 – 119.
641. Пастух А. Правове регулювання формування та функціонування системи електронної торгівлі твердим біопаливом в Україні. *Підприємство, господарство і право*. 2018. № 10. С. 68 – 72.
642. Пасхавер Б. Й. Малі форми аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2013. № 11. С. 18 – 27.
643. Пасхавер Б. Й. Платоспроможний продовольчий попит. *Економіка АПК*. 2016. № 9. С. 51 – 61.
644. Пахомов Ю. Бифуркаційний стан світосистемного ядра напередодні зміни світових лідерів. *Економіка України*. 2008. № 4. С. 4 – 14.
645. Пахомова А. О. Адміністративно-правові аспекти науково-дослідної системи АПК. *Форум права*. 2011. № 2. С. 715 – 721.
646. Пахомова А. О. Законодавчі передумови розвитку аграрної освіти Франції. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2018. Вип. 1–2 (10–11). С. 102 – 107.
647. Пахомова А. О. Окремі питання адміністративно-правового регулювання відносин наукової діяльності в аграрній сфері України. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 256 – 258.
648. Пахомова А. О. Особливості адміністративно-правового регулювання аграрної науки Республіки Білорусь. *Молодий вчений*. 2017. № 12.1 (52.1). С. 108 – 111.
649. Пахомова А. О. Особливості інформатизації аграрної науки в Україні. *Юридичний вісник*. 2014. № 3. С. 53 – 57.
650. Пахомова А. О. Шляхи реформування системи державного управління в сфері науково-технологічного забезпечення АПК. *Вісник Академії адвокатури України*. 2013. № 1 (26). С. 95 – 100.
651. Первый кооперативный элеватор – новый подход к строительству. URL: <http://elevatorist.com/blog/read/198-perviy-kooperativnyiy-elevator--noviy-podhod-k-stroitelstvu> (дата звернення: 3.03.2016 року)
652. Перелік банків, які підписали Меморандум станом на 30.11.2018 року. URL: <http://www.minagro.gov.ua/node/25614> (дата звернення: 09.06.2019 року)
653. Перелік юридичних осіб, що отримали статус оптового ринку сільськогосподарської продукції. URL: www.minagro.gov.ua (дата звернення: 09.12.2016 року)
654. Першин В. Г. Організаційно-правове забезпечення впровадження іпотечного кредитування в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2005. 20 с.
655. Першин В. Г. Організаційно-правове забезпечення впровадження іпотечного кредитування в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2005. 206 с.

656. Петрова Н., Нежевело В. Значение государственной поддержки фермерских хозяйств в Украине в сравнении с международным опытом. *Jurnalul juridic national: teorie și practică*. 2017. № 2. С. 143 – 147.
657. Петрова С. Ю. Механизм государственного регулирования аграрного сектора России. *Вестник НГИЭИ*. 2012. № 11. С. 52 – 61.
658. Петруненко Я. В. Контрактація як господарсько-правовий механізм забезпечення ефективного використання державних коштів. *Публічне право*. 2015. № 4 (20). С. 129 – 137.
659. Пинская М. Р. Налоговые меры государственной поддержки экономического роста в сельском хозяйстве. *Налого и финансы*. 2016. № 1. С. 29 – 35.
660. Писаренко В. В., Серов О. О. Місце дорадчих служб в розвитку органічного землеробства. *Органічне виробництво і продовольча безпека*: зб. матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. Житомир: Полісся, 2014. С. 372 – 378.
661. Питання ввезення на митну територію України енергозберігаючих матеріалів, обладнання, устаткування та комплектувальних виробів за проектами демонстрації японських технологій: постанова Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 року № 293. Урядовий кур'єр. 2016. № 72.
662. Питання використання коштів державного бюджету за деякими бюджетними програмами у сфері агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2006 року № 243. Урядовий кур'єр. 2006. № 64.
663. Питання використання коштів Стабілізаційного фонду для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 2010 року № 1135. Урядовий кур'єр. 2010. № 240.
664. Питання використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2005 року № 325. Урядовий кур'єр. 2005. № 90.
665. Питання Державного інноваційного Фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 4 липня 1992 року № 368. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/368-92-%D0%BF/ed19921005> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратила чинність*)
666. Питання Державного інноваційного Фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 року № 243. Офіційний вісник України. 1998. № 9. Ст. 350.
667. Питання Державної інноваційної фінансово-кредитної установи: постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 2000 року № 979. Офіційний вісник України. 2000. № 25. Стор. 90. Ст. 1048.
668. Питання закупівлі та реалізації Аграрним фондом дизельного палива і мінеральних добрив для проведення весняно-польових робіт у 2009 році: постанова від 18 лютого 2009 року № 152. Урядовий кур'єр. 2009. № 42.
669. Питання конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для їх фінансування за рахунок коштів Державної інноваційної фінансово-кредитної установи: наказ Державного агентства України з інвестицій та розвитку від 23.11.2010 року № 122. Офіційний вісник України. 2010. № 96. Стор. 84. Ст. 3425 (*втратив чинність*)
670. Питання надання державної підтримки галузі рослинництва для пересіву у 2012 році озимих зернових культур: постанова Кабінету Міністрів України від 19 березня 2012 року № 278. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/278-2012-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
671. Питання оптимізації кількості бюджетних програм: розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.04.2011 року № 292-р. Офіційний вісник України. 2011. № 26. Стор. 132. Ст. 1090.
672. Питання реалізації Аграрним фондом аміачної селітри: постанова від 7 жовтня 2009 року № 1058. Урядовий кур'єр. 2009. № 188 (*втратила чинність*)
673. Питання реалізації Аграрним фондом аміачної селітри: розпорядження від 3 лютого 2010 року № 190-р. Урядовий кур'єр. 2010. № 28.
674. Питання утворення Експортно-кредитного агентства: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 65. Урядовий кур'єр. 2018. № 36.
675. Піддубна Д. С. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні – складова механізму державно-приватного партнерства. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 6. С. 147 – 150.
676. Піддубна Д. С. Правове забезпечення захисту органічної продукції від генетично модифікованих організмів в Україні: монографія. Кривий Ріг : Вид. Козлов Р. А., 2015. 373 с.
677. Піддубна Ю. В. Рівень державної підтримки фермерських господарств. *Агросвіт*. 2013. № 6. С. 46 – 50.

678. Піддубний О. Ю. Правові засади державно-приватного партнерства з розвитку і використання біотехнологій в екологічній сфері. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 122 – 125.
679. Піддубний О. Ю. Правовідносини у сфері біотехнологій: автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.06; 12.00.07. К., 2015. 43 с.
680. Платонова Є. О. Економіко-правові аспекти діяльності агрохолдингів в Україні. *Традиції та новачії юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 629 – 631.
681. Платонова Є. О., Черемнова А. І. Правовий механізм передачі земельних ділянок для ведення фермерського господарства. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 364 – 371.
682. Плецька Ю. В. Економічні передумови розвитку іпотеки землі в Україні. *Вісник Черкаського університету. Серія Економічні науки*. 2009. Вип. 153. С. 38 – 44.
683. Погребняк С. Втілення принципів права в юридичних актах. *Вісник Академії правових наук*. 2006. № 2 (45). С. 21 – 32.
684. Податковий кодекс України від 02.12.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112.
685. Поддубний А. Ю. Правовое регулирование научной и производственной деятельности в сфере биотехнологий как фактор устойчивого развития биосферы. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск: Позитив-центр, 2010. С. 512 – 514.
686. Подцерковний О. П. Про розбіжність економічного змісту та юридичної форми суспільних відносин. *Наукові праці НУ «ОЮА»*. 2010. Т. 9. С. 217 – 225.
687. Покальчук М. Ю. Агроторгові доми як суб'єкти аграрного ринку. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 146 – 148.
688. Покальчук М. Ю. Деякі правові аспекти функціонування фермерських господарств в Україні. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Л., 2016. С. 255 – 257.
689. Покальчук М. Ю. До питання про Гарантійний фонд виконання зобов'язань за складськими документами на зерно. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 173 – 176.
690. Покальчук М. Ю. К вопросу о правовом регулировании обслуживания сельскохозяйственных предприятий. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круг. стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 177 – 179.
691. Поліводський О. А. Правове регулювання реалізації сільськогосподарської продукції: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 1999. 17 с.
692. Поліщук В. А. Правове регулювання сільськогосподарського садівництва в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Київ, 2016. 199 с.
693. Поліщук В. Г. Модель інституційної основи земельно-іпотечного кредитування в Україні під заставу землеволодінь сільськогосподарських підприємств, сформованих переважно на правах оренди землі. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2014. № 3-4. С. 49 – 55.
694. Поліщук В. Зарубіжний досвід організації інфраструктури земельної іпотеки для розвитку сільськогосподарського землекористування. *Землевпорядний вісник*. 2014. № 2. С. 16 – 19.
695. Поліщук Я. П. Державна підтримка оптових ринків сільськогосподарської продукції – важлива складова розвитку сільських територій. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2014. Т. 16. № 1. Ч. 2. С. 96 – 101.
696. Полюхович Л. Деякі організаційно-правові питання підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільськогосподарського товаровиробника в контексті вимог Світової організації торгівлі. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10. С. 86 – 89.
697. Полюхович Л. І. Організаційно-правові питання виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції у контексті вимог СОТ: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 18 с.

698. Полянська В. І. Характеристика та значення спеціальних принципів аграрного права України. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 240 – 242.
699. Поперечний С. І., Клебан О. Л. Зарубіжний досвід організації оптових ринків сільсько-господарської продукції. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2011. № 1 (47). Т. 13. Ч. 1. С. 448 – 454.
700. Попова М. М. Державне регулювання розвитку виноградарсько-виноробної галузі в Україні: сучасний стан, проблеми та напрями вдосконалення. *Економка, фінанси, право*. 2013. № 10. С. 4 – 8.
701. Порваткина М. В. Зарубежный опыт формирования и развития региональных кластеров в экономически развитых странах. *Вестник ТГПУ*. 2011. № 12 (114). С. 112 – 116.
702. Порядок та умови проведення конкурсів, перелік документів, що подаються фермерськими господарствами для отримання фінансової підтримки на поворотній основі: наказ Мінагрополітики, Мінфіну та Мінекономіки та з питань європейської інтеграції України 04.03.2005 року № 88/223/52. Офіційний вісник України. 2005. № 12. Стр. 184. Ст. 584 (*втратив чинність*)
703. Порядок формування та використання коштів Державного інноваційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 1998 року № 1242. Урядовий кур'єр. 1998. № 163-164 (*втратила чинність*)
704. Постанова Вищого адміністративного суду України від 13 жовтня 2010 року у справі № К-6763/08. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/11842238> (дата звернення: 09.06.2019 року)
705. Постанова Вищого господарського суду України від 02 грудня 2014 року у справі № 908/598/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41798238> (дата звернення: 09.06.2019 року)
706. Постанова Вищого господарського суду України від 05 липня 2017 року у справі № 910/5691/15-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/67619337> (дата звернення: 09.06.2019 року)
707. Постанова Вищого господарського суду України від 06 квітня 2016 року у справі № 908/2422/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57035133> (дата звернення: 09.06.2019 року)
708. Постанова Вищого господарського суду України від 12 лютого 2014 року у справі № 902/968/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/37161153> (дата звернення: 09.06.2019 року)
709. Постанова Вищого господарського суду України від 13 травня 2014 року у справі № 921/266/13-г/7. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38926911> (дата звернення: 09.06.2019 року)
710. Постанова Вищого господарського суду України від 18 липня 2011 року у справі № 4/94/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/17079731> (дата звернення: 09.06.2019 року)
711. Постанова Вищого господарського суду України від 29.04.2015 року у справі № 910/17044/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43840241> (дата звернення: 09.06.2019 року)
712. Постанова Волинського окружного адміністративного суду від 14 липня 2016 року у справі № 803/762/16. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59076890> (дата звернення: 09.06.2019 року);
713. Постанова Восьмого апеляційного адміністративного суду від 30 січня 2019 року у справі № 857/3407/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79586000> (дата звернення: 09.06.2019 року)
714. Постанова Закарпатського окружного адміністративного суду від 11 червня 2015 року № 807/4084/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/46629190> (дата звернення: 09.06.2019 року)
715. Постанова Запорізького окружного адміністративного суду від 19 жовтня 2011 року у справі № 2а-0870/7273/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/19070923> (дата звернення: 09.06.2019 року)
716. Постанова Київського окружного адміністративного суду від 04 лютого 2015 року у справі № 810/6846/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42686385> (дата звернення: 09.06.2019 року)
717. Постанова Кіровоградського окружного адміністративного суду від 05 квітня 2011 року у справі № 2а-4501/10/1170. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/14887962> (дата звернення: 09.06.2019 року)
718. Постанова Львівського апеляційного адміністративного суду від 30 листопада 2015 року у справі № 876/2317/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54169239> (дата звернення: 09.06.2019 року)
719. Постанова Львівського апеляційного господарського суду від 14 жовтня 2013 року у справі № 914/854/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/34139657> (дата звернення: 09.06.2019 року)
720. Постанова Окружного адміністративного суду Автономної Республіки Крим від 06 березня 2013 року у справі № 2а-11365/12/0170/11. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/30190588> (дата звернення: 09.06.2019 року)
721. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 24 лютого 2014 року у справі № 826/18667/13-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37618369> (дата звернення: 09.06.2019 року)
722. Постанова Окружного адміністративного суду міста Києва від 31 липня 2015 року № 826/8483/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/47843197> (дата звернення: 09.06.2019 року);
723. Постанова Полтавського окружного адміністративного суду від 20 жовтня 2015 року у справі № 816/3697/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/52619695> (дата звернення: 09.06.2019 року)
724. Постанова Харківського апеляційного господарського суду від 22.12.2015 року у справі № 917/1897/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54681598> (дата звернення: 09.06.2019 року)
725. Постанова Харківського окружного адміністративного суду від 27 квітня 2011 року у справі № 2-а- 646/11/2070. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/15529798> (дата звернення: 02.11.2018 року)
726. Постанова Херсонського окружного адміністративного суду від 20 січня 2012 року у справі № 2-а-4596/11/2170. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/21079955> (дата звернення: 09.06.2019 року)
727. Постанова Черкаського окружного адміністративного суду від 21 травня 2015 року у справі № 823/1014/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/44405802> (дата звернення: 09.06.2019 року)
728. Пояснювальна записка до Проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму» № 2232а від 02.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2232%D0%B0&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)
729. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до статті 41 Конституції України щодо реалізації прав українських громадян на землю, збереження власності на сільськогосподарські землі в руках громадян України та сталого розвитку села на основі фермерських господарств». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=61420 (дата звернення: 09.06.2019 року)
730. Пояснювальна записка до проекту Закону України від 04.02.2003 року «Про аграрну дорадчу службу». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=14151 (дата звернення: 09.06.2019 року)
731. Правдюк А. Л. Організаційно-правові засади реєстрації і ідентифікації сільськогосподарських тварин: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.07. К., 2008. 23 с.
732. Правове регулювання виробництва сільськогосподарської продукції: навч. посіб. / за ред. А. М. Статівки. Х.: Юрайт, 2015. 272 с.
733. Правове регулювання екологічних, аграрних та земельних відносин в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення : монографія / За ред. А. П. Гетьмана та В. Ю. Уркевича. Х. : Право, 2012. 448 с.
734. Правове регулювання некомерційних організацій в Україні: монографія / І. В. Спасиво-Фатєєва, В. І. Борисова, О. П. Печений та ін. ; за заг. ред. І. В. Спасиво-Фатєєвої. Х.: Право, 2013. 480 с.
735. Правові засади інноваційного розвитку в сільському господарстві України: колект. монографія / За ред. В. І. Семчика. К.: Видавництво «Юридична думка», 2010. 456 с.
736. Правові проблеми публічно-приватного партнерства в аграрних і земельних відносинах: монографія / Д. В. Бусуйок, П. Ф. Кулинич, М. Л. Муравська та ін. / відп. ред. В. І. Семчик і П. Ф. Кулинич. К.: Наукова думка, 2015. 196 с.

737. Правовое регулирование развития АПК Украины: монография. Відп. ред. Бичкова Ц. В. Киев : Наук, думка. 1993.
738. Правовые проблемы обеспечения устойчивого развития сельских территорий и эффективного функционирования агропромышленного комплекса / науч. ред. И. П. Кузьмич. Минск: Бизнесофсет, 2013. 480 с.
739. Природоресурсне право України: навч. посіб. / за ред. І. І. Каракаша. К.: Істина, 2005. 376 с.
740. Приходько І. Особливості взаємної торгівлі України та країн ЄС. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 231 – 237.
741. Пріб К. А. Державна підтримка стабілізаційних процесів у сільському господарстві. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 6 (133). С. 143 – 147.
742. Про Аграрний фонд: постанова Кабінету Міністрів України від 6 липня 2005 року № 543. Урядовий кур'єр. 2005. № 127.
743. Про аграрні розписки : Закон України від 06 листопада 2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 50. Ст. 695.
744. Про аквакультуру: Закон України від 18.09.2012 року. Відомості Верховної Ради. 2013. № 43. Ст. 616.
745. Про альтернативні види палива: Закон України від 14.01.2000 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 12. Ст. 94.
746. Про альтернативні джерела енергії: Закон України від 20.02.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 155.
747. Про бджільництво: Закон України від 22.02.2000 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 21. Ст. 157.
748. Про безпечність та гігієну кормів: Закон України від 21 грудня 2017 року. Відомості Верховної Ради. 2018. № 10. Ст. 53.
749. Про вдосконалення наукового забезпечення агропромислового виробництва на регіональному рівні : наказ Мінагрополітики України та УААН від 26.12.2000 року. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1021.573.0> (дата звернення: 09.06.2019 року)
750. Про вивізне (експортне) мито на живу худобу та шкіряну сировину: Закон України від 07.05.1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 28. Ст. 133.
751. Про виділення агрофірмі «Зоря» комбікормів і борошна: розпорядження Кабінету від 23 червня 1997 року № 318-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/318-97-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)
752. Про виділення в поточному році ВАТ «Український концерн хмелярства «Укрхміль» (м. Житомир) безвідсоткової інноваційної позички для придбання обладнання: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 серпня 1998 року № 695-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-98-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)
753. Про виділення з державних ресурсів насіння озимих зернових культур для осінньої сівби 1997 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 вересня 1997 року № 515-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/515-97-%D1%80> (дата звернення 29.10.2018 року)
754. Про виділення коштів для відбудови основного виробничого корпусу Балаклійського міжгосподарського комбікормового заводу: постанова Кабінету Міністрів від 2 листопада 1996 року № 1327. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1327-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
755. Про виділення коштів для надання фінансової допомоги сільськогосподарському виробничому кооперативу агрофірма «Зоря»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 квітня 2004 року № 279-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279-2004-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)
756. Про визначення Державного агента з проведення інтервенційних операцій із зерном: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 липня 2003 року № 400-р. Урядовий кур'єр. 2003. № 128 (*втратило чинність*)
757. Про визначення напрямів державної підтримки розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства на 2018 рік: наказ Мінагрополітики від 12 березня 2018 року № 131. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FN043313.html (дата звернення: 09.06.2019 року)
758. Про використання коштів Держіннофонду для фінансування інноваційного проекту створення єдиної державної системи експрес-контролю якості зерна: розпорядження Кабінету Міні-

стрів України від 26 листопада 1999 року № 1298-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1298-99-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

759. Про використання у 2006 році коштів державного бюджету для проведення заходів, пов'язаних із селекцією в рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 07.03.2006 року № 254. Офіційний вісник України. 2006. № 10. Стор. 217. Ст. 625.

760. Про використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2009 року № 405. Урядовий кур'єр. 2009. № 84.

761. Про використання у 2010 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 28 липня 2010 року № 669. Урядовий кур'єр. 2010. № 150.

762. Про виноград та виноградне вино: Закон України від 16 червня 2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 31. Ст. 419.

763. Про відпуск зерна з державного резерву для виготовлення комбікормів птахогосподарствам, спеціалізованим підприємствам з виробництва свинини та племінним господарствам: постанова Кабінету Міністрів від 30 листопада 1999 року № 2180. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2180-99-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

764. Про внесення змін до деяких законів України щодо вдосконалення механізмів державного регулювання ринку сільськогосподарської продукції: Закон України від 04.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 43. Ст. 638.

765. Про внесення змін до деяких законів України щодо запобігання негативним наслідкам впливу світової фінансової кризи на розвиток агропромислового комплексу: Закон України від 04.02.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 26. Ст. 323 (*втратив чинність як такий, що визнаний неконституційним: Рішення Конституційного Суду № 29-рп/2009 від 24.11.2009 року*)

766. Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств: Закон України від 23.12.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 6. Ст. 137.

767. Про внесення змін до деяких законів України щодо оподаткування сільськогосподарських підприємств та підтримки соціальних стандартів їх працівників: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 528.

768. Про внесення змін до деяких законів України щодо підтримки агропромислового комплексу в умовах світової фінансової кризи: Закон України від 22.12.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 9. Ст. 85.

769. Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності в аграрному секторі економіки: Закон України від 19.06.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 46. Ст. 365.

770. Про внесення змін до деяких законів України щодо розвитку виробництва теруарних вин та натуральних медових напоїв: Закон України від 20 березня 2018 року. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 17. Ст. 151.

771. Про внесення змін до деяких Законів України: Закон України від 21.06.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 41. Ст. 203.

772. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вирішення питання колективної власності на землю, удосконалення правил землекористування у масивах земель сільськогосподарського призначення, запобігання рейдерству та стимулювання зрошення в Україні: Закон України від 10.07.2018 року. Відомості Верховної Ради. 2018. № 37. Ст. 277.

773. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо ідентифікації та реєстрації тварин: Закон України від 14.08.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 41-42. Ст. 2025.

774. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 25.03.2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 17-19. Ст. 267.

775. Про внесення змін до Закону України «Про ідентифікацію та реєстрацію тварин»: Закон України від 15.07.2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 36. Ст. 363.

776. Про внесення змін до Закону України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою»: Закон України від 18.05.2017 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 26. Ст. 294.

777. Про внесення змін до Закону України «Про податок на додану вартість»: Закон України від 23.12.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 17. Ст. 83 (*втратив чинність*)

778. Про внесення змін до Земельного кодексу України щодо проведення земельних торгів: Закон України від 18.02.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2016. № 16. Ст. 160.

779. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 7-8, № 9. Ст. 55.

780. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 року. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 5. Ст. 47.

781. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році: Закон України від 20.12.2016 року. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 4. Ст. 42.

782. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28 грудня 2014 року. Відомості Верховної Ради. 2015. № 7-8, № 9. Ст. 55.

783. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо покращення адміністрування та перегляду ставок окремих податків і зборів: Закон України від 23.11.2018 року. Відомості Верховної Ради України. 2018. № 49. Ст. 399.

784. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо підтримки сільськогосподарських товаровиробників: Закон України від 22.12.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 30. Ст. 356.

785. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні: Закон України від 21.12.2016 року. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 5-6. Ст. 48.

786. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 15 липня 2005 року № 587: постанова Кабінету Міністрів України від 12 липня 2017 року. Урядовий кур'єр. 2017. № 135.

787. Про внесення змін до статті 13 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України»: Закон України 22.12.2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 31. Ст. 383.

788. Про внесення зміни до Закону України «Про податок на додану вартість»: Закон України від 13.07.2000 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 40. Ст. 339 (втрапив чинність)

789. Про впорядкування залучення і використання іноземних кредитів, повернення яких гарантується Кабінетом Міністрів України, вдосконалення системи залучення зовнішніх фінансових ресурсів та обслуговування зовнішнього державного боргу: постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1997 року № 414. Офіційний вісник України. 1997. № 19. Стор. 32.

790. Про встановлення Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин: проект постанови Кабінету Міністрів України від 30.11.2015 року. URL: <http://minagro.gov.ua/uk/regulatory?nid=19585> (дата звернення: 09.07.2016 року)

791. Про встановлення режиму цінового регулювання вартості послуг з ідентифікації та реєстрації тварин : постанова Кабінету Міністрів України від 24.06.2016 року № 392. Офіційний вісник України. 2016. № 52. Ст. 28.

792. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 1. Ст. 1.

793. Про державне замовлення в Україні: Указ Президента України від 04.05.1992 року № 289. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/289/92> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапив чинність)

794. Про державне регулювання виробництва і обігу спирту етилового, коньячного і плодового, алкогольних напоїв та тютюнових виробів: Закон України від 19.12.1995 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 46. Ст. 345.

795. Про Державний бюджет України на 2017 рік : Закон України від 21.12.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 3. Ст. 31.

796. Про державний контракт і державне замовлення на 1994 рік: Указ Президента від 28.10.1993 року № 489/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/93> (дата звернення: 09.06.2019 року)

797. Про державний контракт і державне замовлення на сільськогосподарську продукцію, сировину і продовольство на 1994 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 12 листопада 1993 року № 929. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/929-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

798. Про державний контракт на 1995 рік: Указ Президента України від 18.01.1995 року № 62/95. URL: <https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/62/95> (дата звернення: 09.06.2019 року)

799. Про державний контракт на продовольче зерно: лист НБУ від 10.02.1995 року № 2-95/17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v5_17500-95 (дата звернення: 09.06.2019 року)

800. Про державний контракт на сільськогосподарську продукцію на 1995 рік: Указ Президента України від 16.01.1995 року № 51/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/51/95> (дата звернення: 09.06.2019 року)

801. Про державний матеріальний резерв: Закон України від 24.01.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 13. Ст. 112.

802. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 року. Відомості Верховної Ради України. 2010. № 40. Ст. 524.

803. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 49. Ст. 527.

804. Про додаткові заходи матеріального стимулювання виробників цукрових буряків і цукру в 1992 році: постанова Кабінету Міністрів України від 26 березня 1992 року № 158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/158-92-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

805. Про додаткові заходи щодо кредитування комплексу сільськогосподарських робіт: постанова Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2000 року № 398. Офіційний вісник України. 2000. № 9. Стор. 3.

806. Про додаткові заходи щодо підтримки розвитку особистих підсобних господарств громадян і селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 31 травня 1995 року № 381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/381-95-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)

807. Про додаткові заходи щодо погашення простроченої заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 29 листопада 2001 року № 546-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/546-2001-%D1%80/sp:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапило чинність)

808. Про додаткові заходи щодо проведення розрахунків сільськогосподарських товаровиробників за мінеральні добрива: постанова Кабінету від 5 лютого 1999 року № 162. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/162-99-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

809. Про електроенергетику: Закон України від 16.10.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 1. Ст. 1 (втрапив чинність окрім деяких положень)

810. Про ефективність використання коштів Державного бюджету України, виділених на розвиток АПК у 2005 році / Підготовлено департаментом з питань АПК, природних ресурсів та охорони навколишнього середовища і затверджено постановою Колегії Рахункової палати від 22.02.2006 року № 5-1. Київ: Рахункова палата України, 2006. Вип. 7.

811. Про забезпечення активізації інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки та регіонах України: наказ Мінагрополітики та МОН від 15.06.2004 року № 227/494. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0227555-04> (дата звернення: 09.06.2019 року)

812. Про забезпечення масштабної експансії експорту товарів (робіт, послуг) українського походження шляхом страхування, гарантування та здешевлення кредитування експорту: Закону України від 20.12.2016 року. Відомості Верховної Ради. 2017. № 4. Ст. 43.

813. Про забезпечення погашення та обслуговування іноземних кредитів, залучених під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки компанії «Кейс Корпорейшн», у 2000 і наступних роках: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2000 року № 322-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-2000-%D1%80/sp:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

814. Про забезпечення приватних, селянських (фермерських) господарств пально-мастильними матеріалами у 1999 році: постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 1999 року № 1264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-99-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 09.06.2019 року)

815. Про забезпечення сільського господарства фосфорними мінеральними добривами у другому півріччі 1994 року: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 1994 року № 590. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/590-94-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

816. Про забезпечення сільськогосподарських підприємств мінеральними добривами вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2008 року № 1110. Урядовий кур'єр. 2008. № 245.

817. Про забезпечення сільськогосподарських товаровиробників мінеральними добривами і засобами захисту рослин в 1996 році: постанова Кабінету Міністрів України від 12 лютого 1996 року № 198. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) *(втратила чинність)*

818. Про забезпечення участі вітчизняних суб'єктів господарювання у міжнародних виставково-ярмаркових заходах у 2008 році: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 року № 371-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/371-2008-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

819. Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій: Закон України від 09.04.2004. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 32. Ст. 384.

820. Про Загальнодержавну програму розвитку рибного господарства України на період до 2010 року: Закон України від 19.02.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 22. Ст. 313.

821. Про Загальнодержавну програму селекції у тваринництві на період до 2010 року: Закон України від 19.02.2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 23. Ст. 319.

822. Про заготівлю льонозаводами сировини з урожаю 1992 року з відхиленням за якістю від установлених кондицій: розпорядження від 16 вересня 1992 року № 596-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-92-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

823. Про задоволення державних і регіональних потреб у сільськогосподарській продукції на 1996 рік: Указ Президента України від 18.01.1996 року № 62/96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/62/96> (дата звернення: 09.06.2019 року)

824. Про задоволення державних потреб у зерні в 1997 році: постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 1997 року № 124. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

825. Про запровадження в порядку експерименту єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників: Закон України від 15.01.1998 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 25. Ст. 147 *(втратив чинність)*

826. Про запровадження державних форвардних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2007 року № 736. Урядовий кур'єр. 2007. № 93.

827. Про запровадження режиму державних заставних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2008 року № 705. Урядовий кур'єр. 2008. № 149.

828. Про засідання Бюро Президії Національної академії аграрних наук України з питання «Про організацію науково-інноваційної діяльності в системі НААН». URL: <http://www.uaan.gov.ua>. (дата звернення: 09.06.2019 року)

829. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 47. Ст. 642.

830. Про затвердження вартості соціально спрямованих дорадчих послуг: наказ Міністерства аграрної політики України та Міністерства економіки України від 21.11.2007 року. Офіційний вісник України. 2007. № 92. Ст. 6.

831. Про затвердження галузевої інноваційної програми «Створення системи біржової торгівлі ф'ючерсними контрактами на зерно»: наказ Мінагрополітики від 13.12.2007 року № 916. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0916555-07> (дата звернення: 09.06.2019 року)

832. Про затвердження Галузевої програми розвитку виноградарства та виноробства України на період до 2025 року: наказ Мінагрополітики та УААН від 21 липня 2008 року № 444/74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0444555-08> (дата звернення: 09.06.2019 року)

833. Про затвердження Галузевої програми розвитку садівництва на період до 2025 року: наказ Мінагрополітики та УААН від 21 липня 2008 року № 444/74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0444555-08> (дата звернення: 09.06.2019 року)

834. Про затвердження галузевої програми розвитку хмелярства на 2007-2010 роки: наказ Мінагрополітики від 10.10.2007 року № 729. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0729555-07> (дата звернення: 09.06.2019 року)

835. Про затвердження графіків повернення протягом 2000 року іноземних кредитів, залучених державою або під державні гарантії, та відшкодування підприємствами-боржниками витрат державного бюджету, зумовлених виконанням гарантійних та кредитних зобов'язань держави за іноземними кредитами: розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 серпня 2000 року № 307-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/307-2000-%D1%80/sp:~:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

836. Про затвердження Державної програми розвитку внутрішнього виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 12 вересня 2011 року № 1130. Офіційний вісник України. 2011. № 86. Стор. 9. Ст. 3139.

837. Про затвердження Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 травня 2008 року. Урядовий кур'єр. 2008. № 106.

838. Про затвердження Державної цільової економічної програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року № 557. Урядовий кур'єр. 2009. № 103 *(втратила чинність)*

839. Про затвердження Державної цільової економічної програми розвитку рибного господарства на 2012-2016 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 року № 1245. Офіційний вісник України. 2011. № 95. Стор. 70. Ст. 3455.

840. Про затвердження Державної цільової програми сільськогосподарської дорадчої діяльності на період до 2009 року : постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2007 року. Офіційний вісник України. 2007. № 52. Ст. 116.

841. Про затвердження Державної цільової програми створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 03.06.2009 року. Офіційний вісник України. 2009. № 43. Ст. 21 *(втратила чинність)*

842. Про затвердження Комплексної програми захисту сільських населених пунктів і сільськогосподарських угідь від шкідливої дії вод на період до 2010 року та прогноз до 2020 року: постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 року. Урядовий кур'єр. 2006. № 132 *(втратила чинність)*

843. Про затвердження Концепції збалансованого розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 року: 20.08.2003 року № 280. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0280555-03> (дата звернення 29.11.2018 року)

844. Про затвердження Концепції науково-технічного розвитку галузей агропромислового виробництва України на період до 2015 року: наказ Мінагрополітики від 10.04.2008 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0240555-08/sp:~:max15> (дата звернення: 09.06.2019 року)

845. Про затвердження Механізму державної підтримки виробництва продукції тваринництва у 1997 році: наказ Мінекономіки, МінАПК, Мінфіну та Держкомстату від 01.09.1997 року № 102/20/192/222. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0421-97> (дата звернення: 09.06.2019 року)

846. Про затвердження Національного плану дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 березня 2016 року. Урядовий кур'єр. 2016. № 82.

847. Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 17 вересня 1996 року № 1147. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-96-%D0%BF/card6#Public> (дата звернення: 25.11.2018 року)

848. Про затвердження плану заходів з підтримання експортної діяльності суб'єктів малого та середнього підприємництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 травня 2009 року № 569-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 115.

849. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері на 2015-2019 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 червня 2015 р. № 575-р. Урядовий кур'єр. 2015. № 108.

850. Про затвердження плану заходів на 2010-2011 роки із створення інноваційно-технологічного кластера «Сорочинський ярмарок» для сприяння розвитку сільських територій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 року № 165-р. Урядовий кур'єр. 2010. № 25.

851. Про затвердження плану заходів на 2012 рік щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 7 грудня 2011 року № 1237-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 243.

852. Про затвердження плану заходів на 2013 рік щодо реалізації Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 року № 627-р. Урядовий кур'єр. 2012. № 169.

853. Про затвердження Плану заходів на проведення селекційно-плеємної роботи у рибистві на 2007 рік за бюджетною програмою КПКВК 2804080 «Селекція у рибному господарстві»: наказ Мінагрополітики від 28.03.2007 року № 221. URL : <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0221555-07/sp:~:max20?sp=:~:max20&lang=uk> (дата звернення: 02.11.2018 року)

854. Про затвердження плану заходів щодо стимулювання міжрегіональної співпраці, кооперації та інтеграції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 вересня 2011 року № 896-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 188 (втрачено чинність)

855. Про затвердження плану організаційних заходів щодо сприяння розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів та забезпечення доступу особистих селянських і фермерських господарств на ринок аграрної продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 року № 219-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 58.

856. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр тварин: наказ Мінпрополітики від 25.09.2012 року. Офіційний вісник України. 2012. № 79. Ст. 597.

857. Про затвердження Положення про комісію з формування переліку вітчизняної техніки та обладнання для агропромислового комплексу, вартість яких частково компенсується за рахунок коштів державного бюджету: наказ Мінекономрозвитку України від 13.04.2017 року № 566. Урядовий кур'єр. 2017. № 78.

858. Про затвердження Положення про конкурсну комісію з питань визначення пріоритетів забезпечення основними фондами сільськогосподарських товаровиробників на умовах фінансового лізингу: наказ Мінпрополітики України від 14.08.2012 року. Офіційний вісник України. 2012. № 70. Ст. 37.

859. Про затвердження Положення про організацію та проведення аукціонів живої худоби та птиці: наказ Мінпрополітики та УААН від 5 червня 2002 року № 153/44. Офіційний вісник України. 2002. № 33. Ст. 1547.

860. Про затвердження Положення про порядок проведення професійного відбору з питань створення фермерських господарств: наказ Мінпрополітики та Мінпраці та соціальної політики від 17.12.2003 року № 452/335. Офіційний вісник України. 2004. № 4. Т. 2. Ст. 606. Ст. 206 (втрачено чинність)

861. Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу з визначення виконавців загальнодержавної програми селекції у тваринництві, що фінансується з Державного бюджету України: наказ Мінпрополітики 31.12.2004 року. Офіційний вісник України. 2005. № 3. Ст. 178 (втрачено чинність)

862. Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінпрополітики від 14.07.2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 31. Ст. 1651 (втрачено чинність)

863. Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінпрополітики від 27.08.2010 року URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN59556.html (дата звернення: 09.06.2019 року)

864. Про затвердження Положення про умови проведення конкурсу на надання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель: наказ Мінпрополітики від 31.07.2002 року № 216. Офіційний вісник України. 2002. № 34. Ст. 310. Ст. 1640.

865. Про затвердження Положення про управління ризиками, пов'язаними з наданням державних гарантій, та розподіл таких ризиків між державою, кредиторами і позичальниками: постанова Кабінету Міністрів України від 23 лютого 2011 року № 131. Урядовий кур'єр. 2011. № 52.

866. Про затвердження порядку використання коштів державного бюджету на розвиток виноградарства, садівництва та хмелярства: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 21.05.2004 року № 178/346. Офіційний вісник України. 2004. № 21. Ст. 219. Ст. 1481 (втрачено чинність)

867. Про затвердження Порядку ввезення на митну територію України техніки, обладнання, устаткування, технічних та транспортних засобів, що використовуються для розвитку виробництва і забезпечення споживання біологічних видів палива: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2011 року № 581. Урядовий кур'єр. 2011. № 104.

868. Про затвердження Порядку виділення на одне селянське (фермерське) господарство державних капітальних вкладень для будівництва об'єктів виробничого і невиробничого призначення та відшкодування за рахунок державного бюджету їх вартості за умови виконання робіт за власні кошти: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України, Міністерства економіки України, Державного комітету України по водному господарству, Міністерства фінансів України, Асоціації фермерів України від 30.04.1993 року № 37-20-12/2439, № 52-44/53, № ЮГ/8-186, № 10-08, № 113/3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0044-93/conv> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрачено чинність)

869. Про затвердження Порядку визначення на конкурсних засадах виконавців програми «Фінансова підтримка розвитку підприємств молочної переробки», що фінансується з Державного бюджету України: наказ Мінпрополітики від 07.12.2005 року № 682. Офіційний вісник України. 2005. № 50. Ст. 83. Ст. 3145 (втрачено чинність)

870. Про затвердження Порядку визначення ступеня локалізації виробництва підприємствами вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу вітчизняної техніки і обладнання для агропромислового комплексу та встановлення показників ступеня локалізації виробництва тракторів та інших самохідних енергетичних засобів сільськогосподарського призначення, спеціальних автомобілів сільськогосподарського призначення, самохідних та причіпних комбайнів: постанова Кабінету Міністрів України від 27.05.2013 року. Офіційний вісник України. 2013. № 40. Ст. 226.

871. Про затвердження Порядку використання бюджетних коштів на фінансування виробництва льону та конопель: наказ Мінпрополітики і Мінфіну 10.03.2004 року № 72/199. Офіційний вісник України. 2004. № 12. Т. 1. Ст. 330. Ст. 785 (втрачено чинність)

872. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 11.05.2002 року. Офіційний вісник України. 2002. № 21. Ст. 180. Ст. 1055 (втрачено чинність)

873. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 17.04.2003 року № 113/299. Офіційний вісник України. 2003. № 20. Ст. 555. Ст. 900.

874. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на фінансову підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів комерційних банків: наказ Мінпрополітики та Мінфіну України від 28.01.2002 року № 25/58. Офіційний вісник України. 2002. № 6. Ст. 153. Ст. 250 (втрачено чинність)

875. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу та заставних операцій з зерном через механізм здешевлення кредитів: наказ Мінпрополітики та Мінфіну України від 10.07.2003 року № 227/446. Офіційний вісник України. 2003. № 30. Ст. 253. Ст. 1570 (втрачено чинність)

876. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року. Офіційний вісник України. 2002. № 11. Ст. 549 (втрачено чинність)

877. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення ідентифікації та реєстрації великої рогатої худоби: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 06.04.2004 року. Офіційний вісник України. 2004. № 16. Ст. 408.

878. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування виробництва продукції хмелярства: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 03.03.2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 11. Ст. 537. Ст. 502 (втрачено чинність)

879. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на 2004 рік, що спрямовуються на повну компенсацію вартості електроенергії, спожитої сільськогосподарськими підприємствами для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях та заповнення водою земель для вирощування рису: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 25.03.2004 року № 105/223. Офіційний вісник України. 2004. № 13. Ст. 269. Ст. 920.

880. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на фінансування заходів з підготовки насіння та вирощування озимої пшениці за нетрадиційними технологіями: наказ Мінпрополітики та Мінфіну від 08.09.2003 року № 337/534. Офіційний вісник України. 2003. № 38. Ст. 283. Ст. 2064 (втрачено чинність)

881. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково-дослідних господарствах: наказ Мінпрополітики, УААН та Мінфінансів від 06.04.2004 року № 124/27/244. Офіційний вісник України. 2004. № 17. Ст. 245 (втрачено чинність)

882. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу і в науково-дослідних господарствах: наказ Мінпрополітики, УААН та Мінфінансів від 13.02.2007 року № 88/10/187. Офіційний вісник України. 2007. № 14. Ст. 60. (втрачено чинність)

883. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції в рослинництві та сортовипробування, селекції сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 19.02.2002 року № 49/112. Офіційний вісник України. 2002. № 10. Стор. 206. Ст. 487 (втрапив чинність)
884. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції в рослинництві та селекції сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 04.02.2003 року № 27/97. Офіційний вісник України. 2003. № 8. Стор. 198. Ст. 328 (втрапив чинність)
885. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програми селекції в галузі сортовипробування: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 25.03.2003 року № 75/234. Офіційний вісник України. 2003. № 16. Стор. 341. Ст. 730 (втрапив чинність)
886. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програм селекції в рослинництві та селекції сільськогосподарських культур у ланках первинного рослинництва: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 22.03.2004 року № 94/23/210. Офіційний вісник України. 2004. № 13. Стор. 16. Ст. 909 (втрапив чинність)
887. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання програми «Селекція в риборівництві на 2001 – 2005 роки»: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 21.05.2001 року № 135/245. Офіційний вісник України. 2001. № 25. Стор. 64. Ст. 1122.
888. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення робіт із селекції в рибному господарстві у 2002 році: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 27.02.2002 року № 64/143. Офіційний вісник України. 2002. № 12. Стор. 279. Ст. 634.
889. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на проведення робіт із селекції в рибному господарстві: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 04.06.2003 року № 158/386. Офіційний вісник України. 2003. № 26. Стор. 320. Ст. 1302 (втрапив чинність)
890. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на 2004 рік, що спрямовуються на повну компенсацію вартості електроенергії, спожитої сільськогосподарськими підприємствами для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях та заповнення водою земель для вирощування рису: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 25.03.2004 року № 105/223. Офіційний вісник України. 2004. № 13. Стор. 269. Ст. 920.
891. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт по докорінному поліпшенню земель: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 19.02.2001 року № 30/87. Офіційний вісник України. 2001. № 11. Стор. 184. Ст. 465 (втрапив чинність)
892. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на оплату робіт з докорінного поліпшення земель: наказ Мінагрополітики та Мінфіну від 27.02.2002 року № 58/136. Офіційний вісник України. 2002. № 19. Стор. 76. Ст. 970.
893. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 15.03.2001 року № 66/124. Офіційний вісник України. 2001. № 13. Стор. 196. Ст. 570 (втрапив чинність)
894. Про затвердження Порядку використання коштів Державного бюджету України на виконання заходів із суцільної агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: наказ Мінагрополітики та Мінфіну України від 27 лютого 2002 року № 59/137. Офіційний вісник України. 2002. № 15. Стор. 137. Ст. 833.
895. Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2003 року. Урядовий кур'єр. 2003. Ст. 163 (втрапила чинність)
896. Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, що спрямовуються на часткову компенсацію вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2004 року. Урядовий кур'єр. 2004. Ст. 146 (втрапила чинність)
897. Про затвердження Порядку використання коштів державного бюджету, які виділяються для часткової компенсації вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 14 січня 2004 року № 13. Урядовий кур'єр. 2004. № 17 (втрапила чинність)

898. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2010 року № 794. Урядовий кур'єр. 2010. № 172.
899. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 року № 300. Урядовий кур'єр. 2015. № 97.
900. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2004 рік на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 2004 року № 184. Урядовий кур'єр. 2004. № 36.
901. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2010 року № 648. Офіційний вісник України. 2010. № 58. Ст. 90.
902. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для збільшення статутного капіталу Національної акціонерної компанії «Укragenrolizing», для закупівлі технічних засобів для агропромислового комплексу з подальшою передачею їх на умовах фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 16.09.2015 року № 709. Офіційний вісник України. 2015. № 76. Ст. 272.
903. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості сільськогосподарської техніки та обладнання, спеціальних вагонів для перевезення зерна, обладнання для виробництва біоетанолу та електроенергії з біомаси, що закуплені у вітчизняних виробників: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 130. Урядовий кур'єр. 2017. № 49.
904. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткової компенсації вартості складної сільськогосподарської техніки вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 28.07.2010 року № 647. Урядовий кур'єр. 2010. Ст. 149 (втрапила чинність)
905. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 282. Урядовий кур'єр. 2009. № 60 (втрапила чинність)
906. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (риборівництва): постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 107. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.
907. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2010 року № 900. Урядовий кур'єр. 2010. № 186 (втрапила чинність)
908. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки галузі тваринництва, та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 884. Урядовий кур'єр. 2015. № 215 (втрапила чинність)
909. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті на відшкодування витрат на оплату послуг з ідентифікації та реєстрації тварин фізичним особам – власникам цих тварин: постанова Кабінету Міністрів України від 08.08.2016 року. Урядовий кур'єр. 2016. № 158.
910. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для часткового відшкодування суб'єктам господарювання вартості будівництва та реконструкції тваринницьких ферм і комплексів та підприємств з виробництва комбікормів: постанова Кабінету Міністрів України від 4 жовтня 2010 року № 900. Урядовий кур'єр. 2010. № 186 (втрапила чинність)
911. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі: постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 року № 104. Урядовий кур'єр. 2012. № 33.

912. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова Кабінету Міністрів України від 15.07.2005 року № 587. Офіційний вісник України. 2005. № 29. Ст. 105.
913. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 року № 345. Урядовий кур'єр. 2008. № 80.
914. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання підтримки фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 25 серпня 2004 року № 1102. Офіційний вісник України. 2004. № 34. Ст. 2269.
915. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки розвитку фермерських господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 лютого 2018 року № 106. Урядовий кур'єр. 2018. № 41.
916. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2004 рік для фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредитування: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2004 року № 325. Офіційний вісник України. 2004. № 11. Ст. 664.
917. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів у агропромисловому комплексі: постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2012 року № 104. Офіційний вісник України. 2012. № 13. Ст. 483.
918. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки розвитку підприємств молочної переробки: постанова Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2005 року № 1125. Урядовий кур'єр. 2005. № 233.
919. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для надання фінансової підтримки для створення оптових ринків сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 29.09.2010 року № 893. Офіційний вісник України. 2010. № 74. Ст. 60.
920. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки сільськогосподарської дорадчої служби: постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 року № 1131. Офіційний вісник України. 2007. № 71. Ст. 9.
921. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві на підприємствах агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2011 року № 515. Офіційний вісник України. 2011. № 37. Ст. 98.
922. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві в науково-дослідних господарствах: постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2011 року № 886. Офіційний вісник України. 2011. № 65. Ст. 8.
923. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 18 березня 2009 року № 232. Офіційний вісник України. 2009. № 21. Ст. 24. Ст. 674.
924. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2012 року № 530. Офіційний вісник України. 2012. № 45. Ст. 146. Ст. 1763.
925. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення селекції у рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 року № 352. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Ст. 78. Ст. 624.
926. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо селекції у рибному господарстві та відтворення водних біоресурсів у внутрішніх водоймах та Азово-Чорноморському басейні: постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.2012 року № 206. Офіційний вісник України. 2012. № 20. Ст. 87. Ст. 765.
927. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 9 квітня 2008 року № 345. Урядовий кур'єр. 2008. № 80.
928. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 180. Урядовий кур'єр. 2011. № 41.

929. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 2011 року № 945. Урядовий кур'єр. 2011. № 168.
930. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо підтримки науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 13 червня 2012 року № 530. Урядовий кур'єр. 2012. № 126.
931. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення природоохоронних заходів: постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2011 року № 163. Урядовий кур'єр. 2011. № 49.
932. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансового забезпечення цільових проектів екологічної модернізації підприємств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 серпня 2013 року № 569. Урядовий кур'єр. 2013. № 160.
933. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів, який передбачає проведення конкурсу енергоефективних проектів: постанова Кабінету Міністрів України від 13.04.2011 року № 439. Урядовий кур'єр. 2011. № 78.
934. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки реалізації інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 року № 308. Урядовий кур'єр. 2011. № 72.
935. Про затвердження Порядку використання коштів, що передбачені у державному бюджеті для проведення заходів, пов'язаних із селекцією в рибному господарстві: постанова Кабінету Міністрів України від 21.12.2005 року № 1239. Офіційний вісник України. 2005. № 52. Ст. 339. Ст. 3282.
936. Про затвердження Порядку використання коштів, що спрямовуються на часткове відшкодування вартості будівництва нових тепличних комплексів: постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2011 року № 305. Урядовий кур'єр. 2011. № 72.
937. Про затвердження Порядку використання сум податку на додану вартість, сплачених переробними підприємствами до спеціального фонду державного бюджету: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2011 року № 246. Урядовий кур'єр. 2011. № 48.
938. Про затвердження Порядку використання у 2006 році коштів державного бюджету, що виділяються на фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва шляхом дотування: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 2006 року № 239. Урядовий кур'єр. 2006. № 50.
939. Про затвердження Порядку використання у 2006 році коштів, передбачених у державному бюджеті для підтримки інновацій та інвестицій, у тому числі вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2006 року № 757. Урядовий кур'єр. 2006. № 106.
940. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів державного бюджету, що виділяються для часткової компенсації вартості мінеральних добрив вітчизняного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2007 року № 182. Урядовий кур'єр. 2007. № 33.
941. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 325. Урядовий кур'єр. 2006. № 50.
942. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення короткострокових та середньострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 року № 259. Урядовий кур'єр. 2007. № 40.
943. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2007 року № 256. Урядовий кур'єр. 2006. № 45.
944. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 325. Урядовий кур'єр. 2007. № 50.
945. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 7 березня 2007 року № 425. Офіційний вісник України. 2007. № 18. Ст. 105. Ст. 733.

946. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для надання кредитів на реалізацію інноваційних та інвестиційних проектів у галузях економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2007 року № 455. Урядовий кур'єр. 2007. № 55.
947. Про затвердження Порядку використання у 2007 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки інноваційних та інвестиційних проектів: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 329. Офіційний вісник України. 2007. № 16. Ст. 612.
948. Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 27 лютого 2008 року № 126. Урядовий кур'єр. 2008. № 66.
949. Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для розвитку тваринництва: постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 року № 348. Урядовий кур'єр. 2007. № 50.
950. Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для селекції в рослинництві: постанова Кабінету Міністрів України від 26.03.2008 року № 269. Офіційний вісник України. 2008. № 25. Стор. 64. Ст. 788.
951. Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2008 року № 579. Урядовий кур'єр. 2008. № 128.
952. Про затвердження Порядку використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансування заходів з докорінного поліпшення земель науково-дослідних господарств: постанова Кабінету Міністрів України від 7 травня 2008 року № 428. Урядовий кур'єр. 2008. № 106.
953. Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: постанова Кабінету Міністрів України від 3 червня 2009 року № 625. Урядовий кур'єр. 2009. № 124.
954. Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для надання кредитів фермерським господарствам: постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 року № 651. Урядовий кур'єр. 2009. № 117.
955. Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 2009 року № 723. Урядовий кур'єр. 2009. № 135.
956. Про затвердження Порядку використання у 2009 році коштів Стабілізаційного фонду для фінансування заходів із захисту, відтворення та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 12 серпня 2009 року № 914. Урядовий кур'єр. 2009. № 161.
957. Про затвердження Порядку використання у 2009-2013 роках бюджетних коштів, що спрямовуються на підтримку підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 2009 року № 153. Урядовий кур'єр. 2009. № 49 (втрапила чинність)
958. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для здешевлення кредитів, фінансування інвестиційних проектів, загальнодержавних та державних цільових програм в агропромисловому комплексі, вирішення питань матеріально-технічного забезпечення бюджетних установ агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 496. Урядовий кур'єр. 2010. № 123.
959. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: від 29 вересня 2010 року № 897. Урядовий кур'єр. 2010. № 184.
960. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду, виділених для здійснення заходів з охорони та підвищення родючості ґрунтів: постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2010 року № 892. Урядовий кур'єр. 2009. № 185.
961. Про затвердження Порядку використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки реалізації інноваційних та інвестиційних проектів у реальному секторі економіки, у тому числі через механізм здешевлення кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2010 року № 476. Урядовий кур'єр. 2010. № 127 (втрапила чинність)
962. Про затвердження Порядку встановлення розміру плати за надання кредитів (позик), залучених державою, або державних гарантій: постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2011 року № 256. Урядовий кур'єр. 2011. № 57.

963. Про затвердження Порядку державної реєстрації проектів наукових парків, реалізація яких потребує державної підтримки: постанова Кабінету Міністрів України від 14 листопада 2012 року № 1101. Урядовий кур'єр. 2012. № 228.

964. Про затвердження Порядку зарахування вартості поставленої сільськогосподарської продукції в рахунок погашення простроченої заборгованості перед державою за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: постанова Кабінету Міністрів України від 16 травня 2003 року № 735. Офіційний вісник України. 2003. № 21. Стор. 422. Ст. 946.

965. Про затвердження Порядку зарахування у 2004 році коштів, що надійдуть до державного бюджету у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії і наданими для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва, переданої сільгосптоваровиробникам та іншим суб'єктам господарювання: постанова Кабінету Міністрів України від 24 березня 2004 року № 362. Офіційний вісник України. 2004. № 12. Стор. 119. Ст. 735.

966. Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування врожаю сільськогосподарських культур і багаторічних насаджень державними сільськогосподарськими підприємствами, врожаю зернових культур і цукрових буряків сільськогосподарськими підприємствами всіх форм власності: постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2002 року № 1000. Офіційний вісник України. 2002. № 29. Стор. 91. Ст. 1379 (втрапила чинність)

967. Про затвердження Порядку конкурсного відбору енергоефективних проектів для їх державної підтримки за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою «Державна підтримка заходів з енергозбереження через механізм здешевлення кредитів»: наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 27.09.2011 року № 64. Офіційний вісник України. 2011. № 79. Стор. 79. Ст. 2928.

968. Про затвердження Порядку конкурсного відбору інвестиційних проектів, що реалізуються за рахунок кредитів комерційних банків з частковим відшкодуванням відсоткових ставок: постанова Кабінету Міністрів України від 29 січня 2002 року № 101. Урядовий кур'єр. 2002. № 53.

969. Про затвердження Порядку конкурсного відбору інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку з метою надання у 2010 році державних гарантій для їх фінансування: наказ Держінвестицій 10.08.2010 року № 40. Офіційний вісник України. 2010. № 63. Стор. 181. Ст. 2207.

970. Про затвердження Порядку конкурсного відбору інноваційних проектів для їх фінансової підтримки: наказ Держінвестицій від 16.11.2006 року № 34. Офіційний вісник України. 2006. № 49. Стор. 148. Ст. 3274 (втрапив чинність)

971. Про затвердження Порядку конкурсного відбору інноваційних та інвестиційних проектів для надання кредитів на їх реалізацію за рахунок коштів, передбачених у Державному бюджеті на 2007 рік: наказ Держінвестицій від 03.05.2007 року № 33. Офіційний вісник України. 2007. № 37. Стор. 247. Ст. 1504 (втрапив чинність)

972. Про затвердження Порядку набуття юридичною особою статусу оптового ринку сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2010 року № 141. Офіційний вісник України. 2010. № 11. Ст. 53.

973. Про затвердження Порядку надання державної підтримки виробництву продукції хмелярства у 1999 році: наказ Міністерства агропромислового комплексу України та Міністерства фінансів України від 19.03.1999 року № 122/74. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0196-99> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапив чинність)

974. Про затвердження Порядку надання пільгових кредитів для реалізації інвестиційних проектів впровадження енергозберігаючих технологій та технологій з виробництва альтернативних джерел палива: постанова Кабінету Міністрів України від 18.05.2006 року № 695. Урядовий кур'єр. 2006. № 101.

975. Про затвердження Порядку надання та використання коштів державної підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки від 28.05.2001 року № 144/257/115. Офіційний вісник України. 2001. № 22. Стор. 247. Ст. 1025 (втрапив чинність)

976. Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки та з питань європейської інтеграції від 17.06.2002 року № 162/426/181. Офіційний вісник України. 2002. № 28. Стор. 122. Ст. 1342 (втрапив чинність)

977. Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки від 17.06.2002 року № 162/426/181. Офіційний вісник України. 2002. № 28. Стор. 122. Ст. 1342 (втрапив чинність)
978. Про затвердження Порядку надання та використання коштів фінансової підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки та з питань європейської інтеграції від 17.06.2002 року № 162/426/181. Офіційний вісник України. 2002. № 28. Стор. 122. Ст. 1342 (втрапив чинність)
979. Про затвердження Порядку надання фінансової підтримки суб'єктам інноваційної діяльності за рахунок коштів державного бюджету шляхом здешевлення довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 2004 року № 1563. Урядовий кур'єр. 2004. № 232.
980. Про затвердження Порядку нарахування та виплат дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за продані ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі: постанова Кабінету Міністрів України від 16 лютого 1998 року № 145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/145-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)
981. Про затвердження Порядку погашення заборгованості Міністерства аграрної політики за виконані роботи щодо виробництва мінеральних добрив перед підприємствами хімічної галузі: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2003 року № 2078. Офіційний вісник України. 2004. № 1. Стор. 30. Ст. 7.
982. Про затвердження Порядку присвоєння відповідного статусу суб'єктам племінної справи у тваринництві та Технологічних вимог до проведення селекційно-племінної роботи в галузі бджільництва: наказ Мінагрополітики від 19.06.2015 року № 234. Офіційний вісник України. 2015. № 60. Стор. 99. Ст. 1985.
983. Про затвердження Порядку продажу прав вимоги погашення простроченої понад три роки заборгованості перед державою за кредитами, залученими державою або під державні гарантії, бюджетними позичками та фінансовою допомогою, наданою на поворотній основі: постанова Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 року № 315. Офіційний вісник України. 2006. № 11. Стор. 186. Ст. 741.
984. Про затвердження Порядку розподілу бюджетної дотації для розвитку сільськогосподарських товаровиробників та стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції у 2017 році: постанова Кабінету Міністрів України від 08.02.2017 року № 83. Урядовий кур'єр. 2017. № 34.
985. Про затвердження Порядку справляння та використання коштів на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: постанова Кабінету Міністрів України від 29 червня 1999 року № 1170. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1170-99-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапила чинність)
986. Про затвердження Порядку та умов надання сільськогосподарським товаровиробникам державної підтримки у страхуванні сільськогосподарських культур шляхом здешевлення страхових платежів (премій) і переліку сільськогосподарських культур та видів страхових ризиків (продуктів), на які у 2012 році надається компенсація вартості страхових платежів (премій): постанова Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 року № 813. Урядовий кур'єр. 2012. № 166.
987. Про затвердження Порядку та умов надання у 2010 році державних гарантій щодо виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання державного сектору економіки, залученими для фінансування інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку економіки України, в тому числі імпортозамінних і експортоорієнтованих галузей: постанова Кабінету Міністрів України від 30 червня 2010 року № 567. Урядовий кур'єр. 2010. № 142.
988. Про затвердження Порядку та умов надання у 2011 році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 9 червня 2011 року № 611. Урядовий кур'єр. 2011. № 120.
989. Про затвердження Порядку та умов надання у 2012 році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2012 р. № 782. Урядовий кур'єр. 2012. № 156.
990. Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсів, переліку документів, які подаються для надання фінансової підтримки фермерських господарств через механізм мікрокредиту-

вання: наказ Мінагрополітики від 01.04.2004 року № 116. Офіційний вісник України. 2004. № 16. Стор. 310. Ст. 1132 (втрапив чинність)

991. Про затвердження Порядку та умов проведення конкурсу з надання соціально спрямованих дорадчих послуг: наказ Мінагрополітики України від 12.03.2008 року № 135. Офіційний вісник України. 2008. № 29. Ст. 74.

992. Про затвердження Порядку формування резервного і елітного насінневого фондів держави на 1995 рік: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України та УААН від 04.07.1995 року № 174/92. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4_92244-95 (дата звернення: 09.06.2019 року)

993. Про затвердження Порядку часткової компенсації витрат сільськогосподарським дорадчим службам, пов'язаних з наданням дорадчих послуг: наказ Мінагрополітики від 20.03.2018 року № 149. Офіційний вісник України. 2018. № 26. Стор. 184. Ст. 958.

994. Про затвердження Примірних правил внутрішньогосподарської діяльності сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ Мінагрополітики 30.10.2013 року № 643. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0643730-13> (дата звернення: 09.06.2019 року)

995. Про затвердження примірних статутів сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу: наказ Мінагрополітики 26.06.2003 року № 191. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0191555-03> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втрапив чинність)

996. Про затвердження Програми розвитку виробництва дизельного біопалива: постанова Кабінету Міністрів України від 22 грудня 2006 року № 1774. Офіційний вісник України. 2006. № 52. Стор. 225. Ст. 3497.

997. Про затвердження Програми розвитку виробництва та ринку комбікормів до 2007 року: наказ Мінагрополітики 12.08.2003 року № 275. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0275555-03> (дата звернення: 09.06.2019 року)

998. Про затвердження Програми розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на 2003-2004 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 12 грудня 2002 року № 1858. Офіційний вісник України. 2002. № 51. Стор. 38. Ст. 2293.

999. Про затвердження Програми стабілізації та розвитку та розвитку тваринництва і птахівництва на 2001-2004 роки: постанова Кабінету Міністрів України від 11.07.2001 № 799. Офіційний вісник України. 2001. № 28. Ст. 73.

1000. Про затвердження пропозицій щодо розподілу у 2018 році бюджетних коштів за проектами регіонального розвитку, які можуть реалізовуватися за рахунок коштів, отриманих від Європейського Союзу у рамках виконання Угоди про фінансування Програми підтримки секторальної політики – Підтримка регіональної політики України, що пройшли конкурсний відбір: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 серпня 2018 року № 569-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 159.

1001. Про затвердження Рекомендацій щодо створення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів з використанням майнових паїв або часток в майні, що знаходиться у спільній частковій власності колишніх членів реорганізованих колективних сільськогосподарських підприємств: наказ Мінагрополітики 18.03.2003 року № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0067555-03> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1002. Про затвердження розподілу коштів, передбачених Мінагрополітики у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)» на 2019 рік, для надання спеціальної бюджетної дотації за утримання корів молочного, молочно-м'ясного та м'ясного напрямку продуктивності суб'єктам господарювання, які є юридичними особами і власниками корів, за кожну наявну станом на 01 січня поточного року корову: наказ Мінагрополітики України від 10.06.2019 року № 313. URL: [https://minagro.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-rozpodilu-koshtiv-peredbacheni-minagropolitiki-derzhavnomu-byudzhzheti-za-programoyu-2801540-derzhavna-pidtrimka-tvarinnictva-zberigannya-ta-pererobki-silskogospodarskoj-3](https://minagro.gov.ua/ua/npa/pro-zatverdzhennya-rozpodilu-koshtiv-peredbacheni-minagropolitiki-derzhavnomu-byudzhzheti-za-programoyu-2801540-derzhavna-pidtrimka-tvarinnictva-zberigannya-ta-pererobki-silskogospodarskoj) (дата звернення: 19.06.2019 року)

1003. Про затвердження розподілу коштів, передбачених у 2012 році Міністерству аграрної політики та продовольства України в загальному фонді державного бюджету за програмою 2801180 «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі» за заходом виконання програми селекції у тваринництві та птахівництві підприємствах агропромислового комплексу, для проведення відшкодування одержувачам бюджетних фактичних витрат: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 11.12.2012 року № 763. URL: <http://minagro.gov.ua/node/3277> (дата звернення: 23.10.2018 року)

1004. Про затвердження Розрахунку частки сільськогосподарського товаровиробництва: наказ Мінагрополітики від 26.12.2011 року № 772. Офіційний вісник України. 2012. № 32. Стор. 392. Ст. 1215.

1005. Про затвердження Статуту Державної акціонерної компанії «Хліб України»: постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2001 року № 240. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1375-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратив чинність)

1006. Про затвердження Статуту публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»: постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 698. Урядовий кур'єр. 2013. № 189.

1007. Про затвердження Технічного регламенту зернового складу: наказ Мінагрополітики України від 15 червня 2004 року. Офіційний вісник України. 2004. № 27. Т. 2. Ст. 440 (втратив чинність)

1008. Про затвердження типових умов господарських договорів між цукровими заводами, буряко-кошіючими господарствами та іншими суб'єктами бурякоцукрового комплексу незалежно від форми власності щодо вирощування та закупівлі цукрових буряків для виробництва цукру квоти «А»: наказ Мінагрополітики 13.05.2005 року № 201. Офіційний вісник України. 2005. № 30. Стор. 182. Ст. 1842 (втратив чинність)

1009. Про затвердження Типового положення про міжрегіональний та районний агроторговий дім: наказ Міністерства сільського господарства і продовольства України та УААН від 18 березня 1996 року № 85/17. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0185-96> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратив чинність)

1010. Про затвердження умов і порядку проведення конкурсу та критерії відбору його переможців з виконання бюджетної програми «Селекція в рослинництві»: наказ Мінагрополітики України від 25.05.2005 року № 229. Офіційний вісник України. 2005. № 24. Ст. 1358 (втратив чинність)

1011. Про затвердження умов і порядку проведення конкурсу та критерії відбору його переможців з виконання бюджетної програми «Селекція в рослинництві»: наказ Мінагрополітики України від 14.07.2006 року № 375. Офіційний вісник України. 2006. № 31. Стор. 256. Ст. 2264.

1012. Про затвердження умов надання у 2013 році державних гарантій для забезпечення виконання боргових зобов'язань за запозиченнями суб'єктів господарювання – резидентів України державного сектору економіки, залученими для реалізації інвестиційних, інноваційних, інфраструктурних та інших проектів розвитку, які мають стратегічне значення та реалізація яких сприятиме розвитку національної економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 3 липня 2013 р. № 500. Урядовий кур'єр. 2013. № 141.

1013. Про затвердження умов передачі техніки у фінансовий лізинг Національною акціонерною компанією «Укragролізинг»: рішення дирекції НАК «Укragролізинг» від 28.02.2019 року. URL: <http://www.ukragroleasing.com.ua/index.php?umovi-nadannya-tehnik-i-finansoviy-lizing.html> (дата звернення: 28.04.2019 року)

1014. Про затвердження форми форвардного біржового контракту: наказ Мінагрополітики України від 21.02.2008 року. Офіційний вісник України. 2008. № 21. Ст. 51.

1015. Про заходи матеріального стимулювання виробників цикорію: постанова Кабінету Міністрів України від 6 грудня 1993 року № 991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1016. Про заходи щодо вирішення невідкладних питань агропромислового виробництва в 1993 році: постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 1993 року № 477. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/477-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1017. Про заходи щодо забезпечення надходження коштів у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва, інших засобів для потреб сільського господарства: постанова Кабінету Міністрів України від 4 березня 2002 року № 257. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2002-%D0%BF/sr:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

1018. Про заходи щодо забезпечення формування та функціонування аграрного ринку: Указ Президента України від 06.06.2000 року № 767/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 23. Стор. 20. Ст. 931.

1019. Про заходи щодо залучення державою або під державні гарантії іноземних кредитів і надання державних гарантій: постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 2001 року № 787. Офіційний вісник України. 2001. № 28. Стор. 41. Ст. 1249.

1020. Про заходи щодо підвищення ефективності використання закупленої під гарантії Кабінету Міністрів України сільськогосподарської техніки та порядок розрахунків за неї: постанова Кабінету

Міністрів України від 22 січня 1999 року № 76. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/76-99-%D0%BF/sr:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1021. Про заходи щодо підготовки до проведення весняно-польових робіт у 1998 році: постанова Кабінету Міністрів України від 29 грудня 1997 року № 1476. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1476-97-%D0%BF> (дата звернення 29.10.2018 року)

1022. Про заходи щодо погашення заборгованості за насіння кукурудзи, отримане сільськогосподарськими товаровиробниками: постанова Кабінету Міністрів України від 29 вересня 2000 року № 1492. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1492-2000-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1023. Про заходи щодо прискорення розвитку аграрного ринку: Указ Президента України від 8 серпня 2002 року № 694. Урядовий кур'єр. 2002. № 147.

1024. Про заходи щодо розв'язання кризи платежів і підтримки вітчизняних виробників: розпорядження Президента України від 22 травня 1995 року № 88/95-рп. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/88/95-%D1%80%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1025. Про заходи щодо розвитку зрошувального землеробства в Україні: Указ Президента від 03.03.2006 року. Урядовий кур'єр. 2006. № 50.

1026. Про заходи щодо розвитку іпотечного ринку в Україні: Указ Президента України від 08.08.2002 року № 655. Урядовий кур'єр. 2002. № 147.

1027. Про заходи щодо розвитку кооперативного руху та посилення його ролі в реформуванні економіки України на ринкових засадах: Указ Президента України від 19 грудня 2000 року № 1348/2000. Урядовий кур'єр. 2001. № 13.

1028. Про заходи щодо розвитку матеріально-технічної бази насінництва в 1993-1995 роках: постанова Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1993 року № 724. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/724-93-%D0%BF> (дата звернення: 29.10.2018 року)

1029. Про заходи щодо стабілізації сільськогосподарського виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 1998 року № 1461. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1461-98-%D0%BF/stru%BF> (дата звернення 29.10.2018 року)

1030. Про заходи щодо стабілізації та збільшення обсягів виробництва льоно- та коноплепродукції: постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 1997 року № 378. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/378-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1031. Про збільшення виробництва тютюну в 1991-1995 роках: постанова Кабінету Міністрів України від 15 грудня 1990 року № 366. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/366-90-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1032. Про збір на розвиток виноградарства, садівництва і хмелярства: Закон України від 09 квітня 1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 20-21. Ст. 191 (втратив чинність)

1033. Про звільнення від оподаткування новостворених селянських (фермерських) господарств: лист Вищого арбітражного суду № 05-3/24 від 25.01.1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v3_24800-94 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1034. Про звільнення від сплати податку на добавлену вартість виробників сільськогосподарської продукції під час здійснення бартерних (товарообмінних) операцій з плодоовочами і картоплею власного виробництва: постанова Кабінету від 27 жовтня 1993 року № 880. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/880-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

1035. Про зерно і ринок зерна: Закон України від 04 липня 2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 35. Ст. 258.

1036. Про ідентифікацію та реєстрацію тварин: Закон України від 04.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 42. Ст. 635.

1037. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 36. Ст. 266.

1038. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 38. Ст. 313.

1039. Про Комплексну програму розвитку меліорації земель і поліпшення екологічного стану зрошуваних та осушених угідь на період до 2010 року: постанова Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2000 року. Офіційний вісник України. 2000. № 46. Стор. 232. Ст. 2003.

1040. Про Концепцію науково-технологічного та інноваційного розвитку України: постанова Верховної Ради України від 13 липня 1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 37. Ст. 336.

1041. Про Концепцію розвитку біржового ринку сільськогосподарської продукції: постанова Кабінету Міністрів України від 5 серпня 1997 року № 848. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/848-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1042. Про кредитні спілки: Закон України від 20.12.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 15. Ст. 101.
1043. Про механізм економічного стимулювання укладання договорів контрактації сільськогосподарської продукції на 1992 рік: постанова Кабінету Міністрів України від 30 грудня 1991 року № 395. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/395-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1044. Про молоко та молочні продукти: Закон України від 24 червня 2004 року. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 47. Ст. 513.
1045. Про надання гарантії Кабінету Міністрів України для забезпечення погашення кредиту Франції, що залучається для фінансування закупівлі спільним українсько-французьким підприємством «ДАКО»: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 1997 року № 1169. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1169-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1046. Про надання гарантії Кабінету Міністрів України щодо забезпечення погашення кредиту Німеччини, який залучається для фінансування закупівлі акціонерним сільськогосподарським, риболовецько-промисловим, торгово-підприємницьким товариством «Агрофірма «Славутич» зерно- і кормозбиральної техніки фірми «КЛААС КГаА»: постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 1997 року № 648. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/648-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1047. Про надання гарантії Кабінету Міністрів України щодо забезпечення погашення кредиту ФРН, що залучається для фінансування проекту організації виробництва сільськогосподарських тракторів ХТЗ-17021 з двигунами німецької фірми «Дойч АГ» на ВАТ «Харківський тракторний завод імені С. Орджонікідзе» та їх реалізації: постанова Кабінету Міністрів України 26 січня 1998 року № 78. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/78-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1048. Про надання гарантії Кабінету Міністрів України та Міністерства фінансів щодо забезпечення погашення кредитів США, які залучаються для фінансування закупівлі концерном «Укragро-техсервіс» тракторів та сільськогосподарських машин: постанова Кабінету Міністрів України від 24 грудня 1997 року № 1464. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1464-97-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1049. Про надання допомоги сільськогосподарським товаровиробникам Луганської області: постанова Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 року № 1390. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1390-98-%D0%BF> (дата звернення 29.10.2018 року)
1050. Про надання та використання коштів державної підтримки селянських (фермерських) господарств: наказ Мінагрополітики, Мінфіну, Мінекономіки від 28.05.2001 року № 144/257/115. Офіційний вісник України. 2001. № 22. Стор. 247. Ст. 1025 (втратив чинність)
1051. Про насіння та садивний матеріал: Закон України від 26.12.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 13. Ст. 92.
1052. Про насіння: Закон України від 15.12.1993 року. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 2. Ст. 5 (втратив чинність)
1053. Про наукові парки: Закону України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 757.
1054. Про науково-методичне та фінансове забезпечення робіт з агрохімічної паспортизації земель сільськогосподарського призначення: наказ Мінагрополітики від 04.04.2006 року № 172. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0172555-06> (дата звернення 25.11.2018 року) (втратив чинність)
1055. Про Національний план дій на 2011 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010-2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава»: Указ Президента України від 27 квітня 2011 року № 504/2011. Офіційний вісник України. 2011. № 33. Ст. 1375.
1056. Про невідкладні заходи щодо забезпечення агропромислового комплексу мінеральними добривами і засобами захисту рослин: постанова Кабінету Міністрів України від 9 грудня 1992 року № 689. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/689-92-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)
1057. Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектора економіки: Указ Президента України від 03.12.1999 року № 1529/99. Офіційний вісник України. 1999. № 49. Стор. 11. Ст. 2400.

1058. Про невідкладні заходи щодо стимулювання виробництва та розвитку ринку зерна: Указ Президента України від 29.06.2000 року № 832/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 26. Стор. 51. Ст. 1090 (втратив чинність)
1059. Про невідкладні заходи щодо фінансово-кредитного забезпечення формування державних продовольчих ресурсів 1994-1995 років: Указ Президента України від 02.06.1994 року № 270/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/94> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1060. Про негайні заходи в стимулюванні проведення і розвитку ринку зерна: Указ Президента України від 29.06.2000 року № 832/2000. Офіційний вісник України. 2000. № 26. Стор. 51. Ст. 1090 (втратив чинність)
1061. Про недоліки у роботі окремих органів виконавчої влади із забезпечення продовольчої безпеки та заходи щодо стабілізації ринку основних продовольчих товарів: постанова Кабінету Міністрів України від 24 липня 2003 року № 1150. Урядовий кур'єр. 2003. № 138 (втратила чинність)
1062. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 28.12.1994 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 4. Ст. 28 (втратив чинність)
1063. Про оптові ринки сільськогосподарської продукції: Закон України від 25.06.2009 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 51. Ст. 755.
1064. Про організацію та проведення аукціону племінних овець: наказ Мінагрополітики та УААН від 22.04.2003 року № 115/37. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v5_37555-03 (дата звернення: 09.06.2019 року)
1065. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46-47. Ст. 280.
1066. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року: Закон України від 18.10.2005 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 1. Ст. 17.
1067. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23 грудня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 19. Ст. 98.
1068. Про основні принципи та вимоги до органічного виробництва, обігу та маркування органічної продукції: Закон України від 10 липня 2018 року. Відомості Верховної Ради. 2018. № 36. Ст. 275.
1069. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою: Закон України від 09.02.2012 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 41. Ст. 491.
1070. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 39. Ст. 349.
1071. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 41. Ст. 546.
1072. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 47. Ст. 25.
1073. Про перерозподіл деяких видатків державного бюджету, передбачених Міністерству аграрної політики та продовольства на 2018 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 року № 562-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 162.
1074. Про першочергові заходи щодо запобігання негативним наслідкам фінансової кризи та про внесення змін до деяких законодавчих актів України: Закон України від 31.10.2008 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 14. Ст. 181
1075. Про пестициди та агрохімікати: Закон України від 02.03.1995 року. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 14. Ст. 91.
1076. Про підготовку та проведення виставки-ярмарку «Агро-98»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 червня 1998 року № 431-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/431-98-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1077. Про підтримку виробництва насінневої продукції льону та конопель: постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 2000 року № 1253. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1253-2000-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1078. Про підтримку вітчизняного льоно- та коноплевиробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 2 березня 1998 року № 236. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1079. Про підтримку вітчизняного льоно- та коноплевиробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 1999 року № 350. Урядовий кур'єр. 1999.

1080. Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників: Указ Президента України від 02.12.1998 року № 1328/98. Офіційний вісник України. 1998. № 48. Стор. 1. Ст. 1749 (*втратив чинність*)

1081. Про плату за землю: Закон України від 03.07.1992 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 38. Ст. 560 (*втратив чинність*)

1082. Про племінну справу у тваринництві: Закон України від 15.12.1993 року. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 2. Ст. 7.

1083. Про погашення заборгованості за імпортом насіння кукурудзи компанії "Pioneer Hi-Bred International, Inc.": розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 червня 2003 року № 355-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/355-2003-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1084. Про подальший розвиток виставкового комплексу у с. Чубинське Київської області: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 листопада 2002 року № 650-р. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/650-2002-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1085. Про подальший розвиток ринку зерна в Україні: постанова Кабінету Міністрів України від 24 вересня 1997 року № 1062. Офіційний вісник України. 1997. № 39. Стор. 37.

1086. Про податок на додану вартість: Закон України від 03.04.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 21. Ст. 156 (*втратив чинність*)

1087. Про порядок використання коштів державного бюджету для часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 25 квітня 2012 року № 510. Офіційний вісник України. 2012. № 44. Стор. 30. Ст. 1699.

1088. Про порядок використання коштів державного бюджету, які спрямовуються на придбання вітчизняної техніки і обладнання для АПК на умовах фінансового лізингу та заходи за операціями фінансового лізингу: постанова Кабінету Міністрів України від 10.12.2003 року № 1904. Офіційний вісник України. 2003. № 51. Ст. 168.

1089. Про порядок використання коштів, передбачених у Державному бюджеті України на 2005 рік на здійснення фінансової підтримки підприємств агропромислового комплексу через механізм здешевлення коротко- і довгострокових кредитів: постанова Кабінету Міністрів України від 15 січня 2005 року № 34. Урядовий кур'єр. 2005. № 10.

1090. Про порядок використання у 2008 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва: постанова Кабінету Міністрів України від 22 лютого 2008 року № 86. Урядовий кур'єр. 2008. № 43.

1091. Про порядок використання у 2009 році коштів, передбачених у державному бюджеті для державної підтримки виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 11 березня 2009 року № 187. Урядовий кур'єр. 2009. № 56.

1092. Про порядок використання у 2010 році коштів Стабілізаційного фонду для державної підтримки виробництва продукції рослинництва шляхом часткової компенсації вартості електроенергії, використаної для поливу сільськогосподарських культур на зрошуваних землях: постанова Кабінету Міністрів України від 2 вересня 2010 року № 858. Урядовий кур'єр. 2010. № 177.

1093. Про порядок використання у 2010 році коштів, передбачених у державному бюджеті для проведення державних виставкових заходів у сфері агропромислового комплексу: постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2010 року № 504. Урядовий кур'єр. 2010. № 120.

1094. Про порядок зарахування коштів до державного бюджету у рахунок погашення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії і наданими для закупівлі сільськогосподарської техніки іноземного виробництва: постанова Кабінету Міністрів України від 31 березня 2003 року № 414. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/414-2003-%D0%BF/sp:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року) (*втратила чинність*)

1095. Про порядок здійснення Аграрним фондом закупівель зерна, переданого у заставу за наданою бюджетною позику в межах режиму державних заставних закупівель зерна: постанова Кабінету Міністрів України від 26 лютого 2009 року № 146. Урядовий кур'єр. 2009. № 37.

1096. Про Порядок нарахування, виплат і використання коштів, спрямованих для виплати дотацій сільськогосподарським товаровиробникам за поставлені ними переробним підприємствам молоко та м'ясо в живій вазі: постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 1999 року № 805. Офіційний вісник України. 1999. № 19. Стор. 293. Ст. 839 (*втратила чинність*)

1097. Про Порядок реструктурування простроченої заборгованості перед державним бюджетом за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: наказ Міністерства від 15 червня

1999 року № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0507-99/sp:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1098. Про поставки продукції для державних потреб: Закон України від 21.12.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 2000. № 4. Ст. 28 (*втратив чинність*)

1099. Про Премію Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій: постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2012 року № 701. Урядовий кур'єр. 2012. № 144.

1100. Про прискорення організації біржового сільськогосподарського ринку: постанова Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1995 року № 916. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/916-95-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1101. Про присудження Премії Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 травня 2018 року № 289-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 95.

1102. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19-20. Ст. 166.

1103. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві: Закон України від 17.10.1990 року. Відомості Верховної Ради. 1990. № 45. Ст. 602.

1104. Про проведення в Україні у 2005 році Міжнародного року мікрокредитування: Указ Президента України від 20.10.2004 року № 1283/2004. Урядовий кур'єр. 2004. № 209.

1105. Про проведення розрахунків Державною акціонерною компанією «Хліб України» за мінеральні добрива, одержані від торговельно-енергетичної компанії «Ітера-Україна»: постанова Кабінету Міністрів України від 18 грудня 1998 року № 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1106. Про проведення розрахунків з оптовими постачальниками за відвантажені сільськогосподарським товаровиробникам мінеральні добрива: постанова Кабінету Міністрів України від 5 травня 1998 року № 598. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/598-98-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року);

1107. Про Програму «Зерно України – 2001-2004»: постанова Кабінету Міністрів України від 27 листопада 2000 року № 1739. Урядовий кур'єр. 2001. № 18.

1108. Про продаж цукру з державного інтервенційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 6 серпня 2014 р. № 370. Урядовий кур'єр. 2014. № 154.

1109. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 року. Відомості Верховної Ради. 2016. № 9. Ст. 89.

1110. Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Закон України 16.09.2014 року. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 40. Ст. 2021.

1111. Про ратифікацію Угоди про надання позики (Проект з розвитку насінництва) між Україною та Міжнародним банком реконструкції і розвитку: Закон України від 03.07.1996 року № 265/96-ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 38. Ст. 172.

1112. Про реалізацію об'єктів державного цінового регулювання з державного інтервенційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 26 січня 2011 року № 95. Урядовий кур'єр. 2011. № 29.

1113. Про реалізацію пункту 11.21 статті 11 Закону України «Про податок на додану вартість»: постанова Кабінету Міністрів України від 2 квітня 2009 року № 291. Урядовий кур'єр. 2009. № 66 (*втратила чинність*)

1114. Про результати аудиту ефективності використання коштів державного бюджету, спрямованих на надання державної підтримки агропромислового комплексу: рішення Рахункової палати від 21 березня 2017 року № 7-2. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/doccatalog/document/16751338/R_RP_7-2_2017.pdf?subportal=main (дата звернення: 09.06.2019 року)

1115. Про результати аудиту ефективності використання коштів Державного бюджету України, виділених на закладення і нагляд за молодими садами, виноградниками та ягідниками в 2004 році і 9 місяців 2005 року. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/468212> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1116. Про результати перевірки та аналізу ефективності державної підтримки агропромислового комплексу в умовах його реформування у 2001 році. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/40371> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1117. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації»: постанова Верховної Ради України від 27 червня 2007 року. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 46. Ст. 525.

1118. Про Рекомендації парламентських слухань на тему: «Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів»: постанова Верховної Ради України від 21 жовтня 2010 року. Урядовий кур'єр. 2010. № 208.

1119. Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 8 липня 2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 17. Ст. 155.

1120. Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них: Закон України від 06 лютого 2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 15. Ст. 107.

1121. Про ринок електричної енергії: Закон України від 13.04.2017 року. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 27-28. Ст. 312.

1122. Про роботу групи з питань погашення простроченої заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: розпорядження Кабінету Міністрів України від 19 травня 2005 року № 156-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-2005-%D1%80/sp:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року) *(втратило чинність)*

1123. Про розвиток галузі птахівництва в Україні: наказ Мінагрополітики та НААН від 31.12.2003 року № 485/131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v_131555-03 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1124. Про розвиток галузі спеціалізованого м'ясного скотарства в Україні: наказ Мінагрополітики та НААН від 21.10.2003 року № 372/99. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v372_555-03 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1125. Про розвиток селянських (фермерських) господарств: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 20.07.1991 року № 96. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-91-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) *(втратила чинність)*

1126. Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801350 «Державна підтримка розвитку хмелярства, закладення молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними» на 2017 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України 9 серпня 2017 року № 525-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 154.

1127. Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка тваринництва, зберігання та переробки сільськогосподарської продукції, аквакультури (рибництва)» на 2019 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 березня 2019 року № 196-р. Урядовий кур'єр. 2019. № 74.

1128. Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2801540 «Державна підтримка галузі тваринництва» на 2018 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2018 року № 128-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 64.

1129. Про розподіл коштів, передбачених у державному бюджеті у 2017 році Міністерству аграрної політики та продовольства для фінансової підтримки сільськогосподарських товаровиробників: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.03.2017 року № 124-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 50.

1130. Про розрахунок за поставки продовольства і сільськогосподарської продукції: Указ Президента України від 15.10.1993 року № 458/93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/458/93> (дата звернення: 09.06.2019 року) *(втратив чинність)*

1131. Про розроблення в окремих сільськогосподарських підприємствах Львівської та Черкаської областей пілотних проектів іпотечного кредитування під заставу земельних [...]: розпорядження Кабінету Міністрів України від 21 липня 1999 року № 709-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/709-99-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1132. Про селянське (фермерське) господарство: Закон України від 20 грудня 1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 14. Ст. 186 *(втратив чинність)*

1133. Про систему наукового забезпечення агропромислового виробництва АР Крим та областей України: наказ Мінагрополітики України та УААН від 13.07.2007 року № 496/69. URL: http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v496_555-07 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1134. Про систему оподаткування: Закон України від 25.06.1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1991. № 39. Ст. 510 *(втратив чинність)*

1135. Про сільськогосподарський перепис: Закон України від 23 вересня 2008 року. Відомості Верховної Ради України. 2009. № 9. Ст. 115.

1136. Про сільськогосподарську дорадчу діяльність: Закон України від 17.06.2004 року. Відомості Верховної Ради. 2004. № 38. Ст. 470.

1137. Про сільськогосподарську кооперацію: Закон України від 17 липня 1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 39. Ст. 261.

1138. Про скасування спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства: лист ДФС України від 03.01.2017 № 8/7/99-99-15-03-02-17. URL: <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkovye-zakonodavstvo/listi-dps/70807.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1139. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16.07.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 40. Ст. 363.

1140. Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків за станом на 31 березня 1997 року: Закон України від 05.06.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 34. Ст. 209.

1141. Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – сільськогосподарських підприємств і цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року: Указ Президента України від 18.06.1998 року № 651/98. Офіційний вісник України. 1998. № 25. Стор. 1. Ст. 906 *(втратив чинність)*

1142. Про списання та реструктуризацію податкової заборгованості платників податків – цукрових заводів (комбінатів) за станом на 1 січня 1998 року та сільськогосподарських підприємств за станом на 1 січня 1999 року: Закон України від 05.02.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 15. Ст. 84.

1143. Про ставки вивізного (експортного) мита на насіння деяких видів олійних культур: Закон України від 10 вересня 1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 44. Ст. 389.

1144. Про стан відшкодування в 2000 році витрат державного бюджету на виконання державою гарантійних та кредитних зобов'язань за іноземними кредитами: постанова Кабінету Міністрів України від 18 травня 2001 року № 544. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/544-2001-%D0%BF/sp:max100> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1145. Про створення Аграрної біржі: постанова Кабінету Міністрів України від 26 грудня 2005 року № 1285. Урядовий кур'єр. 2006. № 14.

1146. Про створення Державного інноваційного фонду: постанова Кабінету Міністрів України від 18 лютого 1992 року № 77. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/77-92-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1147. Про стимулювання заготівель зерна урожаю 1991 року в державні ресурси: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 4 липня 1991 року № 67. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-91-%D0%BF?lang=uk> (дата звернення: 09.06.2019 року) *(втратила чинність)*

1148. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу: Закон України від 07.02.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 24. Ст. 167.

1149. Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років: Закон України від 18.01.2001 року. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 11. Ст. 52.

1150. Про страхування: Закон України від 07.03.1996 року. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 18. Ст. 78.

1151. Про суцільну агрохімічну паспортизацію земель сільськогосподарського призначення: Указ Президента від 02.12.1995 року № 1118/95. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118/95> (дата звернення 25.11.2018 року)

1152. Про схвалення Експортної стратегії України («дорожньої карти» стратегічного розвитку торгівлі) на 2017-2021 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 року № 1017-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 26.

1153. Про схвалення Концепції боротьби з деградацією земель та опустелюванням: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 жовтня 2014 року. Урядовий кур'єр. 2014. № 201.

1154. Про схвалення Концепції Державної програми запобігання і боротьби з підтопленням земель: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 жовтня 2003 року. Офіційний вісник України. 2003. № 42. Стор. 67. Ст. 2228.

1155. Про схвалення Концепції Державної цільової економічної програми «Створення в Україні інноваційної інфраструктури на 2008-2012 роки»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 6 червня 2007 року № 381-р. Офіційний вісник України. 2007. № 43. Стор. 65. Ст. 1726.

1156. Про схвалення Концепції Державної цільової програми підтримки розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2009 року № 184-р. Урядовий кур'єр. 2009. № 39.

1157. Про схвалення Концепції Державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2022 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 грудня 2015 року № 1437-р. Урядовий кур'єр. 2016. № 60.

1158. Про схвалення Концепції Загальнодержавної програми розвитку малого і середнього підприємництва на 2014-2024 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 року № 641-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 173 (втратило чинність)

1159. Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 вересня 2012 року № 691-р. Урядовий кур'єр. 2012. № 180.

1160. Про схвалення Концепції розвитку агролісомеліорації в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2013 року. Урядовий кур'єр. 2013. № 189.

1161. Про схвалення Концепції розвитку національної інноваційної системи: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 червня 2009 року. Урядовий кур'єр. 2009. № 114.

1162. Про схвалення Концепції розвитку овочівництва та переробної галузі: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1120-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 211.

1163. Про схвалення Концепції розвитку фермерських господарств та сільськогосподарської кооперації на 2018-2020 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.09.2017 року № 664-р. Урядовий кур'єр. 2017. № 190.

1164. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 року № 67-р. Урядовий кур'єр. 2018. № 88.

1165. Про схвалення Концепції створення національної системи іпотечного кредитування: розпорядження Кабінету Міністрів України від 10 серпня 2004 року № 559-р. Офіційний вісник України. 2004. № 32. Стор. 114. Ст. 2169.

1166. Про схвалення Концепції формування державної системи сільськогосподарського дорадництва: розпорядження Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2011 року № 1098-р. Урядовий кур'єр. 2011. № 208.

1167. Про схвалення Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 року № 806-р. Урядовий кур'єр. 2013. № 215.

1168. Про товарну біржу: Закон України від 10.12.1991 року. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 10. Ст. 139.

1169. Про укладення угод про реструктурування простроченої станом на 1 січня 2003 р. заборгованості юридичних осіб за кредитами, залученими державою або під державні гарантії, та бюджетними позичками: постанова Кабінету Міністрів України від 17 липня 2003 року № 1070. Урядовий кур'єр. 2003. № 139.

1170. Про утворення Державної акціонерної компанії «Хліб України»: постанова Кабінету Міністрів України від 22 серпня 1996 року № 1000. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1000-96-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1171. Про утворення Координаційної ради з питань відновлення роботи та розвитку зрошувальних систем: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2016 року № 50. Урядовий кур'єр. 2016. № 27.

1172. Про утворення Національної акціонерної компанії «Укראгролізинг»: постанова Кабінету Міністрів України від 11.04.2001 року № 354. Офіційний вісник України. 2001. № 15. Ст. 80.

1173. Про утворення публічного акціонерного товариства «Аграрний фонд»: постанова Кабінету Міністрів України від 22 квітня 2013 року № 364. Урядовий кур'єр. 2013. № 97.

1174. Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України для з'ясування причин утворення заборгованості за кредитами, залученими державою або під державні гарантії: постанова Верховної Ради України від 20.02.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 164.

1175. Про утворення Українського навчально-науково-інноваційного центру новітньої сільськогосподарської техніки і технологій: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 лютого 2010 року № 264-р. Урядовий кур'єр. 2010. № 49.

1176. Про утворення Українського фонду підтримки селянських (фермерських) господарств і кооперативів по виробництву сільськогосподарської продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27 червня 1991 року № 83-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-91-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1177. Про фіксований сільськогосподарський податок: Закон України від 17.12.1998 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 5-6. Ст. 39 (втратив чинність)

1178. Про фінансовий лізинг: Закон України від 16.12.1997 року. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 16. Ст. 68.

1179. Про фінансову підтримку виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях у 2005 році: постанова Кабінету Міністрів України від 2 червня 2005 року № 412. Урядовий кур'єр. 2005. № 114.

1180. Про фінансування витрат, пов'язаних з підготовкою і проведенням XIII Міжнародної агропромислової виставки-ярмарку «Агро-2001»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року № 314-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/314-2001-%D1%80> (дата звернення: 09.06.2019 року)

1181. Про хід виконання Закону України «Про селянське (фермерське) господарство» та рішень Уряду з цього питання: постанова Кабінету Міністрів України від 13 січня 1993 року № 19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/19-93-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

1182. Про холдингові компанії в Україні: Закон України від 15.03.2006 року. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 34. Ст. 291.

1183. Про ціноутворення на сільськогосподарську продукцію і сировину: постанова Кабінету Міністрів України «від 21 липня 1994 року № 496. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/496-94-%D0%BF> (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратила чинність)

1184. Про часткову компенсацію ставки за кредитами комерційних банків, що надаються сільськогосподарським товаровиробникам та іншим підприємствам агропромислового комплексу у 2001 році: постанова Кабінету Міністрів України від 27 січня 2001 року № 59. Урядовий кур'єр. 2001. № 29.

1185. Проблеми права власності та господарювання у сільському господарстві : колект. монографія / під ред. В. І. Семчика. К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. 216 с.

1186. Прогляда І. О. Правові засади діяльності оптових ринків сільськогосподарської продукції в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2014. 20 с.

1187. Прогляда І. О. Правові питання державної підтримки оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Теорія і практика правознавства*. 2013. Вип. 1. URL: <http://tlaw.nlu.edu.ua/> (дата звернення: 09.06.2019 року);

1188. Прогляда І. О. Про правовий режим земельних ділянок оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 120 – 125.

1189. Продовольчий резерв держави: яке ставлення – такі й результати. URL: http://www.ac-rada.gov.ua/control/taip/uk/rib/115li/aiTic1e/1055447?caI_jb=411 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1190. Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державного регулювання закупівельної ціни на молоко та підтримки села» від 10.02.2015 року № 2089. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=53968 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1191. Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» (щодо Аграрного фонду)» від 08.02.2017 року № 6055. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=6055&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1192. Проект Закону «Про внесення змін до Закону України «Про особисте селянське господарство» щодо розвитку сільського зеленого туризму» № 2232а від 02.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=2232%D0%B0&skl=9 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1193. Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності технологічних парків № 2216а від 01.07.2015 року. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=55805 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1194. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України щодо податкової лібералізації URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=56874 (дата звернення: 09.06.2019 року)

1195. Прокопенко Ю. В., Юхно М. Т. Регулююча роль держави в розвитку іпотечного кредитування землі. *Проблеми економіки*. 2010. № 3. С. 19 – 22.
1196. Протокол між Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів та Індонезійською Агенцією з сільськогосподарського карантину Міністерства сільського господарства Республіки Індонезія про співробітництво у сфері карантину та захисту рослин від 17.04.2018 року. Офіційний вісник України. 2018. № 59. Стор. 445. Ст. 2090.
1197. Протокол санітарних та фітосанітарних вимог щодо експорту шроту соняшникового з України до Китайської Народної Республіки між Міністерством аграрної політики та продовольства України та Генеральною адміністрацією нагляду за якістю, інспекції та карантину Китайської Народної Республіки від 15.09.2017 року. Офіційний вісник України. 2017. № 88. Стор. 266. Ст. 2725.
1198. Проценко Т. П. Правовий режим майна селянських (фермерських) господарств України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 1996. 178 с.
1199. Прудивус Л. В. Методичні підходи до оцінки ефективності державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 106 – 111.
1200. Пыжикова Н. И., Калягина Л. В. Государственная инвестиционная деятельность в сельскохозяйственном производстве. *Вестник Красноярского гос. аграр. ун-та*. 2011. № 7. С. 21–28.
1201. Раджоньери М. П., Валетта М. Агроэкологическое право Европейского Союза и Италии / отв. ред. Д. О. Тузов. М.: Статут, 2006. 208 с.
1202. Радченко А. М. Сорти рослин як об'єкти аграрних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2018. 20 с.
1203. Рев'юк Н. В. Іпотека як господарсько-правова конструкція залучення інвестицій в економіку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2006. 180 с.
1204. Рибнікова Е. Ю. Господарсько-правове стимулювання використання відновлюваних джерел енергії в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. О., 2018. 222 с.
1205. Риженко О. Сучасні зміни податкового законодавства як фактор ризиковості для сільськогосподарського виробництва. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 10. С. 111 – 114.
1206. Рижко П. О. Порівняльно-правовий аналіз форм аграрного підприємництва за законодавством ФРН та України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.
1207. Рижко П. О. Сутність аграрної політики ФРН стосовно функціонування й розвитку сільського господарства *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. № 165. Ч. 1. С. 100 – 106.
1208. Ринденко Н. А. Закордонний досвід функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Агросвіт*. 2010. № 21. С. 61 – 66.
1209. Риндик А. Р. Ринок агрострахування України у 2017-му андеррайтинговому році: аналітичне дослідження. Київ, 2017. URL: <https://forinsurer.com/files/file00624.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1210. Ришкова Л. В. Правове регулювання охорони та використання особливо цінних земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2010. 17 с.
1211. Рішення Господарського суду АПК від 30.05.2013 року у справі № 901/1341/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31522073> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1212. Рішення Господарського суду Вінницької області від 12 червня 2013 року у справі № 902/711/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31872203> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1213. Рішення Господарського суду Вінницької області від 15 квітня 2014 року у справі № 902/311/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/38261467> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1214. Рішення Господарського суду Житомирської області від 01 червня 2009 року у справі № 16/500. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3753853> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1215. Рішення Господарського суду Житомирської області від 21 червня 2011 року у справі № 18/5007/63/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/3753853> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1216. Рішення Господарського суду Київської області від 10.09.2015 року у справі № 911/3075/15. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51827558> (дата звернення: 09.06.2019 року);
1217. Рішення Господарського суду Київської області від 26 червня 2012 року у справі № 9/031-12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/31872203> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1218. Рішення Господарського суду Львівської області від 18 червня 2013 року у справі № 914/854/13-г. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32051538> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1219. Рішення Господарського суду м. Києва від 01.03.2010 року у справі № 44/12501.03.10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/8957151> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1220. Рішення Господарського суду м. Києва від 03.12.2013 року у справі № 906/1245/13. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35867197> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1221. Рішення Господарського суду м. Києва від 05.09.2016 року у справі № 910/6776/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61137437> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1222. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 31.01.2011 року у справі № 10/67. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/13672489> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1223. Рішення Кодимського районного суду Одеської області від 11.05.2010 року у справі № 2-176/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/9917875> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1224. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 45 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 6, 9 Закону України «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» (справа про визначення мінімальної ціни на цукор): Рішення Конституційного Суду України від 15 квітня 2004 року. Урядовий кур'єр. 2004. № 84.
1225. Рішення Рівненського апеляційного господарського суду від 28.01.2015 року у справі № 924/1300/14 URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42496398> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1226. Рішення Сумського районного суду Сумської області від 18.11.2009 року. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/6902310> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1227. Рішення Чернігівського районного суду Чернігівської області від 12.05.2011 року у справі № 2-167/11. URL: у : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/18437060> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1228. Родік О. О. Правова охорона ґрунтів у доктрині земельного права України. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 294 – 300.
1229. Розгон А. В. Формування та функціонування біржової торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. *Агроінком*. 2008. № 1-2. С. 3 – 8.
1230. Роздайбіда О. В., Білінська О. В. Економіко-правові аспекти державної аграрної політики України. *Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. 2010. № 3. С. 152 – 161.
1231. Романко С. М. Економіко-правовий механізм забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2008. 19 с.
1232. Романко С. М. Енергетичне право – новий інститут природоресурсового права? *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 164 – 167.
1233. Романко С. М. Поняття економіко-правового механізму забезпечення екологічної безпеки сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2010. Вип. 22. С. 156 – 160.
1234. Романов С. А. Сільськогосподарська дорадча служба як суб'єкт господарювання. *Право і суспільство*. 2012. № 4. С. 68 – 72.
1235. Рудь Ю. М. Визначення поняття «біомаса» за законодавством України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 163 – 169.
1236. Рудь Ю. М. Правове регулювання енергозбереження у сільському господарстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2015. 17 с.
1237. Савельєва Е. Н. О перспективах развития сельскохозяйственных биоэнергетических отношений в Украине. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круг. стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск : Изд. Центр БГУ, 2017. С. 188 – 191.
1238. Савельєва О. М. Деякі правові аспекти розвитку агро-виробничих відносин в Україні у XXI сторіччі. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 290 – 293.
1239. Савельєва О. М. Предмет аграрного права України в умовах сталого розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2016. 20 с.
1240. Савельєва О. М. Про визначення поняття «аграрна холдингова компанія» в законодавстві України. *Сучасний стан і перспективи розвитку держави і права в Україні очима студентів* : зб. тез наук. доп. Всеукр. студент. наук. конф. (Дніпропетровськ, 12 бер. 2010). Дніпропетровськ : Дніпр. нац. ун-т ім. О. Гончара. 2010. С. 89 – 91.

1241. Савельєва О. М. Щодо розвитку аграрних інформаційних відносин як складової предмета сучасного аграрного права. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 181 – 185.
1242. Савинский С. П., Смахтин Д. А. Банки развития Китая. *Деньги и кредит*. 2007. № 5. С. 63 – 68.
1243. Савченко В., Долгополов М. Малий бізнес – інструмент диверсифікації аграрного сектору. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2018. № 1 (13). С. 32 – 39.
1244. Савченко Г. І. Пріоритетність розвитку сільського господарства України як принцип аграрного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 21 с.
1245. Садовой С. М. Правове регулювання виробництва зерна в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 20 с.
1246. Сайнський Д. А. Оцінка результативності заходів державної підтримки вітчизняного хмелярства. *Вісник ЖДТУ*. 2014. № 1 (67). С. 185 – 193.
1247. Сайнський Д. А. Підвищення дієвості системи державної підтримки розвитку хмелярства. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2015. № 4. Т. 1. С. 7 – 15.
1248. Саламін О. С. Державна регуляторна політика у сфері становлення та розвитку фермерських господарств. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С. З. Гжицького*. 2012. Том 14. № 1 (51). Ч. 2. С. 201 – 207.
1249. Салахов С. С. Проблемы устойчивого развития аграрной сферы в Азербайджанской республике. *Международный научный журнал*. 2010. № 2. С. 22 – 29.
1250. Самсонова Я. О. Договір контракції винограду. *Проблеми законності*. 2009. № 103. С. 132 – 139.
1251. Самсонова Я. О. Організаційно-правові проблеми виноградарсько-виноробного підкомплексу в умовах нової податкової політики України. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165-2. С. 96 – 102.
1252. Самсонова Я. О. Правове забезпечення державної підтримки виноградарства в Україні. *Від правової охорони природи Української РСР до екологічного права України*: зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 26 тр. 2017). К., 2017. С. 151 – 154.
1253. Самсонова Я. О. Правове забезпечення державної підтримки виробників органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 93 – 101.
1254. Самсонова Я. О. Правові питання розвитку ефективних форм господарювання в аграрному секторі України. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 202 – 205.
1255. Самсонова Я. О. Щодо проблем державної підтримки розвитку страхових відносин у сільському господарстві. *Конституційні засади аграрного, земельного та екологічного права: 20 років розвитку*: матер. круг. столу (Київ, 27 трав. 2016). Чернівці, 2016. С. 208 – 210.
1256. Самсонова Я. О., Андріїв Н. О. Державна підтримка сільськогосподарського виробництва України: реальність й перспективи. *Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 26 жовт. 2012): у 3 ч. Дніпропетровськ, 2012. Ч. 2 : Приватно-правові проблеми формування правової держави. С. 147 – 149.
1257. Саниахметова Н. А. Регулирование предпринимательской деятельности в Украине: организационно-правовые аспекты : монография. О., 1998. 232 с.
1258. Санников Д. В. К вопросу о понимании платы за землю. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круг. стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. центр БГУ, 2017. С. 194 – 195.
1259. Саркисова Т. Б. Сельскохозяйственная кооперация Украины и Беларуси: сравнительно-правовой аспект. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круглых столов / отв. ред. : С. А. Балашенко. Минск, 2014. С. 108 – 111.
1260. Сатир Л. М. Земельно-іпотечне кредитування як джерело фінансових ресурсів сільськогосподарських товаровиробників. *Інвестиції: практика та досвід*. 2013. № 4. С. 36 – 38.
1261. Сафонов І. П. Кредитування сільськогосподарських товаровиробників як форма їх державної підтримки. *Конституція України – основа побудови правової держави і громадянського суспільства*: тези всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (Харків, 26–27 чер. 2006) Х., 2006. С. 218 – 220.
1262. Сафонов І. П. Правова регламентація державної підтримки аграрних товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 18 с.
1263. Сащенко І. С. Деякі аспекти правового регулювання публічних інвестицій в соціальний розвиток села. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 213. Ч. 1. С. 131 – 134.
1264. Свистун М. Державне регулювання забезпечення ресурсної безпеки сільського господарства України. *Вісник Львівського ун-ту. Серія «Економіка»*. 2009. Вип. 42. С. 185 – 190.
1265. Свідерська І. М. Державна політика підтримки аграрного виробництва України в контексті вимог Світової організації торгівлі: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.07.02. К., 2004. 19 с.
1266. Святченко Л. О. Державно-правове регулювання ціноутворення в бурякоцукровому комплексі. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 157. С. 80 – 87.
1267. Святченко Л. О. Значення договору контракції у цукробуряківництві на сучасному етапі розвитку аграрних відносин. *Підприємництво, господарство і право*. 2009. № 9. С. 149 – 152.
1268. Святченко Л. О. Шляхи та заходи підтримки і розвитку цукробуряківництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 85 – 89.
1269. Святченко, Л. О. Правове регулювання цукробуряківництва в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2010. 19 с.
1270. Семенда Д. К., Семенда О. В. Розвиток органічного виробництва в сільськогосподарських підприємствах. *Агросвіт*. 2014. № 7. С. 42 – 46.
1271. Семенда О. В. Особливості державної підтримки у відновленні тваринницької галузі. *Зб. наук. праць Уманського націон. ун-ту садівництва. Економіка*. 2010. Вип. 74. Ч. 2. С. 16 – 23.
1272. Семчик В. І. Аграрне право як галузь права. *Правова держава*. 2010. Вип. 21. С. 371 – 379.
1273. Семчик В. І. Концепція дослідження наукової теми «Правові проблеми розвитку аграрного права». *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 14 – 15.
1274. Семчик В. І., Погрібний О. О. Нові аспекти організації сільськогосподарського виробництва. *Правова держава*. 1993. Вип. 4. С. 73 – 80.
1275. Семчик О. О. Правові засади фінансування інноваційного розвитку України. *Держава і право. Юрид. і політ. науки*. 2010. Вип. 50. С. 468 – 474.
1276. Семчик О. О. Специфіка правового регулювання оподаткування у сфері земельних, аграрних та екологічних відносин. *Співвідношення екологічного, природоресурсного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 9 груд. 2011). Х., 2011. С. 197 – 203.
1277. Сиволюцька С. І. *Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств за законодавством України та Європейського Союзу*: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 21 с.
1278. Сиденко В. Р. Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель : [у 2 т.]. К.: Феникс, 2008. Том 1. Глобализация и экономическое развитие. 376 с.
1279. Сидор В. Д. Нерегуляція в сфері оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення. *Традиції та новачі юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права)*: матер. Міжн.наук.-практ. конф. (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 615 – 617.
1280. Сидор В. Д. Правові засади застави земельних ділянок сільськогосподарського призначення в Україні. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2005. 20 с.
1281. Сидор В. Д. Фермерське господарство як основа аграрного устрою України: позиція Конституційного Суду України. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. круг. столу (Харків, 1 бер. 2019). Х., 2019. С. 61 – 63.
1282. Сидор Г. В. Доцільність і перспективи створення та розвитку Державного земельного (іпотечного) банку. *Маркетингове управління конкурентоспроможністю*: матер. III Всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених та студентів (Дніпропетровськ, 30 бер. 2012). Дніпропетровськ, 2012. С. 269 – 271.
1283. Сидоров Я. Державна політика розвитку кластерів як складова частина формування інноваційної моделі сільського господарства: аграрно-правовий погляд. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 2. С. 115 – 120.
1284. Сидоров Я. О. До питання про пріоритетні напрями розвитку правового забезпечення діяльності господарюючих суб'єктів в аграрному секторі. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 172 – 174.
1285. Сидорова С. В. Оптимізація структури сільськогосподарського землекористування як комплексна правова форма забезпечення підвищення родючості ґрунтів. *Сучасні досягнення наук земельного, аграрного та екологічного права*: матер. кругл. столу (Харків, 24 трав. 2013). Х., 2013. С. 56 – 57.

1286. Сидорова С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2012. 20 с.
1287. Сільськогосподарські «Кремнієві долини» Піднебесної. URL: <http://propozitsiya.com/ua/u-silskogospodarskiy-kremniyeviy-dolyni-pidnebesnoyi> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1288. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.
1289. Сіренко Н., Мельник О. Бюджетно-податкове стимулювання інноваційного розвитку аграрного сектора економіки. *Економіст*. 2013. № 4. С. 28 – 32.
1290. Сіряченко І. І. Правові аспекти використання альтернативних джерел енергії в Україні. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 167 – 169.
1291. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / Вид. 3-тє, доп. і перероб. К.: Правова єдність, 2011. 524 с.
1292. Скидан О. В. Законодавче забезпечення аграрної політики в Україні: проблемні питання. *Право України*. 2006. № 4. С. 52 – 56.
1293. Скородулина А. М. Понятие «производитель сельскохозяйственной продукции» с учетом принципов и правил ВТО. *Концептуальные основы развития национальных правовых систем в контексте процессов глобализации и региональной интеграции: постсоветский опыт и перспективы устойчивого развития*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 7-8 окт. 2001). Минск: Изд. центр БГУ, 2001. С. 418 – 420.
1294. Скоцик В. Є. Організаційні засади функціонування ринку сільськогосподарської техніки в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Економіка, аграрний менеджмент, бізнес»*. 2013. Вип. 181-6. С. 206 – 213.
1295. Скульская Л. В., Широкова Т. К. Проблемы и направления развития кооперации на селе. *Научные труды: Ин-т народнохозяйственного прогнозирования РАН*. 2014. № 12. С. 205 – 225.
1296. Слесар Т. М. Тенденції розвитку льонарства. *International Scientific Journal*. URL: <http://www.inter-nauka.com/> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1297. Словник з аграрного права / Уклад. В. П. Жушман, О. О. Погрібний, В. Ю. Уркевич / за ред. В. П. Жушмана. Х.: Право, 2010. 160 с.
1298. Слома В. М. Правове забезпечення функціонування агробізнесу в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2016. Вип. 1. С. 150 – 154.
1299. Соколова І. О. Дeregуляція в системі правового регулювання суспільних відносин. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2016. Вип. 31. С. 218 – 226.
1300. Сокольська І. П. Інформаційно-консультативне забезпечення сільськогосподарського виробництва. *Зб. наук. праць УНУС*. 2011. Вип. 76. Ч. 2. С. 174 – 180.
1301. Соломонко Д. О. Розвиток аграрного сектору регіону на основі кластерного підходу. *Економіка АПК*. 2008. № 3. С. 60 – 66.
1302. Соляник А. В., Соляник, В. В. Особенности и проблемы правового регулирования животноводства: монография. Горки: Бел. гос. сельск. академия, 2011. 300 с.
1303. Спаський Г. В. Підвищення ефективності функціонування фермерських господарств Закарпаття. *Економіка АПК*. 2017. № 3. С. 50 – 57.
1304. Станіславський В. П. Договір контрактиції продукції насінництва. *Університетські наукові записки*. 2008. № 2 (26). С. 113 – 118.
1305. Станіславський В. П. Правове регулювання вирощування і реалізації високопродуктивного насіння зернових культур: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2005. 20 с.
1306. Старостіна Л. Л. Місце фермерських господарств у формуванні пріоритетних напрямів стратегії аграрних перетворень в Україні. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. круг. столу (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 290 – 293.
1307. Статівка А. Н. Вопросы правового обеспечения государственной поддержки животноводства в Украине. *Правовое обеспечение инновационного развития экономики Республики Беларусь*: матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 21-22 окт. 2010). Минск, 2010. С. 448 – 451.
1308. Статівка А. Н. Новые виды договорных отношений с участием аграрных товаропроизводителей. Х.: Право, 1999. 121 с.
1309. Статівка А. О договоре на создание племенных сельскохозяйственных животных. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 8. С. 52 – 53.
1310. Статівка А. М. Аграрне право чи сільськогосподарське право? *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права*: матер. «круг. столу» (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 50 – 52.
1311. Статівка А. М. Актуальні питання сучасної науки аграрного права. *Актуальні проблеми правоохоронної діяльності та юридичної науки*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 19-20 верес. 2013). Дніпропетровськ, 2013. С. 53 – 55.
1312. Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання державної підтримки сільськогосподарських товаровиробників як засобу забезпечення їх належного функціонування. *Розвиток організації-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 35 – 38.
1313. Статівка А. М. Деякі аспекти правового регулювання сталого розвитку сільських територій. *Правові проблеми розвитку сільських територій України*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 54 – 58.
1314. Статівка А. М. Деякі правові питання діяльності агрохолдингів в Україні. *Актуальні проблеми екологічних, земельних та аграрних правовідносин: теоретико-методологічні й прикладні аспекти*: матер. круг. столу (Харків, 5 груд. 2014). Х., 2014. С. 61 – 63.
1315. Статівка А. М. Деякі правові питання органічного виробництва сільськогосподарської продукції. *Актуальні проблеми юридичної науки*: зб. тез Міжнар. наук. конф. «Тринадцяті осінні юридичні читання» (Хмельницький, 14-15 лист. 2014). Хмельницький, 2014. Ч. 3. С. 99 – 100.
1316. Статівка А. М. Деякі принципи екологічної політики в сільському господарстві України. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжн. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20-21 квіт. 2012). О., 2012. С. 406 – 407.
1317. Статівка А. М. Організаційно-правові питання соціального розвитку села в Україні: монографія. Х.: Право, 2007. 208 с.
1318. Статівка А. М. Правові засади сучасної аграрної реформи в Україні та роль селянина в її проведенні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 1. С. 45 – 55.
1319. Статівка А. М. Про деякі організаційно-правові питання розвитку і діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Науковий вісник НУБіП*. 2012. Вип. 173. Ч. 2. С. 47 – 51.
1320. Статівка А. М. Про тенденції і перспективи розвитку сільськогосподарської кооперації в Україні: правові аспекти. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного і екологічного права*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 71 – 74.
1321. Статівка А. М. Сільське господарство України та його інтеграція в міжнародні сільськогосподарські організації: проблемні питання. *Право України*. 2003. № 4. С. 42 – 45.
1322. Статівка А. М. Співвідношення поняття «господарська діяльність» та «виробничо-господарська діяльність» сільськогосподарських підприємств. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 2. С. 35 – 42.
1323. Статівка А. М. Щодо екологічної безпеки при здійсненні господарської діяльності особистими селянськими господарствами. *Актуальні проблеми становлення і розвитку права екологічної безпеки в Україні*: матер. наук.-практ. кругл. столу (Київ, 28 берез. 2014). Чернівці, 2014. С. 44 – 46.
1324. Стойко О. Я. Стан і перспективи лізингу в аграрній галузі України. *Продуктивність агропромислового виробництва*. 2014. № 26. С. 19 – 26.
1325. Стойко О. Я. Становлення та розвиток системи іпотечного кредитування аграрного сектора України. *Вісник Житомирського нац. агроеколог. ун-ту*. 2013. № 1-2 (2). С. 278 – 290.
1326. Стратегія і тактика науково технологічної політики: зарубіжний досвід, проблеми та перспективи України / Згуровський М. З., Бегма В. М., Ільченко М. Ю та ін.; за ред. В. П. Горбуліна. К.: НТУУ «КПІ», 2006. 220 с.
1327. Ступень Р., Ступень О. Еколого-економічні особливості розвитку земельної іпотеки в кредитуванні сільського господарства. *Вісник Львівського нац. аграр. ун-ту. Серія: Економіка АПК*. 2016. № 23 (2). С. 120 – 127.
1328. Суєтнов Є. П. Впровадження екосистемного підходу як пріоритетний напрям державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку. *Актуальні проблеми екологічного, земельного та аграрного законодавства в сучасних умовах*: матер. круг. столу, присвяч. 90-річчю В. К. Попова (Харків, 1 бер. 2019). Х., 2019. С. 183 – 186.
1329. Сус Л. В. Інструментарій державного регулювання галузі тваринництва в Україні. *Вісник Сумського державного університету. Сер. : Економіка*. 2014. № 2. С. 54 – 62.

1330. Сюйва І. С. Правове регулювання використання лісових ресурсів у сільському господарстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2017. 19 с.
1331. Сюйва І. С. Правове регулювання державної підтримки фермерських господарств з відокремленими фермерськими садибами в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 2. С. 74 – 78.
1332. Сюрвачик В. Г. Запобігання корисливим злочинам в аграрному секторі економіки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. К., 2007. 20 с.
1333. Тараненко Л. С. Правове регулювання сільськогосподарського дорадництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 20 с.
1334. Тараненко Л. С. Правові особливості громадського регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 185 – 187.
1335. Тараненко Л. С. Про деякі питання удосконалення законодавства України про сільськогосподарську дорадчу службу. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин*: зб. тез Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 17-18 трав. 2013). Хмельницький, 2013. С. 348 – 352.
1336. Тараненко Л. С. Розвиток законодавства про сільськогосподарську дорадчу діяльність в Україні. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 3. Т. 2. С. 116 – 121.
1337. Тарасюк О. Б. Державне регулювання забезпечення продовольчої безпеки країни. *Актуальні проблеми економіки*. 2012. № 10 (136). С. 58 – 63.
1338. Тарахонич Т. І. Механізм дії права, механізм правового регулювання, механізм реалізації права: особливості взаємодії. *Держава і право. Юрид. та політ. науки*. 2010. Вип. 50. С. 12 – 18.
1339. Терещенко О. О. Антикризисне фінансове управління на підприємстві: монографія. К.: КНЕУ, 2008. 272 с.
1340. Терлецька Л. М. Правові питання створення та функцій Державного земельного банку в Україні. *Правове життя сучасної України*: матер. Міжн. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (Одеса, 20-21 трав. 2011). О., 2011. С. 459 – 460.
1341. Тивончук С. В., Тивончук Я. О., Павлоцька Т. П. Розвиток ринку виробництва молока в Україні в контексті євроінтеграційних процесів. *Економіка АПК*. 2017. № 4. С. 25 – 31.
1342. Титарчук І. М. Державна підтримка сільського господарства в умовах трансформації економіки АПК: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02. К., 2006. 20 с.
1343. Титарчук І. М. Державна підтримка сільського господарства в умовах трансформації економіки АПК: дис. ... канд. екон. наук: 08.07.02. К., 2006. 232 с.
1344. Титич В. М. Державно-правові форми впливу на економічні відносини: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2010. 22 с.
1345. Титова Н. И. Продовольственная проблема: земля, труд (правовые аспекты): монография. Л., Изд-во при Львовск. ун-те, 1989. 183 с.
1346. Титова Н. И. Законодавча регламентація фермерства у США: досвід для України. *Актуальні проблеми соціального права. Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин*: матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Львів, 18 лист. 2016). Л., 2016. С. 291 – 293.
1347. Титова Н. И. Фермер і закон. Львів, 1996. 126 с.
1348. Тихомиров Ю. А. Юридические режимы государственного регулирования экономики. *Право и экономика*. 2000. № 5. С. 3 – 6.
1349. Ткачук Т. Ю. Співробітництво України з Міжнародним валютним фондом: погляд у майбутнє. *Право і безпека*. 2004. № 3-4. С. 38 – 41.
1350. Томашевська О. А. Органічне виробництво в світі: реалії та перспективи. *Інноваційна економіка*. 2013. № 6. С. 161 – 164.
1351. Топсхалова Ф. М.-Г., Хакунова С. А. Особенности государственного регулирования аграрного сектора. *Экономический вестник РГУ*. 2010. Т. 8. № 1. Ч. 3. С. 89 – 95.
1352. Третяк А., Другак В., Вольська А. Концептуальні засади іпотечного кредитування під заставу земель сільськогосподарського призначення та їх землеустрою. *Економіст*. 2013. № 8. С. 31 – 33.
1353. Тригуб А. Ю. Законодавче забезпечення національної продовольчої безпеки України: сучасний стан, проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2011. Вип. 165. Ч. 2. С. 288 – 298.
1354. Туєва О. В. Фінансова підтримка як складова правового забезпечення конкурентоспроможності в аграрному секторі економіки. *Наук. вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія «Юридичні науки»*. 2015. Вип. 4. Т. 2. С. 58 – 62.
1355. Туєва О. М. До питання про правову природу державного продовольчого резерву. *Сутність та значення впливу законодавства на розвиток суспільних відносин*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 11-12 квіт. 2014). О., 2014. С. 77 – 79.
1356. Туєва О. М. Земельні ділянки для сінокошіння й випасання худоби: правові питання. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 102. С. 126 – 130.
1357. Туєва О. М. Окремі організаційно-правові засоби забезпечення конкурентоспроможності аграрного сектору економіки. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5 – С. 90 – 94. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2015/25.pdf (дата звернення: 15.12.2015).
1358. Туєва О. М. Окремі правові аспекти державного регулювання у сфері виробництва та обігу органічної сільськогосподарської продукції. *Правові засади ведення органічного землеробства*: збір. матер. міжн. наук.-практ. конф. (Харків, 29-30 вер. 2017). Х., 2017. С. 214 – 217.
1359. Туєва О. М. Органічне землеробство в контексті екологізації аграрних правовідносин. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу. (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 129 – 131.
1360. Туєва О. М. Про деякі правові питання функціонування дорадчої сільськогосподарської служби. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. «круг. столу» (Харків, 13 черв. 2014). Харків, 2014. С. 187 – 189.
1361. Туліна Е. Є. Правове забезпечення використання рослинного світу для випасання худоби та інших потреб тваринництва. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України*: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Івано-Франківськ, 8-10 вер. 2017). Івано-Франківськ, 2017. С. 84 – 87.
1362. Тулуш Л. Д. Моделі та механізми оподаткування ПДВ поставок сільськогосподарської продукції. *Економіка АПК*. 2011. № 1. С. 101 – 109.
1363. Тулуш Л. Д. Функціонування податку на додану вартість у сільському господарстві: досвід ЄС. *Економічний вісник Донбасу*. 2010. № 2 (20). С. 90 – 95.
1364. Тулуш Л. Д., Грищенко О. Ю. Оцінювання рентабельності діяльності як передумова надання держфінпідтримки сільгосп підприємствам. *Економіка АПК*. 2016. № 7. С. 60 – 71.
1365. Тулуш Л. Д., Прокопчук О. Т. Ключові зміни у механізмі справляння ПДВ з метою підтримки сільськогосподарських товаровиробників. *Зб. наук. праць Уманського націон. ун-ту садівництва. Економіка*. 2012. Вип. 79. С. 39 – 49.
1366. Тулуш Л. Д., Радченко О. Д. Стан та перспективи державної підтримки молочної галузі. *Облік і фінанси АПК*. 2011. № 4. С. 161 – 167.
1367. Тулуш Л. Податкове регулювання розвитку агропромислового виробництва: стан та перспективи. *Інститут бухгалтерського обліку, контроль та аналіз в умовах глобалізації*: міжн. зб. наук. праць. Вип. 2. (м. Кам'янець-Подільський) / відпов. ред. Н. В. Семенишена. Тернопіль: Крок, 2014. С. 239 – 243.
1368. Тулуш Л. Про наслідки для молочного тваринництва повної відміни спецрежиму ПДВ. URL: <http://infagro.com.ua/ua/2016/09/27/> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1369. Тулуш Л., Малініна Н. Особливості формування системи прямого оподаткування аграрного сектору в розвинутих країнах. *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2012. Вип. 1 (6). С. 124 – 134. URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2012/12tldvrk.pdf> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1370. Тюріна Н. М., Карвацка Н. С. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2013. 408 с.
1371. У 4 областях впроваджуються міжнародні проекти з підтримки розвитку малого підприємництва, сімейних ферм та кооперації на селі. URL: <http://minagro.gov.ua/node/21013> (дата звернення: 03.03.2016 року)
1372. Угода про субсидії і компенсаційні заходи від 15.04.1994 року. Офіційний вісник України. 2010. № 84. Стор. 446. Ст. 2989.
1373. Українським аграріям не вистачає 9 мільярдів на осінні польові роботи. URL: <http://economics.unian.ua/agro/1443898-ukrajinskim-agrariyam-ne-vistachae-9-milyardiv-na-osinni-polovi-roboti.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1374. Ульяновченко О. В. Залежність продовольчої безпеки країни від забезпеченості аграрної сфери ресурсами. *Агросвіт*. 2007. № 9. С. 4 – 8.

1375. Уркевич В. Аграрні правовідносини й предмет аграрного права. *Право України*. 2008. № 9. С. 76 – 80.
1376. Уркевич В. Ю. Аграрні правовідносини в Україні: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2007. 39 с.
1377. Уркевич В. Ю. Актуальные проблемы реформирования аграрного законодательства Украины. *Правовые реформы в постсоветских странах: достижения и проблемы: межд. науч.-практ. конф.* (Кишнев, 28-29 мар. 2014). Кишнев, 2014. С. 210 – 212.
1378. Уркевич В. Ю. Інноваційна модель розвитку сільського господарства України: окремі правові питання. *Актуальні питання інноваційного розвитку*. 2011. № 1. С. 32 – 36.
1379. Уркевич В. Ю. Новели правового регулювання у сфері страхування сільськогосподарської продукції. *Проблеми законності*. 2012. Вип. 120. С. 126 – 133.
1380. Уркевич В. Ю. Органічне сільськогосподарське виробництво: правові питання розвитку в аспекті євроінтеграції України. *Сучасні тенденції та перспективи розвитку аграрного, земельного та екологічного права: матер. Всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю акад. В. З. Янчука* (Київ, 22-23 трав. 2015). К., 2015. С. 75 – 77.
1381. Уркевич В. Ю. Правове забезпечення державної аграрної політики. *Законодательное обеспечение экономической политики государства и юридическое образование: матер. Межд. науч.-практ. конф.* (Донецк-Святогорск, 16-17 апр. 2009). Донецк: Юго-Восток, 2009. С. 39.
1382. Уркевич В. Ю. Правові аспекти створення та функціонування сімейних фермерських господарств. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2016. Вип. 243. С. 67 – 75.
1383. Уркевич В. Ю. Правові питання функціонування оптових ринків сільськогосподарської продукції. *Проблеми законності*. 2010. Вип. 108. С. 115 – 122.
1384. Уркевич В. Ю. Правові проблеми функціонування агрохолдингів в Україні. *Право та інновації*. 2013. № 4. С. 115 – 125.
1385. Уркевич В. Ю. Про державно-приватне партнерство в сфері органічного виробництва. *Актуальні правові проблеми публічно-приватного партнерства у сфері аграрних, земельних, екологічних та космічних відносин: матер. Міжн. наук.-практ. конф.* (Київ, 22 лист. 2013). К., 2013. С. 44 – 46.
1386. Уркевич В. Ю. Про правове забезпечення кредитування сільськогосподарських товаровиробників під заставу сільськогосподарської продукції. *Право та інновації*. 2015. № 3 (11). С. 9 – 14.
1387. Уркевич В. Ю. Про сучасний зміст предмета аграрного права. *Сучасні проблеми аграрного і природоресурсного права: матер. Міжн. наук.-практ. конф.* (Київ, 30 – 31 жовт. 2009). К., 2009. С. 46 – 47.
1388. Уркевич В. Ю. Проблеми теорії аграрних правовідносин: монографія. Х.: Харків юридичний, 2007. 496 с.
1389. Ухвала Апеляційного суду Донецької області від 13 січня 2014 року у справі № 253/8438/13-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/39534516> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1390. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 04 липня 2013 року у справі № К-41761/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32365888> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1391. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 07 серпня 2012 року у справі № К/9991/80233/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25742312> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1392. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 08.12.2015 року у справі № К/800/34039/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/54272279> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1393. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 квітня 2013 року у справі № К/9991/39618/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30569749> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1394. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 10 листопада 2016 року у справі № К/800/12709/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62758268> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1395. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 11 грудня 2012 року у справі № К/9991/44267/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/28102556> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1396. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 12 лютого 2013 року у справі № К/9991/76096/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/29271615> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1397. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 12.06.2010 року у справі № К-34519/09. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9818545> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1398. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 15.04.2013 року у справі № К/9991/77554/12. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/30833713> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1399. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 16 березня 2016 року у справі № К/800/521/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/56548284> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1400. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 26 травня 2016 року у справі № К/800/54350/15. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58213918> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1401. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 27 вересня 2012 року у справі № К/9991/8576/11. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/26314349> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1402. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 29.07.2013 року у справі № К/800/2429/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32752418> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1403. Ухвала Вищого адміністративного суду України від 30 серпня 2012 року у справі № К-29297/10-С. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25897838> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1404. Ухвала Вінницького апеляційного адміністративного суду від 09 червня 2015 року у справі № 824/246/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/45161239> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1405. Ухвала Львівського апеляційного адміністративного суду від 05 грудня 2013 року у справі № 25498/10. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/36032348> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1406. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 05 квітня 2016 року у справі № 821/3830/15-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57063119> (дата звернення: 09.06.2019 року);
1407. Ухвала Одеського апеляційного адміністративного суду від 28 квітня 2015 року у справі № 821/4647/14. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43845908> (дата звернення: 09.06.2019 року);
1408. Фалалєєва Л. Г. Перспективи розвитку правового регулювання торговельних відносин між Україною та Європейським Союзом. *Зовнішня торгівля: право і економіка*. 2006. № 4 (27). С. 80 – 84.
1409. ФАО допоможе молочникам у створенні кооперативів. URL: <http://kurkul.com/news/2023-fao-dopomoze-molochnikom-u-stvorenni-kooperativiv> (дата звернення: 03.03.2016 року)
1410. Федоренко О. Під лежачий камінь вода не тече... URL: <http://www.silskivisti.kiev.ua/18641/index.php?n=9111> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1411. Федорович В. І. Правові основи створення та діяльності сільськогосподарських кооперативів в Україні: монографія. Л., 1998. 144 с.
1412. Федорович В. І. Правові проблеми використання нерозподілених (невитребуваних) земельних паїв. *Правові проблеми розвитку сільських територій України: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. В. І. Семчика* (Київ, 9 груд. 2015). К., 2015. С. 175 – 178.
1413. Фененко П. О. Генезис та еволюція державного регулювання зовнішньої торгівлі сільськогосподарською продукцією в Україні. *Формування ринкових відносин*. 2012. № 12 (139). С. 157 – 163.
1414. Фененко П. О. Оподаткування зовнішньої торгівлі сільськогосподарських підприємств: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.08. К., 2013. 21 с.
1415. Філюк О. С. Страхування як спосіб захисту майнових прав сільськогосподарських товаровиробників. *Сучасні науково-практичні проблеми екологічного, земельного та аграрного права: матер. круг. столу* (Харків, 6 груд. 2013). Х., 2013. С. 294 – 296.
1416. Форвардна програма від Аграрного фонду. URL: <http://agrofond.gov.ua/products/forward-program/> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1417. Фролова Н. В. Правове регулювання здійснення органічного виробництва. *Традиції та новачії юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє (до 20-річчя НУ ОЮА та 180-річчя Одеської школи права): матер. Міжн.наук.-практ. конф.* (Одеса, 19 травня 2017). О., 2017. С. 643 – 645.
1418. Халатур С. М. Удосконалення організаційно-економічного механізму інноваційного розвитку сільського господарства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2017. № 12. С. 46 – 50.

1419. Харитоновна Т. Є. Здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: проблеми теорії та практики: монографія. Одеса, 2016. 464 с.
1420. Харитоновна Т. Є. Особливості передачі в іпотеку земельних ділянок та споруд, що на них знаходяться. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 37. С. 195 – 200.
1421. Харитоновна Т. Є. Проблеми здійснення прав на чужі земельні ділянки в Україні: дис. ... докт. юрид. наук. Київ, 2017. 322 с.
1422. Харченко О. С. Питання правового врегулювання застави земельних ділянок та звернення стягнення на них. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 3. С. 147 – 151.
1423. Хомаківська О. В., Корчинська С. Г. Світова практика державного регулювання та підтримки органічного виробництва. *Вісник Харківського національного університету сільського господарства. Серія «Економічні науки»*. 2011. Вип. 113. С. 418 – 423.
1424. Хомаківська О. В., Могильний О. М. Агрохолдинги України: аграрна політика та виклики майбутньому. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 33 – 41.
1425. Хомаківський В. М. Проблеми активізації розвитку підприємницької складової галузі тваринництва в сучасному ринковому середовищі. *Агросвіт*. 2016. № 5. С. 3 – 9.
1426. Ходіко Ю. Є. Об'єкт іпотечного правовідношення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Х., 2011. 20 с.
1427. Хозяйственное право Украины: учебник / под ред. А. С. Васильева, О. П. Подцерковного. 3-е изд., перераб. и доп. Х. : Одиссей, 2008. 488 с.
1428. Холод Л. И. Возможные пути реформирования финансово-кредитного механизма в АПК. *Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий*. 1996. № 1. С. 8 – 11.
1429. Хомінець С. В. Правове забезпечення підвищення родючості ґрунтів: монографія / під заг. ред. М. В. Шульги. Х.: Фінарт, 2015. 169 с.
1430. Хом'яченко С. І. Правове забезпечення контролю за використанням та охороною земель в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2004. 19 с.
1431. Хрипко С. И. Некоторые вопросы правового регулирования государственной поддержки фермеров по законодательству ЕС. *Современные тенденции правового регулирования экологических отношений* : матер. Межд. науч.-практ. конф. (Минск, 26–27 апр. 2013). Минск: Изд. центр БГУ, 2013. С. 100 – 102.
1432. Худавердова, К. О. Правове регулювання використання та охорони водних ресурсів у сільському господарстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2014. 19 с.
1433. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 року. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40-44. Ст. 356.
1434. Циліурк Р. А. К началу дискуссии об органическом земледелии как правовой категории. *Приоритетные направления развития экологического, земельного и аграрного права*: матер. Респ. круглого стола, приуроч. к юбилею проф. Т. И. Макаровой. Минск: Изд. Центр БГУ, 2017. С. 226 – 229.
1435. Цюра О. Поняття «багатогалузеве тваринництво» у законодавстві України. *Поняття та категорії юридичної науки*: матер. V Міжн. наук.-практ. конф. (Київ, 18 лист. 2014). К., 2014. С. 445 – 448.
1436. Цюцик О. В. Щодо організаційно-правових форм сільськогосподарських товаровиробників. *Актуальні проблеми реформування земельних, екологічних, аграрних та господарських правовідносин в Україні*: зб. наук. праць Міжн. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 14-15 трав. 2010). Хмельницький, 2010. С. 192 – 195.
1437. Цюцик О. Проблеми законодавчого визначення поняття сільськогосподарського підприємства. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2011. Вип. 53. С. 270 – 276.
1438. Чабаненко М. М. Методи правового регулювання аграрних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2006. 20 с.
1439. Чабаненко М. М. Система аграрного права України: методологічні засади становлення та розвитку: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.06. Х., 2015. 437 с.
1440. Чабаненко М. М. Становлення та розвиток системи аграрного права України: монографія. Дніпропетровськ: Вид-во «Грані», 2015. 298 с.
1441. Чабаненко М. М. Щодо вирішення цінової кризи на ринку сільськогосподарської продукції в Україні. *Право і суспільство*. 2012. № 2. С. 106 – 110.
1442. Чабаненко Н. Н. Сельскохозяйственная деятельность как аграрно-правовая категория. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. URL: <http://journal.org/articles/2014/uris56.html> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1443. Чайка Т. О. Розвиток органічного виробництва в аграрному секторі економіки: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03. Миколаїв, 2012. 20 с.
1444. Чайка Т. О., Чужмир К. М. Фінансове забезпечення запровадження органічного виробництва в аграрному секторі економіки. *Організаційно-правові форми агропромислових формувань: стан, перспективи та вплив на розвиток територій*: матер. міжнар. наук.-метод. конф. (Київ, 11-12 лист. 2011). К., 2011. С. 288 – 295.
1445. Чанишева А. Р. Іпотечні цивільні правовідносини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2009. 20 с.
1446. Чаркин С. А. Судьба сельского хозяйства России в зеркале права (конец XX – начало XXI века). М., 2008. 287 с.
1447. Чиж И. М. Правовое регулирование выплат надбавок за реализованную сельскохозяйственную продукцию. *Информационно-правовая поддержка охраны окружающей среды и устойчивого развития*: по матер. круглых столов / отв. ред С. А. Балашенко. Минск, 2014. С. 121 – 123.
1448. Чудовська В. А. Державна підтримка виробництва органічної сільськогосподарської продукції в Україні. *Вісник Житомирського нац. агроеколог. ун-ту*. 2012. № 2 (2). С. 442 – 450.
1449. Чумаченко І. Є. Державний контроль за охороною та використанням водних об'єктів як функція державного екологічного управління. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 30. С. 164 – 167.
1450. Чурилова Т. М. Правове регулювання діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2011. 20 с.
1451. Шаршун Е. В. К вопросу обеспечения экологической безопасности при производстве сельскохозяйственной продукции. *Современные приоритеты в развитии аграрного, земельного и экологического права*: матер. межд. науч.-практ. конф. (Москва, 2 марта 2012). М.: Ин-т государства и права РАН, 2012. С. 168 – 172.
1452. Швайка Л. А. Державне регулювання економіки. К.: Знання, 2008. 462 с.
1453. Шведецько П. Ю. Кредитування аграрних товаровиробників – важливий засіб забезпечення продовольчої безпеки України. *Аграрне право як галузь права, юридична наука і навчальна дисципліна*: матер. Всеукр. круг. столу (Київ, 25 трав. 2012). К., 2012. С. 164 – 166.
1454. Шведецько П. Ю. Особливості правового регулювання кредитних відносин за участю сільськогосподарських товаровиробників: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. 20 с.
1455. Шведецько П. Ю. Порівняльно-правовий досвід кредитування сільського господарства. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2013. Вип. 182. Ч. 3. С. 69 – 78.
1456. Шведецько П. Ю. Порівняльно-правовий досвід кредитування сільського господарства. *Розвиток організаційно-правових форм господарювання в аграрному секторі*: матер. круг. столу, присвяч. пам'яті акад. О. О. Погрібного (Харків, 13 черв. 2014). Х., 2014. С. 202 – 204.
1457. Швець В. Д. Органи державної влади України як суб'єкти земельних правовідносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2009. 18 с.
1458. Шеленговский П. Г., Фролова А. Д. Актуальные проблемы правового регулирования договора контрактации в современном гражданском законодательстве. *Вестник экономики, права и социологии*. 2017. № 3. С. 109 – 112.
1459. Шкарупа Е. А. Финансовый механизм государственной поддержки развития сельского хозяйства: монография. Волгоград: Волгоградское науч. изд-во, 2010. 132 с.
1460. Шовкун В. В. Правове регулювання плеїнної справи у тваринництві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2012. 19 с.
1461. Шовкун Ю. В. Генезис законодавства у сфері рибництва. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2014. Вип. 197. Ч. 3. С. 80 – 89.
1462. Шовкун Ю. В. До питання правового регулювання селекційно-плеїнної роботи як об'єкта правовідносин у сфері рибництва в Україні. *Науковий вісник НУБіП України. Серія «Право»*. 2015. Вип. 218. С. 90 – 97.
1463. Шовкун Ю. В. Правове регулювання рибництва в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. К., 2016. 20 с.
1464. Шпак А. П. Приоритетные направления повышения эффективности и устойчивости развития АПК Белоруси. *Економіка АПК*. 2017. № 6. С. 26 – 32.
1465. Шпак І. Кредити під державні гарантії: ящик Пандори знову відкрито. УНІАН. 2008. 9 серп. URL: <http://www.unian.ua/society/128854-krediti-pid-derjavni-garantiji-yaschik-pandori-znovu-vidkrito.html>. (дата звернення: 09.06.2019 року)

1466. Шубравська О. В. Агропродовольчий сектор в умовах кризи: основні тенденції та виклики розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2009. № 3. С. 99 – 110.
1467. Шубравська О. В. Інноваційні трансформації агропродовольчого сектора економіки: світові тенденції та вітчизняні реалії. *Економіка і прогнозування*. 2010. № 3. С. 90 – 102.
1468. Шубравська О. В. Розвиток селекційної діяльності та ринку селекційної продукції в Україні та світі. *Економіка і прогнозування*. 2012. С. 86 – 98.
1469. Шубравська О. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки України: теоретико-методологічний аспект. *Економіка України*. 2012. № 1. С. 27 – 35.
1470. Шувар Б. І. Організаційно-економічне забезпечення ведення органічного сільськогосподарського виробництва: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.04. Львів, 2012. 20 с.
1471. Шульга М. В. Правові засади використання кормових угідь. *Правові проблеми державно-приватного партнерства в умовах євроінтеграції*: зб. матер. Міжн. Конгресу, присв. 20-річчю НУ «ЮА» (Одеса, 2–4 чер. 2017). О., 2017. С. 77 – 81.
1472. Шульга М. В. Сучасні земельно-правові проблеми в агросфері. *Третє зібрання фахівців спіднених кафедр щодо обговорення стратегії еволюції аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних правовідносин у контексті інтеграційного розвитку України*: зб. матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 7–10 черв. 2018). О., 2018. С. 74 – 76.
1473. Шульжук Т. Р. Холдинги як суб'єкти податкового права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Х., 2019. 22 с.
1474. Шундиків К. В. Механізм правового регулювання: учеб. посіб. / Под. ред. А. В. Малько. Саратов: СГАП, 2001. 104 с.
1475. Щодо вивезення товарів виробниками, заготівельними організаціями і громадянами надлишків продукції: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 року № 409-р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/kmr93409?an=0&ed=2004_08_25 (дата звернення: 09.06.2019 року) (втратило чинність)
1476. Щодо державної підтримки розвитку сільськогосподарського дорадництва в Україні: Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1521> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1477. Щодо надання роз'яснення: лист Мініст від 22.06.2006 року № 20-36-124. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-124323-06> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1478. Щодо правомірності застосування попередньої оплати: роз'яснення НБУ від 05 грудня 1994 року № 22017/847. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_847500-94 (дата звернення: 09.06.2019 року)
1479. Щодо розбудови механізмів державної підтримки сільськогосподарського виробництва в Україні: аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/910/> (дата звернення: 09.06.2019 року);
1480. Щодо спеціального режиму діяльності технологічних парків: лист Державної податкової адміністрації від 04.10.2010 року № 10253/6/15-0116. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1025225-10> (дата звернення: 09.06.2019 року)
1481. Щуревич Л. М. Пріоритети аграрної політики України в контексті європейської інтеграції. *Зб. наук. праць Національної академії державного управління при Президентові України*. 2017. Вип. 2. С. 105 – 122.
1482. Економіка отраслей АПК / под ред. И. А. Минакова. М.: КолосС, 2004. 464 с.
1483. Юрескул В. О. Щодо видів управління в галузі охорони навколишнього природного середовища. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: у 2 т. : матер. Міжн. наук.-практ. конф. (Одеса, 20 трав. 2016). О., 2016. Т. 1. С. 555 – 557.
1484. Янчук В. В. Правовое обеспечение внедрения интенсивных технологий в растениеводстве. К.: Урожай, 1990. 152 с.
1485. Янчук В., Горіславська І. Правове регулювання як спосіб удосконалення кредитного ринку в АПК України. *Підприємництво, господарство і право*. 2002. № 1. С. 25 – 27.
1486. Яснолоб І. О. Адаптація зарубіжного досвіду при формуванні оптових ринків плодоовочевої продукції. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. Економічні науки*. 2011. Вип. 2. Т. 1. С. 317 – 322.
1487. Яців С. Ф. Державна підтримка розвитку тваринництва в господарствах населення. *Агросвіт*. 2013. № 19. С. 21 – 25.

Наукове видання

ГРИГОР'ЄВА Христина Антонівна

**ДЕРЖАВНА ПІДТРИМКА
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ:
ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ**

Монографія

Українською мовою

Верстка – А. Філатов

Підписано до друку 10.06.2019 р. Формат 70x100/16.
Папір офсетний. Гарнітура Cambria. Цифровий друк.
Умовно друк. арк. 69,29. Наклад 300. Замовлення № 0819м-176.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво та виготовлення – Видавничий дім «Гельветика»
73034, Україна, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон +38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.